

Kisfaludy Sándor és az utolsó nemesi felkelés propagandája

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Készítette: Nagy Ágoston

Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

Klasszikus Szövegtudomány Program

Témavezető: Dr. Porkoláb Tibor egyetemi docens

A Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Kecskeméti Gábor egyetemi tanár

Miskolc

2021

„Az insurrectio a' magyar nemesnek azon törvényes kötelessége, mellyen a' világon egyetlen szabadsága és kiváltsága alapúl. Ha ezt elhanyagoljuk, vagy ezt kormányi politika, tactica, ármány, vagy bármi közbehatás által elavultnak jelentetni, azután gyaláztatni, utóbb elcsavartatni, végre pedig megszüntetni engedjük, hát a' kötelesség' megszüntével a' kiváltság is megszűnnék, és mi parasztjaink közé szállítatnák le, holott a' józan politika most azt követeli, hogy alkotmányunk' terjesztésére, 's erősítésére inkább a' parasztot is kiemeljük nyomott állapotjából a' kormányi önkények' ellenében.”

(Kisfaludy Sándor levele Hg. Batthyány Fülöpnek, Sümeg, 1844. február 25.)¹

¹ KSMM VIII, 632.

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalomjegyzék	3
I. Bevezetés: „Kisfaludy Sándor világa”	6
1. Kutatási előzmények.....	8
1.1. Az 1809-es propaganda az osztrák és német szakirodalomban	9
1.2. Az inszurrekciós propaganda kutatásának hazai szakirodalmi előzményei.....	15
1.2.1. Irodalomtörténet.....	15
1.2.2. Történetírás	25
1.3. Kisfaludy Sándor inszurrekciós tevékenysége a szakirodalomban.....	34
2. Szemléleti keretek.....	39
3. A propaganda fogalma.....	44
3.1. A propaganda mint tudományos terminus	45
3.2. A „propaganda” magyar fogalomtörténete a klasszikus századfordulón.....	52
4. A kutatás és a disszertáció felépítése.....	57
4.1. Felhasznált források	57
4.2. Tézisek	59
4.3. Szerkezet	60
II. Az 1809-es inszurrekció kivételessége.....	64
1. Kormányzati változások és hadszervezeti modernizáció Ausztriában	64
2. Kísérlet a magyar rendi hadszervezet reformjára	70
3. A magyar rendi hadszervezet az 1809-es háború előestéjén.....	80
III. Kisfaludy Sándor és az 1809-es inszurrekció mobilizációja.....	107
1. A mobilizáció Zalában és Kisfaludy Sándor	107
2. A birodalmi és az osztrák-német propaganda irányítása és szervezete.....	130
3. A magyar inszurrekció propagandája	142
4. Kisfaludy megbízatása és szárnysegédi feladatkörei.....	150
IV. A „félhivatalos” Hazafiúi Szózat.....	156
1. Textológiai-filológiai háttér és kiadástörténet.....	158
1.1. Kéziratok	158
1.2. A nádori „cenzúra”	162
1.3. Kiadástörténet.....	164
1.4. Szövegváltozatok a megbízói és szerzői szándékok kölcsönhatásában	176
2. Szerkezet.....	180

2.1.	A fejezetek rendje.....	180
2.2.	Transztextualitás.....	183
2.2.1.	A cím mint peritextus	183
2.2.2.	Intertextualitás	189
3.	A Hazafiúi Szózat mint a nemesi felkelők morális-politikai kalauza	193
3.1.	Korábbi értelmezési kísérletek	193
3.2.	A katonáskodó-gazdálkodó nemesség ethosza és a személyes felkelés alkotmányos kötelessége	201
3.2.1.	A krízishelyzet értelmezése	201
3.2.2.	A szabadság fogalma	203
3.2.3.	A nemesség katonai eredete.....	205
3.2.4.	A honfoglalás és az alkotmány eredete.....	209
3.2.5.	Az alkotmány jellege	212
3.2.6.	Személyes és nemesi inszurrekció	213
3.2.7.	A francia minta és a „Nemzeti Enthuziazmus” ereje.....	214
3.2.8.	Nemzeti csinosodás és a nemesség katonai erényei	222
3.2.9.	Politikai gazdaságtan és agrárius-katonai norma.....	227
3.2.10.	Nemesi szolidaritás és huszártaktika.....	229
3.2.11.	Hadtudományi program.....	231
3.3.	A röpirat patriotizmusról alkotott felfogása	233
3.3.1.	Kísérletek az általános definícióra	233
3.3.2.	Rendi norma.....	242
4.	A Hazafiúi Szózat recepciója	244
4.1.	A <i>Hazafiúi Szózat</i> népszerűsítése korabeli sajtóban	245
4.2.	A <i>Hazafiúi Szózat</i> fogadtatása a hazai literátus nyilvánosságban	248
4.3.	A <i>Hazafiúi Szózat</i> példányai a köz- és magángyűjteményekben	256
4.3.1.	A Batsányi János széljegyzeteit tartalmazó példány	261
V.	Kisfaludy Sándor kisebb hivatalos demobilizációs munkái	268
1.	Hivatalos inszurrekciós propaganda Kisfaludy szárnysegédi kinevezése előtt.....	268
2.	Ismert szerzőségű hivatalos proklamációk	273
3.	A nádor 1809. december 18-ára keltezett kéziratot magyar levele.....	285
4.	Felelettörredék a schönbrunni kiáltványra.....	289
VI.	Kisfaludy nemhivatalos inszurrekciós munkái.....	292
1.	Lóra nemes!	292

2.	Közköltészet	294
3.	Hangszeres marsok	295
4.	Tábori dalok.....	299
VII.	Demobilizáció, jutalmazási mechanizmusok és inszurgens hőskultusz.....	303
1.	A haditettek állami-katonai jutalmazása.....	306
2.	Az inszurgens hőskultusz és a haditettek reprezentációja a korabeli időszak sajtóban és röpiratokban	310
3.	Ridler professzor cikkei.....	315
4.	Hartleben háborús tablói.....	320
5.	Az inszurrekció országos-nemzeti propagandája a demobilizáció időszakában ...	323
6.	A megyei propaganda eszközei	327
VIII.	Propaganda, ünnepkultúra, térhasználat: A „pápai események” és kontextusai ...	338
1.	A (de)mobilizáció kollektív gyakorlatai: rendi ünnepkultúra a francia háborúk időszakában.....	338
2.	A „pápai események” (1811. június 7–9.).....	360
3.	A veszprémi lovasság ünnepére készített nyomtatvány	367
IX.	Összefoglalás és kitekintés	377
	Rövidítésjegyzék	381
	Levéltári és kéziratári források	381
	Kiadott források, gépiratos disszertációk, szakirodalom	383
	Zusammenfassung	425
	Függelék	427

I. BEVEZETÉS: „KISFALUDY SÁNDOR VILÁGA”

A napóleoni háborúk során Magyarországon „a reguláris katonaság majd az inszurrekció is hatalmas tömegeket von be hosszabb-rövidebb katonai szolgálatba; a társadalom egyre jelentősebb rétegei közvetlenül is érdekeltté válnak a háborúban: résztvevőkként vagy résztvevők hozzátartozóiként, haszonélvezőkként, vagy áldozatokként”.² Az 1809. április 10-től ugyanazon év október 14-ig, a schönbrunni békéig tartó ötödik koalíciós háború és az ennek során utoljára fegyverbe szólított magyar nemesi felkelés, mint sajátos rendi honvédelmi intézmény társadalmi, politikai, gazdasági és katonai vonatkozásait tekintve kétségkívül a legnagyobb hatású volt mind közül. Az ország nyugati megyéit érintő csatározások és a francia megszállás ódiумai, illetve a nemesség általános mozgósítása és tömeges katonászkodása sajátos krízishelyzetet teremtettek.

Az időszak egyúttal az „alkotmányos rendiség”³ alapvetően reprezentatív jellegű nyilvánosságának működésében is jelentős csomópontot jelentett, ugyanis az inszurrekció (de)mobilizációját igen intenzív és kiterjedt, egyúttal célcsoportjait és üzenetét tekintve szegmentált hivatalos, félhivatalos és nem-hivatalos propagandatevékenység – ideértve a reprezentáció különféle megnyilvánulási formáit is – kísérte, mely a korabeli médiumok és műfajok széles körét vette igénybe. A (potenciális) nemesi felkelőkre irányuló hivatalos (de)mobilizációs intézkedések központját országos szinten a nádori kancellária, illetve részben a helytartótanács képezte. Az inszurrekciós propagandatevékenységet a nádor koordinálta, illetve állította elő a propagandaszövegeket, részben a saját irodáján, részben katonai és értelmiségi bizalmasainak körén, mindenekelőtt az ekkor már *Himfy*jén és regéin keresztül országosan ismert költőn és veterán császári-királyi tisztén, zalai birtokos nemesen, Kisfaludy Sándoron keresztül. Ugyanakkor az ország közigazgatási-politikai szerkezetéből adódóan, a különféle propagandisztikus jellegű szövegek előállításából, illetve a kapcsolódó ceremóniák lebonyolításából széleskörű autonómiával vették ki a részüket a megyei adminisztrációk, a helyi politikai-hivatali elitek, a világi és egyházi intelligencia.

A nádor körül koncentrálódó 1809–1810-es (fél)hivatalos inszurrekciós propaganda központi szintű és országos hatáskörű irányításához és megyei szintű lebonyolításához (illetve ezen belül is kifejezetten a politikai irodalom előállításának, terjesztésének, használatának és „ideológiai” aspektusainak a bemutatásához) egyfelől a személyi és intézményi hát-

² VÖRÖS 1987, 448.

³ A terminushoz részletesen lásd: SZIJÁRTÓ 2012.

tér, másfelől a vonatkozó szövegkorpusz, illetve a (de)mobilizációhoz kapcsolódó ünnepélyes aktusok szertartásrendjének a vizsgálata szükséges. Önmagában azonban sem a központi-országos, sem a megyei szint vizsgálata nem lehet elégséges, hiszen az inszurrekció (de)mobilizációját és ennek propagandisztikus elemeit (s azon belül maga a hivatalos és félhivatalos politikai szövegkorpuszt) jellemző kulturális közvetítések és sajátosságok, hagyományok és innovációk viszonyrendszere egyrészt Magyarországnak, másrészt a Habsburg monarchia egészének, illetve az 1804-ben létrejött Osztrák Császárságnak vagy osztrák birodalomfélnek,⁴ harmadrészt pedig a háború szélesebb európai kontextusának – mindennek előtt a folyamatos hadügyi, kommunikációs és ideológiai innovációt képviselő francia fejleményeknek – ismeretében értelmezhető csak megfelelően.

A „politikai” tágabb kontextusán belül a politikát nyelvi cselekvésként,⁵ a (fél)hivatalos háborús propaganda tartalmi-ideológiai, illetve kommunikációtörténeti aspektusait vizsgáló narratíva esetében szinte magától adódik Kisfaludy Sándor személyének és tevékenységének a középpontba helyezése. A kanonikus-kultikus modalitás változó intenzitású jelenlétével, ezt a központi szerepet tulajdonította neki egyidejűleg már a korabeli közvélemény, néhány évtizeddel később pedig a Toldy-féle nemzeti irodalomtörténeti elbeszélés is, nyilvánvaló összefüggésben (bizonyos esetekben kölcsönhatásban) azzal a képpel, amelyet Kisfaludy privát vagy nyilvános megnyilatkozásaiban, különféle autobiografikus jellegű elbeszéléseinek én-reprezentációiban saját tevékenységéről kialakított. Ettől függetlenül a korabeli politikai-propagandisztikus irodalommal foglalkozó mai kutató számára Kisfaludy

⁴ I. Ferenc 1804-ben vette fel az osztrák császári címet, Napóleon császári ambícióira reagálva, majd 1806-ban lemondott a formálissá vált német-római császári címéről. Egyoldalú uralkodói aktusról volt szó, „a császári hatalom magából a Habsburg-dinasztiából eredt”, ami azonban Magyarország közjogi különállását nem érintette. A magyar államjogi felfogás szerint a változás csak az osztrák birodalomrészekre vonatkozott (a cím a dinasztiahoz, annak örökös területéhez tapadt), az osztrák szerint viszont a Magyar Királyságra is. GERGELY-PAJKOSSY 2005, 12–14. Ennek tükrében a továbbiakban, amikor Osztrák Császárságról vagy Ausztriáról beszélek, az osztrák birodalomfél értelmében teszem ezt, tehát abba nem értem bele sem a szűkebb, sem a tágabb értelemben vett Magyar Királyságot. Amennyiben az összbirodalomról szólok (a Magyar Királyságot is beleértve), a Habsburg monarchia vagy birodalom kifejezéseket használom. Az osztrák propaganda bemutatását az összbirodalmi szintet érintő általánosságok mellett alapvetően az örökös tartományokra, s különösen a német nyelvű tartományokra korlátoztam, míg a Magyar Királyságot illetően a magyarországi propagandát vizsgálom, azaz csak igen érintőlegesen foglalkozom Horvátországgal, illetve az Erdélyi Nagyfejedelemséggel.

⁵ BENE 2007, 50, 2. lj. Bene Sándor nyomán a (kora újkori) „politikai hagyomány” fogalmában a politikai praxis és a politikaelmélet hagyományos megkülönböztetése feloldható a „nyelvi cselekvés” talaján, ugyanakkor a nem-nyelvi természetű politikai cselekvésformák nem ennek, hanem a tágabban értelmezett „politikai kultúrának” a részét képezik. A „politikai hagyomány” terminust – mivel ilyen értelemben nem honosodott meg a magyar tudományos nyelvben – a továbbiakban mellőzöm, ha politikai gondolkodásról, politikai eszmétörténetről írok, az műfajtól függetlenül és a „közös ügyekkel” kapcsolatos tartalmi minimumkövetelménytől függően mind a gyakorlatiasabb, mind a teoretikusabb jellegű textuális megnyilatkozásokat magában foglalja. Azonban Bene megközelítésétől eltérően a politika, illetve a propaganda jelenségkörén belül dolgozatban a nem-textuális megnyilvánulásoknak is fontos szerepet szánok.

előtérbe állítását, tehát a tárgy alapvetően „módszertani individualista” szemléletű, a szerzőre és megnyilatkozásaira koncentráló megközelítését⁶ mindenekelőtt az indokolja, hogy feladatkörét és felelősségét tekintve is, forrásokkal adathalmozhatóan először félhivatalosan mint bizalmas, később mint őrnagyi rendfokozatú szárnysegéd ő játszotta a kulcsszerepet az inszurrekcióval kapcsolatos propagandaanyagok, illetve egyéb, a felkeléshez kapcsolódó, esetlegesen propagandisztikus értéket is hordozó dokumentumok előállításában. Az országos hatókörű (fél)hivatalos propagandatevékenységet, melyben Kisfaludy mellett feltehetően József főherceg néhány más katonai és értelmiségi bizalmasa is részt vett, a nádor személyesen, illetve számos egyéb feladatára tekintettel, főszárnysegédjén, Beckers József grófon keresztül irányította és felügyelte. Ez a szűk, részben formalizált hivatali-katonai hierarchikus, részben személyes függőségi viszonyban álló kör képezte az 1809-es propaganda tulajdonképpen személyi háttérét. Katonai beosztásából és a nádorhoz fűződő bizalmi viszonyából fakadóan Kisfaludy egy ideig még a felkelés eloszlását követően is a főherceg szolgálatában maradt, aki az inszurrekcióról szóló jelentés megírásával – az érintett saját értelmezése szerint tulajdonképpen történetírói feladattal – bízta meg.

1. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

A kutatási előzményeket mindenekelőtt három oldalról érdemes áttekinteni. Egyrészt a magyarnál jóval komolyabb és kiterjedtebb hagyománnyal rendelkező, úgy szisztematikus monografikus, mint egy-egy részproblémát bemutató feldolgozásokban is bővelkedő osztrák és német kutatások tükrében. Másrészt általában arra nézve, hogy a korszak és konkrétan az 1809-es háborús (benne inszurrekciós) propagandát hogyan értékelte a korszakkal foglalkozó hazai irodalom- és történettudomány (ha egyáltalán sort kerített erre). Ahogyan látni fogjuk, az irodalomtörténet komoly eredményeket tud felmutatni a propaganda vizsgálatában, de alapvetően költészetcentrikus megközelítése miatt bár a nem-verses szövegek jelentőségét felismerte, lényegében nem vizsgálta ezeket. Ezzel szemben a történetírás kevés kivétellel a propagandaszövegekhez nem mélyebb elemzés tárgyaként, inkább csak a politika vagy a hadtörténet logikája szerint szerveződő narratívák illusztratív eszközeként fordult. Továbbá, hogy – mintegy az előbbi kontrasztjaként – milyen szempontból és mélységben dolgozta fel a monarchia egészének, illetve az osztrák birodalomrésznek a propagandáját és német nyelvű korpuszát az osztrák és a német történetírás. Harmadrészt pedig Kisfaludy Sándor 1809-es inszurrekcióhoz és propagandához köthető tevékenységét illetően, különös

⁶ Ehhez lásd: SZÜCS 2010b.

tekintettel azon szövegekre, melyek előállításában valamilyen módon részt vett, valamint megbízójával és majdani felettesével, József nádorral, illetve Beckers gróffal való kapcsolataira. Az áttekintés nem a teljesség igényével íródott, hanem csupán azzal a szándékkal, hogy felmérje a rendelkezésre álló szakirodalom és forráskiadások lehetőségeit és hiányosságait.

1.1. Az 1809-es propaganda az osztrák és német szakirodalomban

Az Osztrák Császárság 1809-es propagandájának működését, annak rendkívülisége és zavarba ejtő gazdagsága miatt elsősorban osztrák kutatók a huszadik század első felétől kezdve több alkalommal is feldolgozták monografikus formában. Ugyanakkor már a centenáriumi kapcsán és korábban is jelentek meg olyan munkák, melyek kitértek a propaganda háborúban játszott szerepére, mindenekelőtt a „napi érdekű irodalom” (Tagesliteratur), és azon belül is a „politikai költészet” (politische Lyrik) korpuszának jelentőségét hangsúlyozva.⁷ Nyilvánvaló, hogy az osztrák és német oldalról az évforduló környékén kiadott dolgozatok – hasonlóan a magyar (irodalom)történetírás parallel törekvéseihez – nem pusztán antikvárius érdeklődésből fordultak a téma felé, de szerepük az irodalmi-történeti kanonizáció és a kollektív emlékezet alakítása szempontjából sem volt elhanyagolható.

Az újabb, immár a politikai költészet, illetve a politikai irodalom korpuszának vizsgálatánál részben szélesebb, részben eltérő perspektívájú monografikus feldolgozások a huszadik század harmincas éveiben jelentek meg először. Ezek megszületésében is közrejátszott az első világháború során a propaganda intézményesülésével, illetve a totalitárius tömegpártok, mozgalmak megerősödésével a nyilvánosság befolyásolására szolgáló technikák iránti megnövekedett érdeklődés. Az osztrák-francia háború propagandájának máig az egyik legalaposabb feldolgozása a tragikusan fiatalon elhunyt Helmut Hammer tollából posztumusz jelent meg 1935-ben a Münchener Egyetem *Zeitung und Leben* című sorozatában.⁸ Hammert mindenekelőtt a „hivatalos” (amtlich) propaganda érdekelte, nem annyira tartalmi szempontból, sokkal inkább az alkalmazott médiatechnológiákat, ezek működését, intézményrendszerét, személyi háttérét illetően. Ezt a munkát mindenekelőtt a szisztematikus levéltári kutatás teszi máig megkerülhetlenné, amivel szerzője nemcsak a propaganda rendszerszerű működését mutatta be, de feltárta az azt kezdeményező kormányzati-udvari körök és a zsoldjukba szegődött, a lebonyolításért

⁷ ARNOLD–WAGNER 1909.

⁸ HAMMER 1935. Hammer svájci német születésű meggyőződéses nemzetiszocialista volt, aki egész fiataloktól fogva komoly mozgalmi pozíciókat vállalt, ugyanakkor munkájának peritextusait leszámítva (előszavába maga is a nemzeti propaganda fontossága mellett érvelt) erre szinte semmi sem utal.

felelős, ugyanakkor viszonylag széles mozgástérrel rendelkező értelmiség bonyolult viszonyrendszerét is. Különösen fontosak a könyvnek az új típusú hadilap, az *Österreichische Zeitung* profilját és működtetését bemutató fejezetei. Hammer leírása és kategóriái, némi későbbi szakirodalom alapján elvégzett finomítással ma is jól használhatóak, ezért a továbbiakban én is alapvetően erre támaszkodom a dolgozat megfelelő helyein.

Nem sokkal előbb, 1930-ban jelent meg angol nyelven Walter Consuelo Langsam Columbia Egyetemen írt doktori disszertációja.⁹ Langsamot mindenekelőtt a német nacionalizmus rövid osztrák szakasza érdekelte az 1805-ös pozsonyi békétől az 1815-ös bécsi kongresszusig. Az alapproblémája az volt, hogy egy olyan „természetes módon nem nacionalista környezetben”, mint a Habsburg Birodalom, hogyan kísérelték meg kormányzati körök és értelmiségiek egy időre nacionalista jelszavak alatt összefogni a Ausztria németajkú lakosságát, majd hogyan bukott el a kísérlet 1815-öt követően jó időre Metternichkel. Közel a könyv fele az 1809-es háborúval foglalkozott. Langsam megközelítése Hammeréhez képest erősebben eszmetörténeti jellegű, ugyanakkor információ- és kommunikációtörténeti szempontból is hangsúlyt helyezett a jelenség vizsgálatára. Az ausztriai német nacionalizmus koncepciójának az elemzését követően a „kormányzati stimulust”, majd a háborút támogató nyomtatott sajtó és irodalmi tevékenység történetét, végül ennek a „nép” körében kiváltott hatását vette górcső alá. A kötet Hammeréhez hasonlóan részben a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv iratanyagára, részben a nyomtatott korpuszra, illetve a recepciótörténeti vizsgálat során a különféle egodokumentumokra (levelezésekre, naplókra, visszaemlékezésekre) épült. A kötet hátránya Hammerével szemben, hogy a médiumok és technológiák vizsgálatát illetően kevésbé szisztematikusan és alaposan járt el, egyúttal a német nacionalizmus története felől felépített narratívája erőteljesen redukálja a soknemzetiségű kompozit birodalom propagandájának komplexitását.

A kérdéssel hosszan foglalkozott a birodalmi német, elkötelezett nemzetiszocialista Hellmuth Röessler is, az *Österreichs Kampf um Deutschlands Befreiung: Die deutsche Politik der nationalen Führer Österreichs 1805–1815* című monumentális munkájában.¹⁰ Már könyvének címéből is kitűnik, hogy Röessler is a német nacionalizmus nagy elbeszélésének szempontjából, annak egy jelentős szakaszaként tárgyalta az időszak osztrák kormányzati törekvéseinek és a propagandájának a kérdését. Röesslert mindenekelőtt a német

⁹ LANGSAM 1930.

¹⁰ RÖSSLER 1940 I–II.

nacionalizmus kormányzati irányítással történt felemelkedése izgatta, különös tekintettel a német „nép” (Volk) mozgósításának programjára és gyakorlatára, illetve a francia kihívásra válaszul Ausztriát megújító reformer kulcsszereplőinek, Johann Philipp Stadion gróf, János és Károly főhercegek tevékenységére és eszméire. Elbeszélésében az európai politikában a német hatalmat az 1806–07-es francia-porosz háború szüntette meg, aminek eredményeként a Németország Napóleon diktatúrája alá került. Ezt egy német nemzeti „konzervatív újjászületés” követte 1808-ban, amikor Ausztriában reformmunkálatok kezdődtek és a Császárság átvette a franciaellenes törekvésekben a vezető szerepet. Az 1809-es háború programját tekintve Rössler szerint Ausztria „egy német nemzeti jövőt” körvonalazott, mely fölött a „német népi háború” összeomlásával és Ausztria 1809 és 1813 közötti politikai semlegesítésével „francia internacionálé” győzedelmeskedett. A következő „újjászületés” a felszabadító háborúk jelentették, ahol Ausztria ismét az „össznémet egységért” szállt hadba. Jól látható, hogy Rössler szemléletének német fókuszja és ideológiai korlátai miatt, esetében is háttérbe szorult az Osztrák Császárság, illetve a Habsburg monarchia multietnikus jellege, ami a propaganda működésének vizsgálatára is rányomta a bélyegét.

A téma következő, kevésbé ismert monografikus feldolgozása Elizabeth Redlnek a Bécsi Egyetemen megvédett disszertációja, mely gépiratban maradt.¹¹ Redl elemzése elsősorban kommunikációtörténeti szempontú, s a különféle médiumok és technikák közül, kifejezetten a hivatalos röplapokkal és röpiratokkal foglalkozott az 1805 és 1809 közötti időszakot illetően. Az 1809-es propaganda legfőbb sajátosságát másokhoz hasonlóan ő is elsősorban a „nép” sajtópolitikai és propagandaintézkedéseken keresztül történő, széleskörű, felülről irányított, ideológiai alapú mozgósítására való törekvésben találta meg, azaz abban, hogy az osztrák államférfiak is felfedezték a „népben rejlő erőt”.¹² Redl Dodun, bécsi francia követségi titkárral szólva úgy jellemezte e háború kivételességét, hogy „1805-ben a kormányzat akart háborút; 1809-ben a kormányzat, a hadsereg és a nép”.¹³ A disszertáció nemcsak technikai oldalról mutatta be a nyomtatott médiumok működését, a Landwehrré és a reguláris hadseregére irányuló, valamint a Bécs védelmének előkészítését és a győztes asperni csatát követő propaganda elemzésén keresztül, de részletesen foglalkozott Friedrich

¹¹ Itt szükséges megjegyezni, hogy Ilse Wecke *Österreichs Pressekampf gegen Napoleon (1796–1815)* címmel a Bécsi Egyetemen készített – és ma az Osztrák Nemzeti Könyvtárban elérhető – doktori dolgozata (WECKE 1950) is a monografikus feldolgozások közé kívánkozik, de disszertációmhoz ennek feldolgozására már nem nyílt módom.

¹² REDL 1971, 252.

¹³ REDL 1971, 1.

von Gentz szervezőtevékenységével is. A korábbi németcentrikus vizsgálatokhoz képest újdonságot jelentett, hogy Redl – amennyire ezt a nyelvi korlátok számára lehetővé tették – foglalkozott a a magyar, a galíciai és az itáliai területekre irányuló hivatalos röplapos-röpiratos propagandával is. Könyvének függelékében összeállította a (fél)hivatalos mozgósító nyomtatványok katalógusát is. Az összefoglaló komoly hiányossága, hogy a nyomtatott nyilvánosság termékein kívül levéltári forrásokat és szakirodalmat alig használt.

Bár nem tartozik a téma monografikus feldolgozásai közé, szólnunk kell Karen Hagemann tanulmányáról, amely Ausztria Napóleon ellen vívott háborúinak (1809 és 1813–15) kapcsán a patriotizmus és maszkulinitás eszmetörténeti összefüggéseit igyekezett bemutatni a német „politikai romantika” irodalmában.¹⁴ Hagemann jól ismert irodalmi forrásokat, elsősorban költeményeket mozgósítva mindenekelőtt a „patrióta-nemzeti” szövegek által közvetített hegemonikus „patrióta-vitézi” férfiasságmodelleket mutatta be egyrészt a német-nemzeti és az ennél hatékonyabbnak bizonyult regionális-patrióta (*landespatriotisch*) propagandán belül. Hangsúlyozta, hogy 1809-ben a hazafias lelkesedés – Tirolon kívül – a városközpontokra korlátozódott és Bécsen kivéve az iskolázott középosztály nem alkotott olyan irodalmi és kritikai nyilvánosságot, amely számára a német „kultúr-nemzet” központi szerepet tölthetett volna be. Az Osztrák Császárság egészére és Tirolra nézve a mozgósítás retorikáját a regionális-patrióta propaganda dominálta, középpontban az uralkodóhoz való hűséggel és erőteljesen a katolicizmusra alapozva. A „politikai romantika” áramlatához sorolt szerzők által előállított német-nemzeti propagandát Hagemann három szempontból tartotta jelentősnek. Egyrészt amiatt, hogy az a spanyol mintához hasonlóan, modellként szolgálhatott más németnyelvű területek számára. Másrészt arra az összefüggésre nézve, hogy az általános katonai szolgálat bevezetésével és a háborúk „nemzetiesítésével” politikai kontextustól függetlenül szükségessé vált a patriotizmus, a vitézség mint kulcsfontosságú férfi-erény és a hősi halál mint az áldozatra való hazafias hajlandóság legmagasabb formájának szétterjesztése. Harmadrészt pedig arra nézve, hogy igen hamar világossá vált a potenciális konfliktus a propaganda túlnyomóan civil előállítói és az azt szponzoráló kormányzat, illetve hadvezetés között, ugyanis az osztrák kormányzat (hasonlóan később Poroszországhoz) csak addig támogatta a propagandát, amíg céljai elérésére hasznosnak és alkalmasnak találta, annak érdekében hogy a háborúhoz szükséges széleskörű mobilizációt végrehajtsa és visszacserezze az uralmat a korábban elveszített területei fölött. A „patrióta-nemzeti” retorikán keresztül kivitelezett mozgósítás veszélyét Tirol példája mutatja, ahol a kormányzat miután

¹⁴ HAGEMANN 2006.

nem tudta kontrollálni az egyébként valóban sikeres és tömeges felkelést, a schönbrunni békét követően leállította a támogatását.¹⁵ A Napóleon-ellenes küzdelem súlypontja 1813–15-ben Poroszországba helyeződött át, ahol az osztrákhhoz hasonló intenzív „patrióta-nemzeti” diskurzus alakult ki, melyet Hagemann habilitációs disszertációjában a „nemzet”, a „háború” és a „társadalmi nem” mátrixában korábbi, alapvetően kommunikációtörténeti – a propaganda és a nyilvánosság problematikájára fókuszáló – perspektívában monografikus szinten részletesen elemzett.¹⁶ Feldolgozása szemléletére, felépítésére és forráshasználatára nézve, némi korrekcióval alkalmas lehet arra, hogy egy a háborús propaganda és a kollektív identitások kérdését magyarországi kontextusban monografikus ígérennyel feldolgozó kutatás kiindulópontja legyen.

Bár a 20. század második felében a számos tanulmány mellett, több monografikus feldolgozás is megjelent az 1809-es osztrák propaganda részproblémáiról (a tirol népfelkelés kérdése, a Napóleon-ellenes spanyol felkelés recepciója, Landwehrre irányuló meggyőzés eszközei stb.) a téma monografikus újraértelmezésére 2013-ig kellett várni. Alexandra Bleyernek a klagenfurti Alpen-Adria-Universitätén megvédett doktori disszertációja a téma kimerítő, még a német nyelvterületen bevett tudományos standardok tükrében is monumentális, korszerű, alapvetően kommunikációtörténeti, részben pedig eszmetörténeti szempontok alapján kivitelezett feldolgozása.¹⁷ A munka könyv formájában ugyan nem látott napvilágot, ám egyes részeinek rövidített, olvasmányos formában megírt átdolgozása a napóleoni háborúk szélesebb kontextusába és a Volkskrieg-mítosz térhódításának bemutatásába ágyazva megjelent.¹⁸ Bleyer disszertációja – Redléhez hasonlóan – mindenekelőtt nyomtatott elsődleges forrásokon alapul, így hiányosságaként róható fel, hogy szerzője önálló levéltári kutatást a témában nem folytatott (bár ezen a téren Langsam, de főleg Hammer alapos munkát végzett). Szemléletének további korlátját jelenti, hogy a jelenség tárgyalásában a társadalomtörténeti szempont háttérbe szorult. Bár megközelítése érzékeny a monarchia államszervezeti, etnikai, nyelvi, kulturális és társadalmi komplexitására, olyan forrást, amely nem német nyelvű csak elvétve használt, így bár jelezte a propaganda tömegét a birodalom egészére nézve, ennek tekintélyes szelete lényegében számára is *terra incognita* maradt.

¹⁵ HAGEMANN 2006, 51–52.

¹⁶ HAGEMANN 1997, 2002.

¹⁷ BLEYER 2013b.

¹⁸ BLEYER 2013a.

Bleyer mindenekelőtt a kommunikációtörténet aldiszciplínájaként felfogott propagandatörténet felől közelített tárgyhöz: a közvélemény(ek) befolyásolásának az eszközei, technikái és az ennek érdekében alkalmazott „vezérmotívumok” katalógusa és szerkezete érdekelte, emellett azonban a szakirodalom alapján, tulajdonképpen kézikönyvszerűen a jelenség számos más aspektusát is összefoglalta. Az 1809-es National-, illetve Volkskrieg koncepciót, illetve a háborút előkészítő és kísérő propagandát alapvetően egy különféle (francia forradalmi és ellenforradalmi, napóleoni, spanyol, tiroli) előképek alapján kivitelezett kísérletként fogja fel, melyet végső soron sikertelenként értékel. Bleyer igyekezett lebontani a Volkskrieg mítoszát is, rámutatva arra, hogy a széleskörű mobilizáció dacára ebben az értelemben a tömegek, a „nép” nagy része intakt maradt a háborútól, csak egy kisebbség vett aktívan részt kombattánsként vagy egyéb módon a Napóleon-ellenes küzdelemben. Értékelése szerint a soknemzetiségű birodalom által vívott nemzeti háború kísérlete azért fulladt kudarcba, mert a propaganda nem találkozott a lakosság tömegeinek igényeivel.¹⁹ Aminek egyik fontos oka volt, hogy a meggyőzés Ausztriában is alapvetően (bár nem kizárólag) a középrétegekre irányult, ahogyan a különféle milícia vagy szabadcsapat-jellegű alakulatok is elsősorban számukra jelentettek kötelező vagy önkéntes részvételi formát a háborúban. Tirol speciális esete más kérdés, ott a franciákkal szövetséges Bajor Királysággal szemben valóban sikerült népfelkelést kirobbantani.²⁰

Az osztrák és német historiográfia fenti szeletének áttekintéséből is világosan látszik, hogy az alapvetően történettudományi kutatásokat a kezdetektől fogva jellemezte egyfajta kommunikáció- és eszmetörténeti szemlélet, illetve annak igénye, hogy az 1809-es osztrák propaganda médiatechnológiai és ideológiai innovációit a maguk komplexitásában ragadják meg. A levéltári, kéziratári és a nyomtatott források együttes használata és a rendszerezésre való igény szintén régóta jellemezte ezeket a vizsgálatokat. Ugyanakkor részben nyelvi, részben szemléleti korlátok miatt ezek a kutatások néhány kivétellel a német kulturális térre irányuló propaganda és ideológia elemzését nyújtották. Egy magyarországi fókuszú kutatás számára ez a szakirodalmi korpusz így egyrészt az összbirodalom, illetve az osztrák birodalomfél mozgósításának és propagandájának intézményi és politikai hátterét, másrészt a németnyelvű nyilvánosság tereinek működését, jellemző médiumait, harmadrészt az ezek által hordozott ideologikum alkotóelemeit, mint a Magyarország felé irányuló kultúrtranszferek elsődleges háttérét segít megvilágítani. Mindezen túl felveti egy átfogó, szisztematikus kommunikáció- és eszmetörténeti megközelítéseket ötvöző

¹⁹ BLEYER 2013b, 932–939.

²⁰ BLEYER 2013a, 187–235, különösen 193–200.

szemléleti-módszertani perspektíva alkalmazásának és az extenzív forráskutatásnak a szükségességét.

1.2. Az insurrekciós propaganda kutatásának hazai szakirodalmi előzményei

1.2.1. Irodalomtörténet

Az irodalomtörténet-írásban az első jelentős mérföldkövet Császár Elemér 1909-ben megjelent tanulmánya jelenti. Bevezetőjében Császár az utolsó nemesi felkelés irodalmának jelentőségét alábecsülő korabeli irodalomtörténeti recepcióval kapcsolatban egy „optikai csalódásra” hívta fel a figyelmet. Eszerint tulajdonképpen a korabeli irodalomfogalomhoz társított esztétikai jelentőség kritériumából fakad, hogy csak a „nagyok, kiválóak emelkednek ki belőle”, a „kisebbek, jelentéktelenebbek” idővel „egészen elmerülnek a feledésbe”. Így tényként szögezte le, hogy a „nemzeti” irodalom „jelentős termékei között igen kevés van, melyre az utolsó insurrectio ihlette íróinkat”, csak Kisfaludy Sándor és Pálóczi Horváth Ádám vonatkozó munkáit tartotta ebbe a csoportba tartozónak. A kor jelentősebb írói különböző okok miatt 1809-ben hallgattak, közülük Virág Benedek és Berzsenyi Dániel „némaságára” korábbi alkalmakkor kifejtett insurrekciós és háborús költészetük tükrében nem talált magyarázatot. Mivel „jeles költőink, akiknek működésével a köztudat és irodalomtörténet foglalkozik, az insurrectióért nem lelkesedtek”, ezért „az utókor és az irodalomtörténet [...] kimondta azt az ítéletet, hogy az insurrectio nem termékenyítette meg költőink képzeletét”. Mai szavakkal úgy fogalmazhatnánk meg a problémát, hogy az illúzió az irodalomtörténetnek abból a törekvéséből következett, amely a „nemzeti irodalom” esztétikai kritériumokat érvényesítő és kánonképző szándékkal fellépő, teleologikus nagyelbeszélésének kialakítására irányult. Császár ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a mulasztást „a névtelenek, az irodalom közkatonái” pótolták, sőt egyenesen úgy fogalmazott, hogy a Rákóczi-szabadságharc óta nem volt esemény, amely ilyen mértékű irodalmi és társadalmi visszhangot váltott volna ki.²¹

Császár idézett tanulmánya bár lényegében nem vitatta a „nemzeti irodalom” történetének esztétikai kritériumrendszerét és kanonizációs törekvéseit, ám saját történetírói praxisát tekintve két szempontból is meglehetősen tág irodalomfogalommal dolgozott. Mediális és műfaji tekintetben igyekezett átfogni a korabeli, döntően nyomtatott insurrekciós irodalom egészét, bár az általa említett és elemzett művek listája inkább mondható reprezentatívnak, mint teljesnek. Alapvetően prózai és verses, illetve hivatalos, félhivatalos és nem-hiva-

²¹ CSÁSZÁR 1909, 299–303.

talos alkotásokat különített el. Nem pusztán az eseménysor magyar nyelvű irodalmát tekintette át, de utalt a latin és német nyelvű munkáknak a propagandában betöltött szerepére és a felkelés nyilvánosságainak tagoltságára is. Érintette mind a szűkebb (egy-egy vármegyének), mind a tágabb körnek (a nemesi nemzetnek, az inszurrekciónak) szóló munkákat. Ezen belül kitért az oralitással érintkező műfajokra (világi szónoklatok, prédikációk), a hivatalos kiáltványokra, a különféle költeményes munkákra (ideértve a ma a közköltészethez sorolt populáris alkalmi műfajokat, az énekelt verseket, dalokat, marsokat is), a röpiratokra és a felkelés kapcsán megjelent énekes „vitézi játéokra” is. Az énekelt verses anyag használatát illetően jelezte a korlátokat is: úgy vélte, hogy a felkelésnek nem volt a megyei inszurgens zászlók alá sereglő „nép” széles köreiben valóban elterjedt „harci nótája”.²² Érdekes módon azonban teljességgel mellőzte a magyar nemességhez, illetve az inszurrekcióhoz intézett rövid hivatalos proklamációkat. Végül az 1809-es események későbbi szépirodalmi recepciójára (Kisfaludy Sándor, Jókai Mór, Vas Gereben) is szólt.

A késmárki születésű tanárnak, Arthur Webernek az 1808 és 1809 magyarországi német nyelvű verses politikai irodalmából szemelvényeket megjelentető közleménye már hivatkozott az osztrák Robert F. Arnold és Karl Wagner centenáriumi antológiájára.²³ Weber túlnyomórészt a németajkú polgárság és értelmiség költészetéből közölt egy csokorra valót a Nemzeti Múzeum katalogizálatlan aprónyomtatványai közül, különféle alkalmakhoz kötve négy csoportra osztva az anyagot: I. Ferenc házassága és Mária Ludovika koronázása, az osztrák Landwehrhez, illetve a magyarországi német városi polgárőrségekhez írt versek, a nürnbergi születésű budai városi orvos, Johann Paul Köffinger magyar inszurrekcióhoz írt verse, illetve egy, a békét követően írt franciabarát ellendarab, Weber megfogalmazása szerint egy „szolgaian csúszó-mászó költemény Napóleon rajongóinak táborából”. Az 1809-es háborús propaganda története szempontjából különösen fontos Weber bevezetője. Szerinte ugyanis a korban az osztrák csapatokból hiányzott a „személyes részesedés, a szubjektív-általános indíték, a pusztá hazaszereteten túlmutató patriotizmus mint nemzeti érzés egészen ismeretlen vagy tiltott volt”. Az ellenséges csapatok mutattak példát a patriotizusból és a politikai lelkesedésből, a francia sikerek pedig tudatosították az osztrák kormányzatban, hogy fontos számításba venni a patriotizmust mint lehetséges faktort. Weber értelmezésében

²² CSÁSZÁR 1909, 324. Császár nem határozta meg pontosan, mit ért a „nép” és a „népiesség” fogalmán, ez azonban inkább a korabeli irodalomtörténettel foglalkozó historiográfia, mint jelen tanulmány problémája. Az éneklésre írt és esetlegesen meg is zenésített korabeli verses munkákkal kapcsolatban úgy vélte, azok mesterkéltységük miatt nem emelkedhettek „általános népszerűsége”. Szerinte „olyan dal válik szerte énekelt indulóvá, mely mindannyiunkhoz szól, amelyet minden magyar megért, szóval, amely a közérzést közérthető, tehát népies nyelven fejezi ki”.

²³ ARNOLD–WAGNER 1909.

1808 volt a fordulópont, amikor a kormányzat úgy döntött, hogy igénybe veszi Ausztria lakosságának „nemzeti lelkesültségét”, „a hazafias szellemet felélesztik és a politikai érdeket lánggra lobbantják a népben”. Ehhez a kormányzat minden lehetséges eszközt megragadott: ilyen volt a Landwehr, továbbá egy egész csomó politikai verset és felhívást terjesztettek, amelyeknek az volt a szerepe, hogy a népet a császárért és a hazáért lelkesítsék, de a spontán költeményeket is hasznosították. Weber értékelése szerint összességében nem váltak be ezek az eszközök, így a békét követően az uralkodó és a kormányzat szakított a nép balszerencsésnek bizonyult felrázásával és a „hasonló veszedelmes eszközökkel való kísérletezéssel”, a politikai és hazafias igyekezetre a korábbiakhoz hasonlóan bizalmatlansággal tekintettek és elnyomták azt. Ennek következtében visszatért a nép korábbi „tompasága” és csak az 1813-as háború során számoltak újra ezzel az eszközzel, melyet szigorú keretek között tartottak, ezért jóval kevesebb vers született.²⁴

A francia háborúhoz, illetve a nemesi felkelésekhez kapcsolódó propaganda, s azon belül a politikai irodalom jelentőségének felmérésére, vizsgálatára, értékelésére az irodalomtörténet oldaláról Császár Elemér munkáját követően lényegében nagyon sokáig semmiféle kísérlet nem történt. Kifejezetten a tárgyat illetően mindössze verses (közköltészeti) szövegek, illetve levelezések jelentek meg (mindenekelőtt Kisfaludy Sándor munkássága kapcsán, lásd a következő pontot), esetleg a kanonikus szerzői életművek bemutatása kapcsán került említésre az inszurrekciók irodalmának kérdése. A korszakkal foglalkozó történeti és hadtörténeti szintézisek ugyanakkor általában véve utaltak a propaganda jelentőségére is, még ha részletes elemzésére nem is kerítették sort. A „Spenót” harmadik kötete, mely az időszakot a „nyelvújítás korának” keretei között tárgyalta, a francia háború és a nemesi felkelés kapcsán pusztán a korabeli mainstream történeti narratíva elemeit sorolta fel röviden.²⁵ Berzsenyi Dániel 1797-es és 1805-ös nemesi felkérésre írt versei kapcsán megjegyezte, hogy az esemény „csak a költő tudatában és verseiben emelkedett történelmi jelentőségűvé, valójában csupán parádés felvonulás volt”, a Campo Formió-i és pozsonyi békék pedig tulajdonképpen megmentették a gyülekező nemesi hadakat „az igazi erőpróbától”.²⁶ A vonatkozó alfejezetben Fenyő István Kisfaludy Sándor életrajza és munkássága kapcsán említette röviden az 1809-es inszurrekció ügyét.

²⁴ WEBER 1915, 218–220.

²⁵ MIT III, 189.

²⁶ MIT III, 306–307.

Ha általában véve 1945 és 1990 között a francia háborúk, s azon belül az inszurrekciók és az azokhoz kapcsolódó irodalmi alkotások politikai gondolkodástörténeti, irodalomtörténeti jelentőségét – minden bizonnyal részben marxista látószögének ideologikus elemeiből fakadó korlátai miatt – a korabeli helyiértékéhez képest igen mostohán kezelte is a tudományosság, a szerző- és műközpontú vizsgálatok között akadt olyan, mely újat hozott a jelenség vizsgálatában. Csetri Lajos Berzsenyi Dániel költészetéről, illetve társadalom- és történetiszemléletéről szóló, egyszerre filológiai megalapozottságú és széles eszmetörténeti perspektívájú műelemzése nagy hangsúlyt fektettek a háborús és inszurrekciós poézisre is. Csetri vonatkozó írásai nem pusztán a költő életművével foglalkozó tudományos diskurzushoz járultak hozzá alapvető meglátásokkal, de konkrétan a francia háborúk és a nemesi felkelések korabeli jelentőségének, általában véve pedig a „kései rendiség” nemesi politikai gondolkodásának az eszmetörténeti értékeléséhez is.²⁷ Sőt, sajátos – a maga korában merőben szokatlan és innovatív – tudományos fogalmiságuk a későbbiekben az irodalomtörténet és a hol önállósodni próbáló, hol más diszciplínák égisze alatt szárnyait bontogató hazai politikai eszmetörténet-írás számára is használhatónak és továbbgondolhatónak bizonyult.²⁸

Csetri többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1797-es és 1805-as „hősi alkaiosziak” között tárgyalt inszurrekciós ódák a „honvédő (és az ősi nemesi birtokot, a juszt védő) típusú, *önkéntes* hadra kelésért” lelkesedtek. Berzsenyi az ulmi és az eylai csatákra írott verseiben „már a lehetetlent kísértő hősiességet akarja felkelteni a hazát fenyegető veszély elhárítására; s e veszély megtestesítője a kor nagyobb hatékonysággal bíró hivatásos hadseregszervezete”. Ezzel szemben az 1809-ben Kazinczy Ferencnek írott levelei már szkepszist mutatnak a nemesség hagyományos katonáskodásával szemben. Ezekben leszámolva a milíciajellegű katonáskodással kapcsolatos jellemző korabeli illúziókkal – melyek korábban Berzsenyit is jellemezték – Nagy Frigyes zsoldosserege válik a korszerű hadviselés mintájává. Ez utóbbi, tehetjük hozzá, már elavultnak számított a korban, különösen az 1808–1809-es osztrák hadügyi újításokhoz képest, a tragikus 1806-os vereséget követően pedig éppen ezt felismerve törekedett a porosz kormányzat és hadvezetés átfogó reformokra. Berzsenyi argumentációja mögött – mintegy a klasszikus republikánus narratíva keretei között – egyúttal a nemesi nemzet kollektív értékrendjében és életformájában végbemenő változások irreverzibilitásának érzékelése és az ezekbe való beletörődés állt: az a folyamat, melynek során a klasszikus, régi honpolgári erényeket felváltja a kereskedelem, az ipar és

²⁷ Mindenekelőtt lásd: CSETRI 1986, 55–69, 118–139, 295–303.

²⁸ TAKÁTS 1998, 668–670.

ezek nyomában a luxus és elpuhultság.²⁹ Mint majd a későbbiekben a *Hazafiúi Szózat* eszmetörténeti elemzésében láthatjuk, Kisfaludy nyilvánosság előtt artikulált percepciója a hosszabb távú változásokról Berzsenyiéhez hasonló volt, ugyanakkor röpirata értelemszerűen az elégikus rezignáció helyett az 1809-es inszurrekciót mint rendkívüli pillanatot megragadva keresett és talált megoldást a katonai erények felélesztésére egy ezek gyakorlására már kedvezőtlen korban.

A szélesebb háborús és különösen inszurrekciós szövegkorpusz irodalomtörténeti vizsgálatában a valódi áttörés csak az utóbbi másfél évtizedben következett be, és alapvetően a korszak költészetét érintette. Ezen eredmények szélesebb tudományos kontextusát egyrészt a bárdköltészeti hagyomány, másrészt a rendi költészet, harmadrészt pedig a közköltészet mint kutatási téma felértékelődése adja. Sajátos módon e helyütt kell megemlítenünk a pályáját a háborút követően hosszú időre elhagyni kényszerülő irodalomtörténészt, Sándor Istvánt is, aki elsőként 1945-ben – szerencsétlen időben és módon – megjelent, majd 2012-ben újra kiadott monográfiájában – pontosabban annak elkészült első kötetében – „tárgytörténeti” nézőpontból, döntően verses irodalmi anyagon részletesen bemutatta a 18. század végének és a 19. század elejének „rendi konzervativizmusát” (ennek ideológiai, kulturális, társadalom- és mentalitástörténeti elemeit) és a felvilágosodás áttörését. A szerkesztő, Szilágyi Márton úgy fogalmazott, hogy „kétségkívül legfontosabb művére [...] még utalás sincs a 18. századdal foglalkozó későbbi összefoglalásokban”, ennek okát pedig abban látta, hogy „a felvilágoskutatás nem elfelejtette vagy meghaladta Sándor Istvánt, hanem soha nem is ismerte meg a fő művét”.³⁰ Sándor hatása tehát lényegében csak 2012-től datálható.

Sándor úgy látta, mintegy a tradíció és innováció kettősségében szemlélve a korszak magyarországi eszmetörténeti folyamatait, hogy az innovatív tendenciák mindenekelőtt a kultúra terepén jelentkeztek, I. Ferenc uralmának idején ugyanis a politikában és társadalomszemléletben az új doktrínák „csak szűk körben és ott is lappangva” érvényesülhettek. A művelődés területén jelentkező új követelmények szükségszerűen szembekerültek a hagyományos nemesi életformával, ami „pártállásokra” bontotta az írók táborát, melyen belül „az átmenetek különféle változatai figyelhetők meg”.³¹ A háborúk és az inszurrekciók kérdésével a monográfia virtusról szóló fejezete foglalkozik. Eszerint a nemesség „rendi konzervativizmusának” egyik forrása a „katonás múlt emléke”, melynek lényegét az a werbőczyánus szemlélet képezi, mely szerint „a nemesség kiváltságos helyzetét [...] katonai

²⁹ CSETRI 1986, 296–297.

³⁰ SZILÁGYI 2012a, 228.

³¹ SÁNDOR 2012, 161–162.

teljesítmények magyarázzák, s minden nemesi előjog jutalomként száll az utódokra az ősök hőstetteiért”. Ennek a felfogásnak az áthagyományozásában a nemesség sajátos, a *Tripartitum* mindent átható tekintélyén alapuló jogtudata³² mellett a történelmi tudat játszott kulcsszerepet, melyet a történetírás újabb eredményei (például Anonymus újrafelfedezése), illetve a „török idők frissen élő emlékei”, „legendái” és a II. József török háborújáig fellángoló harcok is erősítették. Ennek lényege, hogy a „nemesi közgondolkodás szerint az egész magyar történelmet az osztály vérével írják, sorsunkat a rendek katonai génusza vezérli, a nemesség hadi virtusa magasztatja fel”, ebben ugyanakkor a „nem nemes rétegeknek viszont csak epizód szerep jut”. Sándor szerint a francia háborúk időszakában a nemesség görcsös ragaszkodása a honvédelem korszerűtlen formájához, az inszurrekcióhoz „a jogfétés felvilágosodás kori élményéből táplálkozik”, ugyanis a nemesi felkelés „elve” szolgáltatja a „nemesi életforma természetes jogalapját”. A költészet ennél fogva „az ősi magyar virtus szószólója marad”, melynek jellegére néhány irodalmi példát hozott és megjelölte a „magyar katonaeszmény” szolgálatába állított költészet legfontosabb szerzőinek körét is (Ányos Pál, Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek, Berzsenyi Dániel, Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai Vitéz Mihály), hangsúlyozva, hogy nyomukban „ismeretlen költők hosszú sorozata” járt.³³ Sándor a kor műveltebbjeinek gondolkodásában a katonáskodáshoz és a háborúkhöz való viszony megváltozását is regisztrálta: a poézisben felvilágosult hatásokat mutatott ki a béke, a „békefejedelem”, illetve az „aranykor” eszméit illetően,³⁴ de foglalkozott a vitézi eszménnyel kapcsolatban gyakorta emlegetett nemzeti viselet toposzának, illetve a reguláris katonaideálnak az átalakulásával is.

Vaderna Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy a 18. század végének egyik nagy, a 19. század elejére áthagyományozódó hosszú poétikai tradícióját a nyelvi sokszínű „rendi költészet” jelentette (a másik kettő a közköltészet és a vallásos költészet voltak). Ez „a társadalmi kommunikáció része volt, s egy olyan szokásrendbe illeszkedett bele, mely bizonyos reprezentatív társadalmi események részét képezhette”, gyakorló nemesek, illetve olyan személyek voltak, akik a nemesség kultúrájának közelében éltek és működtek, számos esetben „hivatásszerűen”, megrendelésre verselő költők. Ennek hátterében a humanista retorikai-poétikai oktatás lassan változó tradíciója állt, forma- és toposzkincse így viszonylag egységes képet mutatott, jellemző témái és műfajai szorosan kapcsolódtak a rendi világ működéséhez. A nyilvánosság reprezentatív jellegéből adódóan a különféle alkalmakhoz, rituális

³² SÁNDOR 2012, 93–116.

³³ SÁNDOR 2012, 117–122.

³⁴ SÁNDOR 2012, 122–145.

társadalmi gyakorlatokhoz kötődő poézis, ha nem feltétlenül explicit módon és nem kifejezetten politikai alkalmakkor is politikai térben hangzik el, része a politikai kommunikációnak. A költészet e társadalmi eseményekhez kötődő praxisának a visszaszorulása csak részben volt poétikatörténeten belüli okok eredménye, háttérben alapvetően a nyilvánosság szerkezetének megváltozása állt: a Jürgen Habermas által nagy vonalakban leírt átmenet a reprezentatív rendi nyilvánosságból a polgári nyilvánosságba. A rendi költészetet csak a politikai diskurzusok „modernizálódása és mediatizálódása” vetette vissza. Népszerű műfaja, a valamely személyt vagy dolgot „dicsérő ének” (*encomium*) a korszakban már nem feltétlenül a rendi politika és életforma rituálisan ismétlődő alkalmaihoz kapcsolódott, hanem egyre gyakrabban váltak tárgyává történelemformáló események. Jelentős számú vers született a forradalmi és napóleoni háborúk kapcsán, melyek a korabeli ember számára nagy jelentőséggel bírtak, ezáltal „megverselhető reprezentativitást is nyertek”. Az inszurrekciós és katonaversek többsége a rendi költészet toposz- és formakincséhez igazodott.³⁵ Ugyanakkor – tehetjük hozzá – az egymást érő háborúk és a szinte folyamatos katonai készenlét eredményeképp a háborúkhöz és az alakulatok (de)mobilizációjához kötődő ceremoniális jellegű alkalmak, melyeknek szerves részét képezte a retorikai-poétikai praxis, maguk is ritualizálódtak. VADERNA a hosszú tradíciók átalakulásának keretei között tárgyalta a bárdköltészet jelenségét. A rendi költészet hagyományos praxisához képest ez annyiban jelentett újítást, hogy „a poétikai paradigmához egy önálló költői szerepmodell is társul”, melynek lényege az, hogy a költő egy szélesebb kollektívum által felhatalmazva az arra érdemeseknek költészete által halhatatlanságot közvetít, így biztosítva a közösség kulturális emlékezetét.³⁶

A bárdköltészet „közösségi emlékezet kanonizálását elvégző” és a „poétai önreprezentáció retorikai stratégiáit kidolgozó” funkcióit PORKOLÁB Tibor elemezte azzal a 18–19. század fordulóján bekövetkezett változással kapcsolatban, melynek során a „dicsőség temploma” hagyományos allegorikus képzete „látványos jelentés- és funkciómódosuláson keresztül” a „nemzeti dicsőség csarnokával” (a panteon-eszmével) azonosítódott. Ennek szellemében a közösség múltja és jelene, illetve a jelen és a „nemzeti öröklét” közötti kapcsolatot fenntartó bárdköltő a „nemzeti emlékezet kanonizálásával” hozza létre a nemzet nagyjainak panteonját.³⁷ Ennek részeként, a *virtus gloriára* váltásának szempontjából a halhatatlanságra jogosító erényfogalom kitágítása zajlik le a korban: nem pusztán a magyar nemességgel ha-

³⁵ VADERNA 2017, 53–58.

³⁶ VADERNA 2017, 84–86.

³⁷ PORKOLÁB 2005, 5–6.

gyományosan társított – s Berzsenyi kapcsán többek között Csetri által rekonstruált – katonai-vitézi, illetve polgári-politikai erények gyakorlása, de immár a műveltség is a közösség emlékezetére jogosít, ami a korszak patriotizmusfelfogásának átalakulását jelzi.³⁸ Az időszakban a hagyományos, katonai erényeket megverselő bárdköltészet kiemelt terepét a reguláris hadsereg magyar ezredeinek és hadvezéreinek tettei mellett éppen a hosszú idő után a nemességet (is) ismételten tömegesen mozgósító inszurrekciók jelentik, ezt Csokonai Vitéz Mihály, Virág Benedek vagy Berzsenyi Dániel inszurrekciós költészete reprezentálja.³⁹ Ez a hagyomány szempontunkból mindenekelőtt Kisfaludy *Hazaifüi Szózatára* nézve nyer jelentőséget: ő ugyanis röpiratában maga is Virág-intertextusokhoz fordult, hogy a nemességnek és a potenciális inszurgenseknek szánt üzenetét a kívánatosnak tartott *virtus*-fogalom felmutatásával nyomatékosítsa.

Vaderna Gábor Berzsenyi *A' Magyarokhoz* írott ódáját mint „a magyar bárdköltészeti tradíció 19. század eleji szakaszának legfontosabb költemény[ét]” elemezte új filológiai felfedezések tükrében és azokra a koncepcionális változásokra tekintettel, melyek a költő bárdköltészettel való viszonyában az egyes szövegváltozatok alakulásának során bekövetkeztek.⁴⁰ Szempontunkból azonban nem annyira ez, hanem sokkal inkább az a lényeges, hogy Vaderna ennek kapcsán, a szélesebb költészettörténeti kontextusra tekintettel, a kor igen gazdag inszurrekciós poézisének jelentőségére, poétikai és eszmetörténeti sajátosságaira is ráirányította figyelmet. Csetri nyomán a *virtus* fogalma a *natio hungarica* azon képzetének keretei közé illeszkedett, mely a „a saját vér feláldozásában látta mind a történelmi múlt (vérrel szerzett haza), mind az abból levezetett jelen legfontosabb legitimációját”. Vaderna a korszak rendi költészetének szélesebb kontextusára utalva, ugyanakkor hozzátette, hogy „a francia háborúk nemesi felkelései az utolsó nagy pillanatai lehettek ezen nemzeti ideológiának [...]. Annyi inszurrekciós költemény jelent meg, oly zavarba ejtő termékenységgel folyt a győri csata mítoszának megalkotása, hogy a kortársak mindezt nem tudhatták. [...] Az ország területén zajló hadműveletek önmagukban indokolhatták e nagymértékű reprezentációs kényszert, másfelől a megváltozott mediális lehetőségek, a nyomtatás jelentőségének rendkívüli megnövekedése, lehetőségeinek gazdagodása [...] egészen egyszerűen olyan helyzetet teremtett, ahol az új körülmények között nagyobb lehetőségek nyílhattak egy rendi vagy [...] eredetközösségi narratíva kifejezésére.”⁴¹

³⁸ PORKOLÁB 2005, 26–35.

³⁹ Ennek kapcsán Porkoláb – a kevés kivételek egyikeként – Sándor könyvének 1945-ös kiadására is hivatkozott.

⁴⁰ VADERNA, 2017 387–456.

⁴¹ VADERNA 2017, 442.

Kifejezetten az inszurrekciós költészet vizsgálata Porkoláb Tibor nevéhez köthető: egyrészt a kiterjedt inszurrekciós korpusz módszeres, extenzív, poétikai-retorikai szempontú bemutatása a programszerű áttekintés igényével, másrészt Virág Benedek 1797-es *Ode ad Hungaros* című költeményének a szövegintenzív elemzése az adott évben fegyverbe szólított felkelés költészetének szélesebb kontextusában.⁴² Porkoláb szerint az, hogy a magyar textológiai és filológiai kutatás kevés figyelmet szentelt a nemesi felkelések irodalmának, mindenekelőtt annak a szemléletnek a dominanciájából fakadt, amely „kanonikus szerzők életműveire, esetleg kanonikus kötetekre és szövegekre korlátozza” érdeklődését. A jelenkori helyzetet tehát hasonlóan értékelte ahhoz, ahogyan azt Császár Elemér általában az irodalomtörténettel kapcsolatban egy évszázaddal korábban megfogalmazta. A tudományosság előtt szinte ismeretlen korpusz rendszeres vizsgálatának eredményét mindenekelőtt abban ragadta meg, hogy az jelentősen hozzájárulhat a századforduló irodalmának alaposabb megismeréséhez, illetve a költészet korabeli funkcióinak és társadalmi használati módjainak rekonstrukciójához.

Porkoláb elsőként világosan körülhatárolta a háborús irodalom egészén belül az inszurrekciókhoz kapcsolódó szövegcsoporthoz. A „vitézi poézis” inszurrekciós változatát elkülönítette a hasonló toposzkészletet használó, de a reguláris katonaságot, mindenekelőtt a huszárságot (és annak hadvezéreit) laudáló költészettől.⁴³ Jelezte egyúttal azt is, hogy a két korpusz, illetve a reguláris katonaság és az inszurgensek hősiessége számos ponton összemósódott egymással, akadt példa arra is, hogy eredetileg a regulárisokhoz szóló versek inszurrekciós szövegekké alakultak át. Az olyan „átmeneti szövegkategóriákat” – mint a diétákra írt költeményeket és a békeverseket –, melyek csak közvetetten kapcsolódtak a felkelések mozgósításához, szintén leválasztotta a korpuszról. A textológiai-filológiai elemzés során így „csak azok a szövegek sorolandók az inszurrekciós költemények közé, amelyek [...] nemesi felkelésekkel összefüggésben keletkeztek, illetve amelyeket [...] inszurrekciós célokra (is)” használtak.⁴⁴

Az ily módon lehatárolt inszurrekciós poézist a funkcionális és formai-műfaji heterogenitás jellemzi. Leggyakrabban a vármegyei ceremóniák, táborozások, hadgyakorlatok, hadiszemlék adtak alkalmat verselésre, további sajátos formát képeztek a felkelők számára készített marsok. A szövegek között intő, serkentő és magasztaló, illetve leíró-narratív köl-

⁴² PORKOLÁB 2013.

⁴³ Ehhez az utolsó török háború kapcsán lásd: PORKOLÁB 2010.

⁴⁴ PORKOLÁB 2014, 194.

teményeket is találhatunk. Jellemző a „nyelvi variabilitás” (magyar, latin, kisebbrészt német). Hordozóikra és terjedésükre nézve a röpíves terjesztés számított a legáltalánosabbnak mint „azonnali hatást kiváltó és viszonylag nagy publicitást biztosító szövegmédiium”, egyúttal azonban igen sérülékeny, efemer jellegű. Sokszor ugyanazon versek hírlapokban is megjelenhettek. A kéziratosság elsősorban a korszak közköltészetét jellemezte, de nyomtatásban is terjedtek-variálódtak ilyen alkotások. A szövegek sajátos medialitásból következnek a datálás és a szerzői attribúció nehézségei. Eszmetörténeti oldalról nézve Porkoláb elemzése arra jutott, hogy a költészeti korpusz „meglehetősen monoton hatást kelt”, mely a „nemesi-rendi reprezentációt és önaffirmációt szolgáló, laudációs toposzkészlet” variálódása és az „önaffirmatív és propagandisztikus hőskultusz” következménye.

Lényeges megállapítás, hogy a költészeti korpuszból „[f]eltűnően hiányoznak [...] a tényleges harci eseményekre, az adott politikai és katonai kontextusra történő utalások”, a „lelkesült szerzők az általánosság magas fokán zengik a bajnoki erényeket”. Ennek oka Porkoláb szerint az volt, hogy „az inszurrekcióknak tulajdonképpen nincsenek jeles hősei és nincsenek emlékezetes tettei sem”.⁴⁵ A korszak első három nemesi felkelésének esetében ezt a harccselekmények hiánya magyarázza. Az 1809-es hadiesemények esetében azonban hozzá kell tennünk, hogy – ahogyan ezt a dolgozatom utolsó fejezetében részletesen bemutatom – a nádornak, a vármegyei eliteknek és jelentős részben Kisfaludynak köszönhetően birodalmi, országos és vármegyei szinten is megindult az inszurrekciós hős- és halottkultusz kialakítása. Bár e folyamat kapcsán születtek versek, de elsődleges médiuma nem a költészet volt. Az ilyen irányú törekvések különböző okok miatt már rövid távon sem jártak maradandó eredményekkel.

Számunkra a tanulmány legfontosabb állításai azonban nem a poézisre, hanem annak architextuális környezetére vonatkoznak. A szerző ugyanis a költészeti anyag értelmezéséhez a hivatalos „kiáltványok, felhívások és beszédek” stb., azaz tulajdonképpen minden szöveges forrás feltárásának fontosságát hangsúlyozza, arra való tekintettel, hogy „[a] zászlószentelésekhez, seregszemléhez, a felkelők ünnepélyes búcsúztatásához és fogadásához kapcsolódó orációk [...] ugyanannak a szertartás- és diskurzusrendnek a részét képezik, mint az inszurrekciós költemények”. Továbbá felhívja a figyelmet arra is, hogy a propagandisztikus, hivatalos, nem egy esetben apologetikus hangvételű nyomtatott nyilvánosság vizsgálata mellett a napló és levelezésanyag feltárása is rendkívül fontos feladat, ugyanis a személyes kommunikáció terében „a vélekedések és meggyőződések egész rendszere megmutatkozhat”.⁴⁶

⁴⁵ PORKOLÁB 2014, 196.

⁴⁶ PORKOLÁB 2014, 213–214.

Végül röviden szólnunk kell a Vaderna Gábor által a 18. század „hosszú hagyományai” közé sorolt közköltészetéről is. Néhány, ma a közköltészetbe sorolt, inszurrekciós tárgyú szöveget már korábban közöltek, ugyanakkor szisztematikus kutatás csak az ezredforduló után kezdődött. Az inszurrekcióhoz kapcsolódó közköltészeti munkákat Medgyesy S. Norbert elemezte részletesen, kéziratok énekgyűjtemények alapján az 1790 és 1825 közötti időszak vonatkozásában.⁴⁷ Medgyesy egyrészt arra a következtetésre jutott, hogy „saját stílusbeli karakterük és mennyiségük miatt külön csoportként kezelhetjük az inszurgens dalokat, indulókat”, másrészt mivel a nemesi felkelés „egy életformát, sajátos stílust is” jelentett, így a közköltészet részét képező „inszurgens versek a felült nemesség éneklő-táncoló életmódjának megfelelően vidám és bizakodó alkotások” voltak.⁴⁸ 2013-ben a *Régi Magyar Költők Tára* 18. századi sorozatának Csörsz Rumen István és Küllös Imola által sajtó alá rendezett *Közköltészet* alsorozatában, „A társadalmi élet költészete” első darabjaként megjelent „Történelem és társadalom” című kötet az inszurrekciókhoz kapcsolódó közköltészeti alkotásokat a „Társadalmi élet költészete” tematikusan tagolt nagy fejezetben belül, a „primer alműfajok” alapján a „Toborzók, inszurgens dalok, propagandaversek”, illetve a „Marsok, indulók” alfejezetekbe osztotta el.⁴⁹ Ahogyan a szerkesztők megjegyezték, számos közköltészeti alkotás esetében (mint a falusi idillek, latorköltészet, bakanóták stb.) a lejegyzők, közvetítők „eltérő társadalmi csoporthoz tartoztak”, főként „diákok, köznemesek és papok” voltak, így a „megverselt élethelyzetek és eszmék számukra csupán irodalmi témát” jelentettek. Azonban a politikai, illetve társadalmi költészetben belül az inszurrekciós poézis esetében más volt a helyzet: „közösségeik e szövegekkel valóban a saját csoportidentitásukat erősítették”.⁵⁰ A szerkesztők arra is felhívták a figyelmet, hogy míg a propagandisztikus versek jó része nyomtatott kiadásokból (is) ismert, addig a „realisztikusabb” dalok, keservek kéziratokban maradtak fenn, így kikerülhettek a cenzúrát, ami alkalmas médiummá tette ezeket nemhivatalos vagy akár rebellis vélemények artikulálására is.⁵¹

1.2.2. Történetírás

Horváth Mihály *Magyarország történelmének* VIII. kötetében az eszmetörténeti jelenségekre különösen érzékeny módon, a szélesebb európai kontextusra tekintettel tárgyalta az 1809-es háborút és előzményeit. A vonatkozó fejezet szervezőelvét a kormányzat politiká-

⁴⁷ MEDGYESY S. 2012.

⁴⁸ MEDGYESY S. 2012, 156–157.

⁴⁹ *Közköltészet* 3/A.

⁵⁰ *Közköltészet* 3/A, 19.

⁵¹ *Közköltészet* 3/A, 407. Illetve lásd az előző lábjegyzetet.

jabán az európai politikai és katonai helyzet következtében beállt „szabadelvű fordulat” jelentette mind a birodalom, mind a magyar nemesi nemzet vonatkozásában. A politikai eszmétörténeti aspektusokat illetően szemléletének frissessége különösen a későbbi szintéziskísérletek hiányosságainak tükrében domborodik ki, ezért a vonatkozó részeket érdemes hosszabban is idézni. Horváth egyrészt hangsúlyozta a francia politikai eszmék és a Napóleon-ellenes spanyol felkelés mintájának – tulajdonképpen a kulturális transzfereknek – a németországi politikai és ideológiai hatásait. Eszerint az 1808 júniusában alapított porosz titkos társaság („Tugendbund”) szervezetei mint az ellenállás gócai „lényegök szerint ugyan forradalmi és demokrat szelleműek valának, de a francziák által behozott s elterjesztett forradalmi és demokrat eszméket a mindent uralmok alá vető francziák ellen fordították, s a haza és szabadság nevében felkelésre izgaták a confoederatio népeit kormányaik ellen, melyek Franciaország szolgálívá lőnek. [...] [Á]ltalában a spanyol felkelést tarták mintául szemeik előtt.”⁵² Másrészt az osztrák kormányzat e narratívában spanyol hatásra felismerte a széleskörű Napóleon-ellenes mozgósításra a megfelelő időpillanatot és politikai kezdeményező, irányító szerepet vállalt benne, melynek során mintegy kampányszerűen és tömegesen alkalmazta a meggyőzés különféle eszközeit a Habsburg monarchián belül és kívül. Horváth ezeket a politikai, propagandisztikus törekvéseket a háború ügyének megnyerni kívánt tömegek, „népek” sajátos társadalmi és kulturális kontextusára tekintettel mutatta be: „Lelkévé lőn tehát a népek s kormányok mozgalmainak Németországban; középpontjává tette magát minden gyűlöletnek, mely húsz év óta Franciaország ellen halomra gyűlt”.

Horváth tulajdonképpen a kormányzati propagandáról írt, mikor úgy fogalmazott, hogy Bécs „nagy buzgalommal és szívós kitartással” támogatta e törekvéseket, mikor egy új koalíció létrehozásán dolgozott, valamint „ügynökei ama néptársulatok vezéreivel működésük közre, hogy a német népben mennél szélesebben elterjeszszék a franczák elleni gyűlöletet s a felkelési terveket”. Horváth szerint e kormányzati törekvések különösen az „osztrák birodalom népeire” irányultak, ugyanakkor abból a sajátos helyzetből fakadóan, hogy „német-cseh örökös tartományok népeiben sem a felvilágosodás nem vala annyira elterjedve, mint a többi, például a porosz s más éjszaki német népekben, – mert [...] ezektől eleitől fogva lehetőleg távol tartani igyekezett volt a francia forradalmi eszmék behatását; sem a francziák elleni gyűlölet nem vala bennök oly élénk, mert közvetlen nyomást még kevésbé s rövid ideig szenvedtek tőlök; sem a nemzetiségi érzet és szabadság-vágy nem volt bennök nagyobb mérvben kifejlődve, mert a tudatlanság, melyben elfogulva tartatott, s az inkább

⁵² HORVÁTH 1873, 341–342.

joakaró, és szeléd, mint kemény s kiméletlen, inkább atyai mint zsarnoki szellemű kényuralom, mely alatt századok óta él vala [...], az önállóságot, büszkeséget, egyéni öngondolkodást s akaratot mély szunnyadásban tartá lekötve. Mind ezt most a német örökös tartományok népeiben is felébreszteni ügyekezett a bécsi kormány. A porosz kabinettel párhuzamosan, itt is a népszabadság és boldogság ígéreteivel, a nemzetiség és vallásosság eszméivel törekedtek lelkesedésre, áldozat-készségre buzdítani a népet, a francziák ellen megkezdendő élethalál harcban”.⁵³

Horváth a mozgósításra törekvő hivatalos propagandában igen élesen látta a központilag irányított politikai irodalom jelentőségét, mind előállítóinak személyi körét, mind felhasznált eszközeit (médiáit, műfajait) tekintve: „Gentz, Schlegel s több más írók tolla a kormány zsoldjában működék, ennek meghagyásából és sugallatai szerint készítették hírlapi s más folyóirati czikkeiket és röpirataikat, melyek mind ama célra valának irányozva. Schlegel ez irányban nyilvános felolvasásokat tartott Bécsben. Még azon írók is, kik a »fekete könyvbe« fel voltak jegyezve, dicséretekkel s jutalmakkal ösztönöztetének, hogy a »világszabadság« s a dynastia érdekében hassanak a népre, ébresszék benne a gyűlöletet a franczia zsarnokság ellen.” Emellett egyéb, bürokratikus és rendőri jellegű eszközök alkalmazását is kiemelte: „A hivatalnokok és a titkos rendőrség ügynökei utasítást vőnek, hogy a kormány jó szándokait, a béke állandó helyreálltával a nép boldogítására fordítandó atyai gondoskodását kétszeres buzgalommal hirdessék a maguk körében.”

Az osztrák viszonyok tehát jelentősen különböztek a németországiaktól, de ahogyan Horváth hangsúlyozta, a sajtósági magyarországi helyzettől is, ahol az ország „politikai viszonyai Ausztriával s az alkotmányos élet [...] a szabadságvágyat s nemzeti érzetet egyaránt élénkségben” tartották, ezért „egészen más eszközökkel, más módon kell vala hatni, hogy a harcra fellelkesüljön”. Mivel „[i]tt minden az országosan egybegyűlt rendektől s a megyei nemességtől” függött, ezért „ezeket kelle megnyerni, s egy »jó szellemű« országgyűlésre előkészíteni”. A rendekkel, mindenekelőtt a megyék követeivel kapcsolatos udvari politikai propaganda a maga sajátos ceremonális-retorikus eszközeivel tehát már az 1808-as diétán megkezdődött, mely a magyarországi mozgósítás előfeltétele volt. Az udvar a magyar nemesi nemzet büszkeségére apellált, mikor az uralkodó bizalmát hangsúlyozta, hogy a nemesség „védelmére bizza magát, nagylelkű önfeláldozásától várván a maga érdekei

⁵³ HORVÁTH 1873, 342–343.

megmentését”, továbbá felhasználta a nemesség hajlamát arra, hogy a hagyományos ünnepélyes „népfelségi s alkotmányos cselekvények végrehajtására nemzeti önértékét fokozza fel, keblében az erő, önállóság, szabadság és méltóság érzelmeinek nyújt táplálatot”.⁵⁴

Az 1809-es háborús mozgósítás hivatalos propagandájának eszközeit illetően Horváth kimerítő és kiegyensúlyozott felsorolását nyújtotta a különféle proklamációknak. Utalt I. Ferenc februári és áprilisi rendeleteire, József nádor és Károly Ambrus prímás főhercegeknek a vármegyékben tett buzdító országjárására. Úgy vélte, hogy az inszurrekció kihirdetését követően a nemesség „az udvar ügyét saját ügyének is tekintette” és a korábbi „elégületlenség és bizalmatlanság daczára, nagy buzgalmat tanúsíta a fegyverkezésben”, „[n]em kevesebb buzgalom mutatkozék az udvartól rendkívüli segélyül kívánt lovasok, lovak s gabona kiállításában”.⁵⁵ Hosszabban idézte a nádor a landshuti, eggmühli és regensburgi vere ségeket követően 1809. április 27-én „mind a nemzethez, mind külön a felkelt nemességhez” intézett buzdító felszólításait, illetve három nappal Bécs elesét követően, május 16-án a magyarokhoz kibocsátott kiáltványát, valamint részletesen tárgyalta és citálta Napóleon schönbrunni proklamációját is.⁵⁶ A békét követő demobilizációt illetően I. Ferenc november 24-i hadparancsát idézte, amellyel a magyar nemesség uralkodójához való lojalitását igyekezett alátámasztani.⁵⁷

Horváth munkája az inszurrekció értékelését tekintve is rendkívül fontos állomása a historiográfiának. Ebben ugyanis a győri ütközetben tanúsított „gyávaság” – szerinte – részben a háború utáni osztrák katonai sajtó és röpiratirodalom, részben a magyarországi elhallgatás nyomán kialakult és széles körben elterjedt negatív mítoszával is igyekezett leszámolni. A nemesi felkelés értékelését forrásokkal (részben Kisfaludy *Ellenőrb*ben megjelent írásaival) alátámasztva hozott példákat a felkelők helytállására, valamint kísérelt meg utána járni azoknak a politikai és katonai okoknak, melyek az inszurrekció fogvatékosságai mögött álltak.⁵⁸

Thallóczy Lajos 1886-os rövid közleményében Mikola János József nádorhoz intézett, 1800. szeptember 29-én Pest vármegye közgyűlésén nyomtatásban szétosztott versét publikálta. Ennek bevezetőjében egy ma társadalomtörténetinek mondható aspektussal magyarázta a felkelések kollektív emlékezeten kívül rekedését. Eszerint a francia háborúk a kor

⁵⁴ HORVÁTH 1873, 344–345.

⁵⁵ HORVÁTH 1873, 356.

⁵⁶ HORVÁTH 1873, 365–371.

⁵⁷ HORVÁTH 1873, 394–395.

⁵⁸ HORVÁTH 1873, 375–382.

közéletében „ha nem is tartósan maradandó, de mély nyomot hagytak”, ami azért nem lehetett tartós „mert a nemzetnek nem minden rétege vett részt a harcokban, harcolt a zsoldos, meg a kit megfogtak; a nemes a maga jószántából vitézkedett.” Thallóczy tehát – egy visszavetített modern nemzetfogalom kritériuma alapján – lényegében a tömeges háborús tapasztalatok hiányát jelölte meg a kollektív feledés okaként, voltaképpen a mozgósítás partikuláris, egyfelől erősen rendi-nemesi, másfelől professzionális jellegét hangsúlyozva. Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy „nem hiányzott a lelkes szó, a buzdító költemény, mely a magyar nemest harcra hívta, Bellona, Márs stb. fiait”, hangsúlyozva, hogy az általa közölt alkalmi vers „elég hív tükre az akkori hangulatnak”.⁵⁹

Wertheimer Ede rendkívül alapos, mindenekelőtt a bécsi udvari körök, illetve a nádor tevékenységére fókuszáló politika- és diplomáciatörténeti szintézisének második kötetében tárgyalta az 1809-es eseményeket. Szemléletének korlátaiból fakadóan azonban az 1809-es propaganda technikai és ideológiai innovációja elkerülte a figyelmét. Ausztria háborús előkészületeivel kapcsolatban csak röviden tért ki arra, hogy „[a] kormány mindent megtett, hogy a közszellem felbuzduljon”, illetve jellemezte az ennek eredményeképp kialakult bécsi közhangulatot.⁶⁰ Magyarországot illetően kitért az 1808-as diéta kedvező légkörére, továbbá a nádor iratai alapján úgy fogalmazott, hogy 1809 tavaszán „[a]z egész országban a legjobb hangulat uralkodott”.⁶¹ A propagandával kapcsolatban azonban csak a Napóleon által május 15-én, Schönbrunnból a magyar nemesi nemzethez kibocsátott kiáltvány ügyét tárgyalta részletesen, hangsúlyozva a kiadvány kismértékű elterjedését, valamint hogy a francia császár „alig, vagy inkább épen nem talált kedvező talajt [...] tervei részére”.⁶²

A *Magyar történet* vonatkozó kötetében Szekfű Gyula tágabb szellemtörténeti perspektívából, a korszak reprezentatív jellegű politikai nyilvánosságának elemzésén belül szentelt teret a rendi irodalomnak, melynek a háborús, inszurrekciós propagandamunkák jelentős részét tették ki. Szekfű meglátásai – erősen evaluatív, alapvetően elmarasztaló jellegük dacára – számos értékes meglátást hordoznak a korszak politikai kultúrájának és eszmetörténetének mai kutatója számára is. Szekfű a korszak irodalmát általában akként jellemezte, hogy az „kimerevített”, „külsőségekké” lett, szekularizált „barokk formákat” alkalmazott és a rendi reprezentációt szolgálta: „[Í]róink csak úgy, mint politikusaink, a XVIII. század barokk elgondolásain élőködnek, s a barokktól kultivált magyar hősiességet dicsőítik a francia

⁵⁹ THALLÓCZY 1886, 316.

⁶⁰ WERTHEIMER 1892, 367–368.

⁶¹ WERTHEIMER 1892, 437.

⁶² WERTHEIMER 1892, 438–441.

háborúk alkalmából. Az a nagyobb és nemzetibb költő, aki a rendi vitézséget lelkesebben éneкли.”⁶³ Ennek háttérében értelmezése szerint a rendi (vármegyei és diétai) politikai hagyomány sajátos „amalgámja” állt: egyfelől a „retorikai-humanisztikus” oktatáson keresztül stabilizált „barokk hősiesség virágbenedeki képei, cicerói hazafias szólamok, rendi kiváltságok”, másfelől az „erős nemzeti érzés, mely a latin hazafiasság formáit tipikusan ősmagyar-nak, verbőcziesnek tekintette”.⁶⁴ A „rendi nacionalizmus” heurisztikus, ám egyúttal homogenizáló, túlegyszerűsítő sémájának alkalmazása révén a francia háborúk időszakának politikai kultúrájáról ugyan a *Magyar történet* plasztikus és koherens képet adott, tulajdonképpen a reprezentatív jellegű kései rendi nyilvánosságon belül az irodalom mellett felhívva a figyelmet az ünnepkultúra sajátosságaira is, ám egyúttal kiszorult a részletesebb elemzésre érdemes dolgok közül. Szekfű ugyanakkor azt is leszögezte, hogy a politikai gondolkodást illetően „a nemzeti gondolat tiszta formájában, rendi salaktól mentesen, szinte kizárólag a nyelvi és irodalmi talajban” gyökerezett.⁶⁵

Szekfű megállapításainak heurisztikus értékét kár lenne lebecsülni, különösen ami a rendi politika, a politikai irodalom iskoláztatáson keresztül áthagyományozott retorikai-poétikai keretrendszerét és a kollektív identitásképzés két alapvető komponensét („latin” és „verbőczies”) illeti. A kortárs politikai eszmetörténet-írás nyelvén fogalmazva ezeket behelyettesíthetjük a latinos klasszikus republikanizmus politikai nyelvének, illetve a korporatív eredetű, de rendi értelemben „nemzetiesített” történeti-jogi, „ősi alkotmányos” szótárnak a folyamatos interpenetrációjával, sőt összeolvadásával.⁶⁶ A hadtörténész Markó Árpád a francia háborúk katonájával kapcsolatban írott nagyívű dolgozatában, Szekfűhöz nagyon hasonlóan jellemezte a kor propagandisztikus politikai irodalmának, s általában a rendi nemzetudatnak a retorikai és tartalmi komponenseit, ugyanakkor, vele ellentétben kifejezett szimpátiával mutatta be a tárgyat. Szerinte a közönség „szívesen, lelkesedve olvasta íróinak ilyen irányú munkáit és természetesnek találta, hogy a nemzeti érzés továbbra is a régi klasszikus, vagy barokk nemesi formák köntösében [illetve ahogy más helyütt megjegyzi: »római fegyverzetben« – N. Á.] és nem a francia forradalom frigiai jelmezében jelentkezzék”.⁶⁷

Domanovszky Sándor József nádor életéről írott befejezetlen monográfiájában, bár hangsúlyozta az 1809-es mozgósítás intézményi és ideológiai sajátosságait és az ennek hát-

⁶³ SZEKFŰ 1936, 154.

⁶⁴ SZEKFŰ 1936, 212.

⁶⁵ SZEKFŰ 1936, 152.

⁶⁶ Vö. TAKÁTS 1998.

⁶⁷ MARKÓ 1939, 46.

terében álló politikai változások és reformmunkálatok jelentőségét, nem mutatta be részletesen a főherceg (de)mobilizációban való részvételének propagandisztikus aspektusait (nem foglalkozott Kisfaludy megbízatásával sem). Szélesebb európai kontextusban azonban kifejezetten hangsúlyozta az 1807. július 9-én Poroszország és Franciaország között megkötött tilsiti békét (melynek során a poroszok jelentős területeket veszítettek) követően a német kulturális tér Napóleonnal szembenálló értelmiségének az új európai rendre kifejezetten a szélesebb közönségre ható propagandisztikus módon és eszközökkel reagáló politikai gondolkodásában lezajlott változásokat. Ennek a változásnak a lényegét eszmetörténeti szempontból Domanovszky a német politikai romantika előretörésének köszönhetően a modern német nacionalista gondolat disszeminációjában látta: „Csak a szellem emberei merészkedtek itt-ott, inkább levelezésükben, de elvértve a nyilvánosságnak szánt írásaikban is ellenvéleményt nyilvánítani. Tudósok, írók és tanárok voltak ennek a megmozdulásnak munkásai és vezetői. Az ő levelezésükből alakult ki a nemzeti közszellem. Eleinte csak Metternich barátja, a ragyogó tollú Gentz Frigyes volt a Napoleon elleni propaganda egyedüli kimagasló előbajnoka. De azután jött Fichte, Schlegel, Schleiermacher és az ő nyomukban annyi kiváló férfiú, aki nem Napoleon ellen tüzelt, de a nemzeti érzést és önérzetet szította föl és magával ragadta a közönséget. Nyomukban egy új röpiratirodalom támadt az idegen elnyomás méltatlan eszközeinek kipellengérezésére. [...] [A] német romantika áradata [...] utat tört magának minden megszálláson és lealáztatáson át. Napoleon már nemcsak német fejedelmekkel állt szemben, hanem a XVIII. század kozmopolita irányzata után ismét a nemzeti egységének tudatára ébredő néppel, a német nemzeti eszmével. Ez legszebb diadalait éppen a legutóbb megalázott Poroszországban aratta.”⁶⁸ Domanovszky egyúttal azonban az 1809-es osztrák mobilizáció hadügyi, illetve propagandisztikus-ideologikus elemeit mint egyértelműen modern, innovatív és a német politikai gondolkodás tágabb kontextusába illeszkedő fejleményeket, melyek magyarországi letéteményese József nádor volt, az 1808. évi diéta kapcsán szembeállította a rendi politika hagyományos, defenzív – és ebben az oppozícióban elmaradottnak minősülő – jellegével.⁶⁹

Napoleonnak és az 1809-es háborúnak a magyar politikai és értelmiségi körökre gyakorolt hatását tekintve a mai napig meghatározónak számít Kosáry Domokos *Napoleon és Magyarország* című markáns értelmezése. Ebben Kosáry is felhívta a figyelmet az 1809-es háborús buzgalomra, melynek okait egyfelől az udvar által erősen támogatott propagandában, másfelől a nemesség körében erősödő politikai tendenciákban találta meg. Ugyanakkor

⁶⁸ DOMANOVSKY 1944 I/2, 168–169.

⁶⁹ DOMANOVSKY 1944 I/2, 170–171.

a magyarországi nemességben „az udvarhű lelkesedést, feudális nacionalista színezettel” felserkentő hivatalos propagandatevékenység –mint az 1808-as diétán elhangzott és a magyarok rokonszenvére apelláló beszédek, a franciaellenes spanyol felkelésre hivatkozó érvelések, a nádor és a primás által 1809-ben a vármegyékben tett buzdító körút, különféle propagandaszövegek stb. – működését, tipológiáját, szélesebb összefüggéseit, befogadásának történetét csak igen röviden taglalta.⁷⁰ Igen kevés figyelmet szentelt a nem kifejezetten magyarországi vonatkozású propagandaszövegeknek, mindenekelőtt a birodalomszerte és a monarchián kívül is széles körben terjesztett kiáltványoknak vagy éppen magának a hadüzenetnek.⁷¹ Az 1809-es év nyomtatott irodalmának tetemes részét kitevő háborús (azon belül insurrekciós) propaganda elemzése elsikkadt a „magyar bonapartizmus” termékeinek – Berzeviczy Gergely Napóleon számára készített alkotmánytervezetének, a Napóleon által kibocsátott schönbrunni kiáltvány⁷² és az ezt magyarázó *Nobilis Hungarus ad Hungaros* (Egy nemes magyar a magyarokhoz)⁷³ című névtelen röpirat hatásának – vizsgálata mellett. Kosáry különösen nagy teret szentelt a napóleoni kiáltványnak, nem annyira tartalmát, mint inkább szerzőjének-fordítójának kilétét illetően, felelevenítve az ekörül forgó régi vitát.

A „tízkötetes” *Magyarország története* francia háborúkkal foglalkozó fejezetét jegyző Benda Kálmán ugyan hangsúlyozta, hogy „az 1809. évi háború [...] a bécsi udvar és a magyar uralkodó osztály teljes egységét mutatta [...], a nemesség szinte egy emberként fordult szembe a franciákkal”, ám Kosáryhoz hasonlóan mégis „a látványos nemesi egység mögött” megbúvó másként-gondolkodóknak és a proklamációra pozitívan rezonáló kivételeknek szentelte a vonatkozó alfejezetek nagyobb hányadát.⁷⁴ A francia háborúk Erdélyének „elfeledett időszak[á]ról” szóló gondolatébresztő tanulmányában Csetri Elek utalt a felkelés mögött meghúzódó „politikai és társadalmi háttérnek, az ideológiai érdeklődésnek” a jelentőségére, ám azt részleteiben nem elemezte. Összességében a „sikeres” magyarországi mobilizációval szemben inkább az erdélyi társadalom és politika háborúval szembeni passzivitását emelte ki.⁷⁵

Bár Vörös Károly részletesen nem foglalkozott a felkelések irodalmával, de a háborúk, illetve az insurrekciók mobilizációjának kommunikációtörténeti jelentőségére modern

⁷⁰ KOSÁRY 1977, 52–57.

⁷¹ Kosáry koncepciójával kapcsolatban erre a hiányosságra már Tarnai Andor is felhívta a figyelmet: TARNAI 1972, 384.

⁷² KOSÁRY 1977, 86–156. Vö. SCHUY 1914, SASVÁRI 1878.

⁷³ Vö. R. KISS 1909b, 90–93. Magyar fordítása: ANONYMUS 1868.

⁷⁴ BENDA 1983, 451–463.

⁷⁵ CSETRI 1993, 1312, 1318–1320.

szemléletben hívta fel a figyelmet. A francia háborúk következtében, ahogy arra Vörös rámutatott, az európai fősodortól elzárt, félperiférikus helyzetű Magyarország társadalma számára is kitágult, „hirtelen ingergazdaggá” vált a világ, amit információs robbanás, a széles értelemben vett „irodalmi termelés gyors kibővülése” kísért. A nemesi csapatok (de)mobilizációja, katonai működése önmagában is sajátos kommunikációs helyzetet teremtett, „melynek során a legtávolabbi megyék nemesi is összejáratózkodhattak egymással”, ami lehetővé tette, hogy „a nemesség minden rétegének szintjén megismerkedjék más megyék hasonló viszonyaival és ottani nemes társainak véleményével”.⁷⁶ Sajnos a történetírás sem akkor, sem később nem rezonált Vörös kutatási programnak is beillő invenciózus meglátásaira.

Hahner Péter historiográfiai tanulmányában „az elszalasztott lehetőségek tézisének” nevezte azt a széles körben elterjedt felfogást, amely több-kevesebb súllyal a magyar történetírás produktumaiban a magyar nemesség, a Habsburg udvar és Napóleon „ajánlatának” viszonya kapcsán érvényesült, kiemelve, hogy a 19. századi történetírás (különösen Horváth Mihály) mennyivel összetettebb képet vázolt fel a problémáról.⁷⁷ E tézis narratív alapmintázatát lényegében abban ragadhatjuk meg, hogy 1809-ben a magyar nemesség azzal, hogy Napóleon ajánlatát elutasítva alkotmányosságának és születési privilégiumainak védelmében a Habsburg udvar háborús törekvései mögé zárkózott fel, s így – többek között az insurrekció intézményén keresztül – az anakronisztikusnak minősített rendi társadalmi és politikai struktúrát szilárdította meg, a modernizáció, függetlenség, nemzetépítés stb. történelmi lehetőségét szalasztotta el.

Az 1809-es háború megítélésének domináns történetírói látószögével kapcsolatban Hahner által is jelzett probléma alapvetően a tágabb korszak szemléletét meghatározó történetírói hagyomány nehézkedéséből fakad. A diszciplináris önállóságra törekvő politikai eszmétörténet-írás felől nézve Szűcs Zoltán Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1795 és 1830 közötti időszakokkal kapcsolatban az átmenetiség és diszkontinuitás problémája „egy olyan historiográfiai hagyomány terméke, amely meghatározható értékszempontok alapján [...] leszűkítően értelmezte a korabeli politikai kultúrát, amennyiben a felvilágosodás bizonyos tendenciáira és a reformkor egynémely ideológiai áramlataira összpontosította minden figyelmét”. „[A]z 1890-es évek eleji felvilágosult reformpolitikát és/vagy a reformkori liberális ellenzéki séget kiemelő történelmi hagyomány nemzeti nézőpontja sokkal szélesebb körben elfogadott, hogysen azt minden esetben »liberális« vagy »függetlenségi« meggyőző-

⁷⁶ VÖRÖS 1987, 448–449.

⁷⁷ HAHNER 2005, 13–15.

désként kellene azonosítanunk”, hol „egy nemzeti fejlődéseszmé”, hol „a társadalmi haladás”, hol pedig „a nemzeti függetlenség nyújtja az átmeneti korszak megítélésének értékszempontjait”. Ezzel szemben Szűcs mintegy „revizionista” álláspontra helyezkedve azt hangsúlyozta, hogy „a szakirodalom hagyományos előfeltevéseit zárójelbe téve” a korszak politikai kultúrája „sokkal gazdagabbnak, változatosabbnak, érdekesebbnek” fog tűnni. A szakirodalommal szemben a kor alkotmányos diskurzusának empatikusabb megítélésére, egy „antiprezentista”, „alternatív” eszmetörténeti megközelítés alkalmazásának szükségességre hívta fel a figyelmet.⁷⁸

Az 1809-es háború propagandájára visszatérve: a valós arányokat tekintve, itt mennyiségileg mégiscsak néhány – bár kétségkívül rendkívüli fontossággal bíró – francia, Napóleon-párti, „bonapartista” szövegről van szó, számtalan, a nemesség felkelését, a polgárőrségek felállítását és Ferenc császár háborúját támogató röpirat, röplap és egyéb szöveg mellett.⁷⁹ A háborút és az inszurrekciót támogató szövegek tömkelege nyilvánvalóan nem a rendi társadalom igényeitől független keletkezett. Ha a történetírás jelezte is az osztrák törekvéseket támogató háborús, illetve inszurrekciós propaganda tömegét, nem rendszerezte, elemezte azt, e leegyszerűsítő szemlélet pedig nemcsak a jelenség komplexitását fedte el, de valódi jelentőségét is. Az „alkotmányos rendiség” politikai kultúrájának működése szempontjából – legalábbis az utóbbi korpusz elemzése alapján – sokkal kevésbé Napóleon személyéhez vagy a történészek által a későbbiekben neki tulajdonított modernizációs alternatíva lehetőségéhez való viszony lehetett a döntő kérdés, mintsem inkább az, hogy a háborús válsághelyzetben a politikai közösség (elsősorban az annak döntő hányadát kitevő nemesség) meg tudja-e őrizni identitását és a honvédelmi kötelezettségének (benne a személyes „felülésnek”) a mítoszára alapozott kiváltságait a katonai szolgálatra való alkalmasságának – akár reprezentatív, virtuális, akár haditetteken keresztül tényleges – felmutatásával vagy sem.

1.3. Kisfaludy Sándor inszurrekciós tevékenysége a szakirodalomban

Történetem főszereplője, Kisfaludy Sándor már 1808 telétől részt vett a Zala megyei inszurrekció előkészítésében. Egyúttal azonban mintegy félhivatalos státusban, a nádor megbízására elkészítette a *Hazafiúi Szózat a' Magyar Nemességhez* című anonim röpiratát, mely az

⁷⁸ Szűcs 2010b, 21, 30.

⁷⁹ Sokatmondó, hogy a magyarországi politikai irodalom történetét elvben 1825-ig vizsgáló Ballagi Géza 1795-nél gyakorlatilag megállt, és az ezt követő időszakot vizsgáló fejezetét az irodalom elemzése helyett a cenzúra bemutatásának szentelte. Annak ellenére, hogy jelenleg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban őrzött nyomtatványgyűjteményének kolligátumaiban számos háborús, inszurrekciós propagandairat is fellelhető. Vö. BALLAGI 1888, 754–811.

1809-es propagandairadalomnak nemcsak az egyik leghosszabb és legkomplexebb szövege volt, hanem szerzőjének személye és magas példányszáma miatt az egyik legismertebb is. Kisfaludyt Zala megye közgyűlése 1809 április közepén lovassági őrnagynak választotta, május végén József főherceg, főszárnysegédje, westerstetteni Beckers József gróf útján egyúttal hivatalosan is az egyik szárnysegédjévé nevezte ki. Ebben a pozíciójában Kisfaludynak számos egyéb feladat mellett a felkelés hivatalos propagandájával összefüggő teendőket is el kellett látnia.

Az 1809. október 14-én Napóleon és I. Ferenc által megkötött schönbrunni békét, majd a felkelés eloszlását, azaz 1809–10 telét követően is a nádor mellett, Budán maradt, ugyanis a főhercegtől megbízást kapott a saját értelmezésében a felkelés történetének, a nádor szempontjából a hadjáratról írott jelentésnek az elkészítésére. 1811 kora nyarán József főherceg Pápán, a veszprémi inszurgensek kitüntetése alkalmából tett látogatása kapcsán még egy – mindeddig ismeretlen – alkalmi jellegű nyomtatványt is összeállított. Ezzel azonban a felkeléshez hivatalos-félhivatalos formában kötődő feladatainak vége szakadt. Ezután a dunántúli gazdálkodó táblabírák életét élte, s irodalmi ambíciói mellett az országos és megyei szintű nemzeti tudomány- és kultúraszervezés (Magyar Tudós Társaság, zalai nemesi könyvtár, füredi színház, sümegi kaszinó) foglalkoztatta, egyúttal a zalai közéletben is aktívan részt vett (rendszeres bizottsági munkálatok véleményezése, 1830–31-es lengyel felkelés ügye stb.), bár állandó, fizetéssel járó tisztséget nem vállalt. Kisfaludy mint politikai aktor és gondolkodó szerepe a 19. század első felének megyei és országos közéletében jobbra feldolgozatlan, annak ellenére, hogy a vonatkozó politikai szövegeinek (vagy azok valamely szövegváltozatának) jelentős része Angyal Dávidnak és Gálos Rezsőnek köszönhetően régóta ki van adva, továbbá Degré Alajos, mint zalai levéltárigazgató már 1974-es áttekintésében kijelölte azokat az irányokat, amelyekkel egy ilyen típusú kutatásnak foglalkoznia kellene.⁸⁰

⁸⁰ DEGRÉ 1974. A megyei vonatkozású politikai szövegek azonosítása, kontextualizálása és tartalmi elemzése a Darnay Kálmán által alapított egykori sümegi Állami Darnay Múzeum gyűjteményéből az 1950-es '60-as években részben a Petőfi Irodalmi Múzeumba, részben a Laczkó Dezső Múzeumba került kéz- és okiratos anyag modern textológiai szempontú (újra)feldolgozása mellett megkívánja a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltárában végzett kutatásokat is. Az egykori Állami Darnay Múzeum szétszóródott tárgyi és iratanyagát a mai őrzési helyek (a keszthelyi Balatoni Múzeum, a sümegi Kisfaludy Sándor emlékház, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum, a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum, a badacsonyi Szegedy Róza Ház Irodalmi és Bormúzeum, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém és Zala Megyei Levéltárai) feltüntetésével az egykori cédulakatalógus alapján a keszthelyi Balatoni Múzeum történész-muzeológusa, Haász Gabriella rekonstruálta. A kéziratgyűjtemény jellemzőit és sorsát bemutató füzet: HAÁSZ 2019a. A „Kisfaludy Sándor és családjával kapcsolatos kéz- és okiratgyűjtemény” az egykori Darnay Múzeum 60. számú csoportjában 16.469–16.617. számok alatt volt elhelyezve. HAÁSZ 2009b. 33–49.

Vörös Károly gondolatébresztő tanulmányában – melyből e bevezető fejezet címét is kölcsönöztem – Kisfaludy „emberi és írói magatartásának, világának legdöntőbb mozzanatát a napóleoni háborúban” látta. Mivel életének csúcspontját „minden szempontból” ezek az évek jelentették, „ezért további életútja számára is ennek a kornak eszményei és arányai fognak normául szolgálni”, nemcsak az irodalomban, de „a haláláig meg nem tagadott, bár ezen belül is kétségtelenül változó társadalmi és politikai magatartásában is”.⁸¹ Ezen belül is különös helyet foglalt el az utolsó inszurrekció. Már a kortárs közvélemény is úgy kezelte Kisfaludyt, mint az inszurrekció hivatásos tollnokát, s a felkeléshez fűződő szoros kapcsolatának nyilvános vagy privát jelleggel készült autobiografikus konstrukcióiban maga is kiemelt helyet juttatott. Ahogyan az 1844-es, Batthyány Fülöp herceghez írott levélből vett mottó is mutatja, Kisfaludy alapvetően nemesi nacionalista és konstitucionalista szemléletű politikai gondolkodásában egészen haláláig nagy szerepet játszott az utolsó felkelés tapasztalata,⁸² az 1809-es eseményekről alkotott sajátos történeti narratívája, csakúgy mint az inszurrekció intézménye és „politikai mítosza” általában véve.⁸³ Az ügynek tulajdonított politikai-társadalmi jelentőséget nemcsak a személyes érintettség magyarázza, de az is, hogy Kisfaludy számára „az insurrekció emléke a nemzet, a nemesség becsületét jelentette”.⁸⁴ Sőt, utolsó leveleinek tanúsága szerint ennél nyilvánvalóan sokkal többet is: a nemesi szabadságot ellentételező személyes felkelési kötelezettségben Kisfaludy a politikai közösség (s azon keresztül a szélesebb, már nyelvi alapon definiált nemzet) szabadságának és ezen keresztül a magyar alkotmányosságának a legfőbb garanciáját látta. Császár Elemér úgy fogalmazott, hogy a háborút, majd a csapatok ünnepélyes üdvözlését és eloszlását követően „a nemesi fölkelés megszűnt közügy lenni: jóformán magánügye maradt annak a magyar költőnek, aki a legnagyobb lelkesedéssel vett részt a szervezésében: Kisfaludy Sándornak”.⁸⁵ Ez nyilvánvaló túlzás, tény azonban, hogy az inszurrekció ügyének (a harmincas

⁸¹ VÖRÖS 1987, 447. Vörös Károly inszurrekcióval foglalkozó 1981-es (VÖRÖS 1981) és a már idézett 1986-os rövid tanulmányai máig az egyik legfontosabb hozzájárulást jelentik a felkelésnek a kései rendi társadalomban és politikai gondolkodásban játszott szerepének megítéléséhez. Vörös szövegei – a konkrét hivatkozásokon túl – disszertációm megközelítésének egészére nézve igen nagy hatást gyakoroltak.

⁸² Vö. VÖRÖS 1987, 449. A „rendi”, „feudális”, „nemesi nacionalizmus” mint korszakjelző fogalom historiográfiájához és kritikai olvasatához lásd: MISKOLCZY 2005. A „nemesi nacionalizmushoz” újabban: SZABÓ 2012. A kifejezést a disszertációban Vörös Károly és Szabó András Péter nyomán használom.

⁸³ Az időskori levélváltások hátteréhez lásd: MISKOLCZY 2006. Az *Ellenőrben* (Kossuth révén megjelent) nyílt levélhez, mint Kisfaludynak a rendi korszakban az utolsó nyomtatott nyilvánosságot kapott inszurrekciós kéziratához lásd: HERMANN 2013, 510–512. A felkelés irodalmi utóéletéhez: SZILÁGYI 2014a.

⁸⁴ GÁLOS 1927, 31.

⁸⁵ CSÁSZÁR 1909, 330.

évek elején a vármegyék által megtárgyalt, majd hamarosan elsikkadt banderiális és inszurrekciós munkálat alkotmányos-politikai vonatkozásain túl),⁸⁶ illetve konkrétan az 1809-ben történeteknek leginkább Kisfaludy ismételt írói kísérletei igyekeztek a nemesség kollektív emlékezetében és politikai gondolkodásában helyet szorítani, igencsak csekély sikerrel. Az utolsó felkelés tapasztalata tehát megtermékenyítő hatással volt irodalmi tevékenységére nézve: drámái közül közvetetten a *Hunyady János* (illetve még közvetettebb módon a *Dárday-ház*), míg közvetlenül *A' lelkes magyar leány* kapcsolódik a felkelés tapasztalatához.⁸⁷ Az idős Kisfaludy nem csupán levelekben kelt védelmére az 1809-es felkelésnek – melyek közül a legismertebb a Kossuth Lajos cikkére válaszul írott nyílt levele –, de az inszurrekció „őszinte” történetének befejezését és megjelentetését sem adta fel. A kérdést a sajátos műfajú, kéziratban maradt *Regeköltőnek hattyúdala* is érintette.

Vörös Károly Kisfaludy kapcsán írott korképében már nagy vonalakban kijelölte egy, a korának mainstream irodalomtörténet-írásával szemben megfogalmazott, de a mai irodalomtörténeti törekvések előzményei közé nagyon is jól beilleszthető, a sajátos magyarországi forrásadottságokhoz szabott, tulajdonképpen eszme- és társadalomtörténeti fókuszú megközelítés kereteit: „[A] sajátlagosan irodalmi kategóriákban gondolkodó kutatás mindig hajlamos volt arra, hogy az irodalmi alkotásokban jelentkező (és a Nyugat-[E]urópához viszonyítva sokban periférikus irodalmi viszonyok között többnyire az attitűdnél nem határozottabb körvonalú) gondolati tartalmat a valóságosnál tisztább filozófiai és esztétikai kategóriákig desztillálja: az indokoltnál szigorúbban szűrve ki belőle ennek során a konkrét hely, kor, történelmi helyzet a tiszta gondolatot funkciójában is nem egyszer teljesen megváltoztatni képes ingredienciáit. A szűrő sokszor szigorú volt, még akkor is, ha a szóbanforgó alkotás értékét: ízét, színét, erejét tulajdonképpen sokkal inkább, vagy legalábbis nem kisebb hányadában éppen ezek a konkrét ingrediensek adták meg. Jelentőségüknek hangsúlyozása

⁸⁶ Az operátumokat tárgyalására Deák Antal elnökletével létrehozott népes Zala vármegyei választmánynak Kisfaludy Sándor is a tagja volt. A bizottság 1831 nyarán állt fel, a kolerajárvány miatt azonban megszakítani kényszerült munkálatait, majd kisebb megszakításokkal december közepől a következő év nyaráig ülésezett. Az ún. banderiális (vagy banderiális-inszurrekcionális) ügyben született szöveg egy „minden reformszellemet [...] nélkülöző”, „alapvetően konzervatív” javaslat, mely összhangban állt a megyék többségének elképzeléseivel, feltehetőleg az 1809-es inszurgens, Deák Antal munkája volt. Források híján azonban nem tudjuk megállapítani, hogy az 1809-es felkelés egészének működéséről leginkább releváns tapasztalatokkal rendelkező Kisfaludy milyen mértékben vett részt ezen észrevételek véleményezésében és megszövegezésében. MOLNÁR 2000b, 258, 264. Gróf Teleki Józsefnek címzett 1831 őszi levélfogalmazványa szerint észrevételeket dolgozott ki (!) a köznevelési, a közpolitikai és az inszurrekcionális munkálatot illetően. Ezek közül azonban csak az elsőt kapcsolatos kézirat maradt fenn. Megeshet, hogy az utóbbi kettő el sem készült, esetleg lappang. Kisfaludy Sándor gr. Teleki Józsefnek, [h. n.], 1831. ősz = KSMM VIII, 690.

⁸⁷ CSÁSZÁR 1909, 333–336; GÁLOS 1937, 154. A *Hunyady* kapcsán a „rendi nacionalizmus” dramaturgiai szerepét elemezte: NAGY 1993, 51–64.

[...] nem a sajátlagosan irodalmi kategóriákban való kutatás jelentőségét kívánja csökkenteni, hanem az e közbülső területen (amint egy alkalommal más vonatkozásban neveztük: az irodalmi művet körülvevő közegben) folyó kutatásoknak és éppen a sajátlagosan irodalmi folyamat lényegének és hatásfokának megismerése szempontjából nem elhanyagolható hasznára és értelmére kívánja felhívni a figyelmet – Kisfaludy Sándor és világa: költői mű és környező világ kapcsolatának vonatkozásában.”⁸⁸

Mivel az 1809-es felkelés tapasztalata, illetve a nádor melletti pozíciója ennyire meghatározónak bizonyult a felnőtt és idős Kisfaludy Sándor politikai-társadalmi gondolkodására nézve, így e rövid, de élményekben és feladatokban hihetetlenül gazdag időszak alapos feldolgozása és újraértékelése nemcsak önmagáért fontos, de nélkülözhetetlennek látszik az életműhöz biografikus, illetve irodalomtörténeti és politikai eszmetörténeti szempontok alapján közelítő további kutatások számára is. A szakirodalmat áttekintve úgy tűnhet, hogy Kisfaludy életének és munkásságának 1808–1811 közötti szakasza már alaposan feldolgozott és dokumentált. Nemcsak a róla szóló tanulmányok és monográfiák szenteltek nagy teret ezeknek az éveknek, de a hozzá köthető inszurrekciós szövegekkel kapcsolatban számos, váltakozó színvonalú forrásközlés is megjelent. Ugyanakkor, Vizota Gyula 1909-es úttörő forrásközlő cikkét⁸⁹ és Gálos Rezső kiváló biografikus szemléletű feldolgozásait (mindenekelőtt a hátrahagyott munkák kiadásához írt *Húsz év története Kisfaludy Sándor életéből* című bevezető tanulmányát)⁹⁰ leszámítva, Kisfaludy mint a nádor szolgálatában álló hivatásos írástudó szerepéről és tevékenységéről a számos szétszórt forrást és a korábbi feldolgozásokat szisztematikusan áttekintő munka nemigen akad. Ezt a hiányt sajnálatosan Fenyő István 1961-es monográfiájának vonatkozó fejezetei sem pótolták.⁹¹

Az utolsó inszurrekció történetével és a Kisfaludy Sándor életrajzával kapcsolatos érdeklődés, illetve a számos forráskiadás ellenére a Kisfaludyhoz köthető inszurrekciós propagandamunkák, illetve a felkelés tapasztalatához kapcsolódó egyéb politikai, történeti, irodalmi szövegek esetében a politikai eszmetörténeti vizsgálat legtöbbször csak az utalásokig jutott. A szövegek keletkezésének bemutatásához nélkülözhetetlen textológiai-filológiai, illetve a nyomtatványok előállítását, terjedését és használatát rekonstruáló könyv- és olvasástörténeti kutatás jobbra a forrásadatok közlésére szorítkozott. Az ismert kiadott és kiadatlan források, illetve a szakirodalom szisztematikusan áttekintésére, valamint a még lappangó

⁸⁸ VÖRÖS 1987, 450.

⁸⁹ VISZOTA 1909.

⁹⁰ GÁLOS 1931 és 1937. Az utóbbi Kisfaludy és Petrich András, illetve gróf Beckers József közötti levelezés alapján készült.

⁹¹ FENYŐ 1961.

források feltárására, majd ennek nyomán a vonatkozó munkáknak Kisfaludy és a kor politikai gondolkodásában való elhelyezésére lényegében Fenyő István – vonatkozó fejezeteit illetően mára már jócskán elavult – monográfiáját leszámítva hatvan éve (!) nem került sor.

Kisfaludy inszurrekciós szerepét és *Hazafiúi Szózatát* bár az irodalomtörténet Toldy Ferenc óta mindazonáltal számontartja,⁹² ám magával a röpirat szerkezetével, tartalmával Császár Elemérnek az inszurrekció propagandairodalmát átfogóan tárgyaló 1909-es tanulmányát leszámítva csak Fenyő István monográfiája foglalkozott részletesebben. A kor irodalomtörténeti kánonját rögzítő „Spenót” Fenyő által írt vonatkozó fejezete, melyben Kisfaludy a romantika konzervatív előfutáraként jelent meg, igen leegyszerűsítő módon „a »véradó« hazug nemesi fikciójával, a nacionalista rendi gőg frázisaival” jellemezte a munkát. Jelentőségét az 1961-es monográfiához hasonlóan abban találta fel, hogy azzal Kisfaludy az „első magyar nyelvű népszerű történelmi eszme-futtatást nyújtja”, amely nagy példányszám-ban terjedt el.⁹³ Az újabb politikai eszmetörténeti szakirodalomból Takáts József,⁹⁴ Miskolczi Ambrus⁹⁵ és Vermes Gábor⁹⁶ is jelezte Kisfaludy röpiratának, mint korszakreprezentáns politikai szövegnek a jelentőségét.⁹⁷

2. SZEMLÉLETI KERETEK

Doktori disszertációm célkitűzése a fentiek tükrében kettős. Oly módon igyekszem szisztematikusan bemutatni Kisfaludy személyére fókuszálva az inszurrekciós munkák előállításában játszott szerepét és azokat a szövegeket, melyek előállításában valamilyen módon közreműködött, hogy ezáltal az inszurrekció praxisához kapcsolódó (fél)hivatalos háborús propaganda működéséről és a közvetített „ideológiáról” is képet adjak, mind a szélesebb magyarországi, mind a birodalmi és Lajtán túli, mind az európai kontextusra tekintettel. Ennek szellemében Kisfaludy mint hivatásos propagandista tevékenységével, illetve a konkrét szövegekkel és azok társadalmi használatával kapcsolatban tömören fogalmazva, egyszerre

⁹² A Fenyéry Gyula közreműködésével készült kétkötetes német antológiában Toldy rövid életrajza – mintegy a biografikus narratíva csúcspontjaként – utalt arra, hogy Kisfaludy 1809-ben zalai inszurgens, majd a nádor szárnysegédje lett Felsőbüki Nagy Pállal (!) együtt, a háború végével pedig a nádor megbízására, az uralkodó számára „az akkori inszurrekció dokumentált történetét írta meg”. TOLDY 1828 I, 295. Az első kötetből ugyan kimaradt a *Hazafiúi Szózat* Kisfaludy munkáinak felsorolásából, de ezt a hiányosságot a kézikönyv függeléké pótolta: TOLDY 1828 II, 360.

⁹³ MIT III, 325–334, 331.

⁹⁴ TAKÁTS 1998, 672–674.

⁹⁵ MISKOLCZY 2005, 178–179.

⁹⁶ VERMES 2011, 124–127.

⁹⁷ A vonatkozó szakirodalom részletes, kritikai tárgyalását lásd a vonatkozó alfejezetben.

igyekszem érvényesíteni egyrészt a társadalomtörténeti és a biografikus nézőpontot,⁹⁸ másrészt a politikát (mindenekelőtt a propagandát) mint alapvetően nyelvi cselekvést vizsgáló kontextualista-konceptualista politikai eszme- vagy diskurzustörténeti megközelítést.⁹⁹

Dolgozatom szemlélete igen jelentős mértékben kompatibilis azokkal a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Irodalomtudományi Intézetében több mint egy évtizede folyó munkálatokkal is, melyek egy új akadémiai irodalomtörténeti szintézis elkészítésére irányulnak. E kézikönyv elvi koncepcióját és felépítését a szakmával és önmagukkal is dialogizáló módon megalapozó szemléleti és módszertani elaborátumok¹⁰⁰ alapvetően az irodalmi „régiséggel” foglalkozó kutatási praxis, valamint rendkívül széleskörű elméleti tájékozódás eredményeképp születtek meg, s meggyőzően érveltek amellett, hogy a „történeti kommunikációelmélet” megközelítésmódja¹⁰¹ nemcsak a „régiség” tárgyalására nézve meghatározó, de egyúttal a „modernség” számára is heurisztikus érvénnyel bírhat. Ezen, alapvetően kommunikációtörténeti meghatározottságú keretek között az általam is vizsgált politikai (jelen esetben háborús) irodalom, illetve tágabban a propaganda mint társadalmi kommunikáció textuális vonatkozásai is elhelyezhetőek.

A „történeti kommunikációelmélet” irodalomtörténeti célkitűzéseitől elemzésem nem annyira szemléleti bázisát, mint inkább súlypontjait és ebből fakadó forráshasználatát tekintve, alapvetően két ponton tér el. A közös szemléleti alapok miatt, de mind hazai histo-

⁹⁸ A kései rendiség (politikai) irodalmát illető társadalomtörténeti szempontú megközelítések talán legfontosabb hazai mérföldkővét Szilágyi Márton nyomán (SZILÁGYI 2006, 571) Vörös Károly Pálóczi Horváth Ádám-ról szóló úttörő kismonográfiájában vagy tanulmányfűzésében (VÖRÖS 1958) jelölhetjük meg. Egy-egy vármegyének, mint az irodalom- és kultúraszervezés regionális terének társadalomtörténeti jellegű, s mind szemlélete, mind levéltári forráshasználata miatt maga nemében szintén meghatározó, monografikus feldolgozásához lásd: KERÉNYI 2002 (különösen az első nagy fejezetet: 11–156). A társadalomtörténeti nézőpontú irodalomtörténet-írás referenciapontjaiként az újabb irodalomból – a teljesség igénye nélkül – mindenekelőtt Szilágyi Márton és Vaderna Gábor munkáit szükséges kiemelni: SZILÁGYI 2001, 2014b; VADERNA 2013, 2017.

⁹⁹ A disszertációm politikai diskurzustörténeti vizsgálataimhoz mindenekelőtt szemléleti inspirációt jelentő „diskurzív politikatudomány” meghonosítása, teoretikus háttérének részletes kidolgozása egykori professzorom, Szabó Márton nevéhez köthető, számos összefoglaló és megalapozó igényű munkája közül mindenekelőtt lásd: SZABÓ 1998, 2003, 2011, 2016. Az angolszász politikai gondolkodástörténet-írás módszertani inspirációinak sajátos adaptációja a 18–19. századi magyaros irodalomtörténetre Takáts József nevéhez köthető: TAKÁTS 1998. A kontextualista és konceptualista megközelítéseknek a komparatív kelet-közép-európai eszmetörténet-írásra nézve jelentett hozadékához lásd Trencsényi Balázs invenciózus programját: TRENCSENYI 2007. A kora újkori kollektív identitások politikai nyelvi kereteire nézve: TRENCSENYI–ZÁSZKALICZKY 2010b. A korábbi fejleményekkel is számot vető, diskurzustörténeti kiindulópontú magyar politikai eszmetörténeti programhoz lásd: SZÜCS 2008, KOVÁCS–SZÜCS 2009, SZÜCS 2010b. Az alkotmányos rendiség szűkebb korszakával kapcsolatban véleményem szerint Szücs Zoltán Gábor ötvözte a leginnovatívabb módon a biografikus és a politikai diskurzustörténeti nézőpontot – mintegy az előbbi programot demonstrálva – Szemere Albertről szóló ígéretes, ám sajnálatosan torzóban maradt eszmetörténeti életrajzában: SZÜCS 2009a, 2009b, 2010a, 2011.

¹⁰⁰ A szintézis egészére és különösen a „régiségre” nézve mindenekelőtt lásd: BENE–KECSKEMÉTI 2006, 2009; KECSKEMÉTI 2014. Részben korszakunkra (a 18. század vége – 19. század eleje) nézve: HITES 2015.

¹⁰¹ A „történeti kommunikációelmélet” programjához a korábban említetteken kívül lásd még: KECSKEMÉTI 1995, 1998, 2003, 2005, 2007 és BENE 1999, 2001, 2003, 2007.

riográfiai előzményeit, mind az újabb fejleményeket tekintve, a „régiségre” nézve – a magyarországi kontextusban legalábbis – könnyen belátható, hogy a politikai eszmetörténet-írás mint a politikai és (köz)jogi irodalom szövegaktusainak¹⁰² és műfajainak, illetve ezek retorikai-poétikai keretfeltételeinek tanulmányozására irányuló törekvés a *litterae* átfogó és diffúz irodalomfogalmának keretei között vizsgálódó irodalomtörténeten belül igen otthonos helyet talál magának (ha nem a legotthonosabbat).¹⁰³

A „régiség” literatúra-fogalmán belül a politika mint az „egymással, illetve egymásról folytatott diskurzus” kitüntetett terepe, a politikai irodalom és jellemző műfajainak helye és viszonyrendszere éppen a „modernitásba” való átmenet során problematizálódik: a „klasszikus” századforduló korszakának inszurrekcióival (1797, 1800, 1805, 1809), illetve tágabb értelemben véve háborúival kapcsolatos politikai irodalma pedig a készülő irodalomtörténeti szintézis korszakolása szerint éppen a „modernitás” „bemeneti” szakaszára esik. A két makro-korszak közötti viszony, a „régiség” „modernitásba”, fogalmilag „a *literatúrából* a *szépirodalomba*” való átmenete nagy vonalakban a *litterae* felbomlásának nyomán az esztétikum szférájának az alkotás- és befogadásmódokat érintő autonómmá válásában ragadható meg.¹⁰⁴ A politikai irodalom mely „a XVII. században lényegileg egységes volt [...], a XVIII. századra már csupán gyakorlati, praktikus alkalmazásaiban (röpirat-irodalom, publicisztika stb.) tartja meg saját karakterét, teoretikus szempontból tudománnyá lesz”, hasonlóan az „idő” és az „emlékezet irodalmának műfajai közül [...] a szaktudományok sorába” kiváló történetíráshoz.¹⁰⁵ A *litterae* felbomlása során „[a] vallás, a tudomány, a politika nagy rendszerei ugyan mind jobban elkülönülnek az irodalmi diskurzustértől, azonban a [19. század] egészén át [...] át is hatják, meg is termékenyítik azt a maguk szemléleti formáival”.¹⁰⁶

¹⁰² A beszédaktus-elmélet jelentőségére a politikai eszmetörténet szempontjából Quentin Skinner hívta fel a figyelmet. Skinner a szövegekben rejlő illokúciós erő, a beszéd-/ szövegselekvés megragadásának szükségességét hangsúlyozta. Szerinte a „lényegi kérdés” az, hogy a szerző „amikor az általa megcélzott közönségnek megírta szövegét, akkor az adott megnyilvánuláson keresztül mit szándékozhatott közölni”. Az eszmetörténeti módszernek így az a feladata, hogy képet adjon a „teljes közlés-mezőről, mely hagyományosan lefedhető volt az adott megnyilvánulás megtétele révén az adott alkalommal, valamint hogy feltárja az adott megnyilvánulás és e szélesebb *nyelvi* kontextus viszonyát az adott szerző tényleges szándékának megértése érdekében”. A kontextus itt nem a „leírtak determinánsaként”, hanem egy olyan „végső keretként” jelenik meg, amely „segít eldönteni, hogy egy *olyan* társadalomban miféle hagyományosan felismerhető jelentések merülhettek fel elvben lehetséges közlési szándékként.” SKINNER 1997, 49. A szövegaktusokról újabban, a régi magyar irodalom kontextusában: BENE 2003. Vö. KECSKEMÉTI 2003.

¹⁰³ BENE 2007, 62. „Az egyetlen makrorendszer, amelyet a maga teljességében nem lehet a többi felől átlátni, viszont mindegyiket magában foglalja, az maga az irodalom. Ezért [...] a politikai eszmetörténet kutatásának legtágabb diszciplináris kerete az irodalomtörténet lehet.”

¹⁰⁴ HITES 2015, 651–652.

¹⁰⁵ BENE–KECSKEMÉTI 2009, 218–219.

¹⁰⁶ KECSKEMÉTI 2014, 777.

A politika „diskurzusként, írásformaként és hivatásként is kiválik a *litterae* köréből”, egyúttal „az irodalom is hangsúlyozza a maga függetlenségét a politikától”, e területek „műfajrendszerüket és hivatásrendjüket tekintve is” elkülönülnek egymástól. Ugyanakkor a közönségre vonatkozó nézetekből „az irodalom lehetőségeire, feladataira és kívánatos jellegére, illetve magára a (nemzeti) irodalom mibenlétére nézve is adódtak következmények”, egyes műfajok pedig „szembetűnően kötődnek politikai érzületekhez és igényekhez, vagy igyekeznek maguk is formálni ezeket”.¹⁰⁷

Az újabb retorikatörténeti kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy a „régiség” irodalmának adekvát elméleti keretként a grammatikában, retorikában, poétikában és logikában együttesen fellelhető, tankönyvekben szisztematikusan áthagyományozott ideális-normatív „irodalmi elvek” vizsgálata mellett szükséges a nem teoretizált gyakorlat nyomán kirajzolódó hagyomány vizsgálata is. Magukban a művekben ugyanis „számos elszórt megjegyzést lehet találni, amelyeket aprólékosan összegyűjtve olyasmit is megtudhatunk maguktól az aktív szerzőktől, amit az elméleti kézikönyvek sohasem rögzítettek”.¹⁰⁸ A 18. század végén – 19. század elején átalakuló politikai irodalomra nézve ez a szempont hatványozottan merül fel. Az egyrészt tudományként, másrészt gyakorlatként az irodalomtól egyre inkább elkülönülő politika esetében döntően az oktatáson keresztül, többé-kevésbé stabilan hagyományozódó retorikai-poétikai elvek rendszere és az elméletileg nem megragadott jelenségeket közvetítő irodalmi hagyomány továbbélése mellett, a kulturális transzferfolyamatoknak köszönhetően olyan új politikai médiumok, műfajok hirtelen feltűnése is megfigyelhető, amelyek számára az esztétikum mentén önállósuló irodalomfogalom szemléleti keretein belül már nem jutott tér. De ezek helyét hiába keressük a kézikönyvekben is, elsősorban magából a korabeli gyakorlatból, a szövegekből és a nemegyszer kritikus reflexió-töredékekből szükséges kiindulnunk. A műfaj kiválasztása ugyanis „nem pusztán irodalmi konvenció: ahogy poétikai, úgy ideológiai közösséghez tartozást is jelez, a műfajok adott rendszere pedig világlátást, világértelmezést sugall”.¹⁰⁹

Az újabb magyar szakirodalmat áttekintve megállapíthatjuk, hogy az irodalomtörténet-írás oldaláról leginkább költészetcentrikus kutatások folytak és folynak a francia háborúk időszakának inszurrekciós propagandájával kapcsolatban, ezek azonban utaltak a szélesebb kommunikáció- és társadalom- és eszmetörténeti kontextus feltárásának szükségességére is. Az utóbbi néhány évtized történetírása és inkább zárványszerű hadtörténete ugyan

¹⁰⁷ HITES 2015, 656–657.

¹⁰⁸ KECSKEMÉTI 1998, 25, 31–34.

¹⁰⁹ HITES 2011, 140.

fokozott érdeklődést tanúsít különösen az utolsó nemesi felkelés irányában, ám a propaganda jelenségét legtöbbször még csak nem is érintette. A propaganda kutatására nézve tehát értelemszerűen az irodalomtörténeti kutatások jelentenek inspiráló megközelítést. A költészetén túl – az önállósuló irodalomfogalom és elkülönülő politika jelentette problematikát nem feledve – azonban a vizsgálatnak ki kell terjednie egyrészt a korabeli háborúkhöz, felkelésekhez kapcsolódó szövegaktusok teljes körére, a *litterae* önmagában is igen tág irodalomfogalmába bevonva a hivatali írásbeliség kéziratossá és nyomtatott produktumainak, valamint az ezeket meghatározó teoretizált, normatív retorikai keretrendszerek, illetve a tradíció és szokás közvetítette minták feltárását is. Ez nemcsak hagyományosan, de a kortárs kutatások eredményeinek tükrében is lényegében kiesik a 18–19. százados irodalomtörténet érdeklődési köréből (a történetírás pedig kevésbé érzékeny a „nyelvi megelőzöttség”, a hivatalos források szövegszerűsége vagy nyelvi konstruáltsága, filológiai-textológiai problémái iránt), holott a történeti kommunikációelmélet módszertani ajánlata, ahogy a „régiséget” illetően, itt is lehetővé teszi a „politikai hagyomány” kutatása esetében pedig szinte elengedhetetlenné teszi egy inkluzív megközelítés alkalmazását.

Másrészt, vizsgálatom középpontjában ilyen értelemben az akár elsődlegesen, akár indirekt módon politikai jelentéseket hordozó szövegaktusok állnak ugyan, ám ezek a rendi politikai kultúra, illetve konkrétan a propaganda működése felől nézve nem pusztán környezetként jelentkeztek, hanem gyakorta szoros kölcsönhatásban voltak, sőt kommunikatív egységet alkottak a nem-nyelvi jellegű politikai – propagandisztikus, reprezentatív – cselekvéssel, így a szimbolikus kommunikáció és reprezentáció performatív interakcióival (ünnepélyes események), a zenével és a különféle hordozón megjelenő vizuális médiumaival (zászlók, uniformisok, ideiglenes emlékművek, sokszorosított grafika).¹¹⁰

Mindezen túl érdemes lenne továbbá a jelenleginél – akár esettanulmányok, akár az átfogó feldolgozások szintjén – mélyrehatóbban együtt szemlélni a francia háborúk inszurrekcióinak diakronikus ívében elhelyezett 1809-es mozgósítás egyes szakaszait és rítusait feltáró politika-, had- és társadalomtörténeti eredményeket a kortársak számára rendelkezésre álló médiumok és műfajok szinte teljes skáláját igénybe vevő háborús-politikai propaganda és reprezentáció kommunikáció- és eszmetörténetével. A felkelés mobilizációja kapcsán már Gyalóky Jenő felhívta a figyelmet arra, hogy „az esetről-esetre alakuló insurgents

¹¹⁰ A vizualitást illetően eszmetörténeti megközelítésben tárgyalta a francia forradalom és a képzőművészet viszonyát egy német szerzőpáros könyve: REICHARDT–KOHLE 2008. Hasonló szemléletben Bastille mint szimbólum történetéhez lásd: REICHARDT–LÜSEBRINK 1997.

hadsereg mozgósítása sokkal bonyolódottabb feladat volt és sokkal nagyobb munkát követelt, mint pl. egy ugyanakkora állandó hadsereg hadilábra állítása.”¹¹¹ Társadalomtörténeti szempontból a kommunikációtörténeti tétellel is rendelkező alapkérdés – amelyet e helyütt teljesen természetesen nem tudok megválaszolni – úgy hangzana, hogy 1809-ben hogyan vált lehetségessé több tízezer, döntően nemes férfi (és városi polgár) fegyveres mozgósítása, illetve a hátszág támogatásának megnyerése Magyarországon mindössze néhány hónap alatt, kormányzati irányítással, de legnagyobb részben az egyes törvényhatóságok szervezőmunkájára alapozva. Már R. Kiss István, bár a tényeket torzítva, erős érzelmi töltéssel és a nemesség iránti elfogultsággal, de kiemelte a „ideologikus” mozzanatok szerepét a nemesi felkelők katonáskodásával kapcsolatban (melyeket elsődlegesen a propaganda igyekezett közvetíteni és elterjeszteni, irányítani és alakítani, tehetjük hozzá), kontrasztként melléjük állítva a reguláris hadseregben szolgálók motivációit: „Ha az a fogott, kényszerkatona, alig hogy bevonult, a dicsőség utjára lépett, pedig semmi magasabb eszme nem hevítette, hanem csak vérmérséklete ragadta magával; akkor az önként kiálló, legjobb meggyőződése szerint hazájáért, alkotmányáért, szabadságáért és nemzeti becsületéért küzdő hadsereg, hogyan lehetett volna gyáva!?”¹¹² Úgy vélem, hogy a katonai mozgósítás lebonyolításának sikeréhez (függetlenül a nemesi hadak felszereltségének és kiképzésének súlyos hiányosságaitól) érdemben hozzájárulhatott az a rendkívül kiterjedt és komplex propagandatevékenység is, mely igyekezett a háborúhoz és a mobilizációhoz kedvező közvéleményt kialakítani.

3. A PROPAGANDA FOGALMA

Az eszme- és társadalomtörténeti hangsúlyokat érvényesítő, alapvetően kommunikációtörténeti megközelítésén belül a disszertáció tulajdonképpen szűkebb vizsgálati területének, a háborúhoz kapcsolódó propagandának, s azon belül is mindenekelőtt a politika textuális megnyilvánulási formáinak a körülhatárolását és osztályozását a terminológia tisztázásával érdemes kezdeni. (1) Egyrészt a kurrens tudományos eredmények tükrében, röviden és kellő rugalmassággal szükséges meghatározni a propaganda és a közvélemény definícióját, propaganda és reprezentáció, propaganda és a hír viszonyának kérdését. (2) Másrészt számolnunk kell azzal, hogy a propaganda esetében nem pusztán a társadalomtudományi műnyelv egyik *terminus technicus*áról van szó, hiszen a kifejezés szemasiológiai értelemben (azaz a szójelentések és változataik szintjén) már jelen volt a kor magyarországi, s azon belül magyar nyelvű irodalmában is. Onomasziológiai oldalról tekintve pedig, ha maguk a kortársak

¹¹¹ GYALÓKAY 1925, 130. A kurziválást megszüntettem.

¹¹² R. KISS 1919b, 7.

nem is igen használták a szót magának a jelenségnek – amit tömören és általánosságban a közvélemény meghatározott irányba való befolyásolásaként határozhatunk meg – a megragadására, a későbbiekben a propaganda fogalomban összesűrűsödő tényállásokat (melyek „identikussága persze mindig kérdéses”, ahogyan Reinhart Koselleck megjegyezte), ha nem is az átfogó fogalomalkotás igényével, de valamilyen módon maguk is jelölték.¹¹³

3.1. A propaganda mint tudományos terminus

Az első problémával kapcsolatban érdemes átvenni Bene Sándor meglehetősen rugalmas, a nyilvánossággal kapcsolatos korabeli fogalomrendszerrel való dialógusban a klasszikus századforduló időszakára is alkalmazható meghatározásait. Ezek szerint a nyilvánosság a társadalmi kommunikáció terét jelenti, mely használata által konstruálódik, koronként változó kiterjedésű, valamint eltérő azok köre, akik részt vehetnek benne. A közvélemény folyamatszerű, a nyilvánosságban párhuzamosan futó diskurzusok összessége, melynek „belső strukturáltsága racionális, morális vagy érzelmi-életérzésbeli kritériumokhoz igazodik”. Egy adott kérdés kapcsán létezhet több eltérő súlyú és érvényességgel bíró közvélemény is, az uralkodó szót a diskurzusban résztvevő csoportok hatalmi hierarchiái és aspirációi határozzák meg. A propaganda ezekben a diskurzusokban megfogalmazódó vélemények egy adott irányba terelése, manipulációja „egy adott diskurzust folytató csoport kísérlete a többi háttérbe szorítására, hasonítására vagy integrálására, értelmi, érzelmi vagy erkölcsi ráhatással egy adott csoport részéről”.¹¹⁴

A reprezentáció kölcsönhatásban áll a propagandával, azzal párhuzamos vagy ellentétes mechanizmus: „a hatalom által meghatározott *statikus* értékrend reprezentálása az [...] »uralkodó vélemény« igyekszik egyre homogénabbá formálni; míg a politikai propaganda az egyes konkrét kérdésekről *dinamikusan* alakuló [...] közvéleményt kívánja befolyásolni”. Kielezett politikai helyzetben azonban „az általános értékrendre hivatkozó” rendi hatalmi reprezentáció különféle rituális megnyilvánulásainak az adott politikai kontextus „propagandisztikus többletjelentést” adhatott, így az „konkrét propagandaüzenet hordozójává” válhatott.¹¹⁵ Létezik ugyanakkor a kora újkori propagandának ennél szélesebb, integratívabb megközelítése is, mely szerint a hatalmi reprezentáció a propaganda része.¹¹⁶ II. Rudolf császár

¹¹³ A fogalomtörténeti kutatásokat illetően a szemasiológiai és onomasiológiai megközelítések váltakozó használatára Koselleck hívta fel a figyelmet: KOSELLECK 2003, 137. Egy ilyen jellegű elemzést az 1809-es háborús propagandával kapcsolatban Kazinczy Ferenc levelezésének korpuszán már korábban elvégeztem: NAGY 2016b.

¹¹⁴ BENE 1999, 41–42.

¹¹⁵ BENE 1999, 27, 37–39.

¹¹⁶ VOCELKA 1982. Bene Sándor Vocelkával kapcsolatos kritikáját lásd: BENE 1999, 39.

„propagandája” kapcsán Karl Vocelka például az írott források között a császári véleményalkotás hivatalos formái (pátens, manifesztum) és a röpirat,- és röplapirodalom mellett a hatalmi és társadalmi viszonyokat láthatóvá tevő ünnepek, koronázások, beiktatások szerepét is hangsúlyozta a közvélemény befolyásolásában.¹¹⁷ Egy hasonló értelmezés szerint a hatalom inkább „preventív” jellegű „társadalomnak szánt propagandája”, mely az uralom legitimitásának fenntartására irányul, szorosan kapcsolódik a reprezentációhoz, amennyiben önmaga elfogadtatása érdekében arra törekszik, hogy önképét a társadalmi normákhoz igazítsa.¹¹⁸

Bár az 1809-es háborús propaganda elsődleges médiumát is a szövegek képezték, ami indokolja az elemzés irodalomtörténeti, s azon belül textológiai-filológiai súlypontját, ám a jelenség nem vagy nem kizárólag textuális. Azaz, performatív, vizuális aspektusaival is számolni kell, melyek a reprezentatív karakterű rendi nyilvánosság működésén belül számos esetben szorosan összefonódtak a politikai szövegaktusokkal. A „propaganda tanulmányok” közelmúltban megjelent oxfordi kézikönyvének rugalmas szerkesztői definíciója szerint a propaganda olyan „nyilvánosan szétterjedő információ [tehát nem kizárólag szöveg], amely mások hiteinek és/vagy cselekedeteinek befolyásolására szolgál”.¹¹⁹ A Bocskai-felkelés információ-történetével foglalkozó, a kommunikáció- és eszmetörténeti nézőpontot ötvöző szerzőpáros is felhívta a figyelmet arra, hogy „az információ nem csak semleges hír, hiszen propagandaszövegekben kifejezetten minősített vagy súlyozott, ideológiai alapon szelektált és motivált híreket (is) közvetítettek, amelyen keresztül a híreken túlmutató üzeneteket is közölni szerettek volna. Az információ tehát egyben eszme is, mivel az információkat hordozó szövegekbe eszméket csomagoltak, valamint ideológia, hiszen sok esetben a szerzők világnézetét is közvetítették.”¹²⁰ Ebből a nézőpontból a politikai-háborús propaganda információs ökoszisztémáján belül tehát a szövegekbe „csomagolt” politikai-közösségi eszmék, hitek, ideologikus üzenetek és a hírek korántsem jelentenek szigorúan elválasztható kategóriákat. Nyilvánvaló, hogy a hírek objektivitásával kapcsolatos kritérium nem valamely külső mérce, hanem a korabeli közlési szándékok és recepciók játékterében nyer értelmet. A kortársak ugyanis saját objektivitáskritériumukat gyakorta maguk is explicitté tették, ez alapján értékelték, kritizálták és szelektálták az információkat.

¹¹⁷ VOCELKA 1992.

¹¹⁸ LUKÁCS 1995, 175–176.

¹¹⁹ AUERBACH–CASTRONOVO 2013, 5–6.

¹²⁰ TESZELSZKY–ZÁSZKALICZKY 2012, 52–54.

Az említett oxfordi kézikönyv szerkesztői tizenhárom tételt szögeztek le a propaganda tanulmányozásával kapcsolatban. Ezeknek a következőkben felsorolt része, az utolsó kettő, kifejezetten a modern társadalmakhoz, kortárs jelenségekhez köthető pont elhagyásával, a történeti kommunikációelmélet szemléletéhez híven, a korabeli retorikai-poétikai keretek tiszteletben tartásával megfontolandó a francia háborúk osztrák és magyarországi propagandájának vizsgálatával kapcsolatban is. 1. A propaganda nem lényegileg gonosz vagy immorális. 2. A propaganda maga után vonja valaminek a propagálását, de valaminek a terjesztése, népszerűsítése nem feltétlenül számít propagandának. 3. A propaganda és az információ közötti viszony meglehetősen változékony, kontextustól és funkciótól függően alakul. 4. A propaganda nem egy esszenciális kategória, pontosan körülhatárolható tulajdonságokkal, így a feladat sokkal inkább a valaminek a propagálására alkalmazott sajátos technikák kutatása. 5. A propaganda gyakorlatait olyan, hozzá közelálló, kulturálisan sajátos intézményekhez való viszonyában szükséges vizsgálni mint az oktatás-nevelés, a vallás, a nyilvános diplomácia, a hirdetések és az irodalom. 6. A propaganda az egyes médiumoknak megfelelően változik, de nem írható le teljesen az adott médium jellemzőivel. 7. A propaganda hatásait tekintve nem szükségképpen mindenre kiterjedő, lehet részleges is. 8. A propaganda elemzése során figyelmet kell fordítanunk az információáramlás hálózataira (hogyan) és a tartalomra (mit) is. 9. Az emberek képesek aktívan használni a propagandát, nem pusztán passzív elszenvetői. A propaganda nem szükségszerűen felülről lefelé terjed. 10. A propaganda, előállítóinak és befogadóinak irányításán kívül, szándékolatlan hatásokat okozhat. 11. Hatékonyságához a negatív indulatok felkeltésén túl, mint a gyűlölet, a félelem, vagy az irigység, olyan pozitív érzéseket is mozgósítania kell mint a gyönyör, az öröm, a valamihez/valakihez tartozás és a büszkeség.¹²¹

A fentiek nyomán a francia háborúk magyarországi propagandájára vonatkozóan a következő előzetes feltevéseket fogalmazhatjuk meg. 1. Természetesen a korabeli háborús propaganda utólag nem ítélné meg erkölcsi alapon, például az inszurrekciót illetően annak dominánsan nemesi jellege, elfogultsága, az információk pontatlan, tendenciózus kezelése vagy olykor-olykor igencsak vaskos hangneme miatt. Produktumainak információtartalmára nézve értelemszerűen nem alkalmazható a történeti forráskritika, a kortárs fogyasztók számára ugyanakkor az egyes munkák igazságértéke kétségesnek, hangvétele és eljárásai tisztelettel mutathattak, nem egyszer mutakoztak is. Ennélfogva különösen fontos a rekonstrukciója azoknak a reakcióknak, amelyeket a kortársak mint befogadók, használók a

¹²¹ AUERBACH–CASTRONOVÓ 2013, 5–11.

propaganda tartalmára és eszközeire adtak, valamint azoknak a feltételezéseknek, amelyeket ismert, vélt vagy anonimitásba burkolódzó előállítóinak, szervezőinek közlési intencióival kapcsolatban megfogalmaztak.

2. Ha az ilyen típusú szövegek forrásértéke, referencialitása a hagyományos értelemben nem is vethető fel, a különféle médiumok és műfajok által közvetített információk viszonyrendszere, az információ feletti kontroll és hozzáférés lehetőségei, az előállítók és közvetítők tudatos vagy öntudatlan torzításai minden további nélkül vizsgálhatók. A széles értelemben vett háborús irodalom kutatásán keresztül tehát képet kaphatunk a korabeli információáramlás viszonyairól is.

3. A szövegek tartalmának eszmetörténeti vizsgálata mellett figyelmet kell fordítani a propagálni kívánt hitek, értékek, nézetek, elvárt cselekvések stb. vizsgálatán túl magukra az alkalmazott eljárásokra és ezek technikai és anyagi oldalára is. Különösen nagy jelentősége van ebből a szempontból az egyes nyomtatványok sokszorosításának (egy-egy nyomda valóságos központja volt a propagandairódalom előállításának) és terjesztésének. Ezen a ponton a kutatás szorosan összekapcsolódik a könyv- és olvasástörténeti vizsgálatokkal is. Ahogyan arra Robert Darnton felhívta a figyelmet, egy tágan értelmezett könyvtörténeti megközelítés, amely a könyvet egy adott kulturális rendszerbe beágyazottan, mindenekelőtt a diffúzió szempontjából vizsgálja, a szövegekhez a diskurzuselemzés felől közelítő – s önmagában szemléleti elitizmusra hajlamos – (politikai) eszmetörténet-írás eredményeihez is hozzájárulhat.¹²² Ez ugyanis képes rámutatni arra a fordítási folyamatra, melynek során a beszédaktusokat a nyomdák „tipográfiai aktusokra”, végül az olvasók aktív jelentéskonstrukciókra fordítják le.¹²³ Ebben az értelemben megkerülhetetlen az adott könyv teljes életciklusának, s benne az olvasó helyének legalább hozzávetőleges rekonstrukciója és szem előtt tartása,¹²⁴ illetve az, hogy a szöveg jelentésadásának folyamatát „a szöveg, az őt hordozó tárgy és az azt uraló gyakorlatok” viszonyrendszerében rekonstruáljuk.¹²⁵

4. Hasonlóan fontos azoknak a tág értelemben vett intézményeknek és személyeknek, csoportoknak a vizsgálata, melyek a propaganda irányításában, létrehozásában és terjesztésében részt vettek. A hivatalos és félhivatalos szövegek előállítását tekintve 1809-ben,

¹²² Ahogyan arra Roger Chartier is figyelmeztetett, nemcsak a hagyományos irodalomtörténet, de a recepcióesztétika – s Darnton nyomán tehetjük hozzá, az eszmetörténet (intellectual history) – is hajlamos elfeledkezni arról, hogy a szerzők nem könyveket, hanem szövegeket írnak, melyek írott tárgyakká válnak, a jelentés pedig épp e köztérben konstruálódik, a szöveget hordozó anyagi forma tehát korántsem lényegtelen. CHARTIER 1994, 10.

¹²³ DARNTON 2005.

¹²⁴ A nyomtatott könyv szerzőtől az olvasóig terjedő „életciklusához”, mint kommunikációs körforgáshoz: DARNTON 1982.

¹²⁵ CHARTIER 2011, 167.

Ausztriával ellentétben Magyarországon csak néhány személy foglalkozott kifejezetten propaganda előállításával hivatali-katonai beosztásban, illetve közvetlenül kormányzati megbízásból. Ehhez még hozzá kell vennünk a helytartótanácsot és a nádori kancelláriát, mint amely a vármegyéket gyakran kifejezetten propagandisztikus tartalmakat is hordozó rendeletekkel, utasításokkal látta el. A hivatalos propaganda intézményesülésének másik oldalát maguk a széleskörű autonómiával rendelkező vármegyei adminisztrációk jelentették, melyek lokális szinten maguk is fogantatosítottak propagandisztikus intézkedéseket.

Feltételezhetően a nem-hivatalos szövegek előállítóinak köre alapvetően egybeesett a hagyományos rendi politikai műfajok, a jelentős részben különféle konkrét ünnepélyes alkalmakhoz kötődő költészet, világi és egyházi beszéd művelőivel. A magyarországi propagandairódalom, közte az inszurrekciós propaganda előállítóinak a részletes, rendi állásra, felekezetre, képzettségre és foglalkozásra tekintettel lévő társadalomtörténeti, irodalomszociológiai vizsgálata egyelőre hiányzik. Összehasonlításképpen például a túlnyomórészt lutheránus Poroszországban a Napóleon ellen vívott „felszabadító háborúk” (1813–15) nyomtatott „napi érdekű irodalmának” (Tagesliteratur) előállítóinak csoportját (az írók mellett a könyvkiadókat és -kereskedőket, szerkesztőket, illetve prédikátorokat is beleértve) prozopográfiai szempontból vizsgáló Karen Hagemann arra a következtetésre jutott, hogy a teljes 347 fős mintában származását tekintve a művelt, tanult polgári réteg, más néven kulturális, képzettségi polgárság (Bildungsbürgertum) 55,9-ot, a rendi státusa alapján meghatározott városi polgárság (Stadtbürgertum) 24,3-ot, a nemesség 12,9-ot, míg a gazdasági polgárság (Wirtschaftsbürgertum) mindössze 1 százalékot tett ki. Kifejezetten az „írók és költők” között a művelt polgárság 57,3, a nemesség 20,7, a városi polgárság pedig 17,1 százalékkal képviseltette magát. A könyvkiadók és -kereskedők közel fele-fele arányban az említett két polgári csoportból származtak. A mintában szereplő személyek összesen 44,4 százaléka, teológiai, 20,6 százaléka pedig jogi végzettségű volt, ez az arány az írók és költők között 33,9 és 30,4 százalék. A kereső foglalkozást (Erwerbsberuf) tekintve is élen jártak az egyháziak (Geistlicher), akik összességében 29,1%-ot tettek ki, őket követték a könyvkereskedők és -kiadók, 17,5 százalékkal, majd a hivatalnokok felsőbb és középrétege 14,2 százalékkal, illetve a magasabb iskolákban tanító tanárok 10,4 százalékkal. Kifejezetten az írók és költők között a hivatalnokok álltak elől 23 százalékkal, őket követték 18 százalékkal a középiskolai tanárok, majd 15,8%-kal az egyházi foglalkozásúak.¹²⁶

¹²⁶ HAGEMANN 2002, 161–175.

Alapos prozopográfiai vizsgálat nélkül ugyan csak durva becsléseink lehetnek, de annyit talán így is megállapíthatunk, hogy kifejezetten a szerzők között az egyházi hivatást űzők, illetve egyházi képzettségű személyek aránya Magyarországon is igen magas volt, társadalm szerkezeti sajátosságokból fakadóan az érintettek származását, rendi státusát tekintve pedig a nemesség aránya tűnik ki. A magyarországi propaganda előállításában a rendi kultúra reprezentációs igényeit kiszolgáló, s a háborúba különféle módokon involválódó, szellemi munkájukból, szakértelmükből élő egyházi és világi értelmiség különböző csoportjai mellett a mozgósításban elsődlegesen érintett rendi csoportok, a literátus birtokos nemesek (adott esetben inszurgensek vagy a megyei adminisztrációk tagjai), esetenként városi polgárok maguk is részt vettek. Kifejezetten a tág értelemben felfogott írók és költők körét illetően a nyilvánosság előtt rutinosan, sőt hivatásszerűen megnyilatkozó aktorok mellett tekintélyes számmal találunk olyanokat is, akiket a rendkívüli háborús helyzet és a konkrét alkalmak ösztönöztek, esetleg kényszerítettek megszólalásra. Hivatalos nyomtatott munkák esetében a finansziális háttérrel maguk a kormányzatszervek vagy a törvényhatóságok biztosították. Félhivatalos nyomtatványok esetében (mint amilyen Kisfaludy *Hazaifüi Szózata* volt) szintén valószínűsíthető, de forrásokkal nehezebben igazolható, hogy kormányzati pénzből finanszírozták előállításukat. A legnagyobb arányt kitevő nem-hivatalos munkák nyomtatását a szerzők vagy mecénások állták, esetleg maga a kiadó, könyvkereskedő vagy a nyomda, meglátva a kereskedelmi potenciált a háborús információs konjunktúrában.

5. A rendi társadalom tagoltsága, a közjogilag, kulturálisan, nyelviileg, vagyoniilag stb. egymástól elkülönülő csoportok involváltsága a hadügyi szervezet egyes formáiban, a mozgósítás bonyolult folyamata és szertartásrendje, illetve lokális-regionális változatossága partikulárisá, tagolttá és rétegzetté tették magát a propagandát is. Ugyanakkor – a nádornak és a rendeknek köszönhetően – 1809-ben a korszak korábbi felkeléseinél jóval erősebben megvolt az uniformizációs igény, azaz hogy a felkelés kifelé és befelé is egységes képet mutasson. Mivel azonban a szervezés a nádor irányításával, de lényegében az egyes törvényhatóságokra hárult, a partikularitás továbbra is érvényesült, aminek tartalmi-tárgyi és műfajmediális vonzatai is voltak: egyes szövegek általánosabb szinten, vagy éppen a kötelességekről rendileg, csoport- és rétegspecifikusan fogalmazva a rendi-nemesi nemzet vagy az ország mobilizációba bevonható lakosságának egészét, még tágabban a birodalom „népeinek” széles körét igyekeztek involválni a háborúba. Egyúttal a rendi kultúra reprezentatív jellegének hagyományaihoz hűen erőteljesen jelen volt a lokalitás és partikularitás is: az egyes vármegyékhez (szabad királyi és bányavárosokhoz), alakulatokhoz, s ezen belül konk-

rét alkalmakhoz, társadalmi gyakorlatokhoz tapadó szöveghasználat. A propaganda előállításának esetében Magyarországon sincs szó arról, hogy kizárólag felülről lefelé, még kevésbé, hogy egyedül erősen központosított formában terjedtek volna az ide sorolható szövegek. A skála a központilag irányított és terjesztett (udvari-kormányzati-katonai), megbízásos alapon, hivatásos írástudók által létrehozott szövegektől egészen a saját költségen sokszorosított, spontán munkákig, sőt még tovább, a variálódó névtelen közköltészeti alkotásokig terjed.

6. Ennek függvényében számolnunk kell azzal, hogy amennyiben az egyes alkalmi műfajok, különböző mértékben a háború, azon belül a (de)mobilizáció reprezentatív jellegű rendi nyilvánosságában folytatott társadalmi gyakorlataihoz, ceremóniáihoz kapcsolódtak, úgy ezeknek a korabeli nyilvánosságokban betöltött jelentése és jelentősége a poétikai-retorikai keretfeltételek mellett mindenekelőtt mikroszinten tárható fel, „elsődleges kontextusaik”¹²⁷ rekonstrukcióján keresztül.¹²⁸

7. A propaganda és reprezentáció viszonyát tekintve egyrészt számolnunk kell a jó módú birtokos nemesség hagyományos, reprezentációs rendjével, illetve a háborúhoz és az inszurrekcióhoz kapcsolódó reprezentációs gyakorlatok sajátosságaival. Másrészt tekintettel kell lennünk arra, hogy az adott kontextusban politikai szinten a diéta, a megyei nemesség reprezentációs törekvései az uralkodói reprezentáció, katonailag pedig az inszurrekció reprezentációja más típusú fegyveres testületek reprezentációjának viszonyában nem pusztán egyetlen statikus és homogén értékrendet közvetíthettek, hanem a hatalom, a rend és a hierarchia különféle – rivalizáló (alternatív, kritikai) vagy egyneműsítő – modalitással rendelkező képzeteit jeleníthették meg, s már csak ennél fogva is propagandisztikus többletjelentéssel bírhattak a közvélemény alakítására nézve. Bene Sándor a 17. századi magyarországi diéták változatos propagandatechnikáira utalva hívta a figyelmet, hogy például az országgyűlési közvélemény dinamikája sem szorítható be a habermas-i reprezentatív nyilvánosság keretei közé.¹²⁹ Habermas inspiratív meglátásai különösen nagy rugalmassággal kezel-

¹²⁷ Vö. TAKÁTS 2001.

¹²⁸ Erre a már hivatkozott kora újkori irodalomtörténeti kutatásokkal összhangban a 18–19. század fordulóján keletkezett szövegek kapcsán – eltérő hangsúllyal (biográfia, kommunikációtörténet), más és más esemény (temetés, érseki beiktatás) kapcsán – már Szűcs Zoltán Gábor és Vaderna Gábor is kísérletet tett. SZÜCS 2010a, VADERNA 2015; VADERNA 2017, 89–278. Vaderna három olyan reprezentatív alkalom-típust vizsgált, melyeknek a rendi poézis szerves részét képezte: beiktatás, esküvő és temetés.

¹²⁹ BENE 1999, 38.

dőek a 19. század első tizedének magyarországi nyilvánosságára nézve. Ezt ugyan alapvetően még mindig rendi jellegüként jellemezhetjük,¹³⁰ ahogyan azt Vaderna Gábor a reprezentatív társadalmi gyakorlatokhoz kötődő rendi költészet kapcsán kimutatta,¹³¹ azonban egyrészt a rendi ellenállás dualisztikus politikája vagy a háborús mozgósítás maga is propagandisztikus többlettel ruházott fel reprezentációs technikákat, másrészt a diétához vagy a megyegyűlésekhez hasonló politikai diskurzusterek értelemszerűen nem redukálhatóak a reprezentativitásra. A nyilvánosságra vonatkozó korabeli elképzelések és fogalmiság feltárása, működésének rekonstrukciója és differenciálása, az egyes performatív vagy szövegaktusok reprezentációs és propagandisztikus elemeinek elhatárolása mindig csak az adott kontextus ismeretében, empirikus-történeti alapon lehetséges.

8. Ahogyan arra Porkoláb Tibor is felhívta a figyelmet, a cenzúra által kontrollált birodalmi és magyarországi nyomtatott nyilvánosságban Ausztria háborús céljaihoz és a nemesi felkeléshez való viszonyban az affirmatív viszonyulás volt a meghatározó,¹³² árnyalatok mindazonáltal megjelenhettek. Francia oldalról, részben a megszállt területek infrastruktúráját igénybe véve, Napóleon- és franciabarát propagandát állítottak elő, melynek hatékony terjesztését azonban a hatóságok igencsak megnehezítették. Az 1809-es háború kapcsán Magyarországon az uralkodó közvéleménytől eltérő elgondolások jobbára csak magánhasználatra szánt szövegekben, egodokumentumokban jelenhettek meg, s igen korlátozottan bár, de a francia fél egyes propagandisztikus sajtótermékei is elérhetőek voltak, a tág értelemben vett hivatalossággal szemben kritikát, alternatívát képviselő valódi ellen nyilvánosság nem alakult ki.

3.2. A „propaganda” magyar fogalomtörténete a klasszikus századfordulón

A latin *propago* igéből („szaporít”, „átad”, „kinyújt”, „kiterjeszt” stb.) képzett „propaganda” kifejezés modern társadalmi-politikai kulcsfogalommá válásának genezisének a szakirodalom 1622-től datálja.¹³³ A fogalom történetét tekintve az egyik legfontosabb változást az jelentette, hogy az alapvetően a katolikus egyházhoz köthető, szakrális és missziós intézményhez kapcsolódó jelentés mellett, körülbelül a francia forradalom időszakában a szó evilági, politikai kontextusban tűnt fel, majd a 19. század folyamán és a későbbiekben ez utóbbi szin-

¹³⁰ Vö. HABERMAS 1971, 14–23.

¹³¹ VADERNA 2017.

¹³² PORKOLÁB 2014, 214.

¹³³ Fogalomtörténetéhez német nyelvterületen, nemzetközi kitekintéssel lásd: SCHIEDER–DIPPER 1984; DOERING–MANTEUFFEL–KIRCHNER 2005.

teljesen kiszorította a kifejezés vallásos formáját.¹³⁴ A fogalom francia forradalommal kapcsolatba hozható szemantikai rétege nyilvánvalóan francia és német átvételeken keresztül került be a magyar politikai szótárba, bár a magyarországi latinitás természetesen használta az igét és a belőle képzett szavakat. Decsy Sámuel 1789-es *Osmanografiájában* még a XV. Gergely pápa által felállított *Congregatio de propaganda Fide* felekezeti-intézményes értelemben magyarázta a szót: „szent társaság”, mely avégre jött létre jezsuita papokból, hogy azok „a’ R. Catholica vallásnak mindenütt való terjesztésében foglalatoskodjanak”.¹³⁵ A magyar történeti etimológia a jövevényszó-család megjelenését 1792-től számítja, de már a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 évfolyamának hírei között találkozhatunk a „*Frantzia Propaganda*”, illetve a „*Párisi Propaganda’ Misszionáriusaitól*” kifejezésekkel.¹³⁶ A szótár a francia forradalom kapcsán a korabeli magyarnyelvű hírlapokban felbukkanó „propaganda” jelentését egyfelől mint valamely eszme, nézet, tan terjesztésére létrejött társaságként, másfelől tevékenységként határozza meg. Ennek származékát, a tevékenység alanyára utaló „propagandista” szót szintén 1792-ből regisztrálja a *Magyar Hírmondó* példája alapján, itt már egy jelzős szerkezetben megjelent a kifejezés pejoratív értelemben vett használata is – a francia propagandisták mint „gonosz Emberek” csábítása.¹³⁷

A nemcsak általában véve a francia forradalommal, de a felvilágosodás mindenféle formájával szembehelyezkedő tradicionalista katolikus publicisztika oldaláról a propaganda mint titkos összeesküvés koncepcióját úgy tűnik, Szaitz Leó vezette be a magyar nyelvű politikai diskurzusba. Az elsők között használta a francia-német szóból visszalatinosított „Propagandista” főnévképzős alakot nagyjából mint „egy kiterjedt felforgató titkos társaság tagja, az ez által képviselt felfogás híve, követője” értelemben.¹³⁸ 1791-es anonim röpiratában Szaitz a „mostani új FILOZOFUSOK” a vallásra és az államokra jelentett veszedelmeségét bizonyítandó, kora újsághíreire és röpirataira reflektálva azzal érvelt, hogy „minekutánna eddig egy bizonyos Társaság több esztendőig csak alattomban lappangott volna, nem régen Frantzia-Országban nyilvánosságosan zászlót emelt, a’ honnan magát minden Országokra ki-terjeszti, ’s mindenfelő szüntelen küldözgeti az ő Spionnyait, ’s Verbunkosait, kik

¹³⁴ SCHIEDER–DIPPER 1984, 77–82; DOERING-MANTEUFFEL–KIRCHNER 2005, 275–276. A kifejezés az angol nyelvben is viszonylag későn, a 18. század elején jelent meg és a 19. század nagy részében megmaradt eredeti, kereszténységgel kapcsolatos jelentése, de a század elejétől már katonai és politikai kontextusokban is használták: FELLOWS 1959, 182.

¹³⁵ DECSY 1789, 394.

¹³⁶ HMNT, 1791. márc. 29. 382. és 1791. jún. 3. 700.

¹³⁷ TESZ III, 294.

¹³⁸ GYALMOS 1933, 223–235. „Valamilyen közösség, [...] testület, kör, társaság stb. tagja”, „[v]alammivel foglalkozó, valamiben jártas”, „valakinek híve, valamilyen elv, felfogás, irány stb. követője” rokon jelentéskörökben.

már annyit verbováltak mindenütt, hogy azoknak száma sok milliomra megyen, 's a' mint írják, Európában már közel 20. million vagyon ilyen *Propagandista*.”¹³⁹ Szaitz ennek az országhatárokon átívelő társaságnak a hazai reprezentánsaként láttatta az 1790–91-es diétán feltűnő politikai kalandort, Friedrich von der Trenck bárót és a Rómában az inkvizíció által letartóztatott, kivallatott, majd elítélt okkultista imposztort, Alessandro Cagliostrót. Az idézetből kitűnik, hogy ez a nemzetközi titkostársasági kultúra ellen irányuló, a protestánsokat a szabadkőművességre hajlamosabbnak tekintő, politikailag és felekezetiileg motivált összeküvés-elmélet a propaganda eszközeinek is figyelmet szentelt, ágenseinek és technikáinak leírására pedig a magyar katonai nyelv terminusait alkalmazta. Igen hasonló módon, forradalomellenes, katolikus nézőpontból definiálta a kifejezést a „francia forradalmi nyelv” 1799-ben megjelent német nyelvű szatirikus „szótára” is, melyet Kisfaludy Sándor bibliotékájában is megtalálhatunk.¹⁴⁰ Eszerint a francia „Propagande” jelentése annyi mint „egy titkos intézet a világ visszájára fordítására”, míg a „római Propaganda” a „kereszténység terjesztésére” irányult, „addig a francia igyekszik azt elpusztítani”. A francia „Propagandiste” pedig „ugyanaz, ami a jakobinus”, ami itt már nem annyira a konkrét francia klub tagját, politikai irányzat elkötelezettjét, mint inkább általában véve a demokrata forradalmi radikalizmus híveit jelöli.¹⁴¹

A korabeli német protestáns felvilágosult gondolkodás propagandával kapcsolatos nézeteinek egyik vonulata a „prozelitizmus” és a „propaganda” eredetileg vallási jelentésű fogalmait politizálva és negatív jelentéstartalommal töltve fel kapcsolatot tételezett a francia forradalom klubjainak, titkos társaságainak tevékenysége és a római katolicizmus hitteljesztő, hittérítő törekvései között.¹⁴² Ide sorolható az a Christoph Girtanner is, akinek *Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution* című többkötetes munkájából Kölcsey Ferenc 1810-ben készített kompendiumot. Ez a Nicholas Bonneville- és Claude Fauchet-féle *Les Amis de la Verité* (más néven: *Cercle social*) forradalmi politikai klub „La bouche de fer” (Vas száj) című lapját mint „a' propaganda Journált” említette,¹⁴³ bár ennek kapcsán a fentebb említett protestáns propaganda-koncepció átvételének nincs nyoma.

A kibontakozó reformkori lexikonirodalomban továbbra is predominánsnak számított a kifejezés eredeti egyházi-vallási jelentése. A németül a 19. század első két évtizedében

¹³⁹ SZAITZ 1791, 253–254.

¹⁴⁰ OSZK Kisf. 184. sz.

¹⁴¹ *Wörterbuch* 1799, 23.

¹⁴² KONTLER 1999, 104–106.

¹⁴³ GIRTANNER–KÖLCSEY 1968, 257.

kiadott Brockhaus-féle *Conversations-Lexicon*ból magyarra átültetett¹⁴⁴ és a harmincas évek elején *Közhasznú Esmeretek Táraként* megjelenő lexikon vonatkozó szócikke szerint propaganda „közönségesen minden intézet, mellynek célja a’ keresztyén vallás terjesztése a’ pogányok közt”. Ennek egyfelől fontos részét képezi a kongregációk „könyvnyomtatása, mellyben a’ szétküldözésre szánt brevariumok, missalek ’s a’ t. nyomtattnak”, másfelől az alapvetően katolikus missziós és ellenreformációs tevékenység mellett, a szótár felhívta a figyelmet arra is, hogy „a’ protestáns országokban is állítottak fel propagandák”. A cikk csupán egy mondatban utalt a kifejezéssel kapcsolatban az eszmék terjesztésére létrejött politikai intézményre (magára a tevékenységre ugyanakkor itt sem), amelyet azonban határozottan a francia forradalom meghatározott szellemi irányzataihoz kötött: „A’ franczia lázadás idejében propaganda név alatt olly társaságok értettek, mellyek a’ democraták princípiumait terjesztették.”¹⁴⁵

A korszak német politikai irodalmában, a forradalmat a (rég) felvilágosodás és a protestantizmus védelmének jegyében démonizáló redukcionista értelmezése mellett már megjelent egy másik típusú fogalomhasználat is. 1801-ben Friedrich von Gentz a francia forradalom dinamikáját elemezve jutott el a „rajongás” („Enthusiasmus”) és a propaganda szerepének felismeréséhez. A francia forradalmi seregek által elért hadisikerek okait kutatva úgy találta, hogy „[a] fanatizmus, az érdek és a félelem egyesült tehát, hogy a forradalmi hadseregek számára a bevonulást mindenütt előkészítse. Ezen korántsem mesébe illő *Propaganda*, mielőtt még diadalmaskodtak, egy simább és kényelmesebb utat tört számukra minden állam szívébe.”¹⁴⁶ Más helyütt Franciaország sikereinek okai között a „forradalmi propagandizmust” („revoluzionäre Propagandismus”) jelölte meg.¹⁴⁷ E nézet lényege, hogy bár a „propagandizmusról” alapvetően továbbra is mint a francia hatalom arra irányuló külsődleges erőfeszítéséről beszél, hogy aláássa a vele hadban álló kormányzatokat, egyúttal olyan eszközt ismer fel benne, amely képes fenntartani a „rajongást” a francia katonákban.¹⁴⁸ Gentz később ezen az alapon, az elsők között viszonyult adaptív módon az innovatív francia eszközökhöz, felismerve a nyilvánosság szerepét és a közvélemény aktív befolyásolásának, tulajdonképpen az ellenpropaganda szükségességének a jelentőségét a Franciaország ideológiai-katonai expanziójával való hatékony szembeszállásban. Ez a felismerés vált később

¹⁴⁴ A magyar szócikk a Brockhaus-féle német eredetiben szereplő tükörfordítása, lásd: CL VIII, 883.

¹⁴⁵ KET IX, 530.

¹⁴⁶ GENTZ 1801, 258. Ritkítva szedve az eredetiben.

¹⁴⁷ GENTZ 1801, 277.

¹⁴⁸ KONTLER 1999, 107–109.

pozitív módon, immár kormányzati támogatást nyerve az 1809-es osztrák propagandatevékenység szemléleti alapjává is, melynek egyik kulcsszereplője és ideológusa éppen Gentz volt. A korabeli magyar kontextusban maga a jelenség megfigyelhető, s ha a „propaganda” vagy „propagandizmus” szavak ilyen típusú használatának a francia háborúk időszakában nem is találhatjuk nyomát, az „entuziazmus” fogalmának pozitív értelmű, francia mintákat követő és közvetetten a Gentz-féle elgondolásokra emlékeztető innovatív alkalmazásának épp Kisfaludy *Hazaifüi Szózata* nyújtja az egyik igen jelentős példáját.¹⁴⁹

A „propagandizmus” visszalatinosított alak a magyar politikai nyelvben csak jóval később jelent meg, részben fordítások révén, részben az aktuális magyarországi helyzetre adaptálva. E kifejezés is egyértelműen negatív jelentéstartalmat hordozott, mely a francia forradalom tapasztalataiban gyökerezett. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835 januárjában a *Moniteur*-ből közölte Talleyrand és Rigny gróf levélváltását a herceg londoni nagykövetségről való lemondásával kapcsolatban: eszerint az angolok ebben az időszakban többek között „az ó Európát aggodtató propagandizmus lelke elleni” francia politika biztosítékaival is elégedettek voltak.¹⁵⁰ A negyvenes években megszorodott a képzős alak használata, a *Pesti Hírlap* egyik 1842-es számában „Szláv-propagandizmus” címmel jelent meg olvasói levél Csaplovics János magyarellenes röpiratainak felvidéki terjedése kapcsán.¹⁵¹ Az erdélyi konzervatív *Múlt és Jelen* szerzője „a’ liberalizmus egyenruháját viselő propagandizmus”-ról írt.¹⁵² Melléklapja, a *Hon és Külföld* 1845-ben Koronka József fordításában jelentette meg a John Reeves-féle *Association for Preserving Liberty and Property against Republicans and Levellers* nevet viselő angol forradalomellenes, lojalista társaság programját 1792-ből, melynek bevezetőjében a következőket olvashatjuk: „A’ propagandizmus, maga mérget Angliában is oly sikeres következménnyel terjesztette-el, hogy valódi honfiai érzelemtől buzdukt férfiak szükségesnek találták, magokat [...] öszvetársalni, hogy e’ veszélyteljes klubok terjedelmét megakadályozzák. ’S e’ végre tervök főképpen az, hogy az alsóbb néposztályokat ama célról, mely a’ francia elvek elterjesztésének ki van tűzve, értesítsék, ’s őket az elcsábítás ellen megóvják.”¹⁵³

Mindezek alapján a kommunikációtörténeti jelenségek leírásra alkalmazott modern tudományos terminológián túl sem anakronisztikus a francia háborúk magyarországi irodalma kapcsán háborús-politikai propagandáról beszélni. Tekintetbe kell azonban vennünk,

¹⁴⁹ Lásd a *Hazaifüi Szózat* eszmetörténeti elemzésének vonatkozó részét.

¹⁵⁰ HKT, 1835, I, jan. 21. 7. sz., 54–55.

¹⁵¹ PH, 1842. jún. 9. 150. sz. 411.

¹⁵² MJ, 1843. nov. 10. 90. sz. 356.

¹⁵³ HK, 1845. ápr. 25. 33. sz. 130. Reeves társaságához és a „populáris lojalizmushoz” lásd: PHILP 1995.

hogyan a magyar politikai nyelvben a francia háborúk időszakában a katolikus egyház kongregációjára tett utalásokon, illetve az említett sajtóhírekhez, röpiratokhoz hasonló, alapvetően negatív konnotációt hordozó előfordulásokon kívül, melyek vagy konkrét francia intézményekre vagy valamely titkos, felforgató társaságra vonatkoztak, a kifejezést a modern propagandafogalom terrénumához tartozó, eszmék, tanok, nézetek céltudatos terjesztésére, népszerűsítésére, a közvélemény meghatározott irányba való befolyásolására irányuló általános vagy konkrét tevékenységi formák, eszközök, technikák jelölésére deskriptív formában vagy önmeghatározásként nem alkalmazták.

Az már a korábbi kutatások alapján is világos, hogy adott egy bevett és a rendelkezésre álló teoretikus irodalom alapján tovább differenciálható szinkron terminológia, amely kulcskifejezéseinek (nyilvánosság, közvélemény, propaganda stb.) alkalmasnak kell lenniük a korábbi időszakok, jelesen a 18–19. század fordulójának nyilvánossággal kapcsolatos fogalmiságával való „dialógusra”.¹⁵⁴ Egyrészt számolnunk kell a nyilvánosság klasszikus fogalmaival és metaforáival (*gloria, fama* stb.),¹⁵⁵ másrészt magával a francia forradalomhoz kötött modern propaganda jelenségével és az esetleges kortárs fogalmi reflexiókkal is (lásd fent). A 19. század eleji háborúk propagandájának elemzése során tehát egyfelől rekonstruálhatóak a korabeli retorikai keretek és hagyományok, másfelől ezzel kölcsönhatásban – a kora újkori politikai irodalom műfajaira jellemző szigorú retorikai-poétikai kötöttségek alanyán – a rendelkezésre álló kiterjedt forrásanyag rendszerezéséhez szükség van a modern tudományos fogalmi apparátus rugalmas alkalmazására is.¹⁵⁶

4. A KUTATÁS ÉS A DISSZERTÁCIÓ FELÉPÍTÉSE

4.1. Felhasznált források

Elsődleges forráskutatást alapvetően a háborús és azon belül inszurrekciós nyomtatványokkal, illetve kifejezetten a Kisfaludyhoz köthető munkákkal, valamint a mozgósítás és a demobilizáció menetével, továbbá az ezt kísérő megyei szintű propagandával kapcsolatban folytattam. Az inszurrekciós nyomtatványok közül a rövidebb terjedelmű nyomtatványok legteljesebb gyűjteménye az Országos Széchényi Könyvtár Aprónyomtatványtárában található meg év és formátum (2°, 4° és 8°) szerint rendezve. A hosszabb munkák a könyvtár

¹⁵⁴ BENE 1999, 27–43; BENE 2001, 289–290.

¹⁵⁵ A korszak inszurrekcióval kapcsolatos verses korpuszának jelentős része a háborúban végrehajtott vitézi tettek jutalmaként elnyerhető „világi öröklét” intézményes biztosítását tűzte ki célul a klasszikus eredetű fogalmiságot használva. PORKOLÁB 2005, különösen: 26–35.

¹⁵⁶ Hasonlóan járt el például a középkori francia anyagot feldolgozó monográfiájában Novák Veronika is: NOVÁK 2007, 13–24. Felhívta a figyelmet arra, hogy bár a propaganda kifejezést nem használták a korszakban, a jelenség a politikai élet szerves részét képezte.

Törzsgyűjteményében érhetőek el, részben kolligátumokba kötve. A könyvtári kutatás során átnéztem még a budapesti Egyetemi Könyvtár, illetve a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Ballagi-gyűjteményének kolligátumait. A magyarországi közgyűjteményekből hiányzó, az osztrák birodalomféllel kapcsolatos nyomtatott propagandaanyagokat a bécsi Österreichische Nationalbibliothek törzs- és röpiratgyűjteményében, a hivatalos röplapok, hirdetések, cirkulárak gyűjteményeit és egyes további forrásokat a bécsi Kriegsarchivban, illetve annak könyvtárában találtam meg. A *Hazaifüi Szózat* könyv- és olvasástörténeti elemzésében jelentős részben hagyatkoztam internetes könyvtári adatbázisokra is. Angyal Dávid és Gálos Rezső már említett alapvető forráskiadványain, illetve számos, folyóiratokban megjelent kisebb közleményen kívül a Kisfaludy inszurrekciós tevékenységével kapcsolatos kéziratanyag döntően a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, ezért részletes forrásfeltáró kutatást alapvetően e két közgyűjteményben folytattam. A nádor Domanovszky Sándor által kiadott iratai között több utalás is található a felkelést búcsúztató hivatalos inszurrekciós kiáltványok elkészítésére vonatkozóan, de valószínű, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának N szekciójában (Regnicolaris levéltár) őrzött nádori levéltárban is akadnak még források Kisfaludy hivatalos propagandával kapcsolatos tevékenységére nézve. Amennyiben szükséges volt, Kisfaludy vonatkozó munkásságának elemzéséhez, illetve katonai és politikai műveltségének könyv- és olvasástörténeti szempontú rekonstrukciójához felhasználtam az Országos Széchényi Könyvtár különgyűjteményeként őrzött könyvtárát, melyet 1897-ben Darnay Kálmán adományozott a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Ez az adományozáskor készült részletes jegyzék alapján kutatható.¹⁵⁷

A (de)mobilizáció és propaganda megyei szintű praxisára nézve felhasznált levéltári források körét elsősorban az jelölte ki, hogy Kisfaludy mely törvényhatóságokkal került kapcsolatba az inszurrekció során. Emiatt mindenekelőtt Veszprém és Zala vármegyék iratanyagát vizsgáltam, különös tekintettel a közgyűlési jegyzőkönyvekre, közgyűlési és inszurrekciós iratokra. Ezen kívül, amennyiben szükséges volt, Pest-Pilis-Solt vármegye – melynek a mindenkori nádor töltötte be örökös főispáni tisztét – vonatkozó iratait is felhasználtam. A Kisfaludyhoz köthető és egyéb (fél)hivatalos inszurrekciós nyomtatványok

¹⁵⁷ Ennek lajstromát lásd: OSZKK Fol. Hung. 1887 Lajstromok a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárába került egyes magánkönyvtárakról. 19–20 sz. 20. Lajstroma Kisfaludy Sándor könyvtárának, melyet szentmártoni Darnay Kálmán a Magyar Nemz. Múzeum könyvtárának ajándékozott. 1897. A példányok ma a lajstrom OSZK 7. emeleti Könyvkiadó terében található gépiratos, javított másolata alapján kérhetőek ki. A könyvtárnak modern leírása, feldolgozása nem készült.

kiadástörténetének rekonstrukciója során az 1809 és 1811 közötti időszakra vonatkozóan átnéztem a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött évrendezett iratanyagát is.

4.2. Tézisek

Téziseim a következő pontokban foglalhatóak össze. (1.) Az 1809-es (utolsó) inszurrekció, a történeti-politikai mítoszokkal szemben, dacára katonai jelentéktelenségének, a magyarországi nemesi társadalom szempontjából rendkívüli horderejű esemény volt. (2.) A felkelés mobilizációja szélesebb, birodalmi keretek közé illeszkedett, melyek a francia sikerekre reagálva egyrészt modernizálni kívánták az elavult hadszervezetet, másrészt a korábban intakt közép- és alsóbb rétegek tömegeit igyekeztek bevonni a háborús mozgósításba. (3.) A Habsburg monarchia egészét illetően a bécsi kormányzat felismerte, hogy a tömeges mozgósítás előfeltétele az érzelmi, értelmi azonosulás megteremtése a társadalom széles rétegeiben. Ennek elsődleges eszközét a központilag irányított-ellenőrzött, technikai és politikai-ideológiai értelemben is innovatívnak, korszerűnek számító propaganda jelentette. (4.) A magyarországi hadszervezeti modernizáció, a mozgósítás (majd a háborút követő demobilizáció) és az azt előkészítő, kísérő propaganda a magyar rendi társadalom sajátosságaihoz, hagyományaihoz és politikai-alkotmányos érzékenységéhez illeszkedett. Ebből fakadóan korlátozottabb és hagyományosabb jellegű volt az osztrák birodalomfélben alkalmazott eszközökhöz képest. 1809 ugyanakkor a magyar kontextusban is kivételesnek bizonyult, mind a rendi hadügyi intézményrendszert, mind a propagandát illetően. (5.) Az inszurrekcióra irányuló hivatalos propaganda a nádor kezében futott össze, ennek központi szereplője Kisfaludy Sándor volt, hasonlóan a császári-királyi hadsereg mellett érvényesülő modellhez. Bár megbízásra dolgozott, de széleskörű autonómiával rendelkezett, így a nyilvánvaló korlátok ellenére, saját patriotizmus- és nemzet-koncepcióját, történeti és politikai felfogását a hivatalos szövegeken keresztül lényegében képviselni tudta. (6.) Maga a (de)mobilizációs propaganda bár alapvetően a rendi nyilvánosság keretei között zajlott, a hagyományos reprezentációs eljárások mellett adott esetben mind a propaganda üzenetét, mind hordozóit tekintve nagyfokú innováció alkalmazásával találkozhatunk. Az oralitás mellett növekvő szerepet kapott benne az írásbeliség, ezen belül pedig jelentősen megnőtt a nyomtatás szerepe. E változások mögött részben valószínűleg a mozgósított inszurgensek tömegeit kitevő kismemesség növekvő alfabetizációs szintje állt. Növekedést mutat a kapcsolódó korpuszon belül a magyar nyelvűség aránya is. Ennek egyrészt a tömegességgel összefüggő praktikus okai voltak. Másrészt a magyar etnikumú és anyanyelvű birtokos nemesi eliteknek a magyar hivatali

nyelvért folytatott törekvéséből következett, melynek jelentős eredménye, hogy 1808-ban az inszurrekció vezényleti-szolgálati nyelveként a magyart határozta meg a diéta. Ennek gyakorlati érvényesítése a hadsereg németnyelvűsége és a jelentős számú nem magyar ajkú inszurgens miatt azonban komoly akadályokba ütközött. (7.) Kisfaludy Sándor tevékenysége – központi szerepköréből adódóan – végigkísérte az 1809-es háborút és a felkelés (de)mobilizációját, ezért rajta keresztül bemutatható általában az inszurrekció, valamint azon belül a propaganda kommunikáció- és politikai gondolkodástörténeti jelentősége. Megfelelő levéltári vizsgálatokkal kiegészítve ennek társadalomtörténeti aspektusai is szemléltethetők. (8.) Végül a propaganda háborúval és felkeléssel kapcsolatos kultuszképző eszközeit és ezek társadalmi hatását vizsgálva közelebb juthatunk annak magyarázatához, hogy hosszabb távon vajon miért szorult vissza az eseménysor a tágabb rendi kollektív emlékezetből mindezekelőtt a résztvevő nemesi elitek csoportemlékezetébe, illetve a családi-nemzetségi emlékezetekbe.

4.3. Szerkezet

Dolgozatom, mely a fentiek szellemében Kisfaludy inszurrekcióval kapcsolatos munkásságát, s egyúttal az inszurrekciós mozgósítás menetét és abban a (fél)hivatalos propaganda – mindenekelőtt az irodalom – szerepét 1808 végétől 1811 nyaráig kíséri nyomon, a következő nagyobb fejezetekre bomlik. (1) Először a több tekintetben is kivételesnek számító 1809-es nemesi felkelés mozgósításának alkotmányos-törvényi háttérét mutatom be az Osztrák Császárságban 1808–1809-ben lezajlott haderőreformra való tekintettel. Ennek kapcsán kitérek az inszurrekciónak, mint a kor Európájában már anakronisztikusnak számító honvédelmi intézménynek a sikertelen reformkísérleteire, valamint az 1809-es inszurrekció sajátosságaira, melyet egyfelől a nemesség tömeges hadkötelezettségében, másfelől az intézmény nemzeti jellegének és különállásának megerősödésében ragadhatunk meg. A felkelés törvényi háttére nemcsak a konkrét lebonyolítás kereteit adta meg, de egyúttal annak a nemesi-nemzeti ideológiának a jogi alapjait is, amely az inszurrekciós propaganda magvát képezte.

(2) Ezt követően, amennyire az időszakra vonatkozó viszonylag szűkös források lehetővé teszik, bemutatom Kisfaludynak a hivatalos szárnysegédi kinevezés kézhezvételéig (1809. május 28.) a zalai megyei felkelés mobilizációjában játszott szerepét, illetve lovassági őrnagyi kinevezésének háttérét. Mivel ennek egyaránt voltak katonai képzettségével, tapasztalataival, kapcsolati hálóiival, íróként szerzett ismertségével, illetve családjának megyei presztízsével kapcsolatos okai, ezért röviden kitérek Kisfaludy (és testvérei) katonai előéletére és családjá megyei kötődésére is.

(3) A harmadik fejezetben a nádori kinevezésben a felkelés propagandáját illetően meghatározott feladatokkal foglalkozom részletesebben. Kisfaludy „proklamatori” szerepkörének, illetve a magyarországi inszurrekciós mozgósítás működésének jellemzéséhez röviden felvázolom a központilag irányított, a korszakban innovatívnak számító osztrák-birodalmi propaganda szerkezetét, különös tekintettel annak kulcsfontosságú médiumaira, szervezőire-irányítóira, jelentősebb személyi és intézményi aktoraira. Majd az osztráknál kevésbé központosított magyarországi (inszurrekciós) propaganda felépítését, jellemző médiumait, műfajait, aktorait mutatom be, különös tekintettel Kisfaludy feladataira.

(4) A negyedik nagyobb részben a *Hazaifüi Szózat* című röpiratot mutatom be részletesen, bár a szövegben rejlő potenciált korántsem kimerítve, Kisfaludy december eleji megbízásától kezdve a nyomtatványok recepciójáig. A buzdító munkát Kisfaludy a zalai felkelés szervezésében játszott feladataival párhuzamosan készítette el körülbelül 1808 telétől 1809 kora tavaszáig. A röpiratot elsőként filológiai-textológiai és könyvészeti szempontból, egyúttal a biográfiai és kommunikációtörténeti kontextusokra való tekintettel veszem szemügyre. Ezután áttérek az inszurrekciós propagandadiskurzusban és a korszak politikai gondolkodásában elfoglalt helyére, bemutatva a röpiratban a nemességről, a (nemesi) nemzetről, illetve a patriotizmusról kirajzolódó képet a Kisfaludy által kompilált (had)történeti narratíva tükrében. A szöveg genezisének és a különböző szövegváltozatoknak az ismerete kulcsfontosságú a megbízói szándékoknak sajátos módon megfelelni igyekvő eredeti szerzői intenció rekonstrukciójában, ugyanis a kéziratot a nádor erőteljes cenzúrájának vetette alá. Emiatt Kisfaludy kéziratai számos ponton, különösen a francia hadsereg és Napóleon szerepével kapcsolatban, radikálisabban fogalmaztak, mint a magyar nyelvű nyomtatvány, illetve a szöveg német fordítása. Végül a mű korabeli recepciójával foglalkozom: egyrészt igyekszem feltérképezni a korabeli nyilvánosságra gyakorolt hatását, másrészt a röpirat közgyűteményi példányain keresztül rekonstruálni az egykori possessorok körét és a szöveg használati módjait.

Két fejezetben a Kisfaludyhoz köthető kisebb propagandamunkákkal foglalkozom, melyek kisebb része a felkelés mozgósításához, nagyobb része pedig az 1809. okt. 14-ét követően zajló demobilizációjához kapcsolódik. (6) Először a Napóleon-féle schönbrunni kiáltványra adott, mindeddig lappangó választöredékkal, majd az ismert szerzőségű, a nádor, illetve az uralkodó neve alatt megjelent, a felkelés eloszlatásához kapcsolódó hivatalos inszurrekciós proklamációkkal foglalkozom. Továbbá bemutatok néhány olyan szöveget is,

melyek elkészítésében szerzőként vagy fordítóként részt vett Kisfaludy, azonban az irodalomtörténet előtt ismeretlenek voltak. (7) Majd áttérek a Kisfaludynak tulajdonított, különféle médiumú és műfajú egyéb – nemhivatalos – propagandamunkák kérdésére.

A disszertáció utolsó nagyobb egységében a nemesi felkeléssel kapcsolatos kultuszképzési technikákkal és eszközökkel, illetve Kisfaludynak e folyamatban betöltött szerepével foglalkozom. (8) Elsőként bemutatom a háborús tettek elismerésére alkalmazott jutalmazási formák működését és az inszurgens hős- és halottkultusz kialakításának birodalmi, országos-nemzeti, megyei szintjeit, változatos reprezentációs technikáit. A Kisfaludyhoz köthető, nádor és az uralkodó nevében kibocsátott demobilizációs proklamációk, illetve egyéb körlevelek recepcióját, illetve a felkelők fogadásának menetét Veszprém vármegye példáján keresztül szemléltetem, melyet a többi megyei törvényhatóság közül kiemel, hogy nemcsak területét sújtották csatározások (pápai ütközet), illetve a francia megszállás, de inszurgensei közül számos meghalt vagy megsebesült a harcokban. Kisfaludy inszurrekcióról írt „őszinte” történetének (amit a nádor jelentésként a saját neve alatt adott be az uralkodóhoz), mely a korban nem jelenhetett meg (első kiadása 1931-es!), mélyreható bemutatását jelenleg sem a dolgozat terjedelmi keretei, sem a vonatkozó kutatások hiánya nem teszi lehetővé. E munkával azonban három vonatkozásban is foglalkozom. Egyrészt – megfelelő forráskritikával – primer történeti kútfőként használom. Másrészt, mint nem sokkal az események után keletkezett interpretációkat, bevontam a vizsgálatba a mű azon részeit, melyek markánsan Kisfaludy – az uralkodónak, s egyúttal a tágabb nyilvánosságnak – szánt értelmezését jelenítik meg saját proklamátori tevékenységéről, illetve általában a propagandáról és a felkelés 1809-es szerepléséről. Harmadrészt pedig a felkelés kultuszának és emlékezetének kialakításával kapcsolatos fejezetekben igyekszem feltárni e monumentális munka azon helyeit is, melyek a korabeli magyarországi és birodalmi nyilvánosság számára is láthatóvá váltak, azaz propagandisztikus céllal különféle sajtótermékekbe illetve kinyomtatásra kerültek.

(9) Végül Kisfaludy egy olyan alkalmi szövegével foglalkozom, amely egy egyedülálló inszurrekciós ünnepséghez kapcsolódik. Az ünnepséget Veszprém vármegye rendezte 1811 júniusában Pápán, József nádor látogatása alkalmából, aki személyesen tüntetett ki megyei felkelőket 1809-es haditetteikért. A ceremóniának egy alacsony példányszámban, névtelenül megjelent nyomtatvány állított emléket, melyet Kisfaludy kompilált. A pápai ünnepség tágabb kontextusát egyrészt az előző fejezetben vázolt kultuszképzési folyamatok, másrészt a kései rendiség reprezentatív nyilvánosságának lassan változó hagyományos ünnep-

kultúrája, azon belül az inszurrekciók szertartásrendje képezi. (10) A disszertációt rövid összegzés zárja, amely a hivatalos és félhivatalos inszurrekciós propagandának és Kisfaludy ebben betöltött szerepének szempontjából értékeli a kutatás eredményeit.

II. AZ 1809-ES INSZURREKCIÓ KIVÉTELESSÉGE

1. KORMÁNYZATI VÁLTOZÁSOK ÉS HADSZERVEZETI MODERNIZÁCIÓ AUSZTRIÁBAN
Az 1805 decemberi austerlitz-i vereséget, a harmadik koalíció (a Habsburg monarchia, az Egyesült Királyság, Oroszország, Svédország és a Szicíliai Királyság szövetsége) bukását, majd a december 26-án megalázó feltételekkel aláírt pozsonyi békét követően borítékolható volt egy újabb fegyveres konfliktus kitörése a Habsburgok monarchiája és a Francia Császárság között.¹⁵⁸ 1806-ban II. Ferenc, aki 1804 óta, Napóleon császárrá koronázására válaszul I. Ferenc néven felvette az osztrák császári címet, 1806. augusztus 6-ával a Német-Római Birodalom koronájának letételére kényszerült. Ezáltal megszűntté nyilvánult az a nagymúltú kompozit birodalmi alakulat, melyre a Habsburg uralkodónak Napóleon győzelmeivel egyre kevesebb befolyása volt. Az 1809-es háború hadügyi, propaganda- és sajtóirányítási, illetve ideológiai innovációi, mint a franciákkal szembeni sikeres háborúk lefolytatásához szükségesnek tartott korszerű eszközök az Ausztria kontinentális nagyhatalmi státusának újrapozicionálására irányuló kísérletekben gyökereztek. A válsághelyzetre reagáló szervezeti és ideológiai reformokat a kormányzati garnitúra cseréje tette lehetővé.

Napóleon Francia Császárságának fenyegetésében a legmagasabb udvari körökből jelentkeztek törekvések az idejétmúlt államszervezet és a hadügy reformját illetően. Az Osztrák Császárság helyzetének rendezéséről már 1805-ben lesújtó látletet adott Károly főherceg, aki javaslatokat tett a kormányzat és az államigazgatás reformjára és ezekhez megnyerte József nádor, Rainer és János főhercegek támogatását is.¹⁵⁹ Az államszervezetet érintő reformtörekvések mellett azonban a Károly főherceg kora egyik legkiválóbb hadtudományi gondolkodója és stratégája volt, a nevéhez fűződő legjelentősebb eredmények a hadsereg átalakításához és az udvari haditanács átszervezéséhez kapcsolódtak.¹⁶⁰ Ezek véghezvitele során Károlynak meg kellett küzdenie nemcsak az idősebb, tradicionális gondolkodású tábornokok csoportjával, élükön gróf Johann von Kolowrat táborszernaggyal, de I. Ferenc császár legbelsőbb bizalmas tanácsadójának konzervatív frakciójával is. Ez utóbbihoz tartoztak gróf Franz de Paula Karl von Colloredo kabinetminiszter, gróf Ludwig von Cobenzl kancellár, gróf Camille Joseph von Lamberti tábornok, az uralkodó általános adjutánsa, Philipp

¹⁵⁸ Az általános alkotmány- és politikatörténeti háttérrel, ha külön nem jelölöm, DOMANOVSKY 1944 I/1–2. és WERTHEIMER 1890, 1892 alapján rekonstruáltam. A korszakhoz osztrák szemszögből összefoglalóan lásd Adolf Beer klasszikusát: BEER 1877.

¹⁵⁹ Az uralkodó család „fakcióihoz” és az öt fiútestvér (Ferenc király és János, Károly, Rainer, József főhercegek) portréjához az 1809-es háború előestéjén lásd: VANN 1974.

¹⁶⁰ Károly főherceg mint hadseregszervező munkásságához átfogóan lásd mindenképp a következő klasszikus feldolgozást: ANGELI I–IV. 1809-cel kapcsolatban: CRISTE 1906. Újabb: RAUCHENSTEINER 1972, ROTHEMBERG 1982. A főherceg reguláris hadseregére vonatkozó nézeteinek hazai recepciójához: ÁCS 2005, 82–94.

von Stahl és báró Egidius Collenbach államtanácsosok, illetve maga a császárné, Mária Terézia Karolina is.¹⁶¹ A birodalom mélyülő válságának tudatosodásában a harmadik koalíciós háborús során, 1805. október 19-én elszenvedett ulmi, majd december 2-i austerlitz-i katasztrofális vereségek is közrejátszottak, melyek hatására a császár reformhajlandósága is megnőtt. I. Ferenc még Austerlitz előtt alkalmatlansága miatt elbocsátotta Colloredot és Anton von Baldaccira bízta a kabineti ügyek referatúráját, majd a pozsonyi béketárgyalások idején megbukott és távozni kényszerült Cobenzl, Lamberti és Stahl is.¹⁶²

A pozsonyi béke súlyos csapást jelentett a monarchiára nézve és elodázhatatlanná tette a hadügyi reformmunkát.¹⁶³ Elveszett Elő-Ausztria (Vorderösterreich), területei a Napóleonnal szövetséges német államokhoz, a nem sokkal később Nagyhercegségre átkeresztelt Badeni Választófejedelemséghez, a Württembergi Királysághoz, illetve a Bajor Választófejedelemségből 1806. január 1-jével létrejött Bajor Királysághoz kerültek, ez utóbbi része lett Vorarlberg és Tirol, valamint a korábbi szabad birodalmi város, Augsburg is. Ausztria elvesztette összes maradék itáliai birtokait is: Velence, Isztria és Dalmácia az Itáliai Királyság része lett, melynek francia perszonálunióban Napóleon volt a királya. A rendezés részeként, kompenzáció gyanánt ugyanakkor az Osztrák Császársághoz csatolták Eichstätt és Passau nélkül a rövid életű Salzburgi Választófejedelemséget (mely a Német-római Birodalom 1803-as szekularizációját követően jött létre a Salzburgi Hercegekségből), melynek élén Ferenc öccse, Ferdinánd állt, akit korábban ezzel kárpótoltak Toszkánáért. Végül 1806 július 12-én a francia császárhoz hűséges német államokból létrejött a Rajnai Szövetség.

A forradalmi háborúk során francia oldalon mutatkozott meg először az elkötelezett, önkéntes tömegekre épülő hadseregek ereje. Katonai krízishelyzetekben, illetve miután a hadkiegészítés pusztán a hazafias lelkesedés alapján már lehetetlenné vált, a kormányzat az általános hadkötelezettség bevezetéséhez folyamodott. Az egymást követő francia hadszervezeti reformtörekvések, melyek részben külpolitikai kényszerekre reagáltak, szorosan összekapcsolódtak a háborús ideológia változásával és beleilleszkedtek az új típusú honpolgári tudat és a nemzeti identitás kialakításának folyamatába. A francia forradalom, majd Napóleon hatalomra kerülésének következtében lezajlott hadszervezeti és ideológiai átalakulás új

¹⁶¹ DOMANOVSKY 1944 I/1, 404–405.

¹⁶² DOMANOVSKY 1944 I/1, 447–448.

¹⁶³ A békéről és a napóleoni diplomácia taktikájáról, amely jól példázta a nagy ellenséges államok meggyengítésére és egymással szembeni bizalmatlanságuk elmélyítésére, illetve kis szövetséges államok létrehozására irányuló törekvéseket: OER 1965.

típusú „nemzeti” vagy „népi háborúk” felé mutatott és idővel a szembenálló felek katonapolitikájára és mozgósító propagandájára, köztük Ausztriára és Poroszországra is hatást gyakorolt.¹⁶⁴

Az osztrák örökös tartományokban a hadkiegészítés rendszere már II. József idején, 1781-et követően korszerűsítésre került, ugyanis ekkor váltották le a hagyományos toborzást a porosz kantonrendszer mintájára az összeíráson alapuló sorshúzásos rendszerrel (Konskription-System). Ez oly módon működött, hogy összeírták a teljes népességet, majd ezen listák alapján jelölték ki az újoncokat. A rendszer fontos elemét képezték a toborzóköretek, melyekhez egy-egy ezredet rendeltek hozzá, megerősítve ezáltal a kapcsolatot a hadsereg és az utánpótlását adó terület között.¹⁶⁵ Ezt Nagy-L. István egyfajta erősen korlátozott általános hadkötelezettségként jellemezte. Az új, kizárólag a katonai hatóságok felügyelete alatt álló stabil hadkiegészítési szisztéma bevezetésére azonban több birodalomrészben, például Magyarországon és Tirolban a rendi ellenállás miatt nem nyílt lehetőség, így ezeken a területeken megmaradtak a hagyományos, de bizonytalan toborzásnál, illetve a magyar esetben az alkotmányos szempontból rendkívüli, de a 19. század elején a gyakorlatban rendszerre váló rendi megajánlásoknál, azaz a megyei törvényhatóságok részvételével bonyolított újoncozásnál (katonafogás, *tyro*, tkp. megyei „sorozás”).¹⁶⁶

A koalíciós háborúk időszakában a monarchia hadszervezetét érintő reformok kulcsfigurája Károly főherceg volt, aki 1801-től 1809-ig hadügyminiszteri pozíciót töltött be, hátterbe szorítva az udvari haditanácsot. A főherceg több szakaszban hajtotta végre hadszervezetet illető reformjait (1800–1805, 1806–1809).¹⁶⁷ Károly reformjaira a korabeli francia minták nagy hatást gyakoroltak. A szolgálati idő 10 és 14 év közötti időszakra csökkentése, a tisztképzés korszerűsítése (ennek egyik fontos eleme volt az 1808-ban Gomez szerkesztésével megalapított *Österreichische Militärische Zeitschrift* létrehozása is), a katonai egészségügy modernizációja vagy éppen az ezredszervezet átalakítása mind olyan lépések voltak, melyek a reguláris hadsereg ütőképességét voltak hivatottak növelni.¹⁶⁸ Károly alapvetően

¹⁶⁴ Ezekkel a kérdésekkel részletesen a Kisfaludy Sándor-féle *Hazafiúi Szózat* francia hadsereggel kapcsolatban tett, részben a nádor által törölt megjegyzéseinek eszmetörténeti és hadügyi hátterét bemutató alfejezetben foglalkozom. A katonai szolgálat átalakulásának folyamatához, eszmetörténeti hátteréhez francia-német összehasonlító perspektívában, a tágabb időszakra nézve részletesen lásd: HIPPLER 2008.

¹⁶⁵ HOCHEDLINGER 2003, 291–297.

¹⁶⁶ NAGY-L. 2013, 49–51.

¹⁶⁷ Ezekhez részletesen lásd: NAGY-L. 2013, 252, 261–265. Károly pozíciójához és a haderőreform udvari politikai hátteréhez lásd még: RAUCHENSTEINER 1972, 75–110.

¹⁶⁸ BLEYER 2013a, 35.

bizalmatlan volt a nem megfelelően trenírozott alakulatokkal (köztük az 1808-ban János főherceg közreműködésével létrehozott Landwehrrel) szemben, de bizonyos körülmények között elismerte ezek használhatóságát.

A szervezkedés másik motorja János főherceg volt. Míg Károly alapvetően a reguláris hadsereg modernizálásában látta az osztrák katonai erő regenerációjának eszközét, addig János a korábban a katonai kötelességektől lényegében intakt széles középrétegek kiképzésében és mozgósításában, mindenekelőtt az új típusú honvédelmi intézmény, a Landwehr keretei között. Az osztrák haderőreform további fontos, kompromisszumos új pillérét a békeidőben időszakos gyakorlatokkal kiképzett tartalék rendszerének megteremtése jelentette, mely kisebb állandó sereg tartása mellett is lehetővé tette a gyors hadkiegészítést.¹⁶⁹ Az 1809-es kombattánsokra irányuló osztrák propaganda egyik legfontosabb célcsoportját a Landwehr katonái, illetve az annak kiegészítésében érintett rétegek jelentették. A Landwehrt egy 1808. június 9-én kibocsátott pátenssel „a szülőföld védelmének céljára” hozta létre az uralkodó.¹⁷⁰ Ez a nemesi felkeléshez (illetve a tiroli véderőhöz) hasonlóan nem volt sorhadi csapat, a császári-királyi hadseregtől elkülönülő, az adott birodalomrész védelmét ellátó intézménynek számított, ugyanakkor a háború során a gyakorlatban betagolták őket a sorhadak közé.¹⁷¹ A Landwehr tulajdonképpen egyfajta általános hadkötelezettséget teremtett 18 és 45 év között azok számára, akik nem tartoztak sem a felsorolt kivételek közé, sem a reguláris hadseregbe vagy annak tartalékába. Legénysége vásár- és ünnepnapokon saját fő- vagy altisztjei alatt (akik között jobb esetben kiszolgált katonák is akadtak) egy-két órát gyakorlatozott. Szervezésében a kormányzat nemcsak a középszintű közigazgatásra, de a helyi elitekre és „véleményvezérekre” is rá volt utalva. Tisztjei maguk is a körzetek elitjéből toborzódtak.¹⁷²

Hozzátehetjük azonban, hogy Károly a gyalogos szabadcsapatok (Freikorps, tkp. „könnyűgyalogság” funkcióban) szervezésében is élenjáró munkát végzett, mikor 1800-ban csehországi főhadparancsnokként egy közel 30.000-es létszámú légiót szervezett az ország védelmére. Az 1809-es háború során elrendelte, hogy a Landwehr kereteit használva hozzanak létre önkéntes zászlóaljokat Bécsben, Cseh- és Morvaországban, Belső-Ausztriában. Bár a Landwehr szervezése nem érintette, Galíciában, Dalmáciában, Sziléziában (Schill-szabad-

¹⁶⁹ DOMANOVSKY 1944 I/2, 171–172.

¹⁷⁰ *Einrichtung* 1810.

¹⁷¹ NAGY-L. 2013, 15.

¹⁷² ZEHETBAUER 2017, 26–123.

csapat) és Bukovinában is állítottak fel önkéntes csapatokat. A császári-királyi reguláris hadsereg modernizátoraként komoly érdemeket szerzett Károly főherceg nem bízott maradéktalanul a Landwehrben (ahogy az alkalmanként fegyverbe szólított nemesi felkelésben sem),¹⁷³ s ahol tehetette ebből a legjobb katonákat megbízhatónak tartott önkéntes-csapatokba válogatta össze.¹⁷⁴ A háború során ugyan felállítottak központilag szervezett lovas szabadcsapatokat is, ezek azonban a gyalogosokhoz képest nem voltak nagy létszámúak.¹⁷⁵

A hadszervezeti reformok és a mozgósítás ideológiai alapjainak magyarázatához röviden ki kell térni a német nyelvben a „Nation” („nemzet”), a „Volk” („nép”) és a „Pöbel” („csőcselék, aljanép”) fogalmainak korabeli jelentéseire és egymáshoz való viszonyára, melyről Reinhart Koselleck a *Geschichtliche Grundbegriffe* vonatkozó szócikkéhez készült bevezetésében nagyívű elemzést adott.¹⁷⁶ A németben a francia közvetítésen keresztül az államalkotó népet és népességet egyaránt jelentő latin *populus*ból eredeztethető „Pöbel” fogalma eleve a „csőcselék, aljanép” jelentésre korlátozódott. A „népet” jelentő „Volk” kifejezés a tudomány és uralom nyelveként alkalmazott latin nyelv hatására a 1800 óta felértékelődött, politikai-társadalmi alapfogalommá vált, s a nemzetet alkotó nép és a népesség jelentéseit egyszerre foglalta magában, egyetlen szóba sűrítve a francia „nation” és „people” vagy az angol „nation” és „people” jelentéseit. Egyúttal azonban – a korszakban mindenekelőtt a francia diskurzusokhoz viszonyítva – a „Nation” és a „Volk” váltakozó párhuzamos vagy ellenfogalmi használata is jellemző volt. A kulcsfogalmak szemantikai szerkezetének a „nyeregidőszakban” lezajló négy nagy változási folyamata közül az 1809-es háborús mozgósítás német fogalomhasználatában a „demokratizálódás” és a „politizálódás” elemei változó súllyal már kimutathatóak.

A „népi-nemzeti háború” (Volkskrieg, illetve Nationalkrieg) eszméje¹⁷⁷ a „nép felfegyverzésének” (Volksbewaffnung) gondolatában, s ennek különféle hadszervezetet illető leképeződéseiben Ausztriában már az első koalíciós háború időszakában megjelent.¹⁷⁸ Von Sumerau 1793-ban a korábbi területi milícia-rendszert felhasználva Breisgaunál a Rajna vonalának biztosítására felfegyverzett parasztokból Landsturmot szervezett. 1797-ben, a Bécs felé közeledő francia hadak elleni védekezésül a hűséges alattvalók kötelességeire és az

¹⁷³ DOMANOVSKY 1944 I/2, 71–71.

¹⁷⁴ NAGY-L. 2013, 143, 146.

¹⁷⁵ NAGY-L. 2013, 212–213.

¹⁷⁶ KOSELLECK 2009.

¹⁷⁷ E helyütt sem a birodalmi és osztrák, sem a magyar esetet illetően nem vállalkozhatok a kérdés részletes fogalom-, diskurzus- és hadtörténeti szempontú bemutatására, csupán a jelenség kereteit igyekszem kijelölni. A problémával a későbbiekben részletesebben csak konkrét inszurrekciós vonatkozású szövegek elemzése kapcsán foglalkozom.

¹⁷⁸ Ennek az első időszaknak az összefoglalásához lásd: LORENZ 1926.

„osztrák nemzetre” hivatkozó manifesztum szólította fegyverbe a lakosságot. De a hagyományos tiroli véderő 1797-es szereplése szintén nagy hatást gyakorolt a „népi-nemzeti” háború eszméjére. Ezeket a partikuláris eseteket leszámítva azonban mind a hadszervezetet, mind a propagandát tekintve az igazi áttörést a Landwehr 1808-as felállítása hozta meg. Ernst Bruckmüller az osztrák nemzettudat kialakulását nyomon követő munkájában ezeket a kísérleteket találóan a tömegbázist kereső „udvari tanács-nemzet” („Hofratsnation”) jelenségének részeként tárgyalta.¹⁷⁹ Az új típusú Landwehrre, illetve a hagyományos területvédelmi intézményekre (tiroli Landsturm, nemesi felkelés) építő hadviselésnek és az ezt támogató propagandának 1808–1809-ben további lendületet adtak a spanyol felkelés sikeréről érkező hírek, és az udvar mind a spanyolországi irreguláris gerillahadviselés és a kis háborúk tapasztalataihoz, mind az ezeket kísérő propagandatevékenységhez képes volt adaptív módon viszonyulni.¹⁸⁰

A jelenségre általában a „Volkskrieg”, illetve a „Nationalkrieg” kifejezésekkel hivatkoznak a korabeli szövegekben és a későbbi szakirodalomban.¹⁸¹ Ezek használata a propagandairodalomban, hasonlóan a „Volk” és a „Nation” kifejezések alkalmazásának Koselleck által is jelzett sajátosságához, gyakran párhuzamos és reflektálatlan volt. A magyar esetet is tekintetbe véve a továbbiakban, hacsak nem kifejezetten valamely korabeli szövegből idézek, úgy a „népi-nemzeti háború” kifejezést alkalmazom, mely egyaránt utal a korabeli fogalomhasználat párhuzamosságaira, valamint a fegyveres mozgósítás kiterjesztett, tömeges jellegére és a hazafias-nemzeti érzelmi-értelmi azonosulás követelményére. Az 1809-es osztrák – illetve az 1813–15-ös porosz – esetben ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy az ilyen típusú mozgósításokat irányítóik szándéka szerint felülről vezérelten, az újonnan bevont tömegeket szoros állami kontroll alatt tartva bonyolították le, még azokon a megszállt területeken (pl. Tirolban vagy a német részeken) is, ahol gerillaháborút igyekeztek kirobbantani-támogatni.¹⁸²

Természetesen korszakunkban e kulcskifejezések az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság többnyelvű politikai diskurzusainak esetében még nem voltak azonosak a modern nacionalizmus hatására kifejeződött nemzet- és népfogalmak jelentésével, bár ezek bizonyos elemei már megfigyelhetőek szemantikai struktúrájukban. A korszak tömeges mozgó-

¹⁷⁹ BRUCKMÜLLER 1996, 225–228.

¹⁸⁰ Részletesen lásd: WOHLFEIL 1965.

¹⁸¹ A kifejezéshez részletesen lásd: RINK 2010a; LANGEWIESCHE 2017, 35–38.

¹⁸² A *Volkskrieg*-konceptió jegyében az 1809-ben a német területekre irányuló osztrák propagandához és sikertelenségének okaihoz lásd: RINK 2010b.

sításai mögött álló gondolati hagyományt, illetve a „nép” felfegyverzésének gyakorlatát illetően a „Volk” kifejezés nem foglalta magában a nincsteleneket, a megvezethetőséggel, erőszakossággal, megbízhatatlansággal és ostobasággal felruházott alsóbb társadalmi rétegeket, a „Pöbel”-t, azaz a „csőcseléket”. A legszegényebbek mozgósításával és felfegyverzésével kapcsolatos félelmet a hagyományos parasztlázadásokon túl különösen a francia forradalom radikalizálódásával mindennappossá váló erőszakos események is táplálták. Az alapvetően, s még a reformokat követően is drillre és nyers erőszakra épülő reguláris hadsereget leszámítva a fegyveres szolgálatra való alkalmasság, csakúgy mint a haza szeretetére való képesség a birtokkal, tulajdonnal kapcsolódott össze.¹⁸³

A „népi-nemzeti háború” korabeli fogalom- és eszmetörténete, csakúgy mint az 1809-es háború propagandája által közvetített mozgósító üzenetek, kollektív identitásminták is rendkívül komplex és szegmentált rendszert alkottak. A (hivatalos) propaganda a Monarchiát alkotó egyes népek, területi egységek, társadalmi rétegek sajátos körülményeihez, hagyományaihoz és kollektív identitásaihoz igazítva alkalmazta a különféle haza-, nemzet- és patriotizmus-koncepciókat, ám egyúttal több szinten is megfigyelhető a fogalmi-ideológiai innováció. Ennek az innovációnak a leginkább szembeszökő példáját a 19. század első évtizedében Bécs és az udvar vonzáskörzetébe kerülő korai német romantikusok, mindenekelőtt Friedrich Schlegel által fogalmazott propagandaszövegek jelentették. Ennek tükrében az 1809-es háború populáris eszméinek története bár kétségtelenül hordozott a német nacionalizmus történetének szempontjából releváns momentumokat (melyek a későbbi porosz „felszabadító háborúk” során is ideológiai inspirációt jelentettek), mégsem magyarázható kizárólag az utóbbi perspektívájából.

2. KÍSÉRLET A MAGYAR RENDI HADSZERVEZET REFORMJÁRA

A nemesi felkelés reformjára irányuló – végső soron meddő – törekvések, jelentősebb és kevésbé jelenős reformtervek végigkísérték az intézmény történetét az 1764–65. évi diétától kezdve egészen az 1809-es háború végéig. Mikor az 1825–27-es diétát követően ismét felújításra kerültek a rendszeres bizottsági munkálatok, ezek részeként elkészült az illetékes albizottságnak – tulajdonképpen a baranyai Kajdáczy Antalnak – a bandériumok és a felkelés szabályozásának ügyével (ún. banderiális munkálat) foglalkozó javaslata is, melyet a vármegyék véleményeztek, de a diéta napirendjére már nem került fel a kérdés.¹⁸⁴ A haderőre-

¹⁸³ BLEYER 2013a, 36–38.

¹⁸⁴ Összefoglalóan: VÖLGYESI 2002a, 183–191. Ehhez Baranya példájával lásd: ÓDOR 1988, 171–181.

formot illetően az anakronisztikus intézmény modernizálása helyett a negyvenes évek liberális értelmisége már új, elsősorban külföldi (porosz, amerikai) példákra tekintett.¹⁸⁵ A nemesi felkelés reformja csak néhány, a felkelés és a rendi alkotmányosság elválaszthatatlanságát hirdető konzervatív fejében fordult meg komolyabban: az ügy legismertebb, de ekkorra már háttérbe szorult kényszerű szószólója épp az idős Kisfaludy Sándor volt, aki 1844-ben Kossuth Lajos nyílt levelére fogalmazott válaszában és e tárgyat érintő egyéb leveleiben szállt síkra az inszurrekció fenntartásának alkotmányos szükségessége mellett.¹⁸⁶ Az 1848–49-es szabadságharc folyamán az újonnan létrejött nemzetőrség mellett, nem kis bonyodalmakat okozva, még egy ideig párhuzamosan léteztek a felkeléshez hasonlóan szintén a rendi világból – kisebb-nagyobb megszakításokkal a napóleoni háborúk korából – örökölt városi polgárőrségek, a hatékony nemzeti haderő megteremtésének új útját azonban az előbbieket az 1848:22. tc. alapján – korántsem mindig konfliktusmentesen – felváltó nemzetőrség alacsony harcértékének nyilvánvalóvá válását követően a honvédség megszervezése jelentette.¹⁸⁷

A korszakunkra vonatkozó reformtervek lényegét Gyalókay Jenő,¹⁸⁸ majd Ódor Imre¹⁸⁹ már kimerítő alaposággal összefoglalta, a közelmúltban pedig Poór János nemcsak az 1808-as nádori tervezet lényegét mutatta be a korabeli politikai viták kontextusában,¹⁹⁰ de nemrégiben részletesen ismertette Skerlecz Józsefnek az 1764–65-ös diétát követően a felkelés ügyében kidolgozott, eddig kevésbé ismert kéziratát is.¹⁹¹ A következőkben e plánumok közül csak az 1809-es felkeléshez legközelebb keletkezett nádori tervezetet mutatom be, mindenekelőtt a hadszervezeti reform mögött meghúzódó eszmei megfontolásokra tekintettel. Ez a munka egyébként mind közül a legigényesebbnek számított, s a korábbiakkal ellentétben, valóban új alapokra helyezte volna az ország védelmi rendszerét, oly módon azonban, hogy a felkelést nem megszüntetni, hanem alapjaiban megreformálni kívánta.

Az osztrák haderőreform felett bábáskodó, s mindenekelőtt a reguláris hadsereg reformját szorgalmazó Károly főherceg már 1807-ben is a különféle korábbi, illetve a diétán

¹⁸⁵ Részletesen lásd: MOLNÁR 1999.

¹⁸⁶ Ehhez részletesen lásd: MISKOLCZY 2006. Kisfaludy leveleiben az alkotmány és a nemesi felkelés összefüggéseivel kapcsolatban kifejtett politikai álláspont részletes eszmetörténeti feldolgozása még várat magára, csakúgy mint ennek kontextusaként a negyvenes években az inszurrekció intézményéről alkotott különféle vélemények rekonstrukciója. Vö. még az ügy Fenyő Istvánnál található – személyes jelentőségéhez mérten túlságosan is rövid – említésével: FENYŐ 1961, 407–408.

¹⁸⁷ Lásd: URBÁN 1973.

¹⁸⁸ GYALÓKAY 1925.

¹⁸⁹ ÓDOR 1988, 1992.

¹⁹⁰ POÓR 2003, 167–172.

¹⁹¹ POÓR 2017.

felmerülő reformjavaslatoknál¹⁹² jóval szkeptikusan ítélte meg a kérdést, a felkelés ügyének rendezése helyett a hadkiegészítés biztosítását tartotta szem előtt. Az inszurrekcióra ugyanakkor mint idejétmúlt maradványra tekintett, ahogyan egyébként elavult és a hadsereg szellemiségére kedvezőtlen intézményeknek tekintette az életfogytig való szolgálattal együtt járó toborzást, illetve az erőszakos katonafogást is. Az uralkodónak címzett februári és áprilisi emlékiratában a rendes hadsereggel kapcsolatban az osztrák kapitulációs rendszer bevezetését, az inszurrekciót illetően pedig vagy a kötelezettség megváltását, vagy a nemesi csapatoknak az osztrák tartalékszázadok mintájára a reguláris ezredbe integrálását látta szükségesnek. Javaslatait a rendek meggyőzésére nem sokkal később latinul kinyomtatták.¹⁹³

1808-ban a magyar diéta összehívására – az 1807-ben ellenzéki hangadó követek, például a Sopron megyei Felsőbüki Nagy Pál vagy a szabolcsi Vay József távoltartásával – bár Mária Ludovika koronázásának ürügyén (ami egyúttal a francia fél figyelmének elterelését is szolgálta a fegyverkezésről), de a birodalomszintű mozgósítás előkészületeinek részeként került sor. A magyar rendek hangulatát Metternich is különösen kedvezőnek ítélte, 1808. szeptember 24-én Stadionnak írt levelében egyenesen úgy fogalmazott, hogy „»A magyarok magánéletében mutatkozott jó szellem kétségtelenül a legszerencsésebb jelentőségű és betetőzi azon általános rendszabályokat, melyekhez Ő császári Fölsége bölcsességében nyúlt és a melyeket csak a rosszakarát magyarázhat félre«”.¹⁹⁴ A legmagasabb kormányzati szinten is eldőlt, hogy a Franciaország ellen indítandó új típusú „nemzeti háború” megköveteli, hogy Magyarországon az osztrákhoz hasonló intézkedéseket tegyenek, melyekhez a rendekkel való diétai egyezkedésen keresztül vezethetett csak az út. Az örökös tartományokban végrehajtott haderőreformhoz hasonló változtatások kieszközlése József nádorra hárult, ennek érdekében 1808. májusában Ferenc király felszólította, hogy készítsen előterjesztést arra nézve, hogy mi módon lehet Magyarországon is állandó tartalékot képezni a reguláris hadsereg számára.¹⁹⁵ A nádor úgy vélte, hogy a koronázó országgyűlés pozitív hangulatát kihasználva, lehetőség nyílhat a magyarországi véderő átalakítására is.¹⁹⁶

Domanovszky Sándor a politikai gondolkodás szintjén úgy ragadta meg a probléma lényegét, hogy mi történt akkor, amikor a hagyományosan sérelmi politikát folytató, védekező jellegű magyar rendi nemzettudat „egyszerre összetalálkozott egy frissen kibontakozó

¹⁹² ÓDOR 1992, 84–86.

¹⁹³ DOMANOVSKY 1944 I/2, 72–77.

¹⁹⁴ Saját fordításában idézi Wertheimer Ede: WERTHEIMER 1892, 388.

¹⁹⁵ DOMANOVSKY 1944 I/2, 171.

¹⁹⁶ József nádor fölterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1808. június 20. = JNI III, 243–244.

nyugati nacionalizmussal, amely új utakon kereste céljai megoldását”.¹⁹⁷ Hozzátehetjük, hogy ha 1809-ben a hivatalos osztrák propaganda előállítói között voltak is meggyőződéses német nacionalisták (mint Friedrich Schlegel),¹⁹⁸ a kormányzat alapvetően eszközjelleggel és csupán ideiglenesen nyúlt a birodalmi- és tartományi patriotizmus mellett a német nemzeti eszme propagálásához. Az 1813-as újabb franciaellenes háború idején már jóval óvatosabbak és korlátozottabbak voltak a hivatalos propaganda intézkedései, mígnem az Európa új rendjét meghatározó 1815-ös bécsi kongresszust követően eltűnt a középrétegek tömegeit mozgósítani hivatott nemzeti gondolat instrumentalizálására törekvő kormányzati szándék.¹⁹⁹ Domanovszky megállapítása az 1808–1809-es rendkívüli „pillanatra” vonatkoztatva retorikai túlzásai ellenére is jól szemlélteti a magyar rendi politikai praxisnak és gondolkodásnak az alkotmányos, gravaminális hagyományból fakadó nehézkessége és a Károly, János vagy József főhercegek neve fémjelezte innovatív osztrák reformpolitika közötti kontrasztot.

Ahogy Domanovszky is jelezte, az új típusú „népi-nemzeti háború” eszméje és az ebből fakadó gyökeres hadügyi reformok gondolata 1808–1809-ben Magyarországra mindenekelőtt a nádor közvetítésén keresztül jutott el. Az inszurrekció, mint lényegében archaikus alapokon felálló, elavult rendi honvédelmi intézmény gyökeres vagy kevésbé radikális reformtervei ugyanakkor a felkelések vezérkarában, a nádor szűkebb köreiből régóta napirnden voltak. Gyalóky és Ódor kutatásai szerint a korszakból – az 1808-as nádori tervezetet, illetve a diétai deputációk munkálatait leszámítva – négy reformterv maradt fent József nádor Országos Levéltárban őrzött titkos levéltárában: gróf Esterházy József inszurgens ezredes, a nyitrai lovasezred parancsnokáé 1797-ből, Carl Bittner von Bittenthal báró, a császári-királyi 3. számú vasasezred egykori századosáé 1806-ból, aki 1805-ben a nemesi felkelés vezérkarában őrnagyi rendfokozatban szolgált,²⁰⁰ ugyanazon évből Gosztonyi János nyugalmazott császári-királyi huszárezredesé, aki 1805-ben, majd 1809-ben a Pest megyei inszurgens lovasság parancsnoka volt, végül 1809-ből gróf Hadik András altábornagyé, aki az utolsó nemesi felkelés során tábornokként állt a tiszáninneni kerület élén. Jól látszik, hogy mind a négy, inszurgens tisztek által írott reformterv *ex post facto*, a közvetlen tapasztalatokból okulva, azokra reflektálva született meg. Mindegyik tervezet megegyezett abban a két alapelvben, hogy 1. a felkelés intézményét továbbra is fenn kell tartani, illetve hogy 2.

¹⁹⁷ DOMANOVSKY 1944 I/2, 170–171. Vö. WERTHEIMER 1892, 374–376.

¹⁹⁸ Alapvetően a német nacionalizmus történetének narratívája felől értékelte az 1809-es propaganda intézményeit és az általa közvetített eszméket: LANGSAM 1930, RÖSSLER 1940 I–II.

¹⁹⁹ LANGSAM 1930, 159–161, 186–197.

²⁰⁰ Adatai pontosításához: *Almanach XV*, 247–248.

valamilyen állandó keretet kell adni neki.²⁰¹ Ezek egyike sem került azonban az aktuális felkelés kondícióit meghatározó diéta elé, így önmagában nem is gyakorolhatott érdemi hatást, a nádor azonban ismerte tartalmukat.²⁰²

1808. június 19-én a nádor a magyarországi hadszervezet rendezésének ügyében a császárhoz egy elaborátumot nyújtott be, mely az osztrák reformokkal összhangban a magyarországi védelmi rendszer gyökeres reformját irányozta elő, mind az insurrekciót, mind a tartalékosrendszer kiépítését illetően.²⁰³ A szöveg első mondata normatív módon, a Volkskrieg-diskurzushoz csatlakozva definiálta újra az Ausztria által addig folytatott háborúk fogalmát. Az elkövetkező „nemzeti háború” a hadszervezetre nézve a nádor értelmezésében azt jelentette, hogy mivel túlereje és más, számára kedvező körülmények miatt az ellenséggel való szembeszegülésre az állandó hadsereg („stehende Heer”) önmagában nem bizonyul elegendőnek, ezért az osztrák rendszert alapul véve, mind a reguláris hadsereget, mind a felkelést érintő reformokon keresztül a honvédelmi kötelezettségeknek „minden rangra [Rang] és osztályra [Klasse]” való kiterjesztésére van szükség.²⁰⁴

Az uralkodó felszólítására, az előbbi nyomdokain készített tervezet már kifejezetten a magyarországi rendeket célozta meg. A nádor ezt eredetileg anonim röpirat formájában, a pozsonyi diéta nyilvánossága számára kívánta eljuttatni, hogy érdemi befolyást gyakorolhasson az ország hadügyeivel kapcsolatos vitákra.²⁰⁵ Ebben jelentős, de elemeiben a „régí törvények” alapján álló magyarországi rendi hadszervezeti formák sajátosságaihoz igazított átalakítások végrehajtását proponálta. Ehhez mindenekelőtt az „alkotmányos rendiség” politikai kultúrájához igazodva, egy közérthető konstitucionális beszédmódra, a rendi-nemesi nemzetre és patriotizmusra apelláló érvek segítségével kellett lefordítania a „nemzeti háború” gondolatát: „A dolgok mostani állása szerint Magyarország csak ezen elvek átvételével, foganatosításával és helyes alkalmazásával – melyek Franciaország győzelmének egyik fő okát jelentették – viselhet sikeres háborút egy egyértelműen túlerőben lévő hatalommal szemben. Az elkövetkezendő háborúnak, hacsak a haza sorsa nem a pusztulás, teljes mivoltában nemzeti háborúnak [National-Krieg] kell lennie, a nemzet [Nation] arra alkalmas tömegének egészben, vagy részben hadseregekkel kell küzdenie, ezáltal fölénybe kerülnie és győzelmet szereznie magának.”²⁰⁶

²⁰¹ GYALÓKAY 1925, 155.

²⁰² GYALÓKAY 1925, 131–159; ÓDOR 1992, 83.

²⁰³ JÓZSEF NÁDOR 1808b.

²⁰⁴ JÓZSEF NÁDOR 1808b, 210–211, 213.

²⁰⁵ JÓZSEF NÁDOR 1808a.

²⁰⁶ JÓZSEF NÁDOR 1808a, 280.

A nádori tervezet előszava ennek szellemében a hadszervezetet illető sikertelen reformtörekvések történetét áttekintve, a háborús kontextusra tekintettel ösztönözte cselekvésre a rendeket, szorgalmazva a sérelmi politikával való szakítást és a felségjogok kiterjesztésének szükségességét hadügyi kérdésekben.²⁰⁷ A plánum két főbb elemét a rendes hadsereg kiegészítését biztosító kétlépcsős tartalékos-rendszer felállítása és az aktív, illetve passzív részre osztott inszurrekció állandósítása jelentette. Az előbbi alapvető feladatát a nádor az országhatárok védelmében jelölte meg, azonban abban az esetben, ha a reguláris hadak és annak tartalékai nem bizonyulnának elégségesnek, veszélyhelyzet esetén követnie kellett volna a királyt hadjáratába. Ennek fenntartására – a szegényebbek felülési kötelezettségének megsegítésére – kilátásba helyezte egy országos pénztár felállítását is. Az „ülő”, azaz helyben maradó felkelés funkciója a belső nyugalom és biztonság garantálása lett volna, ez alá sorolták volna be a már létező polgárőrségeket is. Az utóbbi intézmény a polgári hatóságok irányítása alatt állt volna, az ország főkapitányának felügyelete mellett, s a saját körzetében az állandó hadsereg és az aktív felkelés kivonulásával ellátta volna az előbbieket bizonyos feladatait, majd visszatérése esetén sor került volna a felosztatására. Ennek közvetlenül az ellenséggel szembeni bevetése azonban nem lett volna lehetséges.²⁰⁸

A nádor szerint az aktív felkelés részeként minden más osztályt megelőzve, a papság és az állami hivatalnokok kivételével, az „egész nemességet” illető kötelesség „az inszurrekció zászlói alatt a haza védelme”. Ez ugyanis – a nádor érvelése szerint – olyan szorosan összefonódott tulajdonuk és más előjogaik forrásaival, hogy nem vonhatják ki magukat alóla, egyúttal azonban egyike „legszebb érdemeiknek” is. A tervezet a nemességen túl, több csoportra osztva a kötelességek körébe vont „fennmaradó osztályokat” („übrigen Klassen”), a kivételek szigorú korlátozásával, rendkívül széles körre javasolta kiterjeszteni a katonai szolgálatot. Ezen, minden osztályra kiterjedő hadkötelezettség ideológiai háttérét egyfajta állampatriotizmus képezte, mely a „nemzet” mint államot alkotó nép arra alkalmas „tömegei” kötelességévé tette a fegyverforgatást: „Minthogy minden állampolgár [Staatsbürger] számára a haza védelme az első és legszentebb kötelesség, így azok, akik törvény szerint erre szenteltetnek, és az ehhez szükséges egészséggel és erővel bírnak, hacsak nem állnak állami vagy lelkipásztori szolgálatban, sem maguk helyett mást nem küldhetnek, sem ezen kötelesség pusztá pénzzel való megváltásával nem élhetnek. Nyugodt szívvel csak igaz polgárok, nem zsoldosok kezébe helyezheti a haza végső oltalmát, belső biztonságát.”²⁰⁹ A

²⁰⁷ JÓZSEF NÁDOR 1808a, 255–261.

²⁰⁸ Vö. POÓR 2003, 169–172.

²⁰⁹ JÓZSEF NÁDOR 1808a, 307–309.

passzív inszurrekció tagjai azok az 50 év alatti honpolgárok lettek volna, akik sem a rendes hadsereg tartalékának, sem az aktív felkelésnek nem tagjai.

A javaslatnak ez az utóbbi eleme, különösen a diéta eredményeképp megszülető felkelési törvényekhez mérten, ugyan megőrizve a nemesség kiemelt szerepét, megszüntette volna az inszurrekció rendek által bizonyos esetekben előszeretettel hangsúlyozott exkluzivitását. A gyakorlatban a helyettesítés lehetősége és a rugalmasan kezelt mentesítések miatt ez általában azt jelentette az 1808-as szabályozást megelőzően szervezett felkelések során, hogy míg a tisztek, altisztek a nemesség tagjaiból, addig a legénységi állomány jó része, különösen a gyalogság esetében nem nemesekből (jobbágyokból, illetve a nemesi társadalom peremén élő rétegekből) verbuválódott. 1809-ben azonban az 1808:2. tc. értelmében, ahol ezt a megyei demográfiai viszonyok lehetővé tették, már alapvetően a nemességet igyekeztek „konskribálni”.

A nádori tervezetben az érzelmi-értelmi azonosulást kívánó honvédelmi kötelezettségek egyoldalú kiterjesztése, illeszkedve a társadalmi-politikai kulcsfogalmak „demokratizálódásának” hosszabb tendenciájába, a szemantikailag kellően rugalmas „állampolgár” fogalmának bevezetésével vált lehetségessé. Ez a klasszikus republikanizmus patriotizmus-felfogása, illetve a fejedelemhez való hagyományos lojalitás bizonyos elemeit sűrítette össze a rendileg tagolt, multietnikus Magyar Királyság jelentette keretek között alkalmazható formában. A fogalomban természetesen nem oldódtak fel az egyes „osztályok” és „rangok”, mindenekelőtt a nemesség (illetve az ahhoz sorolt csoportok) és a többi katonaköteles országlakos közötti különbségek, továbbá, hasonlóan az örökös tartományok esetéhez, s az 1813-ben létrehozott a porosz Landwehrhez, a katonai kötelezettségek kiterjesztése mellett alkotmányos-politikai jogkiterjesztést sem implikált. A nádor által kifejtett elképzelésben, explicit francia mintára, az egymással háborúkat vívó „nemzetek” fogalma az általános hadkötelezettség felé mutató, de egyúttal még rendileg rétegzett intézményi formákon keresztül a kosellecki terminológia értelmében mint „harci fogalom” már általánosabb jelentést vett fel, szemantikailag utat nyitva a rendi meghatározottságokat már potenciálisan meghaladó „demokratizálódás” tendenciájának.²¹⁰ Koselleck az általános hadkötelezettséggel összekapcsolódó szemantikai változásban rejlő potenciált elsősorban a „Volk” fogalma kapcsán tárgyalta, más helyütt felhívva a figyelmet ugyanakkor a „Nation” párhuzamos használatára is. A magyar esetben érthető, hogy a nádor a politikailag domináns nemesség politikai nyelv-

²¹⁰ KOSELLECK 2009, 10–11.

használatára tekintettel a „Nation” fogalmához nyúlt, mellyel a rendi-nemesi nemzetfogalmat (*gens*, illetve *natio Hungara*), egyúttal a megreformálandó inszurrekció által érintettek körét igyekezett kitágítani a széleskörű mozgósítás érdekében.

Az 1808-as diéta eredményeképp szentesítésre került inszurrekciós törvények szinte minden egyes szakasza mögött parázs diétai viták álltak. A nemesi felkelés mint tulajdonképpen a magyar politikai nemzetet reprezentáló rendi-nemesi önálló hadsereg, egyúttal a nemesség privilégiumainak fedezete, a magyar nemesi elitek számára – csakúgy mint Erdélyben²¹¹ – a korszakban egyúttal mindig kardinális közjogi-alkotmányos kérdés is volt, így igen erősen átpolitizálódott. A rendi dualizmus uralkodó és ország „viszonos érintkezésére”, azaz a *diaetalis tractatus*ra épülő rendszerében az inszurrekció kérdése szoros összefonódott az „ösi alkotmány” védelmével és a kormányzattal, illetve a Habsburg királlyal szemben az ország, avagy a nemesi nemzet pozíciójának erősítésével. Míg az udvar a nemességnek a felkelés felállításában tanúsított készségességében gyanakodva a rendi alkotmányosság és Magyarország pozíciójának erősítésére irányuló törekvéseket látott, addig a magyar rendek a csapatok hiányos felszerelésében és kései összehívásában a nemesség (azaz a tulajdonképpeni politikai nemzet) „katonai-morális lejáratására, vagy éppen elvéreztetésére” irányuló szándékokat vélt felfedezni. A felkelés ügye időről-időre a politika előterébe lépve az udvar és a rendek közötti lappangó konfliktus egyik fő tényezőjévé vált. Ennek aztán az egyik igen jelentős következménye az lett, hogy az intézmény modernizálására irányuló – egyébként mindkét fél részéről igényelt – kezdeményezéseket kölcsönös gyanakvás fogadta, s végül az érdemi reformok is elmaradtak.²¹²

Ahogy arra Poór János felhívta a figyelmet, a korszak diétáinak homlokterében az „adók” és a „katonák” problémája állt, s a rendek számára oly fontos felkeléssel kapcsolatos viták is ebbe a szélesebb kontextusba illeszkedtek.²¹³ Poór János rendiséggel szemben bevallottan kritikus álláspontja szerint a klasszikus századforduló idejére mind a bandériumok, mind az általa ettől határozottan megkülönböztetett portális vagy más néven telekkatonaság

²¹¹ Jakab Elek nyomán ezt hangsúlyozta az erdélyi uralkodó osztály, illetve a gubernátor álláspontjával kapcsolatban Csetri Elek is, lásd: CSETRI 2004, 681.

²¹² VÖRÖS 1981, 97.

²¹³ A felkelés problémája kapcsán e szélesebb kontextusban az 1808-as vitákhoz lásd: POÓR 2003, 162–194. Poór János munkája azért is fontos, mert a felkeléssel kapcsolatban a korabeli jogi felfogás bonyolult és gyakorta következtelen immanens logikája felől, a rendi és a kormányzati argumentáció elemeit lépésről-lépésre felfejtve, mintegy a korabeli polémiákba utólag behelyezkedve igyekezett megérteni és bemutatni a diétán egymásnak feszülő álláspontokat. E behelyezkedő megközelítésből következően Poór nem csak azt mutatta be, hogy a sokszor homályos törvényekből a kortársak mit, mikor, mely céllal, s milyen érdekektől vezérelve emeltek ki, hallgattak el vagy értelmeztek újra, de maga is igyekezett rekonstruálni a „régí törvények” lényegét, s ezzel tulajdonképpen maga is állást foglalt a korabeli vitákban.

(*milita portalis*) kiállításának korábbi „alkotmányos kötelezettségét” a nemesség elsikkasztotta, egyúttal a hagyományos honvédelmi szervezet utolsó pillérét is több elemében *subsidiummá*, azaz a diétán a rendek által önkéntesen megajánlható segéllyé minősítette vissza.²¹⁴ Szijártó István ezzel szemben, az „alkotmányos rendiség” kialakulásának és a *bene possessionati* 18. századi gazdasági-politikai megerősödésének szélesebb kontextusába állítva a felkelés kérdését, úgy értékeli a folyamatot, hogy abban a „rendi jogkiterjesztés” egyik elemével találkozhatunk, ráadásul a rendek sosem mondtak nemet az uralkodónak, csak igyekeztek a diétákon kialakítani a számukra leginkább kedvező feltételeket. Összességében, jelentős részben külső tényezőknek köszönhetően, a korábbiakhoz képest ugyan a rendi pozíciók gyengülése regisztrálható a századfordulón, ám a „magyar rendiségnek a 18. század folyamán átrendeződött politikai struktúrái megőrződtek és megszilárdultak”, még ha a bennük rejlő potenciál igazából csak később, a reformkorban bontakozhatott is ki.²¹⁵

Bár a nádor a tervezet szövegét latinra fordítva a rendek elé kívánta terjeszteni, akik számítottak a szétosztására is, ám a szöveg ebben a formájában mégsem került kinyomtatásra. Annyi tudható, hogy József főherceg szeptember 12-én, a diéta ötödik ülésének végén, amely az inszurrekció érdemi tárgyalásának kezdetét jelentette, „némelly észre vételeket” átadott Aczél István személynek, „a’ mellyeket ő az Ország’ Rendeivel kész közleni”, s aki a vármegyék összes deputátusát, illetve 4-4 egyházi és városi követét átrendelte „a’ Főrendek Palotájába”, ahol „bővebben fog ezek iránt vélek értekezni”.²¹⁶

A diétán a felkelés ügyét szeptember 14. és 26. között tárgyalták a kerületi üléseken, ahol a követeknek dönteniük kellett, hogy rendszeres vagy ideiglenes szabályozást végezzenek-e illetve, hogy mit válasszanak ennek alapjául, az 1807-es illetékes deputáció munkálátat vagy a nádori tervezetet. Az előbbi ugyanis egyes követek szerint békeidőre, míg az utóbbi háborús körülményekre készült. A többség végül a kettő párhuzamos tárgyalása mellett döntött. Domanovszky interpretációjában ez, mintegy felülírva a hagyományos közjogi szembenállást, „inkább a haladó szellem és az avult formákhoz ragaszkodó maradiság összeütközése volt, nem a nemzeti és az udvari álláspont harca”.²¹⁷

²¹⁴ POÓR 2003, 172–173.

²¹⁵ SZIJÁRTÓ 2009, 125–126.

²¹⁶ DOMANOVSKY 1944 I/2, 188–189. Domanovszky szerint nem valószínű, hogy a rendek által tárgyalt szöveg tartalmazta az osztrák kormányzat felkeléssel kapcsolatos korábbi politikájára nézve is kritikus preambulumot. Továbbá: *Napló* 1808, 99–100.

²¹⁷ DOMANOVSKY 1944 I/2, 201–202.

A feliratterv szeptember 29-ére készült el, s számos elemében megfelelt a nádori elaborátumnak. Ebben a rendek „kivételesen” három évre megajánlották a felkelést újabb országgyűlés nélkül is, arra az esetre, ha a monarchiát olyan támadás érné, mely közvetlenül az országot fenyegeti és a reguláris hadsereg önmagában alkalmatlannak bizonyulna a fel-tartóztatására.²¹⁸ A keretek meghatározását követően a részletkérdésekről szóló vita tovább tartott. Összességében bár a diéta eredményei az inszurrekció és a haderőreform ügyében elmaradtak a nádori elaborátumban előirányzott reformoktól (a tartalékok kérdése például szóba sem került), ám az országgyűlés „az adott esetre [...] egyáltalán nem kicsinyelhető határozatokat” hozott.²¹⁹ A diéta eredményeivel kapcsolatban az uralkodó is nyilvánosan fejezte ki elégedettségét.²²⁰

1808-ban a bécsi kormányzat a birodalom katonai reorganizációja kapcsán maga is kénytelen volt számolni a felkeléssel, ám gyökeres haderőreform Magyarországon a nádor törekvéseinek ellenére sem valósult meg. Ugyanakkor a Habsburg Monarchia népeit megszólító, s a Lajtán túl újszerűnek számító 1809-es extenzív háborús propagandába integrálható volt a politikai közösség számára a katonai erényeire büszke magyar nemesi nemzet vízióját és a fegyveres honvédelem hazafias kötelességét megtestesítő „különutas” nemesi felkelés, csakúgy, mint az 1797-ben már sikerrel bevetett tradicionális tiroli Landsturm intézménye.²²¹ Ahogyan arra Vörös Károly felhívta a figyelmet, „az inszurrekció, ha éppen archaikus eredeténél és ebből következő osztálykorlátainál fogva tökéletlenül is, de egy há-tárig segített feloldani” azt a dilemmát, amit a napóleoni háborúk megkövetelte tömeges mozgósítások kényszere és az állandó hadsereg egy bizonyos számon felüli folyamatos fegy-verben tartásának súlyos anyagi és emberi terhei okoztak. Alapvetően két megoldás jöhetett szóba: a reguláris seregeken belül a szolgálati idő leszállítása és a tartalékosrendszer kiépí-tése (Károly főherceg intézkedései, javaslatai ebbe az irányba mutattak), illetve „egy olyan szervezet létesítése, amelyet csak meghatározott esetben és akkoris eleve csak időlegesen hívnak fegyverbe”. Vörös szerint ez utóbbira kínálkozott „használható megoldásként” a ma-gyar inszurrekció hagyományos intézménye, melyhez – némi leegyszerűsítéssel – hasonló logika szerint szervezték meg a Landwehrt, illetve az előbbiektől eltérő, korlátozottabb fel- adatkörű magyarországi polgárőrségeket.²²²

²¹⁸ DOMANOVSKY 1944 I/2, 203.

²¹⁹ DOMANOVSKY 1944 I/2, 213–214.

²²⁰ WERTHEIMER 1892, 387–388.

²²¹ A sajátos tiroli védelmi rendszerhez lásd: GSCHLIEBER 1951; KOLB 1957.

²²² VÖRÖS 1981, 96.

A korszak korábbi nemesi felkelései során lezajlott széleskörű mozgósítás eleve összekapcsolódott a rendi előjogok biztosításával egybeforrt „ősi alkotmány” védelmezésében, illetve a korlátozott patrióta-nemzeti retorikában megnyilvánuló, s nyelvében is egyre inkább magyarosodó populáris propagandával. A diétai szabályozás egyediségénél fogva a századforduló során eleve nem fordult elő két egyforma felkelés, de az 1809-es inszurrekció szervezetét és összetételét tekintve számos elemében markánsan különbözött a korábbiaktól. Bár a magyar politikai-jogi gondolkodás sajátosságai miatt az 1808. évi törvénycikkek előbeszéde és a felkelés ügyét rendező 1808:2. tc. rendelkezései is a korszak megelőző diétáinak jogi frazeológiájával fogalmazódtak meg, ám irányuk a korábbi a törvények és az intézményi praxis tükrében mégis jelentős elmozdulást mutatott. A konkrét szabályozáson túl e különbségek még inkább tetten érhetők a nemesség, illetve a társadalom egyéb, jogokkal és kötelességekkel bíró csoportjainak (szabad királyi városok és bányavárosok polgársága, Jászkun és egyéb kiváltságos kerületek, hajdúvárosok stb.) mozgósítására irányuló, központilag irányított hivatalos propagandában, amely a „népi-nemzeti háború” eszméjét és a tömeges mozgósítás gyakorlatát a magyarországi rendi hadsereg, társadalmi és politikai berendezkedés, illetve a patriotizmussal kapcsolatos politikai beszédmódok hagyományaihoz igazodva adaptálta.

3. A MAGYAR RENDI HADSZERVEZET AZ 1809-ES HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

Mivel Poór János a korabeli jogi-politikai gondolkodás praxisa felől e témát már aprólékosan elemezte, s mivel engem elsősorban nem a törvényi háttér létrejöttéhez vezető diétai viták,²²³ hanem maga a mozgósítás folyamata, illetve az ehhez kapcsolódó propaganda érdekel, ezért a továbbiakban az előbbi folyamatra csak röviden utalhatok. Az 1808-as szabályozással kapcsolatban hangsúlyozottan csak azokat az elemeket emelem ki, melyek egyfelől az 1809-es inszurrekció *differentia specificáját* jelentették, másfelől – ezzel szoros összefüggésben – magyarázó erővel bírnak a propaganda működésére, s ezáltal a nemesi-nemzeti politikai öntudat tömeges alakítására nézve is.²²⁴

Az 1809-es felkelés törvényi háttérét, mint a megyei felkelők kiállításának normatív keretét hosszabb-rövidebb formában majd minden inszurrekciókkal kapcsolatos tanulmány ismertette. A törvények, illetve az ezeket foganatosító, kiegészítő, pontosító rendeletek mellett, melyek az uralkodótól és a nádortól 1808 végétől – 1809 elejétől érkeztek a megyékhez, s melyek alapján a felkelők első hullámának kiállítása megtörtént, a háború során, a katonai

²²³ A korszak négy nemesi felkelését illető szabályozások vázlatos áttekintéséhez lásd: VIZI 2000.

²²⁴ Vö. VÖRÖS 1987, 448.

szükséghelyzet és a növekvő fenyegetettség következtében újabb és újabb rétegeket mozgósító rendelkezések fogantak. Ezek tartalmával (ideértve ideologikumukat is) és végrehajtásuk mikéntjével kapcsolatban már jóval kevesebben foglalkoztak részletesen, ugyanakkor a tárgyat a megyei (de)mobilizációk menetét, az inszurgens kontingensek harctevékenységét feldolgozó munkák általában érintették.

Az elsőként kiállított, esetleg Győrnél vagy másutt harcba is vetett lovas és gyalogos inszurgens csapatok mellett kisebb figyelem irányult az első körből kimaradtak – törvény által előírt – megszervezésére, gyakorlatoztatására és megyei közrendvédelmi feladataira.²²⁵ Legalább ennyire lényeges a „szabad” lovas és gyalogos (korabeli szóhasználat: „volón”, azaz önkéntes) csapatok kiállítása, mely számos vármegyében elkezdődött, s a szervezés őszi leállitásáig volt, ahol kézzelfogható eredménnyel is járt. De ide sorolhatók a különféle anyagi juttatásokkal, a normálisnál kedvezőbb feltételekkel, illetve a társadalmi mobilitás ígéretével kapcsolatos ösztönzők kilátásba helyezésével, a reguláris hadseregbe megyei támogatással meginduló toborzások is. Az uralkodó által 1809. június 25-én kibocsátott 5993. számú rendeletben kért 40.000 újonc és a „szabad lovas testek” kiállítását is a megyei állandó insurrekciós bizottságok (permanens deputáció) intézték.²²⁶ Ezek a háborúhoz szükséges emberanyag iránti növekvő igények következtében született intézkedések a katonai mobilizáció által közvetlenül érintett személyek körét jelentősen kitágították, nagy hangsúly helyeződött az önkéntes katonáskodás motiválására. Ezzel párhuzamosan a végrehajtásuk hatékonyságának növelését célzó, anyagi és ideológiai ösztönzőkkel operáló propagandának is szélesebb kört kellett elérnie, mely túllépett a különféle státusú és vagyonú nemesek (ideértve a jogi személyeket is), illetve a körülöttük élő nem-úrbéres csoportok (honoráciorok, agilisek, kétséges nemesek stb.) határain.

²²⁵ Ezen csapatok kiállításáról és feladatairól például a Zemplén megyei permanens deputáció tagjaként tevékenykedő Kazinczy Ferencről is értesülhetünk: „Ujra egy svadron lovasságot állít Vármegyénk, arra buzdítatván a’ környülállások által, hogy törvényes kötelességünk felett a’ Királynak és Hazánknak [...] ezt az áldozatot nyújtsuk. Azt végezte tudniillik a’ tavalyi Ország’ gyűlése, hogy kimenvén az Insurrectio, azok, a kik egy vagy más oknál fogva abban fel nem ültek, álljanak-elő és a’ köz csendesség feltartása végett exercirozzanak. Ezeket a’ fegyver gyakorlókat a’ törvény intézete szerént nem lehet kivinni a’ Vármegyéből. Azonban ez a’ makacs háború új segédet kíván bizonyosan nem sokára; mi tehát a’ benn maradtakat a’ belcsendesség és bátorság feltartása végett ide haza fogjuk gyakoroltatni [...]” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Széphalom 1809. jún. 10. = KazLev VI, 408–409.

²²⁶ MNL ZML IV. 1i. 21. dob. 377. sz. *Protocolum Statutionis Tyronum, & Conductionis 300. Volonum Equitum, de Anno 1809.* 1.

Az 1808. évi védelmi törvényeket a kor felfogása szerint ketté kell választanunk a hadsereg kiegészítésével, illetve a nemesi felkeléssel és a polgárőrségekkel kapcsolatos rendelkezésekre.²²⁷ Az 1808:6. tc. a rendes hadsereg magyar ezredeinek kiegészítését szolgálta. Ennek közvetlen előzményét az 1807:1. tc. képezte, mely – legalábbis az alapvetően tradícionista beállítottságú rendi alkotmányosság működésének tükrében – a szabályozás ideiglenességére utaló szokásos kitételek mellett számos reformértékű elemet is tartalmazott.²²⁸ Ezen előremutató intézkedések a hadkiegészítés hatékonyabbá tételének, a katonai pályára önkéntesen jelentkezők motiválásának irányába mutattak. Ide sorolhatjuk a zsidók katonaszkodásának megengedését, a katonai pályára ösztönző magasabb felpénz²²⁹ szorgalmazását, a toborzás intézményének felülvizsgálatát, illetve a távollévő katonák vagyonbiztonságának megteremtését és az obsitosok számára biztosítandó kedvezményeket (különbféle adóktól, közmunkától való mentességek, megélhetés biztosítására való törekvés, a kedvezmények rokkantakra, feleségekre és gyermekekre való kiterjesztése). A toborzás hatékonyságának biztosítása érdekében szorgalmazott intézkedések ugyanakkor összekapcsolódtak a magyar ezredek nemzeti jellegének erősítésével is. Mint arra Ódor Imre is felhívta a figyelmet, a rendek a császári-királyi „közös” hadsereget nem tekintették magyarnak, hivatalosan mindig csak „magyar ezredekről” (a törvények szóhasználatával élve: *exercitus hungaricus, hungaricae legiones*) beszéltek.²³⁰ A törvény szorgalmazta a magyar ezrekhez a hazai nyelven tudó fő- és altisztek kinevezését, az előléptetések és jutalmazások alkalmazását (az 1792:9. tc. szellemében a magyar és határőr ezredek élére magyar születésű fő- és törzstisztek, tábornokok kinevezése; nemeslevél, nemesi birtok adományozásának kilátásba helyezése). A felkelés modernizálásának kérdése – melyet a követek diétai tárgynak tartottak – a körülményekre hivatkozva egyébként szintén felmerült az 1807-es diétán. A királyi proposíciókban szerepelt ugyan a felkelés rendezése, s a felelet készítésére kirendelt országos bizottság foglalkozott is a kérdéssel, miután az uralkodó halasztani kívánta az ügy tárgyalását, a rendek az inszurrekcióval a sérelmek között kívántak foglalkozni.²³¹ Végül azonban nem született törvény az ügyben.

²²⁷ A törvények esetében – az egyszerűség kedvéért külön forrásmegjelölés nélkül – a továbbiakban a Magyar Törvénytar Csiky Kálmán által fordított, bilingvis milleniumi emlékkiadását használom: CJH VII.

²²⁸ Az 1807. évi országgyűléshez, melyet az uralkodó és az ellenzéki beállítottságú követek éles szembenállása jellemezett lásd: WERTHEIMER 1892, 238–272; WERTHEIMER 1896 I–II; illetve: DOMANOVSKY 1944 I/2, 58–149.

²²⁹ Avagy németül „Handgeld”. A katonának felcsapó újoncoknak ösztönzéseképpen fizetett pénzüsszeg.

²³⁰ ÓDOR 1987b, 166.

²³¹ *Napló* 1807, 59–60, 305–306, 321, 325–326; A vonatkozó anyagokat lásd a 43. ülés iratai között: *Iratok* 1808, 184–228.

Mindehhez képest az 1808:6. tc. ezen a téren nem sok újat hozott. Ebben a karok és a rendek a szokásos módon tanúsítva „a külső biztonságunk mindenféle ellenséges támadás ellenében való megszilárdítására irányzott törekvésüket”, „bármely ellenség által indítandó háboru szükségleteinek födezésére [...] segedelem czimén” húszezer újonc „kiállítását önként és jóakarattal” megajánlották. A törvény a korábbi háborús évekhez hasonlóan a hadkiegészítést illetően a hagyományos hadfogadás (toborzás) rendkívüli és ideiglenes jelleggel, 1802 óta ismétlődően a katonai és a polgári hatóságok által foganatosított sorozást rendelt el. Azzal a kitételrel tette ezt, hogy a toborzásnak az 1807:1. tc. alapján történő visszaállítására irányuló intézkedés „az ajánlott húszezer újoncz állításának esetére és tartama alatt szüneteljen, de azután mindjárt lépjen újra érvénybe”. A megyékre eső újonclétszámot az 1807-es diétán meghatározott kulcs szerint szabták ki. A törvény a szükséghelyzetre tekintettel azt is leszögezte, hogy az újoncok alkalmasságának megállapításánál a katonai parancsnokságok „minden szükségtelen válogatástól gondosan óvakodjanak”. Az 1807. évi 1. tc. 1. §-hoz hasonlóan a törvény népességarányosan a zsidó községeket is újoncok kiállítására kötelezte, továbbá igyekezett megakadályozni, hogy a katonai szolgálatra alkalmas ifjak kijátsszák a katonáskodás kötelezettségét. Igen lényeges, a Magyarország területéről kiállított alakulatok nemzetiesítésével összefüggő eleme a szabályozásnak, hogy leszögezte, hogy az ezúton megajánlott újoncokat „semmi szín alatt ne lehessen más, mint magyar ezredékbe áthelyezni”.

E szabályozások szempontunkból két ok miatt lényegesek. Jelzik egyfelől a hazai közbeszédben a hadsereget illetően 1790–91-től pregnánsan jelen lévő magyarosítási törekvéseket (ide kell számítani a létrehozók szándéka szerint az inszurrekció és a magyar ezredék számára egyaránt tiszteket képző Ludovika Akadémia létrehozására való törekvést is). Másfelől mutatják azt is, hogy habár Magyarországon a rendek ellenállása miatt az osztrák birodalomfélhez hasonló átfogó hadszervezeti, hadkiegészítési modernizációra nem is kerülhetett sor,²³² a magyar ezredéket illetően a rekrutáció és a működés hatékonyságának növelése érdekében törvényi szinten komoly előrelépések történtek. Ezek a szabályozások természetesen a háborús szükséghelyzetben egymásra utalt ország és király időleges kompromisszumának eredményeiként születtek meg. A diéták következtében megteremtett jogi keretek közvetett vagy közvetlen módon hatást gyakoroltak a reguláris hadsereg kiegészítését és mozgósítását szolgáló propagandára is, különösen az újabb 40.000 újonc kiállítására vonat-

²³² Az örökös tartományokban a 18. században lezajlott folyamathoz összefoglalóan lásd: HOCHEDLINGER 2003.

kozó uralkodói rendeletet követően. Bár a potenciális önkéntesekre, illetve magára a reguláris hadseregre irányuló propagandatevékenység az uralkodóhoz, a dinasztiahoz és Istenhez való hűség mellett még katonai szükséghelyzetekben is csak igen korlátozottan operált az aktív lojalitás fókuszaként felfogott haza- vagy nemzetfogalomra való hivatkozással, a korszakban már igen jelentős mértékben fordult a társadalmi mobilitást, presztíznövekedést lehetővé tévő anyagi és szimbolikus ösztönzőkhöz.

A nemesi felkelés szervezetével kapcsolatban a korszak legrészletesebb inszurrekciós törvényei (1808:2, 3. tc.) kerültek szentesítésre (az előbbi tette kötelezővé a szabad királyi és bányavárosokban polgárőrségek felállítását is), ideértve a fegyelmi kérdésekkel foglalkozó 11. tc-t is. Szintén a nemesi honvédelmi kötelezettségekhez kapcsolódott a bandériumok ügye, amelyet illetően azonban a diéta nem jutott dűlőre, ezért bizottságot nevezett ki a kérdés alkotmányos háttérének tisztázására (1808:4. tc.).²³³ Igen fontos eredmény, hogy törvény született a magyar tisztképzést – a nemesifjúság számára a katonai felsőoktatás megteremtését – szolgáló Ludovika katonai akadémia felállításáról (1808:7. tc.), ami azonban a közeljövőben indítandó háborút illetően csak szimbolikus jelentőséggel bírt. Külön törvény foglalkozott „Dalmát-, Horvát- és Szlavonországok” szintén három évre megajánlott felkelésével (1808:5. tc.). Ez mindössze az 1741. évi 59. törvénycikket újította meg, azzal a kitéttel, hogy „a nevezett országok fölkelése, a táborozás megállapítandó módozatát illetőleg is, tartományi közgyűlésükön szerveztessék” és „mindenkor a bán urnak közvetlen rendeleteitől függjön”. Az 1681:66. tc. – amelyet az összes vonatkozó későbbi törvény közvetlenül vagy közvetetten megerősített – rendelkezett arról, hogy Horvát- és Szlavónországok „saját törvényeik és szokásaik szerint keljenek fel”. Ebben az esetben sokkal erőteljesebben érvényesült a kontinuitás az egyes felkelések jogi háttérét és kiállításának módozatait illetően, mint Magyarországon. A horvátok ugyanis olyan elemeit is megőrizték az inszurrekciónak,

²³³ Az 1715:8. tc., mely többek között a „rendes hadsereg” becikkelyezéséről rendelkezett, kulcsfontosságúnak bizonyult a későbbi polémiákban, melyek a felkelés, a telekkatonaság és a bandérium ügye körül forogtak. A törvény megszületéséhez részletesen: SZABÓ 1910 I–III. A portális katonaság és a bandériumok mibenlétének, illetve egymáshoz való viszonyának kérdése a századforduló diétai és közjogi vitáiban került előtérbe. A hagyományos hadkiegészítés fenti intézményeinek tényleges tartalmát és működését illető bizonytalanságot jól jelzik a történetírás vitái is. A portális katonaság 18. századi kiállítását illetően az egyik oldalról Poór János, a másiktól Borosy András és Zachar József érvelése áll szemben egymással. Poór úgy véli, hogy 1715 után már nem került sor portális katonák kiállítására. A telekkatonaságot már Bolgár Emil is megkülönböztette a bandériumoktól, szerinte az utóbbiakat a főpapok, főrendek és királyi főtisztviselők, míg telekkatonát minden birtokos nemes tartozott kiállítani, továbbá erre a főurak is kötelezve voltak bandériumaikon felül, melyeket azonban bandériumaikkal egyesíthettek: BOLGÁR 1938, 217. Meggyőzőnek tartom Szijártó István argumentációját, aki szerint a „18. század elején a két dolog még egyértelműen ugyanazt jelentette: a portális alapon kivetett katonaság kiállítását magán- és vármegyei bandériumok formájában”. 1741-ben például a birtokosok által az adózás alapegységét jelentő „nádori porták” alapján állított lovasokat tekintették telekkatonaságnak, amelyekből a régi rend szerint nagybirtokosok által vezetett bandériumok állhattak össze. A kérdés a fenti, Poór által alaposan körüljárt formájában csak a 19. században jelentett problémát. SZIJÁRTÓ 2009, 125.

melyet a magyar rendek a 19. század első tizedének országgyűlésein már nem tartottak érvényesnek (portális katonaság) vagy homályossága miatt vitattak (bandériumok kiállítása).²³⁴

Az 1808:2. tc. a korszak legrészletesebb és több szempontból is legszigorúbb felkelési törvénye lett. Ragaszkodva ahhoz a meggyőződésükhöz, hogy az alkotmány értelmében a felkelés kivételes és végső szükség esetén felállítandó intézmény, a karok és a rendek „a béke föntartása, ősi alkotmányuk és a királyi méltóság védelme” érdekében, „az előre nem látott és hirtelen ellenséges támadások ellen jobban akarván a haza biztonságáról gondoskodni, tekintve a mostani körülményeket és a hadviselés módját”, a szokás szerinti kitételrel élve „csupán ez egy ízben és az ebből jövőre vonható minden következtetés nélkül Ő szent felségének három évre és nem azon túl” felajánlották a nemesi felkelést. Az uralkodó ennek értelmében ezen idő alatt az „ország védelmére” összehívhatta a felkelést abban az esetben, ha olyan „ellenséges hatalom” fenyegetne, melyet a rendes hadsereg nem volna képes tartóztatni és „nyilvánvaló betörés fenyegetné az országot”, külön erre a célra összehívott országgyűlés nélkül is. Nyilvánvalóvá tette azonban azt is, hogy amennyiben mindezen túl „más segédeszközökre, vagy ha új és nagyobb áldozatokra lenne szükség” a legrövidebb határidőn belül újabb diétát hív össze. Ezt követően 25 szakaszon keresztül részletesen szabályozta a kérdést.

A kihirdetést követően „minden egyes nemes embernek és azoknak, kiket a törvény ezen nevezet alá foglal” a családjából egy egyén személyesen lett felkelésre kötelezve. A kivételek meghatározásában a törvény hasonlóan szigorúan fogalmazott. Többek között itt azonosítható a nádor által a rendek számára készített tervezet hatása, mely az aktív és passzív inszurrekció esetében szélesre szabta a hadkötelezettek és igen szűkre a kivételek körét. Hogy kik tartozhattak ebbe a körbe és kik nem, azt részben a régi törvények alapján határozták meg. Az általánosságokban fogalmazó törvényi szabályozások keretei között aztán az egyes megyék deputációi saját végrehajtási utasítások alapján írták össze és osztályozták a nemességet és azokat, „[a]kiket a törvény ezen nevezet alá foglal”. A konkrét esetekben ezek alapján az illetékes megyei hatóságok döntötték el, hogy kik és mily módon kötelezettek a felkelésre, s ítélték meg a különféle mentességekre (vagy épp az önkéntes felkelésre, egyéb hozzájárulásra) alapot adó tényezők jogosságát. A korabeli megyei állandó bizottságok iratanyagából számos mentesítésre irányuló kérvényt ismerünk.

²³⁴ POÓR 2003.

Az általános felkelési kötelezettség alapegysége tehát a nemesi család (*familia*) lett. Kávássy Sándor meghatározását követve a törvényhozók a kifejezésen tulajdonképpen háztartást, háznépet értettek. Ezen belül tulajdonképpen három típusú háztartást különböztettek meg a kivételek szabályozása során: 1. azt, amelyet egyetlen család alkot (tkp. a mai értelemben vett nukleáris család); 2. azt ahol az apa egy háztartásban és kenyéren él fiával (kiterjesztett családi háztartás vagy két családból álló háztartás); 3. ahol a fivérek egy osztatlan háztartásban, egy kenyéren élnek („fivérség”). A helyzetet bonyolítja, hogy a korabeli szemlélet alapvetően a nemesi háztartás fogalmát illetően a vagyont (birtokot), illetve az ehhez való jogviszonyt tartotta döntőnek, s ehhez csak járulékosan vette tekintetbe az egy kenyéren élést és a közös lakást. Új háztartást ebben az értelemben csak az osztály hozott létre. A törvény által meghatározott – meglehetősen általános – kategóriákat tehát a megyei végrehajtási utasítások az összeírás előkészítése során pontosították, bonyolult tipológiákat állítva fel, majd ezek alapján vezényelték le a mozgósítást.²³⁵

A törvény tehát általában véve személyes (vagy törvényes mentesség megléte esetén helyettes állítása révén teljesített) felkelésre kötelezte a nemeseket és azokat, „[a]kiket a törvény ezen nevezet alá foglal”, ideértette az örökös tartományokban lakott indigenátust nyert birtokos és nem birtokos idegeneket is, akiket szükség esetén fegyelmi eljárás és büntetés kilátásba helyezésével kényszeríthetővé tett a honvédelmi kötelességek teljesítésére. Az indigenák insurrekcióhoz való hozzájárulásának – személyes felkelési kötelezettségének – kérdése (függetlenül attól, hogy magyar birtokosok voltak-e vagy sem) azt a rendi álláspontot tükrözi, hogy a magyar nemesség előjogainak élvezetéért cserébe annak speciális honvédelmi kötelezettségeiben is részt kell vállalni.²³⁶ A hadkötelezettséget az 1808:3. tc. 5. §-a 18 és 50 év között határozta meg. Annak megállapítására, hogy ki és milyen módon volt köteles felkelni (illetve mennyi segílyt kellett befizetnie az országos általános pénztárba), a törvény progresszív jövedelmi kulcsot alkalmazott. Ennek alapjaként az 1807-es *subsidium* meghatározásakor bevallott jövedelmek szolgáltak. Aki egy vagy több megyében évi 3000 forint vagy annál több jövedelemmel bírt, annak lovasként, aki 1000 forinttal, annak gyalogként kellett felkelnie saját költségén s „szolgálatának rendjéhez képest magát minden szükségességgel felszerelni és ellátni” személyesen, illetőleg törvényes felmentése esetén helyetttest állítania. Lehetővé tette azonban azt is, hogy azok, akiknek éves jövedelme 3000

²³⁵ KÁVÁSSY 1985, 613–615.

²³⁶ Vas vármegye ezen elv alapján például már az 1751-es diétára adott követutasításában követelte az indigenák nemesi felkelésben való részvételét. Mária Terézia azonban attól tartva, hogy a magyar rendek újabb előjogokat próbálnak kivívni maguknak, elvetette ezt a javaslatot. NAGY 2017, 121–122.

forint alatt maradt, de lovasként akartak felkelni, megtehessék ezt, s ha 2000 forintnál magasabb jövedelemmel rendelkeznek, teljes egészében saját költségükön tegyék ezt. Akik 2000 forint alatti jövedelemmel bírnak, azok szintén felkelhetnek lovon, de az előbbi jövedelmi csoporttal ellentétben a lótápot a pénztár költségén kapják. A gyalogosok közül azok, akik nem bírnak a felkeléshez szükséges vagyonnal, de kötelesek felkelni, azoknak a megyei hozzájárulási pénztárakból (*cassa concurrentionalis*) biztosítják a szükséges felszerelést és zsoldot.

A katonakötelesség alól való törvényes, a fizikai-mentális alkalmasságon túlmutató különféle kivételek, illetve a kötelezettség pénzzel, helytesszel való megváltása a kor minden fegyveres testülete esetében törvényes és bevett gyakorlatnak számított. Ez mindenképp előtt a vagyonosabbak számára tette lehetővé a katonai szolgálattól való távolmaradást, hiszen az érintettek könnyedén helytesszel vásárolhattak maguknak, míg a szegényebb rétegeket a szolgálat felé kényszerítette. Nem volt ez máshogyan az 1809-es nemesi felkelést megelőző három magyarországi inszurrekció során sem. Az 1808:1. tc. 1 például a következőképpen fogalmazott: „Fölkelnek [...] az összes nemesek s mindazok, kiket a törvény ez elnevezés alá foglal, bármely méltóságban, hivatalban és állásban levő személyek legyenek, vagy maguk vagy maguk helyett állítandó alkalmas lovasok által fegyvert fognak.” A személyes felkelés kötelezettségével kapcsolatban az 1808-as törvények szigora tehát a korábbi inszurrekciók és a korabeli európai praxis tükrében is kitűnik. De kik tartoztak a nemesi családok alapján kiszabott személyes (*personalis*) felkelési kötelezettség – mint egyfajta sajátos rendi általános hadkötelezettség – alól felmentettek közé?

A fentiek tükrében a törvényhozó szándéka szerint a fentebb említett második háztartástípusban az 1523:20. tc.-re hivatkozva amennyiben az atya a fiával „egy kenyéren és háztartásban él”, úgy csak egyikük volt köteles személyesen felkelni, hasonlóan a harmadik típushoz, ahol „az osztozatlan, egy kenyéren élő s egyszersmind egy házban lakó testvérek” az 1545:19. tc. értelmében csak egyet voltak kötelesek maguk közül a felkeléshez küldeni (amennyiben egyéb kivételre jogosító ok nem állt fent). A 7. § a személyes kötelezettség alól számos csoportot kivett, amelyeknek értelemszerűen helyettes útján kellett felkelési kötelezettségüket teljesíteniük.²³⁷ A törvény értelmében akik a fentiek alapján nem kerültek a men-

²³⁷ 1. A betegeket és valamilyen fogyatékkal élőket. 2. a több kiskorú gyermeket nevelő családtagokat (amennyiben az illetékes deputáció úgy ítélte meg, hogy „gyermekük gondviselése végett otthon okvetlenül szükség van rájuk, vagy a kiknek gyermekeik távollétük által az életföntartás eszközeitől fosztatnának meg”). 3. A sajátos nemesi jogfelfogásból fakadóan a család egyetlen fiát vagy örökösét, „értve az egy atya alatt álló, nem pedig az oldalágakon összetartozó nemzetséget”. 4. Az egyházi személyeket, szerzeteseket és bármely

tesítettek közé, azoknak személyesen kellett törvényes kötelezettségüket teljesíteniük, helyettes állítása számukra egyáltalán nem volt megengedett. A kivételek nem a családhoz, hanem a személyhez tapadtak, így ha a kivett fiai alkalmasnak bizonyultak, a kötelesség alól nem menthették fel őket. Abban az esetben, ha valaki a kivettek közé került és családjában sem volt katonáskodásra alkalmas egyén, úgy helyettes állítására volt köteles. Ebben az esetben az érintetteknek jövedelmük arányában lovas vagy gyalog katonát kellett állítaniuk, lehetőség szerint nemest, ennek híján „nem nemes, de jó erkölcsű és a szükséges tulajdonságokkal bíró személyt”. A tényleges – reguláris – katonai szolgálatban állók ugyan nem voltak kötelesek maguk helyett mást állítani, de a kiszabott kulcs szerint a megyei pénztárhoz nekik is hozzá kellett járulniuk. Azon szegények, akiket személyes felkelés kötelezettsége alól törvényes okból kivettek, a helyettesállítástól mentesültek.²³⁸

A mentesített csoportokat leszámítva, a törvény szerint, ha nem is személyes felüléssel, de más természetes és jogi személyeknek is hozzá kellett járulnia a felkelés terhehez. A káptalanoknak egy-egy lovast kellett adnia az inszurrekcióhoz, tagjaiknak jövedelemarányosan a birtokosok számára meghatározott módon volt szükséges katonát állítani. Az egyházi javadalmasok, mind személyek, mind testületek szintén katonáállításra lettek kötelezve. Az egy-egy nemes személyt kitevő szabad királyi és bányavárosok számára azon megyéhez, melynek kebelében feküdtek, egy-egy lovas állítását és tartását írták elő, belső és külső nemesi jószágaik és királyi haszonvételeik alapján, a megállapított kulcs szerint az országos pénztárhoz tartoztak fizetni, továbbá polgárőrségek állítására is köteleztettek. A Jász és Kun kerületeknek, illetve a hajdúvárosoknak jövedelmeik alapján 3000 forintoként egy lovast kellett állítani, továbbá ezeket és a tisztjeiket eltartani, ugyanakkor a pénztárba való fizetés-től mentesültek. Az e törvényhatóságokban lakó nemesek számára, amennyiben másutt nem rendelkeztek birtokkal, kivételesen megengedték, hogy kötelességeiket ezekkel egyetemben teljesítsék. Az egyéb privilegizált kerületek mint a kikindai és a tiszai koronakerületeknek is

vallású lelkészeket. 5. A királyi és közhivatalokban lévőket, akiknek a jelenléte hivatali helyükön elengedhetetlen volt, az uradalmi tiszteteket azonban nem. 6. A tanárokat, iskolai tanítókat és tanulókat, amennyiben ezek szüleik és gyámjaik engedélyével önként felkelni nem akartak. Azonban az iskolát végzetteket, akik „valamely tudomány gyakorlatában” voltak, a törvény felkelésre kötelezte. 7. A törvényhatósági szolgálatban álló orvosokat és sebészeket. 8. Özvegyasszonyokat és kiskorú árvákat. 9. A kormányzésekénél hivatalt viselők közül, akár a dikasztériumon belül, akár kívül voltak alkalmazva, azokat, akiknek jelenléte az előjárók megítélése szerint hivatali helyükön nélkülözhetetlen. Annak megítélése, hogy ki számított nélkülözhetetlennek hivatali helyén a vármegyék esetében a megye közönségére, egyéb törvényhatóságokban az előjárókra volt bízva. De a becsületbeli tisztviselők felmentését erre való tekintettel nem tették lehetővé (tekintve, hogy számfölöttiek), csakúgy mint azokat, akik az ítélőszékeken szolgáltak (hisz a felkelés beálltával törvénykezési szünet áll elő). 10. Felmentendők voltak továbbá azok is, akik ténylegesen katonai szolgálatban álltak, azzal a kitételrel, hogy a katonáskodó családját továbbra is terhelje a kötelesség.

²³⁸ A közkeletű vélekedéssel ellentétben tehát nem a személyes felkelési kötelezettség alól mentették fel őket.

a fenti módon kellett a felkelés terheit viselniük, azzal a különbséggel, hogy a kebelükben lakó nemesek kötelességeiket az illető vármegyénél tartoztak teljesíteni. A belső rend fenntartására a lakosság fegyvergyakorlásának kötelességét a privilegizált kerületekben is kötelezővé tették. A kiváltságolt mezővárosok és az úrbéresnél kedvezőbb helyzetben lévő községek esetében a törvény az inszurrekciós pénztárhoz való hozzájárulást írta elő, s az összeg meghatározását ezek gazdasági erejéhez mérten a vármegyékre bízta.

A 2. tc. további szakaszai már nem a felkelés által érintett személyekre, hanem magára a felkelő seregre vonatkoztak. Ezek igyekeztek a nemesi felkelés különállását, honvédelmi jellegét biztosítani, egyúttal irregularitásra utaló jellemzőit visszaszorítva uniformizálni és a reguláris hadsereggel egyenrangúvá tenni az intézményt, amivel egységes és nemzeti jelleget is adtak neki. A 16. § értelmében – melyről a diétán komoly vita folyt – az inszurgenseket csak akkor lehetett kivinni az országhatáron túlra, amennyiben az ellenség valamely örökös tartományba beütött és mivel a reguláris hadsereg ereje nem bizonyult fel tartására elegendőnek, így közvetlenül Magyarországot fenyegette volna. Amennyiben azonban erre mégis sor került volna (ahogyan az 1809 októberétől hat hónap leteltét követően meg is történt), úgy a sereg zsoldját és egyéb költségeit a királyi pénztárból kellett fizetni. Legalább ennyire fontos a 17. § is, ez ugyanis leszögezte, hogy a felkelés tisztjeit a rendes katonaság tisztjeivel „egyenlő hatáskör, hivatalos fok és jelleg s jelvények illetik”, a felkelés pedig közvetlenül a nádor főparancsnoksága és vezérlete alá tartozik, valamint más seregekkel „nem fog azon célból összevegyítettetni, hogy a fölkelő katonaság kiegészítés vagy pótlás végett akár testületileg, akár egyénenkint a rendes ezredekbe áthelyeztessék”. A következő szakaszok rendelkeztek a ruházat és a zsold egységesítéséről, kikötve, hogy a felkelő tisztek pénzét és naturáléit a reguláris tisztekre vonatkozó szabályok alapján szükséges biztosítani.

Igen nagy jelentőséggel bírt a 20. §, mely egyfelől elrendelte a magyar „Commandó”, azaz vezényleti nyelv alkalmazását. Másfelől arra tekintettel, hogy a „fölkelő katonaságnak az ország törvényeivel is összhangzó bizonyos hadrendjének kell lennie”, az uralkodó négy kerületi vezért nevezett ki,²³⁹ akik hatásköre kiterjedt a kerületbe tartozó vármegyékkel való érintkezésre, a gyakorlatokkal összekapcsolt hadiszemlék tartására és a felkelő sereg vezérletére (21. §). A törvény értelmében „hadi műveletek megtételére, végrehajtására és rendezetek kibocsátására” a nádor és a kerületi vezérek mellé „szükséges törzset és személyzetet

²³⁹ Dunáninnyi: báró Davidovich Pál, dunántúli: báró Ott Péter Károly, tiszáninnyi: gróf Hadik András, tiszántúli: Duka Péter. Báró Ott Pétert 1809. május 10-i halála miatt hamarosan báró Mecseéry Dániel váltotta e tiszten.

született magyar nemesekből vagy honfiakból” az uralkodónak kellett kirendelnie és eltartania, csakúgy, mint a szekereszetet és tüzérséget. A törvény a diétán elfogadott kulcs alapján kivetett, s kizárólag felkelési célokra fordítható *subsidiум*okból „csupán ez alkalomra [...] minden, a jövőre ebből vonható következtetés nélkül” felállított egy országos felkelési pénztárt a költségek fedezésére. Ez a kassa, melynek élére a nádor került, ilyesformán csak a háború idejére, legfeljebb 6 hónapra terjedt ki, amennyiben az uralkodó továbbra is igényt tartott a felkelés alkalmazására, úgy újabb diétát kellett összehívnia. A 24. § értelmében sürgős szükség esetére – amennyiben a *subsidiум* behajtására nem nyílta elég idő – az uralkodó ígéretet tett, hogy a nádor értesítése alapján a körülményekhez mérten a királyi kincstárból három hónapra előleget ad. Végül a 25. § azt rögzítette, hogy az uralkodó „a király és az ország jogainak épségben hagyásával” kegyesen elfogadta a rendek által felajánlott felkelést.

Az 1808. évi 11. tc.-ben a felkelésre vonatkozó fegyelmi rendelkezések²⁴⁰ bár meglehetősen szigorúak voltak, háború idejére számos súlyosabb vétségért halálbüntetést helyezve kilátásba, ám lépten-nyomon számoltak a nemesség büntetőjogilag kivételezett helyzetével is. Ennek az egyenes következménye volt az, hogy a rendelkezések békeidőben történő táborozást illetően erősen leszűkítették a katonai fegyelmi jog alkalmazásának körét, a testi fenytést (botbüntetés) pedig megtiltották (16. §),²⁴¹ hisz a hazai jog értelmében a „test-sanyargató fenytő büntetések” közé sorolt botbüntetés különféle fajtái (a „seprűzés”, a „vesszőzés”, illetve a „pálcázás vagy korbácsolás”) alapvetően nem voltak nemesekre kiszabhatóak (kivételek mindazonáltal akadtak).²⁴² A reguláris hadseregben már a toborzástól, illetve sorozástól kezdve (amely alól a nemesek mentesek voltak) az erőszak jelentette a központi fegyelmező eszközt, a kiképzés és a táborozások során békeidőben is szigorú drill uralkodott: a tisztek kiterjedt fegyelmi jogkörrel rendelkeztek és széles körben alkalmazták a testi fenytést a legénységgel szemben.²⁴³ Az erdélyi nemes, Ujfalvy Sándor – Kisfaludy Sándor és Deák Antal jóbarátja – emlékirataiban az erdélyi inszurrekcióval kapcsolatban,²⁴⁴ maga is úgy fogalmazott, hogy „a Verbőczy kiváltságos törvénye kiterjedt a nemesség hadi

²⁴⁰ A törvényben a felkelés sajátos, provizórikus jellegéből és tagjainak – elvben – a kiváltságolt nemesi osztályhoz való tartozásából fakadóan egyszerre vannak jelen – mai terminológiával élve – közjogi, polgári büntetőjogi, katonai büntetőjogi és katonai fegyelmi jogi rendelkezések.

²⁴¹ Az 1848. évi 22. tc. 31. §-a a nemzeti őrsereg – tulajdonképpen a vagyoni-jövedelmi alapon meghatározott közeposztályból felállított egyfajta „nemzeti gárda” – tagjaira nézve is tiltotta a büntetésnek ezt a nemét.

²⁴² HAJDU 1985, 147–148.

²⁴³ Összehasonlításképpen a katonai (illetve a toborzás és újoncozás során a polgári) eljárók részéről a testi erőszak a korabeli seregekben szolgáló közkatona mindennapos tapasztalatát jelentette, ehhez az erdélyi kiegészítésű ezredek példáján lásd: CSETRI 1997, 1999.

²⁴⁴ A francia háborúk Királyhágón túli hatásaihoz, illetve az erdélyi nemesi felkelésekhez: CSETRI 1993, 2004.

életére is. A testi büntetések helyett vas, börtön, lőpor s golyó határozatott. Az utóbbi büntetés bár egyszer sem fordult elő, a két első is nagyon ritkán”.²⁴⁵ A büntetések gyakorlatát tekintve úgy tűnik, 1809-ben egy-egy alakulaton belül is megkülönböztették a katonákat rendi jogállásuk alapján. Ujfalvy ugyanis megemlékezett egy olyan esetről, amikor 13 erdélyi inszurgens lovas disznót lopott egy szász gazdától, s eközben néhány szászt is megölt. Ám amíg a 12 nemesi származású huszár számára tizenkét évi német gyalogezredekben való szolgálatot ítélték büntetésül, addig „[a] tizenharmadik szász születésű Kaiser trombitás személyiről a Verböczy kiváltságos törvény mint nem nemesről kivételt nem tévén... az ezredes rövid uton száz botra ítelteté: mi oly kíméletlenül rásoroltaték, hogy sohasem fúhatott többé harsonába”.²⁴⁶

Az inszurrekciót érintő szabályozás mellett röviden szólnunk kell még az 1809-es magyarországi rendi hadszervezet másik pilléréről, a polgárőrségekről (Bürgermiliz) is, melyek eredete és hagyományai ugyan a török korba nyúltak vissza, ám ezt követően hosszú időre elveszítették tényleges városvédelmi funkciójukat.²⁴⁷ Az oszmán fenyegetés szülte német mintájú fertály-, azaz viertel-rendszerű, céhes alapon szerveződő polgárőrségek²⁴⁸ több helyen mint a rendi reprezentációt szolgáló ceremoniális lövészegyletek (Scharfschützen-corps, vagy -compagnie) éltek tovább. Ezekből az 1790–91-es években több helyütt polgári milíciákat szerveztek, egyes városokban (mint Pesten és Budán) ezek ezután alapvetően szertartásos feladatkörükben folyamatosan működtek a francia háborúk kitöréséig.²⁴⁹ A II. József halálát követő első diéta feszült politikai légkörében, a Bécsből kiépített bürokratikus államszervezet fenyegetettségére hivatkozva Leopold Alois Hoffmann királyhű városgárdák megszervezésének tervével kereste meg az uralkodót, melyek feladata a megyei koronaőrző bandériumokat állító nemességgel szemben a polgárság védelme és egy esetleges parasztlázadás elhárítása lett volna. Hoffmann továbbá bizalmas levelezésen és röpiratokon keresztül igyekezett a nemesség ellen hangolni a városokat.²⁵⁰

²⁴⁵ USE, 126.

²⁴⁶ USE, 128.

²⁴⁷ A magyarországi városi polgárőrségek reprezentatív-szimbolikus, rendészeti és katonai-jellegű funkcióinak értékeléséhez jó kiindulópontot jelenthet Ralf Pröve monográfiája, mely a Vormärz időszakának hasonló németországi fegyveres testületeivel, mint „polgári rendészeti alakulatokkal” (Civile Ordnungsformationen) komplex társadalom- és diskurzustörténeti keretben foglalkozik: PRÖVE 2000, 2010. Pröve elemzési szempontjainak némelyike hasznosítható a nemesi felkelés funkcióinak és reprezentációinak elemzése során is, bár ezek a német- vagy magyarországi kommunális polgárőrségektől jelentős részben eltértek.

²⁴⁸ A városokat negyedekre, illetve kisebb egységekre osztották, majd az alakulatokat ezek alapján csoportosították.

²⁴⁹ MOLNÁR 1992, 94–103.

²⁵⁰ MÁLYUSZ 1931, 242–259.

A napóleoni háborúk során a polgárőrségek létrejöttek immár a háborús mozgósítás keretei között az 1805-ös és az 1808-as diéta által alkotott törvények biztosítottak jogi alapot. A privilegizált városok védelmi kötelezettsége két formában valósulhatott meg: közvetlen városvédelemként, illetve az ország katonai jellegű terheivel való hozzájárulásként.²⁵¹ A polgárőrségek összlétszáma 1809–10 körül körülbelül az inszurrekció összlétszámára (kb. 40.000 fő) rúgott. Az alakulatok civil és katonai jellegű ötvöző szertartások keretezte mozgósítása és működtetése a felkeléshez hasonló, de annál kisebb volumenű és ideológiailag partikulárisabb, zömmel német nyelvű propagandairódmalmat termelt ki. A polgárőrségek mozgósítását szolgáló propaganda egyfelől általánosabb szinten az államközösségi *hungarus* nemzetfelfogásra mint „területelvű közösségfogalomra” és az ehhez kapcsolódó patriotizmusra,²⁵² másfelől – s ez utóbbi jóval hangsúlyosabb elemét képezte – lokálisan a szűkebb és konkrétabb hazafogalmat jelentő városhoz és annak (politikai) közösségéhez kapcsolódott. Multietnikus polgársággal rendelkező városokban ez utóbbin belül is létrejött az adott városban polgárjoggal rendelkezők közösségén belül az ún. „nemzetek” (magyar, német és illír, azaz horvát vagy rác) szerinti elkülönülés, aminek sajátosságai a jelképeket illetően a zászlók motívumaiban és a különféle díszes egyenruhákban, továbbá a konkrét alkalmisághoz tapadó propagandaanyagok (világi és egyházi beszédek, alkalmi költemények stb.) nyelvhasználatában érhetőek tetten.

A polgárőrségek kiállítását a korszakban elsőként az 1805:1. tc. 11. §-a írta elő a szabad királyi és bányavárosok számára. Ennek értelmében az egy nemes személy „képét viselő” városok a vármegyékhez egy lovas állítására, illetve nádori portánként²⁵³ 6 gyalogos állítására és 100 forint fizetésére lettek kötelezve, az előbbi teher alól azonban felmenthették magukat, amennyiben „otthon kellőleg fölszerelt s fegyverekkel ellátott polgárőrséget tartanak, a belső biztonságnak minden veszély esetében való megvédésére”. Az ekkori alakulatok egy része a korábban feloszlott polgárőrségek utódjaként jött létre, más esetben tovább működtek a már felállított fegyveres testületek.²⁵⁴ Székesfehérvár például eleget tett a kötelezettségének és a béke aláírását követően is folytatta a szervezést.²⁵⁵

Az 1808. évi 2. tc. 13. §-a ehhez igen hasonlóan fogalmazott. A szabadalmas városoknak eszerint az adott vármegyéhez egy-egy lovast kellett állítaniuk, nemesi javaik után

²⁵¹ MOLNÁR 1992, 94.

²⁵² Vö. SOÓS 2007, 12–13.

²⁵³ A kor értelmezésében – ahogyan erre Poór János felhívta a figyelmet – ezt nem tekintették azonosnak a portális katonaállítással korábbi köteletségével, hanem csupán az inszurrekció kiegészítésének egyik módját látták benne.

²⁵⁴ MOLNÁR 1992, 104.

²⁵⁵ VIZI 2000, 63–65 és 2014, 141–157.

hozzá kellett járulniuk az országos felkelési pénztárhoz, valamint „a törvényes fölmerülő esetben, nyílt háboru idején, minden veszedelem esetére a belső biztonság védelme végett kellőleg fölszerelt s fegyverrel ellátott polgárőrséget kell[ett] az országgyűlés által meghatározott módon” tartaniuk. A korábbiakkal ellentétben a törvény ezzel az érintett városok számára, egyéb terhek mellett kötelezővé tette az ilyen típusú rendvédelmi alakulatok felállítását. Tudjuk azt is, hogy a diétán ezt az új terhet a városok követői sérelmezték, s szívesebben fizettek volna a (nádori) porták után az országos kasszába.²⁵⁶

A tulajdonképpen a reguláris csapatok módjára, azokkal együtt, rendkívüli esetben az ország, illetve a birodalom területén kívül is alkalmazható nemesi felkeléssel vagy a Lajtán túli Landwehrekkel ellentétben a polgárőrségek funkciója az adott település belső rendjének fenntartására korlátozódott. A helyőrségek távozásával a polgárőrségeknek szükség esetén városvédelmi feladatok ellátására is alkalmasnak kellett lenniük, ugyanakkor ahogyan azt Győr francia ostromának esete is mutatja, ilyen típusú konfrontációt az ellenséggel a polgárőrök csak egyetlen esetben vállaltak.²⁵⁷ Bár a törvény csak a szabad királyi és bányavárosok számára írta elő polgárőrségek felállítását, ám a háború során, illetve azt követően néhány szabadalmas mezőváros is kiállított-újjászervezett hasonló alakulatokat (például Eger, Arad, Szombathely, Pápa).²⁵⁸

A felkelést illető törvényeket a hazatérő követek hivatalosan a rendes megyegyűléseken latin vagy magyar nyelven felolvasva ismertették a megye közönségével. Ugyanakkor tájékozottabbak már a diéta alatt küldött követjelentésekből, illetve a sajtóból és az információáramlás informális csatornáin keresztül megismerhették ezek tartalmát. Az inszurrekcióra vonatkozó, a helytartótanács által 1808. december folyamán hivatalos úton kihirdetésre megküldött 2. és 3. artikulusokat előfordult, hogy a megyék a helyi nemesség számára közérthető nyelvre fordítva, a szélesebb nyilvánosság igényeit szem előtt tartva, ki is nyomtatták: például Győr,²⁵⁹ illetve Pest-Pilis-Solt megyéből magyar,²⁶⁰ Árvából szlovák (bibliai cseh) nyelvű nyomtatványt ismerünk.²⁶¹

A törvények, illetve az ezeket pontosító és végrehajtó rendeletek, majd megyei státumok alapján felállított 1809-es inszurrekció általános jellegét tekintve, több tekintetben is más volt mint a korábbiak. Ez értelemszerűen a mozgósítás részét képező propagandára is

²⁵⁶ POÓR 2003, 189. 323. lj.

²⁵⁷ MOLNÁR 1992, 113.

²⁵⁸ MOLNÁR 1992, 115–116.

²⁵⁹ *Nemesség* 1809.

²⁶⁰ *Tekéntetes* 1808.

²⁶¹ *Káragyce Zákoný* 1809. Azaz: „Háborús törvények”, csak az 1808:2. tc.

rányomta a bélyegét. Ezeket a jellemzőket két pontban foglalhatjuk össze: (1.) a felkelés erősödő rendi (nemesi) és személyes jellegét a rendi „emancipálódás”, míg (2.) hangsúlyosan nemzeti jellegét és intézményi különállását a szintén rendi értelemben vett „nemzetiesülés” jelenségében ragadhatjuk meg.

1. *Erősödő rendi (nemesi) és személyes jelleg: rendi „emancipálódás”.* Az 1808-as törvények alapján az 1809-es felkelés az összetételét tekintve a kétségtelenül a leginkább nemesi jellegűnek számított az időszak inszurrekciói közül.²⁶² A nemesség (ideértve a természetes és jogi személyeket) azonban maga is nyelvi, kulturálisan stb. igen tagolt, vagyoni-jövedelmi rétegzett volt. Ráadásul a megyei nemesi társadalom határvidékén a szabadságok különféle fokával rendelkező, a földesúri kötöttségekkel rendelkező parasztság egyes rétegeinél kedvezőbb helyzetben lévő, különféle rendi státusú csoportok éltek, melyek részvételének mértékét a nemesség terheiben (*insurrectio, subsidium*) a megyéknek a törvény és egyéb rendelkezések alapján, a helyi adottságok figyelembevételével kellett meghatározni.

Kávássy Sándor kutatásai szerint például Szatmárban először olyan végrehajtási utasítást fogadtak el, amely a nemeseken és nemesi jogállást élvező személyeken túl majdnem mindenkit számba vett, aki a jobbágyi állapotnál kedvezőbb helyzetben volt. A nádortól és más vármegyéktől érkező információk alapján ezt később pontosították, tekintve, hogy „nem a szabad és kedvezményezett elemek általános, hanem pusztán a nemesség katonai erejének felmérésére szolgáló összeírásról van szó”. Az új utasítás alapján a természetes személyek közül nemesként megkülönböztették: a.) a valódi nemeseket; b.) a nemesi jogok szerint élőket (függetlenül nemességük hiteles voltától); c.) a királyi jövedelmekből vagy fekvő jószágokból élő egyházi személyeket; d.) a megyében birtokos indigenákat. A jogi személyek közül a szerzetesi kolostorokat és a szabad királyi városokat vették számba.²⁶³ Ódor Imre szerint Baranyában ugyanekkor például a főrangúakat (akiket egyébként mint nemeseket kötelezett a törvény), távollétük miatt eleve kihagyták a táblázatból, s csak az egyházi személyeket és a különféle jogállású nemeseket írták össze. Ebben az összeírásban az utóbbi csoport tagjaként már megjelentek a „tisztas rendűek”, azaz a honoráciorok is, akik ezesetben a kötelezettségek tekintetében a valódi nemesekkel azonos megítélés alá estek.²⁶⁴ Bár erre semmi sem kötelezte a megyéket, ám a felkelésben résztvevő kétséges (*dubiosus*) nemesek számára az önkéntes, demonstratív jellegű részvétel hivatkozási alapot biztosíthatott

²⁶² VÖRÖS 1987, 449.

²⁶³ KÁVÁSSY 1985, 607–608.

²⁶⁴ ÓDOR 1986, 115–116. Az összeírások forrásértékéhez lásd: ÓDOR 1987a.

a nemességük elismertetéséért folytatott eljárásokban. A „valódi nemesekkel”, s köztük a megyék jómódú birtokosaival, s nem egyszer mágnásokkal közösen történő katonáskodás ténye, ha jogilag nem is garantálta, informálisan mindenképpen megnövelte az esélyét a rendi jellegű emancipációnak.

1809 kora tavaszán Zala vármegyének, ahol tekintélyes számú és arányú, döntő többségében kurialista, azaz egytelkes nemesség (*nobiles unius sessionis*) élt,²⁶⁵ a megyei nemesi társadalom peremén élő, jelentős mennyiségű vitatott jogállású agilís vagy „nőnemes” (azaz nemes felesége – a természetben kiadott leánynegyed – révén nemesi birtokot szerző nemtelen vagy nemes anya és nem-nemes apa gyermeke) ügyében kellett állást foglalnia.²⁶⁶ A közgyűlés például a diétán megígért 500.000 forintos koronázási ajándék, mely alapvetően a nemesség rendszertelen és önkéntes terhét jelentette,²⁶⁷ Zalára eső részét (16.006 Ft 10 xr) oly módon kívánta beszédetni, hogy utasította a szolgabírákat, hogy a királyi segedelmet fizető földes- és nemesurak lajstromába számítsák be az agiliseket és „böcsösebb tekintetű (honoratior)” személyeket, ám egyúttal hagyják ki a nemteleneket, kereskedőket és mesterembereket.²⁶⁸ E csoport jogállásának szabályozatlanságából számos bonyodalom származott, többek között az inszurrekcióval kapcsolatos nemesi és a katonatartással kapcsolatos jobbágyi terhek viselését illetően.

Ugyanezen év elején a helytartótanács tudósítást kért Zalától a megyei agilisek ügyében, azok ugyanis azzal fordultak az uralkodóhoz, hogy az mentesítse őket a nemesi jószágokra és barmaikra kivetett adótól. A megye a helyben bevett szokásra hivatkozva azt állapította meg, hogy az agilisek „sorsa abban áll”, hogy anyjuk vagy feleségeik révén bírt nemesi birtokaik mindaddig adómentesek, ameddig ők élnek, halálukat követően azonban adó alá kell ezeket vonni. Továbbá az agiliseket mint személyükben nemteleneket mindenkor forspontra, katonáallításra, kvártélyozásra és az „út csinyáláshoz, és az adóhoz kaptsolt egyéb terhekre” nézve nemtelennek kell tekinteni. Nemesi *fundusaik* miatt a szokás alapján egyúttal hozzá kell járulniuk a *subsidium*hoz, s ez után a nádori porták alapján telekkatonákat is kellene állítaniuk, ettől azonban az elmúlt két nemesi felkelés esetében mentesek maradtak. A „régí szokáshoz” ragaszkodva és felsőbb végzés híján a megye korábban két alkalommal is meghagyta az agiliseket korábbi állapotukban, de jelezte, hogy ettől elállni „nem volna idegen, sött igasságosnak” ítélné, hogy mindaddig, míg e csoport sorsát a diéta törvény

²⁶⁵ Lásd: DEGRÉ 2004.

²⁶⁶ A megyei agilisekhez mindenekelőtt: SZABÓ 1983; újabban: LICHTNECKERT 2009.

²⁶⁷ SZIJÁRTÓ 2006, 149–150.

²⁶⁸ MNL ZML IV. 1a. 1809. márc. 6. 3. sz. 171–173.

által nem rendezzi, addig a rájuk szállott nemesi *fundusaik* az adótól és az azokon épült házuk a beszállástól mentes legyen, egyúttal azonban tartozzanak az ezekhez kapcsolt nemesi terhekkel is (mint a *subsidium* és a nemesi felkeléshez való hozzájárulás). Továbbá legyenek kötelesek továbbra is nem-nemesként a már említett személyes terhek viselésére. A megye végül úgy határozott, hogy az agilisok „az eddigh gyakorlott sorsokban meg hagyatnak”, egyúttal véleményét tolmácsolva tudósító választ küldött az ügyben a helytartótanácsnak.²⁶⁹ A háború során, az uralkodó „szabad lovasság” felállítására vonatkozó rendelkezését követően, bár a nemesi felkeléstől elkülönülten, a megye nemcsak a nemesek, de az agilisok és a nemtelen személyek körében is megkezdte a toborzást, a legénység összetétét illetően, vertikális értelemben átmetszve a rendi határokat.²⁷⁰

Szintén sajátos problémákhoz vezetett a rendi társadalomban köztes helyzetet elfoglaló, közjogilag rendezetlen helyzetű jobbágytelken ülő armalista, azaz nemesi birtokkal nem, pusztán nemeslevéllel (*litterae armales*) rendelkező nemesek bevonása a háborús erőfeszítésekbe. Őket elvben a személyük után a nemességet, telkeik alapján pedig a jobbágy-ságot illető háborús terhek is érintették. Ez, különösen olyan vármegyékben, ahol tekintélyes számot tettek ki, nem egyszerűen teoretikus jogértelmezési probléma volt. A Győr vármegyei Ötveny nemesei például amiatt panaszkodtak, hogy az 1809-es háború során nem csak a beszállásolás és a forspont érintette őket, de az inszurrekcióhoz is kénytelenek voltak hozzájárulni. Ez a gyakorlat elterjedt lehetett és a jobbágytelken ülő nemesek mellett gyakran a falusi armalista és kurialista nemeseket is sújtotta.²⁷¹ Felsőbüki Nagy Pál a diétán a kisenemesi réteg tönkremenéséről illusztrálta azt a történetet, hogy egy soproni nemes az utolsó felkelés idején inkább lett volna hajlandó lemondani nemességéről, mintsem, hogy inszurgáljon és keresőként családját nyomorban hagyja.²⁷²

Igen figyelemreméltó a felkelést illetően a már említett kétséges nemesek ügye is, akik például a zalai nemesi kataszterek tanúsága szerint egyes vármegyék nemesi társadalmában nem elhanyagolható kisebbséget tettek ki.²⁷³ Például Boros István, a Somogy megyei Nemespátró szentantalfai születésű evangélikus prédikátora egy „könyörgő levelet” írt Zala vármegyéhez. Ebben arra hivatkozva, hogy „a’ mostani környülállásokhoz képest, Felsőleges Királyunknak, Édes Magyar Hazánknak, és Országunk Alkotmányának védelmére nagy

²⁶⁹ MNL ZML IV. 1a. 1809. ápr. 17. 14. sz. 359–362.

²⁷⁰ MNL ZML IV. 1a. 1809. júl. 17. 3. sz. 575–584.

²⁷¹ Ehhez és további szemléletes példákhoz lásd: DOMINKOVITS 1995, 181–182.

²⁷² SZABAD 1981, 117.

²⁷³ Ehhez lásd: MOLNÁR é. n., illetve a katasztert: <http://www.zml.hu/adatbazisok/nemesi.kataszter/bevezeto.php> (letöltve: 2019. 08. 18.). Az 1845-ös kataszterben összeírt férfi családfők összesen 10.325 rekordjából 9875 volt kétségtelen és 450 kétséges nemes (4.4%).

szükség mutogatja magát”, egy „Magyar lovas Katonának, minden készülettel” való felállítását ajánlotta fel. Boros a maga felajánlását úgy tekintette, mint: „azt a költséget, melly által törvényessen juthatnék, Elejim’ nemesi szabadságoknak vissza nyeresére, mellyből édes Atyám a’ balsors által ki szoritatott”, és levele végén arra kérte a megyét, hogy járjon közben a család állítólagos nemesi rangjába való visszahelyezését illetően. Boros ügyében az a végzés született, hogy amennyiben valóban kiállítja az ajánlott lovast és ezt hitelesen bizonyítja is, úgy a megye a kérését az uralkodó felé tolmácsolni fogja.²⁷⁴

Hasonlóan érdekes egy másik magyar nemesség szerzésére törekvő kétes nemes önkéntes felajánlásának története is. Ezt Pantz Mihály tette, levelének tanúsága szerint két éve Kanizsán lakó egykori katona, aki kadétként és strázsamesterként hét esztendeig szolgált az uralkodót, majd két nemesi felkelés során Végh István alatt a főhadbiztosságnál „Magyar Országhoz való szeretet[ét]” is kimutatta. Pantz megjegyezte, hogy ő ugyan a németországi (birodalmi) rendek nemese („Reichs Ritter”), ugyanakkor annak ellenére, hogy két éve már az országban lakik, a „magyar országi nemeseket illető Jussaival” eddig nem élhetett, melyekre egyébként az ősei és saját érdemei alapján is reménysége lehetne. Ennek ellenére mégis kedve volna kiállni személyesen a felkeléshez, azonban arra hivatkozva, hogy ezt felesége és négy gyereke miatt mégse teheti meg, „igaz hazafiui Buzgóság[át]” kimutatva egy felszerelt lovas katonát és annak tartását ajánlotta a sereghez. Végül ennek elfogadásáért és azért a szívességért fordult a megyéhez, hogy az vegye „Kegyess Pártfogása” alá és „az előfordulandó Esetekben Kegyessen Recommendálni méltóztasson”.²⁷⁵ A permanens deputáció jegyzőkönyvéből kiderül, hogy Pantz, akiről a bizottság mint „nemtelenről” beszélt, a megajánlott lovas felszerelésére és tartására 500 forintot ajánlott, s ezen túl azt, hogy a reguláris hadseregnél szerzett tapasztalatainál fogva a felkelő sereg „gyakorlatoztatása alkalmatosságával megjelenni, azt azon Gyakorlás dolgában oktatni fogja”, továbbá „hogy ha az Reserva fel állítatni fog, ott is kész lészen szolgálatot fel venni”. A nagylelkű hazafias ajánlást a deputáció „kedvesen” fogadta, és gróf Amade főispáni helyettes „önként magára vállalta, hogy ezen szép ajánlását [...] Eö Felségének is fell fogja mutatni”.²⁷⁶ Pantzot nem sokkal később, április 27-én számvevőnek nevezték ki a permanens deputációhoz és mivel ekkorra már kifizette a katona állítására ígért összeget, ezt a bizottság neki visszafizetni rendelte.²⁷⁷

²⁷⁴ A levelet lásd: MNL ZML IV. 1i. 30. dob. 138. sz. 1809. máj. 18. A határozatot: MNL ZML IV. 1i. 28. dob. 138. sz. 160–161.

²⁷⁵ A levél: MNL ZML IV. 1i. 30. dob. 3. sz. 1809. márc. 10.

²⁷⁶ A végzés: MNL ZML IV. 1i. 28. dob. 3. sz. 2–3.

²⁷⁷ MNL ZML IV. 1i. 28. dob. 65. sz. 73. Törekvése sikerrel járhatott, ugyanis fiát, Pántz (Pancz) Ferdinándot (*1807) már magyar nemesként tartották számon. Lásd: BONA é. n., <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/eletrajzi->

A két zalai esetben tehát egy-egy jogállását tekintve a megyei társadalom peremén élő kétséges nemes, akik közül az egyik egyházi státusú volt, míg a másik birodalmi lovag, önkéntes hazafias felajánlásában a patrióta lelkesedés mellett olyan befektetést kell látnunk, mely a nemességszerzés reményén keresztül a rendi státus javítását, s így társadalmi mobilitást ígért. Más megyéből akad példánk arra is, hogy egy saját bevallása szerint nemesi módra nevelt és élő kétséges nemes személyesen ült fel, majd erre hivatkozva a háborút követően a nemesség szerzéséért-megerősítéséért a vármegyéhez fordult, ahogy azt például Völgyi János veszprémi főhadnagy tette.²⁷⁸ Természetesen ennél sokkal gyakoribb volt, amikor a felkelésre kötelezett nemesek különféle okokra hivatkozva felmentésüket kérték a megyétől. Arra is akadt példa, hogy az 1819-es rendelet nyomán a fejenkénti szavazás bevezetésével kialakult „nemesi demokrácia” lehetőségeit kihasználva a nemesi szabadságokból fakadó honvédelmi kötelezettségekből, az 1809-es tehervállalásukra való hivatkozással, a véleményüket kollektíven artikuláló kismemesi közösségek politikai tökézt igyekeztek kovácsolni, mint ahogyan azt 1833-ban Hevesben a besenyői közbirtokosok tették.²⁷⁹

Röviden ki kell térnünk a honoráciorok,²⁸⁰ azaz a nem nemes származású értelmiségiek kérdésére is, akiket számos megyében a nemesi felkelésekhez, illetve a *subsidiuum*hoz – továbbá, ahogyan a zalai esetben láthattuk, ez alapján a koronázási ajándékhoz – való pénzbeni hozzájárulásra köteleztek. A honoráciorokat a nemesi fekvő jószágok birtoklása, nemesi uradalmakból, intézményekből eredő fizetésük (a honorárium) miatt bizonyos kötelezettségek esetén a megyei adminisztrációk a nemességgel együtt kezelték: nem kizárólag a nemes rendűeket, hanem a honoráciorokat és a kötelezettségek alapját képező nemesi birtokokat, sőt a kisebb királyi haszonvételeket bérlő (gyakorta zsidó) árendásokat is összeírták és ez alapján hozzájárulás fizetésére kötelezték. Pálmány Béla arra is rámutatott, hogy megkülönböztetésük a többi nem-nemestől (*ignobiles, subditi*) épp a napóleoni idők nemesi felkeléseiben való személyes és anyagi részvétel kötelezővé tétele nyomán vált szokássá.²⁸¹

A kismemesség közjogi emancipációjának már az 1805:1. tc. 17. §-a törvényi keretet biztosított (melynek előzményét az 1751:19. tc. jelentette):²⁸² „Hogy pedig a czimerleveles nemesek annyival készebbek legyenek a minden nemes által vagy a lovasságnál, vagy a

adatok-989D/p-A03E/pantz-pancz-ferdinand-A07C/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTII-fQm9uYV8xIl19LCAicXVlcnkiOiAicGFudHoiOiAicGFudHoi (letöltve: 2020. 08. 16.).

²⁷⁸ Az esettel részletesebben a felkelők megyei jutalmazását tárgyaló fejezetben foglalkozom.

²⁷⁹ BOGNÁR 2010, 92. Ma: Besenyőtelek.

²⁸⁰ HECKENAST 1989.

²⁸¹ PÁLMÁNY 1997, 45, 47.

²⁸² „Hogy Ő szent felsége mind azon czimerleveleket, kik az utóbbi fölkelések alkalmával személyesen és tulajdon költségükön mentek hadba, éltök tartamára minden fizetéstől kegyesen menteknek nyilvánítani méltóztatott: azért azon czimerleveles nevében Ő felségének a karok és rendek örökké való hálájakat fejezik ki.”

gyalogságnál való felkelő kötelezettség teljesítésére; Ő szent felsége jóváhagyásával az 1723:VI. törvénycikkben előírt taksá alól örökre mentesítettnek, épségben maradván egyekben azon törvénycikkely rendelkezése.”²⁸³ Az 1808-as törvényekben kifejezetten ilyen rendelkezés nem található, de lépten-nyomon szembesülhetünk azzal (csakúgy mint a diétai vitákban), hogy a törvényalkotó szándéka szerint a szegény nemességet – amely tulajdonképpen képtelen lenne megfelelő módon felszerelni és eltartani önmagát – támogatni kell abban, hogy a felkelés kötelességét lehetőség szerint személyesen teljesítse. Ennek eszközét a különbségeket az egyes – igen eltérő számú és vagyoni helyzetű nemességgel rendelkező²⁸⁴ – vármegyék között kompenzáló országos, illetve helyi szinten kiegyenlítő megyei pénztárak jelentették,²⁸⁵ de a nemesi szolidaritás effajta érvényesülését láthatjuk a progresszív kulcsokban is. Miután a gyakorlatban kiderült, hogy az országban lakó nagyszámú nemes jelentős része önjelétől nem képes felkelni az előírt módon, s így különösen a hagyományosan magyar fegyvernemnek tartott lovasság ezen a módon csak alacsony számban állítható ki, mind a nádor és a primás, mind a megyék további önkéntes felajánlásokat szorgalmaztak, hogy a kasszák terhére a szegényebbek is kiállhassanak, illetve a gyalogságtól a lovassághoz legyenek átcsoportosíthatók. Az 1808-as országgyűlés tizennegyedik ülésén Aczél István, a követek táblájának előlülője, összefoglalva az addigi tanácskozásokon elhangzottakat, lényegében ennek, a mozgósítás hatékonyságát biztosítani hivatott emancipatív ideának adott hangot a felkelés mint alapvetően kollektív – korporatív – kötelesség, illetve a nemesi egyenlőség és szolidaritás deklarálásával: „És, mivel a’ Nemesi Felkelés olyan kötelesség: hogy vélünk születik, és attól magát senki sem mentheti, a’ ki a’ Törvény által ettől a’ kötelességtől ki nintsen véve. [...] Ez áll a’ kötelesség alól a’ szegénység sints kivéve. Hanem a’ gazdagabbaknak [potentioribus] kötelessége, hogy a’ szegényeket-is [pauperiores] kötelességeiknek teljesítésére segítsék. Úgy-is nem annyira kötelessége ez a’

²⁸³ A törvénycikk ugyan katonai kötelességeik fejében leszögezte a nemesek személyük utáni adómentességét, de szentesítette azt a gyakorlatot, hogy a vármegyék saját hivatalszervezetük fenntartása érdekében rendszeresen, fix összegű házi adót (taksát) szedtek más szabadosokhoz hasonlóan az armalistáktól (taxalisták vagy taksás nemesek) is. PÁLMÁNY 1991, 142, 145.

²⁸⁴ A nemesség társadalmi tagozódásához: VÖRÖS 1981, 95; PÁLMÁNY 1997; BALLABÁS 2013. Pálmány Béla a történeti statisztikai feldolgozáshoz nem tartotta szerencsésnek a történeti és néprajzi irodalomban meghonosított „arisztokrata” (helyesebben: mágnás, főnemes) – „középnemes” – „kisnemes” felosztást, ezeket a „rendi hovatartozást korhűn tükröző nomenklatúrával” váltotta fel. A dolgozatban kontextustól függően párhuzamosan használom a hagyományos és a korabeli kategóriákon alapuló történeti statisztikai terminológiát. A kisnemességhez: SZABAD 1981; PÁLMÁNY 1991; PALÁDI-KOVÁCS 2000; KÓSA 2001.

²⁸⁵ Az országos pénztár működési elvét gróf Dessewffy József egy helyütt a következőképpen foglalta össze: „[A]’ Regnicolaris cassa szisztémájában minden Vármegyé kap, ’s minden Vármegyé ad, és az olyan nemességgel gazdag Vármegyék, mint Zemplén, többet kapnak mint adnak az insurrectionalis regnicolaris kassához”. Gr. Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Eperjes, 1809. április 17. = KazLev VI, 337.

különös Személyeknek, mint az egész Nemességnek. A' melly magában egy Polgári Testet [corpus civile], vagy-is Személyt [unam Personam moralem] téssen.”²⁸⁶

Összességében, némi leegyszerűsítéssel elmondható, hogy a *personalis* felkelés kötelessége által a személyes katonáskodásban ténylegesen érintettek köre 1809-re a törvény értelmében egyfelől a felnőttkorú, fizikailag alkalmas nemes férfilekosságra szűkült (ideális esetben), másfelől viszont ezen a rendkívül rétegzett társadalmi osztályon belül a ténylegesen mozgósítandók köre egyúttal felfelé és lefelé ki is tágult. Ez a jelenség jelentős részben a helyettesek állításának szigorú követelményeivel függött össze. A hagyományosan a katonáskodástól távolmaradó egyértelmű kivételeket (egyháziak, özvegy nő családfők) jogilag ugyanúgy a személyes felkelés kötelezte, ők azonban automatikusan helyettes útján teljesítették ezt. A kevésbé egyértelmű kivételek azonban, mint láthattuk, sokkal több fejtörést okoztak az összeírásokat készítő megyéknek.

A nemesség szerepe kapcsán röviden érdemes visszatérnünk a „népi-nemzeti háború” koncepciójára, illetve a német diskurzus kapcsán már elemzett „nép” és „nemzet” fogalmainak jelentésére és egymáshoz fűződő viszonyára. A magyar esetben két, minőségileg eltérő kollektívum között a „Volk”/„Nation”, illetve a „Pöbel” kettősségéhez hasonló, részben vagyoni-társadalmi, részben mentalitásbeli és morális különbségtételt közjogilag a *Tripartitum* is explicitté tett. Werbőczy jogkönyve ugyanis világosan megkülönböztette egymástól az egy és ugyanazon nemesi szabadsággal (*una eademque libertas*) bíró valódi – birtokos – nemesek összességét, a politikai közösséget (*communitas*) jelentő *populust* és a nem-nemeseket, leginkább a jobbágyságot és a parasztság más rétegeit, illetve általában véve az adózó népeiséget jelentő *plebsset*.²⁸⁷ A 19. század elejének már kulturális értelemben is erőteljesen nemzetiesülő mainstream rendi politikai gondolkodásában az eredetközösség értelmében felfogott tulajdonképpeni politikai nemzetet (*natio, gens*) államalkotó népként a magyar nemesség konstituálta.²⁸⁸ Azzal együtt, hogy egyfelől a rendi privilégiumok, szabadságok, köztük a politikai jogok és politikai reprezentációt megvalósító intézmények nem korlátozódtak a nemességre, másfelől a nyelvkérdés hangsúlyossá válásával párhuzamosan erősödő etnicizálódás normájának tükrében a jogfosztott, de magyarul beszélő tömegekhez való viszony is fokozatosan átalakult.

²⁸⁶ *Napló* 1808, 163.

²⁸⁷ Vö. SZABÓ 2012, 1119.

²⁸⁸ Az 1808-as diéta naplójában a magyar „Nemzet” fordításaként egyaránt használják a *gens* és a *natio* kifejezéseket, nem csupán a magyar rendi-nemesi, de más nemzetekkel kapcsolatban is. Vö. *Napló* 1808, passim.

A korabeli inszurrekciók politikai irodalmában is erőteljesen jelen volt az a gondolat, hogy a patriotizmusra, így a haza fegyverrel való védelmére csak azok képesek, akik rendelkeznek valami megvédendővel, ami a – valamilyen módon koncipiált – hazához köti őket. Ez az idea tulajdonképpen ismerős lehet a kora újkori honpolgári humanista milícia-eszméből is,²⁸⁹ így a „régí törvényekre” hivatkozás mellett a klasszikus republikanizmus hatását is felfedezhetjük benne. A haza szeretetére és szolgálatára való képesség kritériumát korabeli vélekedések szerint mindenekelőtt a birtok, a nemesi *fundus* jelentette,²⁹⁰ ugyanakkor legalább ennyire fontos volt – különösen nemesi társadalom nagy tömegeit alkotó birtoktalan armalisták szempontjából – a nemesi szabadság (*libertas*) és az ezt garantáló ősi alkotmány értéke. Igen plasztikusan fogalmazódott meg a nemesi szabadság és az inszurrekció exkluzivitásának gondolata közötti összefüggés az 1808-as diéta tizenhetedik ülésén. Egyes vármegyék a helyettesítés lehetőségének megszüntetéséhez kapcsolódó észrevételeik között világosan leszögezték, hogy mivel a *personalis* felkelési kötelezettség alapját a nemesi szabadság(ok) élvezete jelenti, ezért a személyes felkelésnek a nemeseket a nemtelenektől elválasztó közjogi törésvonal mentén kasztszerűen zárt katonai alakulatot kell alkotnia: „Nemest nem lehet senkinek úgy-is maga helyett állítani. Mert minden Nemes a’ Felkelésre köteleztetik. A’ Nemtelen pedig nem részesül a’ Nemesi szabadságokban [non gaudet Nobilitari libertate]. [...] A’ Nemtelenek közzül ha tsak ugyan állitunk magunk helyett, megtsonkitjuk ezzel az állandó katonaság számát. A’ buzgóság sem lesz olyan az illy keveredett sereg között. [...] Se helyye, sem szükség nintsen arra: hogy magunk helyett mást állitsunk. Mi mostan tsak a’ Nemesi személlyes Felkelést akarjuk rendbe szedni. Nem-is lehet azt Nemesi személlyes Felkelésnek mondani, ha Nemteleneket-is fogunk magunk helyett állítani”²⁹¹

Vörös Károly megállapítása szerint 1809 előtt a felkelések tovább élezték a megyei jómódú birtokos nemesi elitek, illetve a paraszti sorban élő kismemesség és a parasztság konfliktusát. Egyfelől a földjeiket a saját kezükkel művelő vagy iparos kismemesek amellet, hogy önmaguk felszerelésére sem futotta, kenyérkeresőként nehezen tudták hónapokra otthagyni otthonukat, amin 1809-ben a *concurrentionalis* kasszák valamennyire már segítettek. 1809 előtt a gyalogságot ráadásul nem egyszer parasztokból toborozták vagy töltötték fel erőszakkal, aminek számos esetben lázadás lett a vége.²⁹² A felkelés *personalis* jellegének

²⁸⁹ Részletesen lásd: METZGER 1999.

²⁹⁰ A felkelés módját meghatározó kulcsok természetesen nem a birtokok nagyságát, hanem a bevallott éves jövedelmeket vették alapul, tág teret nyitva a visszaélések előtt.

²⁹¹ *Napló* 1808, 204.

²⁹² VÖRÖS 1981, 98. A somogyi inszurgensek lázadásához lásd: VÖRÖS 1958, 6–33.

indoklásaként 1808–09-ben a nemesek és jobbágyok közötti különbségtétel kapcsán az az elképzelés is megjelent, hogy a korábbiakkal ellentétben ezúttal valóban a haza szeretetére alkalmas elkülönült „morális közösség”,²⁹³ a nemesség fog tömegesen katonáskodni mint „polgári test”, nem pedig helyette a felkeléshez állított, s ilyesféle érzelmi-értelmi azonosulásra képtelen jobbágyok, nemtelenek. Ha a jogok oldaláról alapvetően nem is (bár az udvar és a megyék időközben számos ösztönzőt kilátásba helyeztek), ám a kötelességek felől nézve a felkelés mindenképpen eltolódást jelentett a *Tripartitumban* foglalt *una eademque libertas* elvének érvényesítése felé.

Ugyanakkor egyfelől a hazai közjogi hagyomány, a nemesi nacionalizmus dogmái és a felkelés kereteit meghatározó törvények, másfelől pedig a mozgósítás praxisa közötti összefüggésekre tekintettel a jelenséget Tóth Zoltán nyomán a „rendi határvonal” problémája felől is megragadhatjuk. Magyarországon sajátos módon a „rendi határvonal” ugyan ritualizált hierarchiákba rendezett morális közösségeket határolt el egymástól, ám nem hozott létre a leszármazás alapján átjárhatatlan, kasztszerű társadalmi különbségeket. A nemesség tekintetében e választóvonal a teljes rendi osztályszerkezetet keresztülmetszette, s tulajdonképpen nem támasztott a nemesi jogállással kapcsolatban vagyoni és életmódbeli feltételeket. Tóth egyébként maga is az utolsó, még rendi jogi normák között mozgó formakereső periódust a 18–19. század fordulójára tette, amely „egyrészt a háborúk során bővebben ontotta a nemesi rangemeléseket is, másrészt a kiváltság alapjának nagy forradalma zajlott a honoratior-státus születésével”.²⁹⁴

Az 1809-es felkelés teremtette helyzetre lefordítva: a háborúban való részvételnek a honvédelem személyességéből adódóan erősödő nemesi jellege egyrészt a nemességen belül indított meg emancipációs tendenciákat, másrészt adott esetben a nemesség határvidékén vagy azon kívül élő csoportok számára is fölfelé irányuló mobilitási csatornát jelenthetett (a legszerencsésebb esetben akár nemesség szerzését is). Több példát is találhatunk arra, hogy a „befogadó közösség”, a megye nemesi társadalmának a közgyűlés nyilvánossága előtt ígéretet vagy tényleges lépéseket tett az uralkodónál való közbenjárásra a nemesség elismerésének megszerzésének érdekében, ami tulajdonképpen az érintettek morális elismerésének egyfajta „rituális kinyilvánítása” volt, s még a törekvés sikertelensége esetén is presztízsemelkedéssel

²⁹³ Tóth Zoltán kifejezése.

²⁹⁴ Vö. TÓTH 1991a, TÓTH 1991b, 22. A bekezdésben alapvetően az utóbbi cikk gondolatmenetét követtem, de e két tanulmány alapján disszertációmban több helyütt utalok még Tóth Zoltán inspiratív gondolatmenetére. Tóth gondolatmenetének rekonstrukciójához lásd: HORVÁTH 2017, 2–9.

járhatott. Rendelkezésre álló nemesek híján a felkelésbe időről-időre betoborzott vagy rosszabb esetben befogott parasztok esetében az anyagi ösztönzőkön kívül a jobbágyi helyzet bizonyos könnyebbségét jelenthette, hogy katonai szolgálatuk leteltét követően a megyék bizonyosságlevelekkel garantálták számukra, hogy nem vihetők el reguláris katonának, ami ugyanakkor a hadsereg újoncalapját csökkentette.²⁹⁵

Ennek a kétarcú, egyrészt a felkelés exkluzivitásával, másrészt a nemesi vagy rendi „emancipációval” jellemezhető tendenciának adott hangot nemes Édes István, Komárom megyei felkelő, „Természetes Poëta”²⁹⁶ a mozgósítás kezdetére, március 14-ére datált alkalmi versfüzérében. Édes munkája az inszurrekciós verskorpusz különösen fontos darabja. Szerzője, aki az ügy sikerében úgy tűnik, maga is érintett és érdekelt volt, nemcsak általában a nemesség honvédelmi kötelességeinek teljesítésére buzdított, legitimálva a háborút a helyi kollektívum tagjai előtt, de egyúttal sajátos „tankölteményként”, könnyen fogyasztható formára fordítva le a törvények és egyéb rendelkezések tartalmát, be is mutatta a felkelés kiállításához vezető konkrét lépéseket és szertartásrendet. Édes a következőképpen verselte meg a személyes inszurrekció kötelességét:

„*Personaliter* fel-keljünk,

A' nagyokkal együtt légyünk,

Kik az köz-rendet szeretik,

Magokat észbe véhetik.

Tartozik a' Nemes menni,

A' gazdaggal meg-jelenni.

Lusztra Deputázió nál,

Mit el-végessz maradj annál.

[...]

Senki ne légyen itt pártos,

Többet adván a' Birtokos,

Kinek nints miből fizetni,

Annak sor szerént köll menni.”²⁹⁷

²⁹⁵ VÖRÖS 1981, 98.

²⁹⁶ A költő az Édes-család madari-komáromi ágához tartozott. Bár a rendelkezésre álló kutatások hiányosak, feltételezhető, hogy a neves költő, Édes Gergely unokaöccséről, (II.) Édes Istvánról van szó (*1776, Komárom). Ehhez lásd a család kései leszármazottja által összeállított családfát: <http://web.axelero.hu/edeseamil/edemhonlap/csaladfakesagacsakak.html> (letöltve: 2019. 08. 14.). Az armalista családfához lásd még: ALAPI 1911, 4, 29–30, 144, 200.

²⁹⁷ ÉDES 1809, 16–17.

2. *Erősödő nemzeti jelleg és intézményi különállás: rendi értelemben vett „nemzeti-esülés”.* Az udvar által meghirdetett „népi-nemzeti háborúból” következő tömeges mozgósítás érdekében a Lajtán túl hozott intézkedések és az ezekhez kapcsolódó propaganda Magyarországon is érezte a hatását. A közép- alsóbb rétegek efféle széleskörű mobilizációja az örökös tartományokban – Tirolt és Bécset leszámítva – ugyan újnak számított, ám a Magyar Királyság esetében, tekintettel a korszak 1809-et megelőző három inszurrekciójára, nem. Ezek ugyanis eleve és mindenekelőtt személyes és/vagy anyagi értelemben a közjogi-lag privilegizált nemesség (mint a *Hármaskönyv* értelmében vett *populus*), illetve a korabeli nemesi nemzet mint politikai entitás honvédelmi terhét jelentették, így kezdettől fogva szükséges volt hangsúlyt helyezni a nemesi szabadságot ellensúlyozó kötelességek teljesítésére buzdító ideológiai meggyőzésre. Ez lecsapódott már az 1796–97-es propagandában is, melynek eredményeképp korábban nem látott mennyiségben születtek különféle műfajú mozgósító szövegek. A számos nemesi felkelésre buzdító szöveg, köztük hivatalos iratok is, már a korszak első felkelése alkalmával, a végig erős vármegyei szint mellett, a nemesi nemzet ügyeként tárgyalták a felkelést és a franciákkal, illetve a forradalom expanziójával szemben vívott háborút. A felkelés ugyanis „objektíve magyar rendi-nemesi és mint ilyen a birodalmi hadszervezéstől formailag független, önálló hadsereg volt”, melynek „[f]üggetlensége újabb jele és eszköze volt annak a különleges állásnak, melyet [...] Magyarország számára a rendi alkotmányosság jelentett.”²⁹⁸

Az 1808-as törvények számos tekintetben tovább „nemzetiesítették” e régi rendi-nemesi kötelességet, ami egybevágtott a jómódú köznemesség 18. századi megerősödésének politika- és társadalomtörténeti folyamatával és az „alkotmányos rendiség” kialakulásának keretein belül azzal az alapvető fogalmi változással, hogy a nemesség, pontosabban a *bene possessionati* mint a politikai jogok letéteményese, a *tractatus diaetalisban* a rendi ország (*regnum*) helyett, a kilencvenes évektől fogva egyre inkább a magyar nemzettel azonosította magát. E folyamat a nemesi nemzettudat átalakulása szempontjából kulcsfontosságú. A korábbi *regnum* helyére emelt „nemzet” hosszabb távú átértelmeződésének egyik legfontosabb aspektusát az jelentette, hogy a fogalom szemantikai struktúrájába a nyelv mindinkább konstitutív tényezőként emelkedett be.²⁹⁹

Amennyiben ez a szemantikai változás a felkeléssel kapcsolatos diétai viták, a törvények és a háborús propaganda szintjén közvetett vagy közvetlen formában érzékelhető, az

²⁹⁸ VÖRÖS 1981, 97.

²⁹⁹ SZIJÁRTÓ 2017b, 324.

ebben az időszakban általában véve még semmiképpen sem azonos azzal az integratív nemzetfogalommal, ami alapján az etnikumát, nyelvét tekintve magyar, illetve nem magyar, de a magyar nyelven keresztül magyarosítható *misera plebs contribuens* emancipációja elgondolható. Sokkal inkább arról van szó, hogy a „nemzet” fogalmában szemantikailag eleve a politikai jogok birtokosainak körére korlátozódó *regnum*, mint „rendi ország”, illetve a nemesi szabadsággal rendelkezők körét morális értelemben is felölelő *populus, natio, gens* jelentésrétege mellé egy újabb restriktív – de „demokratizációs” potenciáljában a fogalom szemantikai struktúrájának átalakulását magában hordozó – kritérium lépett be: a magyar nyelv. A „rendi határvonal” rugalmasságáról, „átjárhatóságáról” már esett némi szó, s ebben az időben a nyelvi kritérium sem vált még kizárólagossá.

A fentiek tükrében a felkelés nemzeti jellege a korábbiaknál határozottabb arcélet kapott. A jelenség összekapcsolódott egyfelől bizonyos nyelvi követelmények megjelenésével, a több téren is tetten érhető uniformizációval, illetve ezekkel összefüggésben az intézmény hadszervezeti különállásának, egyúttal a reguláris hadsereggel való egyenértékűségnek erőteljes érvényesítésére tett intézkedésekkel. Ide sorolhatók a magyar vezényleti nyelv, a felkelés egyenruhái, az ország szokásához híven a nádori és kerületekre épített vezérlet, a honvédelmi funkciót érvényesíteni, illetve a felkelést külön testként megőrizni hivatott jogi biztosítékok, továbbá a tisztek hatáskörének, zsoldjának ellátásának egyenrangúsítására irányuló törekvések.

A fenti értelemben vett „nemzetiesítés” és az ezzel járó uniformizáció nemcsak az udvarral, illetve annak legfőbb erőszakszervezetével, a kompozit, soknemzetiségű császári-királyi reguláris hadsereggel szemben domborította ki az inszurrekció sajátosságait, de a vármegyék partikularizmusával szemben is. Ez a tendencia különösen a vezényleti nyelvet illetően érhető tetten, melynek esetében az előírt magyar használata mind a birodalom hadseregében alkalmazott némettel, mind a megyék nemességének vernakuláris nyelvhasználatával, illetve a különbségek áthidalására bevett latin „tiszti” nyelvvel szemben új minőséget és normát jelentett, melynek érvényesítése azonban korántsem volt problémamentes. Csakúgy mint a 19. század első felének diétáin egymást követő hivatali nyelvet illető reformintézkedések végrehajtása.

Az elsősorban a művelt középrétegekre, illetve magára a Landwehrre irányuló, s a maga kontextusában innovatív osztrák propagandával ellentétben az 1809-es felkelés törvényi hátteréhez hasonlóan az inszurrekcióhoz és háborús mozgósításhoz kapcsolódó diskurzusokat is alapvetően a nemesi politikára jellemző hagyományos nyelvi formák, politikai

beszédmódok alkalmazása jellemezte. Az 1808. évi diéta vitái és ceremoniális megnyilatkozásai hagyományosan az „ősi alkotmányosságra” és a harcias nemesi-nemzeti erényekre hivatkoztak. Sokat elmond a nemesi felkelés rendezésének ideológiai hátterét a rendek oldaláról alapvetően jellemző tradicionalizmusról – a napló hiányosságai ellenére – az országgyűlés politikai nyelvhasználata. A hadszervezeti kérdésekről szóló diétai politikai diskurzust a rendek részéről továbbra is a „régí törvényekre”, illetve az „ősi alkotmányra” hivatkozás rendi-nemesi nacionalizmussal összekapcsolódó retorikája uralta. A megyei követek a patriotizmus diktálta honvédelmi kötelelességeket (és azok teljesítésének konkrét formáit) is értelemszerűen a rendi-nemesi alkotmányosság saját politikai érdekeikhez igazított összefüggéseiből vezették le. Nem véletlen, hogy a helyzetre tekintettel az uralkodó, illetve a nádor által a diéta kezdetén és végén elmondott szónoklatok is e hagyományos keretek között szólaltak meg, így igyekezve elnyerni a rendek tetszését.

Károly Ambrus főherceg, prímás egy másfajta, a rendek számára szintén nem ismeretlen politikai nyelv használatához nyúlt, amikor a nemzet katonai kötelelességeinek indoklását a klasszikus republikanizmus paradigmaticus antik mintákra és az egyszerű katonai erények megőrzésére-helyreállítására hivatkozó érvkészletének segítségével igyekezett alátámasztani: „Nem tsak a’ régi köz társaságoknak a’ Görögnek tudni-illik és Rómainak viszontagságai terjesztik ezt szemeink eleibe, a’ mellyek midőn sok időki leg-virágzóbbak valának, minekutánna közikbe a’ vitézi erőség [bellicae fortitudinis] helyett a’ puha henyeség az Haza szeretete [Patriae amoris] helyében, a’ különös Haszon kívánás és fösvenység [privati boni studium, et avaritia], a’ meg rögzött virtus [durae virtutis] helyett a’ gyönyörűségek hállói [voluptatum illecebrae] beférkezének; meg tsökkentek, el-nyomattattak, és tellyességgel eltöröltettek. De ezekhez hasonlókát majd nem tulajdon szemeinkkel látunk.”³⁰⁰ A klasszikus republikánus politikai szótárnak az elsődleges terepét azonban nem annyira a diétai politikai viták, sokkal inkább a mozgósítás médiumai, a korszak iskolás latin humanizmusán alapuló politikai alpműveltséget reprezentáló ceremoniális megyei politikai beszédek, prózai buzdító röpiratok, háborús prédikációk és mindenekelőtt a propagandisztikus politikai költészet igen gazdag korpusza jelentette, mindenekelőtt a patriotizmus vonatkozásában.

³⁰⁰ *Napló* 1808, 46–49. Az idézetek a hivatalos latin változatból származnak.

III. KISFALUDY SÁNDOR ÉS AZ 1809-ES INSZURREKCIÓ MOBILIZÁCIÓJA

1. A MOBILIZÁCIÓ ZALÁBAN ÉS KISFALUDY SÁNDOR

A fejezet tehát a zalai illetőségű *bene possessionatus* Kisfaludy Sándor, mint ekkor már *Himfyének* kötetein és regéin keresztül a literátus nemesség körében országosan ismert és elismert író, veterán katona, a későbbi hivatásos propagandista személyén keresztül igyekszik betekintést nyújtani a Zala megyei mozgósítás és az ahhoz kapcsolódó propaganda folyamatába. Kisfaludy már 1808 végén kapcsolatba került a nádorral, aki önkéntes jelentkezését méltányolva fontos szerepet szánt neki egy a közeljövőben elkövetkezendő háború során felállítandó inszurrekcióban. A majdani *Hazafiúi Szózat* néven ismertté vált röpiratot párhuzamosan készítette el a megyei mozgósításban táblabíráként, majd a zalai felkelésben lovas őrnagyként rá háruló feladatok ellátásával. A disszertáció e részének középpontjában Kisfaludy életrajzának, s inszurrekciós szerepvállalásának egy kevésbé feldolgozott fejezete, az 1809. május 28-i hivatalos nádori „instrukció” kibocsátásáig terjedő időszaknak a megyei mozgósításba ágyazott története áll.³⁰¹

A téli és tavaszi hónapokban Kisfaludynak alapvetően két feladata volt a nemesi felkelés mozgósításával kapcsolatban. Egyrészt gróf Beckers (pontosabban rajta keresztül a nádor) decemberi megbízására egy háborús röpiratot készített, másrészt részt vett a zalai inszurrekció lábra állításában. Az előbbivel részletesen majd a *Hazafiúi Szózattal* kapcsolatos fejezetekben foglalkozom. Bár Kisfaludy feleségével, Szegedy Rózával folytatott igen kiterjedt háborús levelezése az inszurrekció történetére nézve rendkívül adatgazdag,³⁰² ám a zalai mobilizáció menetét illetően értelemszerűen csak kevés levél született, hiszen ezekben a hónapokban Kisfaludy jobbra még sümegi otthonában tartózkodott. A megyei levéltári anyagok, melyek a fejezet másik fő forrásául szolgáltak, elszórta bár, de tartalmaznak utalásokat a későbbi nádori szárnysegéd zalai szerepével kapcsolatban is.³⁰³

A következőkben Zala vármegye kapcsán a „háborús” adminisztráció működéséből kizárólag a mozgósítás és az ezt kísérő propaganda korai szakaszával foglalkozom. Zala, Veszprémmel vagy Vassal ellentétben a propaganda szempontjából semmilyen értelemben

³⁰¹ Az életút vonatkozó szakaszának mindeddig a legrészletesebb, egyben legjobb leírása: GÁLOS 1931, 45–62. A megyei perspektíva azonban lényegében Gálos Rezső tanulmányából is hiányzott.

³⁰² Ennek áttekintéséhez lásd: PRAZNOVSZKY 1992.

³⁰³ Itt szeretném megköszönni dr. Kulcsár Bálintnak és Molnár Andrásnak az MNL ZML-ben folytatott kutatásban nyújtott segítséget.

nem számított rendkívülinek, ugyanis az uralkodó, illetve a nádor nevében kibocsátott, illetve a megyében a mozgósítás (és később a demobilizáció) szertartásrendjéhez kapcsolódóan elhangzott hivatalos szövegeken túl megyei érdekű félhivatalos, nem-hivatalos nyomtatott buzdító munkák nem jelentek meg. A mobilizáció volumenével kapcsolatban R. Kiss István úgy fogalmazott, hogy Zala „azon kilenc vármegye között van, melyek törvényes kötelezettségükön fölül nem állítottak lovasságot; de így is 900 lovast állított ki, ez pedig kevés híján (melyet Vasvármegye egy százada pótol) egy lovasezredet tesz ki. Már ebből, valamint a fogyatékos felszerelés és ellátás elleni panaszokból is kitűnik, hogy a vármegyét nem hatotta át teljesen az országos lelkesedés”.³⁰⁴ R. Kiss állítása pontatlan és következtetése sem helytálló, a megyei levéltári anyagok árnyalják a zalai nemesség hozzáállását az inszurrekció felállításához.

A felkelés megszervezésével kapcsolatos feladatok alapvetően a nemesi vármegyékre hárultak. A megyei törvényhatóságok mozgósítását, majd demobilizációját mind katonai téren, mind a propagandát tekintve a nádor és hivatala irányította és hangolta össze. Ahogyan Hudi József megjegyezte, a megyéket vezető nemesi elitek 1809-ben mindenütt átértézték, hogy „az alkotmányos szabadság védelme egyet jelent a nemesi privilégiumok és a status quo fenntartásával”, a tisztikarok többsége a nemesi nacionalizmus híveként lépett fel.³⁰⁵ Az 1808-as diéta vonatkozó rendelkezései alapján és az 1808 késő telén – tavaszán meginduló mozgósítás, a háború, majd az 1810-es demobilizáció során a közigazgatással és a bíraskodással kapcsolatos feladatokon túl a megyei adminisztrációkra számos rendkívüli teendő elvégzése hárult. Voltak vármegyék, melyek már az országgyűlés lezárultát és a követek visszatérését követően 1808 végén megkezdték a felkeléssel kapcsolatos előkészületeket, máshol erre csak jóval később került sor.

A felkelést, melynek a korszak folyamatos fenyegetettsége ellenére sem voltak állandó keretei, békeállománya, szokás szerint meglehetősen későn szólította hivatalosan fegyverbe az uralkodó. A vármegyék többségének ezért a legtöbb esetben komoly gondokat okozott a csapatok gyors kiállítása, felszerelése és kiképzése. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a századforduló korábbi három nemesi felkelése során szerzett tapasztalatok a megyei vezetés és az adminisztráció számára bizonyos fokú rutint is biztosítottak a nemesség fegyverbe állításával kapcsolatos feladatok elvégzéséhez. Értelemszerűen a legkomolyabb megterhelés a harcok és az idegen megszállás által érintett dunántúli részekre nehezedett. Az északkeleti megyékben (Zemplénben, Sárosban, Szepesben, Ungban) a galíciai lengyel felkelés jelentett

³⁰⁴ R. KISS 1911, 140.

³⁰⁵ HUDI 2006, 199.

az előbbinél alacsonyabb intenzitású fenyegetést, valamint honvédelmi és rendfenntartási pluszfeladatokat.³⁰⁶

A mozgósítás és a háború miatt megnövekedett feladatokat a ritkábban ülésező köz- és kisgyűlések önmagukban nem tudták ellátni. A megyék vagy külön folyamatosan működő, azaz permanens deputációkat hoztak létre, vagy mint Veszprémben, a rendes közgyűlés alakult át ilyesfajta bizottsággá, továbbá egyes speciális feladatok ellátására külön bizottságokat is felállítottak. Hudi József Veszprém megye példáján keresztül a következő megyei feladatköröket különítette el a mozgósítás és a háború kapcsán: 1. a nemesi felkelés megszervezése; 2. munkaerő mobilizálása a komáromi és győri várerődítési munkálatokra; 3. a gyors tájékoztatást és döntést lehetővé tévő kommunikációs rendszer kiépítése; 4. augusztustól a megyére eső újoncok kiállítása; 5. a győri ütközetet követően szétszéledt nemesi felkelő ezredek újjászervezése és a szabad lovas csapatok kiállítása; 6. a közbiztonság fenntartása; 7. az átvonuló császári-királyi és francia katonaság ellátása, illetve a betegek és sebesültek ápolása a katonai kórházakban; 8. a járványok kitörésének megakadályozása; 9. a megyére eső háborús költségek fedezése (jelentős részben kölcsönökből) és a háborús károk enyhítése.³⁰⁷ A törvényhatóság feladatai a fentiekkel azonosak voltak Kisfaludy Sándor szűkebb pátriájában, Zalában is, melynek északi részét – többek között Sümegyet – ha komolyabb harcok nem is, de a francia csapatok átvonulása, egyes települések megszállása, a rekvizitációk által okozott károk érintették a háború során.³⁰⁸

A megyei nemesség elitjéhez viszonyítva Kisfaludy Sándor igen komoly katonai múlttal rendelkezett, úgy gyakorlati, háborús tapasztalatait, mint elméleti képzettségét tekintve. Elsőként rövid ideig mint önköltséges hadapród Erdélyben a 2. Sándor Lipót huszárezredben,³⁰⁹ majd 1793 elejétől alhadnagyként, s Zala megye javaslatára³¹⁰ átkerülve a ne-

³⁰⁶ A Kisfaludy által a nádor számára írt jelentésben az inszurrekció galíciai harctevékenységéről csak töredékes információk szerepelnek. A zempléni felkelők dicstelen részvételéről számos adatot szolgáltat Kazinczy Ferenc 1809-es levelezése.

³⁰⁷ HUDI 2006, 202–203.

³⁰⁸ VÖRÖS é. n., f. 44 r–49r.

³⁰⁹ A segesvári főparancsnoksággal Erdélyben állomásozó ezred élete ebben az időszakban eseménytelennek mondható. Kisfaludy ugyanis nem sokkal a török háború lezárását követően, de még az első koalíciós háború kitörését megelőzően töltötte szolgálatát a Sándor Lipót-huszároknál. 1792 őszétől az ezred az első koalíciós háború kitörésével Erdélyből fokozatosan a Felső-Rajna vidékére vonult. PIZZIGHELLI 1905, 92–93. skk.; 311. Az erdélyi állomáshelyek: 1. Nagyenyed, 2. Bolkács, 3–4. Segesvár, 5–6. Kóhalom, 7–8. Szentágota, 9–10. Baráthely, továbbá a tartalékokat Segesvárra vezényelték és ott feloszlatták. Az első négy svadron már novemberben, a többi a következő év januárjában vonult Németországba.

³¹⁰ Először 1790 nyarán tett kísérletet arra, hogy miután érdeklődött a Kancelláriánál a feltételekről, anyai nagyanyja, özv. Sándorffyné Tarányi Terézia közbenjárásával Zala vármegyénél felvételét kérje a testőrségbe. Özvegy Sándorffyné a megyénél apja, a néhai Tarányi Ferenc megyei érdemeire és a Kisfaludy-nemzetség zalai kötődésére hivatkozott, ugyanis id. Mihály anyja, Klára, Kisfaludy III. László férje a Zalában is birtokos,

mesi testőrség állományába 1795-ig Bécsben a gárdánál, ezt követően büntetésből áthelyezve az 1. helyőrségi ezredbe a milánói garnizonban,³¹¹ végül a rajnai hadszíntéren, az Oliver Wallis-féle 29. német gyalogezredben³¹² szolgált. A reguláris hadseregtől házassága miatt mint főhadnagy szerelt le (1797-ben léptették elő).³¹³ Különösen fontos tapasztalatot jelentett számára Milánó ostromát és feladását követő 1796 nyári francia fogsága, melynek során a direktórium Franciaországgal, illetve a francia nyelvvel és kultúrával közelebbről is megismerkedhetett.³¹⁴

Ezen tapasztalatok tükrében nem meglepő, hogy a veterán, de még mindig csak a harmincas éveinek végén járó Kisfaludyra 1809-ben tisztként számított Zala vármegye.³¹⁵ Nem ez volt azonban az első alkalom, hogy a *Himfy* költője kapcsolatba került az inszurrekcióval. Amikor 1797 áprilisában I. Ferenc, az Itáliából a Birodalom területére történő francia betörés miatt általános felkelést hirdetett, Zala megye Kisfaludyt is inszurgens kapitánynak javasolta. Ő ebben az időben azonban még a Wallis gyalogezredben katonáskodott,³¹⁶ melyet a nyár folyamán a Rajnai frontra, Stuttgart környékére vezényeltek, távollétében pedig Vizekeley Zsigmondnál, egykori katoná- és fogolytársánál érdeklődött a felkelés helyzetével kapcsolatban.³¹⁷

Zalában az 1796-os diéta határozataira hivatkozva 1797-ben kihirdetett nemesi felkelés komoly botrányt okozott. Az április 12-én az örökös főispán, gróf Althan János Mihály által elnökölt közgyűlés prominensei, köztük maga a főispán, gr. Szapáry Péter (1797-ben a felkelés megyei vezére), gr. Festetics György, Spissich János ugyanis a nemesség készület-

tekintélyes *bene possessionatus* Niczky-családból származott. Bár a megye ez ügyben kérvénnyel fordult a helytartótanácsához, ám ez nem vezetett eredményre. Kisfaludyt Zalán kívül még Győr, Vas és Veszprém vármegyék is „recommendálták” a testőrséghez. Atyja is igyekezett közbenjárni felvétele érdekében, gróf Károlyi Antal tábornagynál, a gárda kapitányánál.

³¹¹ Az 1766-ban felállított első Garnison-Infanterie Regiment, sorrendben tulajdonképpen az 5. német gyalogezred volt. Ezredparancsnokot nem neveztek ki az élére, 1796-ban az ezredes Holtman, őrnagyai Friedrich Rousseau és Peter Overdam, törzse 1796-ban Comóban állomásozott. 1808-ban a két garnizonezredet főlöslették, legénységét más ezredbe helyezték át, ezt követően az 5. és 6. gyalogezred száma üresen maradt. Lásd: *Almanach* VII, 4.

³¹² Az ezred 1791 és 1803 között viselte a 17. század első harmadában Habsburg szolgálatba szegődött katolikus ír arisztokrata katonatiszti családból származó Oliver Remigius Wallis grófja, Carrighmain bárója, altábornagy (Feldmarschalleutnant) (1742?–1799) nevét. Rövid katonai életrajzához lásd: http://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsW.html#W8; illetve: http://www.napoleon-online.de/AU_Generale/html/wallis.html (letöltve: 2018. 07. 30.).

³¹³ Előléptetéséhez lásd: GÁLOS 1935a.

³¹⁴ Részletesen lásd: POUPÉ 1933, 1937; EMBER 1934.

³¹⁵ A jómódú birtokos nemesség birtokai gyakran több vármegyében feküdtek, tagjait gyakran több vármegye táblabíráinak is megválasztották stb. Ezekben az esetekben az illető dönthetett, hogy mely vármegyében kíván felkelni, a megyei levéltárak inszurrekcionális anyagában számos ilyen kérvényt is találhatunk.

³¹⁶ Erről az időszakról a levelek mellett az évtizedekkel később keletkezett önéletrajzok is tájékoztatnak.

³¹⁷ Kisfaludy Sándor Vizekeley Zsigmondnak, Purkersdorf, 1797. május 5. = KSMM VIII, 109.

lensége miatt hiábavalónak ítélték az inszurrekciót. A megye az ügyben álláspontját az uralkodóhoz intézett feliratban fejtette ki, melyet Festetics fogalmazott. Zala feliratában felhívta a figyelmet a békekötés szükségességére, a felkelés túlságosan kései összehívására (ami később az intézmény állandósult problémájává vált), valamint arra, hogy a hadbahívás előtt diétán lenne szükséges részletesen szabályozni az inszurrekció kiállításának módozatait. Ezzel kapcsolatban arra hivatkoztak, hogy az utolsó részletes szabályozást jelentő 1741:63. tc. óta nem dolgoztak ki a kiállítás mikéntjére nézve érvényes kulcsot: azóta pedig az ennek az alapját képező nemesi birtokok nagy változáson mentek keresztül, illetve az országos hatóságok maguk is különböző zsinórmértékek szerint jártak el.³¹⁸ A gyalogosok és lovasok kért létszámának ezért csupán a töredékét ajánlották meg.³¹⁹

Bár a felkelés feletti diétai kontroll mértéke és a felségjogok viszonya a törvények homályossága miatt a korszakban mindvégig bizonytalan, vitatott volt, ám a köznemesi politikai elit megerősödésének általánosabb tendenciájához igazodva, a 18. század második felétől megnőtt a rendek befolyása az intézményre, amelynek megajánlásához az alkotmány szerint egyébként hagyományosan országgyűlés vagy az azt helyettesítő rendi szerv, *concursum* szükségeltetett.³²⁰ Ugyan az 1796-os országgyűlésen elfogadott 2. tc. értelmében a rendek „fölajánlották Ő szent felségének, hogy a törvény által előirt esetben és a törvények értelmében [...] a mint szükségesnek itélendi [...] az általános fölkelést [...] kérni és végrehajtani fogja”, de a kiállítás mikéntje, aktualizált szabályozás hiányában nem volt sem egyértelmű, sem naprakész. Az ügyben vizsgálat indult Somogyi János udvari kancelláriai tanácsos vezetésével. Ferenc király a vizsgálat lefolytatása után egy évvel, április 24-én kelt leiratában leváltatta – felhánytorgatva szabadkőműves múltját és jakobinus kapcsolatait – Spissich János első alispánt,³²¹ több megyei tisztségviselőt, táblabírást – köztük Festeticset – is megbüntetett, majd július 25-i leiratával felmentette a főispánt, adminisztrátort nevezve ki a megye élére.³²²

Bár Vizkelety válaszelevele elkallódott, de a később retorziókat kiváltó feliratról úgy tűnik, beszámolt Kisfaludynak, akit a levél „Insurrectioról írott tikkelye [...] boszszúságra

³¹⁸ Zala megye felirata, Zalaegerszeg, 1797. április 12. az uralkodó leiratával együtt magyar fordítását közli: LONDESZ 1900, 124–128.

³¹⁹ KURUCZ 1999, 275.

³²⁰ Az is kérdéses volt, hogy pontosan mikor ajánlják ezt fel a rendek. Közvetlenül vészhelyzet esetén vagy esetleg – mint 1808-ban – még békeidőben, az érdelemi háborús mozgósítást megelőzően.

³²¹ A mozgalom háttéréhez lásd: VÖRÖS 1972, 303–319.

³²² OZMT, 67–69; ZMTO, 153–155; MOLNÁR 2000a, 74. Ettől kezdve egészen 1835-ig adminisztrátorok álltak a megye élén.

gerjesztett”. Ő ennek ellenére igyekezett megnyugtatni a – feltehetően a zalai felkelés felállítását támogató – Vizkeletyt, hangsúlyozva, hogy – itt az április 18-én megkötött leobeni fegyverszünetre utalt – a Franciaországgal kötött béke biztosra vehető, így a felkelés is „tsak pünkösdi királyság lett volna”.³²³ Ebből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy a Spisich-féle kör rebellis lépését pozitív vagy negatív módon értékelte-e. Kisfaludy ugyanis rendkívül diplomatikusan fogalmazva az inszurrekció – uralkodó általi – fegyverbe szólítását a békét megelőzően „*si vis pacem, para bellum*”-alapon szükségesnek, Leoben után viszont már okafogyottnak ítélte.

Augusztus 2-án Takáts József, Festetics György fiának, Lászlónak a nevelője Bécsből írt levelében említette a nemesi felkelés ügyét Kisfaludynak, nem utalt azonban a zalai ellenállásra és az idősebbik Festetics gróf rebellis szerepére sem. Beszámolt a neveltjével tervezett magyarországi és erdélyi körútjáról, melyben útba ejteni tervezték Zalát is: „Én ezen hónapnak 20^{dika} felé el hagyom Bétset. Nyolcz napokat Szala Vármegyében töltvén, hogy az inszurgens Nemességget, a’ ki most Szombathely körül remekezni fog Ő Felsőeknek jelenlétében, meg tekenhessük, Erdélynek vesszük utunkat: és így tsak 15^{dik} 8^{ber} tájban térek ismét ide vissza.”³²⁴ Kisfaludy válaszát nem ismerjük.

Az 1800-as nemesi felkelés idején Kisfaludy május 17-i házasságkötését követően felesége révén már a Szegedyek kámi birtokán, Vas vármegyében lakott, de ebben az inszurrekcióban saját bevallása szerint nem vett részt.³²⁵ Kisfaludyt 1800. június 17-én, Medgyesi Somogyi János főispáni helyettes javaslatára nevezték ki Zala megye táblabírájává.³²⁶ A megye közéletéről – leszámítva az 1797-es incidenst – először 1800-ban, már a diszpenzáció megadásával érvényes házasságát követően,³²⁷ de még „osztálya” előtt nyilatkozott az ekkoriban testvérelével, Bódival együtt Pesten prókátorkodó, de Győr és Zala vármegyék, valamint Pest között ingadozó Péteri Takáts Józsefnek, aki jövőbeni karrierjével kapcsolatos tanácsért fordult hozzá. Kisfaludy azt javasolta, hogy ha teheti, maradjon Pesten, ha pedig vármegyei hivatalt kíván vállalni, menjen Győrbe, de mindkettővel jobban jár, mintha Zala vármegyébe jött volna, „a’ hol most rút factiók uralkodnak, mellyeket tsak az katzaghatja ki, és vetheti meg, a’ ki tellyességgel a’ Vármegyére nem szorúlt”.³²⁸

³²³ Kisfaludy Sándor Vizkelety Zsigmondnak, Linz, 1797. május 23. = KSMM VIII, 111.

³²⁴ PIMK V. 4713/1001. Péteri Takáts József Kisfaludy Sándornak, Bécs, 1797. aug. 2.

³²⁵ Vö. Kisfaludy Sándor Kossuth Lajosnak, Sümeg, 1844. május 20. = KSMM VIII, 643. A felkelést szeptember 4-én szőlította hadba az uralkodó, a megyék összesen 37.378 főt állítottak ki, a csapatok még a luneville-i békét (1801. február 9.) követően is fegyverben maradtak, majd áprilisban a Fischamend melletti táborba vonultak, ahonnan április 15-én dicséret mellett bocsátották el őket. GÖMÖRY 1888, 55–63.

³²⁶ Somogyi kérését és a kinevezés kivonatát a közgyűlései napló alapján közli: KSHM, 587.

³²⁷ Ennek részleteihez lásd: FENYŐ 1961, 92–93; de különösen: GÁLOS 1934, 83–87.

³²⁸ Kisfaludy Sándor Péteri Takáts Józsefnek, Ötvös, 1800. jún. 28. = KSMM VIII, 134–135.

Kisfaludy ugyan nem tartozott a megyét irányító köznemesi elitbe és a megyei tisztikarban sem vállalt *nobile officiumot*, még kevésbé fizetéssel járó hivatalt, ugyanakkor már a tízes évek körül aktívan kivette a részét a megyei közéletből. A jelentősebb megyegyűléseken általában maga is jelen volt, az 1805-ös diétát követően egy erre rendelt deputáció tagjaként 1806–07-ben többedmagával, mint zalai táblabíró és író költő részt vett a Versegly Ferenc közreműködésével zajló megyei tiszti szótár kidolgozására irányuló munkálatokban.³²⁹ Táblabíróként 1807-től haláláig, az 1843-as év kivételével, az országgyűlései követutasításokat kidolgozó bizottságoknak minden esetben tagja volt, olyannyira, hogy az elkészült utasítások bizonyos pontjai is rá vallanak.³³⁰ Neve megtalálható az 1811-ben gróf Amade Antal által országgyűlési követnek javasolt 18 személy listáján, amelyen a megye legtekintélyesebb nemesei szerepeltek.³³¹ Kisfaludy, ahogyan azt Degré Alajos is hangsúlyozta, nyilvánvalóan nem birtokainak súlya miatt került rá a lajstromra, hanem jó házból való származása, családjának zalai kötődése és íróként, illetve a nádor szárnysegédédeként szerzett presztízse miatt.

Az 1805-ös felkelés Gyalókay Jenő hadtörténész álláspontja szerint mind közül a legerősebb inszurrekció lett volna, ha teljesen megalakul. Ezt a felkelést is szokás szerint későn, csak 1805. október 27-én szólította hadba az uralkodó. Napóleon gyors előnyomulásának hatására azonban már november 8-án a dunántúli kerületben (ahova Zala is tartozott), illetve a dunáninneniek nagy részében ideiglenesen felfüggesztette a nádor a mozgósítást, nehogy a fegyverkezés a Bécshez közelítő ellenséget beütésre készítse.³³² A szervezést néhány dunáninnyi és dunántúli megyét kivéve a nádor december 7-én újraindította, ugyanakkor a hadviselő felek már december 6-án fegyverszünetet, december 26-án Pozsonyban pedig békét kötöttek, január 8-án pedig a király már el is rendelte a felkelés feloszlását.³³³

Számos megyében – köztük Zalában – tehát le kellett mondani a szervezésről, a Pozsonytól távolabb eső 30 vármegye, 26 szabad királyi város, a Jászkun kerület, a hajdúvárosok és a 16 szepesi város azonban megkezdte a szervezést, így a békekötés napjáig kb. 15.000 főt állítottak ki.³³⁴ A közeli Veszprémben a felkeléshez önként ajánlkozó Hunkár Antal írta visszaemlékezésében, hogy bár a nádor „az országot alattomban az insurrectióra

³²⁹ VISZOTA 1905, 212–232; újabban: DONCSEZ 2019a. E deputációt Nagy József prépost elnökölte.

³³⁰ DEGRÉ 1974, 344.

³³¹ DEGRÉ 1973–1974, 146.

³³² GYALÓKAY 1925, 256, 278–279.

³³³ GYALÓKAY 1925, 286–287.

³³⁴ GYALÓKAY 1925, 288–289.

felszolitá, és azt a dunai két kerületet, nehogy a dolog az ellenség előtt szemet szurjon, kivéve a két Tisza-kerületekben ki is állította, minálunk pedig az csak papiroson létezett”, így a munkája mindössze a járási lóállomány összeírására szorítkozott.³³⁵ Ebben az évben Zala megye is elkezdte az insurrekció lábra állításának előkészítését, Kisfaludy azonban nem volt az illetékes deputáció tagjai között.³³⁶

Kisfaludy 1797-et követően adatolhatóan tehát legközelebb csak 1809-ben került közelebbi kapcsolatba a nemesi felkeléssel. A háborúk a *bene possessionatus* Kisfaludy-családot, tekintve, hogy a fiúk közül a jogi-hivatali pálya alternatívájaként többen is katonának szegődtek, közvetlenül is érintették. A franciák ellen a hat fiútestvér közül összesen négyen hadakoztak, közülük egy, Dani el is esett (*1776, †179?).³³⁷ Az 1809-es osztrák-francia háború során Sándor inszurgensként lett felkelésre kötelezve (hasonlóan a közelebbi atyafiság, baráti kör számos tagjához), míg János (*1786), aki később a nádor mellé került,³³⁸ és Károly (*1788) a reguláris hadsereg kötelékében szolgáltak. A családot azonban más módon is érintették a Magyarország területére átterjedő harcok. Kisfaludy egyik levelében említette, hogy

³³⁵ HUNKÁR 2004, 44.

³³⁶ A Kossuthnak írt időskori levélben Kisfaludy az 1800-as és 1805-ös eseményeket keverve bizonytalanul fogalmazott. Vö. Kisfaludy Sándor Kossuth Lajosnak, Sümeg, 1844. május 20. = KSMM VIII, 643–644. A permanens deputáció jegyzőkönyvét lásd: MNL ZML IV. 1i. 14. dob. 183. sz. *Protocollo de Coordinatione Insurrectionis Anni 1805*.

³³⁷ Kisfaludy Danival kapcsolatban Bécsből azt írta Bódinak, hogy báró Ott Péter Károly ezredes feleségétől (Maria Anna Czekelius von Rosenfeld) értesült arról, hogy inkább őt, mint Danit szerette volna ezredébe (2. Sándor Lipót huszárezred), megjegyezve, hogy: „felettebb rosz természetű gyermek biz’ő – ’s igen félek annak néha szomoruvá válható következeitől”. Kisfaludy Sándor [Kisfaludy Boldizsárnak], Bécs, 1793. ápr. 28. = KSMM VIII, 94. Dani, aki szintén „poéta volt, és a’ táborból versekben levelezett” 18 éves korában „mint alig nevezett Huszár Hadnagy elesett” „Hagenaunál”. Kisfaludy Sándor [Toldy Ferencnek], Sümeg, 1833. ápr. 28. = KSMM VIII, 531. Halálózására Gálos 1795-öt, a család monográfusa, Kisfaludy László 1796-ot ír (KISFALUDY 2004, IV. tábla). A Felső-Rajna vidékén található Hagenauban 1793. november 18. és december 22. között vívtak francia győzelemmel záruló csatát, Dani azonban valószínűleg a város környékén valamelyik későbbi összecsapásban eshetett el. Amennyiben Sándor pontosan emlékezett Dani korára és halála helyére is, úgy nagyon valószínű, hogy testvére a 18. évében esett el. A helyzetet bonyolítja, hogy a *Preßburger Zeitung* 1795. december 22-i száma a rajnai frontról arról tudósított, hogy Ott generális „bátor cselekedeteikért” többeket dícséretben részesített, köztük „Kisfaludi” alhadnagyot (Unterleutnant) a Wurmser (8. sz.) huszárok közül. PZ, 1795, 102. sz., dec. 22., 1236. Dani halála pontos időpontjának és körülményeinek tisztázásához bécsi hadilevéltári kutatások lennének szükségesek. Jelenleg még abban sem lehetünk biztosak, hogy mely ezredékben szolgált.

³³⁸ Sándor hozzá írt leveleinek címzése alapján 1830 körül a palatinális huszárezredben szolgált, mint kapitány (Rittmeister) és a nádor szárnysegédje („Capitaine, Commendant d’une Escadron des Houssars, et Ajoutant de l’Archiduc Palatin d’Hongrie”). Kisfaludy Sándor Kisfaludy Jánosnak, Sümeg, 1830. máj. 3. = KSMM VIII, 454. Egyre halasztódó előléptetése miatt panaszkodott bátyjának, aki – hiszen maga is megküzdött hasonló problémákkal, s messzemenőig tisztában volt a katonatiszti karrierút sajátosságaival – igyekezett türelemre biztatni. Kisfaludy Sándor Kisfaludy Jánosnak, Sümeg, 1830. nov. 5. = KSMM VIII, 468. Nem sokkal később Jánost – mint a legöregebb kapitányt – Majorrá (örnagy) léptették elő az ezredtörzsnél (ez volt Sándor inszurgensi rendfokozata is Zalában, majd a nádor mellett): „Örömmel olvastam az újságokban, hogy végtére csakugyan Majorrá lettél, és pedig a’ Regementben. Azonban egy más valaki is [...] ugyan azon Regementben, és pedig előttem lett Majorrá. [...] Uradnak nem válik becsületére, sem az, hogy Idegen tétetett elődbe. – Egyéberánt akárhogy volt, már mégis csak Stabális, és az előmenetelnek Ország-uttyán vagy. A’ Katonának ez mindig szerencse: mert innen jobb, könnyebb, sebesebb és bizonyosabb az út felfelé.” Kisfaludy Sándor Kisfaludy Jánosnak, Sümeg, 1833. febr. 7. = KSMM VIII, 504.

a franciák egy Matkovics nevű kollaboráns nemes sugalmazására,³³⁹ miután megtudták, hogy a fiúk közül többen is ellenük harcolnak, teljesen kirabolták apja téti udvarházát, tetemes károkat okozva az ingóságokban, melyet 1815 után sem térítettek meg.³⁴⁰ Az id. Kisfaludy Mihály mint családfő ingó vagyont ért károk az egész ágat sújtották, nem véletlen, hogy Sándor egy szélesebb, genealogikus narratíva felől borúsán tekintett a Kisfaludy-fiúk háborús szerepvállalására és apja kifosztására, a család hanyatlásának történetébe ágyazva az 1809-es háború során elszenvedett anyagi károkat: „Én, és nemzetségem ugyan szörnyű áldozatokat tettünk a’ Hazának!”³⁴¹

Mint már szó esett róla a rövid, 1808-as háborús diéta eredményeképp a személyes felkelés széleskörű mozgósítását megalapozó törvény született. A megyei mozgósítás nyitányát Zalában az 1808. november 28-ától Zalaegerszegen tartott népes közgyűlés jelentette, melyen Kisfaludy Sándor és fivére, Boldizsár is jelen volt. Ekkor hallgatta meg a megye elitje a diétáról visszatért két követ, Bezerédj Ignác és Skublics Imre jelentését. A szentesített törvénycikkek a bevett hivatali úton ekkor még nem érkeztek meg, s így nem is hirdethették ki őket, ugyanakkor a követek „az Ország Gyűlésének Tanácskozásait, és Törvény által meghatározott végzéseit rövid foglalásban” előadták, továbbá átadták a megyének a törvények, a diétai jegyzőkönyv és az ahhoz tartozó iratok nyomtatványait, ígéretet téve arra, hogy a még nyomtatás alatt lévő íveket is továbbítják.³⁴²

Az egyes ügyek és intézkedések bemutatása tartalmilag alapvetően tömörebben, egyúttal indoklását tekintve több elemében a megye közönségére tekintettel bővebben is fogalmaz, mint a törvénytövegek. E beszámoló szerint az országgyűlési tanácskozások második legfontosabb tárgya két részre oszlott: „a’ Magyar Nemesség felkelése módjának Coordinációjára, és a’ Magyar Ifjúságnak jövőndöbéli Nevelésére”, azaz a magyar tisztképzést szolgáló katonai akadémia megteremtésére. A jelentés leszögezte, hogy a felkelés módját illetően az illetékes deputáció munkája alapján született törvény, nyomatékosítva, hogy „mivel

³³⁹ A Matkovics evangélikus nemesi család tagjai a 19. század első felében Győr vármegye közéletében jelentős szerepet játszottak. Ebben az időben a megye táblabírái között találhatjuk Matkovics István, korábbi tiszti alügyészt. Hogy pontosan melyik Matkovicsról írt Kisfaludy, a levél alapján nem eldönthető. DOMINKOVITS 2005, 327–328. A Zircen, a fosztogató francia katonák élén garázdálkodó Matkovics tetteiről és haláláról (tiroli vadászok lőtték agyon) kedélyes hangnemben írott regényes memoárjában az események idején a közeli Nagysztergáron tartózkodó, társaival a megszállt Győrből menekült bencés szerzetes, tanár Kovács Márk is beszámolt. Kovács a többek között a kolostorban hatalmaskodó – szerinte kálvinista – Matkovicsról (akinek tettei magyarázatával kapcsolatban egyébként felvetette a felekezeti gyűlölséget is) egy versben is megemlékezett, melyben pokorra kárhóztatta a hazájához hűtlen kollaboráns nemest. Kovács kéziratban maradt memoárját és versét Bay Ferenc szövegközlésében lásd: KOVÁCS 1941.

³⁴⁰ Kisfaludy Sándor [Toldy Ferencnek], Sümeg, 1833. ápr. 28. = KSMM VIII, 522–523. Vö. Kisfaludy Sándor Szegedy Rózáknak, Pápa, 1809. július 1. = KSMM VIII, 190.

³⁴¹ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózáknak, Komárom, 1809. július 6. = KSMM VIII, 197.

³⁴² MNL ZML IV. 1a. 1808. nov. 28. 1. sz. 874.

az Országnak Constitutioja szerént a' Magyar Nemesség Királyát, Házáját, és Constitutioját tsak védelmezni tartozik, a' Felkelésnek módja is ezen hajdani védelmező talpra” lesz állítva és tekintettel „az mostani háborus időknek és hadakozás módjának környülállásira” csak három évre került meghatározásra.

A követek ezt követően bemutatták a három évre megígért felkelés szabályozásának részleteit. A korabeli nemesség meggyőződéséhez igazodva – mely a diétán törvényi megerősítést nyert – hangsúlyozták, hogy az állandó katonaság felállításával és az ennek tartására rendelt hadiadóval a portális felkelés megszűnt, a bandériumok ügyének „kinyomozása” egy országos bizottságra bízott. Egyúttal azonban leszögezték, hogy „a' mostani felkelés módja annak hajdani természetéhez képest oda intéztetett, hogy az személyes légyen” és ismertették ennek részleteit is, tudatosítva, hogy a kötelesség minden nemes famíliát érint. A felkelés egyik új elemét a megyei törvényhatóságokra kivetett segedelmekből az ún. „Országos Concurrentiális Cassa”, azaz központi felkelési pénztár felállítása jelentette. Ez az indoklás szerint arra szolgált, hogy a „szegényebb sorsu Nemesek is” teljesíthessék törvényes kötelességüket és a sereg közös költségei pótolhatóak legyenek. A korábbi felkelések hasonló kasszáitól az különböztette meg, hogy „a' multt időkben minden V[árme]gyének ezen Cassája különösen volt most pedig az egész Ország Seregének szükségére [...] közös fog lenni”, azért, hogy azon vármegyéknek, „mellyekben számossabb, és s[z]egényebb a' Nemesség, azoknak részéről mellek kevessebb számu Nemességgel birnak, segittessen, és eképpen a szegényebb Nemesekre kivantató költségeknél terhe egyenessebb mértékben oszollyon fel”. Nemcsak a nádor, a megyék is tisztában voltak a felkeléshez szükséges modern, használható fegyverek fogyatkozásaival. Zala a követek beszámolója alapján már ekkor intézkedéseket tett arra nézve, hogy az inszurrekció számára az uralkodó nádor által tolmácsolt ígéretére Bécsben készítenő puskák és kardok időben átvehetőek legyenek.³⁴³ A követek ezután a létesítendő katonai akadémia ügyére tértek át, melynek célját abban jelölték meg, hogy az ifjúságból „az Országnak védelmére alkalmas Tiszti Tagok formátathassanak”. Bezerédj Ignác végül „azt is ki nyilatkozta”, hogy az általa erre a célra ajánlott 1000 forintot és a zalavári apát, Schlichtinger Farkas 2000 forintos adományát a „V[árme]gyének praesentájához kívánnák azon Sommakkal egyesíteni, mellyek ezen' megyéből is kétség kívül ajánltnak”.³⁴⁴

³⁴³ MNL ZML IV. 1a. 1808. nov. 28. 1. sz. 874–875.

³⁴⁴ MNL ZML IV. 1a. 1808. nov. 28. 1. sz. 871–872.

A mozgósítás következő lépését a számos befolyásos nemes részvételével tartott december 19-i rendkívüli közgyűlés jelentette, ahol Kisfaludy Sándor ismét megjelent.³⁴⁵ A helytartótanács vonatkozó rendelete alapján ekkor olvasták fel nyilvánosan és hirdették ki a felkelésre vonatkozó 2. és 3. tc.-ket. Ezek foganatosítása érdekében a megye első lépésként a megyei nemesség családonkénti összeírásáról határozott a diétán meghatározott lajstrom alapján. A lajstromozást illető zavarok elkerülése végett, tekintettel arra, hogy „minden ki telhető egyenlőséget, és pontosságot szükséges volna tartani” a megye Amade Antal főispáni helytartó elnökletével egy deputációt állított fel. A bizottság kinevezett tagjai a megye legbefolyásosabb mágnásai és jómódú köznemesei közül kerültek ki. A grémium főnemesi tagja volt gróf Batthyány Ferenc, gróf Festetics György, gróf Szapáry Péter, báró Ghillányi János, a köznemességből a teljesség igénye nélkül Inkey Ádám és János császári-királyi kamarás, Hertelendy Mihály és György, Forintos Gábor, Károly és Boldizsár, Oszterhueber Antal, Dervarits Mihály, Tuboly László, Szegedy Ferenc, Szalabéri Horváth József, Deák József és más táblabírák, köztük Kisfaludy Sándor is. Továbbá tagjai lettek még a megyei ügyészek, akik „az egész Magistratussal együtt neveztettek ki”.

E bizottság már a következő napon bemutatta munkáját, melyet a közgyűlés egyből helyben is hagyott azzal a megjegyzéssel, hogy mivel ez „a Törvényel, és az Ország által forma gyanánt ki adott Lajstrom Táblával való egyenlőség okáért Deák nyelven kiszitetett el, ezen eset a V[árme]gyének a Magyar nyelvre nézve lett előbbi rendelkezésének ne ártson”. Majd ezeket a megye kiadta a szolgabíráknak, hogy a melléjük kinevezett táblabírákkal együtt írják össze a táblázatba a kerületeikben lakó nemességet „olgy iparkodással”, hogy azt az 1809. márc. 20-ára kitűzött közgyűlésre be tudják nyújtani. A kirendelt táblabírák közül Oszterhueber János és Kisfaludy Boldizsár akadályoztatásukra hivatkozva nem tudtak eleget tenni a feladatnak, ezért helyettük Zsombor Ferencet és Káldy Sándort küldték ki, egyúttal felhatalmazták az alispánt, hogy amennyiben hasonló eset fordulna elő, saját hatáskörükben nevezzenek ki mást a pozícióra.³⁴⁶

Ugyanezen a közgyűlésen került sor a Ludovika Akadémiára tett adományok jegyzőkönyvbe iktatására is. A névsorban megtalálhatjuk Kisfaludy Sándor 50 forintos adományát is. Ez az összeg a felajánlások többségéhez hasonlóan a megye legmódosabb nemesurainak, mint Sümeghy József alispán 1000, Szegedy Ferenc 2000 vagy Inkey János 2500 forintos ajánlataihoz – illetve Kisfaludy vagyonához – viszonyítva ugyan inkább csak jelké-

³⁴⁵ MNL ZML IV. 1a. 1808. dec. 19. 954.

³⁴⁶ MNL ZML IV. 1a. 1808. dec. 19. 21. sz. 973–975.

pesnek tűnik. A közgyűlési jegyzőkönyvek elején név szerint felsorolt tisztviselők és befolyásosabb táblabírák szinte mindegyike hozzájárult valamekkora összeggel a katonai akadémia alapításához,³⁴⁷ s ebből nyilvánvalóan az egyébként igen szűkmarkú Kisfaludy – aki egyébként különböző fórumokon maga propagálta a magyar tisztképzés ügyét – sem akart kimaradni.

Közben az újabb Napóleon-ellenes háború előkészítésének céljával 1809 elején az uralkodó utasítására a két főherceg propagandakörútra indult az országban. Míg február vége és április között József nádor a tiszán- és dunántúli, addig a primás, Károly Ambrus a tiszán- és dunáninneni megyéket járta be,³⁴⁸ személyes jelenlétükkel és saját felajánlásaik példájával buzdítva további áldozatok vállalására a nemességet.³⁴⁹ A nádor március 4-én érkezett Szombathelyről Zalaegerszegre. A megye határán Zala főispáni adminisztrátorának, gróf Amade Antalnak a vezetésével egy deputáció fogadta, ahol „örvendetes Üdvözléssel megh tiszeltetett”, majd a városban „a nagyobb számmal öszve gyülekezett Karok, és Rendek által hasonló alázatos Tisztelettel Kebelében bé fogadtatott”. A következő napon a nádor előlülése alatt kisgyűlést tartottak, melyen Amade, gróf Batthyány Ferenc és Etényi Sándor apát mellett a megyei karok és rendek színe-java képviseltette magát. A nádor azt is jelezte, hogy nem tehet eleget a 6-án kezdődő rendes közgyűlésre való meghívásnak, ugyanis „késedelmet nem szenvedő fontos dolgai miatt” vissza kell térnie Budára.

József főherceg a kisgyűlésen megjelentek előtt kifejtette, jelenlétének oka, hogy a háborús körülményekre való tekintettel az uralkodói *rescriptum*ban foglalt „a Királyi Tronusnak, Hazának, és Constitutionak védelmére arányzó” kívánságokat közölje a megyékkel. Ezt követően előterjesztette az inszurrekcióval kapcsolatban a megye által tanácskozásra bocsátandó tárgyakat, majd „a Státusokat azon Hazafiui áldazataknak, mellyeket a veszedelemnek nagysága kéméllés nélkül kíván sörény megh tételére buzdítottó kegyes beszédgyével serkentette”. Mindezek után benyújtotta a fent említett, február 19-én kelt királyi leiratot, valamint „ki osztás végett annak Deák, és Magyar nyelven is ki adott nyomtatványait”, amelyek egyikét felolvasták és a következő napon kezdődő közgyűlésen kihirdetni rendelték. Ebben az uralkodó a sürgető helyzetre hivatkozva – mint amely már nem nyújt lehetőséget új diéta összehívására –, „annak ell hárittása végett a Vármegyét az ősi dicső Példáknak sörény követésére serkentvén, egyszersmint Atyásson gondoskodó kívánságát”

³⁴⁷ MNL ZML IV. 1a. 1808. dec. 19. 975–980.

³⁴⁸ József nádor Ferenc császárnak, Sopron, 1809. márc. 3. = JNI III, 391–393.

³⁴⁹ Ehhez és a primás inszurrekcióban betöltött szerepéhez lásd: LATORCAI 2009, 268, 271; BEKE 2012, 43–44. Az igen jelentős propagandaértékkel bíró agitációs körút története egyelőre feldolgozatlan.

fejezte ki, hogy az utolsó országgyűlésen megajánlott 20.000 újonc, illetve a nemesi felkelés kiállítását „legh nagyobb serénsséggel” hajtsa végre a megye. Ezen túl sürgette az inszurgentek közül minél többnek lovon való kiállítását és kincstári fegyvert és ruhát ígért számukra, továbbá önkéntes segedelmek adását szorgalmazta nem csupán a nemességet, de a tehetősebb adózókat illetően is. Legvégül a törvényszövegekből ismerős formulával biztosította a rendeket, hogy az intézkedések „semmi következtetést nem vonnak magok után” a jövőre való tekintettel.

A megye ezután ígéretet tett a nádornak, hogy a következő napi gyűlésen érvényt szerez a leiratban foglaltaknak, melyet az meglepéssel vett tudomásul. József „dücsö emlékezetére Felséges Személyének” azt is megengedte, hogy arcképét a megyeházán kifüggeszék, s tudatta a rendekkel, hogy hazaszeretetét és megyéhez „viseltető különös hajlandóságát [...] midőn majd mint Fő Vezére a Magyar felkelő Seregnek, azt az Haza védelmére vezetni fogja nem csak tselekedettel, de vérének is ontásával is” bizonyítani fogja. Ezt közfelkiáltással fogadták a zalai rendek, majd berekesztették a gyűlést.³⁵⁰

A nádor nem sokkal később, március 8-án arról tudósította az uralkodót, hogy az általa meglátogatott dunántúli megyékben „a szellemiség és a hangulat általában véve jó”, sőt azok, akikkel Zalaegerszegen és Veszprémben találkozott, felül is múlták a várakozásait. A főherceg levelében gróf Batthyány Ferencet és gróf Festetics Györgyöt nevesítette.³⁵¹ Festetics a 6-án kezdődő zalai közgyűlésen a légrádi szabadosai közül törvényes kötelességén felül közel egy lovas osztály felállítására tett ígéretet.³⁵² Az ajánlat hatására fiát, Lászlót „tulajdon szép erköltseire nézve is” már előre a megyei lovasezred alezredesének választották.³⁵³ Festetics nagyvonalú ajánlatai értelmezhetőek úgy is, hogy azokkal mintegy végleg jóvá tette a 12 évvel korábbi inszurrekció során tanúsított elhajlását.³⁵⁴

A Kisfaludy közeli barátja, Skublics Imre főjegyző által vezetett rendkívüli kisgyűlési jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy a nádor oldalán gróf Beckers József főszárnysegéd is megjelent Egerszegen, sőt a rendek „az Haza sorsának eszközlésében tett jeles érdemei”

³⁵⁰ MNL ZML IV.1.a. 1809. márc. 5. 125–134.

³⁵¹ József nádor Ferenc császárnak, Buda, 1809. márc. 8. = JNI III, 395–396.

³⁵² A megye álláspontja szerint a légrádiak szabados voltuknál fogva egyébként is a nemesekhez hasonló személyes katonai szolgálattal tartoztak. Festetics György a csáktornyai uradalom révén viselte a „légrádi kapitány” címet. Ehhez, a megye társadalmán belül speciális, köztes helyet elfoglaló, egykori „végvári” katonai szolgálatából eredő „szabadságokkal” rendelkező csoporthoz lásd: VÉGH 2009. Egyik későbbi felajánlásának részeként a vármegyének adományozott 100.000 forintot, „hogy abból azon Nemes emberek segítsenek, kik szegénységek miatt fel nem készülhetnek, vagy a’ ló, és öltözet vásárlása által erejeken fellül terhelhetnének”, melyről a sajtó is beszámolt: HKT, 1809, I, ápr. 26., 33. sz., 237.

³⁵³ MNL ZML IV. 1.a. 1809. márc. 6. 150, 152–153.

³⁵⁴ Az udvar enyhülésének a jelét mutatja már évekkorábban a nádor 1801-es látogatása és szimbolikus szántása Keszthelyen, a Georgikon alapításának apropóján. SÁGI 1967, 334; KURUCZ 1999, 77.

elismeréséül indítványozták az adminisztrátornál, hogy az indigenátust nyert ezredest válasszák a megye táblabírájává, aki óhajuknak eleget tett.³⁵⁵ Könnyen lehet, hogy a név szerint fel nem jegyzett táblabírák között Kisfaludy is megjelent a kisgyűlésen, s már ez alkalommal találkozott a nádorral és főszárnysegédével, talán a készülő röpiratról is szót ejtve, majd ennek hatása alatt indult maga is Budára bő egy héttel később, remélve, hogy ott találja kettejükét. Március 18-án, már úton Buda felé, Veszprémből írt feleségének, tolmácsolva Péteri Takáts József üdvözlését és jelezve, hogy barátja „a palatinus beszédjét küldi meg”.³⁵⁶

A március 6-án, Zalaegerszegen kezdődő, már az összeírt nevek alapján is az átlagosnál jóval nagyobb létszámú rendes közgyűlésen, melyen Kisfaludy Sándor és Boldizsár, a veszprémi püspök jószágigazgatója is jelen volt, olvasták fel az ígérethez híven a körlevelet, majd Amade ismertette a kisgyűlésen elhangzottakat. Továbbá ennek nyomán Batthyány Ferenc a jelenlévők kérésére magára vállalta, hogy megszervezi a nádor arcképének elkészíttetését.³⁵⁷ Hogy nem egyedi esetről van szó, azt Vas megye április 17-i közgyűlése is mutatja. Ekkor került sor a megyei tisztek megválasztására, amelyre olyan sokan gyűltek össze a nemesek, hogy nem fértek be a megyeházába és az udvaron került sor az eseményre. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy a megyét meglátogató nádor, miután tapasztalta a vasi nemesség lelkesedését, a közönségnek ajánlotta az uralkodó és saját maga arcképét, „hogy még Vélek, és közöttök szüntelen maradhasson”.³⁵⁸ A dinasztikus-monarchikus lojalitást és a nemesi-nemzeti patriotizmus megerősítését szolgáló portrék és a hozzájuk kapcsolódó szertartásos gesztusok a mozgósítás vizuális propagandájának körébe tartoznak. Jelentőségük szűkebben a nádor mint fővezér személyéhez fűződő inszurrekciós kultuszépítésének

³⁵⁵ MNL ZML IV. 1.a. 1809. márc. 5. 134–135. Beiktatása: 1809. március 6. 170.

³⁵⁶ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Veszprém, 1809. márc. 18. („Sándor napján”) = KSMM VIII, 159. Talán a nádor valamelyik ünnepélyes megyegyűlésen elmondott beszédéről vagy a diéta záróbeszédéről lehet szó.

³⁵⁷ Zalához: KOSTYÁL 2001. A zalai portrégaléria megmaradt darabjai zömükben uralkodókat vagy főispánokat ábrázolnak, funkciójuk így mindenekelőtt „a közigazgatás legitimációjában és tekintélyének növelésében” állt. A portrék az ötvenes évek elején a Göcseji Múzeumba kerültek, de a főhercegé nincs közöttük. Hogy a képmás elkészült-e egyáltalán, vagy időközben elkallódott, annak kiderítése további kutatásokat igényelne. Molnár András, az MNL ZML igazgatója szíves közlése szerint a kép valószínűleg nem készült el. Vö. még a zalai közgyűlés 1825-ös döntésével (dec. 19. 3253. sz. 129.), hogy Hertelendy György alispán mellett Kisfaludyról is „finom rajtolatokban lefestetvén” portrét készíttetnek a felkelési pénztár terhére és ezt nemcsak a megyeházán függesztik ki, de az Akadémia számára is megküldik. Az indoklás szerint „Kisfaludy Sándor [...] a’ ki mint Honni Koszoros Poeta több legjelessebb Magyar munkái által nem csak a’ Hazai nyelvet elől mozdította, hanem tündöklő lélekkel bölcs, és fényes gondolatokkal tellyes könyveiben Polgár Társait valamint a’ Királyhoz való Hívésre, úgy a’ Haza szeretetére is buzdítani tudta, és az által a’ jót, és szépet édes Hazánknak jeles Hasznával terjesztette fáradhatatlan munkássága által”. A jegyzőkönyv részletét közli: KSHM, 587.

³⁵⁸ MNL VML IV. 1.a. 1809. ápr. 17. 218. sz. 199–200.

kontextusában értelmezhető, tágabban pedig a közgyűlései termék reprezentatív arcképcsarnokaiban formát öltő megye(ház)i nemesi-nemzeti panteonok kialakításának 19. századi hullámába illeszkedik.³⁵⁹

A leirat felolvasását követően az adminisztrátor „ékes, és fontos” beszédet intézett a megjelentekhez, melyet jelentőségére való tekintettel a megye iratai közé iktattak. Ezt követően a rescriptumban foglaltakat illetően megtették a szükséges intézkedéseket.³⁶⁰ Már ekkor jelezték néhányan a megye főbb tisztviselői közül, hogy polgári hivataluk dacára személyesen kívánnak felkelni, köztük gróf Amade adminisztrátor, majd „példáját követvén” Szalabéri Horváth János, Skublics Elek, Hertelendy Károly és Bezerédj Ignác.³⁶¹

Ez alkalommal nyújtották be a szolgabírák a megyebeli nemességről elkészült lajstromokat. Az első (sorozó) szemle megtartásának érdekében felállították a mustrális deputációt, melynek elnöke gróf Amade Antal főispáni adminisztrátor, illetve Sümeghy József királyi tanácsos, első alispán és Oszterhueber Ferenc másodalispán lettek. A bizottság tagjai néhány kivétellel azonosak voltak a lajstromokat kidolgozó bizottságéval. Ezek között ott találhatjuk a megye arisztokratáit (gróf Festetics György, gróf Batthyány Ferenc, gróf Szapáry Péter), illetve jómódú birtokos táblabírákat (Inkey János és Ádám, Dervarics Mihály, Tuboly László, Varga László, Hertelendy György, Oszterhueber Antal, Nedeczky Ferenc, Horváth Ferenc, Csutor János), Répás Ferenc és Hertelendy Károly aljegyzőket, illetve járasonként a főszolgabírákat. Kisfaludy viszont már nem szerepelt a tagok között. Az első szemléket április folyamára, sorrendben Zalaegerszeg, Tapolca, Füred, Keszthely, Szentgrót, Zalaapáti, Zalalövő, Lendva és Csáktornya helységekre jelölték ki.³⁶²

A március 19-i keszthelyi kisgyűlés szintén foglalkozott inszurrekciót érintő ügyekkel. Ezen tárgyalták báró Ott Péter Károly altábornagynak, a dunántúliak *districtualis generalis*ának levelét,³⁶³ s ekkor tudatosultak az első problémák a kincstári ellátmányra tett ígéret teljesíthetlenségével kapcsolatban is.³⁶⁴ A 23-án, Zalaegerszegen tartott kisgyűlésen kisebb jelentőségű, a felkelést nem érintő ügyeket tárgyaltak.³⁶⁵ Kisfaludy 1809 márciusának közepén indult a felkeléshez történő behívásának, illetve a nemességhez írt röpiratának ügye

³⁵⁹ Ehhez összefoglaló jelleggel lásd: BICSKEI 2007, 165–204. A kérdéssel a *Hazaifüü Szózat* kapcsán még bővebben foglalkozom.

³⁶⁰ MNL ZML IV. 1.a., 1809. márc. 6. 138. skk.

³⁶¹ MNL ZML IV. 1.a. 1809. márc. 6. 157–158.

³⁶² MNL ZML IV. 1.a. 1809. márc. 6. 1. sz. 155–159.

³⁶³ Ott hirtelen halálát (Buda, 1809. máj. 10.) követően helyét br. Mecsery Dániel altábornagy vette át.

³⁶⁴ MNL ZML IV. 1.a., 1809. márc. 19. 291–292.

³⁶⁵ MNL ZML IV. 1.a. 1809. márc. 23. 313–314.

miatt Sümegről Budára a nádorhoz. 1809. március 18-án már Veszprémben időzött,³⁶⁶ Budára való szerencsés érkezéséről pedig 1809. március 23-án tájékoztatta feleségét.³⁶⁷ Kisfaludy a nádort ugyan már nem találta a palotában, az ugyanis ismételten elhagyva Budát, az „alsó vármegyékbe[n]” folytatta a felkelésre buzdító országjárását, Beckers azonban a városban tartózkodott, sőt, ahogy a levél fogalmaz: „nagyobb részt miattam maradt itt honn.” Hogy Kisfaludy végül milyen pozíciót fog majd betölteni az insurrekcióban, az ekkor még bizonytalan volt. Feleségének arról írt, hogy Moritz Gomez de Parientos altábornagy, a felkelés vezérkari főnöke „erővel” a generálistábhöz akarja venni, a nádor azonban maga mellett kívánja tartani „magyar adjutánsnak”, és ő az utóbbit választja. Zalában a következő kisgyűlést április 10-én tartották, szintén Egerszegen, ahol többek között azzal foglalkoztak, hogy Bertalan János lovaskapitányon keresztül a marburgi királyi *commissió*ból igyekezzenek beszerezni az inszurgensek hiányzó felszerelését. Ezekon a gyűléseken csak a megye legfontosabb tisztségviselői képviseltették magukat, így Kisfaludy valószínűleg nem vett részt rajtuk.

A gróf Amade Antal főispáni helyettes elnöklete mellett 1809. április 17-től folytatatosan tartott rendes közgyűlésen – amelyen a *Himfy* szerzője, Bódi öccsével együtt szintén személyesen megjelent – felolvasták a királyi *rescriptumot* és a nádori körlevelet, illetve megválasztották a felkelés megyei tisztikarát is.³⁶⁸ A megyei inszurgens tisztekkel kapcsolatban a törvény úgy fogalmazott, hogy azokat „azon főképen a kebelbeli nemesek közül [szükséges választani], kikre bizodalomuk irányul, tekintettel alkalmas voltukra, jártasságukra, erkölcsi minőségekre és a megelőző fölkelésekben vagy a hadseregben viselt tiszti rangjokra”.³⁶⁹ A tisztek kiválasztásánál tehát egyfelől a professzionalizáció, másfelől a morális alkalmasság követelményeit igyekezett érvényesíteni a vármegye, beleértve a veterán tisztek behívását a felkeléshez:³⁷⁰ „a Hazának sikeres védelme szükségképpen azt hozná magával, hogy a Megyebéli Lovas és Gyalog Seregekhez olyan Tiszt Urak válosztassanak, a kik vagy a rendes Katonáságnál, vagy az előbbi Fell Kellő Seregeknél tett szolgálattyaik, vagy más jeles érdemeik, és magok példás viseletek által magokat megh különböztették,

³⁶⁶ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Veszprém, 1809. Sándor napján (március 18.) = KSMM VIII, 159.

³⁶⁷ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Budán, Mátyás várában, 1809. március 23. = KSMM VIII, 160–161.

³⁶⁸ MNL ZML IV. 1.a., 1809. ápr. 17. 324.

³⁶⁹ 1808:3. tc. 7. §.

³⁷⁰ Erre utalt Kisfaludy egyik korábbi levelében is: „A Lajosnak mondd meg, hogy aligha a pensionátus tiszteket az insurrectióhoz nem szólítják.” Kisfaludy Sándor Szegedy Rózához, Buda („Mátyás várában”), 1809. március 23. = KSMM VIII, 161.

és e-képpen mind a Tisztségeknek viselésére magokat a többenél alkalmasabbá, mind pedig a köz bizodalomra érdemessekké tették”.³⁷¹

Amade adminisztrátor ennek szellemében mutatta be a nádor által jóváhagyott kandidációját.³⁷² A gyűlés eredetileg közfelkiáltással Amadét kívánta lovas őbesternek, de ezt a főispáni helytartó nem teljesíthette, arra hivatkozva, hogy Zágráb megyében, melynek rendes főispánja volt, ezt a hivatalt már korábban elvállalta. Kisfaludyt – aki nem csupán pensionált reguláris főhadnagy, de népszerű író-költő és régi családból származó táblabíró is volt – ennek szellemében a 4 svadronnyi (század) lovasság vezérkarához választották meg őrnagyi rendfokozatban (Major), melynek élére szintén tapasztalt katona, a rendes hadsereg nyugalmazott lovaskapitánya, Foky Zsigmond³⁷³ került.³⁷⁴ Kisfaludy ezzel egy időre az ezred vezérkarának második emberévé vált. Kinevezését még ugyanezen a napon elújságolta gróf Beckersnek is, aki gratulált neki, valamint igyekezett a főszárnysegédnél közbenjárni annak érdekében is, hogy az apja felajánlása fejében a megye által adományozott „vezérkari tiszt” (alezredesi) rendfokozatát gróf Festetics László megtarthassa.³⁷⁵

Kisfaludy számára a testőrség, illetve a reguláris hadsereg kötelékében nem adatott meg a lehetőség, hogy komolyabb katonai karrierutat fusson be, s ezzel maga is tisztában volt. Egyik kései önéletrajza szerint már 1795-ben is komolyan fontolgatta, hogy polgári pályára lép, a gárdához való csatlakozásával azonban 8 éves szolgálatra kötelezte magát. A testőrségnél rá kirótt büntetés következtében teljesítendő alacsony presztízsű garnizonszolgálatot az aktív patriotizmusra cselekvési teret nyitó civil karrierút befutásának akadályaként értelmezte: „A’ hazafiságnak és Nemzetiségnek mély érzése lévén kifejlett valójának leg-erősebb vonása; Bécsben, maga kimíveltetésében kitöltendő öt esztendeje után polgári hivatalra vágyott, meglévén arról győzetve, hogy ott jobban és bizonyosabban szolgálhat Hazájának és Nemzetének, mint sem a’ Katonaságnál, hol, ha vérét ontya is, ha meghal is, a’ kevertt Monarchiának csak egy tagja, minden hazai érdem ’s dicsősség nélkül vész-el benne.”³⁷⁶

³⁷¹ MNL ZML IV. 1.a. 1809. ápr. 17. 328, 345–348.

³⁷² VÖRÖS é. n., ff. 6r-7r.

³⁷³ Foky Zsigmond József (1770–1823) ekkoriban Kisfaludyhoz hasonlóan kiszolgált hivatásos katona, aki még az első koalíciós háború idején, 1796-ban a franciák ellen a németországi hadszíntéren kitüntetve magát elnyerte a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjét (66. promóció, 1801 aug. 18-tól), melynek folytán báróságra emeltetett. Katonai karrierjéhez lásd: HIRTENFELD 1857 I, 615–616.

³⁷⁴ MNL ZML IV. 1.a. 1809. ápr.17., 331. Továbbá lásd egykorú másolatát, melyre utólag felvezették Kisfaludy nádori adjutánságát is: OSZKK Analekta 3107 *A Tekintetes N. Zala Vármegyei Magyar Nemes Felkelő Sereghez 1809ik Esztendőben Sz. György Havának 17ik napján Zala-Egerszeg mezző városban tartott Köz Gyülekezet alkalmasosságával választott Tiszt urakk nevei.* f. 1r.

³⁷⁵ MTAKK Ms 556/20. gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Buda, 1809. április 25.

³⁷⁶ KSE, 195.

Zala Kisfaludyt a magasabb presztízszű lovassághoz választotta meg tisztnek. Bár természetesen a sümegi poéta hadtudományt illető elméleti és gyakorlati ismeretei, katonai-háborús tapasztalatai jóval túlmutattak a tisztek nagy részét kitevő átlagos civilek tudásán, szükséges megjegyezni, hogy a költő maga a magyar fegyvernemként felfogott huszárezredek egyikében csak meglehetősen rövid ideig szolgált, s az első koalíciós háborúban egy garnizonrezred tagjaként élte át Milánó ostromát, a másodikban pedig a német sorgyalogságnál harcolt. A vezérkart leszámítva, ahol a nádor tapasztalt tisztek alkalmazását követelte meg (bár például Széchényi Ferencnek Pál és István fiai számára, Károly főhercegen keresztül ezt mégis sikerült kijárnia),³⁷⁷ mint már szó esett róla, az inszurrekció megyei tisztjei számára az előírások alapján csak ajánlott, de nem volt kötelező a katonai előképzettség. Értelemszerűen nem is lehetett volna ezt kötelezővé tenni, mert megyénként nem akadt elegendő szolgálatra alkalmas kiszolgált tiszt, a rendes hadseregtől pedig nem szívesen engedtek átvezényelni megfelelően képzett katonákat a felkeléshez. A zalai lovasság a katonai professzionalitás érvényesítésével elég jól állt, hisz vezérkarának élére két tapasztalt egykori reguláris tisztet sikerült állítania.

A megyei lovasság vezérkarához választottak tisztté a Kisfaludy közeli ismerősi körét adó fiatal és ambiciózus *bene possessionatus* elit tagjai is, akik közül többen a háborút követő első tisztújításon (1815), majd a húszas-harmincas években a megyei és országos politika élvonalába kerültek. Az első kapitányok között ott találjuk Kisfaludy sógorát, Szegedy Ferencet, a másodkapitányoknál Szalabéri Horváth Jánost, a főhadnagyoknál pedig Hertelendy Károlyt és Deák Antalt. Ők azonban Kisfaludyval ellentétben, semmiféle katonai előképzettséggel nem rendelkeztek. Összességében elmondható, hogy a veterán Kisfaludy és mások számára az 1809-es felkelés rendkívüli „pillanatában”, bizonyos korlátok között, de egy hagyományos nemesi-nemzeti intézmény keretei között nyílt lehetőség a patriotizmus, a hazához és nemesi nemzethez fűződő lojalitás, s egyben a vitézi erényekre alapított nemesi ethosz katonai szolgálaton keresztül történő realizálására.

Ugyanezen alkalommal hozta létre a megye a permanens deputációját, melynek kötelessége volt „folyvást Egerszegen maradni, és az Fell kelés dolgában elől fordulandó dolgokat ell intézni”. Ennek elnöke az első, akadályoztatása esetén a másodalispán lett, tagjai pedig ugyanazok, akiket a szemlélő deputációhoz választottak, továbbá Deák József (Antal és Ferenc nagybátyja, leszerelt katona). E bizottság tagjai közül az elnök által megjelölt

³⁷⁷ FRAKNÓI 2002, 272–273.

négynek, továbbá a jegyzőnek és Kosák Máté számvevőnek folyamatosan együtt kellett üléseznie.³⁷⁸ Mivel az első szemlék egy részét ekkorra már végrehajtották, a megye elrendelte, hogy az illetékes bizottság a megmustrált nemességet a megadott helyekre koncentrálja, majd svadronokra és kompániákra ossza, felfegyverezze, majd megkezdődjenek a fegyvergyakorlatok. A gyülekezőhelyeket a lovasság számára április 27-ére Zalaegerszegre, 28-ra Zalaapátira, 29–30-ra Szentgrótra, május 1-jére Keszthelyre és 2-ára Tapolcára jelölték ki. A gyalogságot illetően május 4-re Zalatárnokra, 5-ére Novára, 6–7-ére Pákára, 8-ra Bánokszentgyörgyre, 9-ére pedig Pusztamagyaródra jelölték ki a gyülekezés helyét.³⁷⁹

A vármegye a lovassághoz négy svadront állított ki, de kérvényezte a nádornál, hogy ezen felül engedélyezze egy, a Festetics György által felszerelt ötödik svadron kiállítását is, ami összesen 900 embert jelentett, ebből 805 főt (aki egyébként maga nem tudta volna finanszírozni, hogy lovon keljen fel) a gyalogságtól tettek át. Ehhez terveztek még egy hatodik svadront is 156 emberrel, akiket szintén a gyalogságból kívántak átrendelni, amennyiben az utóbbira nem nyílt lehetőség, úgy a főherceget arra kérték, hogy a 900 főt egy más vármegyéből átrendelt svadronnal egészítse ki egy ezreddé.³⁸⁰

A vármegyék április 10-ei keltezéssel kapták meg az uralkodó Altheimben kelt leiratát (No. 3719), mellyel hivatalosan is kihirdette a nemesi felkelést, s nem sokkal később Budáról megérkezett a nádornak a rendelkezéseket pontosító és a megyéket további áldozatokra buzdító, április 14-én kelt intimátuma is.³⁸¹ Hivatalosan e két utasítás jelentette a hadállapot beálltát a megyék számára, a latin nyelvű, kéziratos uralkodói leirat, mely megindokolta a hadüzenetet, különösen fontos propagandaszövegnek számított. Az uralkodó ebben kifejtette, hogy „atyai gondoskodása, és igyekezete” ellenére a béke fenntartása lehetlenné vált, így az ország védelme már csak haddal eszközölhető. Az 1808:2. tc. vonatkozó helyére hivatkozva közölte, hogy mivel az ellenség közelsége miatt a monarchiát és Magyarországot „bé rohanással fenyegeti, már be is lépett”, ezért elrendeli a felkelés kihirdetését. Ennek értelmében az összeírt és megmustrált nemességnek haladéktalanul a vármegye zászlaja alá kellett sereglenie, továbbá azoknak, akik katonákat és lovakat ajánlottak, felajánlásukat minél előbb teljesítenie kell. Utasítást adott, hogy minden megye foganosítsa a felkelés mobilizációjára vonatkozó nádori rendeleteket, továbbá hogy József főherceg „vezér-

³⁷⁸ MNL ZML IV. 1.a. 1809. ápr. 17. 1. sz. 337–338.

³⁷⁹ MNL ZML IV. 1.a. 1809. ápr. 17. 1. sz. 338–340.

³⁸⁰ MNL ZML IV. 1.a. 1809. ápr. 17. 2. sz. 340–342.

³⁸¹ Kisfaludy iratai között lásd: MTAKK K 770 ff. 62r–73v. 825. sz.

lése alatt Eö Felségének, Hazának, és Ősi Constitutumnak [sic!] védelméért vitézül harcollyon, abban végre jelentvén fő kívánságát, hogy minek előbb bátorságos, és ditsösséges békesség köttetthessen”.³⁸² A két szöveget általában a legközelebbi megyegyűlésen – ahol az ügy fontosságára nézve nagyszámú nemes vett részt – a főispán beszédét követően latinul felolvasták, illetve előfordult, hogy – mint Veszprémben – az 1805-ös nyelvtörvény szellemében, erre magyarul is sor került, s szövegét ki is osztották a résztvevők között.³⁸³ Zala megyében ezeket már az április 17-én kezdődött közgyűlésen ismertették a megye közönségével.

A közgyűlés a második mustrát május 12-ére tűzte ki: a lovasságnak svadrononként Egerszegen és Keszthelyen, míg a gyalogságnak Söjtörön és Nován kellett gyülekeznie.³⁸⁴ Beckers április 25-i levelében ígéretet tett Kisfaludynak arra, hogy „behívása meg fog történni, mihelyt az inszurrekciós sereg mozgósíthatni fog”, ezért tartsa lovait készenlétben, továbbá hogy szükséges lesz számára egy bagázsias szekér is. Azt is közölte vele, hogy a táborozás során a nádorral és Csohány Józseffel fog együtt utazni.³⁸⁵

Kisfaludy május közepéig Beckers behívásra tett ígérete ellenére azonban még nem József nádor mellett szolgált, hanem a zalai felkelő lovasság mozgósításával kapcsolatos feladatait látta el. Április végén, május elején már ismét Zalában volt, a megyei inszurrekciót szervezve, a lovasság gyülekezését szemlélte meg Zalaapátiban, Szentgróton, Keszthelyen, majd Tapolcán.³⁸⁶ A nemesség felfegyverzése és kiképzése a fegyver- és felszerelésbeli hiányosságoknak köszönhetően alig haladt előre valamit április folyamán. A szintén csak gyengén kiképzett gyalogságot ekkor már kénytelenek voltak a megye határára vezényelni egy esetleges francia beütés feltartóztatására.³⁸⁷ Hertelendy Károly, egykori lovas főhadnagy az 1809-es győri csatáról szóló hadtörténeti brosúrájában a csapatok tavaszi állapotával kapcsolatban a problémák mellett a legénység körében uralkodó pozitív morált is hangsúlyozta: „zalaiak, posztó, pakrócz, nyereg és szerszám, egyenruhák és fegyverekhez alig juthatván; május 1-jén kékre festett inges gatyás, de a haza védelmére készséggel összesereglett nemeiseinkkel valánk kénytelenek, sokan csákányokkal [értsd: fokosokkal] csak kiindulni és a Marczal folyó hosszában, szegvári, vati, kisczeli, marczaltói vonalban ott állani.”³⁸⁸

³⁸² MNL ZML IV. 1.a. 1809. ápr. 17. 3–4. sz. 345–348.

³⁸³ MNL VeML IV. 1.a. 1809. ápr. 27. 134–135. A latin kéziratot és a magyar nyomtatványt lásd: MNL VeML IV. 1b. 1809. ápr. 27. 1, 2. sz.

³⁸⁴ MNL ZML IV. 1.a. 1809. ápr. 17. 4. sz. 350.

³⁸⁵ MTAKK Ms. 556/20. gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Buda, 1809. ápr. 25.

³⁸⁶ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Zalaegerszeg, 1809. ápr. 27. = KSMM VIII, 162–163. VÖRÖS é. n., f. 22r.

³⁸⁷ VÖRÖS é. n., ff. 22r–23r.

³⁸⁸ HERTELENDY 1859, 7–8.

Kisfaludy május 4-én arról számolt be feleségének, hogy Foky ezredskapitány távollétében néhány napig neki kell vinnie az ezredkormányt, tudatta vele a felkelők csapatok elhelyezkedését és tudósította a rendes hadsereg – köztük a magyar ezredek – által Alsó-Ausztriában vívott, osztrák vereséggel végződő véres ütközetekről és a visszavonulásról is. Levele végén az inszurrekció közeledő éles bevetésére is utalt: „Nem sokára kiállunk mi is. A dunántúli insurrekció Győr és Keszthely között állítja fel magát.”³⁸⁹ Május 12-én Tapolcáról írta, hogy a zalaiakat Keszthelyre vonják össze, ahol 17-én második mustrát és zászlószentelést tartanak báró Mecséry generális jelenlétében.³⁹⁰ Jelezte, hogy már május 14-én Keszthelyen lesz, s feleségét is igyekezett rávenni, hogy a háború forgatagában egy-két napra ott találkozzanak. Ekkor még mindig bizonytalan volt, hogy végül a zalai felkelésben vagy a nádor mellett teljesít végül szolgálatot, éppen ezért feleségén keresztül igyekezett magának társzekeret szerezni: „Mert ha a palatinushoz nem megyek, bagázsias szekér nélkül teljességgel nem lehetek.”³⁹¹

Nem sokkal később, május 17-én már Győrből írt, útja során betért Tétre is, de apját nem találta otthon. Jelezte, hogy az ellenséget arra a napra várják Mosonmagyaróvárra és utalt a Rába vonalára vezényelt Győr, Sopron, Vas, Veszprém, Zala, Fejér és Komárom megyei felkelő lovasság és gyalogság készültségére, a győri védművek és az inszurrekció tűzérének és a reguláris katonák hiányára is. Beszámolt a felkelő csapatok beosztásáról, illetve a Bécs rövid ostromáról és kapitulációjáról érkező hírekről, valamint arról, hogy igyekeznek a forgatagban megkeresni a nádort. Kisfaludy a Sümegen tartózkodó Rózának azt is megírta, hogy hamarosan a várost is eléri az ellenség, azonban nyugalomra intette arra hivatkozva, hogy „jó fenyítéket tartanak”. Igen érdekes az ehhez fűződő megjegyzés a levél végén a korabeli háborúk korlátozott jellegéről: „A’ veszedelem csak ott nagy a’ háborúban, a’ hol a’ Hadak öszveütköznek. Nálatok csendesen megy által az ellenség.”³⁹² Május 21-én már Ácson várta a nádort, aki azonban nem érkezett meg, valamint jelezte, hogy hamarosan ismét Buda felé veszi az irányt és hírt adott – egyelőre szóbeszédre alapozva – a Károly főherceg győzelmével zárult asperni csatáról. A levélben említette először a Napóleon által Schönbrunnból kibocsátott proklamációt és beszámolt a komáromi erődítési munkálatokról, továbbá arról, hogy a felkelő csapatokat (mindaddig 12.000 főt) Győr körül koncentrálják

³⁸⁹ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Zalaegerszeg, 1809. máj. 4. = KSMM VIII, 163–165.

³⁹⁰ A hadihelyzet változása miatt a második mustrára végül már nem a megyében, hanem Pápán, a gyalogság és lovasság együttes részvételével került sor (ezeket, ha az idő engedte külön-külön tartották). VÖRÖS é. n., f. 28r.

³⁹¹ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Tapolca, 1809. máj. 12. = KSMM VIII, 165.

³⁹² Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Győr, 1809. máj. 17. = KSMM VIII, 166–169.

(megjegyezve, hogy a zalaiak még csak Pápa környékén vannak): „Az egész Ország’ Insurrectiója már nyakra főre tódul erre.” Ekkor azonban még mindig nem volt biztos helye a nádori főkvártélynál.³⁹³

Május 26-án Kisfaludy már Budán volt, ahol – tekintettel a Bécsből a városba menekült udvarra – nem a várban, hanem csak a Rácvárosban kapott szállást. Gróf Kollonics László kapitánnyal³⁹⁴ együtt ekkor csatlakozott hadsegédként, megmaradva őrnagyi rendfokozatában a nádorhoz és gróf Beckers főhadsegédhez. A nádor melletti pozíciójának köszönhetően a „falusi emberből” hirtelen a legmagasabb udvari körökbe került: „Mindennap a’ legnagyobb kalánnal kell ebédelnem a’ Monarchiában, valamennyi Császári Herczegekkel, és néha a’ Császárnéval magával is.” Ebben a levelében már biztosat írhatott Károly főherceg aspern-esslingi győzelméről (május 21–22.), melyet osztrák oldalról élénk sajtópropaganda kísért. Kisfaludy maga is jelentős propagandaértéket látott a csatában, hangsúlyozva, hogy az „a’ Monarchiát nem csak megtarttya, hanem új, és igen nagy fényre hozhattya”. Aspernnél kivételesen a leggyorsabban felszerelt két inszurgens ezred is harcolt: a nyitrai és az esztergomi (prímási) lovasezredek, a sümegi poéta szerint az első rosszul, de az utóbbi „igen vitézül” viselte magát, s megemlékezett az utóbbi egyik inszurgensének haditettéről is, melyért a nádor arany vitézségi érem adását indítványozta.³⁹⁵ Aspern-Essling nagy lelkesedést váltott ki tehát Kisfaludyban is, május végén még úgy látta, hogy egy hasonló volumenű győzelemmel nyerhető a háború.³⁹⁶

Ugyanezen a napon írt másik levelében Kisfaludy felhívta felesége figyelmét, hogy mivel az asperni győzelem elvágta Napóleon útját Németország felé, ezért valószínűleg Magyarország felé veszi az irányt. Ahogyan a francia hadak egyre inkább fenyegették Zalát és különösen Sümegyet, úgy igyekezett komolyabban felkészíteni feleségét egy esetleges megszállás és Sümeg környéki ütközet átvészelésére. Egymást követő leveleiben arra kérte Szegedy Rózát, hogy a legszükségesebb iratokat („Quietántiákat”, azaz nyugtákat és „gazdasági könyveket”), illetve a legjobb holmikat (ezüstök, fehérnemű stb.) csomagolja össze és menjen Veszprémbe.³⁹⁷ Mikor június elején Kisfaludy arról értesült, hogy „azoknak a’ házat,

³⁹³ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Ács, 1809. máj. 21. = KSMM VIII, 169–171.

³⁹⁴ Gróf Kollonics [vagy Kolonits] Lászlóról nem sokat tudunk, vagyionosságát azonban jól szemlélteti, hogy 1809-ben Pest-Pilis-Solt megyében a felkeléshez „120 legényeket minden készülettel és tartással megajánl[ott]”, azzal a feltétellel, hogy egy főhadnagyot és egy alhadnagyot ő nevezhessen ki. MNL PML IV. 3.a. 37. köt. 1809. ápr. 12. 728. sz. 479.

³⁹⁵ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Buda, 1809. máj. 26. = KSMM VIII, 171–172.

³⁹⁶ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Buda, 1809. máj. 31. = KSMM, VIII 176–177.

³⁹⁷ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Buda, 1809. máj. 26. = KSMM VIII, 174; Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Buda, 1809. máj. 28. = KSMM VIII, 174–175.

kik az Insurrecciónnál vannak, dúlni szokták”, határozottabban kérte feleségét, hogy meneküljön a városba és igyekezett intézkedni arról is, hogy gazdaságának addig cselédei, Pali és Ág Ferkó viseljék a dolgát.³⁹⁸

A nádor főkvártélyában hivatalosan mindössze három magyar szárnysegédet állított maga mellé: Kisfaludy főstrázsamestert, valamint Csohányi József és gróf Kollonics László kapitányokat,³⁹⁹ de az uralkodóra való nyomásgyakorlással, mintegy rehabilitációként, különleges feladatkörben helyet biztosított az udvar szemében renitensnek számító Felsőbüki Nagy Pál számára is.⁴⁰⁰ Kisfaludy adjutánsi kötelességeit csak Beckers 1809. május 28-án, Budán kibocsátott utasítása („Instruction”) határozta meg részletesen.⁴⁰¹ Ennek tartalmáról néhány nappal később feleségének is részletesen beszámolt, s a következőképpen jellemezte a rábízott feladatokat: „Már kiadta az urunk minden Adjutánsának kötelességét. Sok és nagy, kivált az enyém, úgymint: a’ Politia a’ Fő hadiszállásban, – az Idegeneknek, és Kémeknek megvizsgálása; a’ Mészárosoknak, kenyérsütőknek, Markotányosoknak igaz, vagy hamis mértéke; – a’ Grandprofosz, és minden Executiók az én Inspectióm alatt vannak. – A napkönyvnek vezetése, az Insurrectió Históriájának Leírása; – minden magyar Proclamátiók, Hadi parancsolatok, és Levelezések; – az egész Insurrectionális Gyalogságnak expeditiója.”

A háború során tulajdonképpen a három adjutáns és Beckers képezte a „nádor udvarát”. Ennek élén a főszárnysegéd állt, Szapáry János távollétében gróf Kollonics látta el a főudvarmesteri szolgálatot, Csohányi intézte a pénzügyeket. A személyi szolgálatot ellátó „kamarások” hiányában háromnapos váltásban egyikük 24 órás szolgálatot látott el a nádor mellett. Már az adjutánsok kötelességeinek részleges áttekintéséből is kitűnik, hogy a felkelés propagandáját illető feladatok Kisfaludyra hárultak, aki alapvetően írnoki szolgálatot látott el a nádor mellett, egyúttal azonban számos mással is foglalkoznia kellett, nem véletlenül fejezte ki fenntartásait azzal kapcsolatban, hogy mindezeket „jelesen” el tudja-e végezni.

Május 31-i levelében Kisfaludy arról is hírt adott Szegedy Rózának, hogy bár úgy volt, hogy a főherceggel Pápán lesz a főhadiszállása, ám időközben kiderült, hogy Győrbe

³⁹⁸ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Győr, 1809. június 9. = KSMM, VIII 181.

³⁹⁹ MTAKK K 772 f. 80r–v. 422. sz. 1809. máj. 28.

⁴⁰⁰ Ennek előzményéről lásd a nádor 1809. március 3-án Sopronból az uralkodóhoz írott levelét: József nádor Ferenc császárnak, Sopron, 1809. márc. 3. = JNII III, 392–393. Felsőbüki Nagy Pál – aki mind a négy felkelésben részt vett – 1809-es insurrekciós szerepe több ponton homályos. Kisfaludy és Szegedy Róza 1809-es levelezésében számos alkalommal utalt rá. Összefoglalóan lásd: VIGH 2003. Kisfaludy egyik levelében a következőket írta Felsőbüki feladatairól: „Nagy Pali Major, nincs semmi vármegyénél, valamint én, hanem némely fortélyos expeditiókra fog alkalmaztatni.” Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Győr, 1809. június 9. = KSMM VIII, 180. A győri ütközetet követően azonban nyomát vesztette. Vö. Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Bős, 1809. június 27. = KSMM VIII, 187.

⁴⁰¹ MTAKK K 770 f. 53r–v. *Instruction* (gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Ofen, 1809. május 28.)

kell venniük az irányt, „a’ hol az Insurrecciónnak legnagyobb része Concentráltatni fog”.⁴⁰² A *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. június 10-i száma első helyen adott hírt arról, hogy mielőtt a nádor megindult a főhadiszállásra, „magának Hadi Segédévé választotta Kisfaludy Sándor Major Urat Ts Ns. Szala Vármegye Nemes Seregéből”, helyére pedig tolnai gróf Festetics László lépett alezredesi (Obristlieutenant) rendfokozatban.⁴⁰³ Ezzel új pozíciója az újságolvasó nyilvánosság számára is ismertté vált. Kisfaludy az instrukcióval tehát hivatalosan is a nádor melletti szolgálatba lépett a felkeléstől, s közben megtarthatta a megye által adományozott őrnagyi rendfokozatát is, mely gróf Beckersét követően a legmagasabb volt a „nádori udvarban”, hisz Csohányi és gróf Kollonics csak századosokként szolgáltak.

Összességében a sümegi poéta amellet, hogy már a zalai mozgósításból is kivette a részét, szárnysegédként is számos és sokféle feladat ellátásával lett megbízva. Kisfaludy az 1809-es insurrekciónak köszönhetően „paraszt gazdából” ideiglenesen először zalai, majd a nádor melletti insurgens főtisztté avanszált. Az 1809-es felkelés tisztjeit – legalábbis a törvény szerint, elvben – „az állandó katonaság tisztjeivel egyenlő hatáskör, hivatalos fok és jelleg s jelvények” illették meg, így az adjutánsi kinevezés tulajdonképpen megtört katonai pályája kései betetőzésének tekinthető (ami egyébként anyagilag, a háború következtében előállt áremelkedés mellett még valamennyit hozott is a sümegi portára). Már a zalai insurrekció vezérkarában betöltött őrnagyi pozíció is igen magas presztízzsel bírt, s jelezte a megye Kisfaludy iránti megbecsülését mind táblabíráként, mind egykori professzionális katonaként. Az igazi presztíznövekedést, a nádorral való közeli, hosszúra nyúlt bizalmas kapcsolat kiépülését azonban a szárnysegédi kinevezés biztosította számára. Hogy ilyen magasra jutott, abban számos tényező játszott közre: saját ambíciói és önkéntes jelentkezése a főhercegnél az 1808-as diétát követően, a nemességhez szóló röpirat elkészítésére kapott megbízása és a *Hazafüüi Szózat* sikere, melyhez írói hírneve is hozzásegítette, a nádorral és Beckersszel kialakított bizalmas viszony, továbbá a megyei átlaghoz képest kimagasló katonai előképzettsége és tapasztalatai.

2. A BIRODALMI ÉS AZ OSZTRÁK-NÉMET PROPAGANDA IRÁNYÍTÁSA ÉS SZERVEZETE

Ahhoz, hogy a magyarországi hivatalos insurrekciós propaganda működését és Kisfaludy ennek előállításában játszott szerepét felmérhessük, a feladatkörére vonatkozó konkrét utasítások, illetve a hozzá köthető szövegek születési körülményeinek és tartalmának bemutatását megelőzően szükséges az Osztrák Császárság, Magyar Királyság, illetve a felkelés

⁴⁰² Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Buda, 1809. május 31. = KSMM, VIII 176–177.

⁴⁰³ HKT, I, 1809. jún. 10., 46. sz., 361.

komplex „propagandagépezetének” rövid bemutatása is. Ennek a feladatnak az elvégzésére ebben a formában eddig senki sem vállalkozott, holott kétségtelen, hogy a Kisfaludy pozíciójához hasonló „tábori propagandisták” új feladatkörének kialakítása 1809-ben birodalom-szerte a kormányzat szándékai szerint előre tervezetten történt, egy innovatív módon kiépített kommunikációs rendszer keretei között. Ez a szándék az inszurrekcióra és az országra nézve alapvetően a nádor „udvarán”, illetve a helytartótanács hivatali kommunikációján keresztül valósult meg. Az Osztrák Császárság 1809-es (hivatalos) propagandájának működését, annak rendkívülisége és zavarba ejtő gazdagsága miatt elsősorban osztrák kutatók a huszadik század első felétől kezdve több alkalommal is feldolgozták monografikus formában.⁴⁰⁴

A következőkben a téma német nyelvű monografikus feldolgozásai alapján igyekszem az 1809-es osztrák propaganda személyi és technikai hátterét, szerkezetét, működésének menetét vázlatosan bemutatni. Mivel alapvetően a közvélemény befolyásolásának hivatalos, illetve félhivatalos formái érdekelnek, ezért a nem-hivatalos propagandával nem foglalkozom. A szakirodalom általában megkülönbözteti a háborút előkészítő és kísérő befolyásolást, bár céljaiban az előbbiektől eltérő, de ehhez még hozzátehetjük a lezárást (béke kihirdetése, kitüntetések-jutalmazások, kollektív emlékezet alakítása stb.) kísérő propagandatevékenységet is. Jelen esetben csak a háborút előkészítő és kísérő szakasszal foglalkozom, dolgozatom későbbi részeiben azonban többször is utalok a harmadik szakaszra is.

A magyar eset sajátosságainak megértéséhez az osztrák birodalomfélre és a szóba jöhető külföldi szövetségesekre, támogatókra irányuló propagandának mindenekelőtt három aspektusára szükséges kitérnünk a továbbiakban: jelentős mértékben intézményesített és professzionizálódott szervezetére (beleértve ennek személyi hátterét és irányítását), főbb színtereire, alkalmazott technikáira és médiumaira, végül ezekkel szoros összefüggésben a társadalmi vonatkozásaira, azaz azokra a csoportokra, melyekre a meggyőzés irányult. A hivatalos és félhivatalos (azaz állami megbízásra és támogatással létrehozott, de explicite a hivatalosság bélyegét magukon nem viselő) propagandaanyagok előkészítése a mozgósítási terv részeként már jóval a háború kitörése előtt megindult. A szélesebb néptömegek háborúnak való megnyerésére irányuló propaganda kulcsszereplői a kormányzat részéről mindenekelőtt a Johann Philipp Stadion gróf, külügyminiszter, illetve János főherceg voltak. Elképzelésük magvát a széleskörű mozgósításon alapuló népi-nemzeti háború gondolata képezte. Az ehhez szükségesnek tartott kormányzati intézkedések szakítást jelentettek az

⁴⁰⁴ Mindenekelőtt lásd: ARNOLD–WAGNER 1909; LANGSAM 1930; HAMMER 1935; RÖSSLER 1940 I–II; REDL 1971; illetve legújabban: BLEYER 2013a és 2013b.

udvar korábbi politikájával. A napóleoni propaganda sikereiből és az Ausztria számára tragikus kimenetelű 1805-ös háború tapasztalataiból okulva igyekeztek meggyőzni I. Ferencet az aktív sajtópolitika szükségességéről, aki az innovatív eszközökkel szemben bizonytalan volt és a cenzúrára hagyatkozott. Stadion a nép nemzeti jellegű politikai nevelésének érdekében szükségesnek tartotta a „nemzeti sajtó” létrehozását, amely támogatja a nemzetépítést és a patriotizmust, hangsúlyozva a nép számára érthető és tiszta stílusban megírt írások terjesztésének szükségességét.⁴⁰⁵ János főherceg szintén elkötelezett volt a német nemzeti érzület fejlesztésében és szétterjesztésében. Gondolkodására nagy hatást gyakorolt az 1804-ig Bécsben működő svájci történész, s a bécsi „politikai romantikára” komoly hatást gyakorló, Johannes von Müller személye és munkássága,⁴⁰⁶ különösen a svájciak közösségérzésének jelentőségére, illetve az elitek hazafias cselekedeteinek a tömegek számára jelentett mintaadó funkciójára vonatkozó elképzelései.⁴⁰⁷ Stadion és János jó viszonyt ápolt olyan, Napóleonnal szembenálló német patrióta értelmiségiekkel is, mint a porosz publicista, diplomata és politikai gondolkodó Friedrich von Gentz, vagy a tiroli történész, szerkesztő, hivatalnok Josef von Hormayr.⁴⁰⁸ Gentz korán felismerte, hogy a francia forradalmi hadsereg sikereiben a rajongás, lelkesedés („Enthusiasmus”) ereje, azaz a nép egészének emocionális alapú háborús mobilizációja lényeges szerepet játszott.⁴⁰⁹ Ennek kapcsán hangsúlyozta a közvélemény alkalmas eszközökkel történő befolyásolásának és megfelelő irányba való terelésének fontosságát.⁴¹⁰ A reguláris hadsereget modernizáló, de a Landwehrrel és Stadion terveivel szemben szkeptikus fővezér, Károly főherceg is felismerte a nép katonai nevelésének, különösen a katonai hőskultusz és tradíciók közvetítésének, a haderőreformmal párhuzamosan a katonai szellem megújításának szükségességét.⁴¹¹ A párizsi osztrák követ, Klemens von Metternich, aki tájékozott volt napóleoni propaganda módszereit illetően, s felfigyelt a sajtó növekvő jelentőségére is, szintén támogatta az új, aktív osztrák sajtópolitika kialakítását.⁴¹²

⁴⁰⁵ BLEYER 2013b, 312–313. Stadion és fivére tevékenységéhez, politikai nézeteihez részletesen lásd: RÖSSLER 1940 I, 17–92.

⁴⁰⁶ BLEYER 2013b, 315. Müller később Napoleon hívévé vált, 1807-ben Jérôme Bonaparte, veszfíliai király kasseli udvarában nyert alkalmazást.

⁴⁰⁷ LANGSAM 1930, 44–46.

⁴⁰⁸ HAMMER 1935, 38, 41; LANGSAM 1930, 44–55.

⁴⁰⁹ KONTLER 1999, 107–109.

⁴¹⁰ BLEYER 2013b, 308–309. Osztrák szolgálatban játszott szerepéhez lásd: REDL 1971, 35–48.

⁴¹¹ REDL 1971, 49–51. Károly főherceg elképzeléseihez részletesen lásd: HISSMANN 1987, 31–32, 37–49.

⁴¹² HAMMER 1935, 23–29; LANGSAM 1930, 28–55.

A literátus nyilvánosság befolyásolásának legfontosabb eszközét a sajtóirányítás jelentette,⁴¹³ ami a nyomtatás és lapalapítás privilégiumának hatósági kézben tartásán és ellenőrzésén alapult. Ennek negatív formáját az előzetes cenzúra és a külföldi nyomtatványok behozatalát korlátozó revízió hagyományos eszközei képezték, 1809-ben az özönszerűen megjelenő hazafias nyomtatványokat illetően ugyanakkor lazítás tapasztalható a cenzúra egyébként igen szigorú gyakorlatában. Stadionnak és János főhercegnek köszönhetően azonban a sajtó pozitív befolyásolása is előtérbe került: egyfelől megfelelő arcélű lapok alapításának engedélyezése és kiadása, illetve szerkesztőik, szerzőik finanszírozása, másrészt hivatalos vagy a hivatalosság látszatát kerülő propagandisztikus röpiratok, röplapok elkészítésére adott megbízások.

A nyomtatott propaganda célcsoportjait tekintve a legáltalánosabb szinten el kell különítenünk a Habsburg birodalmon belülré, valamint a kívülré, azaz a potenciális szövetségesként szóba jöhető semleges, szövetséges vagy ellenséges államok lakosságára, kormányzataira, politikai és véleményformáló elitjeire irányuló propagandát. A belső propagandatevékenységet illetően a közigazgatásilag, nyelvileg, etnikailag, a rendi és osztályhatárok által is erősen tagolt monarchiában a mozgósítás lebonyolítására létrejött intézményrendszer már eleve szegmentáltan kezelte a propaganda célcsoportjait. A kívánt hatást, azaz a mozgósítást és a háborúpárti közvélemény kialakítását egyfelől csoportspecifikus médiumok, műfajok használatán, másfelől az ezek által közvetített sajátos üzeneteken keresztül igyekeztek a propaganda előállítói elérni. A soknemzetiségű birodalom osztrák felében a propaganda nyelvét illetően ugyan a német dominált (a külföld meggyőzésére irányuló törekvésekben a német mellett a francia), ám a legfontosabb szövegek egyúttal tartományokban beszélt nyelvekre fordítva is megjelentek. Elkülöníthetjük egymástól a különféle fegyveres testületek tagjaira, illetve az civil lakosságra irányuló propagandát, ugyanakkor az új, milícia-jellegű polgár-katonaság, a Landwehr és a hagyományos irreguláris tiroli Landsturm (népfelkelés) eleve szorosan kapcsolódott a polgári lakossághoz (hasonlóan a magyar és horvát inszurrekcióhoz), a tartalékos-rendszer pedig a reguláris hadsereget kötötte hozzá ehhez.⁴¹⁴ A célközönség műveltségére tekintettel az eliteket és az olvasottabb középrétegeket inkább racionálisan érvelő röpiratokon, míg a tömegeket rövidebb, az érzelmekre ható munkák útján igyekeztek meggyőzni. A propaganda irányítói ugyanakkor egy többlépcsős kommunikációs modellben

⁴¹³ A háborút a monarchián belül előkészítő sajtóirányításhoz lásd: HAMMER 1935, 33–38. Az előzményekkel együtt összefoglalja: REDL 1971, 6–34.

⁴¹⁴ REDL 1971, 65–73.

is gondolkodtak, mikor igyekeztek kihasználni a műveltebb elitek, helyi tekintélyek és véleményvezérek (hivatali előljárók, papság, tekintélyesebb polgárok, nemesek stb.) információ- és értékközvetítő szerepét a tömegek felé.⁴¹⁵ Ezen szempontok tükrében az 1809-es propaganda technikáit és médiumait funkciójuk szerint következőképpen oszthatjuk fel.

1. A hivatalos propaganda egyik legfontosabb, nyíltan a központi kormányzat álláspontját közvetítő szövegmediumát a „hivatalos írások” kategóriájával ragadhatjuk meg. Ezeknek a több formátumban is megjelent szövegeknek a legjelentősebb csoportját az 1809 áprilisának elején megjelent háborús manifesztum, azaz a háborút deklaráló, s annak okait részletesen taglaló hosszabb kiáltvány,⁴¹⁶ illetve a különféle hivatalos proklamációk képezték. Idesorolhatjuk a polgári és katonai hatóságok részéről kibocsátott különféle hivatalos körrendeleteket (jogsabályok és egyéb hivatalos iratok, hirdetések, kiáltványok stb.), melyek számos esetben nem pusztán technikai jellegű utasításokat, hanem ideologikus tartalmakat is közvetítettek, nyilvános kihirdetésükön (a helyi hatóságok és papság által, röplapok és falragaszok formájában stb.) keresztül pedig széles tömegeket értek el.

Philipp von Stadion grófnak 1809 februárjában sikerült megnyernie a háborús propaganda ügyének a sajtó célzatos véleményformáló erejét régóta hangoztató Friedrich von Gentzet, aki ezt követően Bécsben az Államkancellária alkalmazásába állt.⁴¹⁷ Február 26. és 30. között ő szövegezte azt a manifesztumot, mely az elkerülhetetlennek feltüntetett támadó háborút hosszan és alaposan érvelő nemzetközi jogi okfejtéssel mint „igazságos háborút” (*bellum iustum*), az önvédelemre és a béke megtartására tett erőfeszítést legitimálta. A manifesztum deklarálta Napóleon elnyomóként ábrázolt rendszere és nem a francia nép, nemzet mint olyan ellen irányult.⁴¹⁸ E szöveg elsődleges célcsoportját az európai fejedelmek, illetve külföldi és monarchián belüli politikai és szellemi elitek jelentették. A szöveg április 15-én megjelent a *Wiener Zeitung*-ban, hogy minél nagyobb publicitást érjen el, brosúra formájában pedig a bécsi állami nyomda mellett egyúttal Salzburgban és Grazban is nyomtattak belőle.

A hivatalos proklamációk talán a legfontosabb eszközt jelentették az 1809-es belső és potenciális szövetségesekre irányuló külső propagandának. A szövegek a Habsburg

⁴¹⁵ BLEYER 2013b, 317–319.

⁴¹⁶ *Manifest* 1809.

⁴¹⁷ HAMMER 1935, 71–72. Gentz szerepéhez, a szöveg és a nyomtatvány keletkezéséhez: REDL 1971, 35–48.

⁴¹⁸ HAMMER 1935, 77–78.

monarchia illetve a szövetségesként szóba jöhető területek lakosságához, népeihez szóltak. A reguláris hadsereghez, illetve a Landwehrhez címzett kiáltványokat a gyakorlatban nyilvános hadparancsok formájában bocsátották ki, ezek szélesebb körű terjesztése a civil lakosságot felszólító szövegekéhez hasonlóan történt. A proklamációk egy része a császár, I. Ferenc, más része az egyes hadseregek élén álló hadvezérek, javarészt Habsburg főhercegek neve alatt jelent meg. A háttérben maradó, de az esetek jelentős részében azonosítható szerzők többnyire a német kulturális tér Napóleonnal szembenálló prominens értelmiségijeitől kerültek ki. A mozgósítás és a háború során az udvar mellett teljesített szolgálatot a Bécsbe települt, majd 1808-ban feleségével, Dorothea Mendelssohnnal együtt katolizált Friedrich Schlegel, aki a Habsburg udvarra ebben az időben mint a nagynémet nacionalizmus potenciális támogatójára tekintett. Schlegel „egy udvari titkár rangjával és járandóságával” szegődött Károly főherceg alá,⁴¹⁹ közvetlen főnöke Stadion, korábbi müncheni követ lett, aki Károly főhercegnek általános intendánsaként működött az ötödik koalíciós háború alatt. Ferdinánd északi hadseregénél Matthäus Casimir von Collin bécsi költő, János déli hadseregénél Guiseppe Carpani olasz költő, végül a Tiroliért felelős Johann Gabriel von Chasteler altábornagy (FML) oldalán Joseph von Hormayr töltötte be ezt a tisztelet.⁴²⁰ A hadseregekkel „együtt mozgó”, az érintett területek civil lakosságára s egyúttal az adott seregtestekre irányuló propaganda ennek megfelelő sorrendben: az ellenséges Bajorország és a potenciális szövetséges német államok lakosságát, a lengyeleket, az olaszokat, végül a sajátos kollektív identitástudattal rendelkező tiroliakat célozta meg. Az adott sereg mellett szolgálatot teljesítő „katonai intendánsok vagy titkárok”⁴²¹ részben maguk is olyan szereplők voltak, akik otthonosan mozogtak a propaganda által megszólítani kívánt potenciális befogadók kulturális közegében.

A kormányzat ily módon a következőkhöz intézett hosszabb-rövidebb proklamációkat (a teljesség igénye nélkül): az „Ausztriai Birodalom” népeihez, a német nemzethez, az olaszokhoz, a tiroliakhoz, a bajorokhoz, a szászokhoz, a Varsói Hercegség lakosaihoz, illetve Bécs polgáraihoz. Friedrich Schlegel fogalmazta például Károly főherceg nevében nem csupán a németekhez intézett nacionalista szellemű kiáltványt, de a tüzes nyílt hadparancsokat is (közte az április 6-ot).⁴²² A „nagy” proklamációk mellett több, egy-egy adott kollektívumra irányuló kisebb szöveg is megjelent. Az eredetileg is több röpíves

⁴¹⁹ Friedrich von Schlegel an August Wilhelm Schlegel, Anne Louise Germaine de Staël, Wien, 29.03.1809 = KdF II, 22–23.

⁴²⁰ HAMMER 1935, 72.

⁴²¹ LANGSAM 1930, 65. 1. l.j.

⁴²² LANGSAM 1930, 43.

formátumban és nyelven kinyomtatott proklamációkat és hadparancsokat újságok utánközlésein keresztül is szisztematikusan terjesztették. A rendszernek köszönhetően a cs. kir. hadsereg megjelenésével – amely röplapokat is szállított magával – egyúttal szabályos hadjárat kezdődött a közvélemény befolyásolásáért is, melyet bajor és francia részről is ellenpropaganda fogadott. A katonák ezeket maguk is osztogatták, illetve igyekeztek a helyi előljárókat rávenni ezek nyilvános kifüggesztésére. A rövid ideig megszállt bajor területeken a helyi lapok felhasználására is kísérlet történt.⁴²³ A főhadszíntéren a hadsereg megtorpanásával, vereségeivel, majd visszavonulásával értelemszerűen a propagandának ez a típusa is visszaszorult. Osztrák oldalról újabb lendületet ezután csak a Károly főherceg asperni győzelme (1809. május 21–22.) adott a propagandahadjáratnak.⁴²⁴

A manifesztumot és a legfontosabb proklamációkat, akkor is, ha célcsoportjuk igen specifikus volt, az egész monarchián belül (adott esetben kívül is) több nyelvre fordítva, a nyomtatott média teljes spektrumának igénybevételével (különböző formátumú röpiratos utánnyomások, hírlapi utánközlések, hadihírek sorozatai) terjesztették. A hadügyminiszter, gróf Zichy Károly már 1809. március elején felvetette Károly főhercegnek egy „kicsi, járóképes” tábori sajtó felállításának ötletét, mely nem csupán a különböző rendelkezések gyors kinyomtatásában és szétterjesztésében segítheti a hatóságokat, de egyúttal a propagandisztikus katonai bulletinek és proklamációk előállítását is szolgálja. Szintén Zichy indítványozta saját tábori posta és futárszolgálat létesítését az egyes hadseregek számára, azzal a céllal, hogy a híráramlást meggyorsítsa.⁴²⁵

A szokatlan újításokra a magyarországi literátus nyilvánosság is felfigyelt. A Zemplén vármegyei inszurrekciót szervező állandó bizottság tagja, Kazinczy Ferenc néhány nappal a háború kitörését követően, 1809. április 21-én Virág Benedeknek írott levelében regisztrálta az 1809-es osztrák háborús-mozgósító propaganda kormányzati irányítású ideológiai és médiatechnológiai innovációját. Kazinczy értelmezése szerint a patriotizmus eszméje – és a hazaszeretetre való képesség – ezáltal hozzáférhetővé vált az örökös tartományok korábban pusztán alattvalókként kezelt lakosai számára is. A patriotizmus propagálására nem egyszerűen a háborús lelkesedés felkeltését és a mobilizációt szolgáló hatékony kormányzati eszközként, de a monarchia legitimitációjának új elemeként tekintett: „Valóban gyönyörűek a’ mit az uralkodás még az Austria lakosinak is mond a’ haza szeretet haszna ’s dicsősége felől. Sok ember eddig azt hitte, hogy a’ *hazaszeretet* csak pártosok’

⁴²³ BLEYER 2013b, 322–323.

⁴²⁴ Ehhez a szakaszhoz lásd: HAMMER 1935, 117–119; REDL 1971, 99–110.

⁴²⁵ HAMMER 1935, 73–75.

szava és hogy a ' Monarchiák' lakosinak nem kell ezt is ismerni, 's elég nekik a dein Wille ist unser Gesetz. Az ő Felsege, a' nagy bajnok Károly és a' tudományokat kedvellő János proclamatiói elevenítő Irások 's látjuk hogy még az Austriaiakra is nagyon hatnak."⁴²⁶

2. A hivatalosan kontrollált információáramlás igen fontos szöveges médiumát jelentették a napi- és haditudósítások számozott sorozatai (*Tagesberichte* vagy *Armeeberrichte*, pontos címe: *Tagesberichte der k.k. Armee*) is, melyek a hadjáratot kísérték.⁴²⁷ Ezek tulajdonképpen a francia bulletinek osztrák megfelelői voltak. A negyedret formátumú, néhány lapnyi terjedelemre rúgó tudósításokat nagy példányszámban és több nyelven nyomtatták ki, majd röpiratként, különkiadásként vagy az újságokban megjelentetve terjesztették a monarchián belül, s azon kívül is. A formátum értékét gyors reakcióképessége adta: ily módon közvetlenül a hadieseményeket követően lehetségessé vált az osztrák álláspont kialakítása és annak gyors szétterjesztése. Előállításuk kezdetben úgy történt, hogy a szöveget a főhadparancsnokságnál megírták, majd beküldték ellenőrzésre Bécsbe a hadügyminisztériumba, s onnan továbbították a nyomdába (van Ghelenschen örökösének). Az első, április 10-i szám megjelentetése ezen a módon mindössze három napot vett igénybe. Nem sokkal később a Polizeihofstellét is beiktatták az ellenőrző szervek közé. A sorozatból ebben a formában összesen 14 szám jelent meg 1809. április 25-ig. Bécs megszállását (május 13.) és az udvar menekülését követően a sorozatot másutt nyomtatva *Tags-Berichte über die neuesten Kriegs-Ereignisse* címen újraindították, tartalma felett továbbra is erős katonai és kormányzati kontroll érvényesült.⁴²⁸

3. A kormányzatilag létrehozott, támogatott folyóiratok a befolyásolás közvetettebb, míg a sűrűn megjelenő hírlapok a közvetlenebb eszközét jelentették. Az előbbieket illetően fontos lépést jelentett a *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* 1808. áprilisi megalapítása, Johann Michael Armbruster főszerkesztésével. E sajátos, vegyes közleményeket tartalmazó „honismereti” lap profiljának kialakításakor fontos szempont volt, hogy a megfelelő hatás kiváltása, azaz az alattvalók hazafias-nemzeti érzelmeinek felébresztése érdekében elkerüljék a hivatalosság látszatát. A lap ennek érdekében nem a rendelkezések és a hírek egyszerű utánközlésére szorítkozott, hanem számos eredeti cikket közölt, egyúttal fontos médiumát jelentette a Landwehrre, az 1808-ban létrehozott új típusú osztrák véderőre irányuló propagandának: felsőbb utasításra 1809 elejétől külön rovatot

⁴²⁶ Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, Széphalom, 1809. április 21. = KazLev VI, 345.

⁴²⁷ Gyűjteményes kötetüket lásd: *Sammlung* 1809.

⁴²⁸ HAMMER 1935, 99–113; BLEYER 2013b, 463–464.

szentelt ezeknek az alakulatoknak, és számos hozzájuk kapcsolódó alkalmi munkát (beszédet, verset) jelentetett meg.⁴²⁹

Armbruster kísérletet tett egy merőben új típusú lap, egy ún. „néplap” megalapítására is, ez lett a *Der Wanderer*.⁴³⁰ Ennek próbaszáma 1809. március 20-án jelent meg, s már fejlécében is tükrözte azt az igényt, hogy a monarchia összes népe számára olvasnivalót nyújtson. A metszet egy vándort ábrázol, aki összetalálkozik három ölelkezve fraternizáló felfegyverzett férfival, akik jellegzetes nemzeti viseletüket hordják: egy tirolival, egy magyar nemesi felkelővel (aki huszáruniformist visel), végül egy osztrák Landwehrmannal. Első cikke a tiroliak 1703-ban, a „bajor felfordulás” alatt és 1809-ben tanúsított helytállásának párhuzamaival foglalkozott.⁴³¹ A franciák gyors bevonulása miatt azonban a lap – azonos fejléccel és tipográfiával – csak 1814-től jelenhetett meg rendszeresen. Bár tudományos szaklapról van szó, de lényegében a háború céljait szolgálta az 1808 januárjával Károly főherceg kezdeményezésére a Kriegsarchiv igazgatója, a kartográfus Gomez de Parientos szerkesztésével létrehozott *Österreichische Militärische Zeitschrift* is, mely a tisztek katonai műveltségének elmélyítését célozta.⁴³²

A hírlapok közül a legfontosabb az Armbruster által szerkesztett privilegizált hivatalos lap, a *Wiener Zeitung* volt, mely erős kormányzati ellenőrzés alatt állt. E hagyományos referáló újságot alapvetően az óvatosság jellemezte: a híreket szárazon, minden kommentár nélkül közölte. Franciaellenes hangoltsága 1808-tól – különösen a Napóleon elleni spanyol felkelésről és gerillaháborúról érkező hírek közlésével, majd a Landwehrrel kapcsolatban egyre gyakrabban megjelenő tudósításokkal – meglehetősen lassan öltött csak testet. Az újság Bécs megszállását követően továbbra is működött, de francia redakció alá került, így a Budára menekült udvar egy időre elvesztette legfontosabb hivatalos szócsövét.⁴³³

Az aktív sajtópolitikában egészen új irányt jelentett az *Österreichische Zeitung* megjelenése. A mozgatható táborigazgató hivatalos, kifejezetten a kormányzat háborús céljainak szolgálatába állított hadilapot Friedrich Schlegel szerkesztette. Schlegel korábban is felvetette ugyan a lapalapítás ötletét, azonban csak a háború folyamán, Bécs

⁴²⁹ HAMMER 1935, 34–37; BLEYER 2013b, 454–462.

⁴³⁰ HAMMER 1935, 37–38; BLEYER 2013b, 472.

⁴³¹ DW, 1809. Probe-Blatt, No. 1. A kevés fennmaradt példány közül az egyik – sok más háborús propagandanyomtatvány között – Matthias Perth bécsi hivatalnok naplójába kötve lelhető fel: WBR HS, H.I.N.-25772, Bd. I, Mathias Franz Perth, Tage-Buch, Pars XIX, Begebenheiten meines Lebens nebst andern Merkwürdigkeiten, Vom 7ten April bis 12ten May 1809.

⁴³² HISSMANN 1987, 46. A cikkek mutatóját lásd: HOCHEDLINGER 2007.

⁴³³ HAMMER 1935, 33–34; BLEYER 2013b, 439–445.

május 13-i francia megszállásának következtében, a *Wiener Zeitung* és a *Vaterländische Blätter* elvesztésével vált igazán sürgetővé a kormányzat számára egy hadilap létrehozása. Ennek segítségével ugyanis megvívhatónak tűnt a hadihírek értelmezése körüli információs küzdelem a hírlapokon és bulletineken keresztül kifejtett francia propagandával. Schlegel egykori ötletét Friedrich Lothar Stadion osztotta meg bátyjával, Philippel, majd június közepére sikerült megnyerni az uralkodót is az ügynek, aki jóváhagyta szerkesztőként a német író személyét, egyúttal a kormányzati kontroll fenntartásának jegyében a fiatalabb Stadiont kívánta „főszerkesztőnek”. A lap koncepcióját Rainer főherceg is véleményezte, aki az újságot alkalmasnak találta arra, „hogy az összes híreket a monarchia lakosságának minden osztálya között elterjessze, és ezáltal hozzájáruljon a patriotizmus fenntartásához”.

A lap június 24-étől az eredeti szándék szerint hetente kétszer jelent volna meg, valójában azonban több alkalommal is dupla számként került ki a sajtó alól, továbbá mellékletek is tartoztak hozzá. Az utolsó szám, amelyről tudunk, az 50–51. dupla szám, illetve ennek melléklete, mely 1809. december 16-án jelent meg. A mozgatható tábori nyomdát mindig a főhadiszállás közelében állították föl, először valahol Morvaországban, majd Pesten.⁴³⁴ A hadilap alapvetően hivatalos napi tudósítások (*Tags-Bericht*), illetve egyéb, gondosan szelektált, a mozgósítással, hadisikerekkel kapcsolatos híreket, hivatalos szövegeket közölt újra a monarchia minden részéről (közte a magyar inszurrekcióval kapcsolatban), továbbá a franciákkal szembenálló törekvéseket hangsúlyozva, külföldről. Egyúttal a francia hadihíreket és Napóleon nyilvános rendelkezéseit, proklamációit lábjegyzetek formájában kritikusan kommentálta. Helyet kaptak benne az önkéntesek toborzásának sikerét bizonyító cikkek, illetve egy rovat, mely a hazafias hozzájárulásokat, adományokat listázta.

4. A Landwehr feltöltése és mozgósítása, különösen János főherceg szemében, az egyik legfontosabb területét jelentette a kormányzati politikának, érthető hát, hogy a hivatalos cirkulárék mellett is igen erőteljes propaganda irányult a helyi polgári lakosságból létrehozott területvédelmi intézmény potenciális és aktuális tagjainak meggyőzésére.⁴³⁵ A Landwehr-zászlóaljok toborzása és buzdítása az érintettek társadalmi helyzetére és belső motivációjára tekintettel sajátos ideológiát és eszközöket igényelt, melynek a mozgósítás során már állampolgárként kezelt alattvalók honvédelmi kötelességeire, illetve hazafias

⁴³⁴ Részletesen lásd: HAMMER 1935, 123–175; BLEYER 2013b, 446–453. A lapnak ma egyetlen – feltételezhetően – teljes gyűjteményes sorozata ismert: ez a bécsi Hadilevéltár könyvtárában (Bibliothek des Kriegsarchivs, Bécs) található, jelzete: P VIII r12.

⁴³⁵ Összefoglalóan lásd: ZEHETBAUER 2017, 124–172; REDL 1971, 65–88.

lelkesedésére kellett apellálnia. A Landwehr 1808 közepétől meginduló toborzásában kezdetben a helyi hatóságok és a katolikus papság és a szószék kapta az elsődleges szerepet, s a későbbi ünnepélyes zászlószentelő szertartásokat szintén buzdító prédikációk kísérték. Ezek azonban Bécsen, illetve az erősen vallásos vidékeken kívül önmagukban nem bizonyultak elégséges eszköznek a kívánatos mozgósítás eléréséhez.⁴³⁶ Az alakulatok legénységét potenciálisan azon 18 és 45 év közötti fegyverképes férfiak adták, akik nem tartoztak a felsorolt kivételek közé (pl. papok, nemesek, hivatalnokok vagy honoráciorok) és nem szerepeltek a reguláris hadsereg kiegészítését szolgáló konskripciós listákon. A kötelezettek így zömmel az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki, sorsolás alapján, azonban helyettes állítására lehetőségük nyílt. Számosan azonban hazafias lelkesedésből önként jelentkeztek, különösen Bécsben. A mentesített csoportokat a kormányzat nem jogilag kötelezte, hanem propaganda útján morálisan igyekezett a részvételre ösztönözni. A tiszteket a kiszolgált katonatisztek mellett a helyi elitek és középrétegek adták, köztük számos nemes, akik jelentős része civil foglalkozású volt.⁴³⁷ A zászlóaljok parancsnokainak nem csupán katonai vezetőnek kellett lenniük, de az alárendeltek politikai nevelését is meg kellett valósítaniuk. Ezt a propaganda egyéb eszközeinek használata mellett annál is szükségesebbé tette, hogy a Landwehr legénysége csupán rövid kiképzésben részesült, melynek során magától nem alakult volna ki megfelelő testületi szellem.⁴³⁸

A Landwehrre irányuló propaganda leghatékonyabb eszközévé a későbbiekben a félhivatalos, nemhivatalos versek és harci dalok váltak, a költészet egyébként is a mozgósítás egyik igen fontos médiumát jelentette. A Landwehrnek szóló, nagy népszerűségnek örvendő számtalan aprónyomtatványos formában, illetve újságokban terjesztett vers, dal és mars közül ki kell emelnünk a drámaíró Heinrich Joseph von Collin *Lieder österreichischer Wehrmänner* című gyűjteményét, melynek elkészítésére 1808-ban kapott felsőbb megbízást kapott. A gyűjtemény 1809-ben először Bécsben, Anton Straußnál jelent meg, a nép között dömpingáron értékesítették. 1809 márciusában a Polizeihofstelle felvette a kapcsolatot a tartományi kormányzatokkal, hogy a terjesztéshez helyben megfelelő „hazafias” könyvkereskedőket és kiadókat keressen, illetve egyéb nyelvekre is lefordíttassa a dalokat. Collin dalait így lengyel, cseh és szlovén nyelvekre is lefordították, valamint számos

⁴³⁶ ZEHETBAUER 2017, 130–134.

⁴³⁷ ZEHETBAUER 2017, 26–68.

⁴³⁸ REDL 1971, 72.

nemhivatalos utánn nyomásuk is megjelent. Collin dalai mintegy rövidéletű irodalmi zsánert teremtve számos ismert és ismeretlen utánczóra találtak.⁴³⁹

5. Külön kell szólnunk az udvar által támogatott röpiratok köréről. János főherceg inspirációként maga is gyűjtötte az angol és spanyol Napóleon-ellenes röpiratokat, melyekhez Triesztben Collingwood admirálison, az adriai brit flotta parancsnokán, illetve Olaszországon keresztül jutott hozzá, és fordítás, szerkesztés és kiadás céljából eljuttatta azokat a vele kapcsolatban álló patrióta-nemzeti érzelmű értelmiségi körökhöz is.⁴⁴⁰ A félhivatalos röpiratok közül technikáját tekintve sajátos az a névtelenül, németül és franciául is megjelent kis füzet, amelyben „egy osztrák hazafi” néhány, francia újságokból kiszemezgetett, Ausztriára nézve kedvezőtlen hírt igyekezett megcáfolni.⁴⁴¹ A „Germanien” koholt nyomdahely alatt 1808–1809-ben megjelent terjedelmesebb röpiratok köre János főherceg közvetlen sugalmazására, Hormayr segítségével jelent meg. Ezeket titokban nyomtatták, s mindenekelőtt a helyi véleményvezéreknek, azaz lelkipásztoroknak, előljáróknak, Landwehr-tiszteknek osztották szét őket, így hamar elterjedhettek az egész monarchiában.⁴⁴² A legfontosabb röpiratok a spanyol ellenálláshoz, gerillaháborúhoz kapcsolódó propagandaszövegek német fordításai: a Pedro Cevallos-féle kommentárral ellátott hivatalos iratok (*Authentische Darstellung*),⁴⁴³ illetve egy többkötetes dokumentumgyűjtemény (*Actenstücke*).⁴⁴⁴ Hasonlóan jelentős munka az ugyanott névtelenül megjelent, Hormayrnak tulajdonított *Der Vendee-Krieg*,⁴⁴⁵ mely a királyhoz és a valláshoz való hűség imperatívuszát közvetítette a rojalista francia parasztok felkelésének történetén keresztül, illetve a szintén hozzá kötött propagandisztikus szándékkal kompilált, a francia és a pápai udvar közötti levelezés (1808), mely Napóleonnak az Egyházi Állammal és a katolikus egyházzal szemben elkövetett bűneire igyekezett irányítani a figyelmet.⁴⁴⁶ Az utóbbi kivételével e munkák a forradalom-, illetve Napóleon-ellenes populáris ellenállás példáinak felelevenítésével a kormányzat, s különösen János főherceg által Napóleonnal

⁴³⁹ ZEHETBAUER 2017, 135–172; REDL 1971, 73–75. Vö. HAMMER 1935, 42–43.

⁴⁴⁰ LANGSAM 1930, 50–51; HAMMER 1935, 38–41.

⁴⁴¹ *Bemerkungen* 1809; *Observations* 1809. Vö. ARNOLD–WAGNER 1909, 284.

⁴⁴² ARNOLD–WAGNER 1909, 284–285.

⁴⁴³ CEVALLOS 1808. A Cevallos röpirat sorsához részletesen lásd: WOHLFEIL 1962–63. Wohlfeil szerint a szövegnek több német fordítása is forgalomban volt, amelyek közül az F. A. Bran-féle változat futotta be a legnagyobb karriert. Cevallos a központi junta államminisztereként maga is felismerte, hogy a Napóleon-ellenes felkelés sikerre vitelében s a francia propagandairatok által sugallt képpel szemben szükséges a szélesebb európai nyilvánosság megnyerése is. 1808 végén – 1809 elején Európa-szerte ismertté vált röpirata, melyet egyéb propagandaszövegek (manifesztumok, proklamációk stb.) követtek, ezt az elvet ültette át a gyakorlatba.

⁴⁴⁴ *Actenstücke* 1808 I–IV.

⁴⁴⁵ *Vendee* 1809. Vö. ARNOLD–WAGNER 1909, 285.

⁴⁴⁶ *Correspondenz* 1808. A szerzői attribúcióhoz lásd az Österreichische Nationalbibliothek katalógusát.

szemben előmozdítani kívánt népi-nemzeti háború koncepcióját igyekeztek alátámasztani. A Cevallos-féle röpirattal, illetve a *Wiener Zeitung* vonatkozó hírein keresztül az udvar a spanyol gerillaháború hadisikereinek instrumentalizálására törekedett egy, a közeljövőben Napóleonnal és szövetségeseivel vívott háború ideológiai és hadszervezeti megalapozásában.⁴⁴⁷

3. A MAGYAR INSZURREKCIÓ PROPAGANDÁJA

Az inszurrekcióra irányuló magyarországi hivatalos propaganda szerkezete ennél csökevényesebb volt, s általában véve a propaganda egészén a központi irányítás kisebb súllyal jelent meg, mint az osztrák esetben. A propaganda igen jelentős részét különféle műfajú nem-hivatalos buzdító szövegek tették ki, melyekkel itt csak érintőlegesen foglalkozhatok. Ezek között egyaránt találhatunk a szűkebb alkalmisághoz (zászlószentelőkhöz és szemlékhez, inszurgens főtisztek személyéhez, megyei alakulatokhoz) kötődő egyházi és világi szónoklatokat, verseket, a szűkebb okkazonalitástól már eloldódó prózai röpiratokat és költészetet, a felkelő alakulatok általi használatra szánt, az inszurrekció nyilvánosságában variálódó köz-költészethez sorolható szöveges marsokat, de kuriózumként előadásra szánt alkotásokat, színdarabot, énekes vitézi játékot, illetve zenedarabokat is ismerünk. Az 1809-es magyarországi propaganda a rendi közjogi és hadszervezeti tagoltsághoz igazodva alapvetően szegmentáltan működött, ennél jóval ritkábbak voltak azok a szövegek, melyek a privilegizált országlakosok tágabb kollektívumát szólították meg. Ez utóbbi esetekben a patriotizmus és az uralkodóhoz való lojalitás diktálta általános kötelességek tudatosítása mellett specifikus üzenetek fogalmazódtak meg a rendi társadalom különböző csoportjai számára is.

A hivatalos inszurrekciós propaganda egyik kulcstényezője Magyarország nádoraként a felkelés fővezére, József főherceg (valamint az ő katonai és értelmiségi bizalmasainak, beosztottjainak köre) és a nádori kancellária, a másik pedig a budai helytartótanács, amelyen keresztül az egyes vármegyék körlevelek formájában megkapták a különféle végrehajtandó rendeleteket, utasításokat. Az osztrák mechanizmust, amelyben az egyes császári és királyi. hadseregek élén álló fővezérek mellé a hadsereg és a műveleti területek lakosságára irányuló propagandatevékenység ellátására egy-egy „hivatásos” írástudó került, bár némileg más formában, de a magyarországi szisztéma is követte. A nádor köreiből mindenekelőtt két író, Kisfaludy Sándor, illetve Versegly Ferenc emelkedik ki. Amíg Kisfaludy katonai, addig a József főherceg magyarnyelv-tanáráként kormányzati

⁴⁴⁷A spanyol fejleményeknek az osztrák propagandára gyakorolt hatásához részletesen lásd: WOHLFEIL 1965; REDL 1971; 19–25. REINALTER 2010.

szolgálatba szegődő Verseggy civil oldalról vett részt az 1809-es magyarországi propaganda előállításában.⁴⁴⁸

Verseggy, Márton Józseffel együtt, a „tudós rend” tagjaként működött közre a nemesi felkelők számára készített magyar nyelvű szabályzatok munkálataiban, illetve Pedro Cevallos Napóleon-ellenes röpiratát a spanyolországi ellenállással kapcsolatos egyéb hivatalos dokumentumokkal együtt németből magyarra ültette át.⁴⁴⁹ E mellett – nyilvánvalóan nem hivatalos megbízásból – „szabadon” lefordított egy propagandaértékkel rendelkező énekes vitézi játékot is „Vitéz Sorz Oberster Úrnak verseiből”, melynek zenéjét Pacha Gáspár szerezte, s melyet március 18-án a budai Várszínházban, majd egy héttel később a pesti Városi Színházban elő is adtak.⁴⁵⁰ Az irodalomtörténész Császár Elemér szerint a Cevallos-fordítás „ép úgy véres kardként szerepelt, mint Kisfaludy *Szózata*, s Verseggy is ép úgy a nádor fölszólítására hordozta végig az országon, mint költőtársa”.⁴⁵¹ Amíg azonban a Kisfaludyhoz köthető hivatalos propagandisztikus anyagok jelentős része azonosítható, addig Verseggy közreműködésének mértékéről – a központilag megrendelt Cevallos-fordítást leszámítva – csak sejtéseink lehetnek.⁴⁵²

1. A hivatalos propaganda legfontosabb médiumát az osztrák esethez hasonlóan azok a magyar és német nyelven megjelent proklamációk jelentették, melyek a nádor, illetve az uralkodó neve alatt a tulajdonképpeni politikai közösséget, a magyar nemesi nemzetet és a törvény értelmében döntően annak kebléből kiállított inszurgenseket célozták meg. A mobilizáció szakaszához kapcsolódó, a nádor nevében Budán április 27-ével németül és magyarul kibocsátott két röpíves kiáltvány,⁴⁵³ illetve ehhez hasonlóan két nyelven, május 16-i dátummal megjelent proklamáció⁴⁵⁴ szerzőjének és fordítójának kiléte ismeretlen. Kisfaludy Sándort adatolhatóan csak a nemesi felkelést búcsúztató nyomtatványok szerzőjeként, illetve fordítójaként azonosíthatjuk. Az I. Ferenc nevében kibocsátott hadparancs 1809. november 24-ére, míg a nádor neve alatt megjelent szöveg december 18-ára volt keltezve.⁴⁵⁵ Ezek magyar változatát több tízezer példányban nyomtatták ki, hogy minden felkelő ellátható legyen velük. Kisfaludy készítette annak a nádor nevében 1809.

⁴⁴⁸ Verseggy szerepére már Császár Elemér felhívta a figyelmet: CSÁSZÁR 1909, 309–310. Az udvari propagandista szerepe beleillik a fogságból való szabadulást követően az aulikus irányba forduló Verseggy karrierútjának ívébe, lásd: DONCSEZ 2016, 16–17.

⁴⁴⁹ CEVALLOS–VERSEGGY 1809.

⁴⁵⁰ VERSEGGY–PACHA–SORZ 1809. Részletesen lásd: DONCSEZ 2014, 368–370, 459–463.

⁴⁵¹ CSÁSZÁR 1909, 310.

⁴⁵² Ehhez részletesen lásd: DONCSEZ 2019b.

⁴⁵³ JÓZSEF NÁDOR 1809a, illetve 1809b, 1809c.

⁴⁵⁴ JÓZSEF NÁDOR 1809f és 1809g.

⁴⁵⁵ FERENC KIRÁLY 1809a, 1809b és JÓZSEF NÁDOR 1809d, 1809e.

december 18-i dátummal a vármegyékhez megküldött hosszabb kéziratos levélnek a fordítását is, mely a megyék és a felkelők teljesítményét méltatva nagy sikert aratott a megyegyűléseken. A nádor megbízásából Kisfaludy fogalmazta a Napóleon Bécs megszállását követően, 1809. május 15-én a „Magyarok”-hoz (azaz a nemesi nemzethez) intézett francia–latin–magyar, illetve francia–német–magyar ún. „schönbrunni kiáltványára” válaszul kibocsátani kívánt proklamációt. Mivel azonban a hatóságok sikeresen akadályozták meg a nyomtatványok terjesztését, az ellenproklamáció okafogottá vált, Kisfaludy fogalmazványa pedig töredékben maradt.⁴⁵⁶

A Gentz által fogalmazott hadüzenetnek két magyar fordítása is forgalomban volt. Az egyiket Bécsben, Anton Pichlernél nyomtatták, Márton József, a bécsi egyetem magyarnyelv-tanára ültette át magyarra,⁴⁵⁷ a másik névtelenül Budán, az Egyetemi Nyomdában jelent meg „A’ Haború Okának Ki Nyilatkoztatása” címmel.⁴⁵⁸ Az ilyesfajta hivatalos proklamációk és az egyéb háborús hirdetések kinyomtatásáról központilag intézkedtek. A hazai hivatalos propaganda előállításának központja a budai privilegizált Egyetemi Nyomda volt, amellyel a dikasztériumok is folyamatosan dolgoztattak. Az Egyetemi Nyomda vagy közvetlenül az illetékes kormányzervektől (és költségvetésükből) kapta a nyomtatáshoz szükséges pénzt, vagy a hivatalosság látszatát leplezni kívánó propagandaszövegek esetében feltehetően valamely közvetítőn keresztül.

A megrendelőket és megrendeléseket a faktorok által készített, a kinyomtatandó oldalak számára vonatkozó kalkulációkat tartalmazó kimutatásokból deríthetjük ki.⁴⁵⁹ A nyomda havi rendszerességgel készített kimutatásaiban az egyes munkákra utaló rövidített címek mellett a kinyomtatandó ívek teljes lapszámára, méretére, valamint ívekben kifejezett terjedelmére és példányszámára is találhatunk adatokat. A nyomda kimutatásai egyfelől elkülönítették az egyes dikasztériumok (helytartótanács, Magyar Királyi Kamara, Magyar Királyi Udvari Kancellária) hivatalos megrendeléseit (zömükben körleveleket, mellékleteket, tabellákat), a saját kiadásokat (nagyraoszt a számos alkalommal utánnymott tankönyveket), végül a magánmunkákat („Fremde Partheyen”, „Private”, a pesti újságoknak végzett munkákat külön cím alatt tüntették föl). Az utóbbiaknál csak a legkritkább esetben jegyezték fel a konkrét megbízó személyét, ugyanakkor idesorolták például a nemesi

⁴⁵⁶ Ezek tárgyalását részletesen lásd később.

⁴⁵⁷ *Manifestum* 1809.

⁴⁵⁸ *Manifestum* 1809.

⁴⁵⁹ A könyvek forgalma a jegyzőkönyvekből, a nyomda és a bizományosok inventáriumaiából, megbízásokból, illetve egyéb feljegyzésekből (például az Egyetemi Könyvtárnak átadott munkák felsorolásából stb.) rekonstruálható. Az 1809-es évre vonatkozó adatok forrása a következő: MNL OL X 10290 (Z 715) 47025 10/c.

felkelés hivatalos – propagandisztikus és adminisztratív – nyomtatványainak jelentős részét is. Ezek természetesen hivatalos szövegek voltak, ám nem kormányzések megbízására és költségével készültek.

A nádor nevében megjelent proklamációk, illetve a helytartótanácsi rendeletek egy része nyomtatott, más része kéziratos formában jutott el a vármegyékhez. A lakosságot érintő, alkalmanként propagandisztikus értéket is hordozó rendeleteket a törvényhatóságok „currentáltatták” a szolgabírák által, illetve a templomokban kihirdették a helyi papsággal is. Egy-egy megye – legtöbbször reprezentatív vagy technikai okokból különösen fontosnak tartott dokumentumok esetében – dönthetett úgy, hogy saját felelősségére egy-egy hivatalos kéziratot (latin szöveg esetén fordítást) kinyomtatattat a helyi nyomdában (már ahol volt ilyen) és szétosztat az érintettek között. Így történt például több vármegyében a nádor 1809. december 18-i, Kisfaludy által fordított kéziratos levelével is.

2. Az osztrák esethez hasonló, a háborút ideológiailag közvetetten előkészítő hosszabb, félhivatalos-jellegű pamfletek közül eddigi tudásunk szerint Kisfaludy Sándor *Hazaifüi Szózatán* kívül egyedül a Verseghy által fordított Cevallos-röpirat született a nádor megbízására: ezt leplezendő azonban koholt nyomdahely alatt és névtelenül jelent meg. Verseghy anonim fordításához – ahogyan azt Rainer Wohlfeil valószínűsítette – az F. A. Bran-féle kiadást és az *Actenstücke* III. kötetét használta fel, valamint a szöveget egy, a magyar nemzethez intézett Napóleon-ellenes előszóval látta el.⁴⁶⁰ Időközben Erdélyben is felmerült a központi kormányzat részéről a röpirat magyarra ültetése: ifjabb Cserey Farkas 1809 májusában vetette fel Kazinczynak, hogy Cevallos munkáját magyarra fordítaná. Kazinczy Rummy Károly Györgyhez írott leveléből kiderül, hogy Csereyt az erdélyi kormányzó, gróf Bánffy György bízta meg a feladattal, valamint azzal, hogy „ő is a’ jó fejek közzé számíttatván, írjon valamit az Ó Fels. parancsolatjára kiadandó Patriotisches Blattba [azaz a *Vaterländische Blätter* című lapba]. Cserei a’ Zilajtt inneplett Ó Felsége születése napja ceremoniája napját írta le.”⁴⁶¹

Kazinczy – a műfajból adódóan – a szövegről olvasatlanul is lesújtóan nyilatkozott, igyekezve lebeszélni levelezőpartnerét a fordítás elkészítéséről: „Cevallosnak fordításával ne töltsd haszontalanul idődet, mert leveleddel együtt érkező újságomból (Hazai Tudósítások) tudom, hogy már ki is jött. Nem tudom mi van benne. A’ Fő-Ispán [gróf Eszterházy József] asztalkáján láttam a’ minap [...]”⁴⁶² Kazinczy a hozzá 1809. május 30-

⁴⁶⁰ Lásd: WOHLFEIL 1962–63.

⁴⁶¹ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Sátoraljaújhely, 1809. máj. 30. = KazLev VI, 397.

⁴⁶² Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Sátoraljaújhely, 1809. máj. 30. = KazLev VI, 398.

án megérkezett lapszámból szerzett tudomást arról, hogy Cevallos anonim magyar fordítása megjelent.⁴⁶³ A Napóleon-ellenes spanyol röpirat hazai terjesztésére irányuló felsőbb szándék arra utal, hogy az udvari körök a spanyol felkelés pozitív hatásait Magyarországon is megpróbálták kiaknázni. A bécsi német újságban a spanyol helyzettel kapcsolatos híreket is megpróbálták kiaknázni. A bécsi német újságban a spanyol helyzettel kapcsolatos híreket a budai német újság, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*, illetve a *Bécsi Magyar Kurir* is átvette, ami az *Actenstücke* és Cevallos német és magyar nyelvű fordításának kiadásánál kevésbé direkt módját jelentette a közvélemény befolyásolásának.

3. A hivatalos propagandaanyagok terjesztésének fontos médiumát képezték a referáló hírlapok. A háború alatt működő magyarországi német nyelvű újságok közül a legjelentősebbek a pozsonyi *Preßburger Zeitung*, illetve a pest-budai *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* voltak. Az elsősorban az értelmiségnek és a klasszikus iskolázottsággal rendelkező nemességnek szóló latin lapok közül a Pozsonyban Belnay György Alajos által szerkesztett *Ephemerides Statistico - Politico - Oeconomico - Litterariae* emelkedik ki. 1809-ben mindössze két magyar nyelvű lap volt a hazai piacon. A Bécsben Decsy Sámuel és Pánczél Dániel által szerkesztett *Magyar Kurir* és Kultsár István pesti újságja, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*. A korszak más referáló hírlapjaihoz hasonlóan mindkettő elsődleges feladatának a hírek ismertetését és nem a vitatkozást, szerkesztői véleménynyilvánítást tekintette, ami – különösen a műveltebb olvasók körében – nem kevés kritikát is kiváltott.⁴⁶⁴ A mozgósítás, majd a háború idején a *Kurir* szerkesztői inkább háttérbe húzódtak, míg Kultsár a híreket felvezető affirmatív szerkesztői megjegyzésein keresztül is involválódott a háborús propagandába.

Wertheimer Ede szerint míg a magyarországi és bécsi német lapok többnyire franciaellenes szellemben írtak, addig a *Kurir* és a Stephan Rosenmann udvari ágens szerkesztette latin nyelvű *Europát*,⁴⁶⁵ s időnként a *Preßburger Zeitungot* Napóleon- és franciabarát érzelmek lengték át. Úgy tűnik azonban, hogy ezt leszámítva az *Europa* lényegében ugyanazokat a híreket közölte latinul, mint a korabeli bécsi és magyarországi lapok (természetesen a specifikusan magyarországi vonatkozású híreket nem tekintve).⁴⁶⁶

⁴⁶³ Lásd Váczy János jegyzetét: *KazLev* VI, 575. Az említett hirdetés: HKT, 1809, I, máj. 20., 40. sz., 319.

⁴⁶⁴ A magyar nyelvű lapok a már megjelent hírek összegyűjtésén és szelekcióján alapultak, így hatványozottan merült fel szerkesztőik felelőssége. Dessewffy József a korszakra már meghaladott referáló hírlapok bevett szerkesztési gyakorlatát és a Kultsár által alkalmazott szelekciós eljárást tette kritika tárgyává: „Ez az ember vagy a’ híjába valóságoknak tzihrázója, vagy tsupán által író szokott lenni. Soha semmi gyökeres idea nem termelt pennája alatt, és fél mindegyiktől, a’ melly másnak tolla alatt serdül.” Gróf Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Eperjes, 1808. dec. 14. = *KazLev* VI, 149,

⁴⁶⁵ D’ESTER 1926, 366.

⁴⁶⁶ Legalábbis Kazinczy Ferenc erre panaszkodik egyik levelében: „A’ Bécsi Annálisokért fizetett 12 Rftomat az *Europa* nevű deák politicus Bécsi újságért küldötte-fel, azt gondolván, hogy az a’ *tudós* újság, mivel *deák*, és így 12 fntom annyi mint elveszett, mert én *Európából* semmit sem tanúlok sőt meg sem olvasom, fel lelvén

Gróf Eszterházy Mihály 1809-ben jelezte a nádornak fenntartásait Decsyék lapjával szemben, József főherceg az ügyet az uralkodó elé terjesztette, aki beható vizsgálatot rendelt el. E jelentés talán némileg túlzó módon utalt e hírlapoknak a magyar szellemi-politikai életet illető jelentőségére is: „az összes honorácziórok, a papság és köznemesség tagjai szorgalmasan olvassák széles Magyarországon a magyar és latin nyelven szerkesztett hírlapokat és jogosan elmondhatni, hogy ezeknek az újságoknak választása és írásmodora dönti el, hogy minő újdonságok és mily hangban terjedjenek el Magyarországon és Erdélyben és hogy végül mily benyomások keletkezzenek ugyanott”.⁴⁶⁷ A lapot Márton József igyekezett megszerezni, bevádolva Decsyt a Polizeihofstellénél azzal, hogy Károly főherceg április 6-i tábori parancsát franciabarát hangnemben fordította le.⁴⁶⁸

Decsy kijárta, hogy az időközben Pest-Budára menekült udvar által vizsgálat alá vont lapja kiadását a megszállás alatt is folytathassa.⁴⁶⁹ A *Magyar Kurir* szerkesztői jegyzete szerint 1809. május 9-től augusztus 22-ig „a’ Frantzia hadi seregeknek, a’ múlt Pünköst Havának 10ik napján ezen Csász. Rezidentziába lett bé jövedelekek, és a’ Frantzia Kormányshéknek parantsolatya szerént minden posta utaknak bé zároltatások miatt” szünetelt.⁴⁷⁰ Augusztus 22-től október 17-ig a francia hatóságok felügyelete alatt működött, egy ideig egyedül Decsy szerkesztésében, aki nemcsak a háború miatt megemelkedett papírárakkal, de a cenzúra mechanizmusának változásával magyarázta, hogy lapja egy ívre rövidült: „mivel a rendes Censor Úr jelen nem lévén a’ most itt lévő Fr. Kormányshéknek parantsolatja szerént újságjainkat Német nyelvre által fordítani, ’s azokat nyomtatásban a’ mostani Policia Minister szoros censuraja alá botsátani kentelenek vagyunk, e’ pedig kettős munkát kíván”.⁴⁷¹ A *Kurir* csak 1810. június 5-én indulhatott újra, miután Decsy tisztázta magát a vádak alól, és megszerezte I. Ferenc engedélyét lapja kiadására.⁴⁷²

A mozgósítással és a háborúval kapcsolatos külpolitikai híreiket a magyar nyelvű lapok alapvetően a bécsi udvari újságból (*Wiener Zeitung*) közölték újra általában bármiféle kommentár nélkül, illetve egészítették ki az olvasók által az ország különböző részeiből beküldött tudósításokkal, amelyek jelentős részben a mozgósítással kapcsolatos megyei és városi hírek voltak. Mindezen kívül folytatásokban megjelentették a hivatalos

azt a’ Kurírban ’s a Kulcsár újságaiban.” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. febr. 21. = KazLev VI, 246.

⁴⁶⁷ Idézi: WERTHEIMER 1897, 14–17.

⁴⁶⁸ Decsy és Márton az ügyben Kazinczyhoz írott leveleit közli: BUSA 1984, 354–359. A parancsolathoz lásd: MK, 1809, I, ápr. 7., 28. sz., 418–421.

⁴⁶⁹ WERTHEIMER 1897, 17–18.

⁴⁷⁰ MK, 1809, III, szept. 19., 5. sz., 79.

⁴⁷¹ MK, 1809, III, szept. 19., 5. sz., 80.

⁴⁷² MK, 1809, III, jún. 19., 9–10. sz., 78–80.

propagandaanyagokat, különféle nemhivatalos nyomtatott munkák egészét vagy egyes részleteit, nemegyszer a lokális nyilvánosságok előtt elhangzott buzdító beszédek leiratait is. A hivatalos inszurgens szabályzatok hirdetései mellett mindkét lap különféle propagandanyomtatványok (közte Kisfaludy *Hazaifüi Szózata*) hirdetéseinek is helyet adott. E lapok, különösen Kultsár folyamatosan működő újságja tehát fontos csomópontjai voltak a háborús információáramlásnak is, ugyanakkor a hivatalos, félhivatalos vagy nemhivatalos propagandaanyagok közlésén, s esetenként a szerkesztői kommentárokon keresztül a háborús propaganda hatékony eszközeinek bizonyulhattak. Természetesen mindezek mellett kisebb súllyal más jellegű cikkek (hirdetések, tudományos dolgok stb.) továbbra is megjelentek bennük.

4. Adódott rá példa, hogy a hivatalos német nyelvű napihírek új sorozatának (*Tags-Berichte*) nyomtatványait a nádor irodáján keresztül megküldték a megyéknek is. A május 21–22-i győztes asperni csatát követően új erőre kapó osztrák propagandatevékenység részeként 1809. május 23-án a marchfeldi főparancsnokságról a napihírek 6-os számú folytatásaként haditudósítást adtak ki Károly főherceg fényes győzelméről. Ezt a főherceg magyar, német és cseh nyelven (*Hadi Tudósítás, Tags-Berichte, Bogowné Oznámenj*) egy utasításokat tartalmazó latin levél kíséretében megküldte a megyéknek is.⁴⁷³ Magyar nyelven Kultsár István lapjába illesztve, majd nyomtatványonként, valamint külön gyűjteményes formában közölte a sorozat magyar fordítását, kiegészítve az inszurrekcióra vonatkozó hivatalos tudósításokkal, illetve egyéb szövegekkel is (proklamációk, kabineti levelek, hadparancsok stb.). A *Gyűjteményben* Kultsár újraszámozta a tudósításokat, így összesen 48 darab „Tábori Tudósítás” jelent meg. Az utolsó szám, mely Komáromból 1809. július 7-én kelt (s amely tartalmazott még egy Pestről július 9-ére datált további tudósítást is a gróf Gyulay Ignác horvát bán parancsnoksága alatt álló csapatok hadmozdulatairól), így a hivatalos osztrák számozás szerint a 33. folytatása volt „az újabb Hadi Történeteknek”. Ezeket feltehetően az egyetemi nyomdában nyomták, és Kultsár, úgy tűnik, maga fordította őket, ugyanis a nádor által a megyékhez küldött magyar nyomtatvány és Kultsár sorozatának szövege eltérő.⁴⁷⁴

Az eredeti nyomtatványoknak, valamint utánközléseiknek mint hivatalos információforrásoknak nagy hitelességet tulajdonítottak a kortársak. Ahogyan az 1805-ös harmadik koalíciós háború esete mutatja, a külön röpíves sorozatok vagy újságtoldalékok arra a helyzetre válaszul születtek, hogy a táborokból induló tudósítások a posta

⁴⁷³ MNL ZML IV. 1i. 31. dob. 231. sz. 1809. jún. 5.

⁴⁷⁴ *Gyűjtemény* 1809.

akadályoztatása miatt sokszor a hivatalos bécsi újság kiszedése és kinyomtatása után érkeztek csak be, így valamilyen eszközzel igyekeztek korrigálni az információáramlásban emiatt beállt csúszást.⁴⁷⁵ A hivatalos és központilag ellenőrzött német nyelvű tudósítások esetében a gyors információáramlás és a megbízhatóság zálogát tehát az jelentette, hogy azokat közvetlenül a csapatoktól érkező hírek alapján, illetve a hivatalos proklamációkat és egyéb szövegeket első kézből közölve röpíves sorozatban terjesztették. Értelemszerűen ezek – a francia fél bulletinjeihez hasonlóan – az egyes hadieseményekkel, csatákkal, ütközetekkel, visszavonulásokkal stb. kapcsolatban a saját szempontokhoz igazodva, az olvasók tájékoztatása mellett egyúttal befolyásolásuk céljával alakították az egyes hadihírek narratíváját. Vitkovics Mihály erre, a tudósításoknak a háborús információáramlásban betöltött kiemelt szerepére utalt egyik, közvetlenül a konfliktus kitörését követően Kazinczynak írott levelében: „Mi Hadi mozgások történnek kint és bent a Hazában, Kultsár Úr Gyűjteményé váltt Újságiból érthedd. Mint farol vissza Táborunk, azt az utolsó Tábori Tudósításokból értsd.”⁴⁷⁶

5. A háborús mozgósításban az írásbeliség mellett az oralitás szerepe azonban továbbra is igen jelentékeny, bizonyos szegmensekben szinte kizárólagos maradt. A még mindig túlnyomó többségében illiterátus népesség csak élőszóban tájékozódhatott a megyei hatóságok rendelkezéseiről, melyeket a polgári tisztviselők és az alsópapság feladata volt a helyi közösségekben birtokolt tekintélyükre hagyatkozva a nyilvánosság elé tárni. A különféle rendelkezéseket, köztük az önkéntesek toborzása érdekében kibocsátott propagandaüzeneteket a törvényhatóságok kézíratos, illetve egyes megyékben – mint például Veszprémben – már nyomtatott körleveleken (*currens*) keresztül közvetítették a megyei tisztviselők, mindenekelőtt a járások élén álló szolgabírák, illetve a helyi véleményvezérek, s rajtuk keresztül a lakosság tömegei felé.⁴⁷⁷ A helytartótanács és az ennek rendelkezéseit végrehajtó vármegyék mediális szempontból kifejezetten figyelembe vették azt a speciális kommunikációs helyzetet, amely a mozgósítással és a háborúval kapcsolatos üzeneteknek a jelentős részben még analfabéta, az orális kultúrában élő kisnemesség, még inkább a parasztság felé történő közvetítéséből adódott.⁴⁷⁸

A fegyverképes férfilakosság toborzását szolgáló üzenetek közvetítése. 1809 nyarán erőgyűjtés céljából az uralkodó július második felében további katonák kiállítását követelte

⁴⁷⁵ BUSA 1960.

⁴⁷⁶ Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. ápr. 28. = KazLev VI, 350.

⁴⁷⁷ HUDI 2009, 26.

⁴⁷⁸ Bár a mezővárosokban és nemesi *communitas*okban magasabb volt az írni és olvasni tudók aránya. HUDI 2009, 84–87.

meg a vármegyéktől.⁴⁷⁹ A rendelet értelmében a vármegyék hamarosan elkezdtek toborozni, ennek sikertelensége híján erőszakkal sorozni (*tyro*) az újoncokat a reguláris hadseregbe, továbbá az ún. „szabad” lovas alakulatokba.⁴⁸⁰ A mozgósításnak ez a háborús krízishelyzet szülte formája a korábbinál szélesebb kört, a felkelések mobilizációjában addig nem érintetteket, továbbá a földesúri függésben élő rétegeket is igyekezett a propaganda által megszólítani. Az uralkodó mindenekelőtt anyagi ösztönzőkkel, a háború végéig tartó csökkentett szolgálati idővel, a katonai elismerést jelképező kitüntetésekkel (arany és ezüst vitézségi érem, Katonai Mára Terézia-rend), valamint a nemesség ígéretével próbálta motiválni az önként jelentkezőket, amit a vármegyei hatóságok, illetve a földesurak további juttatásokkal, kedvezményekkel egészíthettek ki. A körlevelek ugyanakkor nem csupán a materiális javakkal, privilégiumok kilátásba helyezésével és a társadalmi mobilitás oldaláról ösztönözték a szolgálatra jelentkezőket, de – hasonlóan a propaganda mindenekelőtt a nemességet felkelésre szólító üzenetéhez – a tágabb közösséget megtestesítő uralkodó és haza, illetve a háznép védelmének imperatívuszát megfogalmazó patriotizmus érvrendszerével is.⁴⁸¹ Az újabb csapatok felállításának sikere érdekében a mozgósító propagandának a hadra fogható megyei férfilakosság lehető legszélesebb körét kellett minél rövidebb idő alatt elérnie. Egy Bihar vármegye közgyűlése által 1809 júliusában az önkéntesek toborzásának ügyében kibocsátott hirdetmény ennek érdekében a következőképpen fogalmazott: „Rendeltetik pedig, hogy ezen serkentő Meghívás valamint Szolgabíró Urak, úgy minden Hit Sorosinak Lelki-Pásztorai által is a' Prédikáló-Székből hirdtessen ki a' Nép előtt, sőt hogy az ehez alkalmaztatott Prédikátziók által is buzdíttasson a' Lelki-Pásztorok által.”⁴⁸²

4. KISFALUDY MEGBÍZATÁSA ÉS SZÁRNYSEGÉDI FELADATKÖREI

Az osztrák mechanizmust, amelyben az egyes cs. és kir. hadseregek élén álló fővezérek mellé a hadseregbe és a műveleti területek lakosságára irányuló propagandatevékenység el-látására egy-egy „hivatásos” írástudó került, bár némileg más formában, de a magyarországi szisztéma is követte. A törvény szerint a reguláris hadsereggel össze nem vonható inszur-rekció főparancsnoka, a nádor mellett közvetlenül Kisfaludy látta el ezt a szerepet, egyéb, a felkelés adminisztrációjával kapcsolatos kötelességei mellett.

⁴⁷⁹ MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 27. 284. sz. 329.

⁴⁸⁰ Lásd: VERESS 1987, 249.

⁴⁸¹ Lásd például az erre való felhívást Veszprém vármegye nyomtatott körlevelei között: MNL VeML V. 102. d. 4. dob. B. 1. 1809. aug. 29. „Buzdító Irás a' fegyver fogásra.”

⁴⁸² *Hirdetés* 1809.

Kisfaludy feltehetően költői és katonai érdemeire hivatkozva – talán Verseghy sugallatára,⁴⁸³ aki 1806 decembere óta a nádort magyar nyelvre tanította – már 1808. december 2-án levelet írt Beckersnek,⁴⁸⁴ hogy egy esetlegesen fegyverbe szólított felkelés alatt a nádor mellett a képességeinek megfelelő feladatot kapjon. Ennek a levélnek lehetett előzménye az az uralkodót és a nádort illető megkeresés, melyről 1807. május 8-án tett említést Bezerédj Györgynek.⁴⁸⁵ Udvari kapcsolataként szóba jöhetett még Kisfaludy régi bécsi barátja, Görög Demeter is, aki 1803. február elsejétől a korán elhunyt József Ferenc főherceg (1799–1807), majd 1808-ban egy ideig Ferdinánd trónörökös, 1808 és 1824 között pedig Ferenc Károly főherceg (1802–1878) nevelője volt.⁴⁸⁶

Gróf Beckers december 11-én kelt válaszában⁴⁸⁷ jelezte, hogy a levél mellékletét („Einschluss”) átadta a nádornak. Továbbá biztosította Kisfaludyt, hogy érdemei számára (és nyilván a nádor számára is) régóta ismertek, ezért a főherceg ha az idő és a körülmények úgy kívánják, a képességeinek megfelelő helyet fog juttatni számára a felkelésnél. Megköszönte Kisfaludynak, hogy üdvözölte a honosítását, azaz az indigenátus elnyerését, melyet a nádor melletti szolgálatára, illetve katonai érdemeire hivatkozva iktatott törvénybe az 1802-es diéta.⁴⁸⁸ Végül, mintegy előzetes feladatként egy, a magyar nemességhez írandó röpirat tervét vázolta fel, arra hivatkozva, hogy elérkezett az ideje, hogy minden egyes magyar nemes beteljesítse „magasztos hivatását”. Az „elévült kiváltságok” („verjährtten Vorrechts”) gyakorlása szerinte nem szorul buzdításra („Aneiferung”), pusztán röpiratokra („Flugschriften”), melyek felhívják az érintettek figyelmét ezen előjogok értékére, anélkül, hogy ezáltal ellenséges szándékot keltenének. A gróf úgy vélte, hogy az ilyen röpiratokat minden hazafi örömmel fogadná, ezért remélve, hogy Kisfaludy hajlandó ilyesfajta munkára, egy ilyen szöveg elkészítését kérte tőle, melyet aztán „nagy örömmel” a nádor elé terjeszthet és tőle magyar nyelven való megjelentetését „alázatosan kérheti”.

Kisfaludy tehát maga kereste meg a nádort, korábbi háborús tapasztalatai és az írásban való jártassága pedig épp kapóra jöttek az újabb franciaellenes háborúra készülődő ud-

⁴⁸³ GÁLOS 1931, 51 és 1937, 149–151.

⁴⁸⁴ A nádorhoz (vagy a nádori főhadsegédhez, Beckershez) írott első levél eddig nem került elő.

⁴⁸⁵ Kisfaludy Sándor Bezerédj Györgyhöz, Sűmeg, 1807. május 8. = KISFALUDY 1933, 212.

⁴⁸⁶ ZVARA 2006, 46–47. Kisfaludy Göröghöz írott levelei sajnálatos módon nem maradtak fenn, ugyanis azokat, mint előtte ismeretlen nyelven – magyarul – írottakat Görög özvegye, Josephine Hiller, férje halála után más iratokkal együtt megsemmisítette. Lásd: ZVARA 2006, 24.

⁴⁸⁷ Gr. Beckers József Kisfaludy Sándorhoz, Buda, 1808. december 11. = VISZOTA 1909, 406–407.

⁴⁸⁸ Erről a következő törvény rendelkezett: 1802:33. tc. Gróf Beckers nádor melletti szolgálatáról részletesen lásd: GÁLOS 1937, 156–162. Az indigenátus megszerzésének folyamatához és a kérvények jellemző formuláihoz lásd: NAGY 2017.

várnak és az inszurrekciós mozgósítást Magyarországon megszervező és a háborús készülődés szükségességét a rendek felé kommunikáló József főhercegnek. Egyfelől Kisfaludy mint a császári-királyi hadsereg veteránja nem csupán a német katonai zsargonban, a korabeli hadtudomány alapjaiban, illetve a hadászat és harcászat praxisában mozgott otthonosan, de mint egykori testőr a magasabb udvari körökben megkívánt etikettal is tisztában volt. Fogása alatt megtanult franciául és közelről ismerte a francia hadsereg működését is, jó összeköttetései voltak a közép- és nyugat-dunántúli vármegyékben, a felkelés ügyét illetően pedig történetileg és jogilag is tájékozott volt. Másfelől – ahogyan önéletrajzában fogalmazott – „Himfyjének és Regéjinek kinyomtatása után akkor már a’ Hazában esmerve lévén” esett rá a nádor választása. A *Himfy* és rajta keresztül szerzője neve ekkor már valóban ismerősen csenghetett udvari körökben, ugyanis Kisfaludy 1808. júl. 27-én Kazinczynak írott levélfogalmazványában szerepel egy áthúzott sor, amely szerint Görög Demeter a *Himfy* és a *Regék* velinre nyomott példányainak „nagyobb részét elfoglalá a’ magyarul tanuló Királyi Herczegek számára”.⁴⁸⁹

Kisfaludy szárnysegédi megbízatásával kapcsolatos, nyilvánosságnak szánt önéletrajzi elbeszélése, amely a nádor pártfogása alatt álló Magyar Tudós Társaságban végzett munka kontextusában született, a kinevezés tényét tulajdonképpen az anyanyelvű irodalom megteremtését a középpontba állító nemzeti kultúraépítés narratívájába írta bele oly módon, hogy e folyamatban kanonizálta a főherceg, s egyúttal saját úttörő szerepét. Ebben 1809 egyenesen a nemzeti szellemű írók Kisfaludy által reprezentált új típusának és a magyar nyelvű irodalom hivatalos elismerésének, támogatásának mérföldkövévé vált. A nádor pedig úgy tűnt fel, mint aki a saját példájával nyilvánosan mutatta fel az e kultúra finanszírozása szempontjából elégséges tőkével és politikai befolyással rendelkező mágnásréteg számára normaként követendő hozzáállást. Kisfaludy megfogalmazásával élve: „A’ magyar Literátorok ezen időig nem csak különös tekintetre, tiszteletre nem méltattak, hanem némelly buta Nagyoktól meg is vették, mintha kevesebb észszel és tudománnyal birni, mint egy Literátor, ’s nevezetesen csak magyarul író Literátor, csak nagy birtokosokhoz illő fény és érdem volna. A’ Nádor, kinek a’ Magyar Nemzet Cultúrájára nézve olly sokat köszönhet, első volt,

⁴⁸⁹ Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, [Kám?], 1808. júl. 27. = KSMM VIII, 148–149. Vö. KazLev VI, 13–14.

ki érdem szerint becsülni tudván és tanítván a' Magyar Literátorokat, a' Regis ad exemplum⁴⁹⁰ rohanó magyar Nagyokban is figyelmet gerjesztett erántok.”⁴⁹¹

A nádori főkvártélyban József főherceg után gróf Beckers József ezredes, főadjudtáns töltötte be a vezető tiszteket. A hivatalos adminisztráció zöme rá hárult: központi szerepet vitt a regulamentumok kidolgozásában, a felkelt nemesség felállításában és begyakoroltatásában, a belső és ellenség előtt történő szolgálattal kapcsolatos rendelkezések kiadásában, minden a felkeléssel kapcsolatos ügy az irodájában futott össze, továbbá ő intézte a levelezést és folyton a nádor mellett tartózkodott.⁴⁹² A gróf 1809. május 28-án kelt utasításában szabályozta a szárnysegédek, köztük Kisfaludy feladatait. Az irat egy részletét már Viszota Gyula közölte az Országos Levéltár Nádori Levéltárából,⁴⁹³ ennek feltehetően Beckers által írt másolatát megtalálhatjuk Kisfaludy inszurrekciós dokumentumai között is.⁴⁹⁴ Ebben Beckers útján a nádor, a korábban már ismertetett általános szárnysegédi kötelezettségek mellett, tulajdonképpen három feladatkört jelölt meg Kisfaludy számára: 1. a felkelés napkönyvének („Journal”) vezetését attól a naptól fogva, hogy az uralkodó összehívta a felkelést (az utasítás szerint április 14-ével) és ennek napi utánkövetését a jegyzőkönyvben,⁴⁹⁵ 2. a nádori főkvártéllyal kapcsolatos „rendészeti” feladatok ellátását („Policey des Hauptquartiers”), 3. végül tulajdonképpen a felkeléshez kapcsolódó központi propagandával kapcsolatos teendőket.

Számunkra itt most csak a harmadik pont az érdekes, bár az utasítás jól mutatja Kisfaludy feladatainak sokrétűségét, egyúttal azt is, hogy épp katonai előélete miatt nem kizárólag a hivatalos írnok szerepét szánták neki, ellentétben más, a reguláris seregtestek mellett tevékenykedő értelmiségiekkel. A felkelés propagandáját illetően a nádor feladatul szabta számára a.) az inszurrekciót érintő összes proklamációk („Proclama”), hirdetmények („Kundmachungen”) és hadparancsok („Armee Befehle”) megfogalmazását magyarul, illetve b.) szükség esetén ezek magyarra fordítását, amihez Csohányi József százados segítségét is igénybe vehette. Ezt az indokolhatta, hogy Csohányi jegyzőként (*actuarius*) tagja volt

⁴⁹⁰ Claudius Claudianus (370–404) *Panegyricus de Quarto Consulatu Honorii Augusti* művének 299–300. sorából származtatott mondás, eredetileg: „componitur orbis, regis ad exemplum”, azaz: „a királyok példáját követve formáltatik a világ”.

⁴⁹¹ KSÉ, 194.

⁴⁹² KISFALUDY 1931, 280.

⁴⁹³ VISZOTA 1909, 423. MNL OL N Insurr. 1809. fasc. 3. rot. 33. 442. sz.

⁴⁹⁴ MTAKK K 770 f. 53r–v. *Instruction* gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Buda, 1809. május 28.

⁴⁹⁵ Ez képezte az alapját a későbbi inszurrekciótörténetnek, azaz a nádori jelentésnek is. Vö. GÁLOS 1937, 151.

a felkelők számára a hivatalos magyar nyelvű katonai szabályzatokat kidolgozó bizottságnak,⁴⁹⁶ Verseghy támogatásával ő dolgozott a legtöbbet a regulamentumokon, többek között a gyalogsági szabályzatokat fordította magyarra.⁴⁹⁷ Csohányi – mint gyakorló katona, a 2. sz. nádori huszárezred részéről beosztott ezredtulajdonosi hadsegéd⁴⁹⁸ – (Kisfaludyval ellentétben) tehát maximálisan tisztában volt a német terminológia nyomán frissen megállapított magyar katonai nyelvi standardokkal is. A főszárnysegéd és az egyes szárnysegédek feladatainak számbavétele segíthet kijelölni azon adminisztratív és propagandaszövegek körét, melyek előállításához Kisfaludynak köze lehetett. A kapcsolódó iratok áttekintését a propagandisztikus célú munkákra koncentrálni, csak az MTA Könyvtárának Kézirattárában található autográf szövegekkel kapcsolatban végeztem el. Amennyiben Kisfaludy inszurrekcióval kapcsolatos hivatali tevékenységére általában véve lennének kíváncsiak, úgy az Akadémián található kéziratok mellett a nádori levéltár inszurrekciót érintő adminisztratív iratanyagát is részletesen át kellene tekinteni és a kézírások azonosítása alapján leválogatni.

Az instrukcióban említett szövegtípusok a háborúval kapcsolatos osztrák hivatalos kommunikáció legfontosabb ágenseit jelentették. A proklamációk a háború céljait általános érvennyel, egy-egy jól körülhatárolható nagyobb kollektívum számára politikailag-ideológiai alátámasztó és széleskörű támogatást elnyerni hivatott rövid röpíves mozgósító szövegek voltak. A hirdetmények általában konkrét, technikai jellegű utasításokkal láttak el se-regtesteket vagy a polgári lakosság egyes csoportjait, ugyanakkor eszmei tartalmakat is közvetítettek. Végül a hadparancsok vagy korabeli magyar fordításban „tábori parantsolat”-ok kifejezetten a hadsereg (rendes hadsereg, inszurrekció, Landwehr stb.) állományának ideológiai meggyőzését és tájékoztatását szolgálták.

Mind a szolgálatait büszkén vállaló Kisfaludy viszonylag jól körvonalazható, mind a háttérben maradó Verseghy nehezebben meghatározható (a Cevallos-fordítás mellett talán egyes hivatalos szövegek magyar fordítására-korrektúrájára korlátozódó) hivatalos szerepe jól illeszkedett a propaganda birodalomszerte kiépített szisztémájába. Továbbra is kérdéses azonban, hogy vajon mennyire tudatosult saját szerepük a legfelsőbb szintről jóváhagyott, s a magyar esetben a nádor által irányított szélesebb intézményrendszerben, amely a háborúpárti, hazafias hangulatot volt hivatva kialakítani, s ezzel az Osztrák Császárság katonai hatékonyságát növelni. Nincs konkrét adatunk arra nézve, hogy maguk is tisztában lettek volna

⁴⁹⁶ MTAKK K 772 f. 59v. 22. sz. 1809. február 11. Lásd még: R. KISS 1909b, 54. A szabályzatokhoz lásd: *Szabályzatok* 2009.

⁴⁹⁷ MARKÓ 1959, 310.

⁴⁹⁸ GAVRA 1931, 183.

e rendszer kiterjedésével vagy részleteiben átlátták volna létrehozóinak és irányítóinak szándékait.

IV. A „FÉLHIVATALOS” HAZAFIÚI SZÓZAT

A következőkben Kisfaludy hosszabb inszurrekciós röpiratával, a *Hazafiúi Szózat a' Magyar Nemességhez* című munkával foglalkozom. Vizsgálataim a filológia és a textológia,⁴⁹⁹ a tág értelemben vett könyvtörténet (beleértve az olvasás, a könyvkiadás történetét)⁵⁰⁰ és a politikai eszmetörténet nyelvközpontú kutatásának⁵⁰¹ konvergenciáján alapulnak.⁵⁰² Ezt a komplex megközelítést mindenekelőtt az indokolja, hogy Kisfaludy szövegének esetében egy felsőbb megbízásra született, de a szerző teljes azonosulásával és széles mozgástérrel, explicite az olvasók meggyőzésének és politikai-katonai mobilizációjának szándékával írott politikai szövegről van szó, melynél e politikai céllal szorosan összefonódott a nyomtatvány kivitelezése és terjesztése is.

Először a röpirat mint szöveg, másrészt mint nyomtatott tárgy keletkezésével foglalkozom, különös tekintettel a megbízó és a szerző források alapján rekonstruálható intencióira. Ezután az előbbiekkal szoros összefüggésben a röpirat politikai eszmetörténeti szempontú elemzésére térek át. Végül pedig a szöveg és a kötet mint nyomtatott tárgy terjedését és használatát, befogadását mutatom be. A röpirat hossza, az alapkutatások hiánya és a diszsertáció terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy pontról-pontra végighaladjak az egyértelmű mozgósító-legitimáló célja dacára retorikailag és tematikusan igen gazdag és szétartó szövegen. A mű szerkezetének szinoptikus áttekintését követően ezért csak a szövegnek az elsődleges propagandisztikus céljával összhangban argumentáló vezérfonalát igyekszem rekonstruálni, mely a nemesség személyes honvédelmi kötelezettségét törekedett igazolni, felkelésre buzdítva az érintetteket. Ennek kapcsán azt mutatom be részletesen, hogy Kisfaludy kézírataiban, illetve a nádor cenzúrája alatt átesett szövegváltozaton alapuló nyomtatványban hogyan jelent meg a nemesség (illetve a nemesi nemzet), a patriotizmus és

⁴⁹⁹ A hosszúságos filológiai vizsgálódást a szövegváltozatok közötti különbségek eszmetörténeti relevanciájának kimutatásán túl az is indokolja, hogy ezzel reményeim szerint egy majdani kritikai kiadás is megalapozható. Bár a fejezetben a kritikai kiadások módszertani ajánlásai (PÉTER 1997; BENE–BÉKÉS 2014) mellett figyelembe vettem az irodalmi „szöveggenetika” bizonyos meglátásait is (TÓTH 2012), ám céлом semmiképpen sem egy „genetikus dosszié”, illetve genetikus kiadás elkészítése, hanem csupán az írásfolyamat rekonstrukciója volt, annak érdekében, hogy a szerzői szövegalkotást a maga dinamikájában tudjam megragadni. A szöveg elemzésében jelentős mértékben hasznosítottam Gérard Genette transztextualitással kapcsolatos gondolatait is (GENETTE 1996). Hasonló megközelítést alkalmazott Onder Csaba a magyar klasszika versgyűjteményeinek (ONDER 2003), Lajtai László pedig a 19. század első felének hazai tárgyú, magyar nyelvű történelemtankönyveinek korpuszán (LAJTAI 2013, 265–381).

⁵⁰⁰ Ehhez mindenekelőtt lásd: DARNTON 1982. Magyarul: GRANASZTÓI 2011; ROCHE 2011; CHARTIER 2011.

⁵⁰¹ Mindenekelőtt lásd: SKINNER 1997.

⁵⁰² Robert Darnton a politikai diskurzuselemzés és a könyvek szétterjedésének tanulmányozása közötti kapcsolódási és feszültségpontokra hívta fel a figyelmet, lásd: DARNTON 2005. Felvetéseire az anglofón kontextualista eszmetörténet-írás doyenje, Quentin Skinner nem kevés szkepszissel válaszolt: SKINNER 2005.

– különösen az 1808:2. tc.-kel elrendelt *personalis* formájában – az inszurrekció egymással szorosán összekapcsolódó kérdése.

A nyomtatott *Hazaifüi Szózat*, illetve fogalmazványai és tisztázatai közötti, jelentős eszmetörténeti konzekvenciák levonására is alkalmas viszonyra az irodalomtörténet többször is felhívta a figyelmet. A *Patriotische Wortéról*, mivel egyfelől az eredetihez hű fordításról van szó, másfelől ezzel kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre semmilyen kézíratszöveg, az alfejezet további részében külön nem lesz szó. A *Hazaifüi Szózat* keletkezését elsőként Viszota Gyula vizsgálta átfogóan. Feltárta Kisfaludy inszurrekcióhoz kapcsolódó tevékenységének más dokumentumaival (köztük Beckers gróf leveleivel) együtt a magyar nyomtatvány, illetve az Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, akkor a Kisfaludy Társaság gyűjteményében található kézirat viszonyát.⁵⁰³ Gálos Rezső, a költő hátrahagyott munkáit sajtó alá rendező monumentális szövegkiadásának bevezetőjében bár részletesen foglalkozott Kisfaludy inszurrekcióhoz köthető szövegeivel, sőt utalt a *Hazaifüi Szózat*ra is, ám a kötetbe mégsem vette fel annak kézíratait. Annak sincs nyoma, hogy igyekezett volna utánajárni a nyomtatás alapjául szolgáló korrektúrázott tisztázatnak, Viszota említett tanulmányát ugyanakkor ismerte.⁵⁰⁴

Bár a 20. század első felében több levelet is közöltek a röpirat keletkezésével kapcsolatban, újabb kéziratok nem kerültek elő. A kandidátusi értekezése előmunkálatai közben Fenyő István találta meg, majd publikálta az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a *Hazaifüi Szózat* Kisfaludy-autográf, feltehetőleg nádor által saját kezűleg cenzúrázott tisztázatát.⁵⁰⁵ Fenyő ugyan a tisztázat meghúzott helyeire vonatkozóan eszmetörténeti szemponttól is releváns megállapításokat tett, ám filológiai vizsgálódása ezen a ponton meg is állt. Olyannyira, hogy magát a kéziratot már le sem írta részletesen, csupán szövegközlésre és annak kommentárjára szorítkozott. Az 1961-ben megjelent Kisfaludy-monográfiájában ugyan már részletesebben a foglalkozott a röpirattal és Kisfaludy inszurrekcióhoz kötődő tevékenységével, de filológiailag ez sem ment túl az 1957-es szövegközlésen, új forrásokat pedig egyáltalán nem vont be az értelmezésbe. Jellemző azonban, hogy Fenyő arra a tényre sem reflektált, hogy az általa felfedezett, illetve a Viszota által korábban leírt két kézirat nem ugyanaz. Kisfaludy röpiratának szövegkritikai vizsgálata ezzel pedig évtizedekre abbamaradt, éppen mielőtt komolyan elkezdődhetett volna, annak dacára, hogy az MTAKK-ban és az OSZK-ban található kéziratok régóta ismertek és részben publikálva voltak.

⁵⁰³ VISZOTA 1909.

⁵⁰⁴ GÁLOS 1931, 52–54.

⁵⁰⁵ FENYŐ 1957, 275–279. A kézirat jelzete: OSZKK Quart. Hung. 77.

2009-ben a Lipszky János életművét kutató levéltáros, Reisz T. Csaba hívta fel a figyelmet egy lábjegyzetében arra, hogy a Kisfaludy utódai által 1877-ben az Akadémiának ajándékozott kéziratokat az 1950-es években négy kötetbe rendezték.⁵⁰⁶ Ezt az anyagot úgy tűnik, sem Kisfaludy biográfusai (Angyal Dávid, Császár Elemér, Fenyő István), sem a nemesi felkelés alatti szerepét feltáró Viszota Gyula, sem a hátrahagyott munkáit sajtó alá rendező Gálos Rezső nem ismerték.⁵⁰⁷ Hozzátehetjük, hogy a korszakkal foglalkozó történészek sem használták a köteteket.

1. TEXTOLÓGIAI-FILOLÓGIAI HÁTTÉR ÉS KIADÁSTÖRTÉNET

1.1. Kéziratok

(1) Amit Viszota Gyula ismertetett, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (újabb nevén: Könyvtár és Információs Központjának) Kézirattárában K 379/3 jelzet alatt őrzött kézirat: bekötetlen, nagy negyedrért méretű, 32 számozatlan fólióból álló füzet. Kisfaludy a saját nevét sehol sem tüntette fel rajta. A borítón olvasható cím: „A’ Magyar Nemességhez Egy Magyar Nemes”, belső oldalán pedig a szerző megjelölése gyanánt: „A’ Magyar Nemzethez Egy Magyar Hazafi.” A kézirat és számtalan javítása mind autográf, nincs nyoma idegen kéznek. A kézirat semmiféle bővebb információt nem tartalmaz arra nézve, hogy pontosan mikor készülhetett. A szöveget a szerzője 20 számozott és egy számozatlan fejezetre osztotta. Kisfaludy minden bizonnyal először ezt, az MTAKK-ban található fogalmazványt (F) készítette el.

Az írásfolyamaton belül analitikusan a munkának ezt a szakaszát két részre kell bontanunk: a szerző papírra vetette a mű első – talán egy szuszra megírt – fogalmazványát (F₁), amit láthatóan már munka közben folyamatosan javított: egy-egy szót betoldott vagy kihúzott, majd újat írt fölé. Egy következő szövegállapot megkülönböztetését (F₂) egyetlen, minden bizonnyal az első szövegállapot elkészítését és áttekintését követő kardinális javítás indokolja, a fejezetek sorrendjének megváltoztatása. A jelentősebb javításokat és a szöveg gazdagodását eredményező hosszabb betoldásokat, pontosan nem tudjuk datálni. Kisfaludy áttekintve az elkészült munkát jelentős módosítást hajtott végre a fejezetek sorrendjében: az eredetileg hetes számmal ellátott fejezetet, amely az 1741-es *vitam et sanguinem*-jelenet egy narratíváját beszélte el, áttette a Mátyás alatti hadszervezetet bemutató rész mögé. Erre elképzelhető magyarázat az, hogy a szerző hatásos retorikai lépésként először a legközelebbi, a kortársak emlékezetében leginkább elevenen élő eseményt helyezte a magyar nemesség

⁵⁰⁶ MTAKK K 769–772.

⁵⁰⁷ REISZ 2009, 265, 40. lj.

(had)történetéről szóló nagyobb narratív egység élére. Később azonban meggondolta magát és a logikai koherencia jegyében az időrendet előnyben részesítve alakította ki a végleges sorrendet.

Kisfaludy a rövidebb részek áthúzása és a javítás fölé írása, illetve a kisebb szövegközi betoldások mellett, alapvetően különféle szimbólumokkal (abc; +; ⊕) jelezte a főszövegben jelentősebb korrektúrára szoruló részek, illetve az új szövegrészek betoldásának pontos helyét, majd a bal hasámban végezte el a javításokat. Akad olyan hely is a szövegben, ahol a sötétebb tinta egyértelműen a főszöveg megszületéséhez képest egy másik időpontban született javításra vagy hozzáírásra utal. A betoldások kétfélek: egyrészt vannak olyan részek, ahol – mint Alexander Cortesius versénél – egyszerűen nem volt a szerző kezénél a hivatkozott kötet az idézet pontos leírására, ám úgy tűnik az írás folyamatát mégsem akarta megakasztani, ezért, ahogy az említett humanista költő neve mellé, a hiányra utaló jelölést tett, majd egyszerűen folytatta tovább az írást. Más esetekben inkább koncepcionális változtatásokról lehet szó: itt az írásfolyamatban nem később pótlendő kihagyást, hanem új, a gondolatmenetet erősítő elemek, például intertextuális egységek, beemelését végezte el a szerző. Ilyen volt a fogalmazvány és a könyv 4. fejezetében szereplő idézet betoldása, ahol Kisfaludy a hazaszeretetről Ovidius egyik megfogalmazására emlékeztető definíciót adott, de láthatóan csak később illesztette be magát az idézetet, lehetséges, hogy benne is csak később tudatosult, hogy meghatározása valójában a római költőjére rímelt (vagy fordítva).

(2) Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Quart. Hung. 77. jelzet alatt található – Fenyő István által részben leírt – kézirat egy hosszabb, utólag bekötött 4° füzetben található, melynek borítóján már a mű végleges címe szerepel. Ez volt az a kézirat, melyet Kisfaludy gróf Széchényi Ferencnek írott egyik datálatlan levelében a könyvtárnak ígért, s melyet személyesen tervezett átadni Budán.⁵⁰⁸ Kisfaludy minden bizonnyal ezt a tisztázati példányt küldte meg 1809. február 26-án Sággy Ferencnek az Egyetemi Nyomdába és rajta keresztül gróf Beckersnek:⁵⁰⁹ „A munka nagy negyed rétből az én írásomban éppen kilencz árkust tesz ki.”⁵¹⁰ Ugyanezen a napon számolt be a nádor főhadsegédjének arról, hogy az egyetemi nyomdában már megtette a kiadás előkészületeit a saját költségére és reménykedik

⁵⁰⁸ Kisfaludy Sándor gr. Széchényi Ferencnek, H. n., [1809] = VALJAVEC 1934, 395–396.

⁵⁰⁹ „Ezen Beckers óbesternek szőlő nyalámban megküldöm azon kis munkámat, melyet (Hazafiúi Szózat a Magyar Nemességhez) illy cím alatt készítettem [...]”.

⁵¹⁰ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI 1927, 92.

a „magas cenzúra” jóindulatában.⁵¹¹ A füzetből pontosan 36 fóliót, a címlappal együtt összesen 72 számozott lapot foglal el a *Hazafiú Szózat* kézírata, utána üresen hagyott lapok következnek. Rögtön az első oldalon, a szöveg egészétől eltérő tintával írva olvasható a szerző nevére vonatkozó utalás: „autore Kisfaludy”, de az nem állapítható meg, hogy ez kinek a feljegyzése. Az írásképből rögtön világossá válik, hogy tisztázatról van szó, amelyen ugyanakkor többféle javítás, jelölés található. Az előbbiben bizonyos helyeken vastag piros írónnal kétféle javítás található: aláhúzás és a.)-tól o.)-ig tartó jelölés. A kézirat lapjai közé, kisebb méretű fóliók vannak fűzve javított – újraírt – szöveggel, melyeket a fenti helyekre utalva, piros ceruzával szintén az abc betűivel jelöltek meg.

E kéziratot az írásfolyamat szempontjából három részre oszthatjuk: az eredeti tisztázatra (T₁), ennek tisztázott javításaira (TJ), illetve a kettőből összeálló végleges tisztázatra (T₂), melyet a szöveggondozás során a nyomdász lezárt egységnek tekintett és saját jelöléseivel látott el (T). Ezek, eltérően a fogalmazványtól, egyértelműen különböző időpontokban született szövegállapotoknak feleltethetőek meg. A T₁ szintén tartalmaz apróbb, tartalmi kérdéseket lényegében nem érintő javításokat: áthúzások, betoldások találhatóak benne. Ezen található piros ceruzával a nádor (vagy esetleg Beckers) javításai (T₁^c),⁵¹² melyek alapján Kisfaludy korigálta kéziratát. A T₁ és a TJ kéziratokon szereplő, szintén piros abc jelölések (összesen 15 betű), melyek a tipográfus számára egyértelműsítették a kijavított részek pontos helyét, minden bizonnyal Kisfaludy kezétől származnak. Kisfaludy más kézíratai esetében is előfordult, hogy a főszövegbe betoldandó részeket ceruzával, betűkkel jelölte meg, illetve jegyzeteiben, fogalmazványaiban elvéve maga is használt színes ceruzát. Nincs bizonyítékunk arra, hogy a végső korrektúrát a Ságynak írott levélben említett Verseghy, vagy egyéb harmadik kéz végezte volna (a *Regék* első korrektúráját ugyanis Sággy Kultsár Istvánra, míg a második kört Verseghy Ferencre bízta, aki erről Kisfaludyt is értesítette).⁵¹³ Bár a szöveg kinyomtatásának idején feltehetően mindketten Budán tartózkodtak, ám a magyar nyelvű nyomtatványban található számos hibát elnézve, nem valószínű, hogy végül sor került volna korrektúrára: azokat a részeket, melyeket a nádor által javasolt javítások és kihagyások érintettek, több helyen is hibásan szedték ki. A harmadik típusú jelölés a nyomdászé volt: a tördeléshez fekete ceruzás jelekkel (└) vannak jelölve az elválasztási pontok, amint az világosan kiderül a nyomtatott szöveggel való összevetésből. Ebből az is látszik, hogy ez a

⁵¹¹ Kisfaludy Sándor gr. Beckers Józsefnek, Sümeg, 1809. február 26. = VISZOTA 1909, 414; fordítása: KISFALUDY 1910, 225.

⁵¹² FENYŐ 1957, 275.

⁵¹³ Verseghy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1806. október 11. = KSHM, 547.

tisztázat (T) volt az a véglegesnek tekintett szövegváltozat, amely alapján aztán a nyomtatást végezték.

(3) A harmadik kéziratcsoport az MTAKK-ban található kéziratok kötetek egyikében található. Itt, ívrét méretű papírra írva, ahogyan az a korabeli fogalmazványoknál szokásban volt, a javítások felvitelét megkönnyítendő hasábosan (jobb: szöveg, bal: üres/javítások) két autográf Kisfaludy kéziratot találhatunk. Ezek a kötetben egymás után vannak kötve, könnyen lehet, hogy valójában egy kéziratról van szó, viszont a kötet rendezője külön számmal jelölte őket. A két kézirat elválik egymástól, de ugyanazon javításfolyamat részei: az egyik a „Változtatások [sic!]” (V), míg a másik a „Proclamatio” (P) címet viseli. Az utóbbi első oldalára ismeretlen kéz ceruzával a „Dicshymnus” szót írta. A javításokat nem az OSZK-s kézirathoz hasonló betűkkel, hanem a T₁ kézirat lapszámaira történő utalásokkal jelölte a szerző. Az általam V-vel jelzett kézirat a 60-ik lapig tartalmazza a *Hazaíúi Szózat* húsz fejezetének javításait és a kötet végén szereplő – Kisfaludy által is rendre külön egységként kezelt, ám a nyomtatványban már tipográfiaailag a fejezetek sorrendjébe simuló – „Proclamatio” első néhány mondatának a javítását, ezt azonban a szerző áthúzta. A P jelű kézirat a 60-ik laptól a 72-ik lapig terjedő kiáltvány javított szövegét tartalmazza. Érdekes, hogy más szövegrészekkel ellentétben, ezt Kisfaludy a javításban (P) leírta, majd annak tisztázataiban (TJ; o.) lemásolta.

(4) Végül szólnunk kell még az 1809. február 11-én gróf Beckersnek küldött levél mellékletéről, ami a készülő röpirat német nyelvű kivonatát (K) tartalmazta a nádor számára (*An den ungarischen Adel*), a proklamáció (azaz a 21. paragrafus) nélkül. A levélben, mellyel megküldte a kivonatot Kisfaludy Beckersen keresztül a nádornak, ígéretet tett arra, hogy azt a kézirat „gyors letisztázása” után az egész munka követni fogja.⁵¹⁴ A nádor először ezen végezte el a javításokat (aláhúzott bizonyos mondatokat), melyet Beckers február 22-én továbbított Kisfaludynak, azzal az utasítással, hogy a megjelölt részeket a német kivonatból („aus dem deutschen Auszug”) és egyúttal a magyar nyelvű eredetiből („in der ungrischen Urschrift”) hagyja ki (K^c). E kivonat biztosan későbbi mint a fogalmazvány (F), s nagyjából egyidőben keletkezhetett az eredeti tisztázattal (T₁), ugyanis a fejezetek sorrendjét tekintve megegyezik az utóbbival (a 7. fejezet I. Nagy Lajos uralkodásának időszakával, míg a 10. az 1741-es *vitam et sanguinem*-jelenettel foglalkozik).

⁵¹⁴ Kisfaludy Sándor Gr. Beckers Józsefhez, Sümeg, 1809. február 11. = VISZOTA 1909, 407–413.

(5) Szót kell még röviden ejtenünk a német fordítás kérdéséről. Bár Beckers a német nyelvű kivonat „cenzúrájának” megküldésével együtt kifejezte abbéli óhaját, hogy a fordításról maga Kisfaludy gondoskodjon,⁵¹⁵ azonban ezt a feladatot végül nem ő, hanem Schedius Lajos végezte el. A Schedius-féle fordítás kéziratáról, azaz a fogalmazványról (PWF_x), illetve tisztázatról (PWT_y) alig tudunk valamit, ezek ugyanis nincsenek meg. Azt sem tudjuk, hogy a fordítás a javított kézitről készült-e párhuzamosan vagy esetleg már a magyar nyelvű nyomtatvány képezte az alapját. Egyedül a Schedius-fordítás egy töredékének (PW_{Tör}) nyomára bukkantam rá, amely azonban minden bizonnyal elkallódhatott. A kéziratok katalogizálásával foglalkozó Berlász Jenő-féle kézikönyv egyik, példaként említett címléírása ugyanis Schedius, kb. fólió méretű (!), 8 lapra terjedő fordításának kézírata, egykori lelőhelye szerint az ELTE Egyetemi Könyvtárban, posszesszorként Lukcsics Pál történészt feltüntetve.⁵¹⁶ A kéziratot azonban sem a megjelölt helyen, sem az egykori Eötvös Collegium (ahol Lukcsics egy ideig tanárként működött), ma az Irodalomtudományi Intézet gyűjteményéhez tartozó kéziratárában nem találtam.

(6) A „cenzúrá” követően előállított tisztázat és a kinyomtatott magyar szöveg keletkezésének sorrendje fentiek alapján megközelítő pontossággal folyamatszerűen a következőképpen rekonstruálható: F [F₁ → F₂] → T [T₁^c (→ K^c) → V → P → TJ → T₂] → HSz. A német nyomtatvány keletkezésének legvalószínűbb menete pedig: T → (PW_{Tör} → PWF_x? → PWT_y?) → PW.

1.2. A nádori „cenzúra”

A röpirat eredeti tisztázatán (T₁) piros írónnal végrehajtott nádori „cenzúra” (T₁^c) talán az egyik legfontosabb, komoly eszmetörténeti relevanciával rendelkező filológiai probléma a szöveggel kapcsolatban. A nádor javításai kihúzások, melyek számos esetben értelemzavaróak voltak, ezért Kisfaludy – Beckers határozott kérésére – ezeket a részeket külön lapokon (V, P) oly módon igyekezett újrafogalmazni, hogy a szövegen lehetőleg a legkevesebbet kelljen változtatnia, s javításai az eredeti tisztázatba befűzhetőek legyenek. A végkorrektúra elmaradása miatt azonban Kisfaludy erőfeszítései ellenére is maradtak a cenzúrázott, majd betoldásokkal kiegészített tisztázati példány (T) alapján készült nyomtatásban értelemzavaró hibák.

⁵¹⁵ Gr. Beckers József Kisfaludy Sándorhoz, Bécs, 1809. február 22. = VISZOTA 1909, 407–413.

⁵¹⁶ BERLÁSZ–CSAPODI 1958, 51. „Ms 1345 SCHEDIUS LAJOS »Patriotische Worte an Ungarns Adel von Ludvig Schedius.« 1809. Autogr. 8 f. 34 x 21 cm. Poss.: Lukcsics Pál, EK 1926/37.”

A kihagyásra ítélt pontok a megbízó elvárásai és a szerzői intenciók közötti diszcrepanciát jelzik. Ez az eltérés természetesen nem a röpirat alapvető céljával – azaz a nemesség meggyőzésével, az inszurrekció legitimálásával és az érintettek személyes felkelésre buzdításával – kapcsolatban jelentkezett, hanem az ehhez felhasznált retorikai eszközök tekintetében. Fenyő István úgy fogalmazott, hogy a kihagyott részeket „elismerő, tiszteletteljes, sőt rokonszenvező hang [jellemzi] Napóleon iránt”, megjegyezve, hogy „Kisfaludy még egy ilyen pamfletben sem tudta elpalástolni bámulatát a francia nemzet császára iránt”,⁵¹⁷ melynek okát Kisfaludy részben személyes tapasztalatokon alapuló szubjektív véleményén túl a magyar nemesi értelmiség köreiben uralkodó Napóleon-tisztelettel magyarázott.⁵¹⁸ Fenyő egyébként a Napóleont pozitívan értékelő kihúzott-kihagyott részekben egyúttal a kibontakozó magyar irodalmi – és tehetjük hozzá, politikai – romantika hatását, lenyomatát látta meg. A röpiratban „a hazáját süllyedésből felemelő nagyszerű nemzeti vezér alakja” Napóleon példája mellett a hazai körülményekre adaptált formájában a „romantikus-jellegű” Hunyadi-kultuszban öltött testet.⁵¹⁹ Fenyő szerint a nádor a Hunyadiak eszményítése mögött felsejlő politikai célt – tulajdonképpen a nemzeti királyság eszméjét – felismerve, dinasztikus szempontból igyekezett kihúzni, illetve tompítani az Hunyadi János magasztalását. Végül azt is kiemelte, hogy Kisfaludy jellegzetes állásfoglalása a jobbágyság katonáskodásának kérdésében szintén azok közé a részek közé tartozott, melyeket a nádor kihúzásra ítélt a szövegből.⁵²⁰ A fentieket kiegészítve, hozzá kell tennünk, hogy egyfelől a többi kihagyás kisebb része csak „mitigálta” a túlzónak talált eredeti megfogalmazásokat, más részük viszont markáns különbségeket jelez az eredeti tisztázat és a kinyomtatott szöveg gondolatmenete között, másfelől, hogy Kisfaludy nem pusztán Napóleonról beszélt elismerően, intő és egyben buzdító példaként, de egyúttal a francia köztársasági és napóleoni hadseregről is.

Fontos leszögezni, hogy a nádornak a magyar tisztázaton elvégzett cenzúrája többek között azokra a pontokra vonatkozott, amelyeket február 22-i levelében már Beckers megjelölt. Úgy tűnik, hogy mivel e levelet Kisfaludy február 26. után kapta csak kézhez, ezért a német kivonaton végzett javításokat (kihagyásokat) ekkor már nem tudta érvényesíteni a magyar szövegen, hiszen azt ezen a napon megküldte Sághyn keresztül Beckersnek (illetve rajta keresztül a nádornak).⁵²¹ A német kivonatban (K) a nádor összesen hat helyet jelölt meg

⁵¹⁷ FENYŐ 1957, 278.

⁵¹⁸ FENYŐ 1961, 268–270.

⁵¹⁹ FENYŐ 1961, 270.

⁵²⁰ FENYŐ 1957, 279.

⁵²¹ Hogy itt két külön tisztázati kéziratról van-e szó, vagy egyről, nem dönthető el teljes bizonyossággal a rendelkezésre álló források alapján. A problémával a későbbiekben részletesebben is foglalkozom.

aláhúzással (K^c). Ezekkel kapcsolatban Beckers azt az utasítást adta, hogy a megjelölt helyeket a német kivonatból és a magyar eredeti kéziratból „az egésztől függetlenül” („unbeschadet des Ganzen”) kell kihagyni, ezt követően pedig az írásokat megküldeni, anélkül, hogy ezeket emiatt ismételtlen szükséges lenne leírni. A nádor kihúzásra ítélte a mindent felforgató és felemészítő francia hadiszerecsenre fenyegetésére (§ 1.); a becsületért és zsoldért harcoló (reguláris) hadseregére (§ 2.); a „szolgalelkű alattvalókra” („knechtisch gesinntem Unterthanen”); Ulászló gyengeségére („des Schwachen”) és „tehetetlen” („trägen”) kormányzatára (§ 13.); a nemzeti történelmi tárgyú darabokat játszó magyar színházra, illetve az ellenség Rajnánál (!) való megtámadására (§. 20) tett utalásokat.⁵²²

1.3. Kiadástörténet

(1) A kötet kiadástörténetének legnehezebben megválaszolható kérdése az, hogy a Hartlebennél megjelent könyvet – hiszen ő nem rendelkezett saját tipográfiával – vajon melyik nyomda állította elő. A korszakban voltak ugyan kiadók, amelyek kiadványain a kiadó mellett feltüntették a nyomda nevét is, ám Hartleben nem ezek közé tartozott. Az 1809 körül megjelent kiadványairól nem dönthető el – és a szakirodalomban sem található erre vonatkozó utalás –, hogy tulajdonképpen melyik nyomdával (vagy nyomdával) dolgoztatott. Mátray Gábor, a könyvtár későbbi „őre”⁵²³ az OSZK-ban található egyik példány előzéklapjának versóján a nyomda és a kiadó viszonyát próbálta tisztázni: „Opus hoc (typo eiusdem spectato) in typhographia reg. scient. Universitatis Budae videtur impressum fuisse. Nec obstant verba »Pesten, Hartleben Konrád Adolfnál. 1809.« averso thecae lateri exemplaris hungarici Bacsányienis impressa, quod pariter bibliothecae Széchényian[ae] regnicolari ingremiatum existit.”⁵²⁴ Eszerint tehát a *Hazafiúi Szózatot* Budán, az Egyetemi Nyomdában nyomtatták.⁵²⁵

Nincs közelebbi információnk azonban arról, hogy végül miért nem az Egyetemi Nyomda neve alatt jelent meg a kiadvány, és hogy hogyan került a pesti kiadó-könyvkereskedő a képbe. Hartlebennek, aki ekkoriban még magyar nyelvű kiadványok kibocsátásával

⁵²² Gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, 1809. február 22. = VISZOTA 1909, 413.

⁵²³ Mátray Gábor (1797–1875) zenetörténész, az MTA levelező tagja, aki 1846-tól haláláig vezette a könyvtárat.

⁵²⁴ Azaz: „Ez a munka, ahogy ugyanabból a nyomatból is látszik, úgy tűnik, hogy a Budai Királyi Egyetemi Nyomdában lett nyomtatva. Nem cáfolják ezt azon másik, Batsányi-féle magyar nyelvű példány hátsó borítójára nyomtatott szavak (»Pesten, Hartleben Konrád Adolfnál. 1809.«), amely az Országos Széchényi Könyvtárnak adományoztatott.”

⁵²⁵ Mátray Gáborra hivatkozva Váczy János is ezt valószínűsítette, lásd jegyzetét: KazLev VI, 574. Ld. még a *Szózat* és német fordítása fellelhető példányait könyvészetileg leíró későbbi fejezetet.

ígyekezett megvetni a lábát a pesti könyvpiacra,⁵²⁶ ugyanis nem fellelhetőek a pest-budai könyvkiadói tevékenységére vonatkozó iratai. Könnyen megválaszolható lenne a kérdés úgy, ha tudnánk, hogy Hartleben rendszerint mely nyomdákkal dolgoztatott. Ezek teljes körét az időszakra vonatkozóan sajnos nem ismerjük, viszont a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda irattára – vagy annak legalábbis egy része – fennmaradt. Az 1809-es évből pedig Hartleben több megrendelése is azonosítható. Ezt a faktorok által készített, a kinyomtatandó oldalak számára vonatkozó kalkulációkat tartalmazó kimutatásokból („Ausweis”) deríthetjük ki.⁵²⁷

A kimutatásokban az egyes munkákra utaló rövidített címek mellett a kinyomtatandó ívek teljes lapszámára, méretére és ívekben kifejezett terjedelmére és példányszámára is található adatokat.⁵²⁸ Ezekből az egyes könyvek ismeretében kikövetkeztethető a krúdában kinyomtatni tervezett példányszám. A megrendelők kiléte már nem ennyire egyértelmű. A nyomda kimutatásai egyfelől elkülönítették az egyes dikasztériumok (helytartótanács, Magyar Királyi Kamara, Magyar Udvari Kancellária) hivatalos megrendeléseit (zömükben körleveleket, mellékleteket, tabellákat), a saját kiadásokat (nagyraoszt a számos alkalommal utánnomott tankönyveket), végül a magánmunkákat („Fremde Partheyen”, „Private”, a pesti újságoknak végzett munkákat külön cím alatt tüntették föl). Az utóbbiaknál csak a legkritikább esetben jegyezték fel a konkrét megbízó személyét, ugyanakkor ide sorolták például a nemesi felkelés hivatalos – propagandisztikus és adminisztratív – nyomtatványainak jelentős részét is. Ezek természetesen hivatalos szövegek voltak, ám nem kormányzati megbízásra és költségével készültek (hanem például az országos inszurrekciós pénztárára, ahogyan a felkelést búcsúztató beszédek vagy a Vay Miklós által a tiszántúli felkelőknek készített számadás).⁵²⁹

A nyomda 1809/10-es ügyviteli iratait áttekintve és összevetve a vonatkozó könyvészeti anyaggal rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy e kettő nem mindig fedi egymást. Az utóbbi ugyanis nyomtatványok szűkebb körét sorolja az Egyetemi Nyomdához köthető kiadványok közé, aminek két oka lehet: egyrészt – mint Hartleben esetében – előfordult, hogy a nyomda

⁵²⁶ Hartleben Konrád Adolf, mielőtt Pestre jött volna 1797-től 1801-ig Anton Doll bécsi könyvkereskedőnél tanulta a szakmát, majd 1844-ben kiadói tevékenységének súlypontját ismét Bécsbe tette át, ott is halt meg 1863-ban. Vö. GÁRDONYI 1928, 62, 65. Életrajzához és bécsi kiadói tevékenységéhez részletesen lásd: BRUNY 1995.

⁵²⁷ A könyvek forgalma a jegyzőkönyvekből, a nyomda és a bizományosok inventáriumaiból, megbízásokból, illetve egyéb feljegyzésekből (például az Egyetemi Könyvtárnak átadott munkák felsorolásából stb.) rekonstruálható. Az 1809-es évre vonatkozóan adataim forrása az következő: MNL OL X 10290 (Z 715) 47025 10/c. Az anyagok jelentős része sajnos az olvashatatlanságig roncsolódott.

⁵²⁸ A havi rendszerességgel készített táblázatok rubrikái a következőképpen néznek ki: „Bogen abdrücken → Seiten → auf einer – auf beiden”.

⁵²⁹ VAY 1809.

és a kiadó nem volt azonos; másrészt a röplapok, továbbá a különféle adminisztratív nyomtatványok a nyomda feltüntetése nélkül kerültek ki a sajtó alól.

Az 1809-es – feltehetően nem teljes – iratanyag alapján két dolog bizonyos: az, hogy Hartleben többször is dolgoztatott a nyomdával, illetve az, hogy se a *Hazafiúi Szózat*, se a *Patriotische Worte* kinyomtatásáról nincsen adat az ügyviteli iratok között (leszámítva Kisfaludy kiemelt, majd nem reponált megbízólevelét). A nádor és az uralkodó nevében, december végi keltezéssel kibocsátott nyomtatványokat viszont biztosan itt nyomták.⁵³⁰ Egy 1809. március 1-jei kimutatás szerint ugyanitt nyomtatták ki Hartlebennek a „Szolgálatot illető Szabások” címen, az április végi alapján az „Exercier Reglement”, míg a június 4-i szerint a „Dienst und Exercier Reglement für die Insurrection”, illetve „Bürger-Miliz” címen feltüntetett munkákat. Az első nyilvánvalóan a magyar nyelvű inszurgens káté, a következő három szöveg egy-egy német nyelvű regulamentum, míg az utolsó a polgárőrsek számára készített hasonló szabályzat.⁵³¹

(2) Kisfaludynak a *Hazafiúi Szózattal* kapcsolatban csupán egyetlen Sággy Ferencnek, az Egyetemi Nyomda gondnokának írott megrendelőlevele maradt fent.⁵³² Hogy Kisfaludy eredetileg miért pont Sággyt kereste föl (azon túl, hogy kézenfekvő volt az Egyetemi Nyomdával dolgoztatni), azt kettejük hosszabb munkakapcsolata is indokolja, 1807-ben ugyanis a *Himfy* és a *Regék*⁵³³ kiadása-nyomtatása is nála történt. Később egyébként innen kerültek ki a nádor, illetve az uralkodó nevében az inszurgenseket búcsúztató 1809 végén megjelent propagandanyomtatványok és 1816-ban a *Hunyady János*⁵³⁴ című dráma is. Kisfaludy iratai között ebből az időszakból egyáltalán nem található utalás a pesti kiadóra. Ugyanakkor a Ságghynak írott kiadványtervezetet és a *Hazafiúi Szózat* és német fordítása Hartlebennél megjelent példányait összevetve nyilvánvalóak az elképzelések és a megvalósítás közötti hasonlóságok. Érdekes ezért Kisfaludy terveit és a megjelent nyomtatványokat formailag is részletesen összevetni. Az összehasonlításból kiderül, hogy a nyomtatvány nagyjából megfelelt a szerző által február végén Sággy felé közvetített igényeknek.

Kisfaludy a nyomtatvány kívánatos paramétereit taglaló levelében eredetileg nagy 12° méretre gondolt, akkorára, „mint a Himfyé és a’ Regéké”, hogy „zsebkönyvecske lehessen”. Feltételezhetjük, hogy a kis formátum mögött a kötet gyakorlati használhatóságának

⁵³⁰ Egy 1810. január 31-én, január hónapról készült kimutatás az „idegen felek”-nek végzett munkák között az uralkodó, illetve a nádor nevében kibocsátott nyomtatványok esetében 8500 – 17000, valamint 9000 – 18000 kinyomtatott oldalra vonatkozó számokat ad meg.

⁵³¹ *Reglement* 1809.

⁵³² Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI 1927, 92–93.

⁵³³ KISFALUDY 1807a I–II, 1807b.

⁵³⁴ KISFALUDY 1816.

szándéka állt, például, hogy azt a felkelők kényelmesen magukkal vihessék a táborozásba. Hasonlóan gondolkodhatott egyébként az inszurgens regulamentumok megrendelője, sőt Szalárdi Jakkó László is, aki 1809-es hadtudományi fordítását Hartlebennél nyolcadrét zsebkönyv formátumban jelentette meg,⁵³⁵ hogy azt egy tiszt zsebében, nyeregtáskájában mindig magánál tarthassa.⁵³⁶

Kisfaludy, aki az idézett levél tanúsága szerint egyben a kiadás finansziális hátterét is biztosította volna, ezen túl is meglehetősen részletes útmutatást adott a nyomdának a nyomtatvány kivitelezésére mind anyagát, mind tipográfiáját, mind példányszámát illetően. Összesen 3000 példányt kívánt nyomtatni, ebből 1000 darabot magasabb minőségű írópapírra, 2000-et pedig az olcsóbb nyomtatópapírra.⁵³⁷ A nyomtatványok ilyen jellegű minőségi megosztása nem volt egyedi eset, ugyanis később Kisfaludy a nádor inszurgensekhez szóló – az Egyetemi Nyomdában kinyomtatott – búcsúzó beszédének példányaiból 5000-et szintén drágább és tartósabb papírosra kívánt készíttetni.⁵³⁸ Az eltérő kivitelt mindkét esetben indokolta a megcélzott befogadókkal kapcsolatos protokolláris szempontú differenciálás az inszurgens tisztek és a legénység tagjai között.

Kisfaludy munkájának két korabeli kiadása létezik, egy magyar (*Hazaifüi Szózat a' Magyar Nemességhez*) és egy német nyelvű (*Patriotische Worte an Ungarns Adel*). Mindkettő 8° broszúra, nyolc 16 lapos ív terjedelemben. A nyomtatványok küllemét illetően ez esetben nagy súllyal estek latba a szerző igényei is. A Hartleben neve alatt megjelent broszúra esetében, Kisfaludynak a Ságynak írott levélben lefektetett elvárásai, a pontos mérettől (12° helyett 8°) eltekintve, jelentős részben érvényesültek. A német kiadvány is hűen követte a magyart. Kisfaludy eredetileg is egyszerű fedlappal, nevét elhallgatva, csupán a cím feltüntetésével kívánta megjelentetni a kötetet, oly módon, hogy „színes papirosban brochirozva árúttassék”.⁵³⁹ A szöveg tipográfiájára vonatkozóan azzal a kéréssel fordult az Egyetemi Nyomda gondnokához, hogy azt a Himfynél valamivel nagyobb betűkkel nyomtassák, a kéziratban „elhúzott szavak” legyenek kurziválva, míg a hivatkozott szerzők nevei valamivel nagyobb betűkkel szerepeljenek. Ebből végül csak a dőlt betűs kiemelések maradtak: ezek vagy a citált szerzőknek és más személyneveknek, vagy a szó szerinti idézetek egy részének

⁵³⁵ JAKKÓ 1809.

⁵³⁶ MARKÓ 1960, 15. Erre a munkára sem találtam utalást az egyetemi nyomda irattárában.

⁵³⁷ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI 1927, 92. Itt szükséges megjegyezni, hogy Takáts József állítása miszerint a röpiratot „több tízezer példányban” nyomtatták ki (TAKÁTS 1998, 674.), téves. Valószínűleg a felkelést búcsúztató röplapok példányszámát keverte össze a *Hazaifüi Szózat*éval.

⁵³⁸ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Kisbér, 1809. október 26. = GÁRDONYI 1927, 93.

⁵³⁹ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI 1927, 92.

adtak külön hangsúlyt. Bár a német nyomtatványra vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre ilyen jellegű információk, a kiadás mindenben hűen követte az eredeti magyar változat tipográfiai megoldásait, a korban a német nyelvű nyomtatványokra kevésbé jellemző módon azonban nem fraktúr, hanem a magyar változattal azonos antikva betűkészlettel nyomták.

A kiadvány Hartlebennél zöldes, illetve pirosas árnyalatú, festett kiadói papírkötésben, oldalán ragasztott papírcsíkkal került forgalomba. A fedlapon csak a cím szerepel, míg a hátlapon a kolofónról a kiadás helye (Pest), a kiadó (Konrad Adolf Hartleben), illetve a megjelenés évszáma (arab számjegyekkel) olvasható le. Kisfaludy kérésének megfelelően a szerző neve sem itt, sem másutt nincs feltüntetve. Tudjuk azt is, hogy nem a nádori udvarszánta anonim röpiratnak a szöveget, hanem maga Kisfaludy, ugyanis Beckers február 22-i levelében, melyben a német kivonatra válaszolt, feltette a kérdést, hogy ki szabad-e tenni a szerző nevét a nyomtatvány élére.⁵⁴⁰ Erre nem is igen volt szükség, ugyanis Kisfaludy szerzősége – részben saját magának köszönhetően, hiszen szóban és leveleken keresztül is igyekezett népszerűsíteni munkáját – már a nyomtatvány megjelenése előtt szélesebb körben ismert volt. Hogy a kötetet kizárólag színes papírba kötött broszuraként árulták-e mint Hartleben kiadványát, azt nem tudjuk. A kötés, különösen a kolligátumba rendezés során ugyanis előfordult, hogy eltávolították a papírborítót, de az általam ismert, utólag nem be- kötött példányoknak eredeti kiadói papírkötésük van. Könnyen elképzelhető, hogy a kötet a korban szokatlan módon, már a könyvterjesztéssel (is) foglalkozó hálózathoz⁵⁴¹ – Kisfaludy eredeti szándékának megfelelően – is kizárólag „broszírozva” jutott el a kiadón keresztül.

A kiadványt a klasszicista tipográfiák egyszerűsége jellemzi:⁵⁴² más korabeli populáris mozgósító nyomtatványokhoz képest sem ornamentikus keret-, és egyéb nyomdai cifrákat, sem a viszonylag gyakori, háborús (pl. győzelmi trófea) vagy nemzeti (magyar kiscímer) szimbólumokat ábrázoló metszett díszeket nem tartalmaz. Mind a fedlap, mind a hátlap dísztelen, ahogyan maga az egész kiadvány is: a címet és a kolofont egyszerű keret veszi körbe. Kisfaludy azt is kérte Sághtól, hogy a 20 paragrafusból plusz a proklamációból álló szövegben a nyomtatásban „tágosabb köz hagyattassék” az egyes fejezetek között és ha úgy

⁵⁴⁰ Gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Bécs, 1809. október 22. = VISZOTA 1909, 413.

⁵⁴¹ Elsősorban a nyomda bizományosaihoz, illetve az eseti megrendelőkhez.

⁵⁴² E szemléletnek a tipográfia-történeti elemzéséhez a szegedi Grün nyomda egyes korai nyomtatványai kapcsán lásd: GAÁL 2001, 16. skk.

látja jónak, „valamelly nyomtatásbéli vonást vagy czifraságot jó volna a középre nyomtatni”.⁵⁴³ A borítón és a címlapon szereplő, geometrikus cifrák a legegyszerűbbek közül voltak, a fejezeteket elválasztására pedig csupán egy-egy rövid vízszintes vonal szolgált. Maga a címlap a borítóhoz képest nem tartalmaz többletinformációt, a címet és római számmal a kiadás évét közli. Tudjuk ugyanakkor, hogy Kisfaludy eredetileg a nádor rézmetszetes arcképével kívánta díszíteni a nyomtatványokat („mit einem schön gestochenen Bildnisse unsers Palatins”, ahogy Beckersnek írta), ám erről az idő rövidege miatt kénytelen volt letenni.⁵⁴⁴

A magyar és a német nyomtatvány formátumát tekintve megegyezett az inszurgensek számára kiadott szabályzatokéval, a kiadói papírborító hátlapja pedig azonos volt: Hartleben számára ezt kizárólag az 1809-es 8° inszurrekciós nyomtatványokhoz állították elő. A Regulamentumok egy részét azonban Hartleben prenumerációs felhívása szerint Pozsonyban nyomtatták,⁵⁴⁵ más részüket, mint láthattuk, viszont az Egyetemi Nyomdában. Ez felveti annak lehetőségét, hogy a kiadó a megnövekedett igényekre tekintettel (vagy egyéb okból) egyszerre több nyomdával is dolgoztatott. A kérdés azonban a jelenleg rendelkezésre álló források alapján nem tisztázható megnyugtatóan.

(3) A könyvet – a háborús előkészületek előrehaladott állapota miatt – Kisfaludy szerint olyan gyorsan kellett kinyomtatni és a forgalomba hozni, amennyire az csak a körülményekhez képest lehetséges volt. Ezt a Sághynak írott levelében Kisfaludy három helyen is nyomatékosította. A rendelkezésre álló idő hiányával indokolta a nádort mint a nemesi felkelés fővezérét ábrázoló rézmetszet elhagyását is. Ez ugyanis nemcsak időt rabló munkát kívánt, de abban az időben korántsem lett volna egyszerű Pest-Budán megfelelő szakértelemmel rendelkező metszőt és rajzolókat találni a feladatra,⁵⁴⁶ nem beszélve az ezzel járó pluszköltségekről. Kisfaludy a *Hunyady János* 1816-os, az Egyetemi Nyomdában készült kiadását egy Hunyadit ábrázoló metszettel kívánta illusztrálni. A szokatlanul magas, 2500 példányban megjelent kötet illusztrációinak esetében a munkák nagy része Bécsben zajlott: a rajzolóknak, metszőnek, illetve a képeknek a kinyomtatásáért Kisfaludy és a költségeken

⁵⁴³ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI 1927, 92.

⁵⁴⁴ Az előbbi levél mellett lásd még: Kisfaludy Sándor gróf Joseph Beckersnek, Sümeg, 1809. február 26. = KISFALUDY 1910, 225; VISZOTA 1909, 414.

⁵⁴⁵ A városban ekkoriban négy nyomda jöhet szóba: Weber Simon Péteré (aki 1783–1820 között igazgatta), Patzkó Ferenc Józsefé (1809-ig működött) és Landerer Mihály Jánosé (1809-ben meghalt, egy ideig Blöszl József faktor igazgatta kiskorú fia helyett), illetve Belnay György Alajosé (1801–1809; halála után 1842-ig Belnay Örökösei neve alatt működött, ekkor Landerer vette meg).

⁵⁴⁶ Czetter Sámuel, aki egy ideig az Egyetemi Nyomdának is dolgozott Bécsből, már 1807-ben Oroszországba költözött. Életéhez és munkásságához, a századforduló hazai rézmetszésének kontextusában, lásd: RÓZSA 1953, 97–139. Továbbá: C. WILHELM 1991.

vele osztozó Sággy összesen 777 forintot fizetett, ami az összes ráfordítás 21%-át tette ki.⁵⁴⁷ A logisztikai, ütemezési stb. nehézségeket (a metszeteket megfelelő magyarországi infrastruktúra hiányában általában Bécsben is nyomták) leszámítva is, a *Hunyadyn*nál 500-zal magasabb példányszámban kinyomtatni tervezett magyar változat, illetve az ismeretlen mennyiségben megjelentetett német változat esetében nyilvánvalóan többletköltségekkel járt volna a nádort ábrázoló jó minőségű metszet elkészítése és sokszorosítása.

A nádor (és a Vas megyei esetben az uralkodó) reprezentatív portréján keresztül történő panteonizációja, mint láthattuk, nem sokkal a Ságghynak írott levél elküldését követően, a március elején a főherceg látogatása alkalmából tartott ünnepélyes zalai kisgyűlésen is felmerült. Az arcképek mint a nádor kultuszát megerősítő vizuális eszközök – bár a megyeházi portré jelentősége túl is mutatott ezen – az adott helyzetben a felkelés legitimációját erősítve hasonló funkciót tölthettek volna be, de más-más nyilvánosságot anticipálva és eltérő médiatechnológiák (a megyeházán elhelyezett egyedi alkotás, illetve nyomtatvány részeként sokszorosított grafika) alkalmazásával. Feltehető, hogy a legmagasabb országos méltóságként és a felkelés főparancsnokaként is nagy népszerűségnek örvendő József főherceg portréja nem csak a szöveg üzenetét erősíthette volna fel, de feltehetően kelendőbbé is tette volna a kiáltványt, tekintve, hogy az igényes hazai vonatkozású illusztrációk ekkoriban költségesek voltak miatt ritkaságszámba mentek.

(4) Mint azt Takáts József Kazinczyhoz írott levele bizonyítja, már a röpirat megjelenésével egy időben elkezdett terjedni a hír, hogy a német fordítást (nádori megbízásra) Schedius Lajos készítette.⁵⁴⁸ 1808. decemberében Beckers még csak egy magyar nyelvű röpirat megjelentetéséről írt Kisfaludynak.⁵⁴⁹ 1809. február 22-én (a kivonat „cenzúrázását” követően) azonban a főszárnysegéd már arra utalt, hogy a német fordítás „fáradságát” Kisfaludy magára vállalhatná („auch die Mühe der Uibersetzung in die deutsche Sprache übernehmen wollten”). A német nyelven megjelentetni kívánt nyomtatvány célja Beckers szerint, hogy azokat is megismertesse ezekkel a „nemes gondolatokkal” („mit den hochherzigen Gedanken”), akik nem tudnak magyarul.⁵⁵⁰ Kisfaludy a német fordításra, illetve nyomtatványra sem Ságghynak, sem Beckersnek írt február 16-i leveleiben nem utalt. Ha Takáts József magától Kisfaludytól szerezte információit (amire minden esély megvolt, hiszen nemcsak jó ideje igen közel álltak egymáshoz, de a háború során is kapcsolatot tartottak egymással),

⁵⁴⁷ SZALISZNYÓ 2011, 347, 355.

⁵⁴⁸ Takáts József Kazinczy Ferencnek, Veszprém 1809. április 29. = KazLev VI, 351.

⁵⁴⁹ Gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Buda, 1808. december 11. = VISZOTA 1909, 407.

⁵⁵⁰ Gr. Beckers József Kisfaludy Sándorhoz, Bécs, 1809. február 22. = VISZOTA 1909, 413.

akkor azok nyilvánvalóan hitelesek voltak, s ha hihetünk Takátsnak, akkor Schediust maga a nádor bízta meg (nyilván Beckersen keresztül) a fordítás elkészítésével, miután Kisfaludy azt nem vállalta vagy nem jutott rá ideje. A kérdést azonban csak újabb iratok előkerülése tisztázhatná megnyugtatóan.

(5) A nyomtatás konkrét költségeit tekintve csak becsléseink lehetnek, ugyanis a nyomtatványok pontos példányszámáról csak a Sághynak írott levél áll rendelkezésünkre, amely háromezer – ekkor még csak magyar nyelvű – példánnyal számolt. Egyéb adat forrás híján kénytelenek vagyunk az Egyetemi Nyomdában készült, s Hartlebennél megjelent magyar nyelvű nyomtatványok számát is ennyire becsülni. Ezen felül, a német változat jóval ritkább közgyűjteményi előfordulására tekintettel talán még a *Patriotische Worte* néhány száz példányáról lehet szó. Ez – utánnomás nélkül – a magyarországi háborús, azon belül pedig inszurrekciós propagandairódalom tekintetében kiemelkedőnek számít. A nádor inszurrekciót búcsúztató szövege ugyan – magyar változatban – a terveknek megfelelően 35.000 példányban jelent meg, ám ez esetben csupán egy egy lapos, negyedrétegű nyomtatványról volt szó. 1809-ben több, népszerű rövid verses szöveget is feltehetően magas példányszámban nyomtattak ki, illetve után változatlanul⁵⁵¹ esetleg más nyomdában eltérő tipográfiaiával. Ha példányszámát nem is, ám terjedelmét tekintve a felkelők mozgósítását közvetlenül szolgáló röpiratok között Kisfaludyé volt a leghosszabb.

A korban alapvetően a prenumeráció biztosította az egy-egy könyv megjelenéséhez szükséges finansziális háttér megteremtését, kiküszöbölve az üzleti kockázatot.⁵⁵² A Kisfaludyéhoz hasonló, terjedelmesebb háborús propagandamunkák esetében természetesen ez sajátos céljuk és az idő rövidege miatt szóba sem jöhetett. A szerzők egyfelől saját maguk vagy más magánszemélyek, mecénások, esetleg az adott törvényhatóság vagy a mozgósításban érintett dikasztériális szervek, másfelől a felfutó keresletre bázírozó kiadó-nyomda költségén adathatták ki munkáikat. Nyilván előfordulhatott, mint később a *Hunyady János* esetében, hogy a költségeket megosztotta egymással a megrendelő és a kiadó.⁵⁵³ Ahogyan arra is lehetett példa, hogy egy-egy nyomda a háború miatt megnövekedett kereslet felfutására apellálva, a megtérülés, sőt profitszerzés reményében előre finanszírozott nyomtatványokat,

⁵⁵¹ A kor egyik népszerű, rövid verses propagandanyomtatványa, Horváth József Elek inszurrekciós verse például Petrik szerint (MB II, 159) „[e]gy év alatt 6 változatlan kiadást ért.”

⁵⁵² DEMMEL 2006, 650.

⁵⁵³ SZALISZNYÓ 2011.

valamint intézte azok népszerűsítését az újságokban elhelyezett, illetve az újdonságokról röplapos formában tájékoztató hirdetésekén keresztül.⁵⁵⁴

Beckers 1808. december 11-i első levelében, melyben megbízást adott egy röpirat elkészítésére, egyúttal azt is jelezte Kisfaludy felé, hogy olyan szöveget kér tőle, melyet a nádor elé terjeszthet és magyar nyelven való publikálására kérheti őt („so würde ich dieselbe [...] des Erzherzogs Palatinus K. K. Hoheit vorlegen, und um die Kundmachung derselben in der ungarischen Sprache unterthänigst bitten”).⁵⁵⁵ Ebből azonban még nem derült ki, hogy a kiadás mi módon lett volna finanszírozva. Kisfaludy SÁGHYNAK írott levelében nem említette, hogy munkája megbízásra született volna, sőt úgy tájékoztatta, hogy a kiadás költségeit maga kívánja állni. Gárdonyi Albert – nyilvánvalóan nem ismerve a Vízota Gyula által részlegesen közölt Beckers–Kisfaludy levelezést – ez alapján úgy vélte, hogy Kisfaludy nemcsak hogy saját költségén kívánta kiadni munkáját, de hogy azt egyenesen a nádor tudta nélkül írta meg.⁵⁵⁶ Ezt a vélekedést Császár Elemér a cikkhez fűzött szerkesztői megjegyzésében igyekezett cáfolni. Míg az utóbbival kapcsolatos cáfolata forrásokkal bizonyítható, addig az előbbi állítást – ti., amit a levél is sugallt, hogy a szöveg szerzője önköltségén nyomtatott volna ki az Egyetemi Nyomdában – csupán Kisfaludy közismert szűkmarkúságára és a nádori megbízásra alapozva vetette el. Az előbbi, Császár-féle elképzelést erősítette meg később Gálos Rezső is Beckers első két levelére hivatkozva, szerinte a SÁGHYNAK írott levélben a nádori megbízás elhallgatását épp a készülő kiadvány félhivatalos jellege indokolta: az olvasókra tett hatását rontotta volna, ha kiderül, hogy megbízásra született. Gálos egyenesen úgy fogalmazott, hogy „[n]em kétséges [...], hogy [a nyomtatvány] a nádor hivatalos költségén [jelent meg], de olyanformán, hogy az egész összeget Kisfaludy kezéhez fizették ki”.⁵⁵⁷ Fenyő István ellenben a SÁGHYNAK írott levélre hivatkozva azt állította, hogy „Kisfaludy vállalja a röpirat nyomdai költségeit, annyira fontosnak érzi annak tartalmát, politikai mondanivalóját”.⁵⁵⁸

Beckers 1809. február 22-én Bécsből valóban azt írta a költőnek, hogy: „Ich erwarte in Ofen mit Sehnsucht diesen Aufruf in der ungarischen Sprache, um denselben unverzüglich zum Druck zu befördern.”⁵⁵⁹ Ebből világosan kiderül, hogy maga kívánt gondoskodni a

⁵⁵⁴ Lásd például Hartleben német és magyar nyelvű nyomtatványát, amely az inszurrekció számára készített regulamentumokon túl egy-egy Szekér Joakim Alajos és Szalárdi Jakkó László nevéhez kötődő hadtudományi munka megjelenéséről is hírt adott: *Tudósítás* 1809.

⁵⁵⁵ Gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Buda, 1808. december 11. = VIZOTA 1909, 407.

⁵⁵⁶ Kisfaludy Sándor SÁGHY FERENCNEK, Kisbér, 1809. október 26. = GÁRDONYI 1927, 91–92.

⁵⁵⁷ GÁLOS 1931, 52–53.

⁵⁵⁸ FENYŐ 1960, 260.

⁵⁵⁹ Gr. Beckers József Kisfaludy Sándorhoz, Bécs, 1809. február 22. = VIZOTA 1909, 413. Azaz: „Epekedve várom Budán a magyar nyelvű szózatot, azért, hogy annak haladéktalan kinyomtatását előmozdítsam.”

megjelentetéséről, de hogy ezt pénzügyileg vagy technikailag gondolta, nem tudjuk. Árulkodó ezzel szemben Kisfaludy február 26-án Beckersnek írt levele, melyben úgy fogalmazott, hogy már a nádori cenzúrát megelőzően – mint láttuk, a Ságghoz ugyanazon a napon írott levelével – már megtette az előkészületeket a budai Egyetemi Nyomdában, hogy a saját költségén („auf meine eigenen Unkosten”) a lehető leggyorsabban kinyomtatassák a röpiratot.⁵⁶⁰ Úgy tűnik tehát, hogy sem Császár, sem Gálos nem ismerte a Viszota által az Országos Levéltárból közölt és Lampérth Géza által magyarra fordított Kisfaludy-levelet, melyet a tulajdonképpeni megbízójának, Beckersnek írt, s melyből világosan kiderül, hogy Kisfaludy ekkor biztosan a saját költségén tervezte kinyomtatni a röpiratot, oly módon, hogy azt technikailag a Budán tartózkodó Beckers bonyolítja le a nyomdával. Ennyit tudhatunk biztosan. Azzal kapcsolatban azonban, hogy végül Kisfaludy pamfletjének kiadását pontosan milyen forrásból finanszírozták, nem rendelkezünk megdönthetetlen bizonyítékkal, ugyanis – Császár Elemér állításával ellentétben – még arra nézve sincsen semmilyen forrásunk, hogy ki utalványozta a pénzt a nyomdának, nemhogy arra, hogy pontosan kinek a kontójára történt mindez.

A legvalószínűbb opció az, hogy Beckers február 22-én – a február 11-én hozzá elküldött német nyelvű kivonat javításával együtt – megüzente Kisfaludynak, hogy a szöveg kinyomtatásáról Budán maga fog gondoskodni, Kisfaludy február 26-án azonban könnyen megeshet, hogy nem erre a levélre válaszolt (megírásakor Beckers levele feltehetőleg még meg sem érkezett hozzá), hanem saját, korábbi levelében tett ígéretét teljesítette. Így arról sem tudhatott, hogy a nyomtatásról Beckers maga akar intézkedni. Ezt onnan sejthetjük, hogy a Beckers által a korábbi német kivonattal kapcsolatban javasolt kihagyásokat a Ságghynak küldött tisztázat feltehetően még nem tartalmazta, hisz az még a magyar szöveg „cenzúráját” megelőzően készült. Ezért is írta Kisfaludy, hogy az Egyetemi Nyomdában minden előkészületet megtett a munka saját költségén való kiadására, amin az ugyanazon a napon Ságghynak írott levelét és az ahhoz mellékelte tisztázatot kell érteni. Mivel Kisfaludy a Ságghynak és a Beckersnek küldött levélben is említést tett a tisztázatról mint mellékletéről, ezért vagy arról van szó, ahogyan Fenyő István is valószínűsítette,⁵⁶¹ hogy a Ságghyn keresztül a főszárnysegédnek szánt kézirat mellett egy másolati példányt közvetlenül az utóbbinak írt levéllel a nádornak is eljuttatott.⁵⁶² Vagy csupán egyetlen, azaz a Ságghynak eljuttatott

⁵⁶⁰ Gr. Beckers József Kisfaludy Sándorhoz, Bécs, 1809. február 26. = VIZSOTA 1909, 414.

⁵⁶¹ FENYŐ 1961, 260.

⁵⁶² „Hiemit habe ich die Ehre, meine, auf Hochdero Wink verfasste patriotische Schrift Eurer Hochgebohren zu überschicken, und bitte zugleich um die hohe Gunst, selbe des Palatins Kais. Königlichen Hoheit in meinen Namen unterthänigst überreichen die Güte haben zu wollen.”

tisztázati kézirat létezett. Az előbbi esetben sem teljesen világos, hogy Kisfaludy miért nem egyszerre küldte meg a két kéziratot Beckersnek (akinek nem is említette, hogy az egyetemi nyomdának eljuttatott példányt neki szánta). A párhuzamosságot talán az indokolhatta, hogy így gyorsabban haladhatott az engedélyeztetés és a kiadás folyamata. Ha valóban két tisztázati példány létezett – melyek egyikére sem vezette rá Kisfaludy a német kivonatban tett javításokat – akkor sem tudjuk eldönteni, hogy az OSZK-ban található kézirat, mely alapján a nyomtatás bizonyíthatóan készült, ezek közül melyik.

(6) A röpirat a szakirodalom – Viszota, Császár, Gálos és Fenyő – egybehangzó állítása alapján valamikor 1809 kora tavaszán jelent meg, érdemes azonban ennek idejét a lehetőségekhez mérten pontosítanunk, ugyanis a háború előkészítését, illetve megindulását kísérő események meglehetősen gyorsan követték egymást. Csak így van lehetőségünk megközelítő pontossággal elhelyezni a *Szózatot* a nyomtatott és kéziratos propagandaszövegek özönében és a mozgósítás időrendjében. Kisfaludy csak 1809. február 26-án üzent meg igényeit Ságynak, s ugyanezen a napon írta meg Beckersnek, hogy rajta keresztül megküldi a nádornak a kész szöveget. Március 6-án, Sümegről írott levelében Kisfaludy szabadkozva írta gróf Széchényi Ferencnek, aki valamiféle „hazafiúi kívánság[ot]” kért tőle, hogy a megbízást, mely már régen feltett szándéka volt, teljesíti: „mihelyt időm lesz, és egy hazafiúi fontos foglalatosságom, mellyet Nádorispánynak’ Ő Cs: Kir: Főherczegsége reám bízni méltoztatott engedni fogja.” Ígéretet tett arra is, hogy „mihelyt kész lesz”, megküldi a szöveget a grófnak.⁵⁶³ Az előző levél tükrében azonban nem valószínű, hogy ekkor még érdemben dolgozott volna a kéziraton, inkább csak fontos hazafias elfoglaltságait demonstrálta Széchényi felé és várta, hogy elkészüljön a szöveg javított változatával.

A nyomtatás pontos időpontjáról nincs közelebbi információnk. Kisfaludy 1809 márciusának közepén indult Sümegről Budára, 1809. március 18-án már Veszprémben időzött,⁵⁶⁴ Budára való szerencsés érkezéséről pedig 1809. március 23-án tájékoztatta feleségét.⁵⁶⁵ Ez utóbbi levélben utalás történt a kézirat további sorsára is. Kisfaludy a nádort ugyan már nem találta a palotában, az ugyanis elhagyva Budát, az „alsó vármegyékbe[n]” folytatta a felkelésre buzdító országjárását, viszont Beckers a városban tartózkodott, sőt, ahogy a levél fogalmaz: „nagyobb részt miattam maradott itthonn.” Ahogy írja, „*Hazafiúi Szózatom* igen nagy approbációt kapott; – Schédius fordította németre. A főherczeg addig el sem ment, míg

⁵⁶³ Kisfaludy Sándor Széchényi Ferenchez, Sümeg, 1809. március 6. = VALJAVEC 1934, 394.

⁵⁶⁴ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Veszprém, 1809. Sándor napján (március 18.) = KSMM VIII, 159.

⁵⁶⁵ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Budán, Mátyás várában, 1809. március 23. = KSMM VIII, 160–161.

egészen el nem olvasta, de a javát [...] ki kell hagynom, vagy legalább: *gyengítenem, mitigálnom*.” Kisfaludy Schedius fordításáról múlt, míg saját, a nádor javításait a kéziraton érvényesítő utómunkálatairól jövő időben írt. Az inszurrekció történetét feldolgozó írásában Kisfaludy maga is emléket állított röpiratának, s bár pontos dátumot nem írt, ám jelezte, hogy a regulamentumoknak a kerületi generálisokhoz 1809. március 18-án történt megküldését követően, „később” (späterhin) több buzdító munka is megjelent, amelyek közül az egyik a *Hazafiúi Szózat* és ennek a Schedius Lajos fordította német változata.⁵⁶⁶ Kérdéses az is, hogy a feleségének írott következő mondata pontosan mire vonatkozik: „Nem hittem volna, hogy oly országos ember legyek, a mint itt tapasztalom. A magyar tudósok, könyvárusok szinte udvart csinálnak nékem.”⁵⁶⁷ Vajon arra utalhat, hogy a *Himfy* (és a *Regék*) népszerű szerzőjét üdvözölték benne,⁵⁶⁸ vagy a szóbeszédéből értesülve már a nyomtatás előtt álló (vagy kinyomtatott) magyar nemességhez szóló röpirat szerzőjét is, esetleg mindkettőt egyszerre?

Az anonim röpirat szerzőségének meglehetősen hamar híre ment. Április 3-án, a Pesten tartózkodó Vitkovics Mihály Kazinczy Ferenchez írott levelében ugyanis személyes találkozásaikra hivatkozva arról számolt be, hogy Kisfaludy a nádor „Proclamatorá[vá]” neveztetett ki, és egy proklamációt készíttetett vele magyarul, ami „[m]ár a Sajtó alatt van”. Ezek szerint a levél megírásakor a magyar változat nyomtatása már (vagy még) folyamatban volt. Az inszurrekció Kisfaludy által utólag tisztázott „napkönyvében”, amely a hivatalos levelezések kivonatát tartalmazza hónapok szerinti bontásban április 10-re datálva, 91. számmal szerepel egy bejegyzés: „Kisfaludy Sándor egy a’ Magyar Nemességhez intézett Hazafiúi írást nyújt be a’ Nádorispánynak.”⁵⁶⁹ A levelet eddig nem találtam meg, az azonban bizonyos, hogy ebben az esetben már a magyar nyelvű nyomtatványról esett szó, hisz az első tisztázati kézirat már jóval korábban eljutott a főherceghez, amit az maga cenzúrázott.

A kiadó nagy energiát fordított a röpirat népszerűsítésére is: az egyes hazai lapok 1809. április közepe és május eleje között közölték Hartleben hirdetéseit. A kiadónak ezzel valószínűleg nem csak hazafias, de üzleti céljai is voltak. Horvát István 1805-ös naplóbejegyzése úgy emlékszik meg Hartlebenről, mint aki „könyvárosságának jövedelmeit egyszerre ezerekkel akarván szaporítani, minden módokat (planum) kitalálni iparkodott először,

⁵⁶⁶ KISFALUDY 1931, 75.

⁵⁶⁷ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Budán, Mátyás várában, 1809. március 23. = KSMM VIII, 161.

⁵⁶⁸ Vitkovics Mihály egy megjegyzése erre látszik utalni: „Tüzzről pattant Szalai ember ez a nagy Poétánk. És ha első tekintetem nem tsal, Himfyjének szárnyain repdes mindenütt.” Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. április 3. = KazLev VI, 312.

⁵⁶⁹ MTAKK K 772 ff. 58r-83v. *Napkönyve a’ Haza’ védelmére felkeltt Magyar Nemességnek. Levelezések’ kivonása. Iső Kötet*, f. 63r.

de látván, hogy nincsen ugrás a természetben, gyalázatosan megcsökkent”.⁵⁷⁰ Bár Horvát kétségkívül némi gúnnyal konstataulta Hartleben kiadói stratégiáját, ám az idézet arra is felhívja a figyelmet, hogy egy ambiciózus, a 19. század eleji könyvkiadás nehézkességét, monopóliumait, céhes jellegét meghaladni kívánó kereskedővel állunk szemben, aki „kapitalisztikus” szellemben a várható magasabb profit érdekében nem átalált újításokba fektetni. Bár azt nem tudjuk, hogy Hartlebennek mennyi haszna származhatott a *Szózat* kiadásából. Ugyanakkor a háborús-katonai irodalom 1809-es konjunktúráját meglovagolva szintén ő adta ki – s legalább részben biztosan az Egyetemi Nyomdában nyomtattatta – a felkelőknek szánt és a hivatalosan jóváhagyott regulamentumokat, illetve Jakkó már említett hadtudományi fordítását is.

Kisfaludy Sághtól február 26-án „Überschlagot” kért a költségekről, hogy a pénzt megküldhesse vagy utalványozhassa Budán, de a példányok majdani áráról csak annyit írt, hogy: „Az exemplároknak árrát a költségekhez képest majd meghatározzuk.”⁵⁷¹ A nyomtatvány végül egy forintért került forgalomba, ami nem volt drága, de egy rövid, brosírozott alkalmi munkáért túlságosan olcsó sem. Árszabása nyilvánvalóan hatást gyakorolt a hozzáférők körére, de a literátus, jómódú birtokos nemesség, mint elsődleges célcsoport számára beszerzése természetesen nem jelenthetett anyagi gondot. A munka terjesztését tekintve, nem kizárt, hogy a saját, illetve bizományos könyves fiókok (tkp. könyvesboltok) mellett – amennyiben azt valóban az egyetemi nyomdában nyomták – szóba jöhetett a tipográfia bejáratott könyvbizományosi hálózata is, amely az előbbinél jóval nagyobb forgalmat bonyolított.⁵⁷²

1.4. Szövegváltozatok a megbíói és szerzői szándékok kölcsönhatásában

Kisfaludy röpiratával kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy a különböző szövegváltozatok mennyiben felelhetek meg a szerző (Kisfaludy), illetve a megbíó (Beckers közvetítésén keresztül a nádor) közlési szándékainak, melyek egymással, illetve a külső (politikai) körülmények alakulásával – a háború előkészítésének, s ennek részeként az inszurrekció mozgósításának tágabb kontextusával – kölcsönhatásban maguk is dinamikusan változtak. Ebben az esetben különösen szerencsés forrásadottságokkal rendelkezünk, ugyanis nemcsak a nyomtatványokig vezető különböző szövegváltozatok állnak rendelkezésünkre, de egyúttal

⁵⁷⁰ HORVÁT 1967, 68.

⁵⁷¹ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI 1927, 92.

⁵⁷² HALÁSZ 1994, 137.

a folyamatos interakcióban álló szerzői és megbízói intenciók explicit megfogalmazásai és implicit nyomai is.

(1.) Beckers, (és rajta keresztül a nádor) Kisfaludy megkeresésére reagálva a megbízás megszületésekor, egy hónappal az országgyűlés berekesztését (1808. november 5.) követően nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar nemesség előjogait ellensúlyozó honvédelemi kötelességei nem igényelnek buzdítást, csak emlékeztetést. Ehhez mérten, a levélben egy olyan, a nemességhez intézett – feltehetően rövidnek szánt – röpiratról esett szó, amely nem kelt ellenséges benyomást Napóleonnal és Franciaországgal szemben. A felkérés a közeljövőben valamikor megindítandó, de Franciaország előtt egyelőre titokban tartani kívánt és egyelőre még az udvarban sem véglegesen eldöntött háborúhoz szükséges általános mozgósítás előkészítésének részeként született meg, a sikeres diétát követő politikai helyzet és a rendi viszonyok maximális tekintetbe vételével. A felkérésből kiderül, hogy a nádor a röpiraton keresztül egyelőre az 1808-as diéta eredményeit (az inszurrekcióval kapcsolatos törvényeket) kívánta legitimálni, megerősíteni a nemesi közvélemény körében. Nem tudjuk, hogy abban az esetben, ha a röpirat hamarabb készül el, mikor került volna sor a kibocsátására. Könnyen lehet, hogy az inszurrekció lábra állítását szorgalmazó uralkodói körrendeletet követően (1809. február 19.), azt megelőzően, vagy eredetileg is csak a hadüzenettel (április 9.), illetve a felkelés hadba szólításával párhuzamosan. Kisfaludy azonban maga is csak február második felében végzett az első tisztázattal, amit ezután még „cenzúrázni”, javítani és nyomtatni, nem utolsósorban pedig németre fordíttatni kellett.

(2.) A nemzetközi politika fejleményei, illetve mind az osztrák, mind a magyar oldalon fokozódó mobilizáció (újoncozás, inszurrekció felállításának kezdete) már munkája közben érték Kisfaludyt. A felsőbb helyről megbízott szerző időközben teljes mértékben azonosult feladatával. A röpirat Kisfaludy február 11-i levele értelmében időközben hosszabb propagandairattá, „egész kis művecskévé” nőtte ki magát, mint „rövid előadása” a nemesi nemzet történetének: „nagyságának, szerencsésének és dicsőségének”, egyúttal „balsorsának, szégyenének”. Kisfaludy a pozitív és negatív korszakokat a nemesi-nemzeti erények állapotának, illetve a közösség belső és az uralkodóhoz fűződő külső viszonyának vonatkozásában tárgyalta. Míg a dicsőség időszakait a nemzet nagyságával, hősiességével, harciasságával és egymással, illetve uralkodójával való egyetértésével kötötte össze, addig a balsors és a szégyen korszakait a tunyasággal, elpuhultsággal, fényűzéssel, illetve az egymás közötti meghasonlással, pártoskodással és az uralkodóval szembeni bizalmatlansággal jellemezte. A szöveg eszerint egyszerre „egy hazafias figyelmeztetés” („eine patriotische Mahnung”) a

háború fenyegetésére és egy, a nemzeti történelemből merített „hazafias felhívás” („ein patriotischer Aufruf”) a felkelő magyar nemességhez „hazafias, igaz, szabad, büszke, éles, eleven, buzdító hangon írva, úgy a hogyan a magyar szívet meg kell indítani”.⁵⁷³ A Ságynak szóló levélben Kisfaludy ezt a gondolatot továbbszöve már nem egyszerűen a küszöbön álló inszurrekció, de a magyar nemesség – a tulajdonképpeni politikai nemzet – múltjának, jelenének és jövőjének tágabb perspektívájából tekintett szövegének céljára, lesújtó képet festve a politikai közösség morális állapotáról: „szégyenlem és fáj, midőn a magyar nemességet körülbelől oly puhának, tunyának, kicsiny szívűnek és lelkűnek találom, midőn most existenciája, élete és halála forog fenn. Munkácskám, ha csak a censúra szabadnak nem talállya, igen szükséges lessz és talán lessz is haszna hazámfiaira nézve”.⁵⁷⁴ Kisfaludy ekkori politikai gondolkodását és szándékait, illetve konkrétan a röpirat üzenetét és célját tekintve a politikai kollektívum létét alapjaiban fenyegető súlyos krízishelyzet megoldásaként egymást kölcsönösen feltételezve összekapcsolódott egymással a nemesi felkelési kötelezettség – lehetőség szerint személyes – teljesítése és a nemesi nemzet morális regenerációjának imperatívusza.

Kisfaludy röpirata Beckers eredeti utasításától eltérve, a magyar nemességet – a Rajnánál történő támadással (!) – preventív háborúra mozgósító szöveggé vált. Tehát az első tisztázat – de az ennek megfogalmazásait mérséklő, nádor által cenzúrázott szöveg is – egyes pontokon jócskán túlmutatott az országgyűlésnek az inszurrekció Magyarország határain kívüli bevetésére vonatkozó rendelkezéseinél. Az 1808:2. tc. megfogalmazása szerint ugyanis a felkelést „az ország védelmére” szólíthatta fegyverbe az uralkodó, és „[a]z országon kívülre való, ezuttal kilátásba vett menetelre a fölkelő katonaságot nem lehet előbb kötelezni, mint az ellenség a német örökös tartományok valamelyikébe tényleg betört és a rendes hadsereg az ellenség erejét többé föltartani nem tudván s visszavonulván, magát az országot fenyegeti a becsapás” (16. §). Kisfaludy sajátos módon értelmezte a nádornak azt az utasítását, hogy ne ébresszen ellenséges szándékot Franciaországgal, a francia néppel szemben: a francia hadsereget egyenesen elismerésre, sőt az inszurrekció számára utánzásra méltó példaként mutatta be. Ugyanezen érvelési mód részeként a Napóleon személyének rendkívüliségével és világtörténeti szerepével kapcsolatos nézeteket és toposzokat megkísérelte egy, a magyar nemesség mozgósításának szempontjából ellentmondásosságában is kiaknázható romantikus színezetű kultusszá formálni. A német nyelvű kivonatban – Lampérth Géza tolmácsolásában – a következőképpen magyarázta a fenti (egyébként a nádor által kivétel nélkül

⁵⁷³ Kisfaludy Sándor gr. Beckers Józsefhez, Sümeg, 1809. február 11. = KISFALUDY 1910, 224.

⁵⁷⁴ Kisfaludy Sándor Sággy Ferenchez, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI 1927, 93.

kihúzott helyeket): „Méltóságod bölcs figyelmeztetése szerint írásomban sehol sincs említés ellenséges szándékról, csakis egy lehetséges háborúról, míg az általános béke nem biztosít bennünket. Azzal, hogy nemzetemet az eddig viselt háborúra, annak pusztítására, Napoleon nagy talentumára, hadi szerencséjére és hódításaira s a francziák vitézségére, – a mely különben is világszerte ismeretes – figyelmeztetem, hogy éppen ezáltal felbuzdítsam őket, azzal, azt hiszem, nem keltek ellenséges szándékot, annyival kevésbé, mert az ellenségről sohasem szólok becsmérőleg.”⁵⁷⁵

(3.) A nádornak a tiszttázon végzett „cenzúrája” valamikor március közepe táján érte utol Kisfaludyt, ekkor már a háború ügye eldőlt ugyan, ám a hadüzenetre még nem került sor. Az inszurrekció előkészítése, bár eltérő intenzitással, de már megkezdődött vármegyékben, ezt a nádor és Károly Ambrus prímás, országjárása kísérte. A felkelések mozgósítása okán már különféle vármegyei, ritkábban országos érdekű „spontán” buzdító szövegek is megjelentek. A Kisfaludy által összeállított napkönyvből kiderül, hogy Kreskay Imre buzdító költeménye például már március 9-én kikerült a sajtó alól és a nádorhoz is eljutott.⁵⁷⁶ A Kisfaludytól rendelt félhivatalos röpirat a főhercegek megyegyűlési jelenlétével a nemességet nagyobb anyagi és személyi áldozatokra serkentő propagandakörutat és a mozgósítás előkészítő szakaszát (bár erre egy-egy vármegyében nagyon eltérő időben kerülhetett sor) sem beelőzni, sem kísérni nem volt képes. A röpirattal kapcsolatban javasolt érdemi kihagyások és javítások mindenekelőtt két irányba mutattak: egyrészt Kisfaludy néhol túlságosan meredek megfogalmazásait gyengítették, másrészt a felkelők elé mintaként állított francia hadsereg, illetve Napóleon kultuszára vonatkozó passzusok elhagyását szorgalmazták. Mint láthattuk, a francziák által végrehajtott hadszervezeti reformok és a hadsereg eredményességének összefüggéseit hangsúlyozó argumentáció alkalmazása a nádor rendek számára készített s végül kéziratban maradt elaborátumától sem volt idegen (bár ezt nem valószínű, hogy Kisfaludy ismerte volna). Az eredeti célkitűzések szelleméhez ragaszkodó „konzervatív” javítások irányából az tűnik ki, hogy nádor a széles nyilvánosság számára készülő röpirattal még közvetlenül a háború előestéjén is igyekezett elkerülni a komolyabb bel- és külpolitikai kockázatot.

(4.) Végül a röpirat valamikor április első harmadában került a nyilvánosság elé, megközelítőleg egy időben más, a háború hivatalos nyitányát jelentő szövegekkel: Károly főherceg április 6-i hadseregpáncsával, a Gentz által szövegezett április 8-án kibocsátott,

⁵⁷⁵ Kisfaludy Sándor gr. Beckers Józsefhez, Sümeg, 1809. február 11. = KISFALUDY 1910, 224.

⁵⁷⁶ MTAKK K 772 f. 60v. 32. sz. 1809. március 9.

a háború okait elsősorban a külföld nyilvánossága számára tisztázni kívánó manifesztummal, illetve az uralkodó nevében április 10-én a felkelést hadba szólító rendelettel, amit azonban csak április végén, egyes távolabbi vármegyékben május elején hirdettek ki.⁵⁷⁷

2. SZERKEZET

2.1. A fejezetek rendje

Kisfaludynak a kinyomtatandó művel kapcsolatos eredeti szerzői intencióját a tisztázat reprezentálja, amire a szöveg eszmetörténeti szempontú elemzésénél tekintettel kell lennünk. A röpirat felépítésének megértéséhez azonban nem annyira a tisztázati példány, sokkal inkább a fogalmazvány és a tisztázat javításai nyújtanak segítséget. Ezek alapján ugyanis kiderül, hogy bár a végleges szöveg elsöre akár meglehetősen konfúzusnak is tűnhet,⁵⁷⁸ ám közelebbről szemügyre véve, Kisfaludy – a maga módján – igen nagy tudatossággal építette fel röpiratának struktúráját. A fogalmazványban húsz fejezet – a tisztázathoz képest némileg eltérő sorrendben – még számmal volt jelölve, míg az utolsó számozatlanul maradt, ez utóbbit Kisfaludy „Proclamatio” címmel illette a tisztázathoz készített javításaiban. A Beckersnek küldött kivonat 20 jelölt szakaszból állt (a proklamáció kivonatát egyáltalán nem tartalmazta), a Ságynak megküldött levélben viszont jelezte Kisfaludy, hogy „[a] munka 20 paragrafusból és a végén egy proclamációból” áll.⁵⁷⁹ Nyilvánvalóan a szöveg létrehozását, korrektúráját és cenzúráját segítő segédeszközről volt szó, ugyanis a tisztázatból (melyben a paragrafusok végét egy-egy „középvonás” jelöli) és az ennek alapján készített nyomtatványból ezek már hiányoztak.

A nyomtatásra került kézirat szerkezete ennek tükrében a következőképpen nézett ki. (1) Az 1–6. fejezetekben Kisfaludy a személyes nemesi felkelés indoklásával foglalkozott, kitérve a nemesség mibenlétére és a patriotizmus kérdésére. (2) A 8–15. fejezetek egy történeti narratívát alkottak, s jórészt Keresztury Józsefnek a tradicionális magyar hadszervezetről írott 1790-es munkájából származnak (pontosabban bizonyos részeinek szó szerinti fordításai). Ennek első felében Kisfaludy a nemesi hadviselés múltjának dicsőséges korszakait mutatta be (7–10.), ezt követően egy fejezet a nemesi nemzet történetét mint hadtörténetet jellemezte és a nagy személyiségek kultuszának kérdésével foglalkozott, végül újabb négy

⁵⁷⁷ R. Kiss 1909b, 61–62.

⁵⁷⁸ Császár Elemér megfogalmazásában a *Hazaifüi Szózat* „egy terjedelmes, de hosszú történeti fejtegetései miatt kissé erőtlenséggel a végén nekilendülő” röpirat (CSÁSZÁR 1910, 115). Fenyő István szerint a művön belül „szüntelen” változtatott politikai, történetírói és erkölcsbölcseleti attitűd „egészen lazává, sőt kuszává teszi a kompozíciót” (FENYŐ 1961, 271).

⁵⁷⁹ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI 1927, 92.

fejezet (12–15.) a katonai hanyatlás korszakait tárgyalta. (3) A következő részben Kisfaludy a magyar (nemesi) nemzetkaraktert a katonáskodásra való hajlamossággal jellemezte (16.), majd két fejezetben (17–18.) a nemesség katonai alkalmasságának visszanyerését-megteremtését szolgáló különféle új eszközökkel foglalkozott (*Ludoviceum* és katonai nevelés, hadtudományi irodalom és mecenatúra). Ezután az 1809-es felkelés előkészítésének két kulcsfontosságú, s az 1808-as diétán is vitákat kiváltó ügyét illetően fogalmazott meg határozott álláspontot: egyrészt a minél nagyobb számú felkelő lovasság kiállításának, másrészt az inszurgensek preventív célú, szükség esetén az országhatáron kívül való bevetésének kérdésével kapcsolatban. Végül az egész munkát egy, a többinél jelentősen hosszabb, a teljes szöveg egyhatodát kitevő kiáltvány-jellegű fejezet zárta („Proclamatio”), amely önmagában is lekerekített szövegegészként, sűrítve mutatta fel a röpirat üzenetét és argumentációjának főbb pontjait.⁵⁸⁰ A továbbiakban az egyszerűbb követhetőség érdekében a fenti felosztást használok a nyomtatvánnyal és a tisztázattal kapcsolatban is, arab számmal utalva a megfelelő fejezetre.

A szöveg romantikus vonásai, illetve a kézirat Napóleonnal kapcsolatos részei mellett Fenyő István mindenekelőtt abban látta Kisfaludy munkájának jelentőségét, hogy „[a]z első magyar nyelvű népszerű történelmi eszmefuttatást nyújtja, mely nagy példányszámban terjed, s agitatív hangjánál fogva is alkalmas arra, hogy még a közömbösekben is érdeklődést keltsen az elmúlt idők iránt”.⁵⁸¹ A röpirat argumentációjának gerincét a nemesi nemzet történelmének, mint háborúk és győzelmek – és esetenként tragikus vereségek – láncolatának hadtörténelmi elbeszélése képezi. Ezt egy helyütt Kisfaludy a következőképpen fogalmazta meg: „[H]a két három időpontot kiveszünk, mellyben az elpuhultt Magyar mintegy magából és nemzeti természetéből kivetkezett [...] – A’ Magyar Nemzetnek politikai existenciája nem volt egyéb, hanem egymást nyomban követő háborúk és győzedelmek.”⁵⁸² Komprehenzív, egyúttal politikailag szelektív történelemszemlélete a buzdító röpiratot egyúttal nemesi-nemzeti szellemben, immár magyar nyelven írt „népszerű(sítő) történelmi” munkává avatja,⁵⁸³ olyan művé, mely túlmutat a nemesi felkelés irodalmának szűk alkalmiságán.

A szakirodalom korábbi állításaival ellentétben⁵⁸⁴ a számos elsődleges és másodlagos kútfőt szó szerint citáló, illetve egyes elbeszélő részek alapvetően nem Kisfaludy saját

⁵⁸⁰ HSz, 101–120.

⁵⁸¹ FENYŐ 1961, 270–271.

⁵⁸² HSz, 52.

⁵⁸³ A nacionalizmus, nemzetépítés és a *popular history* összefüggéseihez lásd: BERGER–LORENZ–MELMAN 2012.

⁵⁸⁴ FENYŐ 1961, 271.

történeti kutatómunkájának termékei, hanem a legtöbb esetben (szinerszegi) Keresztury József (1739–1794), udvari ágens *De veteri instituto rei militaris Hungaricae ac speciatim de insurrectione nobilium* (azaz: *A magyarországi hadügy régi intézményeiről, és különös tekintettel a nemesség felkeléséről*) címmel 1790-ben megjelent monumentális munkájából származó fordítások.⁵⁸⁵ Keresztury könyve a korabeli jogtörténet-írás tudományos eszközeivel részletekbe menően igyekezett bemutatni a nemesség honvédelmi kötelességeit, s mindenekelőtt az insurrekció elavultságának és alacsony hatékonyságának bizonyításán keresztül alátámasztani a rendi-nemesi állásponttal szemben a Habsburg kormányzat törekvéseit, melyek az archaikus kötelesség pénzbeli megváltását, s végső soron a nemesség rendszeres állami adó alá szorítását célozták.⁵⁸⁶ A rendek oldaláról ez az érvelés a nemesség egyik legfontosabb privilégiumát, a honvédelmi kötelességekért cserébe élvezett adómentességet fenyegette,⁵⁸⁷ s erről az oldalról Bárdossy János, a lőcsei gimnázium direktora terjedelmes latin nyelvű értekezésben szállt vitába Keresztury nézeteivel.⁵⁸⁸ Az utóbbi kötet tartalmazta azokat az észrevételeket (*Recensio*) is, melyeket Bárdossy egy 1785-ben a bandériumokról névtelenül megjelent latin nyelvű munkára tett.⁵⁸⁹

A magyar nemesi nemzet történetét sajátosan arisztokratikus nézőpontból, a nemesség számára kisajátított insurrekció szereplésének magyar hadtörténeteként elbeszélő Kisfaludy, mint láthattuk, a kronologikus rendet felbontva négy pozitív és négy alapvetően negatív korszakra osztotta fel a történelmet. Keresztury időrendben haladó értekezésében a magyarországi hadüggyel kapcsolatban szintén megjelent a történelem értékelő szakaszolása: öt nagy periódust különített el a honfoglalástól a saját jelenéig (1790-ig) bezárólag. Az első szakasz 886-tól 1235-ig terjed és a *Hungaria felix* (Szerencsés Magyarország) címet viseli. A második az 1235 és 1308 közötti időszakot *Hungaria in ruinam acta* (A romba döntött Magyarország), a harmadik az 1308 és 1516 közöttit *Hungaria resurgens* (A feltámadó Magyarország), a negyedik 1516 és 1711 közöttit *Hungaria rursus collabens* (Az ismét összeroskadó Magyarország) cím alatt dolgozta fel. Végül az ötödik, az 1711-től a jelenkorig terjedő korszakkal foglalkozó fejezet a *Hungaria denuo resurgens* (Az újból feltámadó Magyarország) címet kapta. Keresztury tehát a hadügyeket a középpontba helyezve

⁵⁸⁵ KERESZTURY 1790.

⁵⁸⁶ A kizárólag latinul író Kereszturyt a magyar kutatás ugyan számontartja, de szellemi életrajzával, jogtörténeti és irodalmi munkásságának érdemi elemzésével adós. A horvát történetírás ellenben nem csak biográfikus szempontból, de a politikai gondolkodás történetét illetően is igen alaposan feldolgozta az életművet. A legújabbban, monografikus jelleggel: LEDIĆ 2018.

⁵⁸⁷ A nemesi adómentesség problémájának társadalomtörténeti irányultságú differenciálásához: SZUÁRTÓ 2006, 145–161.

⁵⁸⁸ BÁRDOSSY 1792.

⁵⁸⁹ *Apocrises* 1785.

egymással váltakozó dicsőséges és hanyatló korszakokra osztotta fel az ország történetét. Ez a narratív mintázat visszaköszönt Kisfaludy történelemszemléletében is, de a jómódú birto-
kos nemesség arisztokratikus nézőpontjából fakadóan jelentősen módosult hangsúlyokkal.

A függelékben szereplő táblázat (lásd: 1. táblázat) első oszlopa az első fogalmaz-
vány, míg a második a *Hazafiúi Szózat*, a *Patriotische Worte*, az elsőtől analitikusan elkülö-
nítethető „második fogalmazvány”, illetve a tisztázat fejezetszámait tartalmazza. A harmadik
oszlop a *Hazafiúi Szózat* oldalszámait jelzi, a negyedikben pedig az adott fejezet tartalmát
tömörítő, általam adott címek szerepelnek. A második oszlop szerint vett 7–10. és 12–15.
fejezetek melletti plusz és mínusz jelek azt mutatják, hogy Kisfaludy alapján pozitív vagy
negatív módon értékelte-e az adott korszakot.

2.2. Transztextualitás

2.2.1. A cím mint peritextus

A nyomtatványok és a kéziratok címe Gérard Genette nyomán a mű paratextusainak
részeként, azon belül peritextuális elemként ragadható meg. A paratextusok a művek
pragmatikai dimenziójának, azaz olvasóra gyakorolt hatásának kiváltságos helyei, Philippe
Lejune nyomán „műfaji szerződésnek” vagy „egyezségnek” foghatók fel.⁵⁹⁰ A 18. század
végi versgyűjtemények peritextusait vizsgáló Onder Csaba szerint ezek az elemek két
kérdéshorizontot nyitnak meg a történeti kutatások számára: egyrészt „a szerzői
identifikációs stratégia peritextusokban érvényesülő retorikájának kérdéseit”, másrészt „a
paratextus és a szövegek egésze révén létrejövő olvasási szerződés kapcsán a
peritextusokban található műfaji-olvasási ajánlások problémáját”, egyóttal hozzájárulhatnak
„a történeti olvasó elváráshorizontjának (re)konstrukciójához is”.⁵⁹¹ E helyütt ebből a
szempontból csak a címadással foglalkozom, a para- és peritextusok részét alkotó mottók
problémáját a röpirat patriotizmusról alkotott koncepciója kapcsán egy későbbi fejezetben
tárgyalom.

Mint már röviden szó esett róla, az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött fogal-
mazvány borítóján az alábbi cím olvasható: „A’ Magyar Nemességhez Egy Magyar Ne-
mes”, ennek belső oldalán, a mottók felett pedig, mintegy a szerzőre való utalás gyanánt:
„A’ Magyar Nemzethez Egy Magyar Hazafi.” A tisztázat és a magyar nyomtatvány címe
már *Hazafiúi Szózat a’ Magyar Nemességhez*, a szerzőre való utalás pedig eltűnt. A német

⁵⁹⁰ GENETTE 1996.

⁵⁹¹ ONDER 2003, 12–13.

kiadás címe: *Patriotische Worte an Ungarns Adel*. A fogalmazvány címének, illetve az említett szerzősége utaló peritextuális részének az identifikációs retorikája a pszeudonimitás körébe tartozik, míg a nyomtatványoké az anonimitáséba. Kisfaludy a *Himfy*’ szerelmeinek 1801-es első kiadásában is hasonló eljáráshoz folyamodott, ahol a kötet címében szereplő „Himfy” utalt egyúttal a szerzősége is.⁵⁹² Az inszurrekciós fogalmazvány címének pszeudonim szerzői konstrukciójában a röpirat szerzője mint egy rendileg és nemzeti hovartartozását tekintve lehatárolt közösség egy tagja tűnik elő. A fogalmazvány belső oldalán olvasható szövegelem olvasható a cím pontosításaként, kiegészítéseként vagy alternatívájaként is. A címben körvonalazott közösség és szerző így vagy a „Magyar Nemzet”-tel, illetve „Magyar Hazafi”-val van azonosítva, mintegy explicitté téve, hogy a magyar nemesség exkluzív módon a magyar nemzettel azonos, így kirekesztve a nem-nemeseket és a nem-magyarokat. Amennyiben alternatív címvariánsról van szó, úgy a kollektív identitás kereteinek jelölésére szemantikailag rugalmasabb fogalmak alkalmazásáról beszélhetünk. A „Magyar Nemzet” ebben potenciálisan tágabb közösségre is utalhat a magyar nemességnél, bár referenciája nyilvánvalóan mindenekelőtt az utóbbi. A nyomtatott röpirat magyar és német címe az explicit módon szűkített közösséget, a magyar nemességet jelölte meg célközönségként, továbbá a tisztázat és a nyomtatványok címéből eltűnt a pszeudonim szerzői konstrukcióra való utalás is.

A fogalmazványban a szerzőre vonatkozó „Magyar Hazafi” még homályosabbá teszi a pszeudonimiát, egyúttal megnyitja az elemzés perspektíváját a „Hazafi”-nak és a belőle képzett szavaknak a patriotizmus korabeli fogalmi komplexumához való viszonyában. Mivel e komplexum kulcsfontosságú a röpirat fogalomhasználatára nézve, ezért érdemes egy hosszabb fogalomtörténeti áttekintéssel kezdeni a kérdés tárgyalását, a korabeli reflexiók, mindenekelőtt a magyar jogi-adminisztratív-politikai nyelv standardizációjára törekvő vármegyei tiszti szótárak tükrében. Czuczor Gergely és Fogarasi János szótára szerint a „hazafi” jelenthette egyrészt – mintegy leíró értelemben –, hogy valaki „[b]izonyos hazának szülötte, fia, polgára, meghonosult lakosa”, másrészt pozitív jelentéstartalommal, „[n]emesb ért[elemben]”, hogy „oly polgára a hazának, ki ennek javát, hírét különösen előmozdítani törekszik, ki a hazának, mint anyának háladatos fia”.⁵⁹³ A „Hazafi” kifejezés első előfordulását Szily Kálmán a 17. század közepére, a „Hazafiság” megjelenését a 18. század harmincas éveire datálta.⁵⁹⁴ A fogalom normatív formájában is korán megjelent a magyar politikai

⁵⁹² ONDER 2003, 107–113.

⁵⁹³ CZUCZOR–FOGARASI II, 1486–1487.

⁵⁹⁴ SZILY 1902, 125–126. és SZILY 1908, 476.

diskurzusban. Gróf Gvadányi József II. József török háborújának apropóján készült, és az az 1790-es országgyűlésre kinyomtatott hadtörténeti-hadtudományi kompilációjának előbeszédében azt írta, hogy „talám fog találkozni valamelly Hazafi, anynyi sok ezer fegyvert viselő Magyar közzül, a’ ki edj hasznos munkát azokról [azaz a török háború egyéb hadtudományi aspektusairól – N. Á.] is a’ két Magyar Hazának bé’ fog nyújtani”.⁵⁹⁵ Gvadányi itt – amennyiben persze nem pusztán szinonimát használt – kiemelte a katonáskodó magyarok sokaságából azt, a jelző nélkül is pozitív minőséget megtestesítő potenciális „Hazafi”-t, aki török háborúk tapasztalatait az anyanyelvű hadtudományi műveltség terjesztésének szolgálatába állítja. E kollektív identitást megragadó fogalom használatának problematikusságára jól rávilágít Révai Miklós egyik 1805-ös Kazinczynak írott levele, amelyben az „(állam)polgárság” kulcskifejezéseivel kapcsolatban – szerinte helytelenül – elterjedt neológiát kritizálta: „Nagyobb, sokkal nagyobb [baj] az: hogy a’ *hazafit* te is *honnyinak* írod. [...] A’ *hon* tsak *ház*, tsak *lakó hely*; nem *haza*, nem egy országló nemzetnek elterjedt közönsége [...]” Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy míg a levélíró a „hon”-t pusztán deskriptív, territoriális jelentésében, addig a „ház”-t értéktelített és tulajdonképpen az adott területen, politikailag szervezett etnikai közösségre vonatkozó értelemben használta. Másutt még részletesebb magyarázatát adta a problémának: „Nem tudom, mi nyavalya érte a’ többi, külömben jeles, és okoskodva író szerzőket is: kik ebbe a’ rosz költésű *honnyi* záptojásba belebódúlván, azzal élnek, a’ *ciuis*, a’ *hazafi* nevezet helyett. A’ *hazafi* szó már szokásban vagyon régóta; okos választással vétetett fel; méltóságos jelentéssel a’ *ciuis* nevet hathatósan kiejti: a’ nagy országló közönségnek, a’ hazának, hívséggel, szeretettel lekötelezett tagját, egy édes anyának kedves fiát. Mi vagyon mind ebből a’ *honnyi* szóban, ha jó volna is ezen formájára nézve? Alatsonyságot mind, leveti a’ hazafiakat: ti *honnyiak!* az az ti *tselédek!* vagy legfeljebb ti *földiek!* Jobb ennél a’ már megmagyarosodott *polgár* szó is.”⁵⁹⁶ Kazinczy válaszában egyébként elfogadta Révai javaslatát, de azt is megjegyezte, hogy törekvéseik eltérők, hiszen míg Révai „mindenben a’ régiek’ auctoritását” keresi, addig neki „az új még kedves, kivált ha a’ szót és szóllást szebbé teszi, vagy az újabb nyelvek szint núanszolja az ideákat”.⁵⁹⁷

A pesti tiszti szótárban a bevett latin „Patria”, azaz „Haza” fogalom analógiájára a „Patriota: Földi, Hazafi” esetében a „Földi” körülbelül az adott (állam)területen élő lakoságra vonatkozik, bármiféle pozitív politikai-morális értéktartalom nélkül. A „Hazafi” refe-

⁵⁹⁵ GVADÁNYI 1790, xi.

⁵⁹⁶ Révai Miklós Kazinczy Ferencnek, Pest, 1805. júl. 14. = KazLev III, 382–383.

⁵⁹⁷ Kazinczy Ferenc Révai Miklósnak, Érsemlyén, 1806. jan. 4. = KazLev IV, 5.

renciája az alkotmányos és territoriális keretek között elő politikai közösség, s jelentése természetesen magában foglalja az előbbit. Még tovább lépve: a „Hazafi” Révai szerint azért alkalmas az áthagyományozódott klasszikus római polgárfogalom, a szintén értékelített *civis* kiváltására, mert tulajdonképpen alanya szintén az aktív, jogokkal bíró és az előbbi értelemben vett hazához kötelességeken keresztül kötődő honpolgár. Révai logikáját követve, tulajdonképpen nincs „Hazafi” patriotizmus nélkül, melyet a szótár „Hazafiság, Hazaszerevés”-ként⁵⁹⁸ definiált: a polgár az „édesanya”-ként megszemélyesített haza „kedves fia” hűséggel és szeretettel tartozik az előbbinek. az indigena, azaz a magyar nemességbe befogadott idegen eredetű nemzetség megfelelője a „Hazafiúittatott”, illetve az indigenátusé a „Hazafiúítás”.⁵⁹⁹ Az indigenátushoz kapcsolódó két fogalom leíró jellegű és körülbelül a rendi ország „állampolgára” értelemben értendő. Pápay Sámuel 1807-es, Veszprém megye számára készített tiszti szótárában nem szerepel a „Földi”-hez hasonló fogalom, nála a „Patriota: *Hazafi*”, míg a „Patriotismus: *Hazafiság, Hazafiúi Buzgóság*”.⁶⁰⁰ Ugyanakkor „*Hazafi*” az „Indigena” is, „közönségesebben pedig azonn Idegenből lett Hazafit értvén *Fogadott-Hazafit* tézsen”, az „Indigenatus: *Fogadott-Hazafiság*”,⁶⁰¹ illetve a honosodás fejében lefizetett pénzösszegre értve „*Hazafiság’ váltsága*”.⁶⁰² A veszprémi szótár tehát tulajdonképpen egy fogalommal oldotta meg azt, amit a pesti hárommal. Pápay, Révaihoz hasonlóan érvényesítette azt az elvet, hogy a „hon”-ból képzett szavak nem megfelelőek a latin *patria*-val kapcsolatos fogalomkészlet magyarra való átültetésére: „Honn továbbá annyit tévén mint *domus, domicilium*, a *Honní Törvény* is tsak annyit tesz mint *Jus domesticum*, nem pedig *Jus Patrium*, melly magyarul *Hazai Törvény*.”⁶⁰³ A zalai szótár alapvetően a pestire épült, Szirmay Antal szótárának,⁶⁰⁴ Verseghy, Kisfaludy, Tuboly László és Péteri Takáts József mint kirendelt hozzászólóknak a véleményét felhasználva.⁶⁰⁵ Ez a patriotizmust „Hazafiság, Hazaszerevés” kifejezésekkel adta vissza.⁶⁰⁶ A fentiekhez képest Kisfaludy és Verseghy zalai szótárhoz fűzött megjegyzései között az indigenátussal kapcsolatos magyarázat érdemel figyelmet. Verseghy megjegyzése szerint – melyet Kisfaludy elfogadott – ugyanis az „Indigenatus, Indigena mást tesz a’ deákban, mást a’ mi törvényünkben. *Majores indigenae* Liviusnál annyit tesz, mint *Hazabéli Őselők; indigena vinum* Pliniusnél annyit, mint *hontermett*,

⁵⁹⁸ *Pesti szótár* 1826, 117.

⁵⁹⁹ *Pesti szótár* 1826, 88.

⁶⁰⁰ PÁPAY 1807, 192.

⁶⁰¹ PÁPAY 1807, 160.

⁶⁰² PÁPAY 1807, 226.

⁶⁰³ PÁPAY 1807, 134.

⁶⁰⁴ SZIRMAY 1806.

⁶⁰⁵ Legújabbban: DONCSE CZ 2019a.

⁶⁰⁶ *Zalai szótár* 1807, 57.

itthontermett bor; indigenus sermo Apulejusnál annyit, mint *anyanyelv*. A' hazafiúsítás az Indigenatust, ammint Törvényünkben vétetik, ki nem fejezi azért, mivel nem tesz egyenesen *magyar hazafiúsítást*. Vagy meg kell tehát tartani, vagy *magyarításnak*, az Indigenát pedig *magyarítottnak* nevezni.⁶⁰⁷

Kisfaludy röpiratának szóhasználatában a jelző nélküli „Hazafi” általában a *civis* pre-modern, de alapvetően leíró értelmében mint az ország polgárára utal, olyan státusra, amely jogokkal jár és kötelezettségeket keletkeztet a közösség iránt. A „Magyar” jelzővel ellátva, bár Kisfaludy gondolkodását ismerve az etnikai és nyelvi hovatartozást jelzi, de nem zárja ki az ezektől a tényezőktől független identitásformát jelölő *hungarus* fogalmát sem, amennyiben lehetővé teszi a „Magyarország polgára” jelentésben történő olvasást is. Azt, hogy Kisfaludy a „Hazafi”-t önmagában értéktelítettség nélkül használta, az is mutatja, hogy mindig jelzős szerkezetben ír „Hazafi”-akról, amikor pozitív („vitéz”, „jó és okos”, „jeles”, „nagy szívű, nagy lelkű”, „igaz” stb.) vagy negatív („[r]össz”) értelemben, evaluatív módon alkalmazta a szót. Deskriptív módon, az ország lakosságának egy bizonyos rendi, etnikai jellemzők vagy kor alapján csoportjára utalt, amikor „Nemes”, „Magyar” vagy „ősz” hazafiakról írt. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy amikor ebben a leíró értelemben a szöveg egyszerűen „Hazafiak”-ról beszél, akkor is mindenekelőtt a személyes (országos) nemességgel rendelkező magyar nemesek mint az ország polgárai jelentik a referenciáját, hiszen a felkelés elsősorban őket érinti, a politikai nemzet pedig gyakorlatilag és mindenekelőtt velük azonos a korban. Ezzel szemben a „Hazafi”-ből képzett „hazafiság” vagy „hazafiúság” főnév, illetve a „hazafiúi” melléknév a röpiratban egyaránt pozitív értéktartalommal telített és a patriotizmushoz, mint a „Hazafiaktól” elvárt reflektált, politikai jellegű érzelmi-értelmi diszpozícióhoz kapcsolódik. Schedius német fordítása a „Hazafi”-t „Patriot” vagy „Mitbürger” szóval adta vissza: az alapvető fogalomtörténeti tendenciákat tekintve a német nyelvben e kettő a 18. század végéig egyrészt egymás, illetve a „Landsmann” szinonimája volt, másrészt a „Patriot” kifejezést a korban, a magyar esethez hasonlóan, már egyre inkább használták a „hazabarátja” („Vaterlandsfreund”) értelmében is. Schedius szóhasználatában, Kisfaludy magyar szövegéhez hasonlóan, alapvetően úgy tűnik, hogy a két német kifejezés alkalmazása mögött még nem a fenti jelentésárnyalatok tudatos megkülönböztetésének szándéka, hanem inkább stilisztikai megfontolások álltak, ettől függetlenül ezek potenciálisan a kortárs olvasó szá-

⁶⁰⁷ VISZOTA 1905, 225; DONCSE CZ 2019a, 388.

mára akár erőteljesebben is megidézhatték a patriotizmus gondolkörét. A nyomtatott röpirat magyar és német címében szereplő képzős forma („Hazafiúi”, „Patriotische”) pedig egyértelműen a hazaszeretet politikai fogalmának jelentéskörében mozgott.

A Gérard Genette-i értelemben véve a fogalmazvány címe vagy címei tematikusak: meghatározzák, hogy ki a szerző és kikhez szól. A nyomtatványok címe ellenben tematikus és rématikus aspektusokat vegyít egymással: mindkét elem bír orientációs hatással, de míg az előbbi a tematikus keretekre utal, addig az utóbbi, mely a műfaji kódot jeleníti meg, meghatározó ajánlásnak számít a létrejövő műfaji paktumban.⁶⁰⁸ A magyar és német cím rématikus eleme a „Szózat” („Worte”), mely kiterjesztett, jelzős formájában egy tematikus jellegű aspektust is felmutat („Hazafiúi”, „Patriotische”), illetve a műfajt pontosítja. A „a’ Magyar Nemességhez” elem tematikus, ezzel funkciójában azonos, de jelentésében némileg eltérő a német változat: „an Ungarns Adel”, azaz „Magyarország nemességéhez”, mely a potenciálisan etnikai, sőt nyelvi konnotációkat is hordozó, nemzetre utaló melléknévvel szemben egyértelműen a kollektív identitás államközösségi vonatkoztatási keretében értett országra és annak nemesi rendjére mutat. A magyar nyelvben igen régi, többjelentésű „szózat” a Czuczor–Fogarasi-féle szótár másodikként megadott jelentése szerint „[t]öbb szóból álló mondat, vagy beszéd, melynek célja különös figyelmet gerjeszteni, vagy benyomást tenni”, a szócikk azt is megjegyezte, hogy ebben az értelemben címezte Vörösmarty Mihály *Szózatnak* híres versét.⁶⁰⁹ Dávidházi Péter hívta fel rá a figyelmet Vörösmarty költeményét elemezve, hogy a 18. század végén és a 19. század első felében a kifejezés „egyaránt előfordulhatott profán és szakrális összefüggésben, de világi kontextusban is többnyire főntről, térbeli vagy erkölcsi magasságból elhangzó fenséges szöveggént értették, és csak ritkán valami más, köznapibb jelentésben, például amikor nyelvészeti szakszóként a beszéd érzékelhető hangzását jelölte”.⁶¹⁰ Kisfaludy magyar nyelvű nyomtatott röpiratának címében szereplő direkt műfaji ajánlás tehát a szövegnek a szekuláris ünnepélyes regiszterben, intő és buzdító jellegű, továbbá a „Hazafiúi” jelzőt tekintetbe véve a patriotizmushoz kapcsolódó politikai beszédként való olvasatára tett erős javaslatot.

Ehhez fontos adalék, hogy a textus egy bizonyos pontján Kisfaludy azzal szakította meg Mátyás király nagyságának és uralkodása alatt a nemzet dicsőségnek taglalását, hogy

⁶⁰⁸ A két kategóriához lásd: ONDER 2003, 133–137.

⁶⁰⁹ CZUCZOR–FOGARASI V, 1437.

⁶¹⁰ DÁVIDHÁZI 2016, 66.

„keveset mondani” e tárgyról „vétek volna, sokat írni pedig nem ezen hazafiúi elmélkedéseknek szűk határába való”.⁶¹¹ Ezen a ponton tehát a szerző további adalékot szolgáltatott a műfajra vonatkozóan (amely korábban keletkezett mint a végleges cím): egyrészt hazafias tárgyú elmélkedésként definiálta saját munkáját, másrészt műfaji normaként a rövidséget, tömörséget (*brevitas*) hangsúlyozta. Ez utóbbi lépés azonban inkább egy detrakciós alakzatnak tekinthető, hiszen a Mátyásnak tulajdonított erényekről és eredményekről, illetve más hasonló tárgyakról Kisfaludy, mintegy eltérve a korábban maga számára felállított műfaji normától, nagyon is hosszasan értekezett. A szöveg ezen részében rejlő jelentéstöbblet a német fordításban azonban egyszerűen elveszett („in die engen Grenzen dieser Schrift”).⁶¹²

2.2.2. *Intertextualitás*

A transztextualitás szempontjából túlaradóan gazdag röpirat több és műfajilag sokféle munkából átemelt szövegrészt tartalmaz. Van, ahol ez explicit formában jelenik meg, azaz névvel és tipográfiaiailag is (idézet, térköz, kurziválás) jelölve van, máshol viszont nincsen. A mottók, illetve a verses szövegek egy része kurzivált, térközzel elválasztva, szerzőjük vezetéknevének verzál szedésével jól elkülönül a főszövegtől és az abba simuló történeti kútfőkötől. Bár a röpiratban lábjegyzetek – amelyek egyébként röpiratok, sőt buzdító költemények esetében is előfordultak a korszakban – nem találhatók, úgy tűnik, mintha Kisfaludy mindig pontosan jelölte volna meg forrásait. A szó szerinti idézetek egy része eredeti nyelven szerepel: latinul, franciául, németül, illetve magyarul, más részük pedig Kisfaludy saját magyar fordítása. A *Patriotische Worte* hűen követi ezt az eljárást: Schedius a magyar nyelvű versbetétek kivételével, a magyar szöveget ültette át németre, az idegen nyelvű idézeteket pedig változatlanul hagyta. A német nyomtatványban egyedül a kötet élén álló mottó három versének a sorrendjét cserélték fel.

(1a) A Kisfaludy által előszeretettel citált költők nagy része magyar „kortárs”, sőt Kisfaludy barátja, közeli ismerőse: Batsányi János és különösen Virág Benedek. Ugyanakkor több helyütt önmagát is idézte. Külföldi kortársai közül egyedül Friedrich Schillert idézte, a klasszikus auktorok közül pedig Ovidius száműzetésből írott verses leveleit (*Epistulae ex Ponto*).⁶¹³ Virág Benedek verseit, a peritextuson kívül (*Gróf Gvadányi József M. Lovas Generálisnak*), a főszövegben összesen három helyen hivatkozta. Egyszer a külföldi és magyar „nagy személyiségek” és „hősök” kultusza kapcsán idézte a *Gróf Fesztetits György*

⁶¹¹ HSz, 40.

⁶¹² PW, 43.

⁶¹³ 1796-os naplójából tudjuk, hogy Ovidius nem csak kedvelt olvasmánya volt, de saját – lealacsonyító garnizonszolgálattal, majd fogsággal terhes – katonasorsa és a római költő száműzetése között párhuzamot is vont.

Ő Nagyságának című költeménynek azt a részletét, amely a poézis érdem és dicsőség között közvetítő funkciójára vonatkozott. Két alkalommal pedig *A táborból megtért Hazafiakhoz* című 1797-es inszurrekciós verset: egyszer a politikai közösség bukásához vezető elpuhultságot eredményező hosszú béke luxuskritikai narratíváját megerősítendő, egy másik helyen pedig a „Proclamatio”, s egyben az egész röpirat zárlataként. Batsányi 1789-es, Virághoz írott verse, a *Serkentő válasz* a munka egyik történeti fejezetét, a mohácsi csata és az ahhoz vezető út elbeszélését zárja, aminek egyik hibás sorát egyébként maga a vers szerzője javította ki a *Hazafiúi Szózat* egyik példányán.⁶¹⁴

(1b) Kisfaludy önmagát is idézte kétszer (ahogyan erre Kazinczy Ferenc is felhívta a figyelmet). Rögtön a mű elején a veszedelemben lévő haza metaforáját a *Kesergő szerelem* III. énekének, a francia háborúknak a tradicionális európai erőegyensúlyra tett bomlasztó hatását ecsetelő versszakain keresztül bontotta ki. A röpirat végén pedig, Virág versét megelőzően a *Somló* I. énekének négy sorát intézte az olvasóhoz. Az intertextuális utalások alkalmazásán keresztül a szöveg természetesen kanonizált is: a szerző anonimitása ugyanis lehetőséget adott Kisfaludynak arra, hogy az argumentációt erősítő versbetétek szerepeltetésével különösen Virág és a saját maga helyét a francia háborúkat kísérő patrióta-nemzeti irodalmi diskurzuson belül megerősítse, nevét széles körben popularizálja a magas példányszámban terjesztett röpiraton keresztül.⁶¹⁵

(2) A nyomtatványokban mindössze két, a politikai filozófia köréhez sorolható könyvre tett utalással találkozhatunk: az egyik Cicero etikai munkája, a kor magyar oktatásában is előszeretettel forgatott *De Officiis*, a másik pedig Montesquieu *De l'Esprit des Lois* című műve, amely szintén eléggé ismert volt a századforduló értelmisége számára.⁶¹⁶

(3) Két aktuális politikai szövegrészlet is feltűnik a röpiratot záró „Proclamatio”-ban: I. Ferenc és József nádor 1808-as országgyűlésen elhangzott beszédei. Mindkét részlet magyar fordítása és latin eredetije megtalálható a nyomtatott országgyűlési naplóban. A *Szózatban* ugyanakkor nem a jegyzőkönyv hivatalos fordításai szerepelnek – amely kötetnek amúgy a magánkönyvtárban sincs nyoma –, hanem úgy tűnik, Kisfaludy saját maga ültette át magyarra a latin szövegeket. Mindez arra enged következtetni, hogy ha hozzáfért a jegyzőkönyvhöz vagy nem volt elégedett annak magyar változatával, vagy más úton, például a megyegyűlésen keresztül jutottak el hozzá az ünnepélyes záróbeszédek latin leiratai. A mű

⁶¹⁴ FENYŐ 1956, 356.

⁶¹⁵ A korábbi inszurrekciók népszerű lantosa, Virág Benedek 1809-ben nem írt verset a felkelésre, Kisfaludy munkáján keresztül azonban mégis részesévé váltak szövegei a propagandadiskurzusnak.

⁶¹⁶ BALÁZS–PENKE 2012.

fogalmazványa is ezt a feltételezést erősíti, ugyanis I. Ferenc beszédéből először csak egy rövidebb részletet iktatott a szövegbe, majd ezt később jelentősen kiegészítette, javította, illetve a tisztázatban is több helyütt korrigálta.⁶¹⁷

(4a) A történeti hivatkozások – legalábbis első pillantásra – két csoportra bomlanak: egyfelől kortárs történetírók munkáira, másfelől különféle történeti forrásdokumentumokra. A Kereszturytól átvett hivatkozások közül a 18. századi tudományos történetírás képviselői közül a leggyakrabban előforduló név Palma Károly Ferencé, de egy helyütt említés történik Kollár Ádám Ferencre, illetve a püspök Batthyány Ignác kéziratos történeti szövegére is. A többi átvett utalás között található forrásdokumentum (Mátyás király Veronai Gáborhoz írott levele), humanista történetírók munkáiból vett idézetek (Petrus Ransanus, Spalatói Tamás). (4b) Végül mindemellett két kultuszképző verses szöveget is szerepeltetett Kisfaludy: az egyik a *Nádasdy Mausoleum* Attiláról szóló elógiumának, míg a másik Alexander Cortesius olasz humanista Mátyás királyt dicsőítő enkómiomának egy részlete.

A történeti fejezetek gerincét tehát Kisfaludy lényegében a Kereszturytól átemelt, majd a röpirat mondanivalójának megfelelő új sorrendben összeállított részletekből kompilálta. A transztextuális aspektusait illetően zavarba ejtően gazdag *Hazaifüi Szózatban* másutt az idézetek forrásait következetesen feltüntető Kisfaludy a *De veteri instituto rei militaris...* felhasználására egyetlenegy helyen sem utalt. A *Szózat* korabeli fogadtatásában nincs nyoma annak, hogy bárkinek feltűntek volna a szó szerinti átvételek. Nyilvánvaló, hogy Kisfaludy számára is elfogadhatatlanok voltak Keresztury következtetései és politikai szándékai,⁶¹⁸ ugyanakkor a hagyományos magyar hadszervezet – mindenekelőtt az inszurrekció – történetéről és felépítéséről szóló, egyedülállóan alapos munkában történeti elbeszélésének megalkotásához jól használható forrást látott. A *Hazaifüi Szózatban* található hosszas hadtörténeti elbeszélés jelentős része tehát egy szándékoltan jelöletlen kompilációs gyakorlat eredményeképp született.

Keresztury könyve sem Kisfaludy 1795 körülre datált autográf könyvjegyzékében,⁶¹⁹ sem a Darnay Kálmán által átadott Kisfaludy-könyvtár jegyzékében nem található meg és

⁶¹⁷ MTAKK K 379/3 f. 28v.

⁶¹⁸ Kisfaludy életművében egyetlen explicit utalást sem találhatunk Kereszturyra vagy munkáira. Ugyanakkor a jobbágytelken ülő nemesek megadóztatása ellen, valószínűleg az 1830-as vagy '32-es zalai követutasítás vitájában elhangzott beszédében a köznemesei szolidaritás emancipatorikus álláspontjára helyezkedve azzal érvelt, hogy a nemesi szabadság a személyhez tapad, ellenkező vélemény pedig „csak a' Piringerek' és Gustermannok' lelkében támadhatott”. Bár ebben a kontextusban a két köznevesült személynév említése elsősorban egy, a nemesi előjogok csorbítására irányuló, s ily módon az „ösi alkotmányt” fenyegető politikai álláspontot jelez, ám egyúttal nyilvánvalóvá teszi Kisfaludy pozícióját a tízes évek elején Piringer és Gustermann magyar hadszervezetről szóló munkái nyomán kiobbant – vagy az előzmények tükrében: ismét felmelegített – vitában. KISFALUDY 1892, 493.

⁶¹⁹ Vö. CSÁSZÁR 1908.

Kisfaludy iratai között sincs a kivonatokat tartalmazó jegyzet, sem a fogalmazványokon nem szerepel erre tett utalás. A Kisfaludyval jó viszonyt ápoló Festetics György,⁶²⁰ illetve Skublics Imre – Kisfaludy régi barátja – magánkönyvtárában (melyet később fia Zala megyének adományozott)⁶²¹ viszont megtalálható a kötet. A mondatszerkezetek pontos magyar fordítása és a Keresztury által használt források szószerinti átemelése a szövegbe arra enged következtetni, hogy Kisfaludy nem emlékezetből, hanem magából a kötetből dolgozott, esetleg egy jegyzetfüzetből, ami azonban mindeddig nem került elő. Mivel Festetics György a magyar nyomtatvány neki ajándékozott példánya okán arról írt, hogy „valóban mély busulással szemlélhettem, hogy semmi részt ezen elmés munkájában nem véné”,⁶²² ezért nem valószínű, hogy Kisfaludy tőle kölcsönözte volna Kereszturyt, sokkal plauzibilisebb – bár bizonyíthatatlan –, hogy Skublicstól szerezte meg.⁶²³

A történeti fejtegetésekben található explicit intertextuális utalások – elsődleges források egyfelől, szekunder történeti munkák másfelől – azt a látszatot keltik, mintha Kisfaludy a röpirat elkészítése során maga is módszeres kutatást folytatott volna az inszurrekció szükségességét alátámasztó történeti elbeszélés megalkotásához. Ahogyan a felkelés történetének feldolgozásából tudjuk, éppenséggel nem állt távol tőle a rendszeres, kútfőkre alapozott munka. Mind családi archívumának rendezése, mind a felkelés lebonyolítása és történetének dokumentálása során maga is valamennyi jártasságra tett szert a diplomatikában, sőt a történeti és publicisztikai műfajokkal kapcsolatban érvényesítendő igazságkritériumot épp az oklevelekkel bizonyítható „tényekre” alapozta.

Kisfaludy Kereszturytól mindenekelőtt annak egyes történettudományi hivatkozásait (Palma, Kollár) és elsődleges forrásait (Spalatói Tamás, Ransanus, Mátyás) emelte át szó szerint és idézőjelek közé zárva építette be saját szövegébe. Ezek nagy részét le is fordította magyarra, néhány helyen, a rövid latin szövegrészletek esetében, azonban meghagyta az eredetit. Oly módon tehát, mintha széles szakirodalmi és forrásbázison saját maga végzett volna kutatásokat. Több helyen előfordul az is, hogy a szerző bármiféle jelölés nélkül, Keresztury saját elbeszéléséből egyes értelmező szövegrészeket szó szerint vett át.

Architextuálisan tehát, a cím peritextusával ellentétben, amely buzdító „szózat”-ként utalt a röpirat műfajára, bizonyos fejezetek argumentációja a hivatkozásokon keresztül a

⁶²⁰ HKMK, HISTHU340.

⁶²¹ FÜLÖP 1974, 256.

⁶²² MTAKK K 376/70. gr. Festetics György Kisfaludy Sándornak, Keszthely, 1809. április 29. f. 1v.

⁶²³ MNL OL X 4408 [HÁRY Farkas], A Skublics könyvtár lajstroma, 39, 53 (73. sz.).

professzionizálódó történetírást imitálta, úgy, hogy valójában ezeknek a tudományos hivatkozásoknak az egész apparátusa Kereszturytól származott. Kisfaludy a történeti elbeszélés kialakítása során azonban újrendezte ezeket, felbontva a *De veteri...* szerkezetét és időrendi tagolását. Azzal pedig, hogy az egyes latin szövegrészleteket – úgy a kútfőket, mint a szakirodalmat – magyarra fordította, hozzájárult a korábban csak egy szűk elit kör számára hozzáférhető történeti-jogi diskurzus bizonyos elemeinek popularizálásához is.

A függelékben szereplő összefoglaló táblázatban (lásd: 2. táblázat) azok a szerző nevével is jelzett intertextuális utalások szerepelnek összegyűjtve, melyek a *Hazafiúi Szózat* tisztázatában és a nyomtatványokban is szerepeltek. Az első oszlop az utalás számát jelzi, a második a magyar kiadás oldalszámát, a harmadik oszlopban az említett szerző teljes neve szerepel, a negyedikben pedig a Kisfaludy által idézett mű, adott esetben a potenciálisan használt kiadást is megemlítve. Végül a hatodik oszlop Keresztury József könyve első kötetének azon helyeit mutatja, ahonnan Kisfaludy jelöletlenül vett át szó szerinti idézeteket szerzőjük feltüntetésével, Kereszturyra való utalás nélkül. A táblázat tehát nem tartalmazza azokat a helyeket, melyeket Kisfaludy Keresztury elbeszéléséből emelt át a saját narratívájába.

3. A HAZAFIÚI SZÓZAT MINT A NEMESI FELKELŐK MORÁLIS-POLITIKAI KALAUZA

3.1. Korábbi értelmezési kísérletek

Császár, Gálos és Viszota tanulmányait, valamint Fenyő István szintéziskísérletét követően a *Hazafiúi Szózattal* az újabb eszmetörténeti irodalomból mindössze Takáts József, Miskolczi Ambrus és Vermes Gábor foglalkozott részletesebben, ám töredékesen. A *Hazafiúi Szózat*ra mindhárman mint a kései rendiség jellemző gondolkodási mintázatainak szemléltető eszközére, korszakreprezentáns szövegre tekintettek. Takáts, Miskolczi és Vermes azt is hangsúlyozta azonban, hogy a röpiratban (illetve az utóbbi esetben Kisfaludy gondolkodásában általában véve) a bevett rendi argumentációs panelek mellett egyéb motívumok is megjelentek. A továbbiakban röviden ismertetem e három megközelítés lényegét, s egyúttal a Kisfaludy szövegével kapcsolatos elemzés-töredékeit, majd összefoglalom a velük kapcsolatos főbb problémákat. Ezt követően kijelölök egy olyan, alapvetően kontextualista-konceptualista eszmetörténeti beállítottságú értelmezői pozíciót, amely kellően rugalmas lehet a *Hazafiúi Szózat* mint alapvetően praktikus céllal, alacsony absztrakciós és reflexiós szinten, egyúttal a kor literátus nemességének ízléséhez igazodva túlaradóan retorikus nyelven megírt terjedelmes alkalmi propagandaszöveg alaposabb vizsgálatához.

(1) A *Hazafiúi Szózatra* Takáts József a magyar politikai gondolkodástörténet tanulmányozásának új irányait az irodalomtörténet számára kijelölő programtanulmányában (*A keret*) mint a kései rendiség jellemző politikai nyelvhasználatának egyik illusztratív példaként hivatkozott. Takáts a kontextualista anglofón eszmetörténet-írásból – jelesül J. G. A. Pocock-tól – importált segédfogalommal élve alapvetően négy „politikai nyelvet” (vagy „beszédmódot”)⁶²⁴ különített el egymástól a 19. század első harmadának politikai nyelvhasználatát illetően: a republikanizmus, az „ősi alkotmányra hivatkozás”, a „felvilágosult kormányzás”, illetve a „kulturális nacionalizmus” nyelveit. Több más mellett megemlítette még a „csiszoltság” nyelvét is,⁶²⁵ amely „csinosodás”-ként közel egy évtizeddel később megjelent tankönyvében a századforduló négy alapvető beszédmódjának az egyikévé lépett elő.⁶²⁶

Takáts a röpirat alkalmiságával kapcsolatban azt emelte ki, hogy a hasonló szövegekből mindenekelőtt egy-egy kor közösségi nyelvhasználata, s kevésbé a szerzői invenció sejlik fel: „Kisfaludy [...] szövege alkalmi írásmű, [...] [b]izonyára akkor járunk el helyesen, ha a szövegek nyelvét vagy nézeteit nem egyszerűen a szerzők saját nyelvének vagy világképük kifejeződésének tekintjük, inkább azon közönség nyelvének és elvárásainak feleltetjük meg, amely a szövegek címzettje volt.” A programcikk szerint az „ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelve nagyon gyakran fonódott össze a republikánus nyelvvel”, amit jól példáz Kisfaludy munkája, melyben „egymást váltják az érvelések egyik, illetve a másik nyelvből”. Továbbá megállapítja, hogy megjelent benne a republikánus érveléstől idegen szerződésfelfogás is, amelynek használata az 1790–91-es évek röpiratirodalmához nyúlik vissza, amikor az „ősi alkotmány” védelmében érvelő szerzők közül többen a társadalmi szerződés elvére kezdtek hivatkozni, olyan argumentációt használva, „amely abban a politikai nyelvben is érvényes volt, amit a felvilágosult kormányzat hívei beszéltek”. Ennek kapcsán pedig bizonyítottnak látja, hogy „[a] Kisfaludy-idézetből [...] kiemelt egyetlen szó a politikai nyelvek 18. század végi különös keveredésének a nyoma”.⁶²⁷ Takáts szerint a „kul-

⁶²⁴ Takáts definícióját (TAKÁTS 1998, 668) érdemes hosszabban idézni: „A politikai beszédmód nem csupán fogalmakat, »szótárát« jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, amelyekhez viszonyít e nyelvhasználója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket. Az eszmetörténész kutatása arra irányul, hogy megértse és elbeszélhetővé tegye, mit jelentettek az egyes fogalmak használóik és befogadóik számára; hogyan, milyen »logika« szerint keveredtek a használat során az egyes politikai beszédmódok »szótárai«, hogyan rendeződnek időnként át e »szótárak«; milyen »vitához« szólnak hozzá a szövegek, amikor egyes témákat érintenek vagy érvelési módokat választanak; mit jelentettek a minták, hogyan tűnnek el vagy fel a politika nyelvében; hogyan reflektáltak e szótárhasználatokra mint szótárhasználatokra, mintákra maguk a beszélők és a szövegek kortárs befogadói.”

⁶²⁵ TAKÁTS 1998, 685.

⁶²⁶ TAKÁTS 2007, 14–21.

⁶²⁷ TAKÁTS 1998, 673–674.

turális nacionalizmus” nyelvének kialakulása egy néhány évtizedes „rousseau-iánus pillanat” eredménye volt, „amelyben a republikanizmus nyelve átalakult a nacionalizmus nyelvévé”, amelynek középpontjában már egy olyan közösségfogalom állt, „amelyet a nyelv és a hagyományok, azaz a kultúra közös volta jellemez”. Arra is felhívta azonban a figyelmet, hogy annak ellenére, hogy „a nemzet legfontosabb vagy egyik legfontosabb vonásaként esik szó a nyelvről egy szövegben, attól még egyáltalán nem bizonyos”, hogy ezt a nyelvet beszéli, majd ezt illusztrálóan a lábjegyzetben a *Hazafiúi Szózat* egyik szöveghelyéhez⁶²⁸ irányította az olvasót.⁶²⁹

Ahogy arra Szűcs Zoltán Gábor felhívta a figyelmet, Takáts módszertani ajánlata mögött a „módszertani kollektivizmus” előfeltevései húzódnak meg. Úgy véli, metodológiája nyitott az átmenetekre, s alkalmas a politikai gondolkodás pluralitásának szemléltetésére, illetve a fokozatos nyelvi átrendeződés történetének elbeszélésére, elemzési egységei ugyanakkor a hagyományos irodalomtörténeti paradigmáktól eltérően „nem egyedi művek vagy személyek, hanem a gondolkodást strukturáló nyelvi alakzatok”. Pontosabban a történész által a korabeli politikai nyelvhasználat elemeinek osztályozásához utólag előállított heurisztikus formációk. A praxisorientált, igen alacsony absztrakciós szinten mozgó magyarországi politikai diskurzust illetően J. G. A. Pocock öt részes tesztsorából a „Monsieur Jourdain-teszt”,⁶³⁰ azaz a saját nyelvhasználatra, annak szabályaira vonatkozó korabeli (ön)reflexió követelménye – a „csinosodás” kivételével – problematikusnak bizonyul, ezzel jelentősen gyengíti a Takáts által feltalált nyelvi mintázatok empirikus érvényét. Felmerül a kérdés, hogy Takáts „vajon pontosan írja-e le azt, amit Kisfaludy tesz, hogy váltogatja a különféle politikai nyelvekből származó érveket”, illetve Kölcsey Ferenc *Játékszínje* kapcsán – egyébként bravúros elemzéssel – „vajon valóságos folyamatot ír-e le a »rousseau-iánus pillanat« fogalma?” Szűcs úgy véli, „[a] változás, egymásba alakulás oly mértékben hatja át Takáts koncepcióját, hogy az már a tényleges cselekvések és szövegek identitását ássa alá, s csupán a szövegek előtt-mögött létező politikai nyelvek rendelkeznek viszonylag stabil önazonossággal”.⁶³¹ Takáts megközelítésének evolúciója a politikai nyelvek, mint a politikai gondolkodást strukturáló alakzatok erősebb – némileg zártabb, koherensebb – felfogása

⁶²⁸ HSZ, 113–114.

⁶²⁹ TAKÁTS 1998, 677–679.

⁶³⁰ POCOCK 1987, 26–27.

⁶³¹ SZÜCS 2010b, 35–36.

felől egy rugalmasabb megközelítés felé halad, ugyanakkor, bár elveti elemzési kategóriáinak realista felfogását és hangsúlyozza pragmatikai értelemben vett keveredésüket, továbbra is nagy fokú identikusságot tulajdonít nekik.⁶³²

(2) Miskolczi Ambrus – úgy tűnik, Takáts idézett cikkétől függetlenül – többek között a „rendi nacionalizmus” fogalmát problematizáló historiográfiai elemzésében úgy látta, hogy talán Kisfaludy Sándort lehetne megtenni e gondolkodási hagyomány reprezentánsának, „[h]iszen ő még politikai röpirataiban is egyszerre hirdette a magyar nyelvi programot és a rendi jogvédelmet, a nemesi elitizmust és a társadalmi patriarchalizmust”. Egyúttal azonban azt is hangsúlyozta (a francia hadsereget méltató, nádor által kihúzott sorokra utalva), hogy Kisfaludy „látta a francia világ előnyeit is: az egyenlőség mozgósító erejét”. Miskolczi szerint „a költő tudatosan és nem reflexszerűen választotta a nemesi nemzet érényeinek dicsőítését”, s a társadalmi szerződés mellett a „nemesi nemzet helyzetét természetjogi legitimációval is erősítette (volna)”, ha a cenzor nem húzta volna ki a vonatkozó sort. Összességében úgy vélte, hogy bár Kisfaludy könnyen beillhetne a nemesi nacionalizmus ideológusának, ám Horváth János és Fenyő István monográfiáira hivatkozva leszögezte, hogy „ma már a magyar nemesi érények dicsőítőjében [...] a polgárosuló nemesi kultúra egyik képviselőjét látjuk”, amennyiben – Mezei Mártára utalva – a „19. század első évtizedeiben a lírai formák fejezik ki a felvilágosodás és romantika jegyében érvényesülő új morál, új eszmények, új feladatok igényét és valóját”. Miskolczi ennél is tovább ment, amikor arra utalt, hogy úgy tűnik, mintha Batsányi és Kisfaludy barátságában „a demokratikus elitizmus és a nacionalizmus háttérbe szorította volna a rendi mozzanatot, mert Kisfaludy nacionalizmusa már olyan individualizmussal járt, amely a modern polgáriság alapja, így még eltérő utópizmusuk is mintha némi rokon vonás lenne”, következésképp Kisfaludy rendi nacionalizmusa „elég rendhagyó nacionalizmus, rendiségnek is rendhagyó rendiség”.⁶³³

⁶³² Érdeemes itt felidézni, hogy Takáts „csiszolódás” és a „republikanizmus” politikai nyelveinek viszonyával kapcsolatos korábbi véleményét (azaz hogy az utóbbi az előbbi „ellenbeszéd módja”, azaz a kettő alternatív társadalommodellt körvonalazott) revideálva úgy fogalmazott, hogy „szerencsésebb csak eltérő nyelvi kereteknek látni e két politikai nyelvet, amelyek ugyan másféle kijelentéseket tesznek lehetővé a beszélők számára, ám megengedik a más politikai nyelvbe való átjárását is”. Ez az eszmetörténeti elemzés praxisára nézve szerinte azzal a következménnyel jár, hogy amikor egy adott szöveg „keverve beszél” a két nyelvet, „akkor azt nem feltétlenül úgy kell interpretálnunk, hogy a szerző két eltérő társadalommodell összeegyeztetését kísérte meg, inkább azt érdemes megfigyelnünk, hogyan váltogatta a nyelvi kereteket a szövegében”. Az eszmetörténésznek tehát nem azt kell megmagyaráznia, „hogyan volt két elvont politikai nyelv viszonya”, hanem azt, „hogyan és mire használták őket az egyes szövegekben”. TAKÁTS 2013, 150–151. Takáts egyik jellemző megállapítása alapján úgy tűnik, mintha a korabeli megnyilatkozók számára a politikai nyelvek keretrendszerei már-már empirikusan is adódtak, közlési szándékaikra nézve meghatározóak lettek volna: „a csinosodás szótárát (is) használók a 18–19. század fordulóján írt szövegekben nem felváltani, hanem korrigálni, kiegészíteni, esetleg újraalapozni kívánták a politikai beszélés republikánus szótárát”. TAKÁTS 2013, 159.

⁶³³ MISKOLCZY 2005, 178–179.

Miskolczi elemzésével, azon kétségtelen erénye mellett, hogy felhívta a figyelmet Kisfaludy röpiratának (s általában gondolkodásának) korszerű elemeire, számos probléma akad. Egyrészt rögtön az, hogy ezeknek a részben személyes élményeken, részben olvasmányokon keresztül közvetítődött kulturális transzfereknek a jelentőségét eltúlozta és a „polgárosodás” homályos és teleologikus metanarratívájába helyezte bele. Holott Kisfaludy esetében épp a recepció produktivitása és adaptív jellege a domináns, mely az újdonságot az adott körülményekre tekintettel igyekezett alkalmazni. Az innováció esetében tehát jellemzően a rendi-nemesi politikai gondolkodás keretein belül jelentkezett és nem azon túlmutató céllal. Másrészt Miskolczi Kisfaludy egyes szövegeit, megnyilatkozásait, (beszéd)cselekvéseit kontextusaiktól, konkrét alkalmiságtól elszakítva egy magas szinten absztrahált (Vörös Károly kifejezésével élve: „desztillált”), egymásra játszott politikai-társadalmi műszavakból (felvilágosodás, polgárosodás) és stílusjelző kategóriákból (romantika, rokokó) alkotott magas koherenciaigénnyel fellépő metafogalmiságba kényszerítette bele. Tette mindezt annak ellenére, hogy a „rendi nacionalizmus” mint ideáltipikus terminus legitimitását Szekfű Gyulával és Kosáry Domokossal vitatkozva épp maga igyekezett aláásni. Harmadrészt pedig mindezt egy olyan szellemi életrajzi konstrukcióra vonatkoztatta, amelyben a különféle alkalmakból és időpontokban keletkezett megnyilatkozásokból önkényesen vett – s reprezentatívnak beállított – példákön keresztül Kisfaludy gondolkodását konzisztens, időben és térben mintegy állandó, elvont egészszé szintetizálta.

(3) Az anglofón tudományosságban nevet szerző Vermes Gábort a vitatkozó hazai historiográfiai hagyománytól eltérően a kései rendiségként megragadható korszakkal kapcsolatban nem a progresszió folytonosságának vagy megszakítottságának kérdése, hanem alapvetően a hagyományos rendi mentalitás és nemesi (politikai) kultúra kontinuitása, makacsul továbbélő elemei érdekelték. Vizsgálatának kereteit egy olyan, implicite Kosáry Domokossal vitatkozó kultúrafelfogás képezi, amely Szilágyi Márton szavaival élve „tudatosan nem taxonomikus és rendszerszerű, hanem integráló jellegű: egy kollektív értékvilág és mentalitás kerete”. A mű recenzense azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy a Vermes által „a mentalitás értelmezésében követett eljárás az irodalmi művek esetében is előhívható volt egy szövegszerű, nyitottabb hermeneutikát, vagy legalább a stílustörténeti besorolásnál rugalmasabb értelmezői gyakorlatot”.⁶³⁴ Vermes szerint a nemesi felkeléssel kapcsolatban a *Hazafüüi Szózat* volt „a tradicionalista álláspont legtisztább megfogalmazása”, mely „[a]z akkorra már kialakult szakadékot tükrözte a túl nagyra nőtt önbecsülés és aggodalom,

⁶³⁴ SZILÁGYI 2012b, 287.

félelem között”. Egyúttal azonban arra is felhívta a figyelmet a röpiratnak a kereskedelem jelentőségével kapcsolatos helyére utalva,⁶³⁵ hogy „gyakran elmosódott a választóvonal a hajthatatlan hagyománytisztelők és némileg rugalmasabb ellenfelek között”, hangsúlyozva, hogy a korban még „[n]em voltak élesen elkülönülő ideológiák”. A „szigorúan tradícionálista gondolkodásmódtól” való eltérések kialakulásának okaként Vermes a nyugati utazások, egyetemi tanulmányok és a külföldi irodalom hatását valószínűsítette.⁶³⁶ Ennek kapcsán bár kézenfekvő lett volna Kisfaludy eredeti tisztázata és a nádori cenzúra közötti feszültségre és a francia forradalmi háborúk, illetve a fogság katonaként átélt tapasztalataira hivatkozni (ahogyan azt Miskolczy tette), erre nem kerített sort. Vermes – Takátshoz és Miskolczyhoz hasonlóan – Kisfaludy röpiratát – pontosabban annak néhány kiragadott szöveghelyét – alapvetően valamely kollektív tudattartalom illusztrációjaként hivatkozta.

Takáts, Miskolczy és Vermes dolgozatai más-más értelmezői nyelven és pozícióból, de lényegében ugyanazon korszak sajátosságait a politikai gondolkodás makroszintjén igyekeztek megragadni. Jól látható, hogy az említett szerzők a kései rendi politikai gondolkodásra jellemzőnek tartott nyelvi-eszmei konvenciók plasztikus bemutatása mellett, korlátozottan ugyan, de a *Hazaifüi Szózatot* az invenciók szemléltetésére is alkalmasnak tartották. Ebből következően bár mindhárom megközelítés tartalmaz megfontolandó megállapításokat Kisfaludy röpiratával kapcsolatban, ám metodológiai kollektívizmusukból fakadóan az absztrakció igen magas szintjén mozgó, nagy koherenciaigénnyel fellépő metafogalmaik (a hagyományos „izmusok” és egyéb *terminus technicusok*, valamint a szinte új ortodoxiát képviselő „politikai nyelvek”), illetve az elemzések általánosító, egyúttal illusztratív tendenciája aláásva a szöveg identitását inkább csak elfedi magának az individuális politikai nyelvhasználatnak (szövegaktusoknak, szerzői intencióknak) és elsődleges nyelvi kontextusainak sajátosságait.

A probléma kapcsán érdemes felidézni Quentin Skinner arra vonatkozó figyelmeztetését, hogy „még ha az eszmetörténész kizárólag az adott szöveg leírására törekszik is, és paradigmái összhangban is állnak a szöveg tényleges szervezőelvével, akkor sem zárható ki az a súlyos veszély, hogy a paradigma és a történelmi szöveg között esetleg fennálló lényegi disszonanciát éppen a történész által választott fogalmak fogják, ismerőségük folytán, elfedni”. A szerző közlési szándékainak rekonstrukciójára nézve szem előtt kell tartanunk – még ha az eszmetörténeti elemzés praxisában ennek a kissé doktriner álláspontnak nem is minden esetben tudunk majd megfelelni – Skinnernek azt az imperatívuszát, hogy „soha nem

⁶³⁵ HSz, 88–91.

⁶³⁶ VERMES 2011, 124–127.

állíthatjuk egyetlen történelmi szereplőről sem, hogy valami olyasmit állt szándékában, vagy olyasmit tett, amit ő maga semmi szín alatt nem lenne hajlandó szándéka vagy cselekedete hiteles leírásának elfogadni”, ha „szándékosan jelentett ki vagy követett el valamit, s ennek volt számára jelentése, [...] szándékának bármely hiteles leírása szükségszerűen olyan fogalmak felhasználásával lehetséges, melyeket maga legalább elvben alkalmazhatott volna saját cselekedetének leírására és osztályozására”.⁶³⁷ Hasonló irányban fogalmazódott meg, részben skinneri hatásra Péter László kritikája a magyar alkotmánytörténet anakronisztikus és normatív terminológiája kapcsán, amellyel arra próbálta meg felhívni a figyelmet, hogy a tárgyról közvetített sablonos kép a leírásra alkalmazott fogalmi rendszerben rejlő problémákból következik. Azaz: „Nem *par excellence* alkotmánytörténeti, hanem általános (és főleg) társadalomtörténeti, gyakran ideologikus, kívülről az anyagra rákényszerített kategóriákból tevődik össze ez az apparátus. [...] A legnagyobb bűne a meghonosodott szegényes nyelvezetnek az, hogy eltakarja a szemünk elől mindazt, ami a régi magyar alkotmányban sajátos, egyedi volt (még akkor is, ha az intézmények nagy része Nyugatról kölcsönzött).” Péter ezzel szemben azt a módszertani ajánlatot tette, hogy a szakma „absztrakt, normatív nyelvezetével” érdemes szembeállítani a kor „szinte elfeledett” szókincsét.⁶³⁸ A korabeli fogalomhasználat Péter László által említetthez hasonló elfedése a politikai gondolkodás történetét illetően Miskolczynál érhető a leginkább tetten. Ugyanakkor más oldalról, de ki van téve ennek a veszélynek Takáts metodológiai ajánlata az elemzés metasztintjén elkülönülő – a beszélők számára jobbra nem adott – nyelvi mintázatok által implikált koherencia-igénye miatt, Vermes megközelítése pedig annak következtében, hogy a „tradicionalizmus” heurisztikus kultúr- és mentalitástörténeti kategóriájának a kor politikai diskurzusára való alkalmazása a rendi gondolkodás keretein belül jelentkező pluralizmus, dinamika és adaptációs készség homogenizálása felé hat.

Szücs Zoltán Gábor javaslata szerint a korszak politikai gondolkodását vizsgáló elemzések kiindulópontját „érdemes lehet metodológiai individualizmussal megválasztani, vagyis konkrét személyek, események és művek értelmezésére vállalkozni”, amivel elkerülhető, „hogy a történet főhőseként, paradigmaként vagy politikai nyelvként térjen vissza a korábbi történeti konstrukciók közös problémája, a korabeli politikai kultúra pluralitását elfedő, homogenizáló nézőpont”.⁶³⁹ A fentiek tükrében, a *Hazaifüi Szózat* politikai eszmetör-

⁶³⁷ SKINNER 1997, 30–31.

⁶³⁸ PÉTER 2000, 184–185.

⁶³⁹ SZÜCS 2010b, 37.

téneti elemzéshez egy, némileg a Quentin Skinner-ire emlékeztető „módszertani individualista” kiindulópontot választva a feladat mindenekelőtt a röpirat mint szövegaktus elemzése, azaz a szerző közlési szándékainak rekonstrukciója (nyelvi) kontextusaik viszonyában, amely „a politikai gondolkodást strukturáló fogalmi eszközök és az egyéni szándékok közötti interakció[kat]” írja le.⁶⁴⁰

Egyfelől a mű hosszára, tematikai gazdagságára és bonyolult transztextuális kapcsolatrendszerére, másfelől magának a szövegnek az irodalmi kánonon kívülsége miatti kutatatlanságára tekintettel e helyütt nem vállalkozhatok a *Hazafiúi Szózat* átfogó eszmetörténeti vizsgálatára. A továbbiakban ezért saját maguk jogán nem foglalkozom mélyrehatóan sem a jelentős részben a Keresztury-helyekből szó szerint fordított-kompilált részekkel (ideértve a fordítás felvetette eszmetörténeti problémákat), sem a szöveg buzdításra alkalmazott formuláinak áttekintésével, különös tekintettel a többi résztől elkülönülő „proklamáció” kiáltványok sajátosságait imitáló retorikai szerkezetével, s értelemszerűen nem állíthatom össze a Kisfaludy gyakorta széttartó érvelésében érintett összes politikailag releváns probléma katalógusát sem. Vizsgálatom mindenekelőtt a röpirat argumentációjának három nagyobb csomópontjának bemutatására szorítkozik. Egyrészt rekonstruálom, hogy a szöveg milyen képet körvonalaz a nemzetről, a katonáskodó magyar nemességről, illetve az inszurrekció intézményéről, különös tekintettel az 1808-as diétán törvénybe iktatott személyes felkelés sajátosságaira, valamint azokra a Kisfaludy eredeti szerzői intencióját tekintve meghatározó elemekre is, melyeket a nádor a kéziratból kihúzott. Ezek a részek az inszurrekció és a reguláris hadsereg összevetésére, illetve a francia hadszervezeti és hadvezetési minták recepciójára vonatkoztak, s összekapcsolódtak Napóleon mint hadvezér alakjának megjelenítésével is. Másrészt bemutatom, hogy a röpirat miként határozza meg a patriotizmus mibenlétét és a felkelő nemesség elé állított normáját a szöveg mottóin keresztül, majd a lényegében ennek a kérdésnek szentelt negyedik fejezetben. E két, egymással szorosan összefüggő tárgy kapcsán foglalkozom azon – nem kizárólag katonai jellegű – eszközökkel is, melyek Kisfaludy szerint a nemesi nemzet férfias erényeinek, fegyverképességének a helyreállítását-megerősítését, s tágabban a „nemzet lélek” felemelését és a „nemzeti kultúra” előmozdítását lehetővé tették, s melyek a kor kulturális nemzetépítésének folyamatába, a századelő diétáin kiharcolt eredmények sorába illeszkedtek. A szövegben a Keresztury-intertextusok elrendezése és Kisfaludy kommentárjai nyomán kirajzolódó (had)történeti narratívát ennek alárendelten kezelem.

⁶⁴⁰ Szűcs 2010b, 21.

3.2. A katonáskodó-gazdálkodó nemesség ethosza és a személyes felkelés alkotmányos kötelessége

3.2.1. A krízishelyzet értelmezése

Kisfaludy röpiratának első fejezete a francia háborúk időszakát és egy esetleges újabb fegyveres konfliktus előjeleit Ausztria és Franciaország között egy rendkívüli politikai és katonai krízishelyzetként mutatta be, hangsúlyozva azt a fenyegetést, melyet a „zajos időnek vészei” Európa tradicionális társadalmi és politikai rendjére, az egyes nemzetekre, uralkodókra és alkotmányokra, s közte a Magyarországra jelentenek. A magyar mint „nem annyira nagy, mint lelkes Nemzet” történelmére visszatekintve felidézte a múlt viszontagságait, illetve ennek külső (tatár, török, és „minden szomszéd”) és belső okait („hol az irígység, hol a’ vetelkedés, hol az uralkodásra vágyás, hol a’ visszavonás, hol a’ külömbféle vallás, hol egyéb villongás”), utalva ugyanakkor a providenciára, melynek köszönhetően a büntetéseket és veszélyeket a felemelkedés időszakai követték. Mindehhez viszonyítva is kivételesnek mutatta be a jelenbeli fenyegetettséget egy olyan totális jellegű európai háborús állapot vízióját rajzolva fel, mely hamarosan a pozsonyi béke (1805. december 26.) óta magát a koalíciós háborúktól távol tartó Habsburg monarchiát is el fogja érni. A röpirat elején a háborús fenyegetés és a létbizonytalanság tapasztalatait Kisfaludy a saját költői nyelvén, a kor literátus nemességének körében (is) népszerű *Himfy’ szerelmei* III. énekének zaklatottságot sugalló első versszakkaival tette szemléletessé.⁶⁴¹

A kiáltványszerű utolsó fejezet nemcsak megismételte, de a forradalmak, háborúk véres jellegét, pusztító politikai, gazdasági, társadalmi következményeit részletező, hiperbolisztikus ábrázolásával tovább fokozta az első fejezetben vázolt európai krízishelyzet képét. A nyomtatott röpirat, a nádor javításainak köszönhetően itt sem nevezett meg felelőst, de Kisfaludy így is félreérthetetlenül a napóleoni törekvéseket jellemezte, amikor azt állapította meg, hogy Európa politikai térképe a háborúknak köszönhetően gyökeresen megváltozott: nemzetek szakadtak szét, kerültek új határok közé, új törvények és a „sok százados nemzetségbéli Fejedelmek” bukását követően, új uralkodók alá. A Habsburg monarchia, vagy a röpirat szóhasználatával élve az „Ausztriai roppant Birodalom” is megrázkódtatásokon ment keresztül: a háborúk következtében elszakadtak tőle „több Tartományok”, „több Nemzetek is”. Az európai állapotok jellemzése az összehasonlításban még inkább kiemelte a magyar nemzet különleges, az előbbihez hasonlóan túlzóan módon idealizált helyzetét, amely Kisfaludy argumentációja szerint „annyi nemzetnek vérengző csatáji között, a’ háborúknak

⁶⁴¹ Pontosabban a harmadik ének első versszakából, illetve második versszak első négy és a harmadik versszak utolsó négy sorából compilált idézettel. Vö. KISFALUDY 1807a I, 33–34.

iszonyú fergetegeitől környűlvéve” úgy maradt fenn „a’ boldog békességben, – mint egy boldog sziget”.⁶⁴² Ugyanakkor az 1805-ös háborút, mikor a harcok Magyarország szélét is érintették, illetve az azt lezáró pozsonyi békét a *propugnaculum christianitatis* és a folyamatos háborúk soraként elbeszélte múlt toposzait felidézve egy tágabb providencialista narratívában helyezte el, ahol a közmúlt eseményei a közösség számára figyelmeztető példaként, a jelenre nézve nyertek értelmet: „[A]’ Nemzetek’ Királyok’ Ura [...] [m]egmutatta a’ veszedelmet, hogy tanúlljunk, és megokosodjunk.”⁶⁴³

A küszöbön álló fegyveres konfliktus jellegét Kisfaludy Beckers utasításainak megfelelően nem konkretizálta. A nyomtatott röpirat Magyarország egy elkövetkezendő háborúban játszó szerepét illetően alapvetően az országgyűlés eredményeire tekintettel határozta meg: az 1808-as diétán a „törvénytevő, és kormányzó Hatalom”⁶⁴⁴ bölcs és „felette szükséges” módon, preventív jelleggel rendelte el még béke idején a „személyes nemes Insurrectiót”. Az 1808:2. tc. értelmében a rendek „a béke föntartása, ősi alkotmányuk és a királyi méltóság védelme iránt” viseltetett igyekezetüktől vezérelve, „előre nem látott és hirtelen ellenséges támadások ellen” a „haza biztonságáról” kívántak gondoskodni. Az „egy izben”, a „jövőre vonható minden következtetés nélkül” az uralkodónak három évre felajánlott insurrekciót a király akkor hívhatta egybe, ha háború esetén a reguláris hadsereg már nem volt elégséges az ellenség feltartóztatására és „nyilvánvaló betörés fenyegetné az országot”. Az insurrekciónak tehát a törvény betűje szerint az ország védelmét szolgáló intézményként kellett felállnia. Kisfaludy a kéziratában azonban a felkelésnek az országhatáron kívül történő, preventív jellegű alkalmazásáról írt. A röpirat szerint „[r]ossz hazafi, korcs Magyar tehát, sőt ellensége a’ Hazának”, aki az „Ország határán” kívánja bevárni az ellenséges támadást.⁶⁴⁵ Ez a rész ugyan megmaradt a nyomtatványban is, ám az ezt követő mondatokat, melyek értelmében a felkelt nemességnek a Rajnánál – azaz az Osztrák Császárság nyugati határánál – kellett volna „megverni az ellenséget”, a nádor kihúzatta: „Mihelyt tehát bizonyos lenne egyszer a’ háború, magunk kívánnunk az ellenségnek elejbe menni, olly messze a’ mennyire lehet. Végső veszedelemben vagyon Hazánk és Constitúciónk, mihelyt Királyunknak akármeltyik szélső Tartományja az ellenség hatalmába esik.”⁶⁴⁶

⁶⁴² HSz, 104–107.

⁶⁴³ HSz, 107.

⁶⁴⁴ Kisfaludy megfogalmazása pontatlan, természetesen a törvényhozást, nem pedig a bíraskodást értette alatta, közelebbről pedig a politikai rendszer két pólusát, a *diaetalis tractatus*ban résztvevő királyt és az országot/nemzetet.

⁶⁴⁵ HSz, 101.

⁶⁴⁶ FENYŐ 1957, 277.

3.2.2. *A szabadság fogalma*

A szöveg a Beckers által tolmácsolt nádori megbízás értelmezése szerint az „elévült előjogok”, Kisfaludy és a korabeli nemesi ideológia felfogásában a nemesi szabadságok, előjogok vagy az egyes számban használt nemesi „szabadság” értékét, illetve az ezt ellensúlyozó katonai kötelességek, vagyis a konkrét esetben az 1808-as diétán a rendek által az uralkodó számára megajánlott *personalis* insurrekció szükségességét igyekezett megindokolni.⁶⁴⁷ De mit értett tulajdonképpen a röpirat szabadságon?

Kisfaludy röpiratában számos alkalommal, különféle kontextusokban használta a „szabadság” fogalmát, mely a nemesség politikai-társadalmi gondolkodásának egyik legfontosabb kulcskifejezését jelentette. A szabadság fogalmának a kialakulása, abban az értelemben, ahogyan azt Kisfaludy és mások a 19. század elején használták, azonban egy hosszú és bonyolult történeti folyamat eredménye, mely a 13. századtól a 17. századig tartott és a nemesség privilégiumaitól az ország szabadságain keresztül a nemzet egészének szabadságáig ívelt. A politikai szabadság ebben az értelemben szinte kizárólag a nemesség sajátja volt, s bár különféle privilegizált és a diétán képviselt csoportok is rendelkeztek bizonyos szabadságokkal, az „arany szabadságot” (*aurea libertas*) egyedül a (birtokos) nemesség bírta.⁶⁴⁸ A „privilégiumok és szabadságok a szokásjog, a szabályozások és a jogi fikciók egy olyan sokirányú rendszerét alkották, melyeket nem lehet leírni a szabadságnak a modern politika-elméletből és a történeti kutatásból ismerős pozitív, negatív vagy harmadik fogalmával”. Azzal, hogy megjelent a középkori államiság rendi koncepciója és az egész ország diétán való reprezentációjának elve, a szabadságok a rendek szabadságaivá, majd az ország szabadságaivá váltak, magukban foglalva a nemesség minden egyéni és kollektív jogait, az ország szokásjogát és a különféle rendek szabadságait. A 15. századra a szabadságfogalom egy absztrakciós folyamaton ment keresztül, egyre kevésbé volt partikuláris, egyéni és feltételes, egyúttal elkezdődött a fogalom egyesszámú használata, a királyság függetlenségére és a nemesi nemzet kollektív szabadságára utalva.⁶⁴⁹ A fogalomhoz jelentős hozzájárulást jelentett Werbőczynek a rendi politikai paradigmát megerősítő *Hármaskönyve*, annak is különösen az egyenlőtlenség eredetét, azaz parasztság örökös szolgaságát a fegyverbe hívó parancs megtagadásával magyarázó, áttételesen Kézai Simontól származó helye (*lex Scitica*). Werbőczy ugyanakkor a nemesi szabadság elemeinek tételes katalógusát is megadta.⁶⁵⁰ Ugyan a Bocskai- és a Rákóczi-felkelés során a nemzetfogalommal együtt a szabadság fogalma is

⁶⁴⁷ HSz, 7–10, 108, 117.

⁶⁴⁸ ZÁSZKALICZKY 2013, 275. A *libertas* fogalmáról a kora újkorban lásd még: VARGA 2004, 2010.

⁶⁴⁹ ZÁSZKALICZKY 2013, 277–278.

⁶⁵⁰ ZÁSZKALICZKY 2013, 280–281.

időről-időre kitágult, annak köszönhetően, hogy mivel a szabadság összekapcsolódott a haza védelmének kötelességével, ezért esetenként tömegével katonáskodó nem-nemesek számára is lehetővé vált a benne való részesülés. Amivel szemben a nemesség igyekezett fellépni. A szabadság emancipatorikus fogalma csak a 18. század végén érkezett meg Magyarországra, ugyanakkor a régi nemesi ideológia az ősi alkotmányra való hivatkozás formájában továbbra is domináns maradt.⁶⁵¹

A röpiratban a fogalomnak analitikusan az exkluzív rendi karakterű, a nemzetre vonatkoztatott és az általános értelmű használatait különíthetjük el egyfelől, egyéni és kollektív vonatkozásait másfelől. Kisfaludy a magyar nemesség egyedülálló helyzetét egy a nemzeti büszkeségre apelláló hiperbolával a szabadság nyelvén definiálta: „[a]’ Magyar Nemesség az ő jussaira, szabadságaira, és polgári állapottyára nézve a’ legelső az esmértt Világon”.⁶⁵² A röpiratnak ez volt egyébként az egyetlen helye, amely a nemesség kiváltságos helyzetét a szabadságokra és előjogokra hivatkozó régebbi érvelésre emlékeztető módon, felsorolásszerűen és többesszámú főnevekkel határozta meg, kifejezetten a rendi állására tekintettel. A nemesi szabadság kapcsán másutt a fogalom genealogikus és kollektív dimenzióit emelte ki, amennyiben a szabadság (ahogyan a boldogság és a dicsőség is) olyan „az Őstől maradt” érték, amit az utódoknak változatlan formában kell örökölni, akár az élet feláldozása árán is, „ha bátor a’ Magyar Nemesség’ egyik felének el kellene is veszni, hogy a’ másik fele megmaradhasson”.⁶⁵³ A szabadság tehát az egyik legelőkelőbb helyet foglalta el a nemesi nemzet kollektív politikai értékei között. Egyrészt a nemesség politikailag értelemben vett, reflektáltabb patriotizmusának legfőbb tárgyát a „Haza” mellett a „szabadságnak szeretete” jelentette.⁶⁵⁴ Másrészt ez képezte a felkelőktől elvárt, a *sacrifice* értelmében vett áldozat egyik fontos referenciáját is: a „Hazájáért, Királyaért, szabadságáért életét, vérért örömmel feláldozni”.⁶⁵⁵ A röpirat kiáltványszerű zárlatában a színlelt kétkedés (*dubitatio*) alakzatának keretei között a „szabadság” egy felsorolás részeként a „szolgaság” fogalmával került szembe.⁶⁵⁶

Kisfaludy a „nemesi szabadság” kiterjedését egy másik helyen összehasonlítással igyekezett megvilágítani. Ezt a különféle alkotmányokkal bíró államokat a bennük megva-

⁶⁵¹ ZÁSZKALICZKY 2013, 294–295.

⁶⁵² HSz, 12.

⁶⁵³ HSz, 110.

⁶⁵⁴ HSz, 117.

⁶⁵⁵ HSz, 118.

⁶⁵⁶ HSz, 110.

lósuló szabadság foka szerint osztályozó metaforikus skála egyik végpontján, mint az „emberségnek legfőbb javá”-t helyezte el, míg a negatív értelemben vett szélsőséget az „Amerikai Kolóniák” rabszolgáinak állapotával írta le.⁶⁵⁷ A fogalom általánosabb értelmű használatára és belső tagolására utal, amikor Kisfaludy a szabadság testi és lelki aspektusait különböztette meg.⁶⁵⁸ E felfogásban mivel a magyar nemesség alkotmányának köszönhetően potenciálisan a szabadsága (mely egyéni és kollektív, pozitív és negatív elemeket egyaránt tartalmazott) elérhető maximális fokával rendelkezett, a fogalom minden tényleges aspektusát magában foglalta. Kisfaludy a gazdasági tevékenységre vonatkozó szabadságok értékét a nemesember egyéni szabadságából kiindulva mutatta be, amennyiben a magyar nemes mint a saját birtokán „Szabad Úr”,⁶⁵⁹ aki hazájában a kereskedés és jóságán a gazdálkodás szabadságával is rendelkezik.⁶⁶⁰

Előfordult, hogy Kisfaludy az elsősorban egy, politikai értelemben bizonyos területre, illetve az állami keretekre utaló „Hazá”-val, illetve a döntően továbbra is az eredetközösségi felfogás keretei között elgondolt nemesi-nemzeti politikai kollektívummal azonos, de annál a röpirat egy másik helyén meghatározott nyelvi-kulturális kritérium miatt potenciálisan mégis inkluzívabb „Nemzet”-tel kapcsolatban alkalmazta a kifejezést. Volt, ahol a nemesség értékvilágából a nemzetre vonatkoztatott karakterjegyek között említette a szabadságot: „ezer esztendőök óta Európában egyik legvitézebb, legnemesebb, legszabadabb, legboldogabb Nemzet”,⁶⁶¹ másutt pedig: „úri, nemes, szabad Nemzet”.⁶⁶² Szintén hasonló használatra utal, amikor az 1805-ös háború kapcsán Kisfaludy arról írt, hogy az itt értelemszerűen a nemesség közösségével azonosított „Magyar” „nem ok nélkül félthette” ősi alkotmányát és „arany szabadságát”.⁶⁶³ Megint másik helyen a nemességről a haza területiális aspektusára vitte át ezeket a jellemzőket: „Magyar Hazának szabad, Nemes földgye”.⁶⁶⁴

3.2.3. *A nemesség katonai eredete*

A röpiratban vázolt elgondolás szerint a magyar nemesség eredetétől fogva katonai jellegű volt (lényegében normaként megidézve a *bellator* és a *nobilis* középkori azonosítását), bár geneziséről Kisfaludy nem szolgáltatott koherens narratívát. Mindössze annyit állított, hogy a nemesi címet az ősök valamely „különös érdem, és többnyire hadi, katonai, bajnoki érdem

⁶⁵⁷ HSz, 13–14.

⁶⁵⁸ HSz, 15.

⁶⁵⁹ HSz, 90.

⁶⁶⁰ HSz, 91.

⁶⁶¹ HSz, 102.

⁶⁶² HSz, 90.

⁶⁶³ HSz, 107.

⁶⁶⁴ HSz, 119.

által szerezték” (feltehetően a nagyszámú armális nemesség létezésére tekintettel a birtokadományozás követelményét leszámítva, tulajdonképpen a *Tripartitum* „valóságos nemesség” szerzésére vonatkozó helyének megfelelően),⁶⁶⁵ majd egy Kereszturytól átvett szövegrészen keresztül Kollár Ádám Ferencet idézte a nemesi rend kialakulásával és tagjainak katonai feladatkörével kapcsolatban.⁶⁶⁶ Eszerint az ország „legnemesebb Rendgye”, melynek tagjai hasonló társadalmi funkciót tölthettek be, azaz katonai feladatokat láttak el, eredetileg tulajdonképpen a király udvarából és bandériumából alakult ki, melyet Szent István, illetve II. András (Aranybullájával) „külömbféle szabadságokkal” erősített meg. E ponton a rendi egyenlőtlenségek eredetét tehát a kiemelkedő katonai tettek jutalmaként kapott királyi adományokkal és tulajdonképpen a társadalom funkcionális alapú rendi tagolódásával, nem pedig a Werbőczy által Thuróczy János nyomán áttemelt Kézai-féle narratívának a parasztság örökös szolgásgát igazoló részével magyarázta.⁶⁶⁷

Anonymus 18. század közepén felfedezett gesztája jelentősen átformálta a korabeli tudományos és közgondolkodásban az előidőkről élő korábbi hagyományt,⁶⁶⁸ ami következményekkel járt a korabeli nemzetfogalomra vagy nemzeti ideológiára, illetve a nemzeti identitástudatra nézve is. Az inszurrekcióról szóló munkájában, újonnan felfedezett és kiadott forrásként nagymértékben támaszkodott rá a Kisfaludy (had)történeti fejezeteinek forrásaként szolgáló Keresztury József is. Az Anonymus-féle *Gesta Hungarorum*⁶⁶⁹ Weszprémy László szerint „szinte minden föld fejedelmi adományból, »megérdemelt szolgálat« (*iusto servitio*) fejében jutott a birtokosok kezére, s ösfoglalásról egyszerűen szó sem esik”, míg a honfoglaláskor a nemzetségek által megszállt birtokok a Névtelen munkáját „kijegyzetelő” Kézainál tűnnek fel. Anonymus politikai víziójának a lényegét az képezte, hogy „a szerződéses hatalomgyakorlás keretei között a birtokadományok erősítik a királyi hatalmat”, ezt a nézetrendszert a „kortársak minden bizonnal idejétmúltak, elavultnak találhatták, s közjogi nézetei ekkorra már túlságosan rojalistának számíthattak”. Ekkor már a „nemzetségek érdekeit sokkal jobban kifejezte a vérszerződésnél a *communitas*-elmélet, a

⁶⁶⁵ *Tripartitum*, I. rész 4. cím.

⁶⁶⁶ HSz, 17–20.; Keresztury 1790, 38–40. Vö. KOLLÁR 1783 II, 87. A királyi szerviensekről (*De Servientibus Regis*) szóló fejezet.

⁶⁶⁷ *Tripartitum*, I. rész 3. cím 1. §. Korábban figyelmetlenül jártam el és helytelenül hoztam kapcsolatba a politikai közösség eredetéről és a jobbágyság alávetettségének magyarázatáról Werbőczy által kifejtett elméletet Kisfaludy röpiratának első fejezetével.

⁶⁶⁸ Anonymus munkája sokáig lappangott, mígnem Bél Mátyás felfedezte és 1746-ban latin nyelven publikálta is. A geszta popularizálódásához jelentős mértékben hozzájárult, hogy 1790-ben megjelent a mű magyar nyelven is, Lethenyi János fordításában. Lásd: SZABADOS 1998, 632.

⁶⁶⁹ A kiterjedt szakirodalomból lásd: KRISTÓ 1979; VESZPRÉMY 1993, 2005; JUHÁSZ 2019.

nemesek közösségének elmélete, amelyből magát a királyi hatalmat is származtatták, a királyokat elméletileg a trónról akár letehetőnek is véelve”, „[n]em kevésbé idejétmúltnak és anakronisztikusnak érezhették”, hogy a Névetelen „minden földet a fejedelmek kegyéből származtatott”.⁶⁷⁰

Az Anonymus-féle geszta szövege arra is alkalmas lehetett, hogy a nemesség eredetéről, illetve a királyi hatalom keletkezéséről Werbőczy által alkotott plauzibilis narratívát – mely a *Tripartitum*nak a joggyakorlatban való kanonizálódása révén a nemesség politikai gondolkodását alapjaiban befolyásolta – történeti alapon, adott esetben politikai céllal vegye kritika alá. A nemesség eredete kapcsán Keresztury is vitába szállt a Werbőczy-féle, tulajdonképpen Kézaitól származó teóriával, amivel a *Tripartitum*ban kifejtett és a 18–19. század fordulóján széles körben elterjedt, populáris társadalmi és politikai elméletet alapját is megkísérelte aláásni.⁶⁷¹ Keresztury Anonymusra hivatkozva először külön tárgyalta a bárók („Barones”), előkelők („Proceres”) és a nemesek („Nobiles”) eredetét, majd külön a birtokos nemesség („Nobiles possessionati”) kialakulására tért át, melyet a Névtelen mellett Pálma Károly Ferencre és egy helyütt Thuróczy krónikájára hivatkozva mutatott be. A birtokos nemesség eszerint a különféle státusú elemekből alakult ki oly módon, hogy Árpád fejedelem az ország részeiből a rajtuk élő lakossággal együtt falvakat, birtokokat, prédiúmokat, földeket adományozott nekik az örökség jogán („jure hereditario donavit”).⁶⁷² Ezt követően foglalkozott részletesen „Werbőczy tévedésével” (*Error Werbőczii*). Szerint ugyanis nem volt igaz az, hogy eredetileg minden Szkítiából kijött magyar egyaránt („promiscue”) nemes lett volna és csak azáltal helyeztetett volna paraszti állapotba („ad plebejam conditionem”), hogy az ediktum által nyilvánosan kihirdetett háborúban a katonáskodás alól kivonta magát. Ehelyett valójában az említettek között emberek különféle osztályai („diversas hominum classes”) voltak megtalálhatók, egyesek fejedelmek és főemberek („Duces, et Primores”), mások nemesek („Nobiles”), megint mások közkatonák („gregarii milites”), házi szolgálok („famuli”), táborigazgatók („Calones”) és a legalacsonyabb rangú emberek („ultima sortis homines”) voltak. Majd a birtokszerzés folyamatára rátérve úgy vélte, hogy ezek közül a

⁶⁷⁰ VESZPRÉMY 2005, 344, 347. A *Gesta* társadalomszemléletével és a benne kifejtett politikai elmélettel kapcsolatos álláspontok historiográfiai áttekintését lásd: JUHÁSZ 2019, 48–53, 68–72.

⁶⁷¹ Bár számos ponton eltért a Werbőczy-fél narratívától, de az eredeti nemesi egyenlőség és a jobbágyok szolgáktól, illetve meghódított népektől való származásának gondolatát képviselte Pálóczi Horváth Ádám 1814-es országismereti munkájában. Ennek értelmezésében a „Magyar nép” Ázsiából való kijövelekor és a honfoglalás idején egyszerűen „eredeti tellyes szabadsággal bíró Nemes Nemzet volt”, aki a „Maga Kapitánjai alatt katonáskodott”, akik közül 862-ben választotta meg Árpádot fővezérnek. Horváth szerint: „Az egész Nemzet mind *Nemes* volt, és kötelességképpen Katona. A’ kik most *Jobbágyoknak* neveződnek, azok akkor mind szolgák voltak, kiknek Számok utóbb némelly meghódolt Tartományok’ lakosiból szaporodott; de ezek a’ Nemzet’ neve alatt soha sem értetődtek, hanem csak a’ Nemesek, vagy Katonák.” HORVÁTH 1817, 5–6.

⁶⁷² KERESZTURY 1790, 26–32. Vö. ANONYMUS 2004, 40.

katonai erényekkel ékes („bellica virtute claris”) fejedelmek, főemberek, nemesek és katonák falvakat, birtokokat és jókora latifundiumokat („amplaque latifundia”) gyűjtöttek össze, ellenben a közkatonák a várak földjéből lettek megadományozva, amiért cserébe a várnak folyamatos katonai szolgálattal tartoztak, végül az „elegyes köznépből” („ex promiscua plebe”) különféle alattvalók („subjecti”) és szolgálónépek („Conditionarii”) lettek vagy megmaradtak saját uruk szolgálatában.⁶⁷³ A nemesség eredetének ez a korabeli történeti forráskritika eszközeinek igénybevételével felvázolt képe jóval komplexebb volt annál, mint amit Werbőczy az alávetés – tulajdonképpen a Kézaitól származó „szkíta törvény” – gondolatával leírt. Hogy a *Hazafiúi Szózat* nemességről szóló narratívájában a Werbőczy-féle elgondolás helyett Kisfaludy a Kollár-féle történetet szerepeltette, abban minden bizonnyal közrejátszott Keresztury munkája is.

Kisfaludy a nemesség mibenlétével foglalkozó ötödik fejezet végén található vitézségre buzdító imperatívusszal, tömören utalt arra is, hogy a magyar nemesség éppen elsősorban katonai érdemekre való alapozottsága miatt egyfelől továbbra is korlátozottan nyitott maradt, másfelől viszont az öröklés jogán szerzett nemesi cím maga is folytonos megerősítésre szorul, ami tulajdonképpen a hagyományos genealogikus-jellegű érvelésnek a *vera nobilitas* toposzával való kiegészítését jelentette: „Legyetek Vitézek, Magyarok, hogy Nemesek lehessetek! – Legyünk Vitézek, Nemesek, hogy megérdemellyük szerencsénket, és Őseink’ érdemét, és hajdani dicsőségét meg ne gyalázzuk!”⁶⁷⁴ Ez egyébként a röpirat azon kevés helyeinek egyike, ahol a szerző, kifejezetten a katonai kötelességek kapcsán explicite is egy szélesebb kollektívumot szólított meg, amely mintegy a szűkebb politikai közösséget alkotó nemesség rekrutációjának bázisaként tűnt fel. A katonáskodó nemesség és az ennél szélesebb, a szöveg egy bizonyos pontján mindenekelőtt a nyelv felől definiált csoport, a szűkebb politikai és a tágabb etnokulturális közösség viszonyának historizált változatát a mohácsi csata veszteséglistájának összefüggésében találhatjuk meg, ahol Kisfaludy szerint többek között „elvesztek az Orzágnak minden Zászlós Urai, mintegy öt száz Nemes, mindenestül huszonhárom ezer Magyar”.⁶⁷⁵ A nyomtatvány legtöbb helyén fogalmilag a „Magyar”, „Magyarok”, „Magyarság”, sőt még a „Magyar Nemzet” kifejezések sem zárták ki eleve az inkluzív értelmezést, a cím erős ajánlata és a szöveg számos pontján is explicité

⁶⁷³ KERESZTURY 1790, 32–33.

⁶⁷⁴ HSz, 20–21.

⁶⁷⁵ HSz, 82.

tett megszólítások (például: „Tí, szittyai, lelkes Ősseinknek hív maradéki, Atilának, Árpadnak igaz Onokáji! Magyar Nemesek, Atyámfiai, Testvéreim!”)⁶⁷⁶ azonban alapvetően egy olyan olvasásmódot proponáltak, amelyben a – szöveg egy pontján már nyelvileg-kulturálisan is meghatározott – nemesi nemzet eredetközösségi koncepciója képezte az elsődleges referenciális keretet. Ebből adódóan a nemzet karakterét is a hagyományosan a nemesi közösséghez társított jellemzők (mentalitás, jó és rossz tulajdonságok, értékvilág stb.) határozták meg. Bizonyos pontokon a „Magyar” félreérthetetlenül és kizárólagosan a magyar nemessel azonosult, mint például az 1741-es inszurrekció értelmezése kapcsán,⁶⁷⁷ vagy impliciten abban az állításban, hogy „a’ Magyar Nemzet [...] minden tagja Katona a’ Constitúció szerint”.⁶⁷⁸

A kéziratokban, a proklamáció nádort méltató sorai között található egy, a magyar nemesség és nemzet viszonyát tisztázó, később módosított rész, amely szerint József főherceg „a’ Magyar Nemzetet, kivált a’ Nemességet öleli és ápolgattya”.⁶⁷⁹ Ebből a nyomtatvány alapjául szolgáló végleges tisztázatban a nemességre vonatkozó határozói mondatrész eltűnt, így az ezt követő fejtegetés, mely a nyelvi-kulturális nemzetépítés programját és eredményeit vázolta, már rendi különbségek nélkül, elsősorban a magyar mint anyanyelv felől meghatározott szélesebb nemzetfogalomra vonatkozott.⁶⁸⁰ Ahogyan a röpirat későbbi részeiben található fejtegetésekből világossá válik, Kisfaludy a szöveg egy bizonyos pontján a nemzeteket konstituáló különféle tényezők közül a nyelvet emelte kulcspozícióba, s ha csak normatív kívánalomként is, de ebbe a szélesebb, definíciójánál fogva demokratizációs potenciállal is rendelkező nemzetfogalomba a nyelvi-kulturális értelemben magyarnak minősülő elemeket értette bele.

3.2.4. A honfoglalás és az alkotmány eredete

Keresztury cáfolta a *Tripartitum* azon helyét is (I. rész 3. cím 6. §), ahol Werbőczy arról értekezett, hogy a nemesi *communitas* Szent Istvánt önként („sponte”) királlyá választotta és megkoronázta, ezzel a közösség a nemesítés (birtokadományozás) jogát, a teljes hatalmát („communitatis autoritate”) „az uralkodással és az országlással” („cum Imperio et Regimine”) a Szent Korona joghatósága alá helyezte, majd az uralkodóra átruházta. Keresztury szerint ugyanis az nem létezik, hogy Szent István szabadon választás útján került volna a

⁶⁷⁶ HSz, 101.

⁶⁷⁷ HSz, 51.

⁶⁷⁸ HSz, 95.

⁶⁷⁹ VISZOTA 1909, 422.

⁶⁸⁰ HSz, 113–114.

trónra, hiszen az „alapszerződésekből” („ex pactis fundamentalibus”) következően, mint-hogy Álmos herceg egyenesági leszármazottja volt, az ország az örökség jogán jutott neki.⁶⁸¹ Bár ezeken a pontokon Keresztury épp nem hivatkozott Anonymusra, de a magyarok fejdelemválasztása („Principem Hungari eligunt.”) kapcsán Béla király névtelen jegyzőjét idézte Álmos megválasztásával és az ezzel összefüggésben tett hűségesküvel, azaz a vérszerződéssel kapcsolatban.⁶⁸²

Anonymusnál ugyanis a „hét fejedelmi személy” uralkodásra való alkalmassága miatt már a honfoglalás irányítására, „szabad akaratából és közös megegyezéssel”, örökletes fejedelemmé választotta Álmost és a szövetségét a vérszerződéssel erősítette meg.⁶⁸³ Majd Álmos volt az, aki Ungvárott megtette fiát, Árpádot „fejedelmüknek és vezérüknek”, így a honfoglalást már ő vitte véghez.⁶⁸⁴ Mindehhez az a jogi természetű érv kapcsolódott, hogy Árpád ezzel „csak jogos örökségét veszi birtokba”, hiszen az egykor Pannoniát is uraló Attila egyenesági leszármazottja.⁶⁸⁵

Kisfaludy, részben Keresztury nyomán, az anonymusi narratívát fogadta el a honfoglalással kapcsolatban: röpiratában Álmos és Árpád is vezéreként jelentek meg, valamint utalt a vérszerződés motívumára is. Mindkét szöveg első fejezete Bölcs Leónak a magyarokról adott toposzá vált jellemzésével („*Gens ingenua et libera*”) kezdődött.⁶⁸⁶ Kisfaludy narratívájában a magyarok „Ázsiai lakhelyeket szűknek és soványnak találván, felkerekedének, és Álmos Fejedelmektől vezéreltetvén, Európába költözének; hol azután Árpád, nagylelkű vitéz, és bölcs Vezérjek alatt Attila' várát, és Európának legszebb, legtermékenyebb, a' természetnek minden kincsével és javával legnagyobb mértékben bővelkedő földgyét, a' téjjel mézzel folyó Pannóniát elfoglalák, és bárot lelkeket, erős szíveket, és a' Constitutiót, mellyet a' Nemzet Fejedelmeivel szerzett, [onokáról] onokára hagyván, nekünk általadák”.⁶⁸⁷ E sorok nemcsak a honfoglalás menetét beszélték el, de egyúttal egy – bár meglehetősen homályos – víziót is adtak a politikai rend eredetéről.

⁶⁸¹ KERESZTURY 1790, 33. a) lj.

⁶⁸² KERESZTURY 1790, 25–26.

⁶⁸³ ANONYMUS 2004, 12–14.

⁶⁸⁴ ANONYMUS 2004, 19.

⁶⁸⁵ Lásd Veszprémy László jegyzetét: ANONYMUS 2004, 54–55. 53. jegyzet.

⁶⁸⁶ KERESZTURY 1790, 1–2. Kereszturyról: „Hungari [...] Patrii soli angustias non ferentes, sub finem seculi IX. ex Asia in Europam transiverunt. Primum eorum impetum Russia rubra sustinuit, qua devicta, mutisque foederibus pactis, ad terram Pannoniae, quam ab Attila, nobilissimo gentis suae Principe olim possessam intellexere, quaerendam, occupandamque progressi, superatis alpibus Carpativis, ea in parte, ubi nun Ungarinum situm est, substiterunt.”

⁶⁸⁷ HSz, 5–6. A nyomtatásban kimaradt szót pótoltam.

Egyrészt, bár itt Kisfaludy nem jelezte az Attila és Álmos, illetve Árpád közötti kapcsolatot, de a röpirat egy későbbi helyén, elfogadva egyúttal a szkíta-hun-magyar leszármazás történelmi fikcióját, igen: a magyar „a’ legvitézebb Nemzet: Atila’ és a’ Hunnok’ idejétől fogva a’ mái napig”.⁶⁸⁸ Másutt, ahol a görög-római és a kortárs európai nagy emberek katalógusát a magyar nemzeti történelem „dicső” személyeinek jegyzékével hasonlította össze, az utóbbi első helyein „*Atila, Árpád, Botond*” szerepelt a kereszténység felvételét megelőző időkből (tehát ebből az időszakból őket jelentősebbnek tartotta Álmosnál).⁶⁸⁹ Majd Attila a Hunyadi Mátyással való összehasonlításban, a *Nádasdy-Mausoleumból* vett idézettel jellemezve került elő (ennek szövegváltozatai maguk is „*rex ungarorum*”-ként utaltak rá), ahol a szerző az előbbivel mint kisebbel az utóbbi nagyságát erősítette fel.⁶⁹⁰

Másrészt a Kisfaludy-féle szöveg szerint a „Constitútiót” „a’ Nemzet” közösen szerzte a „Fejedelmeivel” és hagyományozta át az utódoknak generációkon keresztül. Hogy a honfoglalás ezer évvel a szöveg keletkezése előttre datált folyamatához viszonyítva pontosan mikorra tehető az alkotmány keletkezése, az Kisfaludynál nem derül ki pontosan, Pannónia elfoglalását követően az elődök ugyanis csak „általadták” azt. Az alkotmány itt mindenestre a fejedelmek és a közösség együttes műveként tűnik fel. Ugyanígy nem világos, hogy az Anonymus nyomán említett vérszerződés milyen temporális és kauzális viszonyban állt a honfoglalással, Álmos fejedelmi helyzetével és az alkotmány keletkezésével. Kisfaludy számára egyébként nyilvánvalóan nem az volt a fontos, hogy egy koherens elbeszélést adjon a magyar előidőkről vagy magáról az esküről, hanem az ennek kapcsán felvezetett átokformula (*anathema*), aminek forrása eredetileg Anonymusnál a vérszerződés ötödik pontja. Erre külön bekezdésben, közvetlenül az alkotmány eredetéről szóló rövid fejtegetést követően tért rá: „Midőn véreket egy edénybe ontván, a’ nagy és erős Férjfiak ösveesküvének, átkot mondának azon elfajzandó maradékaikra, azon Nemtelenekre, kik annyi erővel, annyi vérrel szerzett Hazához és Constitútióhoz hívtelenek fognának lenni. Legyen ezen átoknak foganattya örökön örökké!”⁶⁹¹ Keresztury a „szerződés” első négy „cikkelyét” szó szerint idézte Anonymus munkájából, az ötödiket, az átokformulát azonban valamiért elhagyta,⁶⁹² így azt Kisfaludy feltehetően vagy közvetlenül egy 18. századi Anonymus-kiadásból vagy egyéb másodlagos forrásból szedte.

⁶⁸⁸ HSz, 52.

⁶⁸⁹ HSz, 53.

⁶⁹⁰ HSz, 54–55.

⁶⁹¹ HSz, 6.

⁶⁹² KERESZTURY 1790, 25–26.

Kisfaludy jelentősen átértelmezte az esküről szóló anonymusi helyet, amely Veszprémy László fordításban eredetileg így hangzik: „ha valaki Álmos fejedelem és a többi fejedelmi személy közül meg akarná szegni az eskü rendelkezéseit, sújtsa örök átok”.⁶⁹³ A röpirat argumentációjában a nemesség megkülönböztetett helyzetéből egyfelől az önfeláldozás imperatívusza következett, másfelől pedig a törvényes és morális kötelességek elmulasztása szankciókat vont maga után. Ennek a szankciónak a szerepét töltötte be az eredetileg Anonymustól származó, de igen jelentős mértékben átalakított átokformula. A *Hazafiúi Szózat* első fejezetében az anonymusi átokmotívum referenciáját immár a Kisfaludy által a magyar nemességtől elvárt patriotizmus normája képezte: a fejedelmi személyek azon erkölcsi értelemben véve alacsonyrendű utódokra, „azon Nemtelenekre” mondtak átkot, akik a „Hazához és Constitúcióhoz” hűtlennek bizonyultak. Az eredeti koncepcióból tehát csak a honfoglalás idejébe helyezett vérszerződés mint történeti keret, valamint az eskü, illetve az annak megtartását szavatoló átokformula logikai váza maradt meg. Ennek kapcsán tehát nem esett szó sem konkrétan Álmosról, sem általában az uralkodó személyről. Kisfaludy ezzel az eljárással nemcsak magát az alkotmányt, de az alkotmányhoz és a hazához való hűség imperatívuszát is historizálta.⁶⁹⁴ Az átok intő szándékkal felvetett gondolata más és más formában többször is visszatér a szövegben, ahol a (vér)áldozatot hozó, illetve arra nem hajlandó nemesek morális elhatárolásával Kisfaludy az utóbbiak büntetéseként a közösségből való szimbolikus kirekesztést helyezte kilátásba.⁶⁹⁵

3.2.5. Az alkotmány jellege

A röpiratnak a nemesség jellegét és személyes katonai szolgálatát igazolni hivatott argumentációja szorosan összefonódott az alkotmányról alkotott elképeléssel. Eszerint a magyar alkotmány „nagy szívűségen, nagy lelkűségen, és vitézségen épült”, „nagy szívű, szabadlelkű, dicső embereknek szerzeménnyé, és hagyományya”, mely eredeti formájában – kivéve az időközben „ne talán becsúszott, és szokásba jött” törvénytelenégeket – nemcsak az „Uráságnak”, azaz a (birtokos) nemességnek mint földesúrnak „felséges, dicső, és boldogító”, de egyúttal „jóltevő, hasznos és emberi a’ szorgalmatos jobbágnak” is.⁶⁹⁶ Ilyen értelemben a személyében az urának alávetett és általa képviselt „kiskorú” köznép is részesülhet az alkotmány jótéteményeiben, bár státusának és ehhez társított erényeinek megfelelően a nemességtől eltérő módon.

⁶⁹³ ANONYMUS 2004, 14.

⁶⁹⁴ HSz, 6.

⁶⁹⁵ HSz, 13–14, 110.

⁶⁹⁶ HSz, 12–13.

Az alkotmány azonban értelemszerűen a politikai közösséget alkotó privilegizáltak, s mindenekelőtt a nemesség sajátja (a többi rendről, illetve közjogilag kiváltságolt csoportról a röpirat nemigen ejt szót). Jellegét Kisfaludy a nemesség kivételezettségének alárendelve határozta meg: „Fejenként úgy vehettyük a’ Magyar Nemest, mint egyy kis Királyt; a’ törvényes, koronás Magyar Királyt pedig a’ legjelesebb Fejedelemnek tarthattyuk, mert méltán úgy tekinthettyük, mint ezernyi ezer Királyoknak Királyját és Fejedelmét.”⁶⁹⁷ A gondolat első felét – konstitucionalista konnotációk nélkül – szinte szó szerint megtalálhatjuk már az 1807-ben megjelent *Somlóban* a Mohács előtti köznemesi dominanciájú eszményített középkori rendi államra vonatkoztatva: „Hol a’ büszke magyar Nemes, / Egyy kis Király várában, / Boldogúl élt Szabadsága’, / ’S Kedvessei’ karjában.”⁶⁹⁸ Az idézetből jól látszik, hogy Kisfaludy ezen a ponton – s a röpirat hadtörténeti elbeszélésének tágabb kontextusában – az alkotmány jellegéről alkotott értelmezését a rendi dualizmus valóságát jelentő, monarchikus-arisztokratikus berendezkedésen belül erőteljesen a nemesség irányába tolta el.

Erőteljesen arisztokratikus hangsúlyai dacára, Kisfaludy értelmezésében a nemességnek az uralkodóhoz (és hazájához) való viszonya alapvetően viszonyosságon alapult, ami Werbőczy hatására vált a nemesi ideológia fontos alapulvává.⁶⁹⁹ A röpirat azt állította ugyanis, hogy megkülönböztetett helyzetükre tekintettel a magyar király „tellyes jussal” követelhet többet a nemeseitől, mint más országok fejedelmei alattvalóiktól, a magyar nemes pedig „sokkal többel is tartozik [...] törvény szerint az őtet boldogító Hazájának, és Hazáját, és Constitutióját védelmező Királyjának”.⁷⁰⁰ Kisfaludy a magyar király és a magyar nemesség viszonyának egyedi, reciprocitáson alapuló természetét eredetileg a más uralkodók alatt élő „szolgalelkű alattvalókkal” (a német kivonatban: „knechtisch gesinnten Unterthanen”) szembeállítva emelte ki, a kifejezést azonban a nádor kihúzatta a végleges szövegből (s mint láthattuk, Beckers útján már a német nyelvű összefoglalásból is), feltehetőleg azért, mert az az ország nem-nemes, illetve a monarchia más részeinek lakosságára nézve sértő lehetett.

3.2.6. Személyes és nemesi inszurrekció

Mint a bevezető fejezetekben részletesen szó esett róla, az 1808:2. és 3. tc. alapján felállított, majd a hadüzenetet követően hadba szólított inszurrekció *differentia specificáját* az jelentette, hogy állományának társadalmi összetételét tekintve a korszak leginkább nemesi jellegű felkelésének számított. A nemesség tömeges katonai mozgósításának jogi háttérét az 1808.

⁶⁹⁷ HSz, 12.

⁶⁹⁸ Vö. FENYŐ 1960, 456. KISFALUDY 1807b, 115.

⁶⁹⁹ ZÁSZKALICZKY 2013, 280.

⁷⁰⁰ HSz, 18.

évi 2. törvény azon rendelkezései biztosították, melyek egyrészt személyes felkelést határoztak meg, mely nemesi családonként tette kötelezővé progresszív jövedelmi kulcsok alapján egy-egy lovas vagy gyalogos kiállítását, felszerelését és tartását, másrészt rendkívül szűkre szabták a törvényes mentességek körét és a helyettesállítás lehetőségét. Mivel Kisfaludy részt vett a nemesség összeírásához szükséges táblázat összeállítását intéző zalai deputáció munkájában (illetve Beckersnek írott februári levele szerint a nemesség összeírásában is, bár ezt a megyei iratok nem bizonyítják, de az illetékes szolgabíráknak besegíthetett), s jelen volt a szemléket intéző közgyűléseken, majd megyei tisztként a második mustrák lebonyolításában is, ezért tisztában kellett lennie azzal, hogy a felkelés állományát – legalábbis Zalában – milyen rendi-közjogi státusú személyekből állítják ki. Mivel Zala megyében jelentős arányú és számú nemes élt (s azon belül túlnyomórészt kurialisták és armalisták), ezért Kisfaludy helyi tapasztalatát a privilegizáltak tömeges katonáskodása jelentette, megfelelően egyébként a törvényhozás szándékának.

A *Hazaifüi Szózat* szellemében a katonáskodásban potenciálisan vagy aktuálisan érintett nemesség tömegeihez szólt, külön hangsúlyozta a *personalis insurrectio* elrendelésének jelentőségét magának a katonai eredetű, harcias nemesi nemzetnek a szempontjából. A személyes felkelés régi intézménye eszerint az elődök „bölcös és okos rendelése” volt, s magából az ősi alkotmányból eredt, melynek „lelke szerint, egygyenként véve, minden Magyar Nemes Katona”. Hatékonyságát maga a hadtörténelemként felfogott nemesi-nemzeti történelem igazolta, azaz hogy a „maroknyi Magyar Nemzet [...] mindég győzött, és magát és Constitútióját nem csak fenntartotta, hanem birodalmát mindég tovább terjesztette-is”. Ebben a historizáló kontextusban tehát az insurrekció nem pusztán védelmi szervezetként, de a jogos hódítás, az országgyarapítás eszközeként jelent meg. Kisfaludy a múltból leszűrhető általános szabályszerűségként azt is igazoltnak látta, hogy csak azok a nemzetek lehetnek erősek, melyeknek „minden tagja, minden időben kész katona”.⁷⁰¹

3.2.7. *A francia minta és a „Nemzeti Enthuziazmus” ereje*

Itt a szöveg tisztázatából kihúzásra került egy fontos mondat, amely jól megvilágítja Kisfaludynak kora rivális hadszervezeti modelljeiről alkotott felfogását: „A’ becsületért, és zsoldért, többnyire vagy szükségből, vagy erőltetésből szolgáló katonaság igen természetes okokból sokkal hidegebb vérell tekint a’ Hazának védelmét, mint sem az [...]”.⁷⁰² A mondat

⁷⁰¹ HSz, 10–11.

⁷⁰² FENYŐ 1957, 275.

mindegyik szövegváltozatban a következőképpen folytatódik: „a’ ki feleségéért, gyermekéért, jószágáért, szóval *pro aris et focis* hadakozik”.⁷⁰³ Kisfaludy ezen a ponton tehát a cicerói formula nyomán a szűkebb haza, pontosabban a háztartás, háznép iránti érzelmi elkötelezettségben jelölte meg a sikeres hadviseléshez elengedhetetlennek tartott „Enthusiazmus” legalapvetőbb és legtermészetesebb kiváltó okát. Felfogásában a magyar törvények értelmében toborzott, illetve a francia háborúk során ideiglenes jelleggel kényszersorozott („tyrósított”) reguláris hadsereg tagjainak motivációja tehát minőségileg más kategóriába esett mint az inszurgenseké.

Közvetlenül ezt követően, kihagyásra került egy hosszabb bekezdés is az érvelésből, melyben Kisfaludy a reguláris katonaság „megsértése nélkül” a francia (forradalmi) hadsereget hozta fel a tömeges, alapvetően erős érzelmi elkötelezettségen alapuló népi-nemzeti mobilizáció pozitív mintájaként: „Eleven példája a’ Nemzeti Enthusiazmus’ hathatosságának a’ Francia nép, kinek a’ Revolutióban minden rendű tagja katonává válván, magát, és övéit védelmezte, és a’ kin Európának minden öszveszövetkezett Hatalma se tudott erőt venni. – Az egész Francia Had nem volt egyéb, hanem egy Nemzeti Insurrectio, a’ ki kevés idő alatt elpuhultságából neki keményedvén, magát minden egygyik világhódító Nagy Sándornak gondolta.”⁷⁰⁴ A röpirat végének kiáltványszerű zárófejezetében szélesebb történeti perspektívába helyezve, immár Napóleon alakjára utalva került elő ismételten a francia változások példája (melyet a nádor szintén töröltetett): „Ama’ régi Gallusoknak maradéki, kik hajdan Rómát is megrázták, utóbb Nagy Károly alatt, a’ mi Hazánknak is Uraivá levének, a’ Francia Nemzet, előbb a’ köz rendből kilobbanván, s önnön vére ontása közben, szilaj vitézségre borzadván, utóbb egy merész szívű, nagy, és büszke lelkű, Sándor, és Atila’ nyomdokit követő szerencsés Férjfiú által új rendbe hozatott, és Fővezérlése alatt olly erőre, és hatalomra kapott, hogy...” és inentől folytatódott a mondat, amely a francia katonai expanzió következtében Európában történt politikai változásokat mutatta be részletesen.⁷⁰⁵

Itt voltaképpen egy explicitté tett politikai-katonai tartalmú kulturális transzferről van szó.⁷⁰⁶ A nyomtatott röpirat argumentációja a politikailag igen óvatos nádor „cenzúrája” miatt nélkülözni kényszerült a nemesség mint politikai közösség tagjainak személyes katonai szolgálatán alapuló inszurrekció sajátosságait a császári-királyi reguláris, valamint a francia forradalmi hadsereggel való összehasonlításon keresztül kidomborító érveket. A

⁷⁰³ HSz, 10–11. Vö. Cic. *Nat. deor.* III 94.

⁷⁰⁴ FENYŐ 1957, 275.

⁷⁰⁵ FENYŐ 1957, 277. Vö. HSz, 102.

⁷⁰⁶ LÜSEBRINK 1998, 126.

honvédelmi célú széleskörű mozgósítás, a nemzeti lelkesedés és a katonai hatékonyság összekapcsolásának gondolata, részben francia minták produktív recepciója és adaptációja nyomán, az 1808–09-es osztrák hadügyi reformokra és kormányzati propagandairányításra nézve is meghatározónak bizonyult. Kisfaludy azonban nem ennek, sokkal inkább saját korábbi katonai tapasztalatainak az alapján argumentált. A forradalmi és napóleoni Franciaország hadseregéről, illetve a korabeli háborúk jellegzetességeiről alkotott képe döntően a hadviselés praxisából, a katonáskodáshoz és háborúhoz köthető élményekből,⁷⁰⁷ kisebb részben pedig olvasmányélményeiből, a tág értelemben vett hadtudományi és (had)történeti irodalomból táplálkozott.⁷⁰⁸ Az előbbieket mindenekelőtt a reguláris hadsereg kötelékében, két igen különböző presztízsű, harcértékű és szerepű ezredben leszolgált időszakhoz kötődtek: egyfelől az 1796-os milánói garnizonszolgálathoz és az ezt követő francia fogsághoz, másfelől a rajnai front 1798–99-es eseményeihez.⁷⁰⁹

Az első koalíciós háború folyamán Kisfaludy az első garnizonezred tisztjeként Milánó ostrománál találkozott először közvetlenül az itáliai fronton 1796. április-májusban sikert sikerre halmozó ifjú Bonaparte tábornok vezette Itáliai Hadsereggel (*Armée d'Italie*) és szembesült annak sajátos, a császári-királyi hadsereggel, különösen egy alacsony presztízsű és harcértékű garnizonezreddel összevetve újdonságnak tűnő mentalitásával. Az 1796-os észak-itáliai katonáskodás tapasztalata alapvetően egy vereség-narratíva keretei között az új típusú, életképes francia hadsereg, illetve az erősen tradicionalista, túlbürokratizált, nehézkes és dezorganizálódó császári-királyi reguláris katonaság imágójának antagonizmusára épült, melyet erősített az alacsony presztízsű ezredben, büntetésként megélt szolgálat is

Kisfaludyt 1797-ben Oliver Wallis német sorgyalozezredébe helyezték át, ami az első garnizonezred büntetőszolgálatához képest ugyan előrelépést jelentett az ifjú tiszt számára, ugyanakkor árnyoldalai is voltak: „mintegy kiszakasztva Nemzetéből, az egész Ezerednél egyedül maga lévén Magyar, lehetetlen volt helyzetével barátkoznia; a' gyalogságnál szolgálat egyéberánt sem lévén kedvére. Az 1799diki háborúban a' Rajnai

⁷⁰⁷ A korszak közkatonaíra jellemző motivációk jellegéhez, ezek tudatos alakításához lásd: BERKOVICH 2016, 2017; GERMANI 2016. E kutatási téma jelentőségéhez: KUIJPERS–VAN DER HAVEN 2016b; STURKENBOOM 2016.

⁷⁰⁸ Kisfaludy Sándor OSZK-ban őrzött könyvtárában számos, a szélesebb értelemben vett hadtudományhoz sorolható munkát találhatunk. Kisfaludy hadtudományi műveltségének rekonstrukciója katonai tapasztalatainak és könyvtárának tükrében külön tanulmányt igényelne.

⁷⁰⁹ Az irodalmi igényrel, részben egyidejű forrásokra (levelezések, naplóbejegyzések, olvasmányjegyzetek) támaszkodva létrehozott ego-dokumentumokban rögzített háborús tapasztalatok korpuszát a nyomtatásban először 1801-ben megjelent *Kesergő szerelem* mellett a Kisfaludy életében kéziratban maradt (de feltehetően egy időben kiadásra szánt), szépirodalmi igényrel megformált, így minden bizonnyal számos fikciós elemet is tartalmazó autobiografikus-jellegű ego-dokumentumai (*Napló és francia fogságom, Két szerető szív története*, illetve az ezekhez készített jegyzetek) jelentik. Ehhez lásd: KISFALUDY 1997 és DEBRECZENI 1997.

Hadtestnek, az *Osterachi*, *Stockachi*, *Winterthuri*, és *Zürichi* nagy és véres, de szerencsés ütközetekben, harczoló Tagja volt.”⁷¹⁰ Kisfaludy az osztrák fél számára egy sokáig igen sikeres hadjáratban vett részt, szemben az 1796-os naplóban vázolt itáliai eseményekkel. Az első koalíciós háború tapasztalataiból okulva ekkor a császári-királyi hadsereget a lehető legnagyobb mértékben mozgósították. 1797-et követően indult meg a főherceg nevéhez köthető hadseregreform, amelynek nyomán az osztrákok alapvetően alakították át a harcászatot és alkalmazták programszerűen a magasabbegység-szervezetet.⁷¹¹

Franciaországban, a forradalom tehát számos jelentős változást hozott a hadsereget, valamint a hadsereg, az állam és a társadalom közötti viszonyokat illetően. A folyamatot a szakirodalom alapján öt nagyobb szakaszra oszthatjuk föl. (1) 1789 és 1792 között külső fenyegetettséggel igen, fegyveres konfliktussal még nem kellett szembenéznie az államnak. Megindult a régi vonalhadereg átalakítása, az uralkodónak való alárendeltség helyett szorosabbra fonva a katonaságot az államhoz és a társadalomhoz fűző szálakat. A katonai „rend” tagjait a polgári jogokon és kötelességeken keresztül integrálták a társadalomba, továbbá a burzsoáziából létrehozták a nemzeti gárdákat. (2) A rendszeres hadügyi reform szükségét 1792, a francia hadüzenet követő osztrák és porosz intervenció teremtette meg. Ideológiai jelentőséggel bírt az 1792. július 11-én, Poroszország háborúba lépésére válaszul a „haza veszélyben” – *la patrie en danger* – deklarációja. A hadsereg demokratikus és meritokratikus elvek mentén szerveződött. Igyekeztek a professzionalizmust megtestesítő vonalhadereg és a forradalmi lelkesedést hordozó nemzeti gárda zászlóaljait összekapcsolni és együttesen alkalmazni. (3) A háború növekvő emberigényét pótlandó, illetve a hátszág támogatásának megerősítésére már 1793 februárjában jelentős mozgósítást hajtottak végre. Ezt augusztus 16-án a korszak legérdekesebb katonai kísérlete, egyben a nemzetépítés hatékony eszköze, a tömeges mozgósítás, a *levée en masse* deklarációja követte, amely a 18 és 25 év közötti korosztályba tartozó fiatal, nőtlen vagy gyermektelen özvegy férfiakat kötelezte bevonulásra. Ugyanakkor a dekrétum az egész társadalmat igyekezett a háború szolgálatába állítani, a differenciált „hazafias” kötelességeken keresztül bevonva még a nőket és gyermekeket is a mobilizációba. A mozgósítás katonáskodást illető egyik legfontosabb eleme a „polgár-katona” eszméjének artikulációja és gyakorlati megvalósítása jelentette.

(4) A tömeges mozgósítás ugyan mind a hadsereg létszámára, mind a háború támogatottságára nézve jelentős hatást gyakorolt, ugyanakkor rendkívüli intézkedés volt. Az

⁷¹⁰ KSÉ, 194. Sorrendben: 1799. márc. 21., márc. 25., máj. 27., jún. 4–7.

⁷¹¹ NAGY-L. 2013, 328–342, 252, 261–265.

intézményesített sorozást csak akkor vezették be, mikor világossá vált, hogy a hazafias lelkesedés önmagában már nem elégséges a hadsereg kiegészítésére.⁷¹² A drasztikus, de egyes elemeiben már előkészített változás az 1798. szeptember 5-én elfogadott Jourdan-(Delbrel)-törvényben (*loi Jourdan-Delbrel*) öltött testet, melynek betérjesztője azonos volt a későbbi Dunai Hadsereg főparancsnokával. A törvény a hadsereg pusztán önkéntesek által már nem kivitelezhető utánpótlását volt hivatott biztosítani a „valamennyi, húsz és huszonöt év közötti francia férfira” kiterjedő, s a fegyverképes lakosságot öt osztályba soroló állandó és rendszeres konskripció bevezetésével. A törvény értelmében újoncként mindig először a legfiatalabb csoportba tartozókat hívták be először, majd így haladtak az idősebbek felé. A Jourdan-törvény azonban valódi általános hadkötelezettséget teremtett, s preambulumban ennek szilárd ideológiai alapot is igyekezett biztosítani, mikor az állampolgárságot és a katonai szolgálat köteleességét összekötve leszögezte, hogy: „Minden francia férfi katona, s önmagának tartozik azzal, hogy megvédi hazáját.”⁷¹³ Ezzel tulajdonképpen úgy igyekezett ütőképes hadsereget adni a kormányzat kezébe, hogy közben fenntartotta a forradalomnak azt a fikcióját, hogy a háborúkat polgárokból álló hadseregek vívják a közjó érdekében. A törvény később, kisebb módosításokkal a konzulátus, majd a császárság alatt is a francia katonai stratégia központjában állt, ugyanakkor az általános hadkötelezettség a háborúk fokozódó újoncigénye miatt ellenállást is kiváltott a vidéki lakosság részéről (nem véletlenül kapta a francia parasztoktól a pejoratív „véradó” gúnynevet), amit a hatóságok karhatalmi eszközökkel igyekeztek letörni.⁷¹⁴

(5) Végül Napóleon az 1798-at követően létrehozott konskripció rendszerét finomította, eszközként felhasználva a forradalom által létrehozott intézményeket és gyakorlatokat, s kiterjesztve érvényét a Franciaország által megszállt területek férfilakosságára is. A társadalom mozgósítását – amelynek csúcspontját az 1793-as *levée en masse* jelentette – az időszakban fölváltotta a hadseregen keresztül érvényesíthető társadalmi mobilitás eszméje: a gyors katonai karrier tömegek számára vált valódi alternatívává.⁷¹⁵ A forradalom széleskörű katonai-politikai mozgósítását és az ehhez kapcsolódó erényalapú polgári-katonai ideológiát⁷¹⁶ követően már az első direktórium alatt megindult a hadsereg „morális evolúciója”. Ennek eredményeképp az előbbi fokozatosan, s mindenekelőtt az

⁷¹² A folyamathoz és szakaszaihoz hosszú időtartamú összehasonlító perspektívában, lásd: MJØSET–VAN HOLDE 2002, 29–32.

⁷¹³ A törvénytörvény részletének magyar fordításához: HAHNER 1999, 484–487.

⁷¹⁴ FORREST 2012.

⁷¹⁵ MJØSET–VAN HOLDE 2002, 32–33.

⁷¹⁶ A katonai motiváció új típusának kiépítéséről részletesen lásd: LYNN 1996.

emelkedő Bonaparte hatására egy sajátos, az egyéni ambíciók testületi, illetve Napóleon személyéhez tapadó hadvezéri és császári anyagi, valamint szimbolikus jutalmazásokon, kitüntéseken keresztül történő elismeréstől függő becsületfogalomnak és a társadalomtól elkülönült professzionális *esprit de corps*-nak adta át a helyét.⁷¹⁷

A *Hazaifüi Szózat* vonatkozó megjegyzései tehát egy hosszabb időszak francia hadszervezeti változásaira adott, korábbi harctéri tapasztalatok, közvetett információk és olvasmányok alapján megfogalmazódó reflexiókat sűrítik magukba. Kisfaludynak a forradalom, illetve az új típusú háborúk dinamikájának értelmezésére tett kísérlete bizonyos elemeiben emlékeztet arra, amit Friedrich von Gentz 1801-es könyvében olvashattunk.⁷¹⁸ Kisfaludy naplójában a hadviselés és a forradalom innovációira való rácsodálkozás, az elismerés és az adaptáció tónusai mellett a forradalmi hadsereg tevékenységének visszásságait – elsősorban brutalitását – élesen kritizáló szemlélet is jelen volt. A *Hazaifüi Szózat* csorbíthatlan kézírataiban a forradalommal és a forradalmi hadviseléssel, illetve Napóleonnal és hadseregével kapcsolatos kritika ebben az explicit értelemben hiányzott. Kisfaludy azonban a francia nemzet, Napóleon nagyságát, a francia seregek hatékonyságát méltatva részletes képét nyújtotta a háború kegyetlenségének és azoknak a gyökeres, negatívan észlelt változásoknak, melyek Franciaország katonai expanziója nyomán a hagyományos európai nemzetközi rendet és az egyes államok belső politikai viszonyait illetően bekövetkeztek.

A (nemesi) nemzetre vonatkoztatott „entuziazmus” politikai-társadalmi kontextusban való használatára elsőként az 1790–91-es röpiratirodalom szolgáltat példákat. Leopold Alois Hoffmann *Babel* című nemességellenes pamfletjében egyértelműen a „rajongás” negatív jelentéstartalmával telítődött: a nemesi ellenzéki mozgalom körében „egyenruhákkal, koronaórségekkel és mindenféle érzékekre ható limlommal való vásári színjátékokat találtak fel, hogy erről az oldalról az ifjúságot és minden szívesen sodródó gyenge fejeket belerángassanak a nemzeti entuziazmus forgószelébe” („in den Wirbelwind des National-Entuziasmus”).⁷¹⁹ Ugyanebből az időből a kifejezés inkább pozitív értelmű alkalmazására Decsy Sándornál találhatunk példát, aki *Pannóniai Fénikszében* a nemzet királyhoz, illetve a magyar nyelvhez való viszonyával kapcsolatban „forró indulat”-ként, illetve „forró buzgóság”-ként magyarítva használta a szót, zárójelben megadva az idegen eredetét. Decsy ugyanakkor

⁷¹⁷ LYNN 1989, 157–161.

⁷¹⁸ GENTZ 1801.

⁷¹⁹ HOFFMANN 1790, 12.

nem kevés szkepszissel hangsúlyozta, hogy az utóbbi csak szalmaláng, nem igaz „hajlandóság” eredménye, ugyanis a nemesi szabadságok elvesztésétől való félelem jelentette az indítóokát.⁷²⁰

Az „Enthusiazmus” Kisfaludy röpiratában egyértelműen affirmatív jelentéstartalmat hordozó kifejezés, azaz a kanti politikai episztemológia megkülönböztetésével élve „Enthusiazmus”, nem pedig „Schwärmertum”.⁷²¹ Ezt a fogalmi elhatárolást érvényesítette az „Enthusiazmus” → „Lelkesülés” szócikkben a *Közhasznu Esmeretek Tára* is, mely a terminust a következőképpen definiálta: „a’ léleknek, ’s leginkább a’ képzelő erőnek és érzésnek mód nélkül nélkül való izgékonyága, melly szerint az ember mintegy felsőbb lelket képzel magában lenni, melly szüntelen munkál benne”. Majd elkülönítette „a’ tiszta szellemü enthusiazmust, melly erkölcsi bizonyos tárgyra törekszik”, „a’ rajoskodástól”, azaz rajongástól, „melly mindig egy zavart állapotot tesz fel a’ lélekben, mellynek mind tárgya mind célja homályos keverék, ’s azért mindenkor veszedelmes is”.⁷²² Kisfaludy röpiratának egyetlen helyét, ahol a kifejezés végül bent maradhatott a nyomtatásra került szövegváltozatban, német fordításában Schedius is „Enthusiazmus”-szal adta vissza.⁷²³ A jelzős szerkezet affirmatív használata egyébként a korabeli német politikai nyelvben is ismert volt („National Enthusiazmus”).

A franciákra tett első utalásával Kisfaludy tulajdonképpen a forradalmi mobilizáció dinamikáját ragadta meg, azt a folyamatot, melynek során a nép tömegei ideiglenes jelleggel civilekből katonákká váltak. Eszerint a francia népet korábbi elpuhult állapotából (ami jellemző auto- és heterosztereotípiát volt a korabeli magyarországi politikai diskurzusban is) a honvédelmi célú általános mozgósítás, illetve az általános hadkötelezettség bevezetése (feltehetően mindenekelőtt a *levée en masse*, illetve a Jourdan-törvény eredményeire gondolt) ragadta ki, temporális dimenzióját tekintve rövid idő alatt, megteremtve a „Nemzeti Enthusiazmus” bázisát, s ezen keresztül a nemzet tömegekre alapozott katonai erejét. A forradalom tehát ebben az értelmezésben képes volt arra, hogy a társadalom honvédelmi célú militarizációja nyomán kialakuló nemzeti lelkesedésen keresztül igen gyorsan fordítsa vissza az elpuhultságban – azaz a vitézi erények hiányában – megnyilvánuló kollektív hanyatlás állapotát. Intézményes értelemben a francia minta épp hasonlóságánál, a mozgósítás általános

⁷²⁰ DECSY 1790, 63, 142.

⁷²¹ SCHRAMKE 2018, 127–134.

⁷²² KET VII, 440.

⁷²³ PW, 11.

jellegénél és gyorsaságánál fogva válhatott példaszerűvé a csak az utolsó pillanatban mobilizált, rövid kiképzés után a harctérre küldött 1809-es magyar inszurrekció számára. Kisfaludy a hagyományos magyar és a modern francia hadszervezeti formák közötti rokonságot azzal nyomatékosította, hogy az idegen és innovatív jelenséget kulturálisan lefordította: a magyar jogi-politikai nyelv bevett terminusával ragadta meg és tette ismerőssé. Ezzel egyúttal a nemesi felkelés régi rendi intézményét egy franciához hasonló tömeges, nemzeti lelkesültséget keltő mozgósítás potenciáljával ruházta fel. A röpirat végén diverzifikálta ezt képet, összekötve a francia forradalom közelmúltját a napóleoni háborúk jelenének tapasztalatával. E narratíva szerint a véres polgárháborús helyzetként jellemzett forradalom során – az előbbi rész kontextusában szemlélve: múltját tekintve dicsőséges, de közvetlenül 1789-et megelőzően már elpuhult – francia nemzetben kialakult ugyan a vitézség erénye, de ez nem ismert korlátokat, „szilaj” volt. Ezt a féktelenséget a következő lépésben Napóleon szabályozta meg, aki alatt Franciaország elérte politikai-katonai hatalmának csúcsát.

A francia és a magyar nemzet története, az egykori magyar katonák és a jelen francia hadseregének kvalitásai között – túl a fenti, inszurrekcióra vonatkozó fejtegetésen – Kisfaludy több alkalommal is párhuzamot vont. Az osztrák örökösödési háborúról szóló kihúzott részben, az 1741-ben Mária Teréziának megajánlott felkelés katonai jelentőségét felnagyítva hasonlította egymáshoz a Németországban egykor harcoló magyarokat és jelenben „győzedelmes Francia katoná”-t.⁷²⁴ A zárófejezetben pedig serkentő például állította Napóleont és hadseregét a magyarok elé: „Valóban minden vitézi lelkű Magyaroknak csudálni kell Napóleont, – minden büszke Magyaroknak irigyelni kell a’ Francziáknak vitéz tetteiket; – hah! Sírunk kellene, hogy midőn a’ Francziák a’ Világnak uraivá lesznek, mi, Magyarok, kiket hajdan a’ Világ szinten így csudált, tünynán, fejünket csóválljuk, és szinte alig hiszszük, a’ mit hajdan dicső Eleink míveltek, és a’ Francziák most mívelnek”.⁷²⁵

Mint szó esett róla, a nádor „cenzúrájának” köszönhetően a röpiratból sok más érzékenynek minősített hely között a forradalom megzabolázójaként és katonai géniusként ábrázolt Napóleon hadseregszervezési és hadvezéri tehetségét, a francia katonák vitézségét méltató mondatok mind kihúzásra kerültek. A Kisfaludy által kialakított képet érdemes a korabeli magyarországi politikai-háborús diskurzusok szélesebb kontextusában elhelyezni. A háborús-inszurrekciós propaganda által megalkotott ellenségkép változásának két nagyobb szakaszát különböztethetjük meg. A köztársasággal vívott első koalíciós háború idején fegyverbe szólított inszurrekció (1797) propagandájában a francia hadsereg alapvetően

⁷²⁴ FENYŐ 1957, 276.

⁷²⁵ FENYŐ 1957, 277.

a veszélyes forradalmi eszmék hordozójaként, a hagyományos társadalmi-politikai-vallási rendre jelentett fenyegetésként jelent meg, egyúttal a mobilizációs retorika az egyházellenes intézkedések hírére erőteljesen „vallásháborús” tartalmakkal töltődött fel. A későbbi felkelések mozgósító irodalmának ellenséggépe Napóleon felemelkedésével individualizálódott: az első konzulban, majd császársban a világalomra törekvő, „gőgös” hódítót, hadseregében pedig személyes ambícióinak (hatékony) eszközt látták. Különösen 1809-ben a Napóleon személyével kapcsolatban (bár gyakorta nem írták le a nevét) igen durván fogalmazó költemények nem csupán kéziratban terjedtek, de esetenként nyomtatásban is megjelenhettek. Például Kreskay Imre egykori pálos költőnek a császár lenyakazására felszólító munkája igen szélsőséges esetét jelenti a Napóleonnal szembeni verses propagandának.⁷²⁶

Magyarországon azonban ennek dacára sem alakult ki a forradalmi, illetve a napóleoni háborúk idején a franciákkal kapcsolatban olyan típusú „nemzeti” ellenséggép, mint amit Poroszországban a felszabadító háborúk időszakának (1813–15) patrióta-nemzeti propagandájában a német értelmiség kimunkált és az állam mobilizációs céllal hasznosított, majd pedig a nemzetépítés során mélyen beépült a kollektív identitás alapmintázataiba is.⁷²⁷ A korabeli magyarországi és európai kontextusban a franciákra vonatkozó, nádor által Kisfaludy kéziratából kihúzott helyek eredetiségét az adja, hogy azok Napóleon mint sikeres hadvezér személyével, illetve kollektíven a forradalmi hadsereggel és a *Grande Armée*-vel kapcsolatos nagyrebecsülést és a szelektív mintakövetés szükségességét fejezték ki. Ahogyan egyébként Kisfaludy, naplójának tanúsága szerint, a direktórium szabad vallásgyakorlással összekapcsolódó republikánus állami-nemzeti ünnepkultúrájában, illetve a görögöket és rómaiakat imitáló, ifjak számára rendezett harcias versenyekben, játékokban olyan eszközöket látott, melyeket a magyarországi körülményekre is kívánatos lenne adaptálni.

3.2.8. *Nemzeti csinosodás és a nemesség katonai erényei*

Kisfaludy a katonai eredet történeti mítoszához és az ehhez illeszkedő harcias-maszkulin nemzetkarakterológiához igazodva a vitézséget a nemesség alaperényeként kezelte. Ugyanakkor a röpirat már a legelején tudatosította azt a helyzetet, hogy a múlttal ellentétben a jelenben a politikai közösség tagjai közül sokan immár nem kizárólag a katonáskodásnak szentelik az életüket, így egy potenciális nemesi felkelés „egygyik felét” mint „kimiveltt

⁷²⁶ A kérdés áttekintéséhez Kreskay Imre háborúhoz kapcsolódó életműve kapcsán lásd: NAGY 2019, 213–219.

⁷²⁷ Részletesen lásd: HAGEMANN 2004; JEISMANN 1992.

lelkű, és elméjű bátor férjfiakat”, „másik felét pedig, mint erős karú, bátor bajnokokat” mutatta be.⁷²⁸ A katonáskodó nemesség ethoszának és a nemzet állapotának a külső körülmények hatására történt átalakulásával részletesen a röpirat a 15–16. fejezetei foglalkoztak. Itt Kisfaludy tulajdonképpen a béke nyomán bekövetkező változásokat mint a „csinosodás” eredményeit értelmezte és ezeknek a közösség szempontjából ambivalens mivoltára hívta fel a figyelmet.

A korabeli szóhasználattal „csinosodásnak”, a mai tudományosságban általában – az angol *politeness* nyomán – „csiszoltságnak” nevezett politikai nyelv, perspektíva vagy Bodrogi Ferenc Máté kifejezésével élve „kis episztémé”, melyet a rugalmas definíció szerint „számos különféle diszkurzív szólam konstituál, társadalmi rétegzettségét tekintve is igen heterogén módon”⁷²⁹ ugyanarra a Magyarországon a 18. század második felében a nyugat-európai (döntően német) kulturális transfereknek köszönhetően megjelent perfekcionista-civilizatorikus társadalmi fejlődéskoncepcióra utal.⁷³⁰ S. Varga Pál szerint Szilágyi Márton mutatott rá Kármán József kapcsán, hogy „a csinosodás fogalma a pallérozódás (»politura«), a kiművelés értelmében vett kultúra fogalmának felel meg, s háttérében a német *Bildung* áll”.⁷³¹ Kisfaludy értelmezésének lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy egyfelől a maga korában részben e szemlélet keretei között észlelte, írta le a változásokat mint a nemzetre vonatkoztatott sokoldalú fejlődést, másfelől a szorongató külső körülményekre hivatkozva arra is figyelmeztetett, hogy továbbra is szükséges a nemesség régi katonai erényeinek a fenntartása, mert ezek nélkül egy háborús krízishelyzet az alkotmány és a nemzet megmaradását is fenyegeti.

Kisfaludy hosszabb történeti távlatban úgy találta, hogy a közösség civilizálódási folyamatban való lemaradásának oka az a szakadás volt, mely a középkorban Hunyadi Mátyás halálával és II. Ulászló trónra kerülésével állt be. Az általa egy helyütt „Elfelejthetetlen”-ként említett, a „Magyarok” által Hunyadi János iránt érzett hálából megválasztott Mátyás eszményített királysága alatt a „Nemzet” nemcsak „hatalmára, erejére, birodalmára és hadi szerencséjére nézve” volt az elsők között Európában, de a király „a’ Magyaroknak lelki tehetségeit is úgy iparkodott művelni, és csinosítani”. Uralkodása idején tehát egyaránt sikeresen zajlott a közösség hatalmi-politikai és katonai téren való gyarapodása és a kultúra értelmében

⁷²⁸ HSz, 11.

⁷²⁹ BODROGI 2019, 45, 65.

⁷³⁰ A fogalom magyarországi recepciójának összefoglalásához újabban: TAKÁTS 2013; BODROGI 2019, illetve 2012, 63–67, 175–188. Kármán József *A’ Nemzet Tsinosodása* című munkája kapcsán a fogalom korabeli használatának és használóinak körét rekonstruálja: SZILÁGYI 1999, 404–412. Én a továbbiakban azért a „csinosodás” kifejezést használom, mert Kisfaludy fogalomhasználatához ez áll közelebb.

⁷³¹ S. VARGA 2005, 317.

vett haladása. E felfogás szerint az egyes nemzetek hatalmának ugrásszerű növekedése és civilizálódásuk mindenekelőtt egy-egy nagy államférfi teljesítményéhez, aktív politikájához köthető: Mátyás az antikvitásból a görög (athéni) Periklészsel és a római Augustusszal, az újabb európai történelemből pedig az orosz I. Péterrel, a francia XIV. Lajossal és a porosz II. Friggyessel került egy sorba. Kisfaludy szerint a Mátyás királyságában rejlő történelmi lehetőség csak korlátozottan aktualizálódhatott, ha uralma nem szakadt volna meg, akkor „a’ Magyar Nemzetet ma a’ Culturának azon magas pontján szemlélné a’ Világ, mellyen hajdan a’ Görögök, és Rómaiak tündöklöttek”, „Buda Athénává, Rómává vált volna nem sokára”. Magyarországon tehát a korabeli európai államoknál hamarabb tűnt fel az a nagy uralkodó, aki rövid idő alatt lehetett képes a görög-római antikvitás ideálját közelítő folyamatban nagy lépések megtételére. Mátyásnak a humanista udvar kialakítására tett törekvései a csinosodás történeti perspektívájában, annak különböző aspektusaiként értelmeződtek: „a’ Tudósokat, Szépmestereket, és Kézmivéseket” Európa minden tájáról, különösen Olaszországból Budára csábította” és Európában egyedülálló „sok ezerekből álló” könyvtárat hozott létre, aminek eredményeképp „Hazánkban, ’s kivált a’ Királyi udvarban virágzottak leginkább a’ tudományok, szépesterségek, és kézmívék”.⁷³² Kisfaludy ezt követően Mátyás uralmának katonai oldalát, a hadszervezetet és harcászatot tárgyalta a röpirat szűkebb tárgya, az inszurrekció szempontjából a Keresztury-féle könyvből átvett idézeteken keresztül.

A röpirat jelenében az uralkodó mellett az országot ismét egy nagy, a nemzet ügye iránt elkötelezett államférfi kormányozta: József főherceg, akit Kisfaludy a kéziratok egyik kihúzott helyén explicite is úgy mutatott be, mint a mátyási szellemiség képviselőjét és a középkorban részben Hunyadi Mátyás korai halála, részben az azt „követő mostoha körülmények és idők miatt félbe szakadt” törekvések folytatóját.⁷³³ A nádor „munkás életének minden napját nemzetünknek javára, szerencséjére, dicsőségére, – tüzelméjének minden gondolattya a’ Hazának boldogságára, virágzására fordította, és nagy szívének minden érzeménnyével a’ Magyar Nemzetet öleli, és ápolgattya”. A főherceg „hatalmas Pártfogásának” és Ferenc királynál való közbenjárásának köszönhető, az anyanyelv „virágzása, csinosodása”, „a’ nemzeti Culturának előmenetele, a’ Nemzeti Léleknek felemelkedése, a’ Nemzetnek boldogságára, dicsőségére, vitézségére czélzó Intézetek, alkotványok, a’ millyenek a’ *Nemzeti Muzeum, a’ Katona Oskola*”.⁷³⁴ A kiemelkedő államférfi által aktívan előmozdított

⁷³² HSz, 39–40.

⁷³³ VISZOTA 1909, 422.

⁷³⁴ HSz, 113–114.

haladás itt politikai mezőben, a nemzet referenciális keretében jelent meg, s magában foglalta úgy a kulturális, mint a katonai célú intézményépítést. A király után az ország legfőbb közjogi méltósága, Habsburg-Lotharingiai József főherceg ezáltal a Mátyás politikájából elvonatkoztatott nemzeti királyság eszméjének reprezentánsaként jelent meg, bár a fenti rész kihagyásával ez a gondolat a nyomtatványban sokat veszített explicit jellegéből. Kisfaludy önjáró kultuszépítő törekvéseinek azonban több ponton maga az érintett szabott korlátokat, mérsékelve a laudáció részben egyszerűen túlzónak, részben a király helyzetére nézve érzékenynek (Mátyás-analógia, „Árpádunk” megszólítás) talált elemeit. Egyébként a főherceg I. Ferencre nézve az antikizáló komparáció alakzatát („ez a Titus”) is mindkét helyütt lenyeste.⁷³⁵ Kisfaludynak a kéziratokban eredetileg alkalmazott eljárása annyiban is érdekes, hogy míg a nádor alakja a magyar történelem nagy alakjaival való összehasonlításban egyértelműen nemzetiesedett, addig az I. Ferenc nagyságát a római históriából vett példán keresztül megvilágító amplifikáció, különösen az előbbi argumentáció tükrében némiképp távolította is a Habsburg király személyét a nemzettől.

Kisfaludy a röpiratban mindössze két, mindazonáltal igen jelentős említést tett expliciten a nemzet és a nyelv kapcsolatára nézve. Mindkettő az utolsó hosszabb fejezetben található. Elsőként Európának a francia forradalom és a háborúk következtében megváltozott helyzetét jellemezve, egy mellérendelő szerkezetben említette a sajátos szokások, nyelvek és emberi természet által konstituált nemzetek és az ezekre tekintet nélkül létrehozott új politikai keretek viszonyát: „[a]’ régi szokás, egy anyanyelv, hasonló embertermészet által öszvekött nemzetek elszagatva, széjjel osztva, új határok és törvények közé vannak szorítottva, új koronák alá vannak nyomva”.⁷³⁶ Itt tehát általánosabb értelemben véve, az anyanyelvre mint az európai nemzetek kohézióját biztosító tényezők egyikére utalt. A másik helyen, azaz a fentebbi, a nemzetre vonatkoztatott csinosodással kapcsolatos érvelésben a magyar mint anyanyelv már nem csupán a nemzet egyik, de elsődleges konstitutív tényezőjeként jelent meg: annak „virágzása, csinosodása” nélkül ugyanis Kisfaludy szerint „egy Nemzet, melly nélkül Magyarok soha sem lehetnének”.⁷³⁷ Ezen a ponton a csinosodás perspektívája a nyelvi-kulturális alapozottságú nemzetfogalommal és a nemzetépítés erős intézményi dimenzióval rendelkező programjával és folyamataival kapcsolódott össze, ami a hagyományos rendi eredetközösségi narratívát meghaladva egy új típusú nacionalista logika kialakulása felé mutatott.

⁷³⁵ VISZOTA 1909, 421.

⁷³⁶ HSz, 105.

⁷³⁷ HSz, 113.

Az intó-buzdító szándékoknak alárendelve és a nagy (had)történeti narratívába illesztve a röpirat 16. fejezete a korban jól ismert toposzok mozgósításával a hosszú békeállapotok nemzetekre gyakorolt pozitív és negatív hatásaival foglalkozott. Kisfaludy egyfelől konstataulta, hogy „a’ Nemzetek’ boldogsága, fénnye, a’ békességnek gyümölcsei” („a’ Hazának míveltetése”, jóléte, a tudományok, a kereskedelem, a szépművészetek virágzása, az ipar tökéletesedése, s egyáltalán „a’ Nemzetnek lelki, és erkölcsi csinosodása”), azaz a béke a fenti értelemben a nemzetre vonatkoztatott csinosodásnak az előfeltételeként jelent meg. Másfelől viszont egy pesszimista-realista antropológia jegyében arra is figyelmeztetett, hogy az emberi természet gyarlóságából fakadó indulatok időről-időre szükségszerűen háborúhoz vezetnek. A klasszikus republikanizmus nyelvére emlékeztető módon argumentálva igyekezett felhívni olvasóinak figyelmét arra, hogy a túlságosan hosszú békeidőszak „ártalmára van a’ nemzeteknek”. Eszerint a békesség pozitív hozadékaival súlyos ódiomok járnak együtt, melyek „a’ nemzetnek az önnön fenntartására legszükségesebb virtussait, a’ nemzeti lelkeséget, vitézséget lassanként megemészti”. Kisfaludy az ókori birodalmak bukásának paradigmikus mintájára utalva a hanyatlás okaiként „a’ hívság, puhaság, luxus, túnyaság, bátortalanság” elharapózását jelölte meg, melyeket a katonai erények megromlására intő klasszicizáló ódaköltészet hazai mesterének, Virág Benedeknek a soraival nyomatékosított.⁷³⁸

E keretek között a röpirat úgy értelmezte Mária Terézia uralkodását, hogy az osztrák örökösödési háborút és az 1741-es inszurrekciót követően a magyar nemzet ugyan hosszú ideig élvezte a békesség áldásait, de „a’ Magyar Nemességnek szinte két nemzése igen elpuhult, eltúnyult, elerőtlenedett, bár ha megcsinosodott is”. Ezen a ponton Kisfaludy világosan szembeállította a békés időszakban felnőtt, ugyan civilizáltabbá vált, de a fegyverforgatástól elszokott nemzedékek csiszoltabb erkölceit és szokásait, a „szittyá eredetű” nemesség normatív erővel bíró katonai múltjával és erényeivel. A pesszimista antropológiából következően tehát a békeidőszakok következményeképp zajló változásokat valamivel korrigálni volt szükséges. Kisfaludy ezen a ponton nemcsak a csinosodásnak mint tudatos és öntudatlan tevékenységekből összeálló folyamatnak a nemesség hagyományos ethoszára jelentett veszélyeivel foglalkozott, de explicite vitába szállt a normatív csinosodás-diskurzus proponenseinek főbb tételeivel is, anélkül azonban, hogy bármelyiküket is megnevezte volna.

⁷³⁸ HSz, 84–86.

3.2.9. *Politikai gazdaságtan és agrárius-katonai norma*

Kisfaludy a 16. fejezetben a nemesi nemzet karakteréről szóló érveléshez, illetve a csinosodás-diskurzushoz kapcsolódva egy politikai gazdaságtani okfejtést adott elő, melyben a kereskedelem és a földművelés problémáját taglalta. Úgy látta, hogy tíz-tizenöt éve (tehát nagyjából a francia háborúk időszakával egybeesően) „a’ Magyar Nemzetet [...] egészen a’ gazdálkodásnak, és kereskedésnek lelke szállotta meg”. A tapasztalatok által igazoltnak tekintette a stadiális jellegű gazdasági progressziót, azaz hogy „igen nagy lépéseket” tett az ország ezeken a területeken, s „mind a’ Magyar Nemesség, mind a’ parasztság előbbi restségéből fel[el]evenedvén [...] jobban iparkodik, serénykedik, ’s napról napra gyarapodván mind gazdasága, mind értéke sokkal jobb állapotban vagyon, mint sem előbb vala”.⁷³⁹ A röpirat tehát tulajdonképpen – mintegy kiegészítve a békés időszakokra jellemző gazdasági fejlődésről alkotott képet – a háború, majd 1806-tól kontinentális zárlat hatására kialakuló agrárkonjunktúra, illetve a kereskedelem felértékelődésének pozitív hatásait regisztrálta a döntően mezőgazdasági termelésből elő magyar lakosságot illetően. Az érvelés külön hangsúlyozta a hazai agrárexport jelentékeny növekedését, amelynek eredményeképpen pénz áramlott az országba. Kisfaludy számára a mezőgazdasági termékek iránti kereslet növekedése a korszak napi tapasztalatát jelentette, saját gazdasága, melyet távollétében feleségén, Szegedy Rózán keresztül tartott kézben, jelentős részben éppen a hadsereg igényeiből fakadó keresletnövekedésből profitált.

A röpirat a hazai mezőgazdaságot illető pozitív fejleményeket – melyek mint láttuk, a rendi határokat átmetszve, kedvezően érintették a társadalom legnagyobb részét – áttekintve úgy fogalmazott, hogy Magyarország is eljutott „azon két kútfőhez, mellyből a’ nemzetek, országok’ tehetsége, gazdagsága, szerencséje, ereje, hatalma eredni szokott”, a gazdálkodáshoz és kereskedéshez. A gazdasági siker mintaországa Kisfaludy szerint a „nem nagy, de [...] leggazdagabb, ’s legtehetősebb” Anglia volt, amelyről úgy vélte, hogy döntően a kereskedelemre épített erejének köszönhetően egyedül volt képes Európában Franciaországgal szembeszegülni. A kereskedelem és a mezőgazdaság fejlődésének kérdését illetően azonban Kisfaludy, részben a nemzeti karakterre, részben a földrajzi adottságokra hivatkozó érveléssel, agrárius álláspontra helyezkedett, mikor úgy argumentált, hogy a „Magyar Nemzetnek Gyéniussa nem annyira hajlandó a’ kereskedésre, és kalmárkodásra, mint a’ gazdálkodásra”, továbbá, hogy az ország termékenysége (lényegében a *fertilitas Pannoniae* topo-

⁷³⁹ HSz, 88–89.

szát elevenítve fel) és a terményekből származó „haszon” is ezt indokolja. A szabad polgárhoz méltó élet és a földművelés normatív összekapcsolását Kisfaludy Cicero *A kötelességekről* írott munkájából vett szentenciaszerű idézettel nyomatékosította.⁷⁴⁰ A cicerói osztályozásban a „mesterségek és kereseti lehetőségek” az alapján kerülnek értékelésre, hogy mennyire méltók a „szabad emberhez” méltó – „tisztességtelen” tengelyen kerülnek értékelésre: eszerint többek között „nem méltó és alantas mindenféle bérmunkás keresete, mivel erőki-fejtését [...] fizetik meg”, a kézműipar és a kiskereskedelem, ugyanakkor a nagykereskedelem „nem éppen megvetendő”, elismeréssel szól a nyereségéből a „földjeire és birtokaira” visszavonuló kereskedőről, de „a hasznot hajtó dolgok közül semmi se jobb, gyümölcsözőbb, kellemesebb és méltóbb egy szabad emberhez, mint a földművelés”.⁷⁴¹ A fentiek alapján világos, hogy Cicero földművelésen nem a kétkezi gazdálkodást, még kevésbé a mezőgazdasági bérmunkát (mint a szolgaság egy fajtáját), hanem a föld birtoklását és megművelését értette.⁷⁴² Kisfaludy röpiratában a mezőgazdaság mint „életmód” és mint „foglalatoság” ebben az értelemben illik az „úri, nemes, szabad Nemzethez”, azaz az arra való képessége a birtokos nemesnek, hogy „Szabad Úr lehetni a’ magáéban, teremthetni, másokkal jót tehetni”, ami „több mint úri – fejedelmi dolog”.⁷⁴³ A nemesség ezen normájának a köznemesség felső rétegének, a megyéket domináló *bene possessionatinak* a helyzete felelt meg. Szemantikailag belefért még a néhány jobbággal rendelkező kisebb birtokos, esetleg a kuriális telkén maga gazdálkodó nemes is, de nemesi birtok híján a fejét iparra adó vagy jobbágytelekre ülő *armalista* már nem, számukra az *una eademque libertas* közjogi fikciója maradt és a személyükből adódó szabadságok és kötelességek (melyek természetesen így is kedvezőbbé tették a helyzetüket a nem-nemeseknél).

A klasszikus republikánus normának megfelelően ugyanakkor a röpirat a nemesi nemzet számára a katonai erények honvédelmi célú gyakorlását állította a szabadság élvezetének, s közte a szabad gazdálkodásnak, kereskedelemnek és az ebből fakadó gyarapodásnak előfeltételeként, azaz azt a követelményt, hogy „eggy Nemzet, kivált a’ Magyar, erős lelkű, bátor szívű, vitéz legyen”. Ez tulajdonképpen a politikai közösség szabadságának megoltalmazására való képességet jelentette, azt, hogy a nemesi nemzet „a’ külső ellenségek és hatalmak ellen” megvédelmezze „Hazáját, mellyben szabadon kereskedik, jóságát, mellyben

⁷⁴⁰ HSz, 90–91. „*Omnium rerum, [...] ex quibus aliquid exquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius.*” (Cic. *De Off.* I. 151.)

⁷⁴¹ Havas László fordítása.

⁷⁴² GOUREVITCH 2015, 27–28.

⁷⁴³ HSz, 90.

szabadon gazdálkodik, a' Constitútiót, mely őtet e' földön a' legszebb, legdicsebb, legboldogabb emberi állapotba helyhezi". A röpirat cselekvésre buzdító imperatívusza ennek értelmében úgy hangzott, hogy: „Előbb legyünk vitézek, mint sem gazdák; mert a' Vitézé az erő, hatalom, és uraság a' földön.”⁷⁴⁴

3.2.10. Nemesi szolidaritás és huszártaktika

A 1808-as szabályozás ugyan progresszív jövedelmi kulcsaival a nemesség széleskörű mozgósítását szolgálta, ám a nemesség összeírásával párhuzamosan hamarosan kiderült, hogy a többség nincs olyan anyagi helyzetben, hogy akár csak gyalogosként önmagát felszerelve teljesítse kötelezettségét. Voltaképpen csak a megyék jómódú birtokosi elitje tartozott az 1807-es önbevallások alapján a kulcsok legfelsőbb kategóriájába (azaz haladta meg éves jövedelme saját nyilatkozata szerint egy vagy több vármegyében a 3000 forintot). A nádor megyéknek szétküldött körlevele, illetve Károly Ambrus és József főherceg 1809 eleji mozgósító körútja immár a nehézségek tudatában kísérelte meg rávenni a megyék tehetősebb nemességét, hogy adakozzanak a felkelésre és minél nagyobb számú, eredetileg a törvény betűje szerint gyalogos szolgálatra kötelezett szegény nemest állítsanak a zászlók alá. A lovasságot a tehetősebbek hozzájárulásából tehát lényegében a megyei felkelési pénztárak terhére állították fel.

Az intézkedés mögött természetesen a lovas hadviselés előnyeinek felismerése (ideértve azt, hogy a kor harcászatának megfelelő, nagy fegyelmet követelő zárt alakzatokban harcoló gyalogságot jóval nehezebb volt kiképezni) és a minél szélesebb körű mobilizáció szándéka húzódott meg. Ennek szolgálatába állítva a szegény nemesség lóra ültetését támogató propagandában még az 1808-as törvényekhez képest is az *una eademque libertas* rendi emancipatorikus víziója nyert teret. Ez a Werbőczy-féle közjogi fikcióra alapozott nemesi szolidaritás jegyében igyekezett közösséget teremteni egyfelől a helyben befolyásos arisztokrácia, másfelől a megyei köznemesség belső vagyoni osztálytagozódása szerint élesen elkülönülő felső, *bene possessionatus*, illetve szegényebb alsóbb rétegei között, akiket gyakorta taksáltattak is. Az egy és ugyanazon szabadság élvezetére alapított nemesi egyenlőség eszméje tehát az alkotmányos patriotizmus jegyében még a teljességgel birtoktalan és vagyontalan – így önmagát inszurgensként felszerelni és tartani képtelen – nemest is potenciálisan képessé tette a haza fegyveres szolgálatára, a honvédelemhez szükségesnek tartott érzelmi-értelmi diszpozíció kialakítására. Ugyanakkor a jobbágyot, függetlenül annak anyagi helyzetétől – legalábbis e doktrína erős értelmezése szerint – a földesúri hatalomnak

⁷⁴⁴ HSz, 91.

való alávetettségéből fakadóan, jogi „kiskorúsága” miatt alapesetben kizárta az inszurrekcióban való katonáskodásra alkalmasak köréből. Nyilvánvalóan a nemesség közjogi kategóriájához társított morális normák és az ebből következő elhatárolások következménye az 1808:2. tc. 10. §-ának az a kitétele, amely a törvényes okok fennállása esetén „a mennyiben lehetséges, nemes, ilyennek hiánya esetében pedig nem nemes, de jó erkölcsű és a szükséges tulajdonságokkal bíró személyt” írt elő helyettesként.

Kisfaludy röpiratában (19. fejezet) a törvény sávós jövedelmi kulcsainak értelmét a nemesség vagyoni tagolódásával oly módon magyarázta, hogy „[a]’ Haza a’ szegényebb sorsú Nemességet kímélleni akarván csak gyalog szólíttá védelemre”.⁷⁴⁵ A nemesek lóra ültetése mellett alapvetően kétféle módon érvelt: egyrészt a lovas hadviselés hatékonyságára, másrészt a nemzeti karakterre hivatkozva. Kisfaludy interpretációjában a nagyszámú lovaság használatát már a nemesi-nemzeti (had)történelem is igazolta, ugyanis szerinte a sikeres hadvezérként számontartott I. (Nagy) Lajos és Hunyadi Mátyás is döntően a lovasság gyorsaságára alapozva hajtott végre sikeres – ezen értelmezés szerint a preventív honvédelemhez sorolható – manővereket, „melly abban állott, hogy többnyire lovag seregeiket villám sebességgel az ellenség’ földgyére vitték, azt elfoglalván, onnan éltek”. A röpirat úgy érvelt, hogy nemcsak a régmúlt, de a „mostani idő” taktikájának lényegét is az képezte, hogy „a’ hadat mennél sebesebben folytassa, az ellenséget lovag seregeivel környül szárnyallya, és keríttse, a’ magános csapatokat elfogja, és magának a’ lovasság által könnyebben és sebesebben eleséget szerezhessen, egyszer ’s mind sebes mozgásai és fordulásai által az ellenséget megháborítsa, megzavarja, és főczélyait fortélyos áltámadásai által eltitkolhassa”.⁷⁴⁶ Ennek a modern, tulajdonképpen könnyűlovas huszártaktikának a sikerét a franciák által vívott korábbi háborúk által látta igazolva. Ugyanakkor egyúttal a huszárság, mint *par excellence* magyar fegyvernem mítoszát is erősítette: „Az egész Világnak közönséges vallása az, hogy nincs jobb Katona a’ Magyar Huszárn[á]l.” Kisfaludy másik érve alapvetően a nemzetkarakterológiai argumentációt kapcsolta össze a hiányosan kiképzett legénység hatékonyságának maximalizálásával. Egyfelől úgy vélte, hogy „a’ Magyaroknak a’ lovag hadakozás vele született kedves tulajdonsága”, másfelől pedig a tapasztalatlan katona (mint az inszurgensek döntő többsége) „mindég bátrabb lovon”. Ebből fakadóan azt a kívánalmat fogalmazta meg, hogy „a’ Magyar Nemesség [...] átallyában lovag kelhetne fel”.⁷⁴⁷

⁷⁴⁵ HSz, 97.

⁷⁴⁶ HSz, 98.

⁷⁴⁷ HSz, 99.

3.2.11. *Hadtudományi program*

Végül szólnunk kell a magyar nemesség alkotmányból adódó katonai kötelességeit és veleszületett adottságait aktuálisan kiteljesítő hadtudományos képzés röpiratban proponált újszerű intézményes eszközeiről is. Nézetei alapvetően egybeváltak a kor más nemzeti beállítottságú magyarországi hadtudományi gondolkodóinak elképzeléseivel, egyúttal megerősíteni igyekeztek az 1808-as diétán elért eredményeket (mint a magyar vezényleti-szolgálati nyelv bevezetése az inszurrekció számára, illetve a Ludovika-akadémiáról hozott 1808:7. tc.). Kisfaludy meggyőződése szerint a „Hazának’ oltalma, védelme, mellytől a’ Nemzetnek léte, szabadsága, boldogsága, hatalma függ” központi kérdés az ország számára, a hatékony honvédelemhez pedig mindenekelőtt „bajnoki virtus” és „hadi tudomány” szükségeltetik. Kisfaludy 1808-at pedig a nemzeti hadtudományosság kezdőpontjának látta, mely szerinte szép reményekkel kecsegtetett a későbbi generációk számára, a nemesi-nemzeti tisztképzés jövőjére nézve. A röpirat külön méltatta a Ludovika-akadémia felállításának szándékát, ennek kapcsán nevesítve a királyt és királynét, a nádort, illetve Festetics Györgyöt, valamint általában véve a nemzet részéről erre tett adományokat. A Ludovika-akadémia Kisfaludy értelmezésében az alkotmány szerint lényegében a személyes felkelési kötelezettségnél fogva általánosan hadkötelezett nemességből („fejenként véve, mindegygyiket Katonává teszi Hazánknak Constitútiója”) kiállított inszurrekció legnagyobb hiányosságát, a megfelelő számban rendelkezésre álló, magyar nyelven beszélő, jól képzett tisztek hiányát orvosolta volna. A létesítendő akadémiát egy, a nemesség tömegei számára nyitott, alapképzést nyújtó katonai iskolaként képzelte el, ahol „minden Magyar Nemes Ifjú megfordúlhatna, és ott magának annyi hadi tudományt szerezhethetne, hogy midőn a’ Hazának, Királynak, és Constitúciónak védelme karját kívánnyá [tehát inszurrekciót ajánl meg a diéta és szólít fegyverbe az uralkodó], ne lenne egészen újjoncza a’ hadi dolgokban”.⁷⁴⁸

A másik nélkülözhetetlen eszközt Kisfaludy a hadtudományi, katonai irodalom fejlesztésében találta meg, ebből a szempontból argumentációja korának legjobb magyar hadtudósai, Székér Joakim Alajos és Jakkó László törekvéseihez kapcsolja.⁷⁴⁹ A magyar hadtudományi irodalom a korszakban igen szegényesnek számított, a francia háborúk során megnövekedett igényekre tekintettel jelentek meg az első komoly magyar nyelvű hadtudományi, s közte hadtörténeti könyvek, jobbára fordítások.⁷⁵⁰ Ezek, illetve a inszurrekció vezényleti-

⁷⁴⁸ HSz, 92–94.

⁷⁴⁹ SZEKÉR 1807; JAKKÓ 1809.

⁷⁵⁰ Vö. MARKÓ 1959.

szolgálati nyelveként a magyar törvénybe iktatása, illetve a vonatkozó hivatalos szabályzatok kidolgozása és jóváhagyása is hozzájárult ahhoz, hogy használható nemzeti nyelvű terminológia jöjjön létre a korábban egyeduralkodónak számító némettel szemben.⁷⁵¹ A korábbi évtizedekhez képest ezek az eredmények ugyan igen jelentősnek számítottak, de Kisfaludy, aki veterán katonaként jól ismerte a magyar nyelvű hadtudomány fogyatékosait, úgy ítélte meg, hogy „[e]gyedül a’ Magyar Nemzet, mellynek minden tagja Katona a’ Constitúció szerint, szükölködik az illy hasznos, Katonát formáló Könyvekben”.⁷⁵² A röpirat a hadtudomány határait meglehetősen tágra vonta meg, a hadtörténet mellett gyakorlatilag minden katonai aldiszciplínát beleértve. Az igen erőteljesen historizáló nemzeti szemlélet ezen a ponton is kiütközött, Kisfaludy ugyanis egy olyan programot fogalmazott meg korának magyar tudósai felé, hogy azok „felforgatván a’ Magyar történeteket, háborúkat, kinyomozván a’ kézírásokat, régi leveleket” írjanak hadi könyveket. Rögtön meg is nevezett néhány témát az általa a hadtörténeti fejezetekben és más munkáiban idealizált magyar középkorból, I. Lajos, Hunyadi János és Mátyás hadviselésével kapcsolatban. Ezzel Kisfaludy nem annyira a modern nyugati tudományos irodalom fordításain keresztül történő tudásközvetítés stratégiáját, hanem egy, a nemesi-nemzeti történelemszemléletből fakadó autentikus historizáló magyar hadtudomány vízióját fogalmazta meg.

Ez a törekvés illett a korabeli nemesi elitek alkotmányos szemléletéhez és ízléséhez, tudományos téren pedig Kovachich Márton György forráskutató és történetírói módszerével rokonítható. A bandériumok ügyének tisztázására az 1808:4. tc. értelmében Ürményi József elnökletével kirendelt országos bizottság „a tárgyat a törvénykönyvből, közokiratokból és hiteles történelmi emlékekből” volt hivatott kinyomozni. E deputáció Teleki László elnökletével egy albizottságot küldött ki, hogy a megalapozott véleményhez szükséges történeti forrásokat szerezzék be. Ez levélben fordult a törvényhatóságokhoz, káptalanokhoz és konventekhez, se egyéb helyekhez, a vonatkozó iratanyag felkutatását kérve. A kísérlet kevés sikerrel járt, így 1810 áprilisában Schwartner Mártont és Kovachichot bízták meg, hogy készítsen véleményt a bandériumokról. Ennek nyomán bízták meg az utóbbit azzal, hogy a kérdés tisztázása érdekében, illetve egyéb feladatokat teljesítve (hiteles, esetleg hiányzó dekretumok és egyéb közokiratok összegyűjtése, a Nemzeti Múzeum és az *Archivum Regni* számára folytatott gyűjtőmunka) kutassa át a magyarországi levéltárakat. A hivatalos megbízás Kovachich számára korábbi forráskutatói és történetírói törekvéseinek elismerését jelentette,

⁷⁵¹ Szabályzatok 2009.

⁷⁵² HSz, 94–95.

aki fiával, József Miklóssal együtt 1810. június 10-én indulhatott útnak az ún. „első expedíciójára” a Felvidékre.⁷⁵³

3.3. A röpirat patriotizmusról alkotott felfogása

A röpirat második fejezetében Kisfaludy a személyes nemesi felkelés eredményességének testületi kritériumait a következőképpen határozta meg: „Eggy ilyen Sereg, ha azt Hazafiúság, Vitézség, és Egygyesség lelkesíti, győzhetetlen.”⁷⁵⁴ Ugyanott a már említett, az „Enthusiazmus” szükségességét és okait taglaló, nádor által megcsonkított érvelésben azonban az eredeti cicerói kontextusánál szűkebb értelemben vett „oltárért és tűzhelyért” folytatott küzdelemre hivatkozva, csak a honvédelem legalapvetőbb, érzelmi alapú motivációira utalt. Ezek természetességét és ösztönszerűségét a szöveg egy, az állatvilágból vett metaforával is igyekezett hangsúlyozni: „midőn a’ leggyengébb, leggyávább állat is szinte oroszlánnyá válik fajzattyának és fészkenek védelmében”. A patriotizmus jelenségének a fentieknél részletesebb magyarázatát és a magyar nemesség számára állított normájának meghatározását Kisfaludy a fentiekén túl a mottókban, a harmadik és negyedik fejezetekben, illetve utoljára visszatérve a kérdésre, a mű végén található proklamációban (21. fejezet) végezte el. A harmadik és negyedik fejezetekben a röpirat a hazafias elkötelezettség kialakulásának problémáját absztraktabb szinten tárgyalta, egyfelől magát a jelenséget definiálva (vagy legalábbis erre egy retorikus kísérletet téve), másfelől ezzel összefüggésben a nemesség józan ésszel belátható érdekeire apellálva, a patriotizmus érdekelvű alkotmányos dimenzióit kidomborítva ragadta meg.

3.3.1. Kísérletek az általános definícióra

A *Hazafiúi Szózat* három, magyar, francia és német nyelvű mottójából az első Virág Benedektől, a második Montesquieu-től, a harmadik pedig Friedrich Schillertől származik. A fogalmazványból az is kiderül, hogy az abban, illetve a tisztázatban és a nyomtatott szövegekben szereplő mottók nem teljesen egyeznek egymással. A fogalmazvány borítóján ugyanis három Virág Benedektől, belső oldalán szintén három, külföldi szerzőktől (Voltaire, Montesquieu, Friedrich Schiller) vett, eredeti nyelven idézett szövegrészlet szerepel.

A Virág-idézetek peri- és intertextuális utalásokként konstitutív szerepet töltenek be a röpiratban. A fogalmazvány végén szereplő, abban a munkafázisban még csak az első sorával megjelölt Virág-vers esetében Kisfaludy megadott egy oldalszámot is (127.),⁷⁵⁵ amiből

⁷⁵³ Részletesen lásd: V. WINDISCH 1966.

⁷⁵⁴ HSz, 11.

⁷⁵⁵ MTAKK K 379/3 f. 30v.

könnyen kideríthető, hogy a *Magyar Minerva* harmadik kötetéből dolgozott.⁷⁵⁶ Ezen kézirat borítóján a következő költeményekből szerepel néhány sor: *A' táborból megtért Hazafiakhoz; Gróf Gvadányi József M. Lovas Generálisnak; Vitézeinkhez.*⁷⁵⁷ A tisztázat peritextusának részeként csak a Gvadányihoz írott óda maradt meg, a *Vitézeinkhez* teljesen kikerült a szövegből, míg az első versből több versszak, a fent jelzett módon, átkerült a huszadik fejezet után szereplő „Proclamatio” végére. A három vers közül csak egy kapcsolódott eredetileg az inszurrekcióhoz, az első, amelyet az 1797-es nemesi felkelés demobilizációja alkalmából írt Virág. A Gvadányi-ódából a fogalmazványban Kisfaludy a magyar nemességre vonatkozó „genealogikus” érvelés központi imperatívuszát emelte ki: „Ha Magyaroknak akarsz tartatni: dicsőültt / Elődeidnek nyomdokait kövesd.”⁷⁵⁸ Ugyanezt a tisztázatban már kibővítve szerepeltette. A *Vitézeinkhez* című vers eredetileg a II. József török háborújában harcoló magyar reguláris huszárságot magasztalta, ebből a fogalmazványban oly módon lett kiemelve az utolsó néhány sor, hogy azzal Virág alkalmi versét megfosztotta mind konkrét háborús kontextusára, mind a fegyvernemre tett utalásoktól, ezáltal a „Rajta Vitézek!” felszólítás beilleszthetővé vált az inszurrekciós buzdítás retorikájába. A fogalmazvány peritextusaként idézett három vers ugyan eltérő kontextusban született, ám Kisfaludy oly módon idézett belőlük részleteket – hasonlóan a főszöveghez, hogy azok voltaképpen egy szöveghagyomány, az inszurrekciós költészet részeként tűntek fel. Virág kiemelt helyét a szöveg peri- és intertextusaiban az indokolhatta, hogy esetében a kor háborús alkalmi költészetének ismert és népszerű „veteránjáról” volt szó, aki már a török háború idején az elsők között állított emléket a magyar lovasság hőstetteinek,⁷⁵⁹ nem véletlen, hogy az inszurrekciós mozgósítással és a francia háborúkkal kapcsolatos nyomtatványok szerzői gyakorta épp az ő műveiből választottak mottót maguknak.⁷⁶⁰ Azt, hogy Kisfaludy miért fordult röpiratában ennyire gyakran Virághoz, azt ízlésbeli preferenciáin túl, tehát magyarázza a háborús műfajok fenti hagyományhoz való csatlakozása is.

A fogalmazvány belső oldalán, az első helyen Kisfaludy eredetileg Voltaire száműzetése idején, 1755-ös, svájci otthonába való megérkezésének apropóján írt verses levelének a szabadság értékét méltató sorait szerepeltette:⁷⁶¹ „C'est sur ces bords heureux / Qu'habite des humains la déesse éternelle, / L'ame des grands travaux, l'objet des nobles vœux, /

⁷⁵⁶ VIRÁG 1799.

⁷⁵⁷ A Virág-kötetben a versek oldalszámái a sorrendben a következők: VIRÁG 1799, 125–127, 73–74, 119.

⁷⁵⁸ MTAKK K 379/3 f. 1r. E jellemző toposz használatához lásd: PORKOLÁB 2014, 208.

⁷⁵⁹ PORKOLÁB 2010.

⁷⁶⁰ Vö. PORKOLÁB 2014.

⁷⁶¹ A kötet megvan Kisfaludy könyvtárában is lásd: OSZK Kisf. 733. sz. VOLTAIRE 1800, 127. LXXVI. *L'Auteur arrivant dans sa terre près du lac de Geneve. Mars 1755.*

Que tout mortel embrasse, ou désire, ou rappelle, / Qui vit dans tous les coeurs, & dont le nom sacré / Dans les cours des tyrans est tout bas adoré, – / La Liberté! –”.⁷⁶² A röpirat peritextusai között elfoglalt pozícióját tekintve a mottó nyilvánvalóan a nemesi szabadság értékét volt hivatva megidézni az egyetemessé tágított fogalmon keresztül. A részlet Kisfaludy számára különösen fontos lehetett, ugyanis amikor 1796 decemberében beszámolt Batsányinak katonáskodása során tett utazásairól, a Genfi-tó partján tett látogatásának élményét épp ezekkel a sorokkal fejezte ki.⁷⁶³

Ez a szövegrészlet azonban egy az egyben kikerült a tisztázatból és helyét a Virág 1797-es verséből vett hosszabb idézet foglalta el. Nem tudjuk, hogy Kisfaludy pontosan milyen okok miatt döntött a Voltaire-mottó elhagyása mellett. Könnyen elképzelhető, hogy a francia filozófus nevéhez társított antiklerikalizmus, illetve a forradalom alatti kultusza miatti ellentmondásos megítélése miatt látta célszerűnek végül kihagyását. A röpirat kontextusában, a nyilvánosság terében az egykori magánlevélben az individuuum lelkiállapotát kifejező idézet azonban a politikai kollektívumhoz címezve potenciálisan radikális konnotációkat is hordozhatott. Eszerint ugyanis a szabadság „emberi örök istennő”, melyet „minden halandó magáévá tesz”, mely után „vágyakozik” vagy „felidézi” azt, s amely „minden szívben él”, „és akinek a szent nevét” még „a zsarnokok udvarában” is „halkan imádják”. A szabadság tehát mint univerzálisan emberi érték egyfelől, a definiálatlan zsarnokság említése másfelől, melyet Kisfaludy intencióitól függetlenül, akár úgy Napóleonra, mint Magyarorszag belső viszonyaira is lehetett érteni, szokatlanul merész húzásnak számított a befogadók egy olyan közegében, mely alapvetően klasszikus római auktorok szöveghelyek mottóként való szerepeltetéséhez szokott hozzá. Kisfaludy döntésével így talán egyszerre előlegezte meg a cenzúra, illetve a műveltségét és előítéleteit tekintve heterogén közönsége elvárásait. Nyilvánvaló azonban, hogy ez inkább a kevésbé művelt tömegekre, semmint arra a – többek között – franciás műveltséggel is rendelkező *bene possessionatus* nemességre vonatkozott, amelynek zalai és országos köreiből Kisfaludy is otthonosan mozgott.

A Schillertől és a Montesquieu-től származó idézetek kezdettől fogva a peritextus stabil elemét jelentették, a tisztázat készítése során csak annyi történt, hogy helyet cseréltek egymással. Schiller hivatkozott verse eredetileg *Elegie* címmel jelent meg 1795-ben a szerző *Die Horen* című lapjában, a későbbi kiadásokban némileg átdolgozott változata már *Der Spaziergang* (1800) néven szerepelt. A röpiratban felhasznált idézet az *Elegie*-ből száрма-

⁷⁶² MTA KK K 379/3 f. 1v. Kisfaludy kézírata néhány helyen pontatlan, de ez nem változtat a szöveg értelmén.

⁷⁶³ Kisfaludy Sándor Batsányi Jánosnak, Klagenfurt, 1796. december 18. = KSMM VIII, 104–105.

zik, amely alapvetően egy, a poétizált tájleírást az emberiség kultúrtörténetéről szóló fejtegetésekkel összekapcsoló hosszú filozofikus költemény.⁷⁶⁴ Kisfaludy szerkesztési eljárása – a szöveget magát érintetlenül hagyva – egy adott részlet kiragadásával és új kontextusba illesztésével merőben más jelentéssel töltötte fel Schiller sorait: „Tausend Hände belebt Ein Geist, in tausend Brüsten / Schlägt, von Einem Gefühl glühend, ein einziges Herz, / Schlägt für das Vaterland und glüht für der Ahnen Gesetze, / Hier auf dem theuren Grund ruht ihr verehrtes Gebein.”⁷⁶⁵ Új kontextusában a szövegrészlet – akár csak a fogalmazvány szereplő Voltaire-idézet esetében – elszakadt mind a séta természeti képeitől, mind az emberiség univerzális történetére – pontosabban annak kezdeteire – tett utalásoktól és idomult a nemesi patriotizmus jelentőségét hangsúlyozó röpirat koncepciójához: harcra buzdító szózáttá vált. A Virág-citátummal együtt olvasva a Schiller-részlet mintegy az előbbi genealogikus imperatívuszát („Viszsa Magyar...”) beteljesítő cselekvési programot körvonalazott. Vonatkozó helyei tulajdonképpen az „ösi alkotmányosság” és a nemesi nemzetfelfogás regiszterében nyerték el referenciájukat: az egy szellemtől vezérelt nemesség tömegei a hazáért és a dicső elődök által szerzett alkotmányért vitézkednek.

A *Hazaifüi Szózat*ban szereplő két Montesquieu idézet (III. 5., V. 2.) érdekességét a hazai recepció tágabb kontextusában egyrészt az adja, hogy azok Kazinczy meglátásaihoz hasonlóan a „politikai erény” problémájára vonatkoznak, másrészt pedig az, hogy argumentációjában Kisfaludy produktívan értelmezte ezeket. A francia gondolkodó kétségkívül igen fontos volt Kisfaludy számára, ám az inszurrekciós röpiraton kívül nem található több hivatkozás az életműben sem *A törvények szelleméről* című munkára, sem Montesquieu-re mint politikai gondolkodóra.⁷⁶⁶ A röpirat peritextusában a Montesquieu-től vett szövegrészlet szerepe rendkívül problémás. Mind a Virágtól, mind a Schillertől származó idézetek egymás hatását erősítik fel és mintegy sűrítve a röpirat egészének mondanivalóját előlegezik meg. Kisfaludy a Montesquieu-részletet a *De l'esprit des lois* III. könyvének 5. fejezetéből emelte ki. Ebből a röpirat a következő sorokat idézte: „L'état subsiste indépendamment de l'amour pour la patrie, du desir de la vraie gloire, du renoncement à soi-même, du sacrifice de ses

⁷⁶⁴ Vö. BROKOFF 2005.

⁷⁶⁵ Rónay György fordításában: „Egy szellem mozdít meg ezer kezet, egy hevületben / egy szív dobban ezer mellben; a drága honért / lüktet, az ősök szent törvényéért dobog izzón; / tisztelt csontjaik itt porlanak a rög alatt.”

⁷⁶⁶ Kisfaludy Montesquieu munkásságával dokumentálhatóan 1796 nyarán, milánói garnizonszolgálatára kerülés közeli kapcsolatba. A város ostroma során, június 16-án jegyezte fel naplójában, hogy Montesquieu Fénelon stílusától inspirált *Le Temple de Gnide* című, elsőként 1725-ben megjelent frívól „regényéből” első és ötödik énekét *Vénus' Temploma* címmel magyarra ültette át. Nem sokkal később ez a szöveg került francia fogsága helyszínén, Draguignanban *Magyar Aglaja* cím alatt összeállított francia fordításai élére. Lásd: BARANYAI 1920, 8–10. Újabbán lásd a szövegkiadó jegyzeteit: DEBRECZENI 1997, 213; KISFALUDY 1997, 231–234.

plus chers intérêts, et de toutes ces vertus héroïques que nous trouvons dans les anciens, et dont nous avons seulement entendu parler.”⁷⁶⁷ Magyar fordításban: „Az állam fennmarad – függetlenül a hazaszeretettől, az igazi dicsőség vágyától, az önmehtagadástól, a legfontosabb érdekek feláldozásától és mindazoktól a hősi erényektől, amelyeket a régieknél látunk, és amelyekről mi már csak hallomásból tudunk.”⁷⁶⁸ Ez az idézet is jól példázza, hogy az alapvetően modellszerűen ábrázolt görög-római köztársaságokra és erényeikre, avagy vezérelvükre, a „politikai erényre” nézve bár Montesquieu szimpátiával tekintett, ám saját korának adottságaira nézve nosztalgiától mentesen belátta ezek anakronizmusát.⁷⁶⁹ *A törvények szeléméről* antik republikánus gyökerű ideáltipikus „politikai erény”-fogalma mindazonáltal igen nagy hatást gyakorolt a haza és a patriotizmus koncepciójára a forradalom előtti francia és európai republikánus politikai hagyományt illetően. Többek között Montesquieu-nek köszönhetően „politikai erény”-fogalom szemantikai szerkezete a 18. század közepétől „moralizálódott” és „demokratizálódott”: minden igaz honpolgár erkölcsi minőségét kezdte jelenteni.⁷⁷⁰ Montesquieu-nek a „politikai erény” mibenlétét, illetve a különféle kormányzatok és védelmi erejük összefüggéseit illetően ideáltipikus formában megfogalmazott nézetei, fontos hozzájárulást jelentettek az állam, a hadsereg és a társadalom viszonyrendszeréről való gondolkodás alakulásához, egyúttal kritikai apparátust szolgáltattak a kor abszolutisztikus berendezkedésű államainak kül- és katonapolitikáját illetően.⁷⁷¹

A Kisfaludynál szereplő idézet ebben a formájában bár a „politikai erény” tömör definícióját adta meg, oly módon tette ezt, hogy magát a definiálandó tárgyat nem, csupán annak alkotóelemeit nevezte meg. A III. könyv a három kormányforma alapelveivel (*principes*) foglalkozik, 5. fejezete pedig azt a címben felvetett kérdést válaszolja meg, hogy miért nem vezérelve az erény (*vertu*, pontosabban *vertu politique*) a monarchiáknak (*Que la vertu n'est point le principe du gouvernement monarchique*). A peritextusban szereplő idézet azonban ennél egyszerre többet és kevesebbet is állított: azt, hogy általában véve a modern állam (*état*) fennmarad attól függetlenül is, ha polgáraiban nincsenek meg a felsorolt antikokra jellemző idejétmúlt tulajdonságok (azaz a politikai erény alkotóelemei). A citált sorokból az sem derül ki, hogy a régiekre jellemző erények híján mi biztosíthatja a kortárs

⁷⁶⁷ HSz, 3.

⁷⁶⁸ MONTESQUIEU 2000, 75.

⁷⁶⁹ Vö. KELLER 2013. Mint azt Judith Shklar meggyőzően kimutatta a rómaiak történetéről írott könyvvel kapcsolatban, Montesquieu-re egyébként is jellemző volt ez a fajta viszonyulás a római köztársasághoz, mely az ókori és modern politika alapvető különbségeit hangsúlyozva nemhogy nem ösztönzött utánzásra, hanem épp „az volt a célja, hogy bizonyítsa annak hiábavalóságát és elbátortalanítsa a Róma nevével fémjelzett hatalom modern imitátorait”. SHKLAR 1994, 67–68, 71.

⁷⁷⁰ PAPPENHEIM 2017, 32–35.

⁷⁷¹ LEONHARD 2008, 63–64.

politikai közösségek fennmaradását. Montesquieu ebben a részben mindössze annyit fejtett ki, hogy a fenti erényeket ebben a kormányformában a „törvények” helyettesítik, amivel az állam tulajdonképpen felmenti az előbbieket gyakorlása alól az embereket. Csak a következő fejezetben (V. 4.) határozta meg azt a gyakorta emlegetett tételt, hogy a monarchiák vezérelve a „becsület” (*honneur*).

Ebben a formájában a Montesquieu-től vett idézet ellentmondani látszik mind az azt mintegy keretes szerkezetbe záró, s az ősök felé fordulásra felszólító másik két mottónak, egyúttal az egész munka céljának és mondanivalójának is, hisz éppen azt deklarálja, hogy az államban nincs szükség az antikokra jellemző erényekre, az ugyanis ezektől függetlenül is képes a fennmaradásra. Ez szó szerint olvasva tulajdonképpen gyengíti nem csak magát a peritextust, de a röpirat retorikai szerkezetét, történeti narratívájából levont következtetéseit és mozgósító funkcióját is. De szemben áll a patriotizmus mibenlétének magyarázatát megkísérlő 4. fejezetében található másik Montesquieu hellyel (V. könyv, 2. fej.) is, amelynek szerepeltetésével Kisfaludy épp a haza szeretetének fontosságát kívánta hangsúlyozni.⁷⁷²

Érdekes azonban, hogy az idézet már a fogalmazványban is szerepelt, s később, sem a tisztázatokban, sem pedig a nyomtatást megelőző korrektúra során nem lett megváltoztatva. De nincs bizonyítékunk arra sem, hogy akár a kortárs olvasók, akár a későbbi tudományos értelmezések ellentmondásként értékelték volna az idézetet. Hogy csupán szerzői figyelmetlenségről lenne szó, Kisfaludy magas szintű, fogsága alatt magára szedett franciatudását és a kézirat többszöri átdolgozását tekintetbe véve⁷⁷³ korántsem meggyőző magyarázat. Összességében úgy tűnik, mintha az idézetben Kisfaludy Montesquieu tekintélyén túl, a nemességtől megkövetelt erények kimerítő felsorolását, avagy eredeti kontextusában a politikai erény tömör definícióját látta volna meg.

A hazafiság tartalmát tárgyaló fejezetet – tulajdonképpen annak definíciós kísérletét – mint láthattuk, már a szöveg peritextusa is megkísérelte bevezetni a Montesquieu-től származó mottón keresztül. Negatív értelemben azonban a részlet mégis a Kisfaludy által is kívánatosnak tartott honpolgári erényeket határozta meg. Ahhoz, hogy a Montesquieu-től származó második szöveghely művön belüli funkciója megvilágítható legyen, azt a hazafiságról szóló érvelés szélesebb kontextusában kell rekonstruálni.

⁷⁷² HSz, 14.

⁷⁷³ Kétségtelen, hogy a nyomtatást a korrektúrázott végső tisztázat alapján végezte a tipográfus, melyben egy ismeretlen kéz által, a nádori intenciónak megfelelően, piros írónnal végrehajtott húzások találhatóak, melyek szerzői revízió híján több esetben értelmetlenné tettek egyes mondatokat a kinyomtatott magyar szövegben. A tisztázat maga azonban ilyen hibákat nem tartalmazott.

A röpirat a hazafiság mibenlétét a 4. fejezet első mondatában egy imperatívuszba ágyazva definiálta: „Isten után a’ Hazának szeretete és szolgálattya az embernek legfőbb és legszentebb kötelessége”. A patriotizmus eszerint egyfelől kötelesség, amelynek van egy passzív és egy aktív oldala, másfelől a „legtermészetesebb hajlandóság is”, ami megkönnyíti teljesítését. Ezután a röpiratban egy Montesquieu-től származó idézet következik: „L’amour de la patrie, [...] c’est un sentiment, et non une suite de connaissances; [sic!] le dernier homme de l’état peut avoir ce sentiment comme le premier.”⁷⁷⁴ A citált mondat *A törvények szelleméről* V. könyvének 2. fejezetéből származik. A könyvet Montesquieu a törvények és az egyes kormányzatok vezérelvei közötti összefüggéseknek szentelte, a konkrét fejezet pedig az erény lényegét tárgyalta a politikai államban (*l’état politique*). A politikai állam a köztársaság (*république*) szinonimája, amely kétféle formát ölthet: lehet demokrácia (azaz „népi kormányzat”) vagy arisztokrácia. Kisfaludy az eredeti mondaton – a nyilvánvaló elírást leszámítva – több lényegi változtatást is eszközölt. Először is, csak rövidített formájában idézte azt, leahagyva az első mondatrészt („La vertu dans une république, est une chose très-simple: c’est...”), amely tulajdonképpen magát a definíció tárgyát nevezte meg, azaz az erényt a köztársaságban, így az idézetet közvetlenül hazaszeretet fogalmának a meghatározásává alakította át.

A második módosítása azonban a szöveg mondanivalóját tekintve jóval lényegesebb: egy nyelvi húzással ugyanis felcserélte a „république” kifejezést a „patrie”-val. Montesquieu ugyanis eredetileg az erényt a köztársaságokban ezen a ponton magával a köztársaság szeretetével (*l’amour de la république*) azonosította, amelyre a fejezet későbbi részében már mint a haza szeretetére (*l’amour de la patrie*) utalt. A szövegkörnyezetből világosan kiderül, hogy Montesquieu-nél a haza és a köztársaság ez esetben szinonim fogalmak. Nyilvánvaló, hogy Kisfaludynak nem állt szándékában és nem is használhatta volna a francia „république” kifejezést a Magyar Királysággal és annak alkotmányos rendjével kapcsolatban. A köztársaságnak ez, a részben konkrét államformához kötődő modern tapasztalata, amely egyszerre számolt a *res publica* mint a római államot (s ennek részeként a köztársaság időszakát) jelölő fogalom antik reminiscenciáival, az újkorban is fennálló régi „arisztokratikus köztársaságokkal”, illetve az olyan új jelenségekkel, mint a francia forradalom expanziója eredményeképp előálló államalakulatokkal, valamint az ehhez kapcsolódó eszmével, mind deskriptív, mind értékelő formájában szemaszociológiai értelemben már jelen volt a korszak „tapasztalati terében”.

⁷⁷⁴ HSz, 14. A kurziválást megszüntettem.

Ezt követően Kisfaludy Montesquieu hazaszeretetről alkotott felfogása nyomán – tehát, hogy arra az első embertől az utolsóig mindenki képes – költői kérdések formájában felvetett néhány szóba jöhető okot az alapvetően emocionális oldalról megfogalmazott jelenség kapcsán: gyermekkortól kezdődő megszokás, szülőföldre fűződő hála, és a „természetes titkos vonzódás” kissé homályos nativista elgondolását. Ezt követően egy retorikai húzással azonban rögtön el is vetette a „kútfők” mélyebb magyarázatára való törekvést és határozottan deklarálta, hogy „a’ jobb agyagból formáltt ember egész szívvel, lélekkel csügg hazáján, és születése földjén”. Kisfaludy szerint ennek a vonzalomnak nem csupán az önhaszonkeresés az oka, hiszen éppúgy tapasztalható a gazdag, mint a szegény emberek esetében, s minden bizonnyal nem is a klíma (ennyiben tehát egyáltalán nem követte Montesquieu-t), ugyanis „[a’] Szibériában született ember, tétessék által Olasz Országban langyos, szelid, termékeny, buja földgyére, szívszakadva fog visszavágyani kemény, durva, hideg, sovány, sivatagi hazájába”. De a hazaszeretet alapvetően nem is civilizáltság vagy a szabadság létének/hiányának kérdése, amit Kisfaludy azzal igyekezett szemléltetni, hogy még az „Amerikai Kolóniákban született”, sanyargatott „vadember” is „ordítottva fog vissza sovárogni kínos hazájába”. Ennél még tovább lépett, a hazaszeretet mélyén egy olyan érzelmek rejlik, melyben az ember osztozik az állatvilággal: „még a’ vad és okatlan állat is örökös hajlandóságot érez eredeti fészkehez”.

Ezen a ponton Kisfaludy egy klasszikus helyet kapcsolt be a patriotizmus mibenlétéről szóló argumentációjába. Ovidius száműzetésben írott leveleinek I. könyvéből a III., Rufinushoz írt levél soraiból kompilált egy latin citátumot. A hazaszeretnek az alábbi, sajátosan módosított Ovidius idézetből kirajzolódó, a honvágyhoz közelálló felfogása a patriotizmus mint érzelmi beállítódás naturalisztikus és univerzális pszichológiai magyarázatát nyújtja, ilyen formán megerősítve a Montesquieu nyomán megkezdett érvelést:

„Nescio qua natale solum dulcedine captos [35–40. sorok]

Ducit, et immemores non sinit esse sui.

Quid melius Roma? Scythico quid littore pejus?

Huc tamen ex illa barbarus urbe fugit.

Cum bene sit clausae cavea Pandione natae;

Nititur in silvas illa redire suas. – –

– Amor patriae ratione valentior omni. [29. sor]”⁷⁷⁵

⁷⁷⁵ HSz, 16.

Kisfaludyhoz felnőttkorában is igen közel állt Ovidius, akivel minden valószínűség szerint iskolai olvasmányai során ismerkedett meg. Naplójából tudjuk, hogy mikor milánói garnizonszolgálatra vonult, az úton többek között egy Ovidius kötetet vitt magával olvasni való gyanánt. A naplóban több idézet is szerepel a római költőtől,⁷⁷⁶ s utalt arra is, hogy olvasásával töltötte idejét.⁷⁷⁷ Szempontunkból a legérdekesebb az a március 11-én, Stájerország határán, Schottwienben született feljegyzése, amelyben Ovidius száműzetésben írt leveleinek következő soraival adott hangot honvágyának:

„Nescio, qua natale solum dulcedine Cunctos
 Detinet, immemores nec sinit esse suit! azt mondá
 Ovid – én is szomorú elmével mérem
Hazám’ vidékének tőlem meszszeségét –
Véled éltt örömmim’ tiszta édességét! [...]”⁷⁷⁸

Az utóbbi idézet első két sora lényegében megegyezik az inszurrekciós röpiratban szereplő Ovidius-citátum első két sorával. Az is jól látszik, hogy a *Napló*ban, illetve ez esetben az annak alapját képező levélben Kisfaludy egy másik szöveghagyományt reprezentáló Ovidius-kiadást használt, mint amit a *Hazafiúi Szózat* esetében. Ez esetben is arról lehet szó, mint az eredetileg a röpirat élére szánt Voltaire-hellyel. Mindkettő olyan szövegrészlet, melyeket Kisfaludy eredetileg saját katonáskodása során reflektált érzelmi diszpozícióinak szemléltetésére alkalmazott. Ovidiuson keresztül ily módon mintegy visszacsempészte saját tapasztalatait a patriotizmus definíciójába.

Az az elgondolás, hogy a haza szeretete (*amor patriae*) alapvetően szenvedély, mely erősebb bármely okoskodásnál – racionális belátásnál, a klasszikus republikánusként definiált római patriotizmusfelfogásnak is fontos elemét képezte. Mint láthattuk, Kisfaludy már a Montesquieu demokratikus köztársaságok vezérelvéréről szóló fejezetéből vett idézettel, mely az antik (római) republikánus tradíciót fogalmazta újra,⁷⁷⁹ azt hangsúlyozta, hogy a haza szeretete érzelmi viszonyuláson (*sentiment*), nem pedig tudáson (*une suite de connaissances*) alapul. Ebben az értelmezésben egyetlen szó cseréjével, ám egyúttal a nem mindig

⁷⁷⁶ Például a *Tristiából: Napló* 1997, 51.

⁷⁷⁷ 1796. március 21-én Stájerországból, Unzmarktól jegyezte fel, hogy amíg társai vadászni mentek, addig „andalogva, elmélkedve, dohányozva Ovid’ társaságában” töltötte a délutánt szobájában. *Napló* 1997, 48.

⁷⁷⁸ *Napló* 1997, 43.

⁷⁷⁹ Montesquieu ennek az elképzelésnek a magját már rómaiak nagyságáról és hanyatlásáról írott könyvében kifejtette. Eszerint Rómában és Spártában a köztársaság erejét az adta, hogy a törvényeket nem a félelemtől (*crainte*) vagy az észről (*raison*) vezérelve, hanem a szenvedély (*passion*) által tartották meg. Róma hanyatlása a hazaszeretet hanyatlásával járt együtt. Vö. KAPUST 2017, 3–4.

következetes eredeti értelemösszefüggésben rejlő lehetőséget realizálva, a szűkebb értelemben vett „köztársaság szeretete” a „haza szeretetévé” tágult, melyre minden ember képes az államban. E transzformáción keresztül a citátum eloldódott a kormányformák és vezérelveik eredeti montesquieu-i tipológiájától, s alkalmassá vált a Magyar Királyság, mint monarchikus berendezkedésű állam nemességével kapcsolatos mondanivaló alátámasztására. Tette mindezt Kisfaludy úgy, hogy a kor műveltebbjei számára bizonyosan ismerős hely szerint a magyar nemességet nem a politikai erénnyel, hanem a becsülettel (*honneur*) és a királyához (királynőjéhez) való kivételes hűségével jellemezte a francia gondolkodó.

3.3.2. *Rendi norma*

Az eredeti – a demokratikus köztársaságok leírásához kötődő – kontextusától eloldott Montesquieu-hely nyomán, mely általános honpolgári érzelmként definiálta a haza szeretetét, Kisfaludynak az emberi társadalomból vett szélsőséges példák, illetve végül az állatvilágból vett hasonlaton keresztül mintegy a rákövetkező Ovidius-idézetet parafrázálva univerzálissá tágította a haza szeretetét. Ennek azonban önmagában természetesen nem sok mozgósító ereje lett volna. A 4. fejezet valódi célja a nemesi szabadság rendkívüli értékére való rámutatás és a magyar nemességtől megkövetelt magasabb fokú, egyúttal immár tudatos hazafiság elvárásának a hangsúlyozásán keresztül az anyagi/véráldozatok meghozatalára való buzdításban állt. A röpirat ugyanis egy erős túlzással a magyar nemesség helyzetét a világon egyedülállónak mutatta be, a magyar nemes ugyanis „Hazájának, polgári alkotmányának annyi temérdek, e’ napalatti világban másutt sehol fel nem találtatható hasznaival, javaival, és boldogságával él”. Ennek következtében pedig a hazaszeretet tulajdonképpen nemcsak természetes vonzódás, de kivételezett helyzetéből fakadóan a nemesség racionálisan belátható önérdeke is.

A röpirat végén (21.) Kisfaludy lényegében megismételve nyomatékosította a 3. és 4. fejezetben az inszurrekció jellegével és a nemesség érdekelvű, egyúttal érzelmi indíttatású alkotmányos patriotizmusával mint motivációs tényezővel kapcsolatos korábbi állításait. A diétán a rendek által megajánlott személyes felkelés szükségességét igazolva úgy fogalmazott, hogy: „a’ Hazának Királynak Constitutionának védelme leginkább szívében fekszik a’ Nemesnek, ki Constitútiója által mindent bír Hazájában, a’ mire egy ember csak vágyhat a’ földön, és vele mindent elveszthet, a’ mi az embernek kívánatos, drága, dicsőséges, édes, szent lehet.”⁷⁸⁰ Ezen a ponton azonban ismét kihúzásra került egy igen fontos hely, mely a reguláris hadseregről tett korábbi megállapításokhoz hasonlóan az alkotmány biztosította

⁷⁸⁰ HSz, 108.

„arany szabadság” értékét igyekezett megvilágítani, egyúttal jól jellemzi azt a képet, melyet Kisfaludy a röpiratban kora rendi társadalmának közjogi, egyúttal morális tagozódásáról eredetileg kialakítani és népszerűsíteni kívánt. A mondat a kéziratokban a honvédelmet illető motivációval kapcsolatban következőképpen folytatódott: „mint sem a szíven feketnék a parasztnak, kinek mind eggy, akár így, akár amúgy kormányoztasson, csak életét vonhassa, és szükségeit győzhesse. Alacsonyság, és gyalázat is volna, szerencsénket, boldogságunkat Jobbágynak köszönnünk. Ha pedig, (a mit a jó Isten, Atyáinknak kegyelmes Istene ne engedgyen megtörténni.) szerencsétlenek lennénk, legalább ne vonnyuk Onokáinknak átkát fejünkre, hogy Hazánk, és magunk sorsát nemtelenekre, hitetlenekre bízván, nem tettünk, a mit tehettünk magunk, és maradékink boldogságáért.”⁷⁸¹ A kihúzatott rész tehát a *misera plebs*nek, a nyomorult adózó népnek sztereotipikusan indolens karaktert és a kollektív politikai-társadalmi hitekkkel való azonosulásra való alkalmatlanságot tulajdonított. Kisfaludy tehát általában véve vonta kétségbe az alkotmány sáncain kívül, jelentős részben földesúri függésben élő parasztság képességét a közjó racionális belátásán, illetve a magasabb politikai értékekkel való érzelmi-értelmi identifikáción alapuló patriotizmusra, ezáltal pedig megalapozottnak látta honvédelmi jellegű katonáskodásra való alkalmatlanságát is. Tette ezt annak ellenére, hogy a 4. fejezetben kifejtett eszme-futtatással tulajdonképpen implicite elismerte, hogy az országlakosok rendi hovatarozásuktól függetlenül képesek lehetnek legalább a haza mint a legszűkebb értelemben vett szülőföld ösztönszerű szeretetére. Az ország lakosságán belül a nemesség és a jobbágyság (vagy parasztság) retorikusan kiélezett rendi alapú szembeállítását nyilvánvalóan a röpirat elsődleges célcsoportja, a (jómódú) birtokos nemesség kivételességét hangsúlyozta ki. Ehhez kapcsolódott a leszármazottak előtti potenciális megszégyenülés intő felemlítése is, mely a nemesség sajátos genealógiai tudatosságára apellált, amennyiben a honvédelmet mint a jelen nemességének nem pusztán jogi, de egyúttal a jövőbeli szégyennel szankcionálható erkölcsi kötelességét határozta meg.

Nyilvánvaló, hogy a kihúzott mondat a parasztság haditetteken keresztül a nemesség közé emelkedésének lehetőségére utaló, egyébként meglehetősen gyenge érvet („Legyetek Vitézek, Magyarok, hogy Nemesek lehessetek!”), tovább korlátozta volna, ha a szövegben marad. A reguláris hadseregre vonatkozó másik cenzúrázott résszel együtt nyilvánvalóan a nemesség és az abból kiállított inszurrekció tekintélyét és kivételességét erősítette volna, azon az áron, hogy a legénységét tekintve túlnyomórészt a parasztságból feltöltött szerezre-

⁷⁸¹ FENYŐ 1957, 278.

deket, köztük a magyar ezredeket becsméri. De hogy fért ezzel össze a zömmel nincstele-
nekből toborzott, majd sorozott francia hadseregek nemzeti jellegének és hazafias lelkesé-
désének felmagasztalása? Természetesen úgy, hogy az alkotmányos patriotizmusra és az ez
által motivált honvédelemre való képességet és kötelességet Kisfaludy mindenekelőtt a sza-
badtság, illetve a polgári jogok élvezetével kapcsolta össze. Ha Franciaországban a forrada-
lomnak köszönhetően az emberi és polgári jogok kinyilatkoztatásával jogegyenlőség jött
létre, ami születésétől fogva kiterjesztette az alkotmányt mindenkire – amit Kisfaludy adott-
ságként fogadott el – akkor cserébe nemcsak a honvédelem kötelezettsége vált általánossá,
de az ehhez szükséges magasabb rendű motiváltságra való képesség is.

Kisfaludy ha politikai jellegű átalakításokat javasolt vagy adaptációs gondolatkísér-
leteket végzett, azokat is igen óvatosan, a helyi sajátosságok maximális figyelembevételével
tette. Történetileg és a korabeli felfogáshoz igazodva Magyarország számára a lényegében
a nemességre korlátozódó rendi alkotmány jelentette az adottságot, mely lényege szerint
csak változtathatatlanul volt az utókor számára is megőrizhető. A buzdító szándékkal a szö-
vegbe illesztett óvatos adaptáció (melyet a nádor határozottan kihúzott), a francia lelkesedés
és Napóleon mint győztes hadvezér példája ennek nyomán kizárólag a nemesi politikai nem-
zet tagjainak kontextusában nyerhetett a röpiratban értelmet. Kisfaludy, éppen erősen törté-
neti szemlélete miatt minden bizonnyal úgy látta, hogy nem feszíti szét az érvelését, ha a
jogkiterjesztés miatti hazafias motivációjának köszönhetően sikerrel harcoló francia hadse-
reget követendő példaként a rendileg exkluzív – bár a mozgósítás során a nemesi tömegeket
ideológiailag és katonailag emancipáló – inszurrekció elé állítja.

4. A HAZAFIÚI SZÓZAT RECEPCIÓJA

Bár a felkelés során számos nem-hivatalos vers, röpirat és sok egyéb műfajú, formátumú
nyomtatott szöveg megjelent, az ezek recepciójára vonatkozó források csak igen korlátozot-
tan állnak rendelkezésre. Ehhez képest a *Hazafiúi Szózat* befogadás- és hatástörténetét ille-
tően valóságos forrásbőséggel találkozhatunk. Ebben egyszerre több ok játszhatott közre.
Egyrészt tartalmi tekintetben a korabeli brosrák közül ez volt a leghosszabb és az egyik
legszínvonalasabb munka, mely nemcsak a személyes felkelési kötelezettség teljesítésére
buzdított, de a szűken vett alkalmiságon túlmutatva átfogó, magyar (és német) nyelvű nar-
ratívát adott a nemesi nemzet történetéről. Másrészt a publikálás formai jegyeit és körülmé-
nyeit tekintve, nagy példányszámban, központi helyen, azaz Hartleben pesti kiadónál és jó
időben, tehát körülbelül a háború kezdetére időzítve jelent meg. A magyar és német kiadások

párhuzamos megjelenése szintén hozzájárult a kis kötet hozzáférhetőségéhez. A füzetet továbbá a kor sajtóviszonyaihoz mérten élénk hirdetési kampány kísérte a korabeli hírlapokban. Harmadrészt a szerzője személyéhez kötődő okok is közrejátszhattak a röpirat hatékony terjedésében. Kisfaludy – bár viszonylag szűk körben – maga is terjesztette munkáját. Ugyan a *Szózat* szándékosan név nélkül jelent meg, ám Kisfaludy levelezésében szerzőségét maga sem rejtette véka alá, így az informális csatornákon keresztül az hamar nyilvánvalóvá vált a vele kapcsolatban álló hálózatok számára. Ennek függvényében feltételezhetjük, hogy a munka megvásárlására és befogadására hatást gyakorolt szerzőjének írói, egyúttal inszurgens szárnysegédi és „proklamátori” presztízse is. Ebből a szempontból az anonimitást és a szándékosan vagy szándékolatlanul szóbeszédnek útján terjedő szerzői attribúciót – s ezen keresztül a személyes presztízis hatását – egyaránt érvényesítő terjesztési stratégia kifejezetten sikeresnek mondható.

A mű recepciótörténetét illetően mindenekelőtt három forráscsoportot szükséges figyelembe venni. Egyrészt át kell tekinteni a korabeli sajtóban megjelent hirdetéseket, utalásokat, esetleges recepciót. Másrészt fel kell tárni a korabeli literátus nyilvánosság közvetlen reakcióit, melyek mindenekelőtt a levelezések alapján rekonstruálhatók. Harmadrészt pedig az előbbinél közvetettebb – és jelentősebb energiabefektetéssel kiaknázható – forrást jelentenek az egykori magánkönyvtári hagyatéki összeírásokban, illetve a közgyűjteményekben fellelhető példányok possessor-bejegyzései és egyéb margináliái, melyek vizsgálatával a röpirat egykori vásárlóinak, birtokosainak, illetve olvasóinak köréről sokat megtudhatunk. A *Hazafiúi Szózat*ból, köszönhetően magas példányszámának, az egyszerűbb brosúrákat jócskán meghaladó terjedelmének, illetve szerzője személyének ugyanis számos példány megmaradt a hazai és külföldi közgyűjteményekben. A német változatából ennél jóval kevesebb maradt fenn, az ugyanis valószínűsíthetően eleve sokkal alacsonyabb példányszámban látott napvilágot.

4.1. A *Hazafiúi Szózat* népszerűsítése korabeli sajtóban

A Kultsár István által szerkesztett *Hazai és Külföldi Tudósítások* a *Magyar Kurir* 1809. május 9-étől – a francia csapatok bécsi megjelenésével – kezdődő kényszerszünetét követően az egyetlen magyar nyelvű újság maradt a hazai piacon. Az egyetlen magyar nyelvű orgánus, amely az eseményeket naprakészen követni volt képest és helyet adhatott úgy a külföldi és hazai híreknek, haditudósításoknak, hivatalos propagandaanyagoknak, mint a félhivatalos buzdító szövegeknek. Kultsár a különféle frissen megjelent buzdító nyomtatványokról is hírt adott, általában egy rövid kritika keretei között, ami eltért a korabeli magyarországi

újságok gyakorta pusztán tényközlésre szorítkozó hirdetési gyakorlatától. A lapszerkesztő Alapi Gyula által leírt könyvtárának gazdag 1809-es inszurrekciós anyaga, illetve lapjának vonatkozó részei arra utalnak, hogy az ott meghirdetett, recenzeált, kivonatolt nyomtatványokat megkaphatta a nyomdáktól, szerzőktől, kiadóktól, s ezekről kötelességének érezte számot adni az olvasóközönségnek.⁷⁸² Április 15-én, tehát alig valamivel a megjelenést követően jelent meg tudósítás Kisfaludy munkájáról a „Tudományos dolgok” rovatban, melyet Kultsár nagy valószínűséggel úgy írt, hogy olvasta – vagy legalábbis átfutotta – a művet.

A *Hazafiúi Szózat* igen kedvező ajánlást kapott, s ezzel Kultsár nemcsak a potenciális könyvvásárlók és olvasók érdeklődését igyekezett felkelteni, de hatást kívánt gyakorolni a röpirat általa kívánatosnak tartott befogadására is. Az ajánlás szerint a röpirat „gyönyörűséges bővséggel, fontos buzgósággal, és tudós velősséggel készült munka”, mely „ébresztés gyanánt szolgál a’ Magyar Nemzethez”, melynek „belső szépségével megegyez külső kellemetessége”. A lapszerkesztő tehát a röpiratot nemcsak mint a kor retorikai-irodalmi és tudományos normáinak egyszerre kiválóan megfelelő szöveget mutatta be, de egyúttal elismerően szólt az azt hordozó nyomtatott tárgy, a brosúra kiviteléről is. Kultsár egyúttal a kívánatos olvasási stratégiát is meghatározta, megelőlegezve a propagandamunkának az emocionális hazafias-nemzeti azonosulás követelményével definiált ideális befogadókban kiváltott hatását: „Lehetetlen, hogy tellyes felindulás nélkül olvashassa, a’ ki érzi a’ Magyar Névnék méltóságát.” Az ajánlás egy új szempontra is figyelmeztetett, amikor kifejezetten a női olvasók figyelmébe ajánlotta a röpiratot: „Méltó, hogy még a’ Magyar szép Nem is megismerkedjék e’ jeles munkával.”⁷⁸³ Kultsár megjegyzése a röpirat üzenetének korrekciójaként is olvasható, ugyanis Kisfaludy e munkájában a női olvasók tekintetbe vételét teljesen mellőzte. Ugyanakkor tudjuk, hogy már 1808-ban reflektált arra, hogy *Himfyje* és regéi „többnyire” az ifjúság és a nők körében népszerűek,⁷⁸⁴ a tízes évek elejétől-közepétől határozottan képviselt patrióta-nemzeti írói programjában pedig már műfaji tekintetben is – ti. *Hunyady* című történelmi könyvdrámáján keresztül – határozottan célozta meg a női olvasói szegmenst, melytől a házi nevelésben betöltött szerepe és érzelmi fogékonysága miatt nemzeti nyelv szeretetén keresztül a hazafiság elterjesztését várta.⁷⁸⁵ A Kultsár-féle

⁷⁸² ALAPI 1928, 190.

⁷⁸³ HKT, 1809, I, ápr. 15., 30. sz., 238–239.

⁷⁸⁴ Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, Kám, 1808. július 27. = KazLev VI, 13–14.

⁷⁸⁵ Kisfaludy Sándor [Dukay Takács Judítanak], [H. n.], 1815. szeptember = KSMM VIII, 280. Programja a Marczibányi-jutalom kiosztására a nádornak írott, felolvasatásra szánt beszédében egy „a’ szivet, elmét, erkölcsöket nemesítő, és annyira mulató, mint tanító”, nőknek szánt éves zsebkönyv tervében öltött alakot, arra való tekintettel, hogy „a’ Hazának Leányai lévén mindenkor, minden jövőendő Nemzettségnek első Nevelőji”. Kisfaludy Sándor gr. Teleki Lászlónak, H. n., 1820 = KSMM VIII, 368.

ajánlás vonatkozó mondata, mely számolt a magyarul tudó – még mindig kisszámú – női olvasóközönség kibővülésével és felértékelődésével a szerzők, nyilvánosságformálók és kiadók oldaláról,⁷⁸⁶ annak tükrében innovatív jellegű, hogy az 1809-es magyarországi propagandában csak elvétve találkozhatunk olyan nyomtatvánnyal, mely kifejezetten a (nemes) nőket (is) célozta, s közvetített számukra a mozgósításban betölthető szerepelvárásokat.

A *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* április 23-i 33. számának toldalékában, közvetlenül a Joseph Leyrer könyvkereskedésben kapható különféle háborús nyomtatványok listáját követően, Kisfaludy munkájának egy egész oldalas hirdetést szentelt.⁷⁸⁷ A lap következő számában, bár kevésbé látványos formában, de ismét megjelent a *Hazafiúi Szózat* hirdetése.⁷⁸⁸ A Bécsben megjelenő *Magyar Kurir* május 9-én adott hírt – a regulamentumokkal együtt – a magyar nyelvű röpirat megjelenéséről.⁷⁸⁹ A *Preßburger Zeitung*ban (pontosabban annak toldalékában, az *Intelligenzblatt für Ungarn*ban) ugyan megtalálható Hartleben hirdetése a regulamentumok német nyelvű kiadásáról, de ebben Kisfaludy munkájára nem történt utalás.⁷⁹⁰ Andreas Schwaiger könyvkereskedőnek a lapban rendszeresen megjelenő hirdetéseiben, melyek között német nyelvű propagandamunkák is szerepelnek, ugyancsak nem fordult elő a *Patriotische Worte*. Még ha a kiadónak erre lett is volna szándéka, a háborús körülmények gyors változása miatt a hirdetés eleve nem is igen szerepelhetett volna a legfontosabb osztrák-német lapokban: az udvari *Wiener Zeitung* május 6-i utolsó, 36. számát követően a lap Bécs megszállása miatt egy hét kihagyással, május 20-án már francia redakció alatt jelent meg,⁷⁹¹ az összbirodalmi patriotizmus szellemében kiadott Johann Michael Armbruster-féle *Vaterländische Blätter* az évi utolsó összevont száma pedig még április 18-i dátummal került ki a sajtó alól.⁷⁹²

A porosz és osztrák törekvésekkel szembenálló, Napóleonnal szimpatizáló bajor könyvtáros, Johann Christoph von Aretin (1773–1824)⁷⁹³ által szerkesztett *Der Morgenbote*, több más német nyelvű és néhány magyar vonatkozású háborús propagandanyomtatvánnyal együtt hírt adott Kisfaludy röpiratáról, de a szerző nevére itt sem történt utalás. Az 1809-es

⁷⁸⁶ Ehhez lásd: POGÁNY 2008; KÉRI 2014; PAPP 2014.

⁷⁸⁷ VOuPZ, 1809. ápr. 23., 33. sz., Beilage, 396.

⁷⁸⁸ VOuPZ, 1809. ápr. 27., 34. sz., 410.

⁷⁸⁹ MK, 1809, II, máj. 9, 37. sz., 552. A számot Decsi Sámuel (D. D. S.) jegyezte. A hirdetés közölte az egyes szabályzatok árait is, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a végső árak csak az összes füzet kinyomtatását követően kerülnek megállapításra. Ez alapján elképzelhető, hogy április végén - május elején Hartlebennek még nem sikerült ezeket mind kinyomtattatnia.

⁷⁹⁰ PZ IfU, 1809, 14. sz., 154–155. és 16. sz, 177–178.

⁷⁹¹ WZ, 1809. máj. 6., 36. sz. és máj. 20., 37. sz.

⁷⁹² VB, 1809 ápr 14, 18., 28–29. sz.

⁷⁹³ NDB I, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd115664823.html#ndbcontent> (letöltve: 2017. 09. 14.).

első kötet második füzetének függelékeként a szerkesztő tételesen közölte a háború kitörése előtt – a tartalomjegyzék szerint hibásan, Bécsben – megjelent „politikai nyomtatványok” listáját, amely a *Patriotische Worte* címet is tartalmazta, sőt utalt arra is, hogy annak a német mellett magyar változata is megjelent.⁷⁹⁴ Aretin ezzel az osztályozással a röpirat helyét az 1809-es osztrákpárti háborús propagandairódalom kontextusában jelölte ki.

Összességében a *Hazafiúi Szózat* hirdetései a korszak más félhivatalos vagy nem-hivatalos röpirataihoz képest egyszerre több magyar és egy német időszaki sajtóorgánumban is megjelentek, s mint láthattuk, Kultsár rövid, apologetikus recenziója az eredetileg meghatározott célközönséget tágítva pozitív atmoszférát igyekezett teremteni a kis kötet olvasásához. A munkát hirdető hazai lapok egyike sem közölte Kisfaludy Sándor nevét, vagy azért, mert nem volt tudomásuk a szerző kilétével kapcsolatban (Kultsár esetében ez kevésbé valószínű) vagy tiszteletben tartották a kiadó, a megbízó és a szerző szándékát.

4.2. A *Hazafiúi Szózat* fogadtatása a hazai literátus nyilvánosságban

Az eredetileg anonim módon megjelent *Hazafiúi Szózat* és német változata, csakúgy mint a nádor és az uralkodó nevében írott-fordított, kisebb felkelést búcsúztató nyomtatott és kéziratos munkák fogadtatása a szerzői attribúción keresztül szorosan összekapcsolódott Kisfaludynak a nádor mellett hivatásos írástudóként betöltött szerepének megítélésével is. Ebben a fejezetben a röpirat korabeli fogadtatásával foglalkozom a literátus nyilvánosságot, s azon belül is mindenekelőtt Kazinczy és Kisfaludy hálózatait illetően, valamint összefüggésben Kisfaludy hivatalos feladatkörének, illetve írói kvalitásainak megítélésével. Ennek kapcsán röviden arra is kitérek, hogy a kortársak a szerző pozíciójából fakadóan, illetve a szerzői attribúció anonimitásból és elégtelen információkból fakadó bizonytalansága miatt esetlegesen milyen egyéb buzdító munkákat tulajdonítottak még Kisfaludynak. Forrásaim kizárólag magánlevelek, melyek néhány kivétellel a háború, illetve a felkelés és az ehhez kapcsolódó propagandatevékenység mobilizációs szakaszában születtek.

Kazinczy Ferenc levelezése sokat elárul a munka fogadtatásáról és a Kisfaludy szerepéről alkotott véleményekről. A diskurzus külön érdekessége, hogy Kazinczy, aki a zemp-*leni permanens* deputáció tagja volt, illetve – Rummy Károly György kivételével – érintett levelezőpartnerei mindannyian involválódtak valamilyen módon az inszurrekcióban. Kisfaludy ekkoriban még jó viszonyban volt Kazinczyval, ugyanakkor kettejük viszonyát és en-

⁷⁹⁴ DM, 1809, Bd. I., H. 2., 223. vö. Bd. I., H. 2., 95–112.

nek reprezentációját a Kazinczy-levelezés nyilvánosságában már jelentős mértékben formálta a *Himfy*ről és a *Regék*ről készülő németnyelvű recenzió. 1808. júliusában Kisfaludy még Kámból írt Széphalomra, említve a *Regék* és a *Himfy* példányait, illetve hosszabban taglalva az anyanyelvű irodalom, a hazafiság és a nyelv mint a nemzeti identitást konstituáló elem összefüggéseit.⁷⁹⁵ Ugyanezen év szeptember 15-én ismét levelet írt Kazinczynak, melyben mesterének nevezte. Azt is jelezte, hogy értesült arról, hogy 1807-ben megjelent regéi nem nyerték el Kazinczy tetszését, s egyúttal művének fogyatékoságait magyarázva saját írói szerepfelfogását és a kötet gyors közrebocsátása mögötti szándékait is explicitté tette.⁷⁹⁶ „Inkább hazafiui, mint sem Litterátori szándékból (mert Litterátornak nem is tartom magamat) még a' múltt Diétán közre akarván bocsáttani, a' mint meg is történt, ezen csupán nemzeti lelket lehellő játékomat, holott csak akkor készültem-el Somlóval, csak úgy jöhetek-ki kezemből. [...] Nem tagadhatom mindazonáltal, hogy igen kívánnám, hogy ezen nemben tett, és csak félig sült próbáim, valamelly nálamnál tehetősőbb elmét remekebb munkáknak szerzésére tüzelnének: mert a' féltudós Dilettántnak, a' milyen magam is vagyok, főképpen pedig a' nem annyira gondolkodó, mint érző nő nemnek, csakugyan legkedvesebb az ilyen Lectúra.” Kitért a tübingai pályairatra, jelezve, hogy a magyar nyelv kérdésének bár igen nagy jelentőséget tulajdonít, ám magát nem érzi „elég tudósnak”, így alkalmasnak e feladatra, továbbá foglalkozott a magyar színház és drámairodalom ügyével is.⁷⁹⁷ Ezt követően a háborús évből nem ismerünk kettejük közötti levelet, de kettejük viszonya ekkoriban még baráti volt. Kazinczy dunántúli ismerőseinél érdeklődött Kisfaludy hogyléte iránt. 1809. július 24-én arról írt Rumynak, hogy együtt étkezett Berzeviczy Sándorral, Kisfaludy egykori gárdatársával és „meleg barátjával”, aki arról számolt be, hogy december 22-én Sümegen, a Kisfaludy-házaspárnál vendégeskedett.⁷⁹⁸ Ugyanezen év szeptemberében pedig említette, hogy Kisfaludy Kandó inszurgens ezredesen keresztül küldte neki üdvözlését és az iránt érdeklődött, hogy egy tragédiát prózában vagy rímekben érdemesebb-e írni.⁷⁹⁹ Kazinczy ekkoriban már a német nyelvű recenzióján dolgozott és bizalmasan jelezte barátainak

⁷⁹⁵ Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, Kám, 1808. július 27. = KazLev VI, 13–14.

⁷⁹⁶ Patrióta írói szerepfelfogásához összefoglalóan, a Kazinczy-féle eszménnyel kontrasztban: HORVÁTH 2007, 271–275. Mint arra már Horváth János felhívta a figyelmet, önéletrajzaiban, levelezéseiben a hazafias író szerepmodelljének koherens előtörténetét maga Kisfaludy konstruálta meg utólagosan: „A patriotizmus [...] gondolatvilágában idővel mind hevesebb és merevebb lett, és saját írói pályáját is mindinkább úgy kezdte látni, mintha kezdettől fogva tudatosan és tervszerűen a patriotizmus lett volna egyetlen ösztönzője”. Fenyő István szerint a Liza-ciklustól való elszakadással párhuzamosan erősödött fel a patrióta hang Kisfaludy regéiben és a Somlóban vált uralkodóvá, melyben „*már egy kidolgozott, megszilárdult patrióta eszmekör tételeit, tanait dolgozza fel*” (FENYŐ 1960, 457).

⁷⁹⁷ Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, Sümeg, 1808. szeptember 15. = KazLev VI, 83–86.

⁷⁹⁸ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. július 24. = KazLev VI, 468.

⁷⁹⁹ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. szeptember 13. = KazLev VI, 521, 523.

is, hogy nem boldogul Kisfaludy regéivel, azokat ugyanis költőileg gyenge alkotásnak tartja. Nem sokkal a békét követően, november 13-án a veszprémi Pápay Sámuelnél érdeklődött az iránt, hogy Takáts József és Szegedy Róza hogyan vészelték át az ellenségtől sújtott megyében a háborút és azt is tudni vélte, hogy Kisfaludy a „Palátínusunk körül ment volt a’ veszedelemtől”.⁸⁰⁰ Kazinczy bírálatai, melyek 1809 szeptemberében, illetve 1810 májusában jelentek meg tartósan elhidegítették kettejük viszonyát.⁸⁰¹

Áttérve Kisfaludy Sándor inszurrekciós munkáira, Kazinczy április legelején a pesti Vitkovics Mihálytól értesült arról, hogy a „mostani Felkelés’ zsibongásában” személyesen találkozott Kisfaludyval, akit a nádor Pestre szólítva szárnysegédjévé nevezett ki, „[e]gyszersmind Proclamatorrá, mivel egy hires, a mint hallani, Proclamatiót tétetett fel általa Magyarban.” Vitkovics azt is közölte, hogy az említett „proklamáció” már sajtó alatt van és ígéretet tett rá, hogy ezt az „első postán” megküldi. Arra is utalt, hogy Kisfaludy *Himfyje* miatt igen nagy népszerűségnek örvend.⁸⁰² Vitkovics betartva ígéretét április 28-án küldte meg saját példányát a röpiratból Kazinczynak, előzetes várakozásaiban csalódva a következő kommentárral: „hogy lásd a’ Petrárka’ rokonnya hová rogyott!!!”⁸⁰³ Kazinczy egy nappal később, Veszprémből, Takáts Józseftől is értesült Kisfaludy szerepéről és buzdító munkáiról. Takáts Kisfaludy inszurrekciós propagandához kapcsolódó írói tevékenységét Kazinczy készülő *Himfy*-recenziójának kontextusába ágyazva vezette fel: „Himfyt a’ Külfölddel-is megismertetvén, új és hathatós ösztönt adsz Kisfaludynak, hogy Nemzetünk’ díszére többeket-is írjon.” Takáts pontos szerzői és fordítói attribúcióval látta el a szöveget, bár a címét nem említette, s azt sem tudjuk, hogy maga ekkor olvasta-e: „[k]ijött a’ sajtó alúl a’ Nemesi Felkelésre serkentő Munkája-is, mellyet a’ Palatinus’ kívánságára Schedius fordított Németre”. Bár nincs utalás arra, hogy honnan szerezte az információkat (magától Kisfaludytól, esetleg valamely ismerősétől), de már azt is tudta, hogy az eredeti szövegnek „a’ kényes Világ’ kedvéért sok helyett tsonkítást kellett szenvednie”. Továbbá azt is valószínűsítette, hogy az említett röpiraton túl a Kisfaludy által „készültt Hadi Énekek és Mársok-is [...] prés alatt lesznek”. Takáts találóan úgy fogalmazott az adjutánsi feladatkörrel kapcsolatban, hogy Kisfaludy „különösen a’ tollat fogja vezetni”,⁸⁰⁴ tehát tulajdonképpen a hivatásos propagandista szerepkörében ábrázolta Kisfaludyt Kazinczynak.

⁸⁰⁰ Kazinczy Ferenc Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1809. november 13. = KazLev VII, 70.

⁸⁰¹ Kettejük viszonyát a külföldi sajtójelenlét és a nyilvánosságstratégiák kontextusában tárgyalja: HÁSZ-FEHÉR 2016, különösen: 421–432.

⁸⁰² Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. április 3. = KazLev VI, 312.

⁸⁰³ Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. április 28. = KazLev VI, 351.

⁸⁰⁴ Takáts József Kazinczy Ferencnek, Veszprém 1809. április 29. = KazLev VI, 351.

Kazinczy május 8-án Rummy Károly Györgynek Takáts levelére hivatkozva azt írta Kisfaludyról, hogy adjutánsként szolgál a nádor mellett, marsokat („Märsche”) és csatadalokat („Kriegslieder”) írt és „egy igen jó felhívást is megfogalmazott az inszurgensekhez, amelyet a nádor parancsára Schedius [Lajos] németre ültetett át”.⁸⁰⁵ Május 12-i levelében Kazinczy Takáts levele mellett már Vitkovics csomagjának is a birtokában (ezt valószínűleg néhány nappal később kapta meg), gróf Dessewffy József felé közvetítette sajátosan értelmezett információit Kisfaludyval és a hivatalos propaganda működésével kapcsolatban, melyet Pestről és Veszprémből érkező hírek és nyomtatványok alapján alkotott meg. Elsőként arról számolt be, hogy „három csomó holmit” kapott Pestről (Vitkovicstól), melyekre úgy utalt, mint „Proclamatiók, versek, etc.”. Ezt követően Kisfaludy megbízatását és feladatkörét tudatta vele: „Kisfaludi-Himfy a’ Palatinus által Adjutánsává tétetett, ’s a’ pennát fogja vinni. Láttad, reménylem, az ő tollából folyt magyar Insurgensekhez szóló buzdítást. Azt a’ Palatinus németre fordította Schédius által. Pestről írják [ti. Vitkovics], hogy Kisfaludi már ott van. Takátsnak leveléből tudom, hogy egy Marsot is Készített és táborig dalokat. Sőt egy 120. paginából álló munka is illy cím alatt: *Hazaíúi szózat a magyar nemességhez* az övé. Nem tudom ha hitelt lehet e ezen állításnak adni, mert sokszor citálja önnön verseit, melly rendes volna. Pag. 8. rendes vers a 2dik sor: *Bont, dönt, tör, ront, dúl, sújt, öl*. Ha ez is vers, nem tudom mi nem lehet vers.”⁸⁰⁶

Kazinczy úgy tűnik, némileg félreértette Vitkovics és Takáts levelét, akik egyébként helyesen, de a röpirat pontos címét nem megemlítve fogalmaztak a szerzői attribúcióval kapcsolatban. Míg ugyanis Vitkovics proklamációról, Takáts pedig „Nemesi Felkelésre serkentő Munká[ról]” beszélt (amin valójában a *Hazaíúi Szózatot* értették), addig ő ezt tévesen a valamelyik „hagyományos” röpíves kiáltvánnyal azonosította, amely a nádor neve alatt jelent meg, s nyilván ennek német fordítását hitte Schedius keze munkájának. Továbbá ezt az értelmezést közvetítette Rummy és Dessewffy felé is. Épp a *Hazaíúi Szózat* szerzőségével kapcsolatban támadtak komoly kétségei, melyet Vitkovics küldeményének köszönhetően már maga is olvasott vagy legalábbis átfutott a levél írásakor, ugyanakkor a Kisfaludyra jellemzőnek tartott önhivatkozásokban az auktoritás melletti bizonyítékot látott. Míg azonban Kazinczy a tévesen Kisfaludynak tulajdonított kiáltvánnyal kapcsolatban elismerően fogalmazott, addig a 120 oldalas buzdító munka egészével kapcsolatban valójában nem nyilvánított véleményt sem a Dessewffynek írt levelében, sem másutt. Vitkovicsnak a röpirathoz

⁸⁰⁵ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. május 8. = KazLev VI, 359–360.

⁸⁰⁶ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. május 12. = KazLev VI, 367.

fűzött, Himfy mint szépíró hanyatlását demonstráló, a szerző szándékaira nézve egyértelműen kedvezőtlen olvasási ajánlata úgy tűnik bár hatással lehetett Kazinczy interpretációjára is, ő azonban nem koncepcionálisan, sajátos műfajára, céljára, tartalmára tekintettel alkotott véleményt *Hazaifüi Szózat*ról, hanem csupán egy Kisfaludyra igen jellemzőnek talált – és általa rendkívül lenézett – poétikai fogást kritizált a saját költészetfelfogásának normái felől a röpirat versbetétei kapcsán. Arra azonban, hogy az idézett részlet pontosan honnan származik nem utalt,⁸⁰⁷ s itt a nyomtatványban is csupán annyi szerepel, hogy „Kisfaludy”.

Kazinczy Rummy Károly Györgyhöz írott levelében, szinte megismételve a Dessewffyhez intézett sorokat, Kisfaludyt hivatásos proklamatori szerepkörében, különféle hordozókon terjesztett, változatos műfajú és a mozgósítás folyamatán belül specifikus funkciót betöltő propagandaanyagok szerzőjeként mutatta be. Ezt részben a Vitkovicstól kapott nyomtatványok, részben a levelezőpartnereitől érkezett információk alapján tette, ugyanakkor olyan munkákat is neki tulajdonított („csatadalok”), amelyekre nincsenek forrásaink: „Kisfaludy [...] soll herrliche Kriegslieder, Märsche, Buzdítások etc. gedichtet und geschrieben haben. Tibull ist nicht Tyrtaeus: ich kann so was nicht.”⁸⁰⁸ Kazinczy tehát úgy fogalmazott a közvélekedésre utalva, hogy Kisfaludy „meglehet, hogy pompás” buzdító munkákat írt prózában és versben, amelyek – tehetjük hozzá – megfelelhetek az ilyen típusú munkákkal szemben támasztott műfaji és társadalmi elvárásoknak. Kazinczy azonban azt is leszögezte, hogy ő alkalmatlan az ilyesfajta munkára és saját, s egyúttal Kisfaludy pozícióját meghatározva két, a kor antikizáló poétikafelfogásából jól ismert költői szerephagyományt állított szembe egymással: a politikától elforduló római elégiaköltő Tibullusét és a – bárdköltő ősmintájaként felfogott – marciális elégiák szerzőjeként ismert athéni Tyrtaeusét, aki a spártai seregeket buzdította harcra a messzénaiakkal szemben.⁸⁰⁹ A *Regé*ről szóló 1810-

⁸⁰⁷ Kisfaludy 1807a I, 33. (III. ének, 2. sor)

⁸⁰⁸ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Sátoraljaújhely, 1809. május 30. = KazLev VI, 397. A saját fordításomban: „Kisfaludy [...] meglehet, hogy pompás háborús dalokat, marsokat, buzdításokat stb. költött és írt. Tibullus nem Tyrtaeus: ilyesmire nem vagyok képes.”

⁸⁰⁹ A *Magyar Museum* bevezetésében (*Bé-vezetés*) – melyet Kazinczy természetesen jól ismert, hisz az az ő *Előbeszédének* átfogalmazott változata volt – Batsányi a bárdköltői szerephagyományt a mitikus hun előidőkbe vetítve az athéni harcias elégiaköltő és a bárd hasonló társadalmi-politikai funkciót ellátó típusait helyezte egymás mellé: „az *Attila*’ idejében-is voltak *Tyrtaeusink*’ ’s *Bárdussaink*, kik a’ Magyar fegyver diadalmait énekekkel magasztalták, ’s nevedő Vitézeinket Attyaik’ követésére, ’s Hazájok’, szabadságok’ védelmére, gerjesztették. De ritka jelenések voltak ezek, ’s nem állandók [...]”. MM I, 9. Tyrtaeus alakja Csokonai Vitéz Mihály inszurrekciós versében (*A’ Nemes Magyarorságnak felülésére*, 1797) is hasonló formában tűnt fel, lásd: „A’ Messzéniaiak fel-támadván a’ Spártabéliek ellen, ezek az orakulumhoz folyamodtak, a’ melly azt tanátsolta nékik, hogy Athenéből kérjenek Vezért magoknak. Kértek is. Az Athenébéliek pedig tsúfságból egy Tyrtaeus nevű sánta Poétát küldöttek nékik. De a’ ki egy buzdító Versezetet mondván a’ katonák előtt, annyira fellobbantotta azokat, hogy meg-vervén a’ Messzéniaiakat, győzedelmet nyert nem annyira kardjával, mint Poézisával. A’ Verse máig is megvan Görög nyelven. Distichonokba van a’ munka öntve: a’ melly vers’ nemét, minthogy a’ Hexameterre 6, a’ Pentameterre 5 lábból áll, még hajdan már sántának tsúfolta a’ játszi Ovidius – Tirtének a’

es recenzió első sora egyébként a mű szerzőjét mint a közelmúlt háborúban szolgált inszurgens őrnagyot és nádori szárnysegédet említette,⁸¹⁰ amivel Kisfaludy mint katona-költő imázsát erősítette a németül olvasó nyilvánosság előtt.

1809. május 8-án a Veszprém megyei Pápay Sámuel, egyértelműen azonosítva a szerzőt, a következőket írta Takáts Józsefnek (aki a Kazinczyna írt levele tanúsága szerint már április végén tudott a röpirat megjelenéséről): „Kisfaludy Hazafiúi Szózatját tegnap kaptam olvasni Ósz Gábor Urtúl. Megmutattya, hogy ő nem tsak Poétai termékenységgel, hanem Orátori bőséggel is tellyes mértékben bír. Remekje ezen munka a’ legtökéletesebb Ékesenszóllásnak – Melly nagy vesztesség, Barátom! hogy ezen Orátori Buzdításoknak – már most – illy későre – olly kevés foganattyát remélhettyük!!”⁸¹¹ Pápayhoz tehát a hozzávetőleges megjelenést, illetve a hadüzenetet és az inszurrekció hivatalos fegyverbeszólítását, azaz 1809. április 10-ét követően csak közel egy hónappal később, az osztrák csapatok számos kisebb és nagyobb vereségét (közte az április 21-én és 22-én a bajorországi Landshutnál és Eckmühlnél vívott csatákat) követően jutott el a nyomtatvány egy ismerőse közvetítésén keresztül. A munka megjelentetésének időzítését ennek tükrében nem meglepő, hogy megkésettnek találta és emiatt a mozgósításra gyakorolt potenciális hatásával kapcsolatban is kétségeit fejezte ki. Vitkovics lesújtó véleményével ellentétben Pápay superlatívuszokban beszélt az írott szónoklatként felfogott *Hazafiúi Szózat*ról.

A *Hazafiúi Szózat*ot szerzője maga is terjesztette, néhány olyan személyt név szerint is tudunk azonosítani, akikhez bizonyíthatóan ezen az úton jutott el a magyar vagy német nyelvű nyomtatvány. Két befolyásos dunántúli főúrnak, gróf Festetics Györgynek és gróf Széchényi Ferencnek adatolhatóan levélben juttatta el a röpirat magyar változatát, akiket a *Hazafiúi Szózat* 18. és 19. fejezetében a magyar tisztképzésre,⁸¹² illetve a Nemzeti Múzeum kapcsán tett úttörő felajánlásaik miatt a hazafias mágnás követendő példájaként állította tettehetőbb olvasói elé.⁸¹³ A röpirat Széchényi mellett a szociális és kulturális ügyekre, illetve a Ludovikára tett adományairól ismert Marczibányi Istvánt is úgy említette, mint aki „a’

történetit bőven elő adja *Jusztinus*.” Az elektronikus kiadást lásd: http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_mu-vei/text.php?id=csokonai_vers_0548_k (letöltve: 2020.02.06.). Csokonai magyar nyelvű versével explicite ezt a – bárdköltői szerepfelfogást aktualizáló – tyrtaeus-i buzdító funkciót kívánta ellátni. Lásd még: PORKOLÁB 2005, 122, 126.

⁸¹⁰ Kazinczy Ferenc Romy Károly Györgynek, Széphalom, 1810. jan 28. = KazLev VII, 247.

⁸¹¹ MTAKK K 377/30. f. 1v. Pápay Sámuel Péteri Takáts Józsefnek, Pápa, 1809. május 8.

⁸¹² Gróf Festetics György 1802-ben 40.000 forintos alapítványt tett, hogy amíg nem állítanak fel egy magyarországi tisztképző intézetet, addig a bécsi katonai akadémián képezhessék a magyar nemesifjakat, amiről törvény is megemlékezett: 1808:4. tc. Festetics példát mutatta ezzel tulajdonképpen a későbbi Ludovika körüli adományozási hullámhoz is hozzájárult.

⁸¹³ HSz, 92, 96.

Hazának szent oltárához olly sok, nagy, és szép áldozatokkal járúl[t]”, arra azonban nincsenek forrásaink, hogy Kisfaludy elküldte-e neki is a *Szózatot*.⁸¹⁴ Festetics 1809. április 29-én írott levelében mondott köszönetet a röpirat neki ajándékozott példányáért.⁸¹⁵ Kisfaludy művét mint retorikailag kiválóan sikerült, meggyőző buzdító munkát értékelte, amely hatékonyan egyesítette magában az érvek logikus kifejtését (a vonatkozó hazai jog és történelem beható ismeretét tanúsítva), az olvasók szenvedélyeinek felkorbácsolását és – a nyomtatvány anonimitása dacára – az egyértelmű szerzői attribúción keresztül a Kisfaludy jelleméből fakadó erkölcsi hitelességet: „Valamint az Igazságért magát el szánó hazafiúi Nagy lélek hasznos törekedésével a’ Felséges Királyjának, és a’ törvényes országai Constitutiójának védelmét pája futásának leg szentebb tárgyává ki teszi; úgy azon Nagy Lelkek, a’ kik olyan szívet el ragadó ékessen szólással, olyan Hazai régi történeteknek, és Törvényeknek bő esméretességével, olyan emberi szívet ésmertető böltselkedéssel, olyan nemes érzékenységeknek andolgtásával, a’ bátor szívű, Királyjait, és szabadságait meg sertők ellen boszszú álló Magyar Nemzetet, az ősi erköltsre úgy fel buzdítják, mint azt Feő Strázsamester Úr remek munkájában tselekszi, igaz tiszteletet, és mindnyájunktól hálaadatosságot érdemelnek. Azért tehát nem tsak nagy köszönettel veszem, hogy barátságossan azt vélem közleni méltóztatott, hanem magam is azon ösvényt, a’ mellyet a’ hazafiúiságnak ki jelelni méltóztatott, követni, a’ mennyire erőtlenségem engedi, igyekszem.” A gróf a nádorhoz hasonlóan – aki kihúzta az önmagával kapcsolatban túlzónak talált részeket – maga is igyekezett elhárítani a *Hazafiúi Szózat* személyével kapcsolatos magasztaló sorait, egyúttal Kisfaludy gesztusát megköszönve egy lovat ajándékozott neki: „Addig is miglen személyessen szerentsém lehet Jó szándékát Feő Strázsamester Urnak meg köszönni, egy paripát örök emlékezetül ajándékul adhassak, a’ mellyet is ime ezennel el küldök, hogy az minden veszélyekben szerentséssen ki mentse, és a’ Magyar Petrarchánkat, a’ Vitéz Lantosunkat, a’ ki édes tárogatójával álomból életre fel serkent, a’ régi szenyből ki tsinosít, a’ Nemest Nemessé teszi, mindenütt szerentséssen hordozza.”

Kisfaludy gróf Széchényi Ferenc számára is levélben juttatta el *Hazafiúi Szózatát*, az ajándékozás gesztusa kettejük személyes kapcsolattartási gyakorlatába illeszkedett. Valószínű, hogy Kisfaludy Széchényivel először 1807 áprilisában, mint „N. Zala és Vas Várm. Táblabirája” vette fel a kapcsolatot, akit a frissen megjelent *Regékkal* is megajándékozott.⁸¹⁶

⁸¹⁴ A Ludovikára Marczibányi 50.000, Széchényi 8000 forintot ajánlott (1808:7. tc. 18.§).

⁸¹⁵ MTAKK K 376/70. gr. Festetics György Kisfaludy Sándornak, Keszthely, 1809. április 29.

⁸¹⁶ Kisfaludy Sándor gr. Széchényi Ferenchez, Sümeg, 1807. április 20. = VALJAVEC 1934, 394.

Széchenyi nem sokkal később megküldte Széchenyi György primás és Széchenyi Pál kalocsai érsek, Miller Jakab Ferdinánd által kiadott levelezését,⁸¹⁷ melyre a költő a *Himfy* 1807-es kiadásával ajánlotta magát a főúr kegyelmébe.⁸¹⁸ Kettejük között a következő levélváltásról épp az 1809-es évből van információnk, ekkor Vas megye adminisztrátoraként a gróf is részt vett a megyei felkelés szervezésében, fiai pedig közbenjárása nyomán a felkelés vezérkaránál szolgáltak. Kisfaludy március 6-án ígérte meg, hogy eljuttatja a *Hazafiúi Szózat* cenzúra (és kinyomtatás) előtt álló füzetét és munkája eredeti kéziratát Széchenyinek és rajta keresztül a nemzeti könyvtárnak.⁸¹⁹ A következő keltezetlen levelével teljesítette ígéretét, egyben explicitté tette a nádori megbízatás tényét is, valamint megígérte, hogy a mű kéziratát személyesen adja át, amikor legközelebb Budán jár. A Széchenyinek (és rajta keresztül a múzeumnak) ígért példányt illetően azt is megjegyezte, hogy abban a „nyomtatásban esett tetemes hibákat” a saját kezével igazította ki.⁸²⁰

Arra is van bizonyítékunk, hogy Kisfaludy felsőbb osztrák katonai körökben is igyekezett népszerűsíteni munkáját. 1809. októberben Colloredo gróf és a vallon származású Chasteler márki (aki maga is tanult katona, mérnök és műkedvelő poéta volt)⁸²¹ vezérkari tisztek sümegi tartózkodása kapcsán⁸²² úgy utasította Szegedy Rózát, hogy: „Ha vagyon ott hon *Hazafiúi Szózatomból* egy felesleg való exemplár, tehát elő adandó alkalmatossággal adgy egygyet Chastelernek.”⁸²³ A német változat kedvező recepciójáról két ízben maga a szerző számolt be feleségének. 1809. május 29-én feltehetően a röpirat udvari fogadtatására utalva a következőket írta neki (bár a hírek jóval korábbiak lehettek, hisz május 13-án a várost megszállták a franciák): „Az én német Hazafiúi Szózatom Bécsben nagy lármával fogadtatott.”⁸²⁴ Szeptemberben pedig gróf Beckers főszárnysegédőtől származó információkra hivatkozva a legmagasabb katonai és udvari körök elismeréséről tudósította Rózát: „azt beszéllé, hogy Tatán a’ napokban a’ Császár’ asztalánál nagy magasztalásokkal emlegették munkáimat; alig volt valaki még a’ Német Generálisok közül is, a’ ki híreket nem hallotta volna; Beckers azután mondá nekik, hogy az Insurrectiónak napkönyve is azon stílusban lessz írva.”⁸²⁵ Itt tehát Kisfaludy arra is utalt, hogy az általa előállított hivatalos, katonai

⁸¹⁷ SZÉCSÉNYI 1807. A kötet megtalálható Kisfaludy könyvtárában is: OSZK Kisf. 761. sz.

⁸¹⁸ Kisfaludy Sándor gr. Széchenyi Ferencnek, Sümeg, 1807. november 12. = VALJAVEC 1934, 394–395.

⁸¹⁹ Kisfaludy Sándor gr. Széchenyi Ferencnek, Sümeg, 1809. március 6. = VALJAVEC 1934, 395.

⁸²⁰ Kisfaludy Sándor gr. Széchenyi Ferencnek, H. n., [1809] = VALJAVEC 1934, 395–396.

⁸²¹ Aki egyébként tudott magyarul is és a Kisfaludy állítása szerint a *Himfy*ből és a *Regékből* németül és franciául idézgetett, lásd: Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Komárom, 1809. július 12. = KSMM VIII, 203. Vö. GÁLOS 1937, 152.

⁸²² Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Kisbér, 1809. október 29. = KSMM VIII, 245.

⁸²³ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Kisbér, 1809. október 30. = KSMM VIII, 248.

⁸²⁴ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Buda, 1809. május 29. = KSMM, VIII, 173.

⁸²⁵ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Kisbér, 1809. szeptember 7. = KSMM VIII, 221–222.

vonatkozású szövegek a standard hivatali írásmódnak – feltehetőleg a szépirodalomhoz közeledve – élvezetes és egyéni színt adnak.

A fenti levélrészletek azt mutatják, hogy Kisfaludy röpiratának és szerzőségének, egyúttal nádor melletti kulcspozíciójának híre, részben meglévő kapcsolati hálójára építő tudatos önmenedzselő tevékenységének, részben a tőle független információáramlásnak köszönhetően egyrészt elterjedt a korabeli magyarországi literátus nyilvánosságban, másrészt ismert volt a két legjelentősebb mecénatúrára hajlamos, hazafias főúr számára, harmadrészt pedig, bár ezt a szerző levelein kívül más nem erősíti meg, feltehetően a röpiratról felsőbb osztrák katonai-politikai körökben is tudomást szereztek. Vitkovics negatív és Kazinczy inkább semleges értékítéletét leszámítva, úgy tűnik, hogy azok számára, akik előtt az eredetileg szándékosan anonim formában megjelentetett buzdító munka szerzősége világossá vált, Kisfaludy jelleméből, írói kvalitásaiból és presztízséből, továbbá hivatalos pozíciójából fakadó tekintélye felerősítette a szöveg üzenetét.

4.3. A *Hazafiúi Szózat* példányai a köz- és magángyűjteményekben

A *Hazafiúi Szózat* elterjedtségére, egykori birtokosaira mint potenciális olvasókra egyrészt a hagyatéki összeírásokból, magánkönyvtárak jegyzékeiből, másrészt a közgyűjteményekben jelenleg is őrzött példányokból következtethetünk. A tulajdonosi bejegyzések a proveniencia megállapítása mellett a possessor érdeklődési körére is utalhatnak, míg a marginális, illetve szövegközi kommentárok, jegyzetek, különféle jelölések, javítások stb. a mű befogadásának, az egyéni szöveg- és egyúttal íráshasználatnak a módozatairól tanúskodnak, így tulajdonképpen a *Hazafiúi Szózat* mint könyv antropológiájának megértéséhez járulnak hozzá.⁸²⁶ A possessorok egy része feltehetően 1809-ben maga vette meg vagy közvetlenül a szerzőtől kapta a röpiratot. Az, hogy valaki vásárlás útján vagy egyéb módon már esetleg jóval a nemesi felkelést követően jutott hozzá Kisfaludy munkájához, nemcsak a könyv és a szerző presztízsét jelezheti, hanem utalhat a szöveg közvetlen politikai, azaz hazafias-nemzeti inszurrekciós buzdításként való befogadásától és használatától különböző módokra is, például a nemzeti történeti elbeszélésként vagy az inszurrekció mibenlétéről szóló összefoglalásként való olvasására. A tulajdonosi bejegyzések lehetőséget nyújthatnak arra, hogy az egykori possessorok társadalmi állását, esetlegesen Kisfaludyhoz való viszonyát rekonstruálni tudjuk. Egyúttal bizonytalanul bár, de a szöveg eredeti, meglehetősen szűk célcsoportjánál – tehát a potenciálisan felkelésre kötelezett nemes férfiaknál – szélesebb birtokosi-használói kör kiterjedésére is következtethetünk belőlük.

⁸²⁶ Ehhez legújabbban Cserei Mihállyal kapcsolatban: TÓTH 2017, különösen: 159–304.

Arról, hogy a magyar és német nyelvű röpirat összesen hány magánkönyvtárba került be, csak sejtéseink lehetnek, az egyes példányok későbbi „életéről” sokszor még kevesebb információval rendelkezünk. A possessorok egy része Kisfaludy ismerősi köréhez tartozott, részben tőle értesült a röpiratról, illetve kapta meg a nyomtatványt. A hagyatéki leltár szerint Pápay Sámuel bibliotékájában akadt egy – talán éppen az egyik levelében említett, Ósz Gábortól kölcsönkapott⁸²⁷ – magyar példány.⁸²⁸ A Kisfaludyval munkakapcsolatban is álló Verseghy Ferenc könyvei között szerepel a *Hazaifüi Szózat*,⁸²⁹ illetve a vele szintén jó viszonyt ápoló Görög Demeter könyvtárában a magyar és a német változatból is találhatunk egyet-egyet.⁸³⁰ Vitkovics Mihály – aki a nyomtatványról meglehetősen hamar tudomást szerzett – egykori magánkönyvtárában szintén megtalálható volt a *Szózat* magyar nyelvű példánya,⁸³¹ csakúgy mint Kultsár István gyűjteményében, aki hivatásából adódóan sok más 1809-es háborús és inszurrekciós nyomtatványnak is a birtokában volt.⁸³² Gróf Festetics György egykori keszthelyi magánkönyvtárába szerzői ajándékozás útján került a nyomtatvány, amely nagy valószínűséggel azonos a gyűjtemény jogutódjában, a Helikon Kastély-múzeum Könyvtárában ma is megtalálható példánnyal.⁸³³ Mint már szó esett róla, gróf Széchényi Ferencnek – illetve rajta keresztül a könyvtárnak – Kisfaludy hasonlóképp maga ígért és küldött egy javított példányt.

Már az interneten elérhető elektronikus adatbázisokat áttanulmányozva is rögvest kiderül, hogy a magyar kiadásból meglehetősen sok maradt fent, ami valószínűleg a szerző kilétének, a kötet hosszának, magas példányszámának és üzenetének egyaránt köszönhető, míg a német szöveg jóval ritkábban fordul elő. A közgyűjteményekben fennmaradt köteteket alaposan áttanulmányozva tovább bővíthetjük a röpirat elterjedéséről a korabeli magánkönyvtárakra vonatkozó forrásokból szerzett információinkat. Az MTA Könyvtárában a *Hazaifüi Szózat*ból két példány⁸³⁴ lelhető fel, ezek közül az egyiket Kecskeméti Csapó Dániel

⁸²⁷ Neki nem akadtam a nyomára, valószínűleg Pápay egyik Veszprém megyei ismerőse lehetett.

⁸²⁸ VeML IV. 1.b. 1828. jún. 2. 101. *Néhai Pápay Sámuel úr hátrahagyott Könyveinek Lajstroma*.

⁸²⁹ Pontosabban Verseghy időskori, hagyatéki szempontok alapján összeállított katalógusában (*Catalogus librorum denati Ex-Pauli Franc. Verseghy, 1824*): DEME 1985, 28–29, 116. sz. Verseghynek volt egy példánya a *Hunyady Jánosból* (159. sz.) és a *Himfy szerelmeiből* (481. sz.) is.

⁸³⁰ ZVARA 2006, HSz: 406, 681. sz.; PW: 427, 769. sz. A kötetek ma a kismartoni Eszterházy-kastély könyvtárában találhatóak, jelzetük: 10257 és 7995.

⁸³¹ CSEPREGI–BOR, 2013, 157, 696. sz. Tudjuk, hogy Vitkovics a magának vett példányt közvetlenül annak elolvasása után, megküldte Kazinczynak. Abból, hogy a hagyatéki leltár részeként készült összeírásában is szerepel a tétel vagy az következik, hogy Kazinczy később visszaküldte neki, vagy az, hogy Vitkovics vett magának egy újabbat.

⁸³² Jelzete: O.1646, lásd: ALAPI 1928, 190. Kultsár az 1809-ben újságjában bemutatott inszurrekciós nyomtatványok egy részéből saját példánnyal rendelkezett. Valószínű, hogy a *Szózat* ajánlását már úgy írta, hogy olvasta – vagy legalábbis átfutotta – azt.

⁸³³ Jelzete: HKMK, JURIS1484.

⁸³⁴ Jelzetük: M.Pol.O.119 és M.Pol.O.7740.

ajándékozta 1836-ban az intézménynek.⁸³⁵ Az Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kunó Könyvtárában található példány, amely a budapesti Paedagogium (tanítóképző) magyar nyelvi szemináriumából került az állományba, pedig eredetileg Finta Pál tulajdonát képezte.⁸³⁶ Az Országgyűlési Könyvtár Ghyczy Ignác hagyatékának⁸³⁷ részeként gyarapodott Kisfaludy röpiratának két kötetével.⁸³⁸ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba pedig Ballagi Géza röpiratgyűjteményének megvásárlásán keresztül, de nem kolligátumban, hanem külön kötetként került be.⁸³⁹ A szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár birtokában lévő *Hazaifüi Szózat*⁸⁴⁰ töredékes tulajdonosi bejegyzéséből csak annyi derül ki, hogy egykori tulajdonosa kalocsai illetőségű volt, talán egyházi személy lehetett: „Michäelis [...] Colocensis”. A Pécssett fellelhető két magyar kötet⁸⁴¹ az államosítást követően a premontreiektől került a gyűjteménybe, ezek egyike eredetileg Szabó Miklósnak a rend tagjának, szombathelyi gimnáziumi tanárnak a birtokában volt.⁸⁴² A New York-i Columbia Egyetem könyvtárában található possessor-bejegyzés nélküli példányban valaki – talán maga a szerző – kijavította a hibák egy részét, amelyek a nádor által törlésre javasolt helyek elhagyása miatt, a korrektor figyelmetlenségéből fakadóan maradtak a szövegben.⁸⁴³ Egy körülvágatlan, kiadói zöld-piros papírborítású példány a győri bencés székház könyvtárából került a Torontói Egyetem Könyvtárába.⁸⁴⁴

A British Museum példányában a „Vajai Way Annáé 1815” bejegyzés szerepel. Vay Anna a befolyásos kőji Komáromy *bene possessionatus* nemzetség Bihar megyei ágából származó György felesége volt, aki a vele kapcsolatos töredékes információk alapján is egy

⁸³⁵ (Kecskeméti vagy Kecskeméthy) Csapó Dánielről keveset tudunk, Szinnyei tévesen azonosította a tolnai szabadelvű politikussal, mezőgazdával, (tagyosi) Csapó Dániellel (1778–1844). Kecskeméti Csapó valószínűleg kötődött a kecskeméti református kollégiumhoz, 1835-től akadémiai írnok, nyelvtudós, tájszó-gyűjtéseket is készített. Lásd: SÜTŐ 1973, 57; SZILÁGYI 1992. Neve elsősorban vegyes daloskönyveiről lehet ismert, de „Kelemföldy” álnéven Csokonai műveit is kiadta. 1847-es gyűjtése Kisfaludytól *Nemzeti ének* címen tartalmaz egy verset, lásd: *Nemzeti dalok* 1847, 14–16. Az adományozásról: TGy, 1836, VI, 126.

⁸³⁶ Jelzete: RA 5418.

⁸³⁷ A gyarapodáshoz lásd: CSENDES 1959.

⁸³⁸ Jelzeteik: 410.502 és C4/1416.

⁸³⁹ Jelzete: B 819/73. Ex librise: „Hinka”; talán hinkovczei Hinka László (1845–?) pécsi püspöki jogtanácsos gyűjteményéből vásárolta Ballagi.

⁸⁴⁰ Jelzete: G.E. 1061.

⁸⁴¹ PTE TGYO, 134471 és 122347.

⁸⁴² Jelzete: 122347. Lásd az ugyanitt található latin Cicero-kiadás possessor-bejegyzését: „Nicolai Szabó [...] Ord. Praemont.” CICERO 1795. Jelzete: 134592. Szabó Miklós, a rend szombathelyi gimnáziumának professzora 1833-ban halt meg. Ehhez lásd hagyatékát a Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltárának (1573–1950) szerzetesi hagyatékai között (V. 1. 1. dob. 1. sz.). URL: http://www.opraem.hu/fondjegyzek_csorna/Csorna_IV_1_hagyatekok. (letöltve: 2019. 10. 11.).

⁸⁴³ Mai jelzete: DB925.3.H39.

⁸⁴⁴ Mai jelzete: JN2167 .H3.

művelt, mecenatúrára hajlamos nemesasszonynak tűnik.⁸⁴⁵ Személyében találhatjuk meg egyébként a kötet egyetlen azonosítható nőnemű possessorát. Hogy egy jómódú nemesasszony olvasott, illetve rendelkezett könyvekkel, a 19. század második tizedében már nem számított ritkaságnak, az azonban kivételes, hogy Vay egy mindenekelőtt hadra fogható férfiak számára íródott, magyar nyelvű propagandisztikus politikai-történeti röpiratnak volt a birtokosa. Ezzel tulajdonképpen beteljesítette a Kultsár ajánlásában a női olvasókkal kapcsolatban foglaltakat.

Az OSZK különböző gyűjteményeiben a magyar kötetből öt, míg a németből két példány található.⁸⁴⁶ A továbbiakban érdemes ezeket egyenként is közelebbről szemügyre venni, ugyanis a kiadás- és recepciótörténetre vonatkozóan fontos információkkal szolgálnak. (1) A *Hazafiúi Szózat* egyik, *Patriotische Wortével* közös kolligátumban szereplő példánya⁸⁴⁷ a könyvtár egykori igazgatója, Miller Jakab Ferdinánd⁸⁴⁸ címlapon szereplő bejegyzése szerint magának a szerzőnek az ajándéka: „Donatum sibi ab Authore V[ice] Colonelli Insurrectionali Kisfaludi Bibliothecae Széchényianaee regnicolari cessit an[no] 1814. J[acobus Ferdinandus] Miller M[anu] pr[opria]”.⁸⁴⁹ Közvetlenül e fölött, a címet követően ceruzával szerepel a következő – nagy valószínűséggel Kisfaludy által a könyvtáros számára a névtelen röpirat szerzőségét tisztázó bejegyzés is: „irta Kisfaludy Sándor”. Ebben található Mátray Gábor már említett bejegyzése is a nyomdát illetően. Ez a példány az adományozás datálása, illetve az autográf javítások hiánya miatt nem lehet azonos az 1809-ben Széchényinek megküldöttel, amelynek egyébként mindeddig nem sikerült a nyomára akadnom.

⁸⁴⁵ MÍÉM VI, 816; MCs VI, 318. Már mint özvegy, 1834-ben a magyar előadóművészetek előmozdítására 5000 forintos adományt tett, lásd: REXA 1916, 136.

⁸⁴⁶ A HSz további, irodalomtörténetileg érdekes korabeli bejegyzéseket feltehetően – bár sajnos nem volt lehetőségem minden esetben az autopsziára – nem tartalmazó példányai találhatók az ELTE Egyetemi Könyvtárában (Rar. Hung. 313), az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének könyvtárában (6796), a PIM-ben (A 5.439 és A 24.730-P), a HM HIM Hadtörténeti Könyvtárában (R 7.777), illetve Könyvgyűjteményében (3.264), a miskolci Léway József Muzeális Könyvtárban (LJ B 8382), a veszprémi Eötvös Károly Megyei Könyvtárban (A 2098, K 51), a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (L282), az aradi Biblioteca Județeană „Alexandru D. Xenopol” könyvtárban (117130), ahova valószínűleg az egykori Királyi Főgimnázium könyvtárból került. A PW további példányai felellhetők még a PIM-ben, (A 247), a Bajor Állami Könyvtárban (Austr. 5463 d), az OSZK-ban (216.822, 814.256), a FSZEK-ben (39271), az MTA-n (M.Pol.O.638), a TtREK Nagykönyvtárban (I1083), illetve a kolozsvári egyetemi könyvtárban (III. 4144). A HSz árverési tételként is rendre felbukkan, az axioart online műkereskedelmi portálon például 6 licitre bocsátott példányt találhatunk az elmúlt évekből: <https://axioart.com/kereses/archiv-tetelek?search=hazafi%C3%BAi%20sz%C3%B3zat> (letöltve: 2018. 04. 02.). Ebből az egyik egy 19. század végi diszes kötésű példány (Studio antikvárium, 36. könyvárverés, 351. tétel).

⁸⁴⁷ Jelzetük: M 814.255–814.256=92. (Rezerv példány). Könyvtári félbőr kötés (aranyozott felirattal a gerincen: „Kisfaludi / Hazafiúi Szózat / Germ. et Hung.”), eredeti papírborító hiányzik, pirosra festett lapélek.

⁸⁴⁸ Miller Jakab Ferdinánd (1749–1823), nagyváradi gimnáziumi, majd jogakadémiai tanár, 1803-tól a Nemzeti Múzeum könyv- és éremgyűjteményének őre, majd 1808-tól igazgatója, 1817-től császári-királyi tanácsos.

⁸⁴⁹ Kisfaludy tehát saját maga ajándékozta a példányt a könyvtárnak 1814-ben. A rendfokozat feltüntetése hiába, Kisfaludy őrnagyi (Major), nem pedig alezredesi (Vice-Colonellus) tisztet viselt a felkelésnél.

(1b) Az ezzel egybekötött német példány, amelyről az előzéklap is hiányzik, viszont biztosan nem autográf felirattal szerepel a szerző neve. (2) Egy teljesen intakt szerzői példány a Darnay Kálmán által a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozott Kisfaludy-könyvtárból került a gyűjteménybe.⁸⁵⁰ (3) A magyar- és a (2b) németnyelvű kiadás további példányai, ex librisük szerint gróf Illésházy István⁸⁵¹ Nemzeti Múzeumnak ajándékozott, közel 8000 kötetre rúgó dubnici magánkönyvtárának (*Illésházianae Bibliothecae Dubniczensis*) állományából kerültek a későbbi Széchényi Könyvtár gyűjteményébe.⁸⁵² Figyelmet érdemlő Illésházy inszurrekcióval kapcsolatos múltja: gróf Dessewffy József akadémiai emlékbeszédéből (1840. szeptember 8.) egy elhivatott és szigorú főtiszt alakja rajzolódik ki, aki családjá hagyományaihoz híven 1797-ben felkelő ezredesként vezette Trencsén és Liptó vármegyék zászlóaljait a szombathelyi táborba.⁸⁵³ 1809-ben pedig szintén Dessewffy szerint mint két megye főispánja, alkancellár „minden veszedelmét az ellenségi beütésnek hazánkba, minden áldozatokkal együtt, mikor az szükségessé lőn, férfiasan állotta ki”.⁸⁵⁴ Adódik, hogy Illésházy korábbi és aktuális hivatalára tekintettel is érdeklődhetett Kisfaludy munkája iránt.

(4) Egy másik kötet provenienciájára⁸⁵⁵ nézve szintén érdekes információkra bukkanhatunk. Az előzéklap rectóján – részben áthúzott, szárnypróbálgatásokra emlékeztető, s a gyermek- vagy ifjúkori (közösségi) reprezentációs íráshasználat jegyeit mutató – bejegyzések szerepelnek, nevek (Pattantyus János, Kollár János és Czuppon Mária)⁸⁵⁶ és több dátum (1823-ból). A versón ceruzás rovások és – egy másik kéz írásával, fekete tollal – egy négysoros szentencia is található,⁸⁵⁷ a hátsó védőlapon pedig egy emberalakot egy épület előterében ábrázoló szintén ceruzás (gyermek)rajz. Jól kivehető az is, hogy az egykori tulajdonosok még a brosírozott könyv előzéklapjára írtak, amit aztán a későbbi birtokosa a kötéshez körülvágatott. A fenti bejegyzések arra utalnak, hogy a kötetet nem szöveggént, hanem materiális értelemben, „üres” írópapírosként használták. A címlapon található possessor-bejegyzés szerint a kötet egy időben Pfriem József, Fejér és Komárom megyei táblabíró, királyi

⁸⁵⁰ Jelzete: OSZK Kisf. 99. sz. Kívül pirosas, belül zöldre festett kiadói papírkötés. Eredeti jelzete: 313.

⁸⁵¹ Gróf Illésházy István (1762–1838), művelt, bibliofil főúr, Turóc és Liptó főispánja, később a rendi ellenzékkel rokonszenvező politikus, részt vett az Akadémia alapításában, annak haláláig igazgatósági tagja volt.

⁸⁵² A HSz jelzete: 814.255, a PW-é: 216.822; kívül piros, belül zöld papírborítóban. A gyűjteményhez részletesen lásd: BERLÁSZ 1967.

⁸⁵³ DESSEWFFY 1841, 176–177.

⁸⁵⁴ DESSEWFFY 1841, 181.

⁸⁵⁵ Jelzete: M 814.255:3. Mintás vászon és papír keménytáblás, körbevágva, hiányzik a kiadói papírkötés. Eredeti jelzete: Hung. 3192 / M

⁸⁵⁶ Mindhárom említett személy nemesi családnévként is ismert vezetéknévvel. Az is kiderül, hogy a könyvet talán Czuppon Mária kaphatta ajándékba egy 1823. május 15-i győri látogatás alkalmával.

⁸⁵⁷ „„unulf?” az elsőt tsöndes elmével / várom, a másodikat az / igazságos egek a’ te / számodra tartják”.

táblai ügyész, később udvari kamarai fogalmazó⁸⁵⁸ könyvtárába („Ex Libris Joseph. Pfriem.”) tartozott. Ugyanezen az oldalon később a Népkönyvtári Központtól, az „elhagyott” vagy „államosított” javak begyűjtése és feldolgozása során kerülhetett állami tulajdonba 1952 és 1954 között.⁸⁵⁹ Ezt a példányt valamelyik egykori tulajdonosa – könnyen elképzelhető, hogy maga a könyvtárral rendelkező, művelődő táblabíró-hivatalnok, Pfriem József – minden bizonnyal forgatta, alaposan elolvasta. Ez a valaki – de biztosan az említett gyermekkori íráshasználóktól eltérő kéz – egyes mondatokat és kifejezéseket ceruzával aláhúzott,⁸⁶⁰ a lapszéleken, bizonyos szöveghelyekre utalva tollal és ceruzával több kereszt alakú jelölést tett,⁸⁶¹ végül Virág Benedeknek a mű utolsó számozott oldalán található verse fölé – mintegy magyarázatként – odaírta, hogy „Magyarország”.⁸⁶² A megjelölt szövegrészek egy olyan praktikus szöveg- és íráshasználatra utalnak, mely a röpirat bizonyos hazafias-nemzeti tartalmainak megragadására irányult. Az utolsó felkelés idején még csak 15 éves Pfriem József, akinek apja csak a 18. század végén szerzett nemességet, talán a felkelés által érintett bátyja és a család friss nemessége miatt fordult érdeklődéssel – már valamikor 1809-et követően – Kisfaludy munkája felé, s megeshet, hogy a könyvhöz valamelyik idősebb férfirokonaitól jutott hozzá.

4.3.1. *A Batsányi János széljegyzeteit tartalmazó példány*

A *Hazaifüi Szózat* legérdekesebb OSZK-ban található példánya minden bizonnyal az a kiadói papírkötésű darab, amelyet valószínűsíthetően maga Batsányi János látott el glosszáival és (legalább részben) egyéb megjegyzéseivel, javításaival,⁸⁶³ s amely a költő halála után, hagyatéka révén került a Nemzeti Múzeum könyvtárába. A könyvtár 1875 és 1879 közötti igazgatója, a történész Fraknoi Vilmos saját kezűleg írta a kötéstábla belsejére, hogy „Batsányi”, illetve az irodalomtörténetileg értékes megjegyzésekre utalva az előzéklapjára, hogy: „A jegyzetek miatt visszavettük.” Ez arra utalhat, hogy a duplumnak minősített kötetet a

⁸⁵⁸ Pfriem József (1794–1841) apja György, hörcsöki árendás 1797. január 20-án, az első koalíciós háborúban az újoncozáshoz való „hazafias” hozzájárulásáért nyert nemeslevelet és birtokadományt (Hörcsökre), melyet ugyanabban az évben hirdettek ki Fejér, 1817-ben Komárom megyében. A nemesi felkelések már nagy valószínűséggel érintették a családot, az 1809-es felkelés kapcsán készült összeírás a fehérvári illetőségű család három férfitagját említi: György (64), ifj. György (30), József (15). Tehát a törvények értelmében a családból az idősebb fiú, György volt „hadköteles”. József a magyar Kamara tiszviselője volt 1826-tól 1840-ig, a tízes évek végén pedig előfizetője az *Erdélyi Múzeumnak*, 1841. január 8-án hunyt el Budán. A családhoz: MCs IX, 287; SCHNEIDER 1935–36, 173. Pfriem Józsefhez: EM, 1816, V. sz., 192; *Gyászjelentés* 1841.

⁸⁵⁹ A folyamathoz lásd: HORVÁTH 1974–1975.

⁸⁶⁰ 5. „*Gens ingenua et liberta*”; 6. „Legyen ezen átoknak...” (+); 14. „*patrie*”; 45. „A’ mit a’ Magyar Nemesség...” (+); 47. „Elköltöztvén VI-dik Károly...” (+).

⁸⁶¹ 9. „A’ háborúhoz pedig...” (+); „Mi válhatik a’ Magyar nemes Insurrectióból...” (+).

⁸⁶² HSz, 120.

⁸⁶³ Aktuális jelzete: M 814.255:2. A külső borító pirosasra színezett. Korábbi jelzetei: 19.044 Oct. Széch.; RE 350; dupla / 3192, illetve E. R. 515/1. szám alatt hivatkozott rá a szakirodalom.

könyvtár figyelmetlenségéből először eladta, de aztán korrigálta a hibát. Bár a glosszák már a Batsányi-kritikai kiadás készítése során ismertek voltak, s azokból Keresztury Dezső és Tarnai Andor, a kötet sajtó alá rendezői, a versek magyarázatához többet fel is használtak, azokat külön cikkben csak Fenyő István közölte néhány évvel később.⁸⁶⁴ Tarnaiék azt valószínűsítették, hogy Batsányi talán Kisfaludy által a mohácsi csata kapcsán hivatkozott *Serkentő válasza* vagy épp egykori inszurgens költőbarátja kedvéért szerezte be a kötetet. Az íráskép alapján azt is feltételezték, hogy erre csak Linzben, tehát Batsányi 1816-tól kezdődő száműzetése alatt kerülhetett sor.⁸⁶⁵ Fenyő István ezzel szemben úgy vélte, hogy Batsányi a jegyzeteket valószínűleg 1809 tavaszán, tehát közvetlenül a röpirat megjelenését követően írta. Hogy Batsányi hogyan jutott hozzá a röpirathoz, illetve, hogy megjegyzéseit a *Himfy Szerelmei* és a *Regék* preparált példányaihoz hasonlóan eljuttatta-e a szerzőnek, nem tudjuk.⁸⁶⁶ A címlapon „B. Móhr Károly”⁸⁶⁷ possessor-bejegyzés szerepel, melyben a „B.” talán bárói címet rövidít. Bár minden kétséget kizáróan nem bizonyítható, de könnyen megeshet, hogy az egykori possessor azonos báró Móhr Károly Kristóffal. „Baro Carolus Christophorus Móhr”, nyugalmazott császári-királyi alezredes 1807. augusztus 15-i keltezéssel kérvényezte, hogy őt és egyszülött fiát, János Frigyes, a Hessen-Homburg huszárok ezredesét az illeték elengedésével az indigenák közé iktassák.⁸⁶⁸ Az idősebb és fiatalabb Móhr báró hivatásából adódó érdeklődési körével minden bizonnyal egybevágott a *Hazafiúi Szózat*, s az inszurrekcióval, illetve a nemesi közjogi szemlélettel való megismerkedés. Hogy hogyan került az indigenátusért folyamodó Móhr bárótól a kötet Batsányihoz, jelenlegi tudásunk szerint nem megállapítható.

Batsányinak a *Szózat* szövegéhez való hozzájárulása a mű igen alapos és kritikus olvasásáról tesz tanúbizonyságot: a kötet bizonyos helyeken részletes, Kisfaludyval vitatkozó politikai-történeti kommentárt és kritikát tartalmaz. Batsányi marginálisokat illető íráshasználata reprezentációs jellegű: nem magának, hanem feltehetően a szerzőnek vagy a kötet

⁸⁶⁴ FENYŐ 1956, 355–356.

⁸⁶⁵ BJÖM I, 456.

⁸⁶⁶ FENYŐ 1956, 356.

⁸⁶⁷ Fenyő tévesen „Mótor”-nak olvasta a vezetéknevet, ilyen azonban nem létezik.

⁸⁶⁸ MNL ZML, IV. 1.c., Országgyűlési iratok, 1802–1807. Lásd még: *Iratok* 1811, 305–306. Az apa és a fia is megkapták a Katonai Mária Terézia Rendet: Károly Kristóf (kiskereszt, 8. promóció, 1762. október 21.) HIRTENFELD 1857 I, 171; János Frigyes (lovagkereszt, 70. promóció, 1806. január 22.) HIRTENFELD 1857 II, 761–764. Hirtenfeld szerint az apa 1782. március 14-én Bécsben elhunyt, ami igen valószínűtlen, tekintve, hogy az indigenátust 1807-ben ő maga kérvényezte. A katonai érdemekre való hivatkozás bevett formulája volt a hasonló kérvényeknek, melyek igyekeztek igazodni a rendek közjogi szemléletéhez. A Móhr-féle irat a fiú és az apa érdemeivel hivatkozott, továbbá kitért arra, hogy a fiú az országban, a zempléni Nagykároly mezővárosban született és olyan nyira tud magyarul, hogy magyar dalokat képes komponálni („Carmina Hungarica componere valeat”). Vö. NAGY 2017, 110–113.

más olvasóinak készítette bejegyzéseit, saját – polemikus – álláspontját demonstrálva. E politikai töltetű kommentár alapvetően aláhúzásokkal és lapszéli-lapalji glosszák formájában készült, időnként Batsányi egy-egy pontosítását, javítását közvetlenül a megfelelő szöveg-hely fölé írta. A megjegyzései egy részét ismeretlen okból olvashatatlanná tette. A példányban ezen túl azonban ortográfiai-stilisztikai javításokat is találhatunk, melyeket amennyiben csak egyes írásjelekről volt szó, a nyomdafesték lekaparásával, átírással, beleírással végeztek el, néhány helyen további megjegyzés vagy javítás nélkül egyszerűen csak alá vannak húzva a problémásnak ítélt részek. Más javítások – a röpirat egyes már ismertetett példányaihoz hasonlóan – a nádor által törlésre javasolt helyeken, a végkorrektúra figyelmetlensége vagy elmaradása miatt keletkezett értelemzavaró félmondatokat helyesbítették. Az ortográfiai javítások jelentős része esetében nem bizonyítható egyértelműen, hogy azok Batsányi kezétől származnak, ezekre egyébként Fenyő forrásközlésében egyáltalán nem utalt. Elképzelhető, hogy Batsányihoz már egy, a szerző által preparált-korrektúrázott példány jutott, amit ő aztán kommentált, illetve tovább javított. A kérdés jelen tudásunk szerint nem megválaszolható, ugyanis a többi OSZK-ban található példányt (köztük Kisfaludy intakt szerzői példányát) is figyelembe véve, a Batsányi-féle kötetben kívül nincs másik, amely a Széchényinek ígért sajátkezű korrektúrákat tartalmazná.

Bár csak sejtéseink lehetnek, hogy pontosan mikor keletkezhettek Batsányinak a *Hazaifüi Szózat* ezen a példányán szereplő megjegyzései és javításai, ezek nyíltsága a mű politikai üzenetével való határozott egyet nem értés mellett, minden bizonnyal a Kisfaludyval való hosszabb (munka)kapcsolatának jellegéből is következett. Kisfaludy mindenekelőtt a tudós olvasót tisztelte Batsányiban, aki azon kevesek közé tartozott, akiknek kritikáját munkáival kapcsolatban megfogadta, 1837-es levelében pedig egyenesen az ideálisnak vélt „középutas” nyelvi reform végrehajtására alkalmas „nagy tekintettel bíró Philologusnak, Grammatikusnak” látta.⁸⁶⁹

Batsányi glosszáinak igazi jelentőségét az adja, hogy azokban „a költő tömören s igen találóan fogalmazza meg politikai nézeteit”: Fenyő István szerint a kommentátor „[é]lesen antifeudális és antiklerikális” nézetei Kisfaludy „maradi, egyoldalúan nemesi történelemszemléletével” vitatkoztak.⁸⁷⁰

Batsányi 1809-es háború alatti és utáni szerepe (ti. a francia csapatokkal távozott Bécsből), Napóleonnal és a neki tulajdonított társadalomszervezési paradigmával

⁸⁶⁹ Kisfaludy Sándor Batsányi Jánosnak, Sümeg, 1837. július 31. idézi: Juranits László Batsányi Jánosnak, Pécs, 1837. szeptember 13. = GÁLOS 1933, 332.

⁸⁷⁰ FENYŐ 1956, 355.

kapcsolatos szimpátiája (melyet a hazai irodalomtörténet és történetírás „bonapartizmus”-ként jellemez),⁸⁷¹ ahogy a megszálló francia csapatokkal való kollaborációjáért (közte a Napóleon által kibocsájtott schönbrunni kiáltvány szövegezésében való közreműködéséért) őt ért retorziók is, jól ismertek.⁸⁷² A szöveggel polemizáló széljegyzetek egy töredékes kritikai történeti elbeszélés felmutatásával egy integratív-emancipatorikus nemzetfogalmat, illetve – negatív módon – a rendi berendezkedés szembehelyezkedő monarchikus-demokratikus politika- és társadalomfelfogást is körvonalazott. A Kisfaludyval vitatkozó marginálisok szervesen következtek Batsányi ekkori politikai nézetrendszeréből, mely 1809 augusztusára az utópikus-idealisztikus elemekkel terhes *Anhang* című állambölcseleti munkában kulminált, s „tengelyében a herderi evolucionizmus és az alkotmányos, felvilágosult reformokat megvalósító monarchia gondolköre hasonul[t] Közép-Kelet-Európa napóleoni felszabadításának reményéhez”.⁸⁷³ A röpirat egyik fejezetében Kisfaludy – Keresztury nyomán – Kollár Ádámot hosszasan idézve a nemesség eredetével, illetve historizált formában a rendi társadalomban betöltött katonai szerepének igazolásával foglalkozott. A nemesség hazájáért és királyáért való önfeláldozásának bizonyosságát az által is igazolva látta, hogy a tatárjárás során, illetve a várnai és mohácsi csatákban „»az egész nemes Rend felkonczoltatott, és szinte egészen eltöröltetett«”. A vitézi normától való kivételes eltérést, tehát azokat a helyzeteket, amelyek alkalmával „»néha a’ Nemesség másként cselekedett«, a „Krónikák” tanúságára hivatkozva azzal magyarázta, hogy „»a’ Királyok Szent Istvánnak bölcs intéseitől, és tanácsaitól, mellyeket fíjának Imrének, és ez által minden Korona örökösnek ad vala, elállottak«”.⁸⁷⁴ Batsányi ehhez a helyhez – figyelmen kívül hagyva, hogy Kisfaludy itt Kollárt idézte – azt a megjegyzést fűzte, hogy ez „a főnemesség és főpapság saját engedetlensége, visszázkodása, s vakmerősége miatt” következett be, és „az egész vádat így a királyokra hárittani, nagy igazságtalanság”, melyet „a *Krónikák* vagy a historiák” is bizonyítanak. A bukásokat szerinte épp a rendeknek az uralkodói hatalom rovására történő megerősödése, egyúttal a körükben támadt viszálykodás (korabeli szóval a „visszavonás”) okozta,⁸⁷⁵ azaz hogy – a kormányformák tipológiájának

⁸⁷¹ Lásd például: TARNAI 1972.

⁸⁷² Batsányi történetiszemléletét és politikai álláspontját a 19. század első tizedében a *Der Kampf* című Napóleon-párti munkája (ennek egyes részei már 1803-ban megjelentek, 1809 augusztusában befejezett államelméleti *Toldaléka – Anhang* azonban csak 1810-ben, névtelenül, koholt nyomdahellyel), az 1796 és 1809 közötti alkotói időszak fő műve reprezentálja, ehhez ld.: BJÖM IV; TARNAI 1967; KÖVÉR 1981, 1982.

⁸⁷³ KÖVÉR 1982, 35.

⁸⁷⁴ HSz, 19.

⁸⁷⁵ Ehhez a 18. század utolsó tizedétől gyakorta Mohácshoz kapcsolódó motívumhoz lásd: MEZEI 1958, 61–73. Mezei azt is hangsúlyozta, hogy az 1790–91-es diétát követően e politikai bünt historizálva vetítik vissza a múltba, „s kikapcsolván a büntető Isten képzetét, a felelősséget határozottan a nemességre hárittják”, s hogy

nyelvén fogalmazva – „[a]z anarchiában élő *Aristocratia*, az *Oligarchia* néha majd lehetlenné tette az országlást, királykodást”.⁸⁷⁶

Batsányi lapszéleken kifejtett töredékes víziója, mely egy magát autentikusként feltüntető történeti és politikai tudás birtokában lévő olvasó pozíciójából fogalmazódott meg, Kisfaludy szövegéből kiindulva, a rendi-nemesi múltértelmezés egyes csomópontjait, fogalmait és toposzait illető kritikai megjegyzéseken, korrekciókon és újraértelmezéseken keresztül a nemzeti történelemről alkotott eredeti elbeszélést tágította ki. Ezek közül az egyik legfontosabb a *Hazafiúi Szózat* argumentációjában igen lényeges szerepet kapó 1741-es pozsonyi *vitam et sanguinem*-jelenet és az ennek nyomán mozgósított inszurrekció szereplésének, mint a századforduló nemességének egyik fontos, s különösen az 1809-eshez hasonló háborús helyzetekben eleven történeti-politikai mítoszának⁸⁷⁷ sajátos demokratikus szemléletű transzformációja. Az röpirat szerint az osztrák örökösödési háború kezdetén, az 1741-es pozsonyi diétán tett felajánlásával, majd az – 1741:63. tc. értelmében – elrendelt nemesi felkeléssel a „Magyar Nemesség [...] Tereziának Magyarországot, és annak koronáját megtartotta”, s e „dicső” történet „mind a’ Magyar Nemességre, mind annak Fejedelmére egyenlő fényt hozott”.⁸⁷⁸ A mitikussá vált történeti eseménysor Kisfaludy által ismertetett változatában „a’ minden baráttyaitól elhagyatott” Mária Terézia „egyedül a’ Magyar Nemzetbe” helyezte „egygyetlenegy és végső reménységét”, s diétát hirdetett, majd ott „mennyei, néha mégis fuldokló szavakkal, könnyekben borongó szemekkel”, a csecsemő Józseffel a karján adta tudtára a vármegyei követeknek (!) a magát mint „gyenge Királyi Aszszonyt” és az uralkodóházat fenyegető veszedelmet. Erre válaszul „hazafiúi lángba lobbanva”, kardot rántva– önkéntesen, saját jóindulatából – ajánlotta életét és véré a királyért és hazáért „az Országnak minden Rendgye”, aminek nyomán „[m]egrendeltetett az Insurrectió, és [...] nem csak Pozsony’ Városa, hanem az egész Ország Katonává lön”. Nem kétséges azonban, hogy ebben a kontextusban a rendi értelemben vett országon (*regnum*),

Batsányi már 1790 előtt nemzeti bűnként, átokként alkalmazta ezt a motívumot Virág Benedekhez írott *Serkentő válaszában* (1789), s az „egyenetlenség”-gel magyarázta a pusztulást. MEZEI 1958, 13, 63.

⁸⁷⁶ Közli: FENYŐ 1956, 355.

⁸⁷⁷ A diétán ténylegesen többször is elhangzott, s általában véve a korabeli magyar közjogi és politikai nyelvben gyakorta használt kifejezéshez lásd: MARCZALI 1917; MADZSAR 1922. Újabban: Ahogyan azt Marczali kimutatta, a *moriamur pro rege nostro* hozzátétel valójában nem hangzott el, az Voltaire háborút feldolgozó történeti munkája nyomán hagyományozódó pontatlanság. A mítosz változataihoz 18–19. század fordulóján lásd: SZENTESI 2003, 71–121. A *vitam et sanguinem*-jelenet – Voltaire leírása nyomán – két külön eseményből kontaminálódott: Mária Terézia 1741. szeptember 11-én a pozsonyi diétán a két tábla együttes ülésén a magyar rendekhez tartott beszédét és az ennek nyomán tett felajánlásból és Lotharingiai Ferenc szeptember 20-án tett társuralkodói esküje alkalmával a csecsemő Józsefnek a két ház küldöttsége előtt történt bemutatásából. Kisfaludy a röpirat ezzel foglalkozó két fejezetében a korra jellemző módon szintén egybemosta a két eseményt. Vö. még: SZIJÁRTÓ 2017a, 351–355. Kisfaludy értelmezése: HSz, 45–51.

⁸⁷⁸ HSz, 45–47.

ahogyan a magyarokon, bár a fogalmak ennél szélesebb, inkluzívabb jelentést is megengedtek a korban, Kisfaludy mindenekelőtt a nemességet értette: „Ekkor tapasztalta az Auszriai Ház, melly drága kincse légyen a’ Magyar Királynak a’ Nemesség. Ráütöttek a’ Magyarok a’ sok ellenségre, és megverték; és megtartották kedves Királyoknak az Országot, és Koronát.”⁸⁷⁹

Batsányi az elsőként idézett mondatban aláhúzta a „Nemességre” szót és azt írta fölé, hogy a „Nemzetre”, míg a legutóbbi mellé azt jegyezte fel a lapszélre, hogy: „a’ Magyarok, tehát nemcsak a *nemesség*, melly csak egy kis részetskéje, valóságos *fractiója* az Egésznek!”⁸⁸⁰ A marginálisokon keresztül kirajzolódó Batsányi-féle narratíva tehát az eredeti fogalmakat átjavítva, illetve jelentésüket inkluzív módon kitágítva, a rendiség közjogi kereteit átmetsző, demokratizált nemzetfogalom (és tehetjük hozzá, a haza szeretetére és fegyveres szolgálatára való képesség inkluzivitását hangsúlyozó patriotizmusfelfogás) között értelmezte újra az 1741-es eseményeket és az ország részvételét a háborúban, pontosabban az ebből képzett politikai-történeti mítoszt.⁸⁸¹ E mögött nyilvánvalóan egy Kisfaludyétól, s általában véve a nemesség mainstream politika- és nemzetszemléletétől radikálisan eltérő álláspont húzódott meg, mely a rendi exkluzivitással szemben a haza osztatlanságát és a nemzet egységét hangsúlyozta.⁸⁸² Az ezt alátámasztó történelemfelfogás azonban nem annyira Batsányi megjegyzései egyúttal azt is sejtetik, hogy a diéta nyomán kiállított magyar(országi) csapatok 1741–42-es háborús szereplésével kapcsolatban pontosabb történeti ismeretekkel bírt vitapartnerénél. A vonatkozó törvénycikk értelmében ugyanis az ország rendjei nem csupán a nemesek személyes és helyettesek útján történő felkelését ajánlották meg, de egyúttal a birtokosok által ún. „nádori portánként” kiállítandó lovasokat és gyalogosokat is, azaz Szijártó István szavaival élve „nem egyszerűen nemesi felkelésről, hanem a gyalogság [az ország adójának terhére történt]

⁸⁷⁹ HSz, 51.

⁸⁸⁰ Közli: FENYŐ 1956, 355–356.

⁸⁸¹ E megnyilatkozásainak eszmetörténeti háttéréhez tartozik egyik korai munkája, az 1785-ös *A’ Magyaroknak Vitészege*, melynek központi alakja egyébként Hunyadi János. Ezt Batsányi egy 1745-ös latin nyelvű jezsuita röpiratból (Gasó István *Bellica Hungarorum fortitudojából*) fordította, illetve egyéb művekből – közte Bessenyei György 1778-as *Hunyadi János élete és viselt dolgai* című 1778-as munkájából – vett részletekkel felfrissítve kompilálta. E kötet egyrészt az eredeti latin kiadványhoz képest ha teljesen el nem is hagyta, de már-már elszakadt annak a *pietast* a *fortitudoval* lépten-nyomon összekapcsoló vallásos elképzeléseitől és már egy új típusú nemesi-nemzeti hőskultusz felé mutatott. Másrészt pedig Kinizsi tettei kapcsán már jelezte, hogy a „nemesi rend [...] nem áttörhetetlen falakkal körülhatárolt kaszt”, s „a nem-nemes is odakerülhet érdemei révén”, s báró Orczy Istvánhoz intézett ajánlása is a *vera nobilitas*-képzetének jelenlétére utal. Ld. a szövegkiadók jegyzeteit: BJÖM II, 420–434. Ennek kapcsán Bíró Ferenc arra hívta fel a figyelmet, hogy már e kötetben is tetten érhető a „haza” elvont és az „elődöktől merőben eltérő” gondolkodásmódot reprezentáló fogalma: BÍRÓ 1995, 348–350.

⁸⁸² BÍRÓ 1995, 354–358.

kiállításán túl is inszurrekcionális is inszurrekcionális-portális katonaságról” volt szó.⁸⁸³ Ha Kisfaludy ezzel tisztában volt is, röpiratában a *vitam et sanguinem* áldozata mellett a háborús részvételt és dicsőséget is a magyar nemesi nemzet számára sajátította ki.

⁸⁸³ SZIJÁRTÓ 2006, 65. Az 1741-es felkeléshez lásd még: ÉBLE 1897, 1910.

V. KISFALUDY SÁNDOR KISEBB HIVATALOS DEMOBILIZÁCIÓS MUNKÁI

1. HIVATALOS INSZURREKCIÓS PROPAGANDA KISFALUDY SZÁRNYSEGÉDI KINEVEZÉSE ELŐTT

A szakirodalom, elsősorban Kisfaludy Sándor levelezésére alapozva, a fegyverre kelt nemesekhez szóló szövegek közül csak néhányat köt teljes bizonyossággal a költőhöz: a *Hazafiúi Szózatot*, illetve I. Ferenc és József nádor felkelőkhöz címzett búcsúzó beszédeit. Ugyanakkor már Császár Elemér megfogalmazta azt a feltételezést, hogy a nádor neve alatt kibocsátott, hivatalos mozgósító anyagok közül – adjutánsi feladatköréből adódóan – valószínűsíthetően több is magán viselheti a zalai poéta keze nyomát.⁸⁸⁴

Először tömören a birodalom népeihez címzett császári, illetve a magyar nemességet mobilizáló nádori kiáltványokat sorolom fel és ismertetem röviden, majd a Kisfaludy által, adjutánsi tevékenységének keretei között előállított ismert demobilizációs, illetve eddig ismeretlen, lappangó vagy ismeretlen szerzőségű egyéb propagandaszövegeket mutatom be. Végül röviden kitérek a Kisfaludynak tulajdonított, a nemesség mozgósítását szolgáló egyéb műfajú, nem-hivatalos buzdító munkák problémájára is (buzdító versek, zeneművek).

Bár a megyékben a nádor és a primás körútjával a felkelés ideológiai és tényleges mobilizációja már február-márciusban megindult, ekkor még csak egy esetleges háború lehetőségéről és honvédelmi célú tartalékképzésről, illetve fegyverkezésről volt szó. Magát a háborút kísérő nyílt propagandahadjárat a tulajdonképpeni hadüzenet, a Friedrich von Gentz által fogalmazott⁸⁸⁵ *Manifesztum* kibocsátásával kezdődött.⁸⁸⁶ A megyék számára a háború tulajdonképpeni nyitányát az uralkodó 1809. április 10-én Altheimben kelt kiáltványa jelentette, amely az 1808:2. tc.-re hivatkozva hivatalosan kihirdette a felkelést.⁸⁸⁷

Mint már szó esett róla, a háborút kísérő hivatalos propagandaszövegek, illetve a jelentékeny propagandaértékkel is bíró haditudósítások, hivatalos jelentések stb. nem csupán önálló röpvés nyomtatványként terjedtek, hanem német, magyar és latin nyelvű lapok utánközlésein keresztül is. Az 1809. április 6-án, Károly főherceg által Bécsben, a csapataihoz

⁸⁸⁴ CSÁSZÁR 1910, 115.

⁸⁸⁵ A manifesztum elsősorban a külföld, az európai udvari körök, politikai és intellektuális elitek bizalmának a megnyerésére készült. A széles nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkező, ekkor már kipróbált tollú politikai publicista Gentz az udvar szemében alkalmasnak bizonyult a háborút indokló bonyolult nemzetközi jogi és külpolitikai érvelés megfogalmazására. Olyannyira, hogy az udvar az 1813-as manifesztum megszővegezését is rá bízta.

⁸⁸⁶Eredetije: *Manifest* 1809. Két magyar fordítása: *Manifestum* 1809; illetve: *Manifesztum* 1809.

⁸⁸⁷ Ez épp egy hónap csúszással jelent meg a *Hazai és Külföldi Tudósításokban*: HKT, 1809, I, máj. 10., 37. sz., 289–291.

kibocsátott, a német mellett magyar aprónyomtatványként is terjesztett tábori parancsolat⁸⁸⁸ már 12-én megjelent a *Hazai és Külföldi Tudósításokban*, melynek szerkesztője Kulcsár István ígéretet tett arra, hogy a jövőben „a’ mint a’ Hadi Cancellariától ki adatnak, első Póstán megküldeni Érdemes Olvasóinknak el nem mulatjuk.”⁸⁸⁹ Kulcsár, megragadva a háborúval kapcsolatos információs konjunktúrában rejlő üzleti lehetőséget, április 26-án hírt adott arról, hogy a háborúval és a felkeléssel kapcsolatos iratokat az újságon kívül külön és gyűjteményes formában is hozzáférhetővé teszi.⁸⁹⁰ Majd a következő számban ismét hirdette a kiadványokat: „Már egy hónapja múlik azon időnek, mellyben a’ Háború kezdődött, es ezen tárgyat illető Hirdetések, Buzdítások, Parantsolatok vagy Bétsben, vagy Budán nyomtatásban kijönnek. Ugyan ezen Irások Pesten nálam Magyar Nyelven is azon időben elkészültek, és most Gyűjtemény nevezet alatt mind együtt megtaláltnak, valamint ama fontos Hadizenet (*Manifestum*) is.”⁸⁹¹

Kisfaludy megnyilatkozásai arra utalnak, hogy ekkor még nem volt tudomása az adjutánsi instrukcióját (május 28.) megelőzően született különféle kiáltványok szerzőinek személyéről. Feleségének május 26-án írott leveléből kiderül, hogy a „Palatinus’ Proclamációját” még nem ő szövegezte, ám úgy vélte, hogy az „még legjobb a’ többi között”.⁸⁹² A „többi” minden bizonnyal a birodalom népeinek szóló hasonló, az udvar szolgálatába szegődött professzionális írástudók által előállított proklamációkat, esetleg a Gentz-féle manifestumot jelenti. Arra vonatkozó forrásoknak, hogy ekkoriban a magasabb magyarországi intellektuális és politikai körökben mennyire voltak tisztában a háború okait kinyilatkoztató szöveg, illetve egyéb hivatalos mozgósító udvari kiáltványok szerzőségével, nem akadtam a nyomára. Az biztos, hogy akik egy kicsit is járatosak voltak az udvari adminisztráció működésében, tisztában lehettek vele, hogy ezeket hivatalos alkalmazásban álló szerzők fogalmazták. Ez azonban hatásmechanizmusukat illetően majdhogynem lényegtelen, ugyanis tekintélyük nem annyira tartalmukból vagy valós szerzőségükből, sokkal inkább az uralkodó család férfitagjai (illetve az egyes hadvezérek) aláírásában testet öltő, egymással összefonódó személyes és intézményi autoritásból táplálkozott. A Budán tartózkodó uralkodócsalád és adminisztráció révén a városban tartózkodó magyar katonai, szellemi, politikai elit tagjai – a császári hercegekkel ebédelő Kisfaludyt is beleértve – idővel tudomást szerezhetett a szövegek szerzőinek kilétéről is, ráadásul Schlegel mellett Hormayr, Heinrich Joseph von

⁸⁸⁸ HTL 1809/4/3.

⁸⁸⁹ HKT, 1809, I, ápr. 12., 29. sz., 229.

⁸⁹⁰ HKT, 1809, I, ápr. 26., 33. sz., 237.

⁸⁹¹ HKT, 1809, I, ápr. 29., 34. sz., 272.

⁸⁹² Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Buda, 1809. május 26. = KSMM, 173.

Collin is egy ideig a városban volt. Később, a felkelés eloszlását követően Kisfaludy ismét a városba ment, ahol a Schediussal jó viszonyt ápoló, Horvát Istvántól szeptember elejétől november elejéig magyarul tanuló Schlegelt még ott találhatta (bár Bleyer Jakab szerint nincs bizonyíték arra, hogy személyesen megismerkedtek volna), aki többek között a *Himfyből* fordítgatott részleteket nyelvgyakorlás céljából (erről 1810. május 4-én a *Preßburger Zeitung*ban egy hír is megjelent).⁸⁹³ Ha közvetlen nexus nem is volt kettejük között, Schlegel 1812-es irodalomtörténeti előadásában példaként hozta fel Kisfaludy regéit a magyar hősi epika továbbélésére.⁸⁹⁴

Nem tudjuk, hogy Kisfaludy a nádor kiáltványával kapcsolatban pontosan melyik szövegre gondolhatott, ugyanis József főherceg neve alatt valójában nem egy, hanem három proklamáció jelent meg április végén – május elején, Budán. Ha mindhárom ekkor még nem is, ám a későbbiekben – tekintve, hogy a felkelés napkönyvét kinevezésétől fogva ő adminisztrálta – minden bizonnyal olvasta. Könnyen előfordulhat, hogy a nádor mellett töltött idő során Kisfaludy számára szerzőjük személyére is fény derült, erről azonban se 1809-ben, se később nem nyilatkozott. A három, nádorhoz köthető szöveggel ugyanakkor behatóbban is érdemes foglalkozni, ugyanis viszonyítási pontként ezek képezték Kisfaludy hivatalos propagandatevékenységének, illetve e munka befogadásának közvetlen kontextusát.

Egyaránt április 27-re datálva jelent meg egy hosszabb és egy rövidebb, feltételezhetően németből fordított szöveg, melyek a magyar nemesi hadakhoz, illetve a nemességhez szóltak.⁸⁹⁵ A rövidebb proklamáció a Németországban esett „mostoha történetek”-re hivatkozva azt közölte, hogy az uralkodó „azonnal az Ország’ határjaira” szólítja a nemességet. Arra is felhívta a figyelmet, hogy az inszurgensek – közismert – felszerelés- és kiképzésbeli hiányosságait „bajnoki lélekkel” és a királyhoz való hűséggel szükséges pótolni, mert a „Haza veszedelemben forog”, a bukás esetére pedig a *pro patria morit* helyezte kilátásba. Végül felhívta a figyelmet arra, hogy a franciáktól és szövetségeseiktől mint „idegen gyalázatos járomtól az egy szív ’s lélek, a’ tántoríthatatlan állhatatosság, ’s fáradhatatlan igyekezet” fogják megmenteni a nemességet.⁸⁹⁶

⁸⁹³ Friedrich Schlegel pest-budai tartózkodásához és magyarországi köreihez lásd: Ferenczy János Horvát Istvánnak, Bécs, 1810. jan. 30. = HIFJL, 204. Schlegel pest-budai tartózkodását és magyar kapcsolatait tisztázza: BLEYER 1910, 4–37, különösen: 20.

⁸⁹⁴ HÁSZ-FEHÉR 2016, 425.

⁸⁹⁵ A hosszabb már két nappal később napvilágot látott Kultsár lapjában: HKT, 1809, I, ápr. 10., 34. sz., 265–266. A rövidebb szöveg később jelent meg: HKT, 1809, I, máj. 10., 37. sz., 291.

⁸⁹⁶ Az időszak egyéb proklamációira jellemző módon József nádor kiáltványai is egyszerre több formátumban voltak forgalomban (2° és 4°). Az idézeteket lásd: JÓZSEF NÁDOR 1809b. A két proklamációt röviden említi és a nádor 1809-es szerepét összefoglalja, legújabbban: SOÓS 2010, 117–118.

A hosszabb szöveg – melyet nem sokkal az előbbi után, a hadihelyzet részleges tisztázódását követően állíthattak elő – részletesebb információkat szolgáltatott a sürgős mozgósítás okairól. Beszámolt a Károly főherceg által Németországban április 19. és 23. között vívott csatákban (későbbi nevükön, sorrendben: Hausen, Abensberg, Landshut, Eggmühl, Ratisbon–Regensburg) elszenvedett vereségéről és 24-én a Duna másik oldalára való visszavonulásáról.⁸⁹⁷ Továbbá jelezte, hogy a helyzetről majd az Inn mellett állomásozó seregektől beérkező tudósítások alapján lehet pontosabban ítélni, ám győzelmei után Napóleon valószínűsíthetően „teljes erejéből” megpróbál majd betörni Csehországba és Ausztriába. Egyéb tekintetben a nemesség meggyőzését az első nyomtatványhoz hasonló formulákkal igyekezett elérni. Retorikai túlzással nyomatékosítva külön kiemelte az uralkodó és a nádor magyar nemességbe vetett bizalmát: „Bízom én is a’ Nemesség világ szerte esmért Vitézségébe, melly a’ Királyi Házat ’s tulajdon Szabadságát, hatalmas karjával, mind eddig hiven óltalmazta, ’s épen fenntartotta. Azon remény táplál hogy Vezérségem alatt, esküdt ellenségünk kártékony szandékát, a’ Felkelő Nemesség semmivé teszi ’s megszegyeníti.”

Ezek a kiáltványok nem sokkal később az újságokban is napvilágot láttak,⁸⁹⁸ mellyel a nádornak határozott célja volt: megmutatni az örökös tartományok lakossága és a külföld felé, hogy a monarchia „nemzeti háborújából” a magyarok (*i. e.* a magyar nemesség) is kivesszik a részüket. A felkelés naplója szerint április 29-én: „A’ Nádorispány a’ Bécsi legfőbb Policziának, és Udvari Censurának megküldi mind azon Proclamatiókat, mellyek a’ Magyar Nemzethez, Magyar Nemességhez intéztettek, az Újságokba való iktatás végett, azon emlékeztetés mellett, melly nagy légyen a’ Magyar Nemzetnek szorgalma és Kívánsága a’ Monarchiát védelmezni.”⁸⁹⁹ A nádori proklamációk valamelyike nem csak Kisfaludyra tett jó benyomást, de arra is akadt példa, hogy valaki épp e szöveg(ek) hatására csatlakozott a felkeléshez. Az inszurrekció naplójában feljegyezték, hogy: „Gróf Almásy Kristóf a’ Magyarokhoz intézett Proclamatióra szolgálatot kér.”⁹⁰⁰

A Budán, németül 1809. május 16-ai dátummal, magyarul keltezés nélkül kibocsátott harmadik – a mobilizáció patrióta-nemzeti ideológiájának szempontból a leginkább jelentős – szöveg az *Ungarn!*, illetve *Magyarok!* címet viselte.⁹⁰¹ A német és magyar változat közül

⁸⁹⁷ JÓZSEF NÁDOR 1809a.

⁸⁹⁸ A bevett magyar és német mellett, több más proklamációhoz hasonlóan latin fordításban is megjelentek a *Posonienses Ephemerides Statistico-Politicae* két egymást követő számában, lásd: EP, 1809. máj. 9., 36. sz., 326. és 1809. máj. 12., 37. sz., 337–338.

⁸⁹⁹ MTAKK K 772 f. 65v. 144. sz. 1809. április 29.

⁹⁰⁰ MTAKK K 772 f. 67v. 176. sz. 1809. május 4. Gróf zsadányi és törökszentmiklósi Almásy Kristófról (1781–1843) van szó, aki 1809-ben Heves vármegye inszurgens főkapitánya volt. Lásd: SZEDERKÉNYI 1893, 341.

⁹⁰¹ JÓZSEF NÁDOR 1809f, 1809g.

valószínűleg az előbbi az eredeti, az utóbbi pedig ennek hevenyészett fordítása. Ez a birodalom egyes népeit egyszerre és külön-külön, illetve a potenciális szövetségeseiket megszólító „nagy” kiáltványok sorába tartozott, melyek a franciaellenes hivatalos mozgósító propaganda egyik legfontosabb vehikulumát jelentették. Ebben a nádor reflektált a regensburgi vereség nyomán kibocsátott nyomtatványokban vázolt helyzetre és szükséges teendőkre, továbbá I. Ferenc bizalmának szemléltetésére utalt arra, hogy az uralkodó Bécs kényszerű elhagyását követően családját Budán a magyarok oltalma alá helyezte.

Már a röpirat címéből is látszik, hogy nem kizárólag a felkelőket, illetve a magyar nemességet célozta meg, hanem a rendi társadalom minden szabadságokkal, jogokkal és – ebből fakadó – kötelességekkel rendelkező rétegét, az ország lakosságának minél szélesebb körét igyekezett különféle módokon bevonni a mozgósításba. Először a nemességre tért ki: a fegyvereseken túl, „kik a’ Királyi Széknek ’s a’ Hazának óltalmára sietnek”, felszólította a többieket, hogy „[a]’ ki magát hivatala, vágy más más törvényes akadály miá, ezekhez nem kaptsolhattya, az a’ Haza’ Nemes Óltalmazóit, eleséggel, lóval, fegyverrel, öltözettel, ’s egy szóval minden lehető módokkal segítse.” Ami „által kiki részt vehet a’ Csata mezejénn kívül is, a’ nagy viadal szerentsés ki menetelében.” A nádor nevében írott röpirat a fegyveres szolgálat és végső soron az inszurgensek számára imperatívusként állított *pro patria mori* mellett a hazáért hozott áldozatok más formáinak jelentőségét hangsúlyozta. A szabad királyi és bányavárosok, illetve a vármegyék kötelességei kapcsán szót ejtett arról is, hogy a rendes hadsereg, majd az inszurgensek távozásával a belső rend fenntartása érdekében szükségessé vált a lakosság felfegyverzése és gyakorlatoztatása. Ezt követően ismét nyomatékosította a rendileg szegmentált kötelességeket, „hogy ki ki mi módon segítheti ezen nehéz szempillantásban a’ Hazát, – a nélkül, hogy tulajdon kötelessége’ határát meg haladná”. Végül, inkluzív módon, de a fent részletezett elkülönülést fenntartva, felhívta a figyelmet arra, hogy a haza és a „mostani kegyes igazgatás” fenntartása szükségessé teszi az együttműködést a különféle rangú és renden lévő, eltérő kötelességekkel bíró „magyarok” között, azaz hogy „eggy lélek” lelkesítse őket és „egyedül a’ Háza szózatjára” hallgassanak. A szöveg lényegében az 1809-es osztrák-német háborús propagandára jellemző újszerű modellt adaptálta a magyarországi rendi állapotokra. Ez, az egészen a Sonnenfels-féle államközpontú patriotizmus-koncepcióig visszavezethető elképzelés egyrészt továbbra is fenntartotta a társadalom szegmentáltságát és az egyes osztályok – háborúban is – elkülönülő feladatköreit és kötelességeit, másrészt viszont az érzelmi- és érdekközösség megteremtésével ezeket 1809-ben a nemzet, illetve a

jogokkal és kötelességekkel rendelkező rendek, privilegizált makrocsoportok alkotta „nép” (Volk) vonatkozásában integrálta is.⁹⁰²

Felmerül az a nehezen megválaszolható kérdés, hogy Kisfaludy a szárnysegédi kinevezését megelőzően a nemesi felkeléssel kapcsolatban megjelent hivatalos propagandaszövegekből, illetve általában a korabeli efemeridákból mit birtokolhatott, ismerhetett és használhatott fel a saját maga által írt és/vagy fordított hivatalos proklamációkhoz, illetve már a háború után az inszurrekció történetéhez (azaz a nádori jelentéshez). A Kisfaludy hátrahagyott inszurrekciós iratai között található nyomtatott szövegek a következő csoportokra oszlanak: eltérő formátumú és funkciójú propagandaszövegekre (röplapok, hirdetések, újságok, napihírek), illetve az inszurrekció adminisztrációjához szükséges formanyomtatványokra. A röplapok egy része Kisfaludy munkája, más része ismeretlen szerzőségű, de többségük az inszurrekcióhoz szóló hivatalos proklamáció, a magyarországi háborús propagandának a lehető legszélesebb körben, nagy példányszámban terjesztett alapszövegei.

A gyűjteményben található a pest-budai német újság 1809. április 20-i számának töredéke, amely a Gentz-féle hivatalos hadüzenet első részét, illetve János főherceg tiroliakhoz szóló kiáltványát tartalmazza.⁹⁰³ Az *Österreichische Zeitung* két, már Pesten nyomtatott száma is szerepel a kötetben.⁹⁰⁴ Az egyik 1809. augusztus 23-áról, amely a wagrami csatáról kibocsátott francia bulletinhez fűzött részletes osztrákpárti kritikai megjegyzéseket,⁹⁰⁵ a másik pedig 1809. október 25-éről, a békeszerződés cikkelyeit közölte.⁹⁰⁶ Ugyanitt található a hivatalos napihírek (*Tags-Berichte*) néhány pest-budai keltezésű júniusi száma, többek között a győri ütközetről tudósító 17-i.⁹⁰⁷ Valamint Kisfaludy birtokában volt a békeszerződés egy német nyelvű példánya is.⁹⁰⁸

2. ISMERT SZERZŐSÉGŰ HIVATALOS PROKLAMÁCIÓK

Jól ismert tény, hogy Kisfaludy volt a szerzője-fordítója az uralkodó Pozsonyban, 1809. november 24-i, illetve a nádor Budán, december 18-i keltezéssel a magyar nemesi felkeléshez kibocsátott nyomtatott proklamációinak. Ezek sokezer példányban jelentek meg magyarul

⁹⁰² Körülbelül ebből az időszakból, még egy, a nemesi felkeléshez címzett, valószínűleg a ratisboni csatát (1809. április 23.) követően megjelent bilingvis mozgósító röpiratot érdemes kiemelni. Ez a félhivatalos jellegű, németből hevenyészve fordított anonim nyomtatvány valószínűleg nem a nádor megbízására és köreiben született, de használja a hivatalos propaganda elemeit. *Aufruf* 1809.

⁹⁰³ VOuPZ, 1809. ápr. 21., 32. sz. A kötetben: MTAKK K 770 f. 105r-123v.

⁹⁰⁴ A lapot a 13–14. számtól, augusztus 9-től kezdve a december 16-án megjelent 50–51., feltételezhetően az utolsó számig nyomták a városban. HAMMER 1935, 123–129.

⁹⁰⁵ ÖZ, 1809. aug. 23., 17–18. sz.

⁹⁰⁶ ÖZ, 1809. okt. 25, 36. sz.

⁹⁰⁷ 1809. június 14, 17, 18, 19, 20, 27, 30.

⁹⁰⁸ *Friedens-Tractat* 1809.

és németül, egylapos negyedrért röpv formájában. Az I. Ferenc neve alatt napvilágot látott kiáltvány *A' Magyar Nemes Felkelő Sereghez (An die adeliche hungarische Insurrection)*,⁹⁰⁹ míg a József főherceg nevében írt szöveg a *Magyar Nemes Hazafiak! (Ungarns Edle!)* címet viselte.⁹¹⁰ Az utóbbi magyar változatából a cím tipográfiájának módosítását (nagyobb méretű betűk alkalmazását) leszámítva, legalább egy változatlan utányomás is született.

Kisfaludy 1809. október 26-án, Kisberről, Sággy Ferencnek írt levelében említette először a nádori kiáltvány ügyét. Ebben az esetben a kiadás története könnyen rekonstruálható, ugyanis Gárdonyi Albert az Egyetemi Nyomda irattárából közölte Kisfaludy vonatkozó leveleit,⁹¹¹ Sággy válaszai azonban nincsenek meg, ahogyan az uralkodó nevében született, inszurgensekhez intézett proklamációt illető levélváltás is lappang.

Az október 26-ikai levélből az világosan kiderül, hogy Kisfaludy a „kis bucsuzó beszédet” a nádor megbízásából készítette és a „concurrenti[on]ális kaszszának contójára” kívánta kinyomtatni az Egyetemi Nyomdában „nyakra-főre [...] úgy, hogy 3 nap alatt készen legyen”. Részletekbe menően tisztázta továbbá – a *Hazafiúi Szózat*, illetve a *Hunyady* esetéhez hasonlóan – a kiadás mikéntjére vonatkozó igényeit, melyben szabad kezét adott számára a nádor. Ezek az irányelvek szolgálhattak vezérfonalul az uralkodó nevében írt kiáltvány szedéséhez és sokszorosításához is, ugyanis az formailag szinte teljesen megegyezik ezzel. A tervek 35.000 negyedrért méretű magyar nyelvű példány (ebből 5000 jobb minőségű papírra történő) kinyomtatásáról szóltak, hogy „minden insurgens vihessen egygyet haza belőle”. Ehhez azt a további instrukciót fűzte, hogy „[a]z exemplárokat ezerenként kell össze csinálni és minden 1000 exemplárhoz 50-et a jobb papirosból kell tenni.” A német változattól csak „egy néhány ezer exemplárt” kívánt nyomtatni. Míg az írópapírosra nyomtatott példányokat Kisfaludy valószínűleg az inszurrekció tisztikarának, addig a nyomtatópapírra nyomottakat a legénységnek szánhatta. A tipográfiát tekintve „csinos, de közepszerű betűket” javasolt, hangsúlyozva, hogy „[a] nyomtatás correcte legyen, egészen orthográfiám és interpunctióim szerint”, s ez esetben a korrektúra elvégzését is Sággyra bízta. A német változattal kapcsolatban ígéretet tett arra, hogy a rákövetkező napon küldi a saját fordítását,

⁹⁰⁹ JÓZSEF NÁDOR 1809d és 1809e.

⁹¹⁰ FERENC KIRÁLY 1809a és 1809b.

⁹¹¹ A *Hazafiúi Szózat*ra, továbbá az uralkodó és a nádor nevében kibocsátott röpiratokra vonatkozó leveleket, illetve az utóbbiak átvételi elismervényét Gárdonyi Albert 1927-ben közölte az Egyetemi Nyomda irattárából (GÁRDONYI 1927). Időközben azonban valaki ezeket kiemelte az iratok közül és később sem kerültek reponálásra. Az iratanyagról a kilencvenes évek elején készített mikrofilmeken ugyanis már nem találhatóak meg a levelek. Aukciós oldalakon viszont a nyomukra bukkanhatunk. A Múzeum Antikvárium 2002. 11. 22-én tartott árverésén 47., 75., 76. tételként kalapács alá bocsátották a kéziratokat. A teljes katalógust lásd: <https://axio-art.com/aukcio/2002-11-22/konyv-6b/teljes-katalogus> (letöltve: 2018. július 30.). További sorsuk számomra ismeretlen, előfordulhat, hogy ismét valamely közgyűjteménybe kerültek.

hogy „majd az értelem meg ne változtassék”. Latin változat a szövegből egyáltalán nem is készült,⁹¹² a német nyomtatvány pedig nem annyira az inszurgensek meggyőzését, mint a szélesebb nyilvánosság szerzői és megbízói intenciókhoz hű, korrekt tájékoztatását szolgálta. Úgy látszik, hogy a központi direktíva (és az azt teljesítő Kisfaludy) a felkelés propagandájának nyelvi értelemben vett nemzetiesítése jegyében nemigen foglalkozott azokkal az inszurgens nemesekkel, akik se magyarul, se németül nem tudtak, illetve nem-magyar anyanyelvük mellett politikai nyelvként a latint használták.⁹¹³ A kinyomtatott példányokat Kisbérre rendelte küldetni „kurir vagy staféta által” a saját címére, valamint azt is kikötötte, hogy Sággy tartsa titokban a dolgot, „hogyan valamilyik újságban meg ne jelenyen, míg ki nem osztatik a nádorispány által”.⁹¹⁴

A következő napon ismét levélben fordult Sággyhoz. Ebből kiderül, hogy előző levelével a magyar, ezzel pedig a német nyelvű tisztázatot küldte meg, melyet maga a megbízó, azaz József főherceg is jóváhagyott. Tudatta a nyomda gondnokával azt is, hogy immáron három helyett öt nap áll rendelkezésre a nyomtatásra. A német szöveget a *Hazafiú Szózat* fordítójához, Schedius Lajoshoz utalta korrektúrára és összesen 1000 példányt kívánt belőle nyomtatni, azért, hogy a „fordítás által a dolog értelme meg ne változtassék az újságírók által”.⁹¹⁵ Október 29-én, harmadik Ságghy-nak címzett levelében – többek között – megküldte Vay Miklós generális ígért munkáját nyomtatásra,⁹¹⁶ illetve ezt és „a nádorispány búcsúzó beszédgyét” Sággy figyelmébe ajánlotta. A nyomda gyorsan dolgozott, ugyanis

⁹¹² Mint korábban szó esett róla, az áprilisi nádori proklamációk szövege a pozsonyi latin nyelvű újságban ugyan megjelent, de röpíven nem. Belnay György pozsonyi lapja, az *Ephemerides Posonienses* a 18. századi latin iskolai újságolvasás és a latin nevelésű nemesség tájékoztatásának hagyományát követve (MST I, 366), a műveltebbek számára íródott, s a latin használatát „ősi hazai előjogai” mellett azzal indokolta, hogy a korabeli gazdasági vonatkozású kérdéseket német vagy más külföldi újságok tárgyalják, melyeket Magyarországon nem értenek (DEZSÉNYI 1941, 17, 24). A lap tehát nyilvánvalóan egy szűkebb, legalább középfokon iskolázott réteget, nem pedig az inszurrekció által érintett nemesi tömegeket célozta meg.

⁹¹³ Ez mindenekelőtt a felvidéki származását és domináns nyelvét tekintve szlovák, vagy vegyes, szlovák és magyar nemességgel kapcsolatban vetődik fel. A 19. század közepe táján öt felvidéki megyében haladta meg a szlovák anyanyelvű nemesek száma jócskán a magyarokét (Árva, Liptó, Trencsén, Turóc és Zólyom), míg hét megye nyelviileg vegyesnek minősült (Nyitra, Bars, Sáros, Szepes, Hont, Gömör és Pozsony). Fényes Elek statisztikája alapján Demmel József 25.000 és 30.000 közöttire becsülte az ekkoriban magyarul gyengébben, alig vagy nem beszélő szlovákajkú nemesek számát. DEMMEL 2014, 21–27. Ez az arány korszakunkban, melyben a magyar államnyelvként való használatát kötelezővé tévő intézkedések még gyermekcipőben jártak, még magasabb lehetett.

⁹¹⁴ Kisfaludy Sándor Sággy Ferenchez, Kisbér, 1809. október 26. = GÁRDONYI 1927, 93–94.

⁹¹⁵ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Kisbér, 1809. október 27. = GÁRDONYI 1927, 94–95.

⁹¹⁶ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, [Kisbér], 1809. október 29. = GÁRDONYI 1927, 94–95. A munkát a nádor parancsára a *concurrentionalis* kassa számlájára, 400 példányban, olyan formátumban kívánta nyomtatni, mint a felkelés regulamentumait. Megjegyezte, hogy bár a szöveg stílusa „nem a legjobb”, ám hasznos, különösen az „5 hozzá tartozó formularé”. A korrektúrárt ismét Sággyra bízta és sürgette, hogy József kívánataira ez is a felkelés eloszlása előtt készüljön el. A szövegnek név nélkül kellett megjelennie, az alábbi címmel: „Számadásokat illető utasítás. A Tiszán túl lévő kerület felkelő Magyar Nemes Lovas Ezredgyeinek és Bataillonnyainak hasznára.” Lásd: VAY 1809.

Kisfaludy a 36.000 példányt 1809. november 4-én, Kisbéren már át is vehette Wrana Istvántól.⁹¹⁷ A röplapokat minden bizonnyal több szakaszban nyomtatták, egy részüket az egyetemi nyomda kimutatásai alapján minden bizonnyal már 1810. januárjában.⁹¹⁸

Időközben, október 28-án Kisfaludy a következőkről számolt be feleségének: „A’ Nádorispánynak búcsúzó beszédgyét már feltettem németül és magyarul. A’ Főherceg igen megelégedett munkámmal. Már nyomtatták Budán. Kár, hogy úgy nem szóllhattam benne, a’ mint szerettem volna! – de igen kellett vigyáznom: se sokat, se keveset nem volt szabad mondanom; mindazonáltal elég meleg, és szíves a’ kis beszéd.”⁹¹⁹ A nádor számára írott szöveg tehát bár elnyerte mind a megbízó, mind a szerző tetszését, ám nem teljesen az utóbbi intencióinak megfelelően valósulhatott meg. Vajon mit érthetett ezen Kisfaludy? A szöveg közel másfél hónappal a schönbrunni béke után és három héttel a felkelés demobilizációjának kezdetét – az uralkodó és a nádor részvételével lezajlott székesfehérvári hadiszemlét (november 17–19.) – megelőzően született. A legvalószínűbb, hogy a nádor az uralkodó inszurrekcióval kapcsolatos hivatalos álláspontját igyekezett kivárni és ezért inthette finomabb megfogalmazásokra – ahogyan azt a *Hazaftúri Szózat* kapcsán is tette – Kisfaludyt. November 1-jén ezekre a bizonytalan körülményekre utalhatott Kisfaludy Szegedy Rózának, amikor arról számolt be, hogy míg a nádor – a törvény értelmében (azaz 6 hónap után) – fel kívánja oszlatni a felkelést, addig az uralkodó egyben tartani igyekszik, emiatt az inszurrekciók szökésétől tart, továbbá, hogy így „[h]íjába nyomtattatta le búcsúzó beszédgyét”.⁹²⁰ A nyomtatványokat alaposabban szemügyre véve úgy tűnik, hogy mind a két magyar, mind a német verzióra valamikor utólag nyomtathatták rá a keltezt, az ugyanis a szöveghez képest el van csúszva.

Az uralkodó és József nádor között a feloszlítás pontos időpontjáról és menetéről szóló levélváltás Ferenc október 20-án, Tatáról keltezett *Handbilletjével* kezdődött. A feloszlítás a nádor szerint az épp megkötött béke miatt időszerű volt (a felkelés ugyanis csak

⁹¹⁷ Elismervény Kisfaludy Sándor aláírásával, Kisbér 1809. november 4. = GÁRDONYI 1927, 94. Azt nem tudjuk, hogy ebben mindkét, a cím szedésében eltérő magyar változat szerepelt-e, vagy csak az egyik és a másik egy időben valamivel későbbi utánnyomás. Wrana István két személy is lehetett. Egyrészt Hlozsai Wrana (Vrana, Vranay) Istvánnak hívták az esztergomi papt, teológiai doktort és professzort, a pesti egyetem dékánját, majd 1807/08-ben rektorát (1770–1822). Vö. HKT, 1807, II, dec. 5., 36. sz., 373. Másrészt ismerünk egy Vrana István nevű hivatalnokot is, aki 1803-tól fizetési gyakornokként dolgozott a helytartótanácsnál. Vö. EMBER 1940, 211, 218, 219.

⁹¹⁸ Egy 1810. január 31-én, január hónapról készült kimutatás szerint az „idegen feleknek” végzett munkák között az uralkodó, illetve a nádor nevében kibocsátott nyomtatványok esetében 8500 – 17000, valamint 9000 – 18000 kinyomtatott oldalra vonatkozó számokat ad meg. MNL OL X 10290 (Z 715) 47024-6 11/c.

⁹¹⁹ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózához, Kisbér, 1809. október 28 = KSMM VII, 242.

⁹²⁰ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Kisbér, 1809. november 1. = KSMM VII, 250.

utolsó eszközként, közvetlen veszélyhelyzet esetére volt fenntartva), ugyanakkor a következő három évben az évenkénti fegyvergyakorlások megtartását továbbra is szükségesnek tartotta. A főherceg 23-iki válaszában hosszasan méltatta a nemesség kötelességteljesítését és az inszurgensek önfeláldozását, a feloszlítás menetére és az intézmény reformjára nézve pedig egy tervezetet dolgozott ki.⁹²¹ Október 28-án Kisberről a nádor azt javasolta az uralkodónak, hogy Pápán szemlélje meg a csapatokat, majd mielőbb bocsássa el őket, nyomatékossítva a felkelésnek az alkotmányból következően honvédelmi jellegét.⁹²²

A háborúról vezetett nádori napló 1809. november 8-án, a Kisbér melletti Kethelyről (ma: Vérteskethely) kelt bejegyzése arról értesít, hogy József főherceg megkapta az uralkodónak a felkelés eloszlásával kapcsolatos legfelsőbb kéziratát, amely szerint Ferenc nevében egy hadparancsot („Armee-Befehl”) kellene kibocsátani. Ezért megbízta Kisfaludyt egy olyan szöveg megszerkesztésével, amelyben a király elégedettségét fejezi ki az inszurgensek által tanúsított buzgalom és készségesség felett. Továbbá megvilágítja benne a béke érdekében hozott áldozatok értelmét, arra hivatkozva, hogy „bár a hadsereg megfelelő állapotban volt, ám országainak még nagyobb szerencsétlenségét elkerülni, a magyar nemesség vérért pedig kímélni akarta”. A szövegnek ugyanakkor utalnia kellett az uralkodónak az utolsó országgyűlésen elhangzott beszédére is,⁹²³ amin a nádor nyilvánvalóan a diéta rövid záróbeszédét értette,⁹²⁴ amely „Szivemnek leg-kedvesebb Magyarjai!” („Cordi meo charissimi Hungari!”) megszólítással üdvözölte az egybegyűlt karokat és rendeket, általános tetszést aratva a jelenlévők körében. A diétai napló elbeszélése szerint „[o]lly hathatóságok voltak Ő Felségének szavai: hogy beszédjét többszöri öröm ki-áltások félbe szakasztották, ’s annak végezetével-is sokáig hangzottak az öröm kiáltások”.⁹²⁵ I. Ferenc tömör orációját Kisfaludy már a *Hazafiúi Szózat* kiáltvány-jellegű zárófejezetébe („Proclamatio”) is beillesztette a saját fordításában.⁹²⁶ Az uralkodói szózat az 1808-as, I. Ferenc által a rendek és a király közötti egyetértésre utalva „szép országgyűlés” emlékét idézte meg.⁹²⁷ Az 1809-es inszurrekcióról

⁹²¹ JNI IV, 136–152, 30. sz.; lásd még: 161–168, 33. sz.

⁹²² JNI IV, 157–161, 159. „Die Verfassung und die Gesetze verpflichten den Adel Hungarns, wenn Feinde die Gränze des Landes bedrohen, zu dessen Vertheidigung, die Waffen zu ergreifen und unter denen Fahnen des Vaterlandes so lange zu dienen, bis die Gefahr entfernt und der König sie entläßt, oder der geschlossene Friede ihn seiner Verpflichtung enthebet.”

⁹²³ *Nádori napló* 1809, 816.

⁹²⁴ Az eredetileg latinul elhangzott beszéd leiratához és hivatalos magyar fordításához lásd: *Napló* 1808, 376–377.

⁹²⁵ *Napló* 1808, 377.

⁹²⁶ HSz, 112; Schedius ebből készült német fordításában: PW, 123.

⁹²⁷ Ahogyan az 1808 őszen többek között a pozsonyi diétát is meglátogató Kazinczy Ferenc írta Rummy Károly Györgynek: „Der Monarch, der schon so viele Landtage hielt, nennt diesen den schönen Landtag. So sehr ist er mit unsern Ständen jetzt zufrieden.” Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1808. okt. 27. = KazLev VI, 100. 1809 márciusában, az inszurrekció szervezése folyamán, Kazinczy az uralkodó említett

szóló történeti munkájában pedig azt olvashatjuk, hogy november 7-én az uralkodó megparancsolta a nádornak, hogy küldje át neki a felkelők megyéikbe történő közelgő hazaküldésével kapcsolatos hadparancs fogalmazványát, melyet a főherceg adjutánsa, Kisfaludy őrnagy készített el.⁹²⁸ A *Hazafiúli Szózatra* tett utalás mellett ezzel a bejegyzéssel Kisfaludy világosan felmutatta saját hivatalos proklamátori szerepét az uralkodó számára is, hiszen a hivatalos jelentés tulajdonképpen a számára készült.

A nádor már november 17-én, a székesfehérvári szemle első napján,⁹²⁹ a tiszáninneri és tiszántúli lovasezredek manővereinek apropóján, a császár megelégedését tolmácsoló tábori parancsolatot bocsátott ki.⁹³⁰ Naplójának november 19-i bejegyzése szerint az uralkodó legfelsőbb kéziratában az inszurgens csapatokat a szemlén az elvárásoknak megfelelőnek találta („haben die Truppen so gefunden, wie sich es erwarteten, Ordnung, Ruhe, Pünktlichkeit, Geist, Beweglichkeit, große Thaten hätte sich König und Vaterland von ihnen versprechen können, wenn es zu etwas gekommen wäre”), munkájukért köszönetet mondott Józsefnek és a generálisoknak, valamint a törzs- és főtiszteknek.⁹³¹ Ezt a kabineti iratot – nem tudjuk, hogy kinek a fordításában – de szó szerint közölte Kultsár újságja is.⁹³² A következő számból az is kiderül, hogy mi módon jutott el ez a hivatalos és bizalmas jellegű szöveg a laphoz. Kultsár ugyanis arról számolt be, hogy a november 19-i iratot a nádor egy másik szöveggel együtt megküldte „a’ Hadi Testekhez”.⁹³³ Ez utóbbi szintén a szemle kapcsán íródott és tájékoztatta az inszurgens seregeket, hogy bár az uralkodónak idő előtt távoznia kellett, ám biztosította a nádort „az egész Seregnek foganatos kitanítására fordított fáradságokról, és minden e[lsz]zenvedésekben mutatott békességes tűrésekről, és Önnön magok felajánlásokról”, illetve Ferenc külön dicséretét közvetítette a veszprémi 9. sz. zászlóalj felé. Nem szólt azonban arról, hogy pontosan mikorra várható a felkelés elbocsátása, így a seregeket arra utasította, hogy maradjanak a kijelölt szállásokon az uralkodó további parancsának megérkezéséig.

Ezt követően a napló inszurgenseket elbocsátó propagandaszöveg ügyére tért át: „Csatolva a magyar inszurrekcióhoz intézett hadparancs, avégett, hogy az minden nyelvre

beszédére hivatkozva festette Sárközy Istvánnak a küszöbön álló háborús helyzet komolyságát: „Te nem hiszed hogy az insurrectio kiálljon. Igen én. Véres harc lesz ez. Emlékezzél csak az Ő Felsége elbűcsúzós szavaira az utolsó Diétán.” Kazinczy Ferenc Sárközy Istvánnak, Széphalom, 1809. márc. 8. = *KazLev* VI, 282.

⁹²⁸ KISFALUDY 1931, 246.

⁹²⁹ A szemle tervezett menetéről lásd a nádor november 15-én, Székesfehérvárról az uralkodónak küldött levelét: *JNI* IV, 175–176, 36. sz.

⁹³⁰ Ezt néhány nappal később Kultsár lapja is közölte: *HKT*, 1809, II, nov. 22., 42. sz., 317.

⁹³¹ *Nádori napló* 1809, 842–843.

⁹³² *HKT*, 1809, II, dec. 2., 45. sz., 341. Talán maga Kultsár lehetett a fordító.

⁹³³ *HKT*, 1809, II, dec. 6., 46. sz., 349.

lefordíttasson és azon csapatok részére, mihelyst visszatérésükre a parancs beérkezik, nyilvánossá tétessen.”⁹³⁴ A nádor feljegyzése szerint: „Ebben megdicséri a császár a felkelést, törekvését a dicsőségre és a legmagasabb tetszés elnyerésére, viselkedését az ellenség előtt, az újjáéledését a magyar nemzeti szellemnek. Elégedetten haza bocsátja, ott, hozzátartozóik körében kell magukat kipihenniük, képezniük, de folyvást készenlétben állniuk, hogy a Királyért és Hazáért fegyvert ragadjanak, ha azokat veszély fenyegeti. Kissfaludynak [sic!] ezt magyarra kell fordítania és Pesten németül és magyarul sajtó alá bocsátania, az előbbit a szomszédos örökös tartományokban való szétosztás céljából.”

Kisfaludy a nejeének november 20-án Székesfehérvárról írta, hogy épp aznap adta nyomdába a császárnak az inszurrekció „szabadságolása” alkalmából írott beszédet. S arról panaszkodott, hogy az általa írott szöveget ugyan „nagyon dícsérték”, ám az Államkancelária a felismerhetetlenségig megváltoztatta, s a „szokásos udvari nemtörődömséggel [Hofschlendrian] igazította helyre”. Úgy vélte, hogy ezzel elveszett a szöveg szívélyessége és „a szép szavak helyett csak egy összevisszaság maradt belőle”. Arról is beszámolt, hogy a kiáltvány magyar fordítása az ő munkája ugyan, ám a parancs értelmében szóról-szóra kellett átültetni, ezért erőltetett lett és rosszul sikerült, ellenben a nádor nevében írott szövegen a főherceg semmit sem változtatott.⁹³⁵ A nádor november folyamán folyamatosan sürgette az uralkodót a csapatok elbocsátásával kapcsolatban,⁹³⁶ de a feloszlatast hivatalosan elrendelő királyi *rescriptumot* végül csak december 5-én expedálták.⁹³⁷

Amennyiben a nádori naplóban emlegetett hadparancs és a magyar nemes felkelő sereghez intézett német szöveg, illetve annak minden kétséget kizáróan Kisfaludy által készített magyar fordítása azonos, úgy kellett lennie egy autográf német nyelvű tisztázatnak (esetleg fogalmazványnak) is. Ezt, a szöveg megküldése után ismeretlen kéz az udvar szempontjait érvényesítve „cenzúrának” vetette alá és jelentősen módosította. Kisfaludy inszurrekcióval kapcsolatos iratai között „Armée Befehl an die Hun[garische] Adelige Insurrection” címmel megtalálható az inszurgensekhez intézett uralkodói parancsnak az a német nyelvű autográf fogalmazványa, amely megváltoztatása miatt feleségének panaszkodott.⁹³⁸ A szöveg az eredeti megbízói és szerzői intenciókat tükrözi, utolsó előtti sora szó szerinti fordítása a diétai naplóban szereplő beszéd egyik sorának: „Wir waren Eins, wir sind Eins,

⁹³⁴ *Nádori napló* 1809, 843.

⁹³⁵ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Székesfehérvár, 1809. november 20. = KSMM VIII, 251.

⁹³⁶ JNI IV, 177–178, 38. sz.

⁹³⁷ JNI IV, 152 (Domanovszky jegyzetei).

⁹³⁸ MTAKK K 770 ff. 88r-89r. [KISFALUDY Sándor], *Armée Befehl an die Hung[arische] Adelige Insurrection*.

und bleiben Eins, so lange der Tod uns nicht trennet.” A naplóban ez a következőképpen szerepelt: „Egygyek vóltunk, egygyek vagyunk, egygyek-is maradunk mind addig, még a’ halál bennünket el-nem választ.”, azaz: „Juncti fuimus, juncti sumus, juncti semper menebimus, donec mors nos separabit.”⁹³⁹

Mint láthattuk, míg a nádori szózat már november elejére elkészült, de csak december 18-i keltezéssel jelenhetett meg, addig az uralkodó nevében írt szöveg kinyomtatása és keltezése (november 24.) között csak néhány nap telt el. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* november 4-i száma ígéretet tett arra, hogy „[a]’ Palatinus Ö Tsászári Fő Herczegségének a’ Magyar Nemes Insurrectiótól való Bútsúvételét” (amely ekkor már keltezés nélkül kikerült a sajtó alól, de még nem terjesztették) a következő postán közli.⁹⁴⁰ November 22-én azonban a következő helyreigazítást volt kénytelen közölni: „A’ 37-ik számú Ujságunkban említett Bútsúvétel tsak a’ közönséges hír szerént reménylettük: de most jelenthetjük, hogy ez még eddig meg nem esett.”⁹⁴¹ Kultsár tehát legkésőbb a nyomtatványok Kisfaludy általi átvételének napján valamely informális vagy formális csatornán keresztül (talán Sághytól?) tudomást szerzett a már elkészült, de a hadvezetés által szándékosan visszatartott szövegről és annak közlésére – valószínűleg a megbízó és a szerző tudta nélkül – elhamarkodott ígéretet tett olvasóinak.

A nádor és az uralkodó inszurgensekhez intézett szózatáról csak 1810. január 3-án tudósított Kultsár lapja: „A’ Nemes Felkelő Magyar Seregekhez mind Ö Tsászári Királyi Felsege, mind a’ Nádor Ispány Ö Tsász. Kir. Fő Herczegsége bútsúzás képen magyar nyelven írásban szólottak, és ezen Szózatok nyomtatásban minden Legénynek kezébe adatnak.” Majd közölte a két szöveget.⁹⁴² Németül a *Preßburger Zeitung*ban a nádor nevében írott beszéd csak január 9-én jelent meg.⁹⁴³

A Ferenc neve alatt kibocsátott beszéd hangneme visszafogottabb, ugyanakkor mind felépítésüket, mind tartalmukat tekintve számos hasonlóság is kimutatható a szövegek között, dacára annak, hogy Kisfaludy eredetileg az uralkodó nevében írott kéziratát – ismeretlen kezek – gyakorlatilag a felismerhetetlenségig átírták. Olyannyira nem maradt meg semmi az eredeti szövegből, hogy – a német eredetit az utasításoknak megfelelően szigorúan követő magyar fordítást leszámítva – az is kérdésessé válik, hogy egyáltalán Kisfaludy munkájáról

⁹³⁹ *Napló* 1808, 377.

⁹⁴⁰ HKT, 1809, II, nov. 4., 37. sz., 282.

⁹⁴¹ HKT, 1809, II, nov. 22., 42. sz., 318.

⁹⁴² HKT, 1810. I, jan. 3., 1. sz., 3–5.

⁹⁴³ PZ, 1810. jan. 9., 2.sz., 13–14.

beszélhetünk-e a nyomtatvánnyal kapcsolatban vagy pedig egy teljesen új szövegről. Mindkét kiáltvány három nagyobb részre tagolódott. Először általánosságban méltatták a nemesség erőfeszítéseit, erényeit és lelkületét a felkelési kötelezettség teljesítését illetően, majd tanúsították és elismerték az inszurgensek által végrehajtott haditetteket, végül a béke megkötésére hivatkozva otthonaikba bocsátották vissza a felkelőket, egyúttal a jövőre nézve utaltak a felkelés során kialakult szellemiség és erények fenntartásának szükségességére is.

(1) A nádori kiáltvány szerint a nemesség akkor, amikor a háború az ország határait fenyegette, „Hazaszeretettől lelkesítettén” az uralkodó „eggy intésére” királya, hazája, alkotmánya, gyermekei és tulajdona védelme miatt ragadott fegyvert a dicső ősök példáját követve. A szöveg utalt arra, hogy a készületlen és tapasztalatlan újoncokból felállított inszurrekció tagjai erényeinek köszönhetően rövid idő alatt olyan „Bajnoksereg”-gé vált, mely „magát és az ellenséget is csudájára és tiszteletére kénszerítte”. Ezt követően hangsúlyozta a nádor mint fővezér felkelő csapatokkal való közösségét („a’ háborúnak minden terheit Veletek egygyütt viseltem, ’s minden viszontagságait Veletek híven megosztottam”). Egyúttal a főherceg nevében személyes tanúbizonyságát adta a vitézi erények csatamezőn való gyakorlásának, az ősokhöz méltó haditettek elkövetésének is, melyek „a’ Nemes, lelkes Magyar Nemzethez illők”, valamint a *pro patria mori* nemesi nemzetre applikált toposzát megelevenítve az életnek a hazáért és a nemesi szabadságért való fölládozásának mint hősi halálnak is („Láttam Én némellyeket Közületek, a nemes véreket kiontani, ’s mint áldozat oda dűlni a’ szeretett Hazáért, az ősi arany szabadságért!”). A túlélőket biztosította a király, a haza és saját maga elismeréséről, valamint arról, hogy az elesettek számára a nemzet szavatolja a dicsőséget, neveiket és emlékezetüket pedig megőrzi „a’ Hazának történet könyveiben”. A békére hivatkozva hazabocsátotta a felkelteket vármegyéikbe, szülőföldjükre és hozzátartozóik körébe, azzal az üzenettel, hogy az otthonmaradottak felé önmagukon keresztül közvetítsék a király „kegyelmét, és tellyes meglegedését”, a fővezér „szeretetét, és tiszteletét”, a haza „köszönetét” és azt, hogy – mintegy virtusaikkal beteljesítve az inszurrekciós irodalomban oly gyakran hangoztatott genealogikus imperatívuszt⁹⁴⁴ – az elődeikre és a dicsőségre méltóvá váltak. A jövőre nézve a nádor bizakodását fejezte ki, hogy „valamikor a’ Haza, és a’ Constitútió veszedelemben forgand”, ismét hasonló készenlétben és lelkesültségben találja a nemességet. Végül biztosította a felkelőket örömről és arról, hogy saját életét – mintegy e közösség tagjaként – a jövőben a király javának és a haza boldogságának áldozza.

⁹⁴⁴ Vö. A *Hazafüüi Szózat* mottójában idézett Virág Benedek-fél Gvadányi-óda felszólításával („Viszsa Magyar...”).

(2) A király nevében megjelent kiáltvány a nádori szöveghez hasonlóan méltatta a nemesség kötelességteljesítését, mely mögött a lelkesedést az ősök példájának követésével, az uralkodó iránti szeretettel és engedelmisséggel, illetve a hazaszeretettel magyarázta. Megállapította, hogy a nemesség a trón és egyúttal az eredetközösségi fikció alapján elgondolt nemesi nemzet védelmére („Vériteknek óltalmára”), a törvényeknek megfelelő számban inszurgált. Ezután a király személyes tanúságára hivatkozott egyfelől a felkelés katonai fejlődéséről és a felkelők igyekezetéről, másfelől az inszurgensek vitézségével kapcsolatban, úgy az egyes katonákat, mint a nagyobb csapattesteket illetően. A röplap üzenete szerint a felkelők iparkodásuknak köszönhetően bár méltóvá váltak arra, hogy az osztrák hadak mellé felnöve potenciálisan megmentsék a monarchiát, ám „nemes törekedés[üknek]” a béke véget vetett, így az uralkodó elbocsátja a csapatokat „szíves köszönettel” azért, amit tettek és amit tenni készek voltak. A proklamáció a csapatokat azzal indította vissza otthonaikba, hogy teljesítették a királlyal és a hazával szembeni kötelességeiket, ugyanakkor felszólította őket, hogy továbbra is tartsák fent az elődök „bajnoki lelkét” és a katonailag kiaknázható „Nemzeti erő[t]” („Nationalkraft”), valamint maguk között úgy a békében, mint a háborúban az előljárók iránti tiszteletet, az egyetértést és a rendet. A *peroratio* megfogalmazása szerint a „Magyar Történetkönyvekben tündöklő” (tradicionális) polgári és katonai erények együttes fenntartása garantálja a békét és a boldogságot a nemesi felkelők és – szinekdochikusan – a nemesi nemzet egésze számára.

Az uralkodó nevében írott proklamáció többek között Kisfaludy autográf fogalmazványának legfontosabb elemét, a nemes országnak (nemzetnek) és királyának örök egymáshoz kapcsoltságát és egymásrautaltságát formulázó utolsó előtti mondatot sem tartalmazta. Az előbbivel összevetve a nyomtatvány nem utalt Magyarország birodalmon belüli kivételezett helyzetére, Mária Teréziára, sőt magára a megvédelmezendő alkotmányra sem (amire Kisfaludy politikai szövegeiben jellemzően hivatkozott), ugyanakkor megmaradtak benne az eredetközösségi alapozású nemesi nemzettudat és a patriotizmus bizonyos általános hívszavai. A két, terjedelmileg közel azonos nyomtatott kiáltványt egymással összehasonlítva összességében megállapítható, hogy az elkészültét tekintve korábbi, tartalmilag is kétségtelenül Kisfaludy munkájaként azonosítható nádori búcsúzó beszéd határozottabban és bőszegesebben alkalmazta a nemesi nacionalizmusra és az „ősi alkotmányosság” politikai nyelvére jellemző érvelést az uralkodó nevében írt szövegnél. Magára az országgyűlésre, illetve konkrétan a felkelés felajánlására egyik proklamáció sem utalt. Igen jellemző különbség, hogy amíg a nádori szöveg következetesen úgy ábrázolta az inszurrekciót, mint amely kizárólag saját királyát, hazáját és alkotmányát védelmezte, addig az uralkodói proklamáció

egy ponton az egész monarchia sorsa felől tekintett a magyar nemesség és a belőle kiállított csapatok szerepére.

A politikai nyelvhasználatban jelentkező különbségek dacára a proklamációk elsődlegesen ugyanazt az *una eademque libertas* közjogi fikcióját megtestesítő kollektívumot szólitották meg (s terjesztési stratégiájuk is ehhez igazodott): a felkelő magyar nemességet – s általuk metonimikusan az összes nemest magában foglaló politikai közösséget, a nemesi nemzetet – tekintet nélkül tagjaiknak a rendi társadalom hierarchiáján belül elfoglalt konkrét helyére. A tömeges terjesztés és az üzenet általánossága a felkeléssel kapcsolatban körvonalazódó nemzetfogalom exkluzív módon nemesi, egyúttal emancipatorikus felfogásába illeszkedett, melyben a nyomtatványok elsődleges magyarnyelvűségét a nyelvi nemzetiesítésre irányuló törekvések részeként értelmezhetjük. Ezek az inszurgenseknek, illetve a magyar nemességnek szóló hivatalosan jóváhagyott, egyénített üzenetek a propaganda összbirodalmi szintjén beilleszthetőek voltak a háborús mozgósítás mögött meghúzódó „népi-nemzeti háború” integratív, egyúttal a birodalmat alkotó egyes népek-nemzetek sajátosságaira tekintettel lévő ideológiájába is.

Mikor az idős Kisfaludy 1844-ben, nem sokkal halála előtt Kossuth Lajosnak a *Pesti Hírlap*ban megjelent, a nemesi felkelést lekicsinylő cikkén felbuzdulva levelet írt Batthyány Fülöp hercegnek, a vasi inszurgens lovasság egykori ezredeskapitányának, röviden megemlítette a proklamációk előállításában játszott saját szerepét is: „[A]z insurreciónak eloszlásakor a' Nádornak általam szerzett proclamatióval ő felsége annyira meg volt elégedve, miszerint a' nádort megkérte, hogy az ő nevében szólókat is, nem csak az insurrectióhoz, hanem az egész álló hadsereghez is, én általam tétesse fel. Az insurrectióhoz szóló, szóról szóra meghagyatott, de a' hadsereghez intézett annyira elferdített tanácsosai által, kik megbízatásomat orrolták, hogy alig találtam benne néhány gondolatomra.”⁹⁴⁵ Kisfaludy e halála évében írott levelében tehát nem kettő, hanem három, a háborút követő demobilizációhoz kapcsolódó kiáltványról beszélt: egyrészt a felkeléshez intézett nádori, másrészt királyi búcsúztató proklamációról, harmadrészt pedig a reguláris hadsereg egészéhez szóló uralkodói hadparancsról. Ezt a kései szöveghelyet leszámítva nincs más nyoma annak, hogy Kisfaludy a császári-királyi hadsereghez intézett hadparancson dolgozott volna. Az uralkodó hadparancsa azonban azonosítható: arról a szövegről van szó, amit tíz nappal a béke megkötését követően, 1809. október 24-ére datálva bocsátott ki Tatáról, s ami november 8-án jelent meg

⁹⁴⁵ Kisfaludy Sándor hg. Batthyány Fülöpnek, Sümeg, 1844. febr. 25. = KSMM VIII, 615.

az osztrák kormányzat ekkoriban már Magyarországon – Friedrich Schlegel által – szerkesztett és nyomtatott hadilapjában, az *Österreichische Zeitung*ban (bár valószínűsíthetően egyúttal külön röpvíven is kinyomtatták).⁹⁴⁶ Mivel ez október 24-i dátummal jelent meg, nem valószínű, hogy az először október 26-án említett nádori proklamáció (kézirata) győzte volna meg az uralkodót. Inkább arról lehet szó, hogy Kisfaludy az uralkodó nevében készített inszurrekciós kiáltványt (melyet mint láttuk, teljesen megváltoztattak) keverte össze a reguláris seregekhez intézett hadseregparanccsal (melyet ettől függetlenül írhatott ő). Az persze elképzelhető, hogy az uralkodó már a nádori kiáltvány kéziratának és Kisfaludy képességeinek ismeretében fordult József főherceghez a megbízással, aki a feladatot szárnysegédjére szignálta.

Kisfaludy kéziratai között fellelhető továbbá egy Buda és Pest szabad királyi városok polgáraihoz írott németnyelvű fogalmazvány (*An die Bürger der Kön: Freystädte Ofen und Pest*).⁹⁴⁷ E szöveg nyomtatott változatát mindeddig se röpvíves formátumban, se az újságokban nem találtam, így elképzelhető, hogy kéziratos levélről van szó, ahogyan az is, hogy végül ismeretlen okok miatt nem került kiküldésre. A szöveg a nádor nevében a polgárság erőfeszítéseit és a polgárőrségek rendfenntartó szolgálatait köszönte meg a béke beálltával, hasonlóan a reguláris hadsereghez, illetve az inszurrekcióhoz intézett „demobilizációs” kiáltványokhoz. Biztosította a polgárságot az uralkodó és saját elégedettségéről, valamint arról, hogy az államközösségi nemzetkonceptió és a hungarus-patriotizmus jegyében a nemzet „méltó tagjaiként” ismerte el őket („Die Nation umarmt Euch, als Ihre würdigen Mitglieder.”). A budai és pesti polgároknak írott szöveg tehát egy olyan integratív rendi nemzetfogalommal dolgozott, mely mint privilegizált, egyúttal kötelezettségekkel terhelt réteget a nemesség mellett a szabad királyi (és bánya)városi polgárságot is magában foglalta. A polgárőrségek törvény által előírt kiállításán keresztül a kiváltságolt polgárok teljesítették a specifikus fegyveres szolgálat hazafias kötelességét, tanúbizonyságot téve maszkulin erényeiről, áldozatkészségükről és bátorságukról, összekapcsolva a katonai és polgári erényeket („Bürger und Soldaten zugleich”).

Az ilyen típusú elismerés a hagyományos rendi polgársággal és fegyveres városvédelmi alakulataikkal kapcsolatos korabeli reprezentációk lassú változását tükrözi. A francia forradalom mozgósító ideológiája, illetve ennek intézményei, melyek – a népszuverenitás és

⁹⁴⁶ ÖZ, 1809. nov. 8., 39–40. sz., 153. Szövegét bármiféle értékelő kommentár nélkül a Kisfaludy-féle inszurrekciótörténet is közölte: KISFALUDY 1931, 240–241.

⁹⁴⁷ MTAKK K 770 f. 87r-v.

a polgári egyenlőség alapján – összekapcsolták az állampolgári létet a haza védelmének kötelességével a 19. század első tizedében, német nyelvű területeken is igen nagy hatást gyakoroltak a Napóleon-ellenes küzdelem eszközeire, amit az osztrák és a porosz Landwehr (illetve az ezekre irányuló propaganda példáz).⁹⁴⁸ Természetesen ez csak a kötelességek felől teremtette meg a szélesebb középosztály (elsősorban a polgárság, értelmiség) felé a részvétel és azonosulás lehetőségét, valódi jogegyenlőséget, politikai participációt nem implikált. Bár jóval közvetettebb formában, de – vélhetően Kisfaludynak köszönhetően – a fenti szövegben is kimutatható ennek az ideológiai változásnak, s egyúttal a „népi-nemzeti háború” gondolatának a visszfénye olyan rendies polgári rendészeti alakulatok esetében, melyek bár zömmel újonnan jöttek létre, ám hosszú, a török időkbe visszanyúló kommunális hagyományok nyomán, alapvetően tradicionális keretek között szerveződtek meg.

3. A NÁDOR 1809. DECEMBER 18-ÁRA KELTEZETT KÉZIRATOS MAGYAR LEVELE

József nádor 1809. évi naplójában, december 11-éről található egy feljegyzést, amely minden valószínűség szerint egy a törvényhatóságoknak küldendő körlevélről rendelkezett: „A megyéknek szánt, inszurgenseknek szóló kész üdvözlő írás Kisfaludy részére általadatik, avégett, hogy azt magyarra fordítsa és beküldje.”⁹⁴⁹ Egy hosszabb búcsúztató szöveg fogalmazványa – datálatlanul – fellelhető Kisfaludynak az MTAK Kézirattárában őrzött iratai között. E fogalmazvány azonos azzal a Budára, 1809. december 18-ára keltezett és a nádor által szignált leirattal, melyet a megyei levéltárak közgyűlési anyagában is fellelhetünk és melynek nyilvános felolvasásáról és pozitív fogadtatásáról a protokollumok is rendre említést tesznek. Az inszurrekció történetével kapcsolatos hazai irodalom bár tudott e szövegről (sőt közölte is),⁹⁵⁰ de szerzőjét, fordítóját nem azonosította. E hosszabb levelet eredetileg a nádor kéziratban küldte ki a vármegyékhez, melyet azok nyilvánosan felolvastak a közgyűlés és esetenként a felkelő csapatok nyilvánossága előtt, valamint több helyütt ki is nyomtattak. A szöveget a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1810. január 20-án, e szétküldött tisztázat alapján közölte,⁹⁵¹ megismertetve ezáltal tartalmát a szélesebb literátus nyilvánossággal. Az akadémiai kézirat alapján feltehető, hogy e szöveget Kisfaludy németből lefordította, majd ezt követően, ismeretlen kéz másolatában jutott el a megyékhez.⁹⁵²

⁹⁴⁸ JEISMANN–WESTHEIDER 1994, 24.

⁹⁴⁹ *Nádori napló* 1809, 891.

⁹⁵⁰ R. KISS 1909b, 280–290. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért ebből a szövegből idézek.

⁹⁵¹ HKT, 1810, I, jan. 20., 6. sz., 45–49.

⁹⁵² A Kisfaludy-kézirat kiadásához lásd: NAGY 2018.

A tisztázatban a „Státusok” kifejezés szerepel, amit a fogalmazványban Kisfaludy következetesen „Karak”-ra javított, így igen valószínű, hogy ezt – több más javítás mellett – egyszerűen nem vezették rá a megyéknek kiküldött levélre. A kéziratos levél ortográfiája is eltérő: például a Kisfaludyra ekkoriban jellemző „cs” helyett következetesen „ts”-t használt. Ezen túlmenően, a kéziratban sokszorosított hivatalos másolat és a belőle készült nyomtatott közlés igyekezett egységesíteni az amúgy Kisfaludy fogalmazványaira és tisztázataira is egyaránt jellemző ortográfiai következetlenségeket.

Ellentétben a két rövid nyomtatott kiáltvánnyal, amelyek az inszurgensek tömegei számára készültek, s éppen ezért – ha nem is mindig közérthetően, de – meglehetősen általánosan fogalmaztak, ez a szöveg a megyéknek, mindenekelőtt a helyi politikai-adminisztratív eliteknek és a közgyűlési résztvevőknek íródott. E leirattal a nádor „megkülönböztetett Köszönettel és Bötsülettel” a kerületi vezérek által ténylegesen és szimbolikusan is visszabocsátotta a csapatokat a megyék kebelébe, egyúttal világosan és konkrétumokat sorolva kinyilatkoztatta a felkelés szereplésével kapcsolatos véleményét. Ez a rendek és az uralkodó (illetve a kormányzat) közötti *modus vivendit* szem előtt tartva, oly módon lett megfogalmazva, hogy a szervezéssel kapcsolatos nyilvánvaló problémákért a felelősséget a szerencsétlen külső körülményekre hárítva mind az inszurgenseket kiállító megyék, mind pedig az udvar számára elfogadható narratívát közvetítsen.

A szöveg utalt a király 1809. február 22-i levelére, amely a megyéket felszólította, hogy nemességük a meghatározott törvényes kötelességen felül állítson lovasságot (ennek részeként került sor a nádori-prímási propagandakörútra), egyúttal konstataulta e törekvések sikerét. Konstataulta, hogy a hadiesemények gyorsasága és a felszerelés hiányosságai miatt a felkelés kezdeti mobilizációja akadozott és „csak kevesen seregelhettek eleinte zászlók alá”, egyúttal azonban hangsúlyozta, hogy amely csapatok elkészültek, azok a fogatkozások dacára „az ősi Vitézségtől és Ditsőségtől fellobbanva [...] az ország széleire repültek s bátor lelkeiket, erős karjaikat a Hazához közelgető veszedelmeknek Hazafiui elszánással ellen szegezték”. Mint fővezér személyes tanúbizonyságát adta a felkelés fejlődésének: a felkelők elszántságának, szorgalmának és „bajnoki erköltsinek”, amelyekkel a csapatok a súlyos hiányosságokat kompenzálni igyekeztek. Külön utalt a győri ütközetre és a felkelés hősi halottaira, sebesültjeire és a csatamezőn tanúsított állhatatosságra, egyúttal egyesek kelleténél hamarabb történt visszavonulását sem bűnként róta fel, hanem a csapatok kiképzetlenségének és rossz felszereltségének tulajdonította. Ezzel a híreszteléseknek köszönhetően az eseményekkel közel egyidejűleg kialakulni kezdő „futás” mítoszát igyekezett megcáfolni. A

katonai-bajnoki erények példajaként a Meskó- és a Keglevits-dandárok szereplését hozta fel példaként, melyek miután a főseregtől elszakadtak, keresztülvágták magukat a bekerítésen.

Szintén személyes tapasztalataira hivatkozva a bősi és komáromi táborozás kapcsán kiemelte a csapatoknak a folyamatos gyakorlatozásnak köszönhetően kialakuló fegyelmét, testületi szellemét, katonai jártasságát. A felkelés szervezése, a csapatok felállítása, felszerelése, esetleg begyakorlása mint szó esett róla, nem ugyanúgy haladt az ország területén, ennek köszönhetően csupán az inszurgens lovas- és gyalogezredek egy része vehetett részt a harcokban, illetve ért időben a komáromi táborba. A tűzkeresztségen átesett csapatok mellett a nádor – hisz az összes megyéhez intézte üzenetét – azokról az alakulatokról sem feledkezett meg, akik „a nagyobb távolság és egyéb akadályok miatt” később értek a központi táborba, feltételezve, hogy amennyiben „a körülállások megengedik”, hogy felkészült és begyakorlott inszurgenseket vessenek be az ország védelmére, akkor „a Nemzet Ősi Ditsőségének fenntartására mindnyájan hasonló lélekkel és vitézséggel törekedtek volna”. Külön felhívta a figyelmet arra, hogy az uralkodó személyes jelenléte a táborban és a hadgyakorlatokon, illetve a felkelők felé tolmácsolt megalégedése is hozzájárult ahhoz, hogy a csapatok alkalmassá válhassanak honvédelmi feladataik ellátására.

Azonban a körülmények, az „időnek mostohasága” a felkelés hadra foghatóságának megteremtésére irányuló igyekezeteket végső soron „haszontalanokká” tette, ezért anélkül térnek vissza a felkelők otthonukba, hogy „Hazafiúi tzéllýokat”, azaz az ellenség kiverését az országból „el érheték volna”. Mindennek ellenére a felkelőket az uralkodó megalégedéséről, kegyelméről és saját „szíves hajlandóság”-áról biztosította, kiemelve, hogy alapvetően a hadra kelt nemesség teljesítette törvényes kötelességét és csak ritkán került sor büntetésre (azaz a felkelés büntető törvényeinek alkalmazására). Hangsúlyozta a fővezér és a felkelő csapatok közötti köteléket, közösségérzést és az elválás fájdalmát, egyúttal utalt arra, hogy a következő két évben esedékes fegyvergyakorlatok (hisz a felkelést a diéta három évre ajánlotta meg) által a felkelés mintegy állandósításra kerül.

A nádor a megyei politikai közösséget arra kérte, hogy a hazatérő csapatokat „Testvéri hajlandósággal, és azon hálaadással” fogadják, „mellyet érdemlenek Azok, kik a Hazájért véreket onták, vagy ontani készek valának” és úgy viszonyuljanak hozzájuk, hogy „a Bajnoki Lélek, a Királyhoz és Hazához vélek született buzgó szeretet azokban, kiket a Törvény az ország védelmére állit, soha ki ne aludjék, sőt még inkább elhatalmazzon”, mert ezeknek a hagyományosan a nemességnek tulajdonított erényeknek a fennmaradásától függ a haza boldogsága.

Ezt követően a szöveg a sereg elbocsátásával kapcsolatos gyakorlati teendőkre tér át, melyet a nádor korábbi leiratára hivatkozva mintegy „tanács képpen” közölt a megyékkel. Egyrészt – a nemesi szolidaritása apellálva – kérte a törvényhatóságokat, hogy a „szegényebb sorsu” nemesség számára a megyei inszurrekciós kasszák költségén vételezett lovakat hagyják meg, hogy ők ily módon a következő két évben könnyebben „és kedvesebben” teljesíthessék törvényes felkelési kötelességüket. Ezt követően rátért az 1809. április 14-én kibocsátott 825. sz. nádori utasításra, melynek alapján arra szólította fel a megyéket, hogy intézkedjenek arról, hogy az inszurgens uniformist a következő két évben a felkelők megtarthassák.⁹⁵³ Az egyenruha megőrzésének – csakúgy mint a lovak szegényebbek részére történő odaadományozásának – nemcsak praktikus, de egyúttal szimbolikus jelentőséget is tulajdonított. A leirat ugyanis illeszkedve a kor nemzetkarakterológiai diskurzusához összekapcsolta a nemzeti viselet és a nemesi-nemzeti erények megőrzésének-regenerációjának kérdését és az uniformist a nemzeti viseletrend kialakításának és popularizálásának eszközévé tette. A nemzeti ruha az érvelés szerint így nem csupán az ősoktól örökölt katonai erények felébresztéséhez járul hozzá, de egyúttal gátat vet a társadalomban elhatalmasodott luxusnak is, ezáltal elősegíti, hogy a felkelők a jövőben is hatékonyan láthassák el feladatukat. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a nádor részéről az egyenruhával kapcsolatban megfogalmazott elvárások inkább egy ideális állapotot és nem a realitásokat tükrözték, ugyanis általában az amúgy is rosszul, illetve a normától eltérő módon szabott uniformisokkal ellátott csapatok ruházata a hadjárat során olyannyira tönkrement, hogy azokat aligha lehetett a későbbiekben a leiratban meghatározott módokon használni.

A befejezésben a levél ismételten a fővezér és az inszurgensek közötti közösséget hangsúlyozva még egyszer felszólította a megyéket arra, hogy a hazatérőket méltó módon fogadják. Egyúttal arra is, hogy hívják fel a figyelmüket rá, hogy a továbbiakban is gyakorolják a polgári erényeket, „iparkodgyanak fáradságaik, szorgalmaik, és jó erköltseik által Polgár Társaiknak jó voltjokat és jó akaratjokat tovább is megérdemlenni”, valamint hogy

⁹⁵³ Vö. Kisfaludy az inszurgens egyenruha viselésének tárgyában Beckershez intézett kérdésével, melyre a gróf azt a választ adta, hogy az szokás szerint minden inszurrekciót követően engedélyezve lett és ezúttal sincs megtiltva. Sőt arra is utalt, hogy az inszurgens tisztek számára az egyenruhájuk viselése tulajdonképpen udvarképes lett: MTAKK Ms. 556/42. gr. Beckers József Kisfaludy Sándorhoz, Bécs, 1813. január 21. Beckers indigenátusának megszerzését követően Kisfaludynak többször is hangsúlyozta a haza, a király és a nemzet iránti elkötelezettségét. A gróf a magyar arisztokráciába integrálódó indigenák közé tartozott, feleségével Trach Natália bárónővel Budára költöztek, öt gyermekük közül kettő magyar főnemesi családokba házasodott be. Genealógiájához, biográfiájához lásd: MCs I, 263–265, továbbá: GÁLOS 1937, 155–162. Amikor Kisfaludy 1813-ban gratulált tábornoki kinevezéséhez, válaszelevelében, nyilván az egyenruha erőteljes szimbolikus értékére tekintettel, külön felhívta a figyelmet arra, hogy magyar uniformist visel: MTAKK Ms. 556/43. gr. Beckers József Kisfaludy Sándorhoz, Bécs, 1813. május 2.

tudatosítsák bennük a honvédelemmel és a haza boldogságának biztosításával kapcsolatos szerepüket.

4. FELELETTÖREDÉK A SCHÖNBRUNNI KIÁLTVÁNYRA

Napóleon kiáltványa 1809. május 15-re keltezve, hármás hasábra szerkesztve francia–latin–magyar, illetve francia–német–magyar változatban, rendkívül magas példányszámban került ki a sajtó alól.⁹⁵⁴ A magyar közreműködők között név szerint Márton József, Batsányi János és Kermelics Károly érintettsége merült föl. Kisfaludy az 1809-es háború idején valószínűleg még nem tudta, hogy íróbarátja részt vállalt a proklamáció elkészítésében. Batsányi 1809 végén Franciaországba távozott, Kisfaludy pedig elővigyázatosságból később sem említette a nevét sem a proklamációval, sem önkéntes francia száműzetésével kapcsolatban.⁹⁵⁵ A háborút és Batsányi kegyvesztését követően Juranits László pécsi nagypréposton keresztül leveleztek egymással. Juranits 1822 decemberében írott leveléből világosan kiderül, hogy mi állt Kisfaludy hallgatása mögött: „Hogy nem idegenség visza tartózkodásának oka, hanem hogy fellebb helrül, noha igen nyájossan, meg vagyon intve, hogy veled levelezésbe ne erzedjék. Ellenkezőt, amint mondja, néki tselekedni nem tsak nem tanátsos, hanem a Magyar köz-jóra nézve káros-is volna.”⁹⁵⁶

A Napóleon-féle proklamáció megjelenését követően a nádor adott parancsot Kisfaludynak egy „a’ Magyarok’ nevében” írott ellen-kiáltvány megfogalmazására.⁹⁵⁷ Kisfaludy szövegéből azonban mindössze a *captatio benevolentiae* készült el. Nem tudjuk, hogy a proklamáció üzenetét a latinus jogi-retorikai műveltséggel rendelkező nemesi közép rétegek számára részleteiben is megmagyarázó, május 19-ére keltezett, *Ad Hungaros* címmel megjelent, s Batsányival szintén kapcsolatba hozott – a korabeli kritika szerint rossz latinsággal megírt⁹⁵⁸ – anonim Napóleon-párti pamfletet ismerte-e.⁹⁵⁹

Az inszurrekcióról szóló félkész magyar nyelvű történeti munka (jelentés) annyiról tudósít, hogy május 17-én értesült a nádor és köre a kiáltványról,⁹⁶⁰ melyet Kisfaludy valamikor – talán már ekkor, de legkésőbb az inszurrekció-történet forrásanyagának rendezése

⁹⁵⁴ SCHUY 1914, 10–11.

⁹⁵⁵ Batsányi *Der Kampf* címmel később egy Napóleon-párti propagandamunkát is írt: TARNAI 1967; KÖVÉR 2007.

⁹⁵⁶ Juranits László Batsányi Jánosnak, Érteny, 1822. december 25. = GÁLOS 1933, 321–322.

⁹⁵⁷ MTAKK K 771 f. 90r-v. [KISFALUDY Sándor], *Felelet Napoleon Proklamációjára a’ Magyarok’ nevében. A’ N[ádor] Ispán’ parancsolatjára.*

⁹⁵⁸ ALZ, 1810. márc., 84. sz., 670.

⁹⁵⁹ *Ad Hungaros* 1809. Magyar fordítása: ANONYMUS 1868.

⁹⁶⁰ MTAKK K 771 ff. 38v–39v.

során – le is másolt. Véleményét – amely egyben a felkeléssel kapcsolatos „hivatalos” magyar álláspont státusára is igényt tartott – a német nyelvű inszurrekció-történet egyik kéziratában a következőképpen összegezte: „Ám ez a proklamáció egészen ellentétes hatást váltott ki. Ismert volt a franciák sokat ígérő, de semmit meg nem tartó politikája. Mindenhol ily módon beszéltek – mindenütt nyomorúság és ínség követte a szép szavakat. Egyenként és együttvéve minden magyar úgy tűnt fel, mint aki még bensőségesebben kapcsolta magát uralkodóházához és annak sorsához, és ezt követően tömegével küldték meg a proklamációkat a határvármegyék permanens deputációin keresztül a nádornak. Az ellenség rácsodálkozott az alkotmányát szerető Magyarországra, amidőn az bár az erőszakos leigázással járó hódítás által fenyegettetett, látszólagos szerencsétlenségében mégis oly állhatatosnak találtatott.”⁹⁶¹

Bár Kisfaludy 1809-ben számos, jelentős részben az inszurrekciós propagandához kötődő feladatot látott el, ám ezek közül a felkelés történetének megírása mellett csak az ellen-proklamáció megírását említette önéletrajzában. Ebben – az inszurrekció történetéhez hasonló módon – rávilágított arra is, időközben miért vált okafogyottá a szöveg befejezése és kinyomtatása: „Napoleon Császárnak a’ Magyar Nemzethez bocsátott Proclamatíójára K[isfalud]ynak kellett volna válaszolni; már meg vala néki parancsolva; de a’ körülmények ellenkezőt tanácsolván, a’ szándék is megváltozott, annyival inkább, minthogy azon Proclamatíók a’ hív törvényhatóságok által többnyire elsíkkasztattak.”⁹⁶²

A fogalmazvány-töredék – már amennyire ez rövidsége miatt egyáltalán megállapítható – alapvetően a *Hazafiúi Szózatra* is jellemző argumentáció nyelvi-fogalmi elemeit alkalmazva szólította meg a nemességet. Ugyanakkor a megváltozott katonai-politikai helyzetre tekintettel, az előbbivel ellentétben már nyíltan forradalom- és Napóleon-ellenes hangot ütött meg. Bár mind a napóleoni proklamációból, mind az *Ad Hungarosból* hiányoztak a francia forradalom eredményeire tett utalások, a szöveg a korszakban bevett módon okozati viszonyban szemlélte az európai monarchiák autoritását és integritását kikezdő forradalmat, valamint Napóleon felemelkedését és hódító háborúit. Úgy kezelte a francia császárt, mint aki „a’ Revolúciók által kiontott embervérben” nőtt nagyra és hatalmasodott el. Ezzel szemben a Habsburg Birodalmat mint a leigázott Európában az utolsó katonailag potens nagyhatalmat láttatta. Az uralkodó „nagyszívű, szabadlelkű népei”-re, s különösen a magyarokra (a nemesi nemzetre) a kontinens megmentőjének szerepét ruházta, akik „nem

⁹⁶¹ KISFALUDY 1931, 91.

⁹⁶² KSE, 194.

csak magunknak, Királyunknak, Constitutióknak, és miéinknek minden áldozatra kész védelme, és oltalma”, de „a’ trónussaikból felfogatott szerencsétlen Fejedelmeknek, ’s a’ legnyomorúlttyabb szolgálásba letiprott nemzeteknek a’ Félvilágnak Megszabadítottóji, és Megváltóji egyszerre”. Tudva, hogy a kiáltványtöredék röviddel valamikor május 17. után íródott, könnyen elképzelhető, hogy e sorokban már benne rejlett a május 20–21-i győztes asperni csata miatt érzett optimizmus is.

VI. KISFALUDY NEMHIVATALOS INSZURREKCIÓS MUNKÁI

Kisfaludy életművében nem sok utalás található korának szó szoros értelmében vett alkalmi irodalmára, illetve azon belül a rendi poézisre, melyhez a nemesi felkelés mozgósító irodalmának jelentős része tartozott. Az 1811-ben, a „pápai események” alkalmából készített fenti értelemben vett „alkalmi” szövege kapcsán gróf Beckersnek szánt levélfogalmazvány azon ritka dokumentumok egyike, melyben Kisfaludy explicite is hivatkozott az irodalom eme típusára. Saját írói szerepfelfogását illetően úgy nyilatkozott, hogy ő maga „sem nem alkalmi költő, sem nem alkalmi író”.⁹⁶³

Élete során Kisfaludy is számos, funkcióját tekintve alkalmi jellegűnek minősülő szónoklatot, prózai és költői munkát írt, ez esetben azonban kifejezetten egy, az iskolás humanizmus és a barokk poétikai-retorikai normák talaján burjánzó, a „klasszikus századfordulón” rendkívül populárisnak számító rendi irodalmi és részben költészeti hagyománytól határolta el magát, mely alapvetően a rendi nyilvánosság reprezentatív társadalmi gyakorlatait szolgálta.⁹⁶⁴

1. LÓRA NEMES!

Már Császár Elemér, Kisfaludy egyik első monográfusa és az 1809-es felkelés irodalmi emlékeit feldolgozó tanulmány szerzője felhívta a figyelmet arra, hogy az inszurrekcióra vonatkozó versekben „általában feltűnően mutatkozik” Kisfaludy (feltehetően a *Himfy*) hatása. A *Lóra Nemes!* incipittel jelzett munkát azonban szerkezete és nyelvezete alapján egyenesen Kisfaludyénak tartotta.⁹⁶⁵ Így tett Viszota Gyula is, aki a kis Himfy-strófa (*Kesergő Szerelem*, IX. ének),⁹⁶⁶ a gondolatmenet és egyes kifejezések hasonlósága alapján szintén a nádor szárnysegédét gyanította a buzdító költemény mögött.⁹⁶⁷ De a feltételezést Császár nyomán Gálos Rezső is elfogadta.⁹⁶⁸

A verset a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. június 3-i száma közölte. Kultsár lapjának említett száma arról számolt be, hogy a június elsejére eső úrnapiját fényes külsőségek között ülte meg Buda és Pest népe, s az ünnepségen az ekkor már Budán tartózkodó bécsi udvar tagjai is részt vettek. Ezt követően a nádor – mielőtt szárnysegédeivel, köztük

⁹⁶³ MTA KK 770 f. 25v. „Ich bin <z.> weder ein Gelegenheitsdichter, noch ein Gelegenheitschreiber.”

⁹⁶⁴ Ehhez lásd: VADERNA 2017.

⁹⁶⁵ CSÁSZÁR 1909, 321.

⁹⁶⁶ Rímképlete: ababccdd.

⁹⁶⁷ VISZOTA 1909, 425.

⁹⁶⁸ GÁLOS 1937, 154.

Kisfaludyval a komáromi erődítési munkálatok, majd Győr szemléjére indult volna⁹⁶⁹ – látogatást tett a városban gyülekező nemes seregeknél, hogy „jelenlétével ’s példájával Vitézeinket még inkább tüzesíttse”, mely „alkalmatosságra egy Hazafi e’ következő buzdíttást készítette”.⁹⁷⁰

Nem derül ki azonban a szövegből, hogy a költeményt a szemle részeként nyilvánosan felolvasták-e, esetleg az alkalmi versekre jellemző módon, nyomtatott formában, szétosztották⁹⁷¹ vagy csupán az újság közölte a jeles esemény apropóján. Ahogyan azt sem tudjuk, hogy ez a „Hazafi” pontosan ki lehetett. Az alkalmazott strófaszerkezet és az anonimitás szándékolt gesztusa akár Kisfaludyra is vallhatna, akiről tudjuk, személyesen jelen volt az ünnepségen, ám levelezésében és kéziratai között nincs nyoma e versnek. A *Himfy*-kötetek (1801, 1807), majd a *Regék* (1807) népszerűvé válásának következményeképpen az epigonok is megjelentek.⁹⁷² Az utolsó nemesi felkelés időszakára a *Himfy*-kötetek és a Kisfaludy által meghonosított strófaszerkezet már elterjedt annyira, hogy a mozgósítással tömegesen szárba szökkenő alkalmi poézis művelői kézenfekvő költői formanyelvként fordulhattak hozzá.

A vers intertextuális utalásaiból világossá válik, hogy az inszurrekciós poézis 1796/97-tel kezdődő vonulatába – ekkora már bő évtizedes hagyományába – ágyazódott bele. Szerzője nagy valószínűséggel merített Aranka Györgynek *A’ Felülő Nemességhez* írott költeményéből (az incipit és a Szajna latin nevének, pontosabban az azt megszemélyesítő gallorómán mitológiai nőalaknak – Sequana – az említése erre utal)⁹⁷³ és 1806-os kötetének egyéb verseiből is (Mária Terézia mint „Nagy Theréz”)⁹⁷⁴. Könnyen elképzelhető, hogy a kezdő szavakat Csokonai 1797-es *Becsület s a szerelem* című vígjátékának marsa ihlette.⁹⁷⁵ A „S Ómár kontyos fiainak” sor pedig közel szószerinti átvétele a *Somlóban* szereplő „Omár kontyos kölykei” trópusnak.⁹⁷⁶ Újabb források előkerüléséig azonban annál többet, hogy mind Aranka, mind Kisfaludy, s esetleg Csokonai költészete is hatással volt a vers szerzőjére, nem állíthatunk.

⁹⁶⁹ DOMANOVSKY 1944, I/2, 242.

⁹⁷⁰ HKT, 1809, I, jún. 3., 44. sz., 345–347.

⁹⁷¹ Aprónyomtatványként mindaddig nem találkoztam a szöveggel.

⁹⁷² Ehhez lásd: SZINNYEI 1911, 249–250; ALSZEGHY 1917, 431–434. Újabbán: NEMESNÉ MATUS 2013, 69–85. A befolyásos zalai *bene possessionatus* nemes, egykori nemesi felkelő tiszt, Deák Antal, aki Kisfaludy barátja és tisztelője volt, maga is írt a *Regék* mintájára verseket, lásd: MOLNÁR 2003, 142–154.

⁹⁷³ ARANKA 1806, 117–119 (66. sz. *A’ Felülő Nemességhez*).

⁹⁷⁴ ARANKA 1806, 27. (8. sz. *Arany idő*).

⁹⁷⁵ „Lóra nemes! / Ha érdemes / Akarsz lenni véredhez, / Vedd puskádat, / És szablyádat / Kösd az övedhez.”

⁹⁷⁶ I. ének, 38. vsz.

2. KÖZKÖLTÉS ZET

Egy másik, címében Kisfaludyhoz kötődő versről is tudunk, melyet Gálos Magda közölt több más inszurrekciós költeménnyel együtt a győri Rómer Flóris Múzeum kéziratai közül, a *Győri énekeskönyvből Kis Faludi Sándor buzdítása* címmel. Erről már Gálos megállapította, hogy bár a buzdító dal aligha származik Kisfaludy Sándortól, ám „a legjobb indulókkal versenyez” és „igazi költő alkotása”.⁹⁷⁷ A közköltészeti kutatás azóta kimutatta, hogy a 19. század eleji győri lejegyzés ugyan a legkorábbi, ám a mars *Hertelendy indulója* vagy *Hertelendy Gábor marsa* címen terjedt el, így a jászkun inszurrekcióból szervezett nádori huszárezred 1805-ös haditetteihez kötődött, melynek Hertelendy volt a parancsnoka.⁹⁷⁸

A zenetörténet álláspontja szerint egy eredetileg hangszeres indulónak íródott darabról van szó, amely *A császári-királyi 12. számú Nádor-huszárezred indulója* címen született, ám később szöveggel is elkezdték énekelni.⁹⁷⁹ 1809-ben Bodrogekői Hazafi M. József álnéven valaki – talán Helmecey Mihály – egy másik marssal együtt aprónyomatvány formájában is közölte az új franciaellenes háborúra való mozgósításra és a zempléni inszurgensekhez címezve, egy konkrét vármegyei kontingensre adaptálva. Később, elszakadva a nemesi felkelés kontextusától, más-más személyek nevével is felbukkant (Zrínyi Miklós, Hunyadi János, Bem József).⁹⁸⁰ Kecskeméti Csapó Dániel a *Nemzeti dalok és marsok* című gyűjteményében 18. sz. alatt egy, ettől különböző szövegvariánst közölt cím nélkül.⁹⁸¹ Később a Czuczor-Fogarasi-féle szótár a 'sereg' címszónál idézte a buzdítás utolsó két sorának egy, a kéziratból csak apróságokban eltérő variánsát (*Csatadal az 1809-diki háborúból*).⁹⁸² A marsot Kisfaludy nevével feltételezhetően csak lejegyzője kötötte össze, s könnyen megeshet, hogy erre csak valamikor a háború után, Kisfaludy mint inszurgens szárnysegéd és poéta a Dunántúlon széles körben ismertté vált neve miatt került sor.

E költemény, kézirat formájában, ha nyilvánvalóan nem is Kisfaludy verse, felmutat valamit abból a kortárs kultusból, amely körülötte mint a *Himfy* szerzője s az inszurrekció hivatásos tollnoka körül alakult ki.⁹⁸³ A buzdítás szavait ugyanis a címadással mintegy Kisfaludy szájába adta az ismeretlen lejegyző. A kézirat szövegben egy korosodó, már komoly érdemeket szerzett katona („Ősz fejem-is ma tehát veletek...”) a felült nemességet,

⁹⁷⁷ GÁLOS 1935b.

⁹⁷⁸ RÉFI 2005.

⁹⁷⁹ TARI 2012, 252–253.

⁹⁸⁰ Ehhez lásd: MEDGYESY S. 2010, 147, továbbá: *Közköltészet* 3/A, 447.

⁹⁸¹ *Nemzeti dalok* 1847, 18. sz., 68.

⁹⁸² CZUCZOR–FOGARASI V, 794.

⁹⁸³ Erre feleségéhez írott levelében maga is utalt. Kazinczy Ferenc levelezése számos adalékkal szolgál a kérdéshez.

mint saját „fiai” szólítja meg és vezeti személyesen harcra, ebben az esetben nyilvánvalóan a franciák ellen. A lírai ént bár a lejegyző azonosította a felkelés idején már valóban veterán, ugyanakkor még mindig csak 37 éves Kisfaludyval, azonban e leírás jóval inkább illhetett Hertelendy Gáborra (1742–1820), aki mikor a nádori huszárezred élére került, már valóban idős katonának számított.

A mars, címében Kisfaludy nevét viselő változatában a sümegi poéta és nádori szárnyseregéd tehát egy, a csapatait harcra buzdító inszurgens ezredesnek a szerepében tűnik fel. Sajátos címadásával a vers lejegyzője egyúttal megnyitotta azt az értelmezési lehetőséget is, hogy Kisfaludy metaforikusan az egész inszurgens katonaság költőjének szerepében tűnjön fel: „Rajta tehát velem a’ ki vitéz! / A’ Tsatán elő lobogó tollamra néz! / Ezredím vér mezején vezetem / Győzni vagy halni tanúlt seregem!”

3. HANGSZERES MARSOK

A Veszprémben tartózkodó Péteri Takáts József – Festetics László egykori nevelője, a zalai tiszti szótári munkálatok egyik résztvevője – 1809. április 24-én adott hírt Kisfaludynak mint az inszurrekció nem sokkal később a nádor hadsegédévé – egyelőre még konkrét instrukciók nélkül – kinevezett hivatalos propagandistájának tevékenységéről Kazinczy Ferencnek, tudatva vele, hogy „[a] általa készült Hadi Énekek és Mársok-is eddig, úgy vélem, prés alatt lesznek”.⁹⁸⁴ A hír gyorsan terjedt, ugyanis Kazinczy május 12-én Desseffy Józsefnek Takáts hozzá írt levelére hivatkozva arról számolt be, hogy Kisfaludy már Pesten van és „egy Marsot is készített, és tábori dalokat.”⁹⁸⁵ Az említett „tábori dalok” – a *Lóra Nemes!* kivételével, melynek szerzősége nem bizonyítható és nem is különösebben valószínűsíthető – máig lappanganak. Szinte teljesen kizárható, hogy Kisfaludy az 1809-es nemesi felkelés közköltészetéhez szerzőként vagy versek lejegyzőjeként szándékosan hozzájárult volna.

A mars, vagy marsok, „Märsche” (ahogyan május 30-án Rummy Károly Györgynek Kazinczy már többes számban említette)⁹⁸⁶ esetében zeneművekről esett szó. Péteri Takáts – és Kazinczy – Kisfaludy inszurrekciós munkáival kapcsolatban tett megállapításai alapján tehát a korabeli felfogásban megkülönböztették egymástól a „tábori dalokat” mint éneklésre szánt (akár lejegyzett dallammal is rendelkező) költői munkákat (amelyek gyakran már címeikben – „mars” – is induló-jelleget tükröztek), illetve a marsokat, mint „a szöveggel is élő,

⁹⁸⁴ Takáts József Kazinczy Ferencnek, Veszprém 1809. április 29. = KazLev VI, 351.

⁹⁸⁵ Kazinczy Ferenc Desseffy Józsefnek, Széphalom, 1809. május 12. = KazLev VI, 367.

⁹⁸⁶ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. május 8. = KazLev VI, 359–360.

de alapvetően hangszeres indulókat” (amelyek esetében előfordult, hogy szöveges dalok dallamait ültették át a korszak hangszeres zenei nyelvére).⁹⁸⁷

Kisfaludy muzikalitását, zenei képzettségét és a korabeli zenéhez való viszonyát a szakirodalom részletesen feltárta. Fiatalkorától kezdve erősen kötődött a zenéhez, de arra nincs adatunk, hogy rendszeresen vagy csupán autodidakta módon (ami igen jellemző volt Kisfaludyra) tanult-e zenélni. Autobiográfiája szerint már Pozsonyban, hol „az országgyűlési üléseken kívül a’ Muzsika és Játékszín volt leg szenvedelmesebb időtöltése és mulatsága” játszott hegedűn és oboán, mely utóbbit azonban „nem sokára el-hagyta, és csak a’ hegedű mellett maradt, melyet mind addig gyakorlott, míg a’ háborúban a’ kard azt fel nem váltotta”.⁹⁸⁸ Valójában azonban a milánói garnizonba is magával vitte hegedűjét, s az francia fogságában is vele volt.⁹⁸⁹ Zongorázni valószínűleg nem vagy csak keveset tudott, első felesége viszont jól játszott ezen a hangszeren.⁹⁹⁰ Bécsben továbbra is folytatta a „szebb művészetekkel [...] mint a’ Poézis rokonival”, közte a zenével való ismerkedést és kapcsolatokat épített ki a császárváros művészeti elitjének olyan jelentős komponistáival, zenészeivel is, mint Joseph Weigl, Antonio Salieri vagy Ludwig van Beethoven.

Kisfaludy maga is komponált, tisztában volt tehetségével, egyúttal technikai tudásának korlátaival is, melyért a katonai pályát okolta. Virág Benedeknek írt levelében a következőt jegyezte meg: „sajnálom, hogy meglehetősen muzsika talentumomat kimívelni a’ katonaszolgálat nem engedte; talán jobb muzsika szerző lett volna belőlem, mint sem poéta.”⁹⁹¹ Képzettségét illető hiányosságairól autobiográfiájában úgy vallott, hogy mindig is bánta, hogy „a’ Muzsika elveit”, a generálbasszust (*basso continuo*) nem tanulta, mert „nagy hajlandóságot érzett magában a’ hangköltésre”, melynek révén „históriai rajzolatokat, Catastrophákat, költői Fantaziákat, Regéket ’s a.’ t. szeretett volna Muzsika által kifejezve előadni”.⁹⁹² Képzettségéből adódó hiányosságai azonban nem akadályozták meg abban, hogy alkalmanként zeneművet is írjon.

Ahogy Haraszi Emil megállapította, a napóleoni háborúk a Habsburg monarchiában is „zenei militarizmust termeltek ki”. A legerősebbnek a „mars láz” bizonyult: ekkoriban született meg a modern induló, mely mint a „tömeg muzsikája, demokratizálja a zenét”. A francia forradalom mindenekelőtt a lelkesítő vokális zenében, az énekben, részint pedig a

⁹⁸⁷ TARI 2012, 246–247. Ezeket a dalokat, dallamokat azonban a zenetörténet nem tartja nyilván külön kategóriaként, egységükben a téma, a versek szövege alapján ragadhatóak meg.

⁹⁸⁸ KSE, 189.

⁹⁸⁹ *Napló* 1997, 76, 99.

⁹⁹⁰ MAJOR 1929, 7.

⁹⁹¹ Kisfaludy Sándor Virág Benedeknek, Sümeg, 1812. nov. 21. = VISZOTA 1911a, 622–623.

⁹⁹² KSE, 191–192.

táncban (*carmagnole*) jelentett invenciót, ahol az éneklő tömegek kórusa a népszuverenitást testesítette meg. Az indulók fénykora a konzulátus és a császárság idején kezdődött, melyet a porosz katonazene is igyekezett követni. A zenei kulturális transferek egyik fontos csomópontja Bécs volt. Az osztrák hatalom felismerte az indulók jelentőségét a hadseregben. Többnyire cseh származású katona karmesterek állítottak össze marsokat a monarchia etnikai összetételére tekintettel, akik így magyar indulók szerzésével is megpróbálkoztak, közülük mindenekelőtt a nádor udvari zeneigazgatójának, Druschetzky Györgynek és Josef Resnitscheknek, az Eszterházy, majd Gyulay ezred karmesterének a nevét szükséges kiemelni. Ugyanakkor, ahogyan arra Haraszi a téma osztrák történetíróját, Joseph Damanskít idézve rámutatott: az osztrák katonazene pszichológiailag különbözött a porosztól, amennyiben az előbbi a hazafias lelkesültséget, a szigorú kötelességtudatot és az egyforma gyakorlatok erejét hangsúlyozta, addig az utóbbi vidáman fellelkesült, ruganyos, táncolható, hetyke, egy szóval „fess” jellegű volt, ezáltal kevésbé alkalmas a neki szánt funkció ellátására.⁹⁹³

Az 1809-es háborúhoz kapcsolódó mozgósítás és háború kevés műzenei darabjai közül Csermák Antal verbunkos stílusú programatikus kompozíciója, *Az intézet[t] veszedelm vagy [a] Haza szeretete* című vonósnégyes mellett Kisfaludy Sándor egy indulója (melyhez nem tartozik szöveg) emelkedik ki. Ez utóbbit Major Ervin azonosította. Major szerint mivel az *Aurora* mellékleteként 1822-ben megjelent *C-dur magyarja*, illetve 1823-as *B-dur magyarja* tulajdonképpen „magyaros induló”, ezért valószínű, hogy eredetileg e kettő is a Takáts által említett marsok közé tartozott.⁹⁹⁴ Major az inszurgens mars egyik nem-autográf másolatát Josef Resnitschek neve alatt találta meg az egykori Nemzeti Zenede (ma Bartók Béla Zeneművészeti Szakgimnázium) könyvtárában⁹⁹⁵ *Ungarische Insurrections Marche Für das Forte-Piano* címen. Egy másik változatát szintén ugyanott lelte fel, Druschetzky György fúvóegyüttesre íródott indulókat tartalmazó töredékes kéziratok partitúrái között. Kisfaludy marsának Druschetzky-féle instrumentációja mellett e kéziratban még két másik az 1809-es mozgósítás idejéhez köthető induló is fennmaradt: Druschetzky egy saját szerzeménye március 31-re, Budára datálva, illetve Balavánszky Sámuel egy feltehetően korábbi darabjának április 28-ára keltezett hangszerelése.⁹⁹⁶ Kisfaludy marsa Budára, 1809. március 29-re volt keltezve, aki ezekben a napokban valóban a városban tartózkodott.⁹⁹⁷ Március

⁹⁹³ HARASZI 1935, 229–231.

⁹⁹⁴ MAJOR 1929, 9. A valamilyen módon Kisfaludyhoz köthető zeneműveket és dalokat összegyűjtve kiadta: BARSÍ 1994.

⁹⁹⁵ Az eredetileg adakozásból gyarapodó pedagógiai célú gyűjtemény jelentőségéről a korabeli magyar zenét illetően: MONA 1982.

⁹⁹⁶ MAJOR 1929, 7–8.

⁹⁹⁷ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Budán, Mátyás várában, 1809. március 23. = KSMM VIII, 161.

elején Kisfaludy Széchényi Ferencnek írt levelében az akkor még könyvvizsgálat alatt lévő *Hazaifüi Szózat* kéziratát és nyomtatványa mellett hangszeres darabokat is ígért, szinte szó szerint azokkal a zenei képzettségével kapcsolatos kifogásokkal, melyek a későbbi önéletrrásban is szerepeltek: „Mindazonáltal, mihelyt most Budáról megfordúlok, legottan az Insurrectióra általam készített, és Kótákra téendő egy pár eredeti magyar Márssal Excellenciának kedveskedni, el nem mulatom; noha, a’ mi a’ Muzsikát illeti, ámbár kótákból hegedülök is, de a’ Generálbassust soha sem tanulván, a Compositióban csak olyan vagyok, mint a’ Pityókok a’ Falú végen. De érjen a’ gondolat, a’ mit érhet, ha az egyszer meg vagyon, az egész acc[o]mpagnement-t, minden nem gondolkodó, és a’ muzsikát csak mechanice űző akár mellyik múzikus is meg fogja tehetni.”⁹⁹⁸ Kisfaludy tehát néhány magyar indulót ígért, melyeknek azonban képzetlensége miatt csak a dallamát tudta leírni, hangszerelni azokat nem volt képes. Olyan autentikus tudással rendelkezett azonban a magyar zenei kultúráról, mely az említett osztrák katonazenészeknek technikai képzettségük dacára nem lehetett a sajátja. Képzettségbeli fogyatékoságai azonban ez esetben nem jelentettek számára komoly gondot, mert a kreatív tevékenységként felfogott dallamalkotáshoz képest a hangszerelést másodlagos, technikai jellegű feladatként jellemezte.

Kisfaludy valószínűleg egy másik befolyásos dunántúli főúrnak, gróf Festetics Györgynek is hasonló tartalmú levelet küldött. Festetics ugyanis öt nappal a schönbrunni béke (1809. október 14.) megkötése után, de még jóval a felkelés feloszlata előtt azzal a kéréssel fordult Szegedy Rózához, hogy Kisfaludy szerzeményei közül néhányat az 1800-ban megnyitott, de begyakorolható darabokban szűkölködő zeneiskolája számára megszeressen. Levele vonatkozó részlete a következőképpen hangzik: „Bátorkodom Tekéntetes Hugom Aszszonyhoz az eránt folyamodni, hogy mivel Hazánk’ és Nemzetünk’ diszére törekedő Nagy Talentomu Férje [...] némelly Hazai Darabokat, ’s azok között az Insurrectióra egy Nemzeti Marsot készített, mellyhez talán valamelly Ének is tartoznék, azt, és ha még valamellyes Magyar Musikára készült Énekei és egyéb darabjai volnának, Tekéntetes Hugom Aszszony azokat is Musika Oskolámnak nagyobb diszére méltóztasson meg engedni, hogy le irattathassam.”⁹⁹⁹ Festetics tehát nemcsak tudott róla, hogy Kisfaludy komponálással is foglalkozik, de biztos volt abban is, hogy a „magyaros” darabok között van egy, a felkelés alkalmából készült induló is, s – feltehetően a híresztelések hatására – úgy vélte, hogy ehhez a korban jellemző módon szöveg is tartozik. Mivel az iskola tanára Stárk Péter később személyesen utazott Sümegre a kottákért, ezért elképzelhető, hogy Keszthelyen

⁹⁹⁸ Kisfaludy Sándor gr. Széchényi Ferenchez, Sümeg, 1809. március 6. = VALJAVEC 1934, 395.

⁹⁹⁹ Gr. Festetics György Szegedy Rózához, Keszthely, 1809. október 19. = KSHM, 590.

Kisfaludy említett darabjai fennmaradtak.¹⁰⁰⁰ Megnyugtatóan csak ezek alapján lehetne igazolni vagy cáfolni Major megállapítását, illetve Péteri Takáts marsokra és Festeticsnek az indulóhoz tartozó táborig dalra vonatkozó korabeli feltételezését. Azt azonban a fennmaradt források alapján is megállapíthatjuk, hogy Kisfaludy érzékenyen rezonálva a Franciaországból indult zenei trendekre, nagy jelentőséget tulajdonított a magyaros katonazenének az inszurrekció mozgósításában, s ebből a maga módján igyekezett kivenni részét is.

4. TÁBORI DALOK

A „táborig dalok” kérdése néhány évvel az inszurrekció után merült fel ismét. Virág Benedek 1812. augusztusi levelével egy „kis ajándék”-ot küldött Kisfaludynak.¹⁰⁰¹ Kisfaludy válaszából kiderül, hogy Virág „12 Magyar Nótát” juttatott el hozzá, ezek magyarságával azonban nem volt megelégedve: „ezek csak úgy beszélnek magyarul, mint Leel beszélhetett valaha németül”.¹⁰⁰² Virág csak 1813 júniusában válaszolt, mikor megküldte *Thaliáját*,¹⁰⁰³ továbbá említést tett Szalárdi Jakkó László „Stipsics Regementbeli Fő Hadnagy” egy évvel korábban hozzá intézett levelére, amelyben arra kérte, hogy küldjön neki „Hadi Énekeket” a magyar katonák számára. Virág szimpatikusnak találta Jakkó ötletét és Kisfaludyt is igyekezett megnyerni az ügynek: „Kérlek, ébreszd fel lelkedet és készíts, vagy készíttess is Hadi Éneket is. A’ nemzetre nézve is nagyon hasznosak lehetnek.”¹⁰⁰⁴ Kisfaludy válaszelevelében a *Thalia* kapcsán megjegyezte ugyan, hogy hasonlóval nem szolgálhat, mert múzsája „nem szűl már semmit”, ám mégis megküldte a készülő, s részben az inszurrekció által ihletett *Hunyady* első felvonásának negyedik jelenetét.¹⁰⁰⁵ Ugyanazon a napon, Helmezy Mihálynak azt írta, hogy „Virág’ Thaliáját Berzsenyi’ verseivel egygyütt Pápay által a napokban” megkapta. Együttal Helmezyt keresztül átadta köszönetét Berzsenyinek, akit személyesen ugyan nem ismert, de ódáit hazafiasságuk miatt igen megdicsérte.¹⁰⁰⁶ Jakkó Virág által tolmácsolt felhívásáról azonban sem e helyütt, sem máshol nem szólt, s a *Magyar Századok* idős szerzője sem firtatta többé a kérdést.

A fennmaradt levelek tanúsága szerint Jakkó 1812 márciusa és júniusa között szétküldött levelei a bevezető soraikat, a feladó címét és apróbb, a címzett személyéhez igazított

¹⁰⁰⁰ A „Musika Oskolá”-ról: CSÉBY 2013, 82–84.

¹⁰⁰¹ Virág Benedek Kisfaludy Sándornak, Buda, 1812. augusztus 21. = KSHM, 551.

¹⁰⁰² Kisfaludy Sándor Virág Benedeknek, Sümeg, 1812. nov. 21. = VISZOTA 1911a, 622–623.

¹⁰⁰³ A *Thalia* egyik versét Virág Kisfaludy Sándornak szentelte: VIRÁG 1813, 54–55.

¹⁰⁰⁴ Virág Benedek Kisfaludy Sándornak, Buda, 1813. jún. 10. = KSHM, 551.

¹⁰⁰⁵ Kisfaludy Sándor Virág Benedeknek, Sümeg, 1813. aug. 8. = VISZOTA 1911a, 623–624.

¹⁰⁰⁶ Kisfaludy Sándor Helmezy Mihálynak, Sümeg, 1813. aug. 8. = KSMM VIII, 279.

részleteiket leszámítva szövegszerűen nagyjából megegyeznek egymással.¹⁰⁰⁷ A kiáltvány két évvel később az *Erdélyi Múzeum* első számában is megjelent.¹⁰⁰⁸ Jakkó felhívásának közvetlen kontextusához hozzátartozik, hogy az orosz háború a küszöbön állt, melyben a franciákkal kényszerű szövetségben Galíciában a császári-királyi seregek, köztük a magyar ezredek is részt vettek. A „Muszka háború” jelentőségét, mint ami alátámasztja a „tábori dalok” közvetlen aktualitását, a gyűjtemény szerkesztője maga is hangsúlyozta Döbrentei verseire adott válaszában.¹⁰⁰⁹

Az irodalomtörténet újabban alapvetően két, szorosan összetartozó csoportba osztja az inszurrekcióhoz (is) kötődő katonai témájú közköltészeti szövegeket. Egyrészt megkülönbözteti „a propagandisztikus, toborzó, a katonaeletet dicsérő szövegeket” és ezek „közeli, nyugat-európai mintákat követő rokonait, a hazafias marsokat”.¹⁰¹⁰ Az inszurrekciós költészet, közte az inszurrekciós dalok igazodtak a nemesi felkelők sajátos életformájához, stílusához és az intézményhez tapadó nemesi-nemzeti történeti-politikai mítoszokhoz: az inszurgensek „éneklő táncoló életmódjának megfelelően vidám és bizakodó alkotások”.¹⁰¹¹ E nagyobb egységgel a katonáskodás realiztikus bemutatására törekvő keserveket, katonapanaszokat, szatirikus dalok állíthatók szembe, amelyek nem az ideológiailag a nemesség számára fenntartott inszurrekció, hanem a reguláris hadseregben való katonaelet mindennapjának, különösen az alacsonyabb presztízsű gyalogezredek paraszti származású közkatonái tapasztalatainak adtak hangot.

Bár a témában rendelkezésre álló gyér szakirodalom „tábori dalgyűjteményként” emlegeti a kallódó kéziratot, a levelekből kitűnik, hogy Jakkó kezdeményezését ennél nagyobb ívűnek szánta. Egyfelől, s felhívása súlypontja valóban ide esett, különféle énekes-verses háborús munkákat („hadi énekek”) kívánt szerepeltetni válogatásában, másfelől viszont helyet adott volna katonai-háborús tárgyú szónoklatoknak is. Jakkó ugyanis az általa megkeresett poétákat arra is megkérte, hogy „némelly rövid, fontos magyar megszólító beszédek, Orációskákat egy főtisztnek szájába illő biztatásokat” küldjenek neki.¹⁰¹² A gyűjtemény a maga nemében azért lett volna unikális, mert – ellentétben az oralításban (is) élő háborús költészet fontos médiumával, a különféle kéziratossal énekeskönyvekkel – eleve a nyomtatott

¹⁰⁰⁷ A rendkívül szűkös forrásadottságok ellenére Jakkó (szellemi) életrajzához lásd: MARKÓ 1960. A katonadalok gyűjteményének tervét Gupcsó Ágnes részleteiben feldolgozta, a gyűjtemény kéziratát (ha létezett), azonban kitarató kutatás dacára sem sikerült megtalálnia: GUPCSÓ 1982.

¹⁰⁰⁸ EM, 1814, 1. sz., 164.

¹⁰⁰⁹ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Ó Andrásfalva, 1812. május 28. = KazLev IX, 475–476.

¹⁰¹⁰ *Közköltészet* 3/A, 417.

¹⁰¹¹ MEDGYESY S. 2012, 157.

¹⁰¹² Idézi: GUPCSÓ 1982, 123.

formában történő terjesztést célozta meg. Sokkal inkább a rugalmas funkcionalitást, mint a konkrét alkalomhoz kötöttséget tartotta szem előtt, szemben például az egyes inszurrekciók apropóján napvilágot látott tábori „versciklusokkal”.

A gyűjtemény Jakkó „Magyar Huszároknak oktatásokra írott” munkájának függeléként látott volna napvilágot (tehát semmiképpen sem önálló füzetként!), a versszerzők nevének feltüntetésével. Kezdeményezése előképeiként Jakkó két, egymást részben átfedő, a kortársak számára is ismert költészeti hagyományt említett. Leveleiben egyfelől utalt a katonai tárgyú közköltészeti alkotások tradíciójára – „mint a’ hajdani Belgrádi Nóta” – ám programjában alapvetően ezek mintájára megírt, eredeti szerzői alkotásokra gondolt. Egy másik helyen pedig a nemesi felkelések költészetének – Jakkó szerint csekély – tradíciójára hívta fel a figyelmet: „a’ Matériában tsupán tsak az Insurrectió alkalmatosságakor írtak valami kevesett némelly jó szívű hazafiak”. A versekhez szükséges történeti (háttér)anyagot „a’ Magyar hadi Seregnak vitézségében” és az ezt megszemélyesítő patrióta-nemzeti vitézi panteonban („p. o. Hunyadiba, – Bátoriba, – Kinizsiba, – Pálfiba, s’ a’ t.”) látta biztosított-nak.¹⁰¹³

Kisfaludyhoz visszatérve, a rendelkezésre álló források alapján nemigen tudjuk megmondani, hogy vajon mi lehetett hallgatásának oka. Az eset furcsaságát az adja, hogy őt mint veteránt és ismert poétát, aki a *Hazafiúi Szózat* tanúsága szerint is a szívén viselte a magyar katonai kultúra nemzetiesítésének ügyét, a fennmaradt levelek alapján hidegen hagyta az ügy. Plauzibilis magyarázat, hogy amikor Virág *Thaliája* kapcsán úgy nyilatkozott, hogy elhagyta a műzsája, csak a szerzői poézisre utalt, s nem írói mivoltára általában, egyúttal implicit magyarázatot adott arra is, hogy miért nem képes a katonák számára verseket írni. Ezt megerősíteni látszik két évvel később Dukai Takács Judit számára írt levele is. Takács verseket küldött Kisfaludynak, aki azokat a Virágnak írt levélhez hasonlóan megköszönte, ám egyúttal válaszában szabadkozását fejezte ki költői műzsájának elvesztése miatt: „Sajnálom, hogy versére verssel nem szolgálhatok; de az én poézisemnek kerttyét igen felverte e’ mindennapi világnak gazza, bojtorjánnya.”

A Virággal való levélváltás idején Kisfaludy már a *Hunyadyt* írta és viszonzásul Takácsnak is ezt – az akkor már sajtó alatt lévő – „Hazafiúi Drámát” ajánlotta figyelmébe.¹⁰¹⁴ A mű kapcsán, többek között Takács Judittal, Ruszek Józseffel, gróf Dessewffy Józseffel

¹⁰¹³ Szalárdi Jakkó László Kazinczy Ferencnek, Újpecs, 1812. jún. 16. = KazLev IX, 503.

¹⁰¹⁴ Kisfaludy Sándor [Dukai Takács Juditnak], H. n., 1815. szept. = KSMM VIII, 279–280.

váltott leveleiből tudjuk,¹⁰¹⁵ a 19. század tízes éveinek elejétől a hazafiság terjesztésének új eszközét a nemzeti történelmi tárgyú (könyv)drámákban találta meg, még ha ezeket önmeghatározása szerint – épp a Kazinczy felől érkező potenciális kritikák kivédésére – elsősorban mint „csak Hazafi”, s nem „Tudós” vagy „Literátor” írta is.¹⁰¹⁶ A jelentős részben magyar(országi) történetírók, különösen Ignaz Aurelius Fessler munkáira támaszkodva írt *Hunyady János*¹⁰¹⁷ című „Históriai Dráma” mind témaválasztását, mind aktuális politikai üzenetét tekintve kapcsolódott a *Hazafiúi Szózat* idealizált magyar középkor iránti érdeklődéséhez és az inszurrekció gondolatköréhez.¹⁰¹⁸

¹⁰¹⁵ Lásd fent a Takácsnak, illetve alább Ruszeknek írt levelét, és különösen: Kisfaludy Sándor [gr. Dessewffy Józsefnek], [H. n.], [1817] = KSMM VIII, 331–339.

¹⁰¹⁶ Ekkori patrióta írói szerepfelfogásának és irodalomfogalmának legrészletesebb kifejtéséhez lásd: Kisfaludy Sándor Ruszek Józsefnek, Sümeg, 1816. ápr. 17. = KSMM VIII, 284, 286.

¹⁰¹⁷ Lásd a mű Heltai Gáspárra, Palma Károly Ferencre és Fesslerre hivatkozó előszavát: KISFALUDY 1816.

¹⁰¹⁸ Ehhez mindenekelőtt lásd: Kisfaludy Sándor József nádorhoz, Sümeg, 1816. ápr. 25. = ILLÉSSY 1896, 207–208.

VII. DEMOBILIZÁCIÓ, JUTALMAZÁSI MECHANIZMUSOK ÉS INSZURGENS HŐSKULTUSZ

Az 1809-es osztrák-francia háború a Habsburg Birodalom számára minden tekintetben vereségnek minősült. A korszakban először és utoljára ténylegesen bevetésre került nemesi felkelést illetően a vesztes győri ütközet kapcsán a „futás” mítosza már közel a csatával egyidejűleg elkezdett kialakulni. Ugyanakkor részben már a háború alatt, részben azt követően, a demobilizációs időszakban működő erőteljes vármegyei és országos propagandának köszönhetően, a háború végeztével az inszurrekció a magyarországi nyilvánosságban voltaképpen sikeres vállalkozásként jelent meg.

Az 1809–10 telén megyéikbe visszatérő nemesi felkelőket úgy fogadták, mint akik teljesítették alkotmányos kötelességüket. A nemesi felkelés mozgósítása során megtapasztalt komoly problémákat bár ego-dokumentumokban mérlegelték, politikai konzekvenciáit nyilvánosan csak elvétve vonták le. Az intézmény fenntartását, mely a honvédelem – eseti jellegű – kötelességén és kiváltságán keresztül a nemesi előjogok fontos biztosítékát jelentette, a megyék továbbra is fenntartandónak ítélték. Ezt a képet jelentős részben a nádor irányításával működő hivatalos propagandagépezet formálta. Mint a korábbi fejezetekben láthattuk, ennek kulcsfigurája Kisfaludy Sándor volt, aki 1809. május 28-ától hivatalosan is nádori szolgálatban állt: rá hárult az inszurrekciót érintő különféle hivatalos kiáltványok, hirdetmények megfogalmazásának, fordításának a feladata is.¹⁰¹⁹ A felkelés eloszlását követően 1811 végéig a nádor nevében az uralkodó számára írt jelentésen, avagy a felkelés „összinte” történetén dolgozott.¹⁰²⁰

A Habsburg Monarchia szintjén, a birodalom „népeit” a Volkskrieg-eszme alapján tömegeiben mozgósító propaganda utóhatásaként,¹⁰²¹ illetve az integratív szándékkal fellépő „birodalmi patriotizmus” mentén szintén történtek kísérletek a háború emlékezetének és hőskultuszának összbirodalmi szempontú kialakítására, melyek az inszurgenseknek is szerepet juttattak. Ugyanakkor osztrák oldalról olyan szöveg megjelenésére is adódott példa, mely erőteljes kritikát fogalmazott meg a nemesi felkelés 1809-es szereplésével kapcsolatban. Például a magasrangú osztrák tisztt, Friedrich Bianchi tábornok tollából a pozsonyi hídfő védelméről névtelenül megjelent „hadtörténeti” röpirat meglehetősen negatív képet festett az inszurgensekről. Bianchi szerint a segédcapatok közül a városi polgárőrség, különösen a

¹⁰¹⁹ Ehhez részletesen lásd: NAGY 2018.

¹⁰²⁰ REISZ 2009.

¹⁰²¹ BLEYER 2013a, 31–33, 187–235.

vadászszásad dicséretesen kitüntette magát a szolgálatban.¹⁰²² A nemesi felkelést ellenben idejétmúlt intézménynek mutatta be, amely sem megfelelően felszerelt, sem gyakorlott nem volt. Egyúttal az 1742-es évszámmal az örökösödési háborúkra, mint sajátos aranykorra utalva sajnálatát fejezte ki afelett, hogy a seregek méltatlanná váltak hősiek elődeik hírnevére.¹⁰²³ A brosúra hírhedt kitétele az elődökhöz méltatlanná vált magyar inszurgensekről, többek között Kisfaludy felzúdulását is kiváltotta, aki a felkelés védelmében gróf Beckers részére a szöveg vonatkozó állításainak cáfolatát is elkészítette.¹⁰²⁴

A nádor melletti hivatalos, országos hatáskörű „propagandaközpont” mellett az egyes vármegyék is törekedtek arra, hogy lokális-regionális szinten valamilyen módon megemlékezzenek inszurgenseik háborús szerepléséről. A felkelések reprezentációs hagyományaihoz híven mindenhol ünnepelve fogadták a csapatokat. A felkelés kultuszának megteremtésére és minél szélesebb körben való népszerűsítésére a propaganda, mind a nádor által koordinált országos-nemzeti, mind vármegyei szinten számos eszközt csatasorba állított. A felkelések mozgósítását, felvonulását és demobilizációját egy, már az időszak korábbi inszurrekciói (1797, 1800, 1805) során kialakult szertartásrend alapján, a nemesi-nemzeti reprezentáció rítusai és az ezekhez kapcsolódó különféle alkalmi szövegtípusok kísérték. Azon vármegyék esetében, melyek inszurgensei megjárták a harctereket, a háború valóságával való találkozás különleges igényeket támasztott az alkalom szülte propagandistákkal és a megyei adminisztrációkkal szemben. A haditettek a helyi jutalmazási mechanizmusok, míg az erőszak és halál tapasztalata a szociális gondoskodás megteremtésének feladatát rótták a megyékre. A háborúban való részvétel konzekvenciái megkívánták egy hős- és halottkultusz kialakítását, mely keretet teremtett a közösség és egyén számára a meghozott anyagi és emberi áldozatok, kiemelkedő tettek értelmezéséhez és a veszteségek feldolgozásához.

A modernkori „politikai halottkultusz” megszületése Európa-szerte szorosan összekapcsolódott a francia forradalommal, illetve forradalmi és napóleoni háborúkkal. A forradalom előtti időszakban, a kabinetháborúk korában a katonák halála bizonyos fokig hivatási kockázatnak számított, az uralkodók és a hadvezérek pedig alapvetően mint katonai és gazdasági faktorra tekintettek rá. A német politikai-kulturális térben csak a 18. század elejétől jelent meg az az elgondolás, hogy az elesetteket egy őket megtisztelő módon kellene eltemetni, ez azonban inkább a keresztény etikából, mint hazafias meggyőződésből következett.

¹⁰²² BIANCHI 1809, 34–35. A szöveg folytatásokban 1817-ben Joseph von Hormayr *Archivjában* is megjelent, a magyar inszurgensekre vonatkozó kifogásolt részhez lásd: *Archiv*, 1817. febr. 12, 14., 19–20. sz., 79–80.

¹⁰²³ BIANCHI 1809, 44–45. Ezek a sorok értelmezhetően az 1741-es mítosz sajátos, udvari változataként is.

¹⁰²⁴ MTAKK Ms. 556/33. gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Buda, 1811. júl. 25. A cáfolatok megjelenítésre szánt kéziratát nem találtam meg.

Az igazi változást a francia forradalom és az annak nyomán átalakított hadsereg jelentette, mely a katonaságot és a polgárságot a nemzetállam jegyében szorosan egymáshoz kapcsolta az állampolgár új fogalmában, ezzel egy jelentős mozgósítási potenciált nyitott meg. Erre való tekintettel az új intézményeket, illetve a mobilizációs ideológia bizonyos elemeit a sorozatos vereségeket követően a Franciaországgal szembenálló hatalmak is imitálni kezdték, mint Ausztria és Poroszország a Landwehr felállításával és a reguláris hadsereg reformjával, illetve az ezekre irányuló új típusú propagandával, ám természetesen a francia modell politikai participációt illető implikációitól igyekeztek távol maradni.¹⁰²⁵

Magyarországon természetesen más volt a helyzet, hiszen a nemesi felkelés intézménye a politikai halottkultusz bizonyos archaikusabb elemeit is maga után vonta, tekintettel arra, hogy – legalábbis elvben – e nemzetiesített korporatív kötelesség hagyományosan szorosan összekapcsolta a hazáért való katonáskodás kötelességét (és a *pro patria mori* imperatívuszát), illetve a rendi „állampolgári” jogok teljességét jelentő nemesi szabadságot (és az ezek birtokosaiból álló politikai közösséget). A változás a német esettel szemben inkább abban ragadható meg, hogy milyen módon, mértékben és irányban alakultak át és modernizálódtak a hagyományos intézmények, felfogások és rítusok a körülmények megváltozásának, s különösen a francia háborúk kultúrtranszfereinek hatására.¹⁰²⁶

A hagyományos, lokális-alkalmi és az országos-nemzeti igényű propagandaeszközök (mint a különféle szertartások, buzdító versek, szónoklatok, röpiratok, prédikációk) alkalmazása, illetve az információáramlás hirdetményeken, bulletineken és az időszaki sajtón keresztül történő befolyásolása mellett, 1809-ben megjelent az innovatív kultuszképző technikák alkalmazására való igény is. Zemplén vármegye – egyedülként – emlékoszlopot kívánt állítani elesett felkelőinek, mely csak bő tíz évvel később és az eredeti tervekhez képest más formában valósulhatott meg.¹⁰²⁷

Bár az utókor erről hajlamos elfeledkezni, de 1809-ben és az azt követő néhány évben még nem körvonalazódott határozottan, hogy a háború és benne az inszurrekció milyen helyet fog betölteni a nemesi nemzet és a vármegyei nemesi társadalom kollektív emlékezetében, nem is beszélve a 19. század folyamán kialakuló modern nemzeti emlékezetéről és történelemszemléletről.¹⁰²⁸ A fejezetben a folyamat tágabb kontextusának felvázolásával és

¹⁰²⁵ JEISMANN–WESTHEIDER 1994, 23–25. Lásd még: HAGEMANN 2001.

¹⁰²⁶ A kérdéshez részletesen lásd: NAGY 2016b.

¹⁰²⁷ Mivel egy korábbi cikkemben (NAGY 2016a) kimerítően feldolgoztam a Sátoraljaújhelyre tervezett inszurrekciós emléktáblát, ezért e kérdéssel – nagy hordereje dacára – disszertációmban részletesen nem foglalkozom.

¹⁰²⁸ A felkelés későbbi emlékezetéhez lásd Szilágyi Márton gondolatébresztő tanulmányát: SZILÁGYI 2014a.

Kisfaludy szerepére tekintettel, azt mutatom be, hogy a háború alatt, illetve azt követően az alattvalók közösségében gondolkozó állami-birodalmi, a vármegyei politikai kollektívumot megcélzó lokális, illetve a nemesi nemzet kollektív identitását formáló országos szintű propaganda milyen eszközökkel, technikákkal igyekezett megteremteni a felkelőknek, illetve magának az inszurrekciónak mint a rendi értelemben *par excellence* nemzeti intézménynek a kultuszát.

1. A HADITETTEK ÁLLAMI-KATONAI JUTALMAZÁSA

Az előléptetések mellett a jelentős haditettek végrehajtásáért járó jutalmazások legfontosabb eszközét a korszak katonai tettekért adományozható rendjelei és kitüntetései jelentették. A háborús erőfeszítésekhez való hozzájárulásért és az inszurrekcióban való kitüntető részvételért ugyanakkor civil rendjeleket és kitüntetéseket is odaítélhettek. A rendjelek szigorú státúmaik alapján csupán egy korlátozott kör (nemeselek, katonatisztek) számára voltak odaítélhetőek, míg a kitüntetések elérhetővé váltak a háborúban résztvevő egyszerű közemberek számára is,¹⁰²⁹ ami az állampolgárt a köz javához kapcsoló patriotizmus eszméjének és az érdemek elismerésének egyfajta „demokratizálódását” jelzi.¹⁰³⁰

Az inszurrekció kapcsán odaítélt katonai rendjelek közül a legjelentősebbnek a Katonai Mária Terézia Rend (Militär-Maria-Theresia-Orden) számított.¹⁰³¹ Ezt 1757-ben a kolini győzelem emlékére, minden rendű tisztek által végrehajtott kiemelkedő haditettek jutalmazására hívta életre az uralkodónő, első nagymestere I. Ferenc német-római császár lett. Adományozásáról a káptalan vagy egyszemélyben a nagymester is dönthetett.¹⁰³² Eredetileg két osztálya volt, melyet II. József a lovagkereszttel hárommá bővített. 1758. december 12-én kibocsátott státútuma szerint általa kívánta az uralkodó katonáinak „külömbféle érdemeik felett való kegyelmes megelégedés[ét] kinyilatkoztatni, és nyilvánossá tenni, jó magaviseleőknek ditső emlékezetét pedig a' késő maradék előtt is fentartani”.¹⁰³³

¹⁰²⁹ A rendjel (Orden) és a kitüntetés (Ehrenzeichen) közötti különbséghez lásd: HENNING–HERFURTH 2010, 16–23. Ausztriára nézve összefoglalóan: MĚŘIČKA 1974; ORTNER–LUDWIGSTORFF 2017 I/1–2.

¹⁰³⁰ Ez jócskán megelőzte a „felszabadító háborúk” 1813-ban létrehozott új porosz kitüntetéseit (Vaskereszt, a tábori betegápolásban részt vett nők számára adományozható Lujza-rend, illetve a háborús emlékérem). Poroszországban ezt megelőzően a legénység és az altisztek számára csupán a szolgálati érem (Verdienst-Medaille) volt elérhető. Karen Hagemann a porosz Vaskeresztet a nemzeti kokárdával és az emlékpénzsekkel együtt a patrióta-nemzeti mozgósítás tágabb jelképrendszerének részeként tárgyalja: HAGEMANN 2002, 447–457.

¹⁰³¹ A rendhez: LUDWIGSTORFF 1998. A Katonai Mária Terézia Renddel kitüntetetteket leszámítva – alap kutatások híján – nem törekedhettem az 1809-es inszurrekcióban való részvételért érdemjelekkel vagy kitüntetésekkel jutalmazottak teljes körének bemutatására.

¹⁰³² A kitüntetésre való jogosultságát a haditettek alapos dokumentációjával a kérelmezőnek kellett kezdeményeznie. A konkrét eljáráshoz Kray Pál példáján lásd: LÁZÁR 2008.

¹⁰³³ K. KASSICS 1840, 77–132. A kitüntetetteket, tetteik leírásával együtt részletesen lásd: HIRTENFELD 1857 I–II.

A rend elnyeréséhez nem volt elég pusztán az előkelő származás, illetve a „normális” katonai karrierút befutása. A kis-, illetve lovagkereszt megszerzésének előfeltételeként kiemelkedő haditettek végrehajtását követelték meg. A nagykeresztesek számára „bölc s belátással egybekötött Vitézségök”, azaz valamely nagyobb katonai művelet sikere alapján osztották ki. A rendjel egyfelől fegyvernemre és a tisztikarokban elfoglalt helyre – a legalsóbb rangú zászlós és lovassági megfelelőjéig, a kornétásig bezárólag, másfelől „Religio, Rang vagy más körülményekre való minden legkisebb tekintet nélkül” volt odaítélhető. Nem korlátozták a rendtagok létszámát. A címmel meghatározott évi pénzjáradék („nyugpénz”) is járt, melyet 1810-ben I. Ferenc osztrák császár az özvegyekre is kiterjesztett.

Az 1809-es háború során a rend középkeresztjét egyedül báró Meskó József vezérőrnagy kapta meg. Kiskeresztjét azonban – több más, a rendes hadsereg kötelékében szolgáló magyar tiszt mellett – az inszurrekció négy tisztjének is odaítélték: Szily Antal békési inszurgens őrnagynak, Olgyay Boldizsár pozsonyi lovas felkelő századosnak, a szintén pozsonyi gróf Eszterházy Nepomuk János lovassági ezredesnek, illetve báró Wenzel Ferdinand Voith őrnagynak, aki az inszurrekció vezérkaránál (Generalstab) szolgált.¹⁰³⁴ Ehhez hasonlóan kiskereszttel jutalmazták a Landwehr több tisztjét is. A megjutalmazottak egyike sem volt *homo novus*, mindannyian már korábban is katonai pályán mozogtak.

Az 1808-ban I. Ferenc által alapított, katonai és polgári érdemekért is adományozható háromosztályú Lipót-renddel (Leopold-Orden) alapszabálya szerint (5. §.) azokat jutalmazták, „kik az állam javát és boldogságát előmozdító igyekezetük és sikeres fáradozások által világos bizonyosságát adják Hazájuk és fejedelmük iránt viseltető buzgóságuknak, kik a közjóra háramló és a nemzet dicsőségére való jeles tudományok, bölcsességek, vagy más nagy és közhasznú munkálatok által magukat megkülönböztették”.¹⁰³⁵ Ezt szintén odaítélték háborús szolgálatokért: az inszurgens lovassági ezredesként szolgáló ifj. gróf Zichy Ferenc 1811-ben a középkeresztet nyerte el,¹⁰³⁶ apja id. Ferenc, veszprémi főispán katonák állításával hozott anyagi áldozataiért pedig még 1809. október 1-jén nagykeresztet kapott Rainer főherceg kezéből.¹⁰³⁷ Kiskeresztet többen is kaptak: 1812 végén a mágnások közül gróf

¹⁰³⁴ Nagykeresztet ebben a periódusban (73–86. promóciók) csak János főhercegnek adományoztak. Szily még a Lengyelországban palatinális huszárként véghezvitt haditetteiért kapta a kiskeresztet, de már inszurgensként érte a kitüntetés. HIRTENFELD 1857 II, 1746–1747; sorrendben: 880–882, 1009–1012, 1017–1018, 1018–1019, 1019–1020.

¹⁰³⁵ FELSZEGHY 1943, 320.

¹⁰³⁶ K. KASSICS 1840, 200.

¹⁰³⁷ K. KASSICS 1840, 197. Az adományozás okáról: HKT, 1809, II, okt. 14., 31. sz., 237.

Szapáry Vince, gróf várkonyi Amade Seraphicus Ferenc, a köznemességből a veszprémi Hunkár Antal és a pesti Huszty József.¹⁰³⁸

A magyar jellegű – s javarészt magyaroknak adományozott – Szent István-rendet (Sankt-Stephans-Orden) többen is elnyerték: báró Lusinszky József, gróf Zichy Ferraris Ferenc, báró Prónay László a rend kiskeresztjét¹⁰³⁹ „azon megmutatott hívségeért, és azon tett nagy áldozatokért, mellyeket a’ Magyar Nemesség 1809-ik Esztendőben Ő Ts. ’s Kir. Felségéhez, és az Statushoz legnagyobb buzgósággal véghez vitt[ek]” kapták, melyet ünnepélyes keretek között a nádor adott át számukra Mária Ludovika születésnapján, a budai fogadópalotában.¹⁰⁴⁰

A katonai jutalmazási mechanizmusok és a mögöttük meghúzódó ideológia átalakulását leginkább a II. József által a hatvanas évek közepétől alapított, nemtelen személyek számára is adományozható katonai (és civil) kitüntetések jelzik, közte a katonarvosok és felcserek számára vert érdemérem, illetve a 8 év szolgálattal kiérdemmelhető veterán-jelvény.¹⁰⁴¹ József legjelentősebb innovációja a Laudon marsall javaslatára, az utolsó török háború tapasztalatai alapján 1789 júliusában alapított arany és ezüst érdempénz (Ehren-Denkünze) volt, amely – a katonai szolgálat időtartamára tekintettel – meghatározott összegű „pótdíjjal” is járt. Ennek összege az arany elnyerésekor húzott zsold egésze, az ezüst esetén a fele volt, mely élethosszig kijárt.¹⁰⁴² A haditettek jutalmazását popularizáló kitüntetést azon „közkatonák és altisztek számára” adományozták, „kik valamely bátor tett által kitüntették magukat”, korábban ugyanis a kiemelkedő legénységi haditetteket rendszerint csak pénzjutalommal honorálták. József eredeti instrukciójában a kitüntetésnek kifejezetten propagandisztikus funkciót is szántak, mint amely „mások serkentésére is alkalmas”.¹⁰⁴³

1809. május 18-án, az „idők és körülmények változásához” igazítva adta ki I. Ferenc statútumát a hadsereg számára a megújított rendről, átnevezve a kitüntetést vitézségi éremre (Tapferkeitsmedaille).¹⁰⁴⁴ Ennek értelmében a vitézségi érmet nem csupán a társadalom többi részétől elkülönült test(ület)ként létező zárt katonai rend, de hangsúlyozottan „a harcosok minden osztálya” számára lehetett adományozni, a strázsamestertől az utolsó közvitézig, honosok és külföldiek számára egyaránt, függetlenül attól, hogy az arra érdemesek

¹⁰³⁸ K. KASSICS 1840, 205.

¹⁰³⁹ HKT, 1812, II, okt. 28., 35. sz., 273–274.

¹⁰⁴⁰ HKT, 1812, II, dec. 19., 50. sz., 402–403.

¹⁰⁴¹ TÁLAS 1972a.

¹⁰⁴² TÁLAS 1972b, 70.

¹⁰⁴³ FELSZEGHY 1943, 348. A rend statútumát lásd: HM HIM HL VI. 1. 19/33. 1789. júl. 18.

¹⁰⁴⁴ SCHWARZ 1998.

mennyi ideig és milyen csapatokban szolgáltak.¹⁰⁴⁵ Ez azt is jelentette, hogy a hosszú időre (gyakorta élethosszig) toborzott vagy sorozott reguláris hadsereg legénysége mellett, az olyan korlátozott szolgálati idővel létrehozott, a háború céljaival való érzelmi-értelmi azonosulás magasabb fokát megkívánó új katonai intézmények, mint a kötelező katonai szolgálat új modelljét megtestesítő Landwehr, a horvát-szlavón felkelés, az önkéntesekből toborzott egységek (vadászok, „szabad lovasok”), polgárőr-milíciák, illetve a magyar nemesi inszurrekció tagjai számára is adományozható volt.

1809 júliusának második felében az uralkodó további katonák kiállítását követelte meg a vármegyéktől.¹⁰⁴⁶ A rendelet értelmében a megyei hatóságok katonai segédlettel hamarosan elkezdtek toborozni (s ha ez nem ment, „kötéllal fogni”) az újoncokat a reguláris hadseregbe, illetve a nemesi felkelő ezredek kiegészítésére az ún. „szabad” gyalogos és lovas osztályokba. A rendelet a korábbinál szélesebb kört igyekezett megszólítani: a nemesi felkelők közül valamilyen oknál fogva kimaradtakat, illetve a földesúri függésben élő rétegeket. Ennek érdekében az uralkodó különféle anyagi, illetve a társadalmi mobilitást elősegítő ösztönzőket helyezett kilátásba, melyeket a megyék, illetve a földesurak további kedvezményekkel egészíthettek ki. A megyei körleveleken, szolgabírákon és a helyi alsópapságon keresztül közhírré tett felhívás – megyék által opcionálisan alkalmazott patrióta-nemzeti retorikán túl – felpénzzel, nemesség, a földesuraktól nyert szabadságok, nemesek esetén birtokadomány, tisztviselőknél az előmenetel ígéretével, határozott, a háború végéig tartó szolgálati idővel, végül a haditettekkel elnyerhető kitüntetésekkel (arany és ezüst vitézségi érem, Katonai Mária Terézia-rend) próbálta motiválni az önként jelentkezőket.¹⁰⁴⁷

Az uralkodó Tatán, nem sokkal a schönbrunni békét követően, 1809. október 24-én kibocsátott hadparancsával,¹⁰⁴⁸ melyben kifejezte elégedettségét és háláját a hadsereg iránt, rendelkezett a már odaítélt katonai érdemrendek (Katonai Mária Terézia Rend, arany és ezüst vitézségi érem) kiosztásáról a csapatoknak, továbbá elrendelte, hogy a rendkáptalan, illetve az érme-bizottság („Medaillon-Commission”) mindazok számára, akik bátor tettekkel érdemeket szereztek, hatályosítsa a kitüntetési igényeket. Ráadásként az aranyért 1000, az ezüstért 400 forintos ajándék járt a kitüntetetteknek. A kitüntetésekre érdemesek megvizsgálása céljából felállított érme-bizottság elnökének Friedrich Franz Xaver Hohenzollern herceg, tábornok, míg a Katonai Mária Terézia Rend káptalanja élére I. János, Lichtenstein

¹⁰⁴⁵ *Beytrag* 1809, 383.

¹⁰⁴⁶ MNL VeML IV.1.a. 1809. júl. 27. 284. sz. 329.

¹⁰⁴⁷ Lásd például az erre való felhívást Veszprém vármegye nyomtatott körlevelei között: MNL VeML V.102.d. 4. dob. B.1. 1809. aug. 29. (*Buzdító Irás a' fegyver fogásra.*)

¹⁰⁴⁸ ÖZ, 1809. nov. 8., 39–40. sz., 153.

hercege, tábornagy lett kijelölve 1810. januárt 15-ére.¹⁰⁴⁹ A beküldött hitelesítő bizonyosság-levelek megvizsgálását követően ez a katonai bizottság döntött a vitézségi érmek odaítéléséről. 1810-ben az uralkodó rendelkezett arról is, hogy azon felkelők ügyét illetően, akik az ispotályokból és a hadifogságból csak később térnek vissza megyéikbe, valamint akiknek igazoló levelei pontosítást igényelnek, a bizottság október hónapban ismét összeüljön.¹⁰⁵⁰

Az érdeemesnek tartott inszurgens közkatonák jutalmazása a fentieknek megfelelően ezüst, ritkábban arany vitézségi éremmel vagy egyszerűen „aranyakkal” (ti. aranydukátokkal) történt. Voltak olyanok, akik már a háború folyamán „érdempénzt” nyertek: például a pesti ezredből Szeles Gábor, a vasiból Melegh János, a zempléniből Budaházy József, a veszprémiből Fodor Dániel káplár. A jutalmazások jelentős része azonban a háborút követő demobilizációs időszakra esett, így történt például az ezüst vitézségi érmet nyert veszprémi Baráth István káplár és a nyolc aranyat kapott Fodor István közvitéz esetében.¹⁰⁵¹ A legtöbb kitüntetést a győri ütközetben tanúsított hősiességéért ítélték oda: a magyar nemesi felkelők közül 13 tiszt és 34 legény esetében hoztak javaslatot a jutalmazásra, míg a horvát banderális huszárezrednél összesen 18 ezüst és aranyérmét osztottak ki.¹⁰⁵²

A katonai kitüntetések mellett szólnunk kell még a háromfokozatú arany és kétfokozatú ezüst civil érdeméremről (*Goldene Civil-Ehrenmedaille*) is, melyet 1804. augusztus 11-én, az Osztrák Császárság létrejöttének alkalmából alapított I. Ferenc és érdekessége, hogy nőknek is adományozható volt.¹⁰⁵³ Kis László acsádi árendátort például annak okán tüntették ki „Polgári Arany Érdempénz”-zel, hogy a háború alatt a falu körül kóborló francia katonákra „kint lévő Kassásaival azon bátorsággal, mellyet ő még katona korában szerzett, [...] rájuk rijszított, ’s elszedvén fegyveröket hadi foglyokká tette [öket]”.¹⁰⁵⁴

2. AZ INSZURGENS HŐSKULTUSZ ÉS A HADITETTEK REPREZENTÁCIÓJA A KORABELI IDŐSZAKI SAJTÓBAN ÉS RÖPIRATOKBAN

A közelmúltban Lipszky Jánosnak az 1809-es felkelésről írt 1810-es jelentése kapcsán Reisz T. Csaba hívta fel a figyelmet arra, hogy „a nemesi felkelés forrásbázisának egyik jelentős részét, a hadi eseményeket összefoglaló egykorú munkákat – valamint a közöttük fennálló

¹⁰⁴⁹ KISFALUDY 1831, 240–241.

¹⁰⁵⁰ HM HIM HL VI. 4. 1811/1. 1811. június 2. Hogy a jutalmazások mennyire elhúzódtak, azt jól mutatja, hogy a nádor még 1811-ben is terjesztett fel a Hofkriegsrathoz inszurgenseket ezüst vitézségi éremre.

¹⁰⁵¹ HKT, 1811, I, jún. 5., 45. sz., 329–330.

¹⁰⁵² Felsorolásukhoz lásd: GÖMÖRY 1889 II, 238, 1. l.; BODNÁR 1897, 527, 3. l.

¹⁰⁵³ Az osztrák civil kitüntetések történetéről lásd: HOLZMAIR 1965.

¹⁰⁵⁴ HKT, 1810. I, máj. 16., 39. sz., 312–313. K. KASSICS 1840, 321–322.

összefüggéseket – nem tárták fel és a történettudományi munkákban nem is hasznosították, továbbá egyes forrásokat – így Kisfaludy Sándor történetét – tévesen interpretálták”.¹⁰⁵⁵

Ferenc király 1810. március 30-án intézett legfelsőbb kéziratot a nádorhoz, melyben arra utasította, hogy a vezérkari törzstiszteknek parancsolja meg, hogy a legutóbbi háborúban az adott csapatoknál történeteket „őszintén és helytállóan” írják meg és közvetlenül küldjék meg neki, továbbá kérte, hogy akiknek kiadták e feladatot, név szerint jelentessenek neki. A nádor az utasítást április 2-án vette és ugyanaznap megbízott 10 fő tiszttel, hogy készítsék el a jelentéseket, illetve, hogy a felterjesztett szöveget egy példányban neki is küldjék meg, valamint személyükről értesítette Ferencet is. Ezek a következők voltak: Petrich András vezérőrnagy, gr. Eugen Haugwitz ezredes, br. Ertel ny. ezredes, Lipszky ezredes, Demuth Antal vezérkari őrnagy, br. Voith Ferdinánd vezérkari őrnagy, Steiner őrnagy, Maretich őrnagy, Chollich őrnagy, Sirchich százados. Mivel Chollichot a nádor elfoglaltságai miatt mentesítette, ezért összesen 9 jelentés – hadműveleti napló (*Operationsjournal*) – készült, melyek közül hatot másolatban megküldtek a nádornak is, ezek eredetije a HL-ban,¹⁰⁵⁶ míg másolati példányai az MNL OL nádori levéltárában találhatóak meg. Reisz felhívta a figyelmet arra a mindaddig feltáratlan összefüggésre, hogy mindegyik jelentést az uralkodó kérésére és a nádor parancsára készítették el.

A nádor jelentését, annak tagolását Kisfaludy Sándor készítette. Forrásként felhasználta az egyes ezredek és osztályok iratait, gr. Beckers privát visszaemlékezéseit és a főhadsegéd által megküldött különféle iratok másolatát, nyomtatványokat, továbbá a felkelés saját

¹⁰⁵⁵ REISZ 2009, 256. Reisz T. Csaba tanulmánya lábjegyzetében utalt arra, hogy *Kisfaludy Sándor és az utolsó nemesi felkelés hadtörténete* címmel részletesebb tanulmányon dolgozik, ez azonban egyelőre még nem készült el (a szerző szíves közlése). Ennek, illetve a Gálos-féle kiadás problémáinak tudatában a disszertációban nem vállalkozhattam a teljes szöveg részletes bemutatására, csak azokat az elemeket emeltem ki, melyek a nyilvánosság előtt zajló inszurgens hőskultusz, illetve tágabban a felkelés kollektív emlékezetének kialakításában szóba jöhettek. Összegzésem, ha más munkákra külön nem hivatkozom, Reisz idézett cikkén alapul.

¹⁰⁵⁶ HM HIM HL VI. 4. 1809. 13/28–39.

kezűleg vezetett magyar nyelvű „napkönyvét” is,¹⁰⁵⁷ de a hadműveleti naplók (a jelentéseket) nem.¹⁰⁵⁸ Ezt a főherceg mint saját jelentését nyújtotta be az uralkodónak, azonban a költő-szárnysegéd neve a hivatalos iratokban nem szerepelt. Kisfaludy munkáját gr. Beckers koordinálta és 1810. június 17-i levelében úgy tájékoztatta őt, hogy a királynak tudomása van arról, hogy a felkelés történetének elkészítését rá ruházták, ám erre semmilyen bizonyíték nem került elő. Kisfaludy autográf kéziratait vélhetően gr. Beckers kihúzásával és javításával az MNL OL őrzi, ezeket adta közre több hibával, pontatlansággal Gálos Rezső is, s ugyanott találhatóak a nádor saját kezű megjegyzései is. A tisztázati változat a HL-ban van.¹⁰⁵⁹ A HL-ban található változat azonban nem Kisfaludy-autográf (ő ugyanis, bár minden bizonnyal tanulta, de nem használta a német folyóírást),¹⁰⁶⁰ gr. Beckers Kisfaludyhoz írott leveleivel összevetve valószínűsíthető, hogy a főszárnysegéd kézírásával készült.¹⁰⁶¹ Az inszurrekció történetéről szóló kéziratot Kisfaludy „periódusonként” küldte meg gróf Beckers József főszárnysegédnek keresztül a nádornak, aki javításokat tett a szövegen, majd a tisztázatot felterjesztette az uralkodónak. Az MTAK Kézirattárában megtalálható a munkának egy magyar nyelvű töredékes kézírata is.¹⁰⁶²

A nádor még 1809. október 22-én, Tatán napiparancsot adott ki, amely érintette a napkönyvet vezető Kisfaludy feladatait is. Ebben a június 17-i parancsára hivatkozott, melyben felszólította a csapatokat, hogy az egyes inszurgensek által elkövetett „bátor tettek” leírását nyújtsák be, hogy azok „a magyar nemesség dicsőségére, emlékezetére és az utódok buzdítására” a naplóba beilleszthetők legyenek. Mivel ez a cél mindaddig nem valósult meg,

¹⁰⁵⁷ Kisfaludy forrásaihoz lásd Gálos jegyzeteit: KSHM, 600. Beckers Kisfaludyéval párhuzamosan összeállított munkáját Jókai használta először a *Névtelen vár* inszurrekciós fejezeteihez, lásd a kiadás Harsányi Zoltán által jegyzett utószavát: JÓKAI 1965, 557–566. A kézirat: OSZKK Fol. Germ. 1172. Joseph Heinrich von Beckers: *Beitrag Zur Geschichte der Insurrection im Jahr 1809 und 1810 in chronologischer Ordnung*. Verfasst von dem General Adjutanten Oberst. Bd. I–V. mit Inhaltsverzeichnis und Beilagen. Több egyéb inszurrekciós szöveg (*Hazaifüi Szózat*, a nádor veszprémi látogatására készített nyomtatvány, inszurrekciós proklamációk stb.) autográf kéziratok és javításai stb. mellett a következő kötetben találhatóak a felkeléshez kapcsolódó különféle hivatalos nyomtatványok, iratmásolatok, autográf jegyzetek: MTAKK K 770 [KISFALUDY Sándor], *Az Insurrectio történetéhez*. A magyar nyelvű utólagosan összeállított napló és a hivatalos levelezések kivonata: MTAKK K 772 [KISFALUDY Sándor], *Napkönyv*. A szöveg 1809. febr. 11-ével kezdődik, több szakaszban 1810. február 2-ig kivonatolja a nádori „iroda” felkeléssel kapcsolatos működésével kapcsolatos iratokat (1–2557. sz.). A kézirat feltehetően hasznos segédanyaga lehetne az MNL OL N szekciójában őrzött iratoknak is, azonban az összevetésre még nem nyílt lehetőségem.

¹⁰⁵⁸ REISZ 2009, 258.

¹⁰⁵⁹ REISZ 2009, 264–266.

¹⁰⁶⁰ Az általam ismert német nyelvű Kisfaludy-autográf kéziratok között egyetlen Kurrentschifttel írt szöveget sem találtam.

¹⁰⁶¹ Az autográf: MNL OL N 25 1810. Fasc. 9. rot. 34. Nr. 2907, 2908 (1. periódus), 1949 (függelék); 1811. Fasc. 9. rot. 34. 2987, 2988 (2. periódus), 3003, 3004 (3. periódus). A József nádor neve alatt őrzött tisztázati példány: HM HOM HL VI. 4. 1809. 13/28. *A magyar nemesi felkelés története*. 1810. okt. 22.

¹⁰⁶² MTAKK K 771 *Története a Haza és Király védelmére 1809dik Esztendőben Felkelő Magyar Nemességnek. A' Nádorispány' és Fővezér' Ő Cs. Kir. Főherczegségének parancsolattjára írta Kisfaludi Kisfaludy Sándor N. Zala Vármegyei Lovas Főstrázsameter, és fennitisztelt Cs. Kir. Főherczegségének Segédgye.*

ezért ismételten felszólította az inszurgens ezred- és zászlóaljparancsnokokat, hogy amilyen gyorsan csak lehet, tegyenek eleget a parancsának. Egyrészt küldjék el a leírását minden olyan haditettnek, melyek személyesen és egyenként az „ellenség előtt tanúsított rettenthetlenséget és bátorságot” bizonyítják, úgy a törzs-, fő- és altiszteket, mint a közlegényeket illetően, illetve azokat, akik „dicsőségesen a hazáért áldozták életüket”, valamint a haditettekkel kapcsolatban „gondosan tudakozódnak”. Másrészt ugyanazon az íven küldjék el minden ezredet és zászlóaljat illetően a felkeléshez állított törzs-, fő- és altisztek neveit, azon megyék megjelölésével együtt, amelyekből az adott alakulat össze lett állítva, s külön felhívta a figyelmet, hogy a vezeték- és keresztnévük olvashatóan legyenek írva és a megkülönböztetés végett legyenek feltüntetve a családi predikátumok is.¹⁰⁶³

Az inszurrekció történetéhez a nádor októberi parancsának megfelelően Kisfaludy egy függelékét is készített (*Anhang der Geschichte der Insurrection*), mely egyfelől az egyes ezredek és zászlóaljak, másfelől egyének történetét, azaz az inszurrekció hőseinek és hősteteinek betűrendes lajstromát tartalmazta. Az ebben szereplő hibákat, hiányosságokat (például a személyeknél sok helyütt hiányzó keresztnéveket) a revízió során gr. Beckers javította, egészítette ki. Ez azon inszurgensek neveit tartalmazta a körülmények rövid leírásával, akik haditetteket hajtottak végre (kitérve arra is, ha ezért kitüntették vagy más módon jutalmazták őket), megsebesültek vagy elestek.

A kéziratban maradt inszurrekció-történet egy, a hadtudományi szakirodalomban iskolázott, gyakorlati katonai tapasztalatokkal rendelkező szerző hadtörténeti szövege, ám – eredeti, praktikus céljának megfelelően – jóval inkább a katonai adminisztráció tevékenysége során keletkezett dokumentumokat szekvenciálisan összeállító hivatalos „jelentés”, mint a tudományos történetírás terméke. Ugyanakkor, mint az inszurrekció 1809-es szerepének markánsan nemesi-nemzeti szemléletű narratívája, a Kisfaludy Sándor által németül írt, de magyarra fordítani tervezett „összinte” történet, ha valóban megjelent volna nyomtatásban, nem csak Magyarországon, de birodalomszerte sokat tehetett volna az intézmény reputációjának javításáért, közte a magukat haditettekkel kitüntető inszurgensek kultuszának a népszerűsítéséért. Erre közvetlenül a felkelést követően semmi esély nem volt, hisz a szöveget a nádor eleve nem publikálás céljával készítette el Kisfaludyval, hanem azzal a szándékkal, hogy azt az uralkodónak a maga nevében benyújtsa. Évtizedekkel később pedig Kisfaludynak nemcsak hogy nem sikerült a magyar szöveg megírására és kiadására mecénásokat szereznie (és ehhez országgyűlési támogatást sem, bár Kisfaludy megjegyezte, hogy Csány

¹⁰⁶³ A napiparancs szövegét közli: VISZOTA 1909, 426. Az irat lelőhelyeként a következőt adta meg: MOL [N] Insurr. 2222. sz.

László utasításba akarta ezt adni a zalai követeknek, ám a dolog „az utolsó zalai zavarokban” feledésbe ment),¹⁰⁶⁴ de 1844-ben még Kossuth Lajos cikkére írott nyílt levelének megjelenését is megakadályozta a cenzúra.¹⁰⁶⁵ Kossuth a szerkesztett kézirattal kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy azt „a cenzor irgalmatlanul visszavetette, még pedig azt adván okul, hogy Kisfaludy urnak hivatalos esküje nem engedheti, hogy hivatalos titkokat fedezzen fel”.¹⁰⁶⁶ Egyébként ennek tükrében, még ha az idős Kisfaludy pénzkijárási törekvései sikerrel is járnak, a szöveg a cenzúra miatt akkor sem jelenhetett volna meg Magyarországon. Értelemszerűen a függelékben összeállított részletes névsor egésze sem válhatott a korban szélesebb körben ismertté. A hősök és haditettek egy válogatott csokrát – „[r]omantikus hőskereső és hősbábrázoló módszerének” megfelelően – először csak Jókai Mór ismertette meg a szélesebb nyilvánossággal az 1877-es *Névtelen vár* című regényében.¹⁰⁶⁷ Ugyanakkor (1) egyrészt a korabeli időszaki sajtón, különféle nyomtatványokon, illetve a magánlevelezéseken és az oralitáson keresztül az inszurrekció hősei megjelentek a szélesebb nyilvánosság számára is, másrészt (2) a Kisfaludy által készített függelék bizonyos részei gróf Beckersnek és egy bécsi professzornak, Johann Wilhelm Ridlernek köszönhetően a korabeli német nyelvű sajtóban átdolgozott formában mégis megjelenhettek.

A kitüntetéssel történő jutalmazások menetét és a kitüntetett inszurgensek neveit és tetteit rendszertelenül közölték a korabeli magyarországi hírlapok is. Miután Bécs megszállását követően a Decsy- és Pánczél-féle *Magyar Kurir* kiadása hónapokra szünetelni kényszerült, egyedüli magyar nyelvű lapként a Kultsár István által szerkesztett *Hazai és Külföldi Tudósítások* tudósított a háborús eseményekről, közte folytatólagosan a kitüntetettekről. Az inszurgensek speciális helyzetére tekintettel 1810 elején a lap külön felhívta a figyelmet arra, hogy a bizottság számos olyan „Vitézeket ítél méltóknak, kik Vármegyéikben lett kiállítások után 3, 4 hetekkel, a' nélkül, hogy a' fen álló hadaktól közükbe tapasztalt Tisztek adattak volna, magokat az ellenség előtt megkülömböztették”.¹⁰⁶⁸ A *Tábori Tudósítások*nak nevezett, friss hadihíreket közlő hivatalos bulletin¹⁰⁶⁹ 1809. június 8-i számában számolt be a veszprémi Fodor János (helyesen: Dániel) Pusztaradócnál elkövetett haditettéről és a nádor

¹⁰⁶⁴ Kisfaludy erre vonatkozó feljegyzését (MTAKK Ms. 4751/19/V.) közli: MISKOLCZY 2006, 113.

¹⁰⁶⁵ Az üggyhöz részletesen: MISKOLCZY 2006.

¹⁰⁶⁶ Kossuth Lajos Döbrentei Gábornak Pest, 1844. március 10. = MISKOLCZY 2006, 112.

¹⁰⁶⁷ JÓKAI 1965, 558–559.

¹⁰⁶⁸ HKT, 1810, I, jún. 30., 52. sz., 415 [416]–417. Továbbá: HKT, 1810. II, júl. 4., 1. sz., 423–425.

¹⁰⁶⁹ Ezeket mellékleteként Kultsár lapja is folyamatosan közölte, sőt a nagy érdeklődésre tekintettel, egyéb propagandaszövegekkel együtt, külön gyűjteményként is ki lettek adva. *Gyűjtemény* 1809.

által odaítélt kitüntetéséről.¹⁰⁷⁰ Már egy nappal a hír megjelenését követően, e tudósítás alapján szinte szó szerint írta meg az esetet a Pesten élő Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, a hazafias lelkesültség hangján kommentálva a történeteket: „Éllyenek Hazánkfiái, a kik minden sanyargatás mellett is kiszikráztatták Árpád lelkét. ...”¹⁰⁷¹ Szegedy Róza, Vitkovicsénál nem kisebb lelkesedéssel, 1809. július elején férjéhez, Kisfaludy Sándorhoz írott levele a pozsonyi Olgyay Boldizsár bravúros haditette kapcsán emelte ki, hogy annak híre „szájra jár”. Ez a szóbeliség, pontosabban az információáramlás informális csatornáinak jelentőségére mutat rá. A hivatalos csatornákon, a háborút több-kevesebb érdeklődéssel kísérő literátus politikai és szellemi elit által fogyasztott és működtetett médiumokon, illetve a nyilvánosság magánjellegű csatornáin keresztül széles körben terjedhettek szét a haditettekkel kapcsolatos információk. Ahogy Vitkovics és Szegedy reakciói is példázzák, a hőstettekről és jutalmazásukról terjedő hírek jelentős propagandaértékkel bírtak, az egyéni hőstettek elismerése alkalmasnak bizonyulhatott az inszurrekcióba vetett bizalom megerősítésére és a háború céljainak legitimálására is.

3. RIDLER PROFESSZOR CIKKEI

Gróf Beckers a hőstettek katalógusát és többek között a Meskó-hadtest harctevékenységevel kapcsolatos részeket továbbította a morvaországi születésű Johann Wilhelm Ridler professzornak, aki az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* című hetilap szerzője volt.¹⁰⁷² Az 1810-től megjelenő *Archiv*, mely elsősorban a szélesebb literátus közép- és felsőosztály számára íródott, a tiroli származású történész-levéltáros Joseph von Hormayr – az 1809-es háború Tirolért felelős propagandistájának – egyik projektje volt. Hormayr az egyes tartományok „provinciális patriotizmusa” mellett nagy jelentőséget tulajdonított a nemzeti szellemnek is. A birodalom különféle népeit magasabb szinten integráló újfajta „államközösségi” nemzettudatot, – kezdetben „hagyományközösségi” jellegű német nyelvi-kulturális predomanciával – „birodalmi patriotizmust” mindenekelőtt a Habsburg Monarchia közös történelmének és panteonjának megteremtésével kívánt felébreszteni.¹⁰⁷³ Ennek egyik fontos eszközét jelentette az 1809-es háborúhoz kapcsolódó haditettekről szóló beszámolók megjelentetése is.

¹⁰⁷⁰ 25-ik Tábortudósítás, Tizedik folytatása az újabb Hadi Történeteknek. Buda, 1809. jún. 8. = *Gyűjtemény* 1809.

¹⁰⁷¹ Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. június 9. = *KazLev* VI, 407.

¹⁰⁷² MTA KK Ms. 556/34 gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Pozsony, 1811. nov. 1.

¹⁰⁷³ SZENTESI 2000, 74–80; S. VARGA 2005, 159–229. Hormayr programjához és képzőművészeti vonatkozásaihoz részletesen lásd: SZENTESI 2003.

A birodalmi háborús hőskultusz kialakításában különösen nagy jelentőségre tett szert Ridler professzor cikksorozata, mely a *Rückerinnerung an österreichische Helden* címet viselte. Bár a címben „osztrák hősök” szerepeltek, ám Ridler ezen nem etnikailag osztrák-német, hanem az uralkodóház, a szűkebb haza és a birodalom mint közös haza iránt elkötelezett alattvalókat értett. A történeteket Ridler a Kisfaludy-féle munka Beckerstől kapott részleteiből kompilálta. Közleményének két részében ismertette a veszprémi, a pesti és a vasi lovasezredek hőstetteit, továbbá az „osztrák hősök” panteonizációjának keretei között a kitüntetésekkel és hírnévvel jutalmazott élők szelektív katalógusa mellett, a „közös” halottkultusz számára két elesett inszurgens emlékét is megörökítésre méltónak tartotta. Az egyik egy egyszerű közlegény, a veszprémi Rózsás János volt, a másik pedig egy mágnás, báró Barkóczy Antal, a zempléni lovasság kapitánya. Mindkettejük halála az ekkor már a hadszíntér egyik jelentős ütközeteként kezelt „győri csatához” kötődött: „A magyar inszurgensek között, akik a győri ütközetben a háború démonának áldozataiként elestek, két nemes, fiatal férfi is volt, akiknek hősiessége a görögök és rómaiak legszebb tettei mellett érdemel említést.”¹⁰⁷⁴

Ridler professzor 1810/11-es *Archiv*-ban publikált cikkeivel párhuzamosan Hormayr másik lapjában a *Taschenbuch für Vaterlandische Geschichte*-ben is közölt egy cikksorozatot *Österreichische Kriegesscenen* címmel, amelynek egyik darabja báró Meskó József tábornoknak a győri csatát követő bravúros visszavonulásáról szólt, szintén Kisfaludy inszurrekció-történetére alapozva.¹⁰⁷⁵ 1811-ben, Ridler cikksorozatával egyidőben az 1808-ban, a tisztek katonai műveltségének elmélyítése céljából alapított – s eképpen az *Archiv*-tól eltérően a professzionális tiszteket megcélzó – *Österreichische Militärische Zeitschrift* is közölt egy ötrészes sorozatot a háború katona-hőseiről (*Züge von Heldenmuth*), illetve két részt a Katonai Mária Terézia Rend birtokosainak hőstetteiről (*Kriegsszenen: Heldentaten von Maria-Theresien-Ordens-Rittern*).¹⁰⁷⁶

Az *Archiv* hetente megjelenő összevont lapszámainak élén az adott füzet mondani-valóját felvezető mottók szerepeltek, legtöbbször kortárs német költőktől. Az inszurgensek tetteiről is beszámoló 148–149. szám – amely Ridler szövegével kezdődik – esetében épp

¹⁰⁷⁴ „Unter den ungrischen Insurgenten, welche in der Schlacht bey Raab als Opfer des Kriegsdämons fielen, befanden sich auch zwey edle, junge Männer, deren Heldensinn neben den schönsten Thaten der Griechen und Römer angeführt zu werden verdienet.”

¹⁰⁷⁵ *Taschenbuch* 1813, 247–270. Vö. VERESS 1987, 165–176.

¹⁰⁷⁶ A lap történetéhez és a folyóiratban megjelent cikkek mutatójához lásd: ZITTERHOFER 1908.

Schiller *Reiterliedjéből*.¹⁰⁷⁷ A megye területén vívott harcot a klasszikus cicerói formulával (*pro aris et focis*) élve a cikk úgy jelenítette meg az olvasók számára, mint „a tűzhelyért és oltárért folytatott igaz küzdelmet” („ein wahrer Kampf um Herd und Altar”). Hasonlóan átkerült a Ridler által kompilált szövegbe egy Baráth István inszurgenshez fűződő anekdotikus történet is, amely tulajdonképpen az uralkodóval és hazával (nemzettel) szembeni kötelességeket és a honvédő háború eszméjét hangsúlyozó inszurrekciós propaganda interiorizációjának sikerét szimbolizálta.

Az *Anhang* mellett,¹⁰⁷⁸ a történet magyarul megtalálható a Kisfaludy által összeállított veszprémi brosúrában is,¹⁰⁷⁹ de az *Archiv*-ban közölt verzió bővebb és erősebben kapcsolódik az osztrák háborús patrióta-nacionalista propagandában forgalomban lévő hősi-férfias szerepmodellekhez.¹⁰⁸⁰ A családjához ideiglenesen hazatérő felkelőt gyermeke és felesége ugyan marasztalni próbálják, ám a természet hangjánál a „nemzeti büszkeség” („Nationallehre”), a zászlóhoz tett eskü és az *esprit de corps* erősebbnek bizonyul és gyorsan csatlakozik fegyvertársaihoz („Waffenbrüder”): „ezrek állnak készenlétben, hogy meghaljanak érte [ti. a hazáért – N. Á.]; és ezrek erős akarata fogja megmenteni azt”.¹⁰⁸¹ Az persze ebben a kontextusban egyértelmű, hogy a haza fogalma inkluzív: a konkrét „tűzhelytől és oltártól” a megyén, majd az országon keresztül az egész birodalmat magában foglalja. Ridler – Kisfaludy nyomán – kiemelte azt is, hogy a legnagyobb dicsőségért a veszprémiek haditettekben versenyeztek a pestiekkel.

A cikk Rózsás János halálát¹⁰⁸² – hasonlóan a családját az inszurrekcióért otthagyo felkelő történetéhez – a közösségért való önfeláldozás értékét a középpontba helyező heroizáció jegyében, a „hazáért való halál” példaszerű tettevé magasztosította. Ridler elbeszélésében Rózsás egy kartácstalalatot követően minden erejét összeszedve a következőképpen

¹⁰⁷⁷ „Des Lebens Ängsten, er wirft sie weg, / Hat nicht mehr zu fürchten, zu sorgen; / Er reitet dem Schicksal entgegen keck, / Trifft's heute nicht, trifft es doch morgen, / Und trifft es morgen, so lasset uns heut / Noch schlürfen die Neige der köstlichen Zeit.” *Archiv*, 1811. dec. 11, 13, 148–149. sz.

¹⁰⁷⁸ KISFALUDY 1931, 278–279.

¹⁰⁷⁹ KISFALUDY 1811, 23.

¹⁰⁸⁰ Az inszurrekció-történet Baráth családjához intézett hazafias felkiáltását Kisfaludy ekkép idézte: „Das Vaterland geht vor Weib und Kindern, es ist noch nicht verloren”.

¹⁰⁸¹ Az eredetiben: „Tausende sind bereit für dasselbe zu sterben; und dieser feste Wille von Tausenden wird es retten”.

¹⁰⁸² Eredetileg: „Halb tod munderte er noch seine Kameraden auf, tapfer und standhaft zu seyn, sich an seinem Fall nicht zu kehren, indem er sich glücklich schätze für sein Vaterland zu bluten. Es war ein junger Edelmann, vom besten moralischen Character, Vater von mehreren Kindern; – starb an seiner Wund im Spital.” KISFALUDY 1931, 310–311.

hívta harcra bajtársait: „Csak előre testvéreim, csak előre; ne foglalkozzatok velem; szerencsés vagyok, mert meghalok a hazámért! Testvéreim, hősök vagyok.”¹⁰⁸³ A „vérében fekvő hős” beszéde megtette hatását: az inszurgensek ismét előre törtek, s bár Rózsást a kötözőhelyre szállították, néhány napon belül az ispotályban meghalt. Ridler azt a részletet sem hagyta ki, hogy a veszprémi inszurgensnek családos emberként több gyereke volt, ami a heroizációs propaganda nyelvén a fegyverképes férfiak számára világos értékhierarchiát állított fel egy honvédő háború esetére, ahol a konkrét család, a saját háztartás védelme csak a magasabb entitásként elgondolt haza védelmének keretei között értelmezhető.

A közlemény folytatásában (150–151. szám) kapott helyet a győri csatában, egy ágyúgolyó találatától megsebesült, majd június 23-án Komáromban elhunyt báró Barkóczy Antal, a zempléni lovasság kapitánya hősi halálának leírása.¹⁰⁸⁴ Rózsáshoz hasonlóan Barkóczy sem a csatatéren esett el, hanem sebesülését követően a komáromi táborba került, majd egy magánházhoz, ahol nem sokkal később bekövetkező haláláig egy nemesasszony viselte gondját. Az elbeszélés a báró halálát sztoikus minta szerint magasztosította a „hazáért való halál” követésre méltó példájává. Barkóczy a halálos ágyán „a legnagyobb lelki nyugalommal” nézett szembe az elkerülhetetlennel, s két búcsúlevelet írt, melyek „hazafiúi érzéseiről” adtak számot: egyet június 21-én a nádorhoz, egyet pedig 23-án Zemplén vármegyéhez. Az utóbbit az *Archivon* keresztül nemcsak a birodalmi patrióta propaganda, de a zempléniiek is igyekeztek felhasználni, bár később lábra kélt – ahogyan erre Kazinczy egyik levelében utalt – egy olyan szóbeszéd is, amely szerint hamisítványokról volt szó.¹⁰⁸⁵

Ridler itt Kisfaludyt nyomán nem csupán magáról az emlékezetre méltónak talált eseményről, de a vármegyének saját hőseivel szemben gyakorolt kommemoratív eljárásairól

¹⁰⁸³ „Nur vorwärts Brüder, nur vorwärts; an mir ist nichts gelegen; ich bin glücklich, ich sterbe für mein Vaterland! Brüder seydt Helden.”

¹⁰⁸⁴ *Archiv*, 1811. dec. 16, 18, 150–151. sz., 630–631. Az eredeti szöveg: KISFALUDY 1931, 321–323. „Die Art seines Todes, seine patriotische, gute, erhabene Gesinnungen für den König, Vaterland, für das allgemeine Beste, für den Dienst, in der letzten, schmerzlichen Stunde seines Lebens, sind jener Helden der ungarischen Vorzeit würdig, welche die Vaterlands Geschichte immer rühmlich preisen wird.” A nádor feljegyzése szerint Barkóczy Catharina Heinrich, komáromi nemesasszony házában halt meg.

¹⁰⁸⁵ Kazinczy szerint: „A’ Barkóczy haldoklásakori levelét *nem Barkóczy* írta.” Kazinczy Ferenc gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1810. jan. 4. = *KazLev* VII, 194. Nem sokkal később Rumynak már nem említette, hogy a levelek hamisítványok lennének. Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1810. máj. 17. = *KazLev* VII, 454. Nem akadtam a nyomára, hogy ki indította el a szóbeszédet. Oláh Tamás, az MNL BAZ SFL főlevéltárosának szóbeli közlése szerint nem valószínű, hogy a levél hamisítvány lenne. A leveleket valós szerzőségüktől függetlenül szerzőjük, a vármegye, Kisfaludy és Ridler is propagandacélokra használta fel. Az inszurgens hősök zempléni kultuszáról, köztük a Barkóczy-levelről lásd a következő fejezet vonatkozó részeit. Az SFL-ben található példányok mellett a leveleknek több kézirat másolata is létezik, az egyik Kisfaludy iratai között: MTAKK K 771 f. 102r. 148. sz.; 744. sz. 21. Juny 1809. *B. Barkóczy Kapitány utolsó kérése, és [...] Budaházy Káplár eránt és f. 102v. Barkóczy búcsúlevele*. Lásd még: f. 119. r. 2557. sz. 23. Juny. 1809. *Komárom Barkóczy’ Levele*.

is hírt adott. Barkóczy levelével kapcsolatban leírta, hogy azt a megye közgyűlésén felolvasták, ami „a legfelsőbb és legmélyebb meghatottságot ébresztette a jelenlévőkben”, továbbá a „fiatal hős” halálát – a jelentős eseményekhez hasonlóan – ünnepélyesen feljegyezték a protokollumban.¹⁰⁸⁶ Arról is beszámolt, hogy egy emlékmű („oltár, ahol az ifjúság leteszi esküjét, hogy a hazáért győzedelmeskedni vagy dicsőségesen meghalni fog”) állítását határozották el az elesettek emlékére,¹⁰⁸⁷ valamint, hogy vármegyei felajánlásokból az életben maradt hősokeket megjutalmazták.

Az *Anhangban* szereplő hadi történetekkel kapcsolatban, a *Névtelen vár* sajtó alá rendezője, Harsányi Zoltán hívta fel a figyelmet arra, hogy a Jókai művének vonatkozó fejezeteiben foglalt „hóstattek egy része egészen különös. Olyan fegyverrel győz egy-egy inszurgens, amely haditettre alig alkalmas, s olyan tettet hajt végre, amely hitünk szerint csak Jókai képzeletében létezik. Pedig mindezt megtalálta már az író Kisfaludy emlékiratában, a főszöveghez fűzött *Függelékben*.”¹⁰⁸⁸ A Harsányi ezzel az inszurgens hősokekkel kapcsolatos sajtós korabeli kultuszképző technikára is rámutatott. A haditettekről szóló elbeszéléseket valószínűleg már az előterjesztésre javaslatot tevő ezredeskapitányok kiszínezték, az ezek alapján dolgozó Kisfaludy, majd pedig az *Anhang* nyomán cikkeket író Ridler sajtó szempontjai szerint tovább alakította.

Ridlert különösen megragadta Rózsás halálának esete, olyannyira, hogy árváival kapcsolatban Beckersen keresztül Kisfaludytól igyekezett információt szerezni Veszprémből. Beckers azt írta Kisfaludynak, hogy bizonyosodjon meg róla, hogy Ridlernek az árvák „nagylelkű veszprémi nemesség” általi ellátásáról szóló „jámbor kívánsága” teljesült-e, továbbá, megjegyezte, hogy az „erről szóló beszámolót, valamint az inszurrekció történetéhez kapcsolódó bizonyítékokat, különösen Veszprém vármegye nemeslelkű ajándékait a hadirokkant inszurgensek részére, Ridler úrnak” át kívánja adni.¹⁰⁸⁹ A veszprémi jutalmazási listát áttekintve valóban találkozhatunk „Rosás János” ajkai inszurgens nevével, akinek özvegye és árvái részére jelentős összeget, 400 forintot utalt ki a megye.

¹⁰⁸⁶ KISFALUDY 1931, 323. A megye – június 23-án nyilvánvalóan propagandacéllal – egy, az elesettek feletti „fájdalmas-hazafias” érzéseit tolmácsoló „hazafias felhívás”-t („ein patriotischer Aufruf”) is kibocsátott inszurgenseihez, akiknek mozgósítása a békekötésig folyamatosan zajlott: MTAKK K 771 ff. 102v–103v. *A' Zemplen Vármegye' Levele Felkelőihez a' győri ütközet után.*

¹⁰⁸⁷ „Möge das Andenken diesen jungen Helden nie bey seinen Mitbürgern erlöschen; möge bey dem Anblick seines Denkmahls die edle Jugend begeistert, bey diesem Altar den Eid ablegen, für das Vaterland zu siegen oder rühmlich zu sterben.”

¹⁰⁸⁸ JÓKAI 1965, 562.

¹⁰⁸⁹ MTAKK Ms. 556/36 gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Bécs, 1811. december 17.

A *Tudományos Gyűjtemény* 1822-i évfolyamának V. kötetében, a „Külföldi Literatura” rovatban Edvi Illyés Pál, vasi Nagygeresd evangélikus prédikátora¹⁰⁹⁰ a forrás megjelölésével magyar nyelvű kivonatot jelentetett meg Ridlernek az *Archiv* 148–149. számában közölt cikkéből. Edvi Illyés közleménye a *Magyar Bajnokok az 1809-dik esztendőből, többnyire a' N. Veszprim Vármegyei Felkeltek közül* címet viselte és a veszprémi és a vasi inszurgens hősök haditetteit mutatta be kilenc pontba szedve (1. Fodor Dániel, 2. Csók Ferenc, 3. Bereczky Márton, 4. Baráth István, 5. Rikfalvi Sámuel, Huszty István és Pál István, 6. Földvály Gábor és három közlegénye, 7. Ugrinovics György, 8. Mlinárik Miklós, 9. Rózsás János).¹⁰⁹¹ Feltehető, hogy a fordító a közlemény megjelentetésével nem egyszerűen a nemesi felkelés – a kor magyar nyelvű tudományos irodalmában csak igen sporadikusan tárgyalt – hadtörténetéhez kívánt adalékot nyújtani, de az is szándékában állhatott, hogy hozzájáruljon az inszurgens hősök nyugat-dunántúli, lokális nézőpontú kultuszképzéséhez is. Sőt megkockáztathatjuk, hogy a fiatal lelkész személyes céljait is szolgálhatta a megyei körökben való ismertség és presztízs növelésével. Szinnyei szerint Edvi Illyés „híveinek izgatottsága” miatt 1823. szeptemberében elhagyta a nagygeresdi gyülekezetet és Kis János szuperintendens közvetítésével a Veszprém megyei Vanyolára költözött.¹⁰⁹²

4. HARTLEBEN HÁBORÚS TABLÓI

A háborús események és a haditettek iránti megnövekedett érdeklődést a korabeli ponyvanyomtatványok is igyekeztek kiszolgálni. A kor ambiciózus kiadója, a több inszurrekciós munka megjelentetését menedzselő Konrad Adolf Hartleben is ráérezett a korszak olvasói igényeire.¹⁰⁹³ Egy, egyenként kb. 80 oldalas füzetekből álló hét darabos sorozatot jelentett meg *Kriegsgemälde* (háborús tablók) címmel, amely a közelmúlt háborúival, különösen az 1809-essel kapcsolatban közölt különféle szórakoztató történeteket, közte jelentősebb egyéni haditettek elbeszéléseit is.¹⁰⁹⁴ Az első kötetben található előszó szerint összeállítója e sorozatot bevallottan sokféleségre törekedve „jó forrásokból” kompilálta.¹⁰⁹⁵ Bár Hartleben sorozata mögött nem állt a Hormayrhoz köthető folyóiratokra jellemző, részletei-

¹⁰⁹⁰ MÍÉM II, 1208–1214.

¹⁰⁹¹ TGy 1822, V, 108–115.

¹⁰⁹² MÍÉM II, 1209.

¹⁰⁹³ Hartleben neve és a kiadás helye (Pest) csak a hatodik és hetedik kötetben szerepel.

¹⁰⁹⁴ *Kriegsgemälde* I–VII.

¹⁰⁹⁵ *Kriegsgemälde* I.

ben kidolgozott ideológia, ám a kezdetben névtelenségbe burkolódzó kiadó a háborús hőstettek közösség számára jelentett értékéről és a patriotizmusról alkotott felfogását az első kötet elején nyilvánvalóvá tette.¹⁰⁹⁶

Hartleben számára – alcímében és szerkezetében is – mintaként igen nagy valószínűséggel a lipcsei Baumgartner könyvárús által kiadott *Sammlung von Anekdoten und Charakterzügen auch Relationen von Schlachten und Gefechten aus merkwürdigen Kriegen* című sorozat szolgált. Az első öt kötet a Baumgarten-féle sorozathoz hasonló elrendezést követett, időközben azonban maguk az olvasói igények is formálták a koncepciót. A kiadó a negyedik kötet végén a közönséghez intézett feljegyzésben jelezte, hogy mivel az első és második kötet rendkívül sikeresnek bizonyult, ezért amilyen gyorsan csak lehet, igyekszik a publikum elé bocsátani a harmadik és negyedik füzetet. Továbbá felvázolta a gyűjtemény új irányvonalát is: az újabb számokat a „haza mind nagyobb hasznára” a vegyes hadtörténeti érdekességek helyett a „vitéz országlakosok jellemvonásai és tettei emlékezetének” kívánta szentelni. Ennek érdekében számos felhívást és kérést bocsátott ki olyan magánszemélyekhez, akik autentikus beszámolókkal tudnak szolgálni és nyilvánosan is olvasóihoz fordult, hogy osszák meg információikat a kiadóval.¹⁰⁹⁷ Az ötödik füzet végén arról számolt be, hogy ennek megjelentetésével sorozata közelebb került azon célhoz, hogy az „osztrák harcosok” utolsó hadjárata során végrehajtott tetteinek szentelje, s hatodik kötete már teljesíteni fogja ezt a „szép célt”.¹⁰⁹⁸

A hőstettek leírását illetően a füzetekben egyaránt helyet kaptak a reguláris hadsereg, a Landwehr, illetve az inszurrekció kötelekében harcoló katonák is, így a sorozat a hősök és haditettek bemutatásánál a magyarországi németül olvasó közönség számára, még ha Hormayrnél reflektálatlanabb formában is, de tulajdonképpen érvényesítette a birodalmi patriotizmus programjának célkitűzését. Egyébiránt is különös figyelmet érdemel a Hormayr-féle *Archiv* és a *Kriegsgemälde* közötti intertextuális viszony. Hartleben sorozatának hetedik kötetében ugyanis szerepeltette Ridler *Die Thermopylen der karnischen Alpen* című írását, megjegyezve, hogy ezt – még néhány kisebb közleménnyel együtt – az *Archiv*-ből vette át.

Hartleben sorozatának igazi különlegességét az adta, hogy az egyes füzetek egy-egy, az adott kötetből kiemelt jelentősebb háborús szcena igényes, színezett rézmetszetét is tartalmazták. Ezek tartalmilag kapcsolódtak az adott füzet koncepciójához, az azokban szereplő egyik rövid történetet illusztrálták, illetve az ötödik füzet asperni csatához fűződő metszete

¹⁰⁹⁶ *Kriegsgemälde* I, [3]–[7].

¹⁰⁹⁷ *Kriegsgemälde* IV, 76–78.

¹⁰⁹⁸ *Kriegsgemälde* V, [80].

kivételesen egy, a negyedik füzetben szereplő anekdotához kapcsolódott.¹⁰⁹⁹ A metszetek, illetve a hozzájuk kapcsolódó rövid történetek sorrendben a következők voltak: 1. „Az asperni osztrák roham 1809. máj. 21-én”; 2. „Egy osztrák ulánus nemes cselekedete Lipcsében”; 3. „Az ebersbergi szoros védelme”; 4. „A Schwarzenberg-ulánusok visszafoglalnak egy elveszített ütegsáncot Gerasdorfnál”; 5. „Nem a sebeink miatt kesergünk, hanem azért, mert a bajtársaink még harcolnak és nem állhatunk mellettük” (az asperni ütközet során Ferenc császárnak mondják sebesült osztrák katonák); 6. „Olgyay inszurgens-századosnak és 50 felkelőjének bátor rajtaütése 400 francián, Takácsinál”, 7. „Hensel és Kupka századosok hősi halála” (Malborghettónál) (2–8. ábra).¹¹⁰⁰

Hartleben kiadványa a birodalom, illetve a Magyar Királyság szélesebb, németül olvasó közönségének íródott, bár mint láthattuk, sorozatának hatodik füzetét igen jelentős részben az inszurgenseknek szentelte. A reguláris katonaság magyar származású hőseinek, illetve a háborúban magukat kitüntető felkelőknek a tetteit magyar nyelven, kifejezetten a magyar közönség számára Horvát István tolmácsolta.¹¹⁰¹ Horvát Hartleben 5–7. füzetéből válogatott ki és fordította magyarra egyes haditettek leírását, s a kis kötet Eggenberger könyvtárusnál látott napvilágot. Nem csak a haditettek leírása származott a német sorozatból, de az Olgyay hőstettét megörökítő színes rézmetszet is, mely immár magyar metszett kép-aláírással mutatta be a háborús szcénát (9. ábra).¹¹⁰²

A kiadványsorozat Kisfaludy és Beckers levelezésében is szóba került. Beckers 1811. novemberében írta meg Kisfaludynak, hogy Hartleben Pesten hét füzetnyi broszúrát publikált, melyekben az inszurgensek bátor tetteiről is szó esik. Két hőstett leírását külön megemlítette: Kolozsváry Ferenc tettét Némánál, illetve Ghyllányi megvédelmezését Taba György és Sólyom János inszurgensek által. Precíz katonaként a gróf figyelme megakadt a Hartleben-féle kiadvány pontatlanságain, írásban jelezte kifogását a kiadó felé azzal kapcsolatban, hogy Kolozsváry nem a zalai, hanem a somogyi lovasezredhez tartozott. Tudomása szerint Ghyllányi kimentésében 10–12 felkelő vett részt, melyek közül két testvér el is esett, éppen ezért illendőnek tartotta volna a neveiket a leírásba illeszteni. Mivel azonban nem voltak a kezénél a vonatkozó iratok, melyek alapján megadhatta volna a pontos neveket, ezért azt kérte Kisfaludytól, hogy Hartleben részére egy „kimerítő felvilágosítást” küldjön

¹⁰⁹⁹ *Kriegsgemälde V*, 76.

¹¹⁰⁰ *Kriegsgemälde VII*.

¹¹⁰¹ Kézirata: OSZKK Fol. Hung. 610. *A Magyar Rendes Katonáságnak és Felkelő Nemes Seregnek néhány Vitéz és Ditső Tettei az 1809-diki Esztendei Háboruban* [1812].

¹¹⁰² HORVÁT 1812. A metszet ma már csak a munka egyetlen, a csornai premontreiek könyvtárából származó példányában található meg, jelzete: OSZK 287.555. Ezt a kiadó minden bizonnyal Hartlebentől szerezte meg.

meg az ügygel kapcsolatban, melyeket aztán felhasználhat a kiadványában.¹¹⁰³ Következő levelében már arról tájékoztatta Kisfaludyt, hogy Ghyllányi megmentésének történetét haladéktalanul elküldte Pestre, egyúttal Ridler professzornak is átaladta.¹¹⁰⁴

5. AZ INSZURREKCIÓ ORSZÁGOS-NEMZETI PROPAGANDÁJA A DEMOBILIZÁCIÓ IDŐSZAKÁBAN

Bár az 1809-es háború a schönbrunni békével, október 14-én hivatalosan is lezárult, az inszurgensek továbbra is fegyverben maradtak. November 1-től kincstári ellátmányt kaptak, majd ugyanezen hónap 7-e és 16-a között Székesfehérvár körül összpontosították a csapatok egy részét, megkezdve az inszurrekciót lezáró díszszemle előkészítését. A szemle november 17-től 19-ig tartott. A nádor a tiszáninneri és tiszántúli lovasezredek manővereinek apropóján a császár megelégedését tolmácsoló tábori parancsolatot bocsátott ki.¹¹⁰⁵ Ezt az iratot a nádor megküldte „a’ Hadi Testekhez”,¹¹⁰⁶ egy másik szöveggel együtt mely tájékoztatta az inszurgens seregeket, hogy bár az uralkodónak idő előtt távoznia kellett a szemléről, ám biztosította a főherceget „az egész Seregnek foganatos kitanítására fordítatott fáradságokról, és minden e[l]szervenvedésekben mutatott békességes türesekéről, és Önnön magok felajánlásokról”.¹¹⁰⁷ A felkelők csak decemberben és januárban tértek vissza vármegyéikbe.¹¹⁰⁸

Az uralkodó neve alatt Pozsonyban, 1809. november 24-i, illetve a nádor nevében Budán, december 18-i keltezéssel a magyar nemesi felkeléshez kibocsátott nyomtatott proklamációk, melyek szerzőként-fordítóként jelentős részben Kisfaludy munkáját dicsérik, sokezer példányban jelentek meg magyarul és németül, hogy minden inszurgens el tudjanak látni velük. Mint szó esett róla, Kisfaludy fordította magyarra azt a nádor nevében kibocsátott, az előbbieknél terjedelmesebb búcsúzó levelet is, amelyet december 18-i keltezéssel, kézíratos formában juttattak el a vármegyékhez.¹¹⁰⁹ A szöveget az 1810 januárjában tartott közgyűléseken olvasták fel. A levél nagy hatást gyakorolt a megyei közgyűléseken megjelent nemességre. A veszprémi rendek például az „ékes szivre ható Köszönetet [...] a’ Felkelő Vitézeknek igaz Hazafiui szeretettel buzgó készségeket bizonyító Tudósítást”,¹¹¹⁰ úgy ke-

¹¹⁰³ MTAKK Ms. 556/35 gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Pozsony, 1811. nov. 7.

¹¹⁰⁴ MTAKK Ms. 556/38 gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Bécs, 1811. dec. 17.

¹¹⁰⁵ Ezt néhány nappal később Kultsár lapja is közölte: HKT, 1809, II, nov. 22., 42. sz., 317.

¹¹⁰⁶ HKT, 1809, II, dec. 6., 46. sz., 349.

¹¹⁰⁷ A Veszprém megyei 9. sz. zászlóalj az uralkodó egy kabinet-i iratban külön megdicsérte, melyet ifj. gr. Zichy Ferenc ezredskapitány másolatban megküldött a megyének is: MNL VeML IV.1.b. 1809. nov. 19. 1036. sz.

¹¹⁰⁸ VERESS 1987, 279–280.

¹¹⁰⁹ NAGY 2018, 517–518.

¹¹¹⁰ MNL VeML IV.1.b. 1810. jan. 12. 5. sz. (Buda, 1809. dec. 18.)

zelték mint „édes Hazánk szeretett nyelvén [...] jött kegyes levelét hajlandóságának érzésének, atyai gondoskodásának örök emlékezetét”.¹¹¹¹ A levél másutt, mint például a tudósítások beszámoltak róla, Arad, Győr¹¹¹² és Pest vármegyék közgyűlésén is „Köz örömmel fogadtatott”. Veszprémben arról is határoztak, hogy a szöveget az inszurgensek fáradozásait a megye nevében megköszönő deputáció a seregek előtt ismét olvassa fel, ugyanitt és más vármegyékben pedig nyomtatásban „az egész Megyében közönségessé tétetni” rendelték. Így tettek Pest vármegyében is,¹¹¹³ miután a közgyűlésen felolvasták és „örök emlékezetnek okáért a jelenvaló Jegyző Könyvben szórúl szóra” bemásolták.¹¹¹⁴ Az Arad megyei Perecsényi Nagy László, aki maga is részt vett a közgyűlésen, valódi szerző kilétét is tudni vélte: „Kisfaludy Sándor írta azon szép magyarságú levelet; ez egy remek munka!”.¹¹¹⁵ A *Hazai és Külföldi Tudósítások* végül 1810. január 20-án közölte magát a szöveget is.¹¹¹⁶

A kéziratos magyar levélben a nádor hangsúlyozta, hogy a mozgósítás kezdeti nehézségei ellenére a felkelés időközben gyakorlott és kiemelkedő katonai morállal és testületi szellemmel rendelkező sereggé vált. A felkelők ugyan az „időknek mostohasága” miatt már nem teljesíthették fő feladatukat, hogy „az ellenséget vérek’ kiontásával is kiverjék a’ Hazából, és ennek minden részeit megoltalmazhassák”, ám teljesítették „törvényes kötelességüket”. A szöveg – az uralkodó és a nádor rövid nyomtatott búcsúzó beszédeivel ellentétben – nem csupán általánosságban beszélt a nemesség (nemesi nemzet) és az inszurrekció tetteiről. Kitért a győri ütközet hősi halottjaira és sebesültjeire, a felkelők által tanúsított vitézségre is és példaként állította a Keglevics- és a Meskó-dandárok szereplését. Felszólította a megyéket, hogy a hazatérő inszurgenseket „testvéri hajlandósággal, és azon háladással” fogadják, „mellyet érdemlenek azok, kik a’ Hazáért Véreket onták, vagy ontani készek valának”.¹¹¹⁷

A közgyűlési reakciójából kiderül, hogy különösen a Kisfaludy által írt vagy fordított búcsúzó és köszönő beszédek rendkívül hatékony eszköznek bizonyultak a megyék jóindulatának megnyerésére. Hatásmechanizmusuk fontos tényezője volt, hogy – legalábbis a többségében etnikailag és nyelvi értelemben magyar nemességgel rendelkező vármegyékben – az 1808:2. 20. § értelmében a felkelés számára is vezényleti és szolgálati nyelvként elrendelt, a közéletben és közigazgatásban 1805 óta egyre szélesebb körben használt magyar nyelven íródtak. Mint szó esett róla, a szöveget nem valószínű, hogy Kisfaludy írta, de Perecsényi

¹¹¹¹ MNL VeML IV.1.b. 1810. jan. 12. 5. sz. Feljegyzés, Pápa, 1810. jan. 12.

¹¹¹² HKT, 1810, I, jan. 31., 9. sz., 69; HKT, 1810, I, febr. 3., 10. sz., 78.

¹¹¹³ HKT, 1810, I, jan. 10., 3. sz., 21.

¹¹¹⁴ MNL PML IV.3.a. 39. köt. 1810. jan. 8. 4. sz. 23–32.

¹¹¹⁵ MÁRKI 1889, 581.

¹¹¹⁶ HKT, 1810, I, jan. 20., 6. sz., 45–49.

¹¹¹⁷ NAGY 2018, 522–527.

Nagy viszont helyesen feltételezte, hogy a nádori szárnysegédnek köze volt a szöveg nyelvéhez. Úgy tűnik azonban, hogy mivel a nádor melletti pozíciója a korabeli literátus nyilvánosság számára köztudott volt, s ennek révén maga is érintkezésben állt az ország minden részéből összeseregülő inszurgensekkel, így adta magát, hogy a magyar szövegek szerzőségét neki tulajdonítsák. A rövidebb proklamációk esetén a megbízatás tényével természetesen a tájékozottabb kortársak is tisztában voltak, de ez hazafias tartalmuk, kibocsátójuk (nádor) legitimitása, illetve – amennyiben tudomást szereztek róla – szerzőjük személye miatt üzenetüket hitelesítette és inkább pozitív visszhangokat keltett. Ahogy a Perecsényi Nagy által tolmácsolt aradi reakciók is mutatják, a kortárs befogadók szemében a röplapokon keresztül nemcsak maga a felsőbbtség, de egyúttal a kor egyik népszerű írója is képviseltette magát. Az újsághírek és egyes megyei jegyzőkönyvek ismeretében úgy tűnik, hogy az összes felkelést búcsúztató hivatalos szöveg közül ez aratta a legnagyobb tetszést.

A januári megyegyűléseken került sor a kerületi vezérek (dunáninneni – br. Davidovich Pál, dunántúli – br. Mecséry Dániel, tiszáninneni – gr. Hadik András, tiszántúli br. Duka Péter) magyar nyelvű búcsúzó szövegeinek a felolvasására is. Veszprém megyében Mecséry „ékes és érzékeny kifejezésekkel telyes” levelét ismertették az egybegyűltekkel, amely „által mind a’ Felkelő Vitézeknek példás, és a’ Magyar Nemesi származáshoz illő maga viselkedésében való megelégedését” köszönte meg.¹¹¹⁸

Mint szó esett róla, a Kisfaludy által Sággy felé tolmácsolt – feltehetően – magasabb kormányzati szándékok szerint az uralkodó nevében 1809. nov. 24-én kibocsátott hadseregparancsot, illetve a nádor nevében írt búcsúzó beszédet olyan magas példányszámban sokszorosították, hogy minden egyes felkelő ellátható legyen vele. Ezek hatástörténete kapcsán érdemes röviden kitérni a felkelők alfabetizációjának feltételezhető szintjére, mint a hivatalos (illetve egyéb) írott propagandaszövegek befogadásának problémájára.

A felkelő seregek legénységének derékhadát adó, jelentős részben kismemesi tömegek (kurialisták és armalisták)¹¹¹⁹ alfabetizációja, írástudása és könyvkultúrája a korszakban élesen eltért attól, ami a *bene possessionatit* és a nemesi származású értelmiséget jellemezte.¹¹²⁰ Ebből a szempontból kivételes forrásnak számít az 1797-es Veszprém megyei

¹¹¹⁸ MNL VeML IV.1.b. 1810. jan. 12. 5. sz. Mecséry levele Veszprém vármegyéhez, Veszprém, 1809. dec. 26.

¹¹¹⁹ Az 1809-es felkelés során az 1808-as törvény szigorú rendelkezései miatt (nemesi családonként kivett personalis felkelési kötelezettség, helyettesállítás lehetőségének minimalizálása stb.), ahol erre demográfiaileg lehetőség volt, ott alapvetően a közjogilag értett nemesség, illetve az annak határán élő rétegek (a „szabadosok” társaság csoportja, agilisok, honoratiorok stb.) keltek fel személyesen.

¹¹²⁰ TÓTH 1996, 117.

nemesi felkelők összeírása, amely egyebek mellett az érintettek írni-olvasni tudásáról is számot adott. Az 1797-ben összeírt inszurgensek összességében meglehetősen magas alfabetizációs szinten álltak, közel a felük írni és olvasni is tudott, 17 százalékuk csak olvasott, ugyanakkor csupán egyharmaduk számított teljesen analfabétának. A felkeltek közel felét három nemesi község (Szentgál, Vámos, Szentkirályszabadja) férfilakossága adta, melyekben az írni-olvasni, illetve csak olvasni tudók aránya meghaladta a megyei átlagot.¹¹²¹ Ha az írás-olvasás bizonyos szintje nem is, ám a könyvek iránti igény e rétegben még a 18. század végén is minimális volt (ezek is jobbra vallási tárgyú, illetve tankönyvek voltak),¹¹²² ugyanakkor e réteg műveltsége sem ítélt meg a fennmaradt töredékes források alapján egyoldalúan, nagy könyvtára ugyan nem, de igényes olvasmányai a kismaneseknek is lehettek.¹¹²³

A háborús mozgósítás részeként az inszurrekció kapcsán is igen jelentős mennyiségű országos vagy megyei érdekű hivatalos, félhivatalos, illetve nem-hivatalos nyomtatott szöveg jelent meg. A kismanesség alfabetizációjára vonatkozó töredékes vasi és veszprémi adatok statisztikailag semmiképpen sem számítanak reprezentatívnak, ám megkockáztathatjuk a feltételezést, hogy a 19. század első tizedében a rövidebb és egyszerűbb buzdító iratokat, beszédeket (köztük a nyomtatásban is megjelent prédikációkat), dalokat és verseket a fegyverre kelt kismanességből is egyre többen képesek lehettek elolvasni.

Gömöry Gusztáv (1822–1917) hadtörténész, egykori nemesi testőr, majd katona, később a bécsi Kriegsarchiv levéltárosa, aki az egyik első szakszerű történeti feldolgozást írta az utolsó inszurrekció történetéről, saját tapasztalataira hivatkozva jegyezte meg, hogy a 19. század harmincas éveiben Baranya, Gömör és Somogy számos parasztházában találkozott I. Ferenc hadseregarancsának üveg alatt őrzött példányaival.¹¹²⁴ Gömöry, mint egykori szemtanú – kétségkívül hitelesnek tűnő – visszaemlékezésén túl a nyomtatványok hosszabb távú recepciójának a felméréséhez nem állnak rendelkezésre megfelelő források. R. Kiss István is úgy fogalmazott – talán szintén saját tapasztalataira alapozva –, hogy a nádori és uralkodói „gyönyörű szövegeket, – melyeket Kisfaludy fogalmazott – ma is több család kegyelettel őrizi.¹¹²⁵ Ugyanakkor ez az apró megfigyelés is sokat elárul arról, hogy mi módon szivárgott le a birodalom egészére kiterjedő „népi-nemzeti háború” mozgósító ideológiájának részeként az 1809-es nemesi felkelés hivatalos propagandájának üzenete a nemesi társadalom legelső szegmensébe és annak határain túl, az alkotmány sáncain kívül élő rétegekbe is.

¹¹²¹ HUDI 2009, 74–83.

¹¹²² TÓTH 1996, 197–199.

¹¹²³ HUDI 2009, 149–157.

¹¹²⁴ GÖMÖRY 1889, 500, 1. lj.

¹¹²⁵ R. KISS 1909b, 290.

Az I. Ferenc király (és a nádor) közjogi státusához és személyes karizmájához fűződő lojalitás, valamint a felkelőkhöz intézett magyar nyelvű proklamációk szövege – annak ellenére, hogy különösen az uralkodó nevében íródott szöveg barokkos körmondatai feltehetően sokak számára nem egykönnyen voltak érthetőek – szélesebb alapot teremthetett a felkelés, illetve a háború eredményeivel és értelmével való azonosulásnak. Talán akkor sem tévedhetünk nagyot, ha – kapcsolódva az előbbi felvetéshez – azt feltételezzük, hogy a Gömör által említett parasztházak lakói, egykori inszurgensek és utódaik, részben nemesek, részben bizonyára nem-nemesek – alfabetizációjuk szintjétől függetlenül – az uralkodó (és a nádor) nevét magukon hordozó hivatalos nyomtatványokat nem elsősorban tartalmuk miatt tartották nagy becsben, hanem a segítségükkel előhívott emlékek miatt magát az uralkodó kézjegyét magán viselő írást, mint kultikus tárgyat tisztelték és állították ki otthonaikban.¹¹²⁶

A fehérvári szemle kapcsán megfogalmazott dicséretes, az uralkodó, a nádor nevében megjelentetett nyomtatványok és a megyéknek szétküldött kéziratok levelek, illetve a kerületi vezérek által vagy nevében írt búcsúzó beszédek olyan propagandaszövegek voltak, melyek a felsőbbség elismerését közvetítették az inszurrekció tisztjei és a legénységi állomány tömegei számára és összességében a nemesi nemzet és az inszurrekció 1809-es szerepéről pozitív kicsengésű mesternarratívát alakítottak ki. Ezt kölcsönösen erősítették a jelentős haditettekről hivatalos vagy informális csatornákon keresztül terjedő hírek, a kitüntetések adományozása és ennek sajtórepresentációi is. A hivatalos diskurzus üzenete értelmében a nemesi nemzet közös és sikeres erőfeszítéseként felfogott inszurrekció a megyék saját társadalmi gyakorlatai, intézkedései és a helyi hatókörű propaganda nyomán, lokális kultuszok kialakításával a vármegyei nemesi társadalmak partikuláris kollektív identitásának formálásában is jelentős szerepet kapott.

6. A MEGYEI PROPAGANDA ESZKÖZEI

A megyei felkelő alakulatoknak a körülményekhez képesti viszonylag gyors kiállítása és felszerelése megmutatta a megyei adminisztrációk működésének „viszonylag jó határfokát, máskor és más célra is felhasználható operatív, expeditív voltát is: képességét egy nemesi-nemzeti hadsereg önerőből való gyors kiállítására”.¹¹²⁷ Az inszurrekció tehát nem elhanyagolható politikai tőkét kovácsolt a vármegyéket uraló *bene possessionatinak*, s különösen azoknak a törvényhatóságoknak, ahol a csapatok kiállítása és felkészítése olyan gyorsan ment végbe, hogy azok a napóleoni csapatok ellen harcavethetőek voltak (mint Esztergom,

¹¹²⁶ Ehhez az íráshoz való sajátos viszonyhoz a nemesi armálisok példáján lásd: TÓTH 1996, 163–168.

¹¹²⁷ VÖRÖS 1987, 448.

Nyitra, Veszprém. Vas vagy Pest esetében). Még inkább így volt ez abban az esetben, amikor egyes megyei alakulatok és parancsnokaik rátermettségről tettek tanúbizonyságot a harcokban, illetve felkelőik kisebb-nagyobb haditetteket is végrehajtottak. A felkelés demobilizációjának részeként, a háború végével működésbe lendülő ünnepélyes keretek között lezajlott leszerelési, jutalmazási és kommemorációs mechanizmusok eltérő mértékben ugyan, de minden vármegyét és megyei katonai kontingenst érintettek. Az inszurrekció kultuszképző megyei propagandája a nádori központtal szoros kapcsolatban bontakozott ki. A megyék amellett, hogy a számukra szétküldött, inszurrekciót méltató üdvözlő írásokat, körleveleket felolvasták és nyilvánossá tették katonáik és a szélesebb nyilvánosság számára, a demobilizáció ünnepélyes szertartásrendjének részeként a maguk módján is igyekeztek megemlékezni a helyi közösség háborús áldozatvállalásáról, s ha voltak, a felkelés hőseiről, hősi halottairól is. Ahogy a felkelés egészében a megyei törvényhatóságokra háruló nehézkes mozgósítása, úgy a leszerelés adminisztrációja is hosszabb időt vett igénybe.¹¹²⁸

Az 1810 januárjának elején mindenhol nagy létszámmal megtartott közgyűléseken került sor a seregek eloszlását illető részletek meghatározására, illetve a béke pontjainak ismertetésére. Akadt ahol erre már jóval korábban sor került: Moson vármegyében már az 1809. december 21-i közgyűlésen felolvasták a rendeletet.¹¹²⁹ Veszprém megyében csak 1810. január 12-én, a háborút követően Pápán tartott első rendes közgyűlésén olvasták fel a helytartótanács 1809. október 29-én kelt rendeletét, amely a béke cikkelyeinek közhírré tételéről rendelkezett, egyszersmind arról, hogy „az ohajtott Békességnek helyre állásáért minden helyeken szokott énekes Mise által hálaadó ajtatosság tartatni rendeltetik”. Ennek nyomán gróf Zichy Ferenc főispán indítványozta a schönbrunni béke kihirdetését, továbbá „a’ Megyebeli Felkelő Nemes Seregnek Kegyelmissen megrendelt eloszlására szolgáló Intézeteknek meghatározását”.

A megye hálóját tolmácsolva táblabírákká nevezték ki „a’ Hazának, és a’ Vármegyének ditséretes szolgálatot tévő Fő Tiszt Urakat”, köztük báró Mecséryt, báró Meskót (a háború folyamán a veszprémi lovasezred a Meskó-dandár alárendeltségébe került és így parádézott a fehérvári szemlén), Márkus József veszprémi gyalogos ezredskapitányt, Kisfaludy Sándor és Nagy Ignác strázsamestereket (közülük utóbbit Fejér megyétől kérték át).¹¹³⁰

¹¹²⁸ A demobilizáció menetéhez döntően Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvét és iratait használtam, ugyanakkor e folyamat más megyékben is hasonlóan ment végbe. A vármegyék inszurrekcióival és háborúval kapcsolatos feladatairól szintén Veszprém kapcsán lásd: HUDI 2006.

¹¹²⁹ Mosonhoz: BENDA-ÉRSZEGI 1972, 378.

¹¹³⁰ MNL VeML IV.1.a. 1810. jan. 12. 1, 2. sz. 2–3.

Kihirdették az I. Ferencnek a vármegye háborús erőfeszítéseit méltató november 24-i parancsolatát, valamint a nádornak, a felkelés főkapitányának december 18-án kelt latin levelét, amely a feloszlás és az elkövetkező két évre előírt fegyvergyakorlás módjáról rendelkezett.¹¹³¹ Ekkor foglalkoztak a nádor által küldött és a kerületi vezérek nevében írt búcsúzó levelekkel is, melyeket örömmel tettek közhírré a vármegyék. A veszprémiek azt is elhárították, hogy a nádornak az inszurrekció alatt „megmutatott buzgó Atyáskodásáért” köszönőlevelet küldenek.¹¹³² Rába Boldizsár másodalispán „fontos, és ékes Beszédet” intézett a rendekhez, melyben méltatta a nádort, Mecseyt, ifj. gróf Zichy Ferenc és Márkus József ezredskapitányok, valamint a megyei tisztikar érdemeit, továbbá „az egész Nemes Seregnek megbizonyított igaz Hazafiúi Szeretetét a’ Hazáért, és Constitutioért” hozott áldozatait, és „az Ellenség előtt megmutatott bajnoki Vitézségét”.¹¹³³

Az 1809. június 12-én vívott pápai ütközeten és a megye területén folyó kisebb csatározásokon keresztül a veszprémiek számára a háború valóban a honvédő harc jellegét öltötte. Már június 11-én nyilvánvalóvá vált, hogy a francia erők be akarják keríteni a városban összetorlódott osztrák-magyar csapatokat, a nádor főhadiszállása is az Esterházy-kastélyban volt. Az uralkodó 12-én, Téten rendelte a nemesi felkelést a törvényekkel ellentétesen a Belső-Ausztriai Hadsereg, azaz János főherceg főparancsnoksága alá,¹¹³⁴ aminek eredményeképp a hadosztályokba vegyesen osztottak be reguláris és inszurgens csapatokat. A győri csata után azonban visszaállt a vezérlés korábbi állapota. A várost időben sikerült kiüríteni, a nemesi csapatok azonban utóvédharcokat vívtak a franciákkal.¹¹³⁵

Az ötödik koalíciós háborúig az inszurgensek harcbavetése híján, jobbra ismeretlen volt a haditetteket végrehajtó túlélők állami vagy megyei jutalmazása, illetve az elesettek és meggyomorodottak családtagjaikról való szervezett szociális gondoskodás. 1809-ben Veszprém vármegye inszurgensei például az elsők között kerültek szembe a franciákkal, ahol kisebb-nagyobb ütközetekben több haditettet is végrehajtottak.¹¹³⁶ A megye veszteségei – a háború során a harcokban résztvevő felkelő csapatok összes veszteségéhez mérten – kiemelkedőek voltak: számos felkelő meghalt, megsebesült vagy meggyomorodott.¹¹³⁷ Ez a szám

¹¹³¹ MNL VeML IV.1.a. 1810. jan. 12. 3, 4. sz. 3.

¹¹³² MNL VeML IV. 1.a. 1810. jan. 12. 8. sz. 5–6.

¹¹³³ MNL VeML IV. 1.a. 1810. jan. 12. 5, 6. sz. 4.

¹¹³⁴ A problémához lásd: NAGY-L. 2006.

¹¹³⁵ Az inszurrekció és a vármegye története szempontjából jelentős ütközethez – melynek alkalmából 2004-ben külön tudományos tanácskozást is rendeztek – lásd: VERESS 1984, 374–379; NAGY 2003. Továbbá: NAGY 2006; STEIN 2006; WÖBER 2006.

¹¹³⁶ Részletesen lásd: VERESS 1984.

¹¹³⁷ Veress D. Csaba számításai alapján a győri ütközetben részt vett felkelő csapatok közül a halottakat és sebesülteket illetően a veszprémi inszurgensek – egy lovasezred és a 9. sz. gyalogoszázalóalj – veszteségei voltak a legsúlyosabbak. VERESS 1987, 155–156. E munka megközelítésének – és a napóleoni háborúk hazai

időközben a katonai ispotályokban elhunytakkal növekedett.¹¹³⁸ A szociális gondoskodás és a jutalmazás, illetve kultuszképzés kettős igénye rendkívüli intézkedéseket hívott életre. Az 1810-es év első rendes közgyűlésén a felkelő ezredeskapitányok beadták tiszti jelentéseket, „mellyek a’ Megyebeli Felkelő Nemes Seregnek az Ellenség előtt tett dicséretes szolgálatait és minden egyes személyeknek magok megkülömböztetésével bizonyított jeles tetteit magokban foglalják”. Miután összegyűjtötték a kitüntetésre érdemesek neveit, úgy döntöttek, hogy a jutalmak és segedelmek eszközzése végett az uralkodóhoz folyamodnak.¹¹³⁹

A parancsnokok által a megyei felkelő ezredek tevékenységéről összeállított naplók, melyek többnyire jelentések is voltak, bemutatásra kerültek a megyei közgyűlés nyilvánossága előtt, egyúttal megküldték őket a nádornak is. Kis túlzással sajátos „ezredtörténeteként” is tekinthetünk rájuk. Gosztonyi János ezredeskapitány például 1810. január 7-én nyújtotta be Pest vármegyéhez jelentését, melyet január 8-án tárgyalt a közgyűlés. Egyúttal a napló kinyomtatását és szétosztását is elrendelték (a nádor levelével együtt), s a feljegyzések tanúsága szerint tekintélyes számú prenumeráns is összegyűlt a munkára, ám az ismeretlen okok miatt végül mégsem jelent meg. A veszprémi vagy a pesti jelentéseket, naplókat tehát elsősorban a megyei nyilvánosság igényeinek megfelelően állították össze az illetékesek, egyúttal azonban – hisz ugyanezek a szövegek küldettek fel a nádorhoz – figyelembe kellett venniük magasabb szempontokat is. Erre való tekintettel az R. Kiss István által szerkesztett kötetéről írott recenziójában már Viszota Gyula is felhívta a figyelmet a naplókkal szembeni forráskritika szükségességére, hangsúlyozva, hogy azok „aprólékos részletekre s általában kedvező eseményekre terjeszkednek ki”, „észrevehető bennük a jelentéstevők túlságos szeretete saját csapatuk iránt; ők ugyanis nagyobbára a csapat dicséretes eseményeit adják elő, s ezeket részletesen, a kevésbé dicsőségeseket alig vagy éppen nem érintik”.¹¹⁴⁰

Ugyanakkor, amennyiben a megyei inszurgens hőskultusz konstrukciójának folyamata és ebben betöltött funkciójuk felől nézünk e szövegekre, úgy értéküket éppen a közönység igényeihez szabott sajátos szubjektivitásuk adja, melyben a megyei nemesi közösség kollektív identitása és a felkeléshez kapcsolódó patrióta és nemesi-nemzeti ideológia és az inszurgens *esprit de corps* sajátos értékei és szempontjai tükröződnek. Ezt a parancsnoki

történeti irodalmának – forráskezelésének, szemléletének komoly korlátaira a hadtörténet oldaláról Nagy-L. István hívta fel a figyelmet: NAGY 2003, 135, 152. lj.

¹¹³⁸ Veszprém megye 1810 első felében folyamatosan kérte be az adatokat a még a tábori kórházakban fekvő vagy ott elhunyt inszurgenseivel kapcsolatban.

¹¹³⁹ MNL VeML IV. 1.a. 1810. jan. 13. 18. sz. 8–9.

¹¹⁴⁰ Az R. Kiss és Viszota között a recenzió kiváltotta pengeváltáshoz és az idézetekhez lásd: VISZOTA 1911b, 1912; R. KISS 1912.

szemléletet és értelmezési mintázatot jól szemlélteti Gosztonyinak a naplóhoz fűzött kísérőlevele, melyet az 1810. évi első közgyűlésen nyilvánosan felolvasták: „Viszsa hoztam tehát Nagyságtoknak a Nemes Megyebéli Ezeredet; de nem úgy, mint tudatlan fegyveres Sokaságot; hanem úgy, mint megállapodott Hadi-Testet, mint próbált Hadi-népet, a ki nem csak hordozza, hanem forgatni is tudja a fegyvert; a ki már többször érezte az Ellenséggel fegyverének életét, és vérét ontotta a Hazájáért; a ki Nagyságtokat igaz bajnoki bátorsággal repraesentálta a Tsata-piatzán, és a legveszedelmesebb Környülállások között is fentartotta a maga Megyéjének becsületét”.¹¹⁴¹

Az inszurgens hősök emlékének megőrzését és áthagyományozását a helyi kollektív emlékezetben elsődlegesen a megye archívuma (és a protokollum) mint „emlékezhely” biztosította. A háború során magukat kitüntető felkelők neveit tartalmazó jelentéseket kihirdették, majd „örök emlékezet kedvéért a’ Nemes Vármegye Leveles Tárába fenntartatni rendeltettek”.¹¹⁴² Győr megyében, ahol „kilentzen vitézül végezték életüket az ellenség előtt”, úgy döntött a közgyűlés, hogy „[a]’ meg holtaknak nevei a’ Ns. Vármegye Jegyző Könyvébe felirattassanak, ha Özvegyeik, Árváik vannak, különös Atyai Szeretettel gondgyokat viselleye a’ Ns. Vármegye.”¹¹⁴³

A megye kezében bevett eszköznek számított a felkelő tisztek érdemeinek honorálására – ahogyan az a megyében nem honos főtiszték esetében is történt – a táblabírói címek adományozása. A *bene possessionatus* nemességből toborzódó, fiatal felkelő tisztek szolgálatuk során megszerzett presztízst több megyében is sikeresen váltották politikai-igazgatási pozíciókra. Például a veszprémi Kotsi Horváth Sámuel és Hunkár Antal¹¹⁴⁴ vagy a zalai Deák Antal¹¹⁴⁵ karrierútjának alakulásában jelentős szerepet játszottak 1809-es katonáskodásuk bő félévre rúgó hónapjai és a felkelésben szerzett érdemeik. A tisztikarok felkelésben résztvevő tagjai megerősíthették addig élvezett presztízst.¹¹⁴⁶ Veszprémben a május 7-

¹¹⁴¹ MNL PML IV. 3.c. 11. kf. 1810. jan. 8. 4. sz. Gosztonyi János ezredskapitány kísérőlevele, Pest, 1810. jan. 7. Lásd a napló szövegét ugyanott.

¹¹⁴² MNL VeML IV. 1.a. 1810. jan. 12. 8. sz., 5–6.

¹¹⁴³ HKT, 1810, I, febr. 3., 10. sz., 78.

¹¹⁴⁴ Hunkárt már 1805-ben a felkeléshez kérte magát – ez azonban a pozsonyi béke miatt – hamar eloszlott, Veszprémben csak az előkészítésére történtek lépések. 1806-ban tette le ügyvédi vizsgáját, majd a civil életből 1809-cel, ismételten kérvényezve, hogy a veszprémi lovasságnál szolgálhasson, újra tisztii inszurgens uniformist öltött. A háború és a felkelés leszerelését követően Hunkár visszatért polgári foglalkozásához és a vármegyei közéletbe. HUNKÁR 2004, 123–124.

¹¹⁴⁵ Hasonló utat vázolt fel Molnár András a fiatal joghallgató, Deák Antal pályája kapcsán, akit 19 évesen Zalában lovassági főhadnaggyá választottak, a Győr körüli harcokban megsebesült, majd kapitánnyá léptették elő. Deák számára a nemesi felkelésben való részvétel egész további életében meghatározó élmény maradt, nemcsak személyes tartást és büszkeséget adva neki, de „társadalmi rangot, elismerést és tekintélyt [...] mind a magánélet, mind pedig a közélet területén”. MOLNÁR 2002, 52.

¹¹⁴⁶ HUDI 2006, 206–207.

én megtartott építőszéken¹¹⁴⁷ – ahogyan arról a *Hazai és Külföldi Tudósítások* hírt adott – „a’ Nemes Vármegye ezen kinevezésekben különös tekintetbe vette légyen a’ Felkelő Nemes Seregnek Tisztjeit, kiket ezen föllül azzal akart a’ Fő Ispány Ur Ő Excellentiája megtisztelni, hogy minden Gyalog és Lovas Kapitány Urakat Tábla Bíráknak neveztetett”.¹¹⁴⁸

Bár maga a folyamat országos szinten, prozopográfiai-archontológiai oldalról egyelőre feltáratlan, az tény, hogy több vármegyében is egykori inszurgensek kerültek fontos megyei tisztekre, ami részleges elitcserékkel, egy új politikusi generáció feltűnésével is járhatott.¹¹⁴⁹ Zalában Séllyei Elek főszolgabíró például a helyi politikai viszonyok átrendeződését tapasztalta a háborút követően: „Hazajövén, 1810. e[sztendőben] restauratio tartatott, de részint fiatalok voltak, részint tapasztalatlanok a főbb hivatalokra valók, azokat el nem fogadták, és Sümeghy [József – N. Á.] megmaradott alispány, mindazonáltal számos fiatal insurgens tisztek hivatalokba léptek. Szaporodott ekkor Zalában a tanultak száma, kifejlődtek sok [s]zép talentumok, és az öregjebb diktátorok lass[an] [ki]haltak.”¹¹⁵⁰ Kisfaludy a Kossuthnak írt 1844-es levelében úgy fogalmazott, hogy a felkelés „azon testületi szellemnél fogva, mely itt megszállotta, otthon győzelmesen restaurált, ’s több megyének, ’s különösen Zalának is regeneratiója ez által történt”.¹¹⁵¹ *Regeköltőnek hattýudala* című időskori munkájában, mely egyszerre volt sajátos emlékirat és az elmúlt másfél évszázad történetének korrajza, már a költészet nyelvén, a nemesi-nemzeti történelem léptékében értékelte a felkelés katonailag kevésbé jelentős, politikailag viszont annál fontosabb szerepét: „Az utólszor fegyverre keltt / Nemesség’ jobb érzete, / ’S közjó, közügy iránt beszítt / Jobb fogalma’ ’s nézete / Elhárítá a’ nagy veszélyt; / Kihányta ez székükből / A’ hatalom-bitorlókat; – / ’S kiszabadult a’ nyűgből.”¹¹⁵²

A vármegyék törekedtek arra, hogy inszurgens hőseik tetteit a megtiszteltetésen kívül anyagilag is méltányolják. Veszprém megye Csobrántzy Ferenc hajmáskéri plébánosnak, a felkelő sereg tábori káplánjának, „ki magát jeles tetteivel megkülömböztette vala” egyházi beneficium megszerzéséhez nyújtott segítséget. A kétes nemes Völgyi János főhadnagy és Csók Ferenc közvitéz esetében, „kik mint nemtelenek személyeknek önként való falajánlásával magoknak nem megvető érdemeket szerzettek, Nemesi Tzimeres Levélnek”, a nemes

¹¹⁴⁷ MNL VeML IV. 1.a. 1810. máj. 7. 3. sz. 168.

¹¹⁴⁸ HKT, 1810, I, máj. 16., 39. sz., 312–313.

¹¹⁴⁹ Vö. VÖRÖS 1987, 448.

¹¹⁵⁰ MOLNÁR 2001, 37.

¹¹⁵¹ Kisfaludy Sándor Kossuth Lajosnak, Sümeg, 1844. máj. 20. = KSMM VIII, 650.

¹¹⁵² RH, XV, 35. vsz., 376.

Fodor Dániel káplár és Beretzky Márton hadnagy ügyében „valamelly Jószágnak megnyerése végett” igyekezett a megye az uralkodónál közbenjárni.¹¹⁵³ Ahogy a fenti példák is mutatják, a felkelés demobilizációjának jutalmazási mechanizmusai nem csupán a *bene possessionati* számára jelenthették a felkelő tisztként megszerzett/megerősített presztízsen keresztül az emelkedés útját a tízes évek elejének tisztújításain, s a későbbiekben. Mint a fenti példák is mutatják, esetenként a háborúban résztvevő egyháziak, a szegényebb és kétes nemesek,¹¹⁵⁴ sőt a nemtelenek számára is lehetőséget nyújthattak arra, hogy saját társadalmi mobilitásukra vonatkozó igényeiket artikulálják és a megye közbenjárásával érvényesítsék.

Az uralkodó az Udvari Haditanácson keresztül már 1809. június végén ismertette határozatát, hogy az inszurrekció és a Landwehr, éppúgy mint a reguláris hadsereg elesett tisztjeinek özvegyeit nyugdíj illeti meg.¹¹⁵⁵ Az érintett megyék esetenként azonban ennél szélesebb körrel kívántak törődni. A közösség tagjairól és családjukról való gondoskodás ugyanakkor nem volt idegen a francia háborúk megyei politikai kultúrájától és intézkedéseitől sem. Mindenekelőtt a megyei „szociális háló” legfontosabb elemét, a nemesi árvaügy gyakorlatát szükséges kiemelni, amely a nemesi közösség érdekeit érvényesítve, az örökösödés felügyeletén keresztül igyekezett szavatolni a helyi nemesség vagyonbiztonságát.¹¹⁵⁶

Veszprém megye a halott, illetve a maradandó sérüléseket szenvedett felkelők ügyével kapcsolatban arról rendelkezett, hogy az „1ső Rendbélieknek Özvegyei és Árvái, az utóbbiak pedig önnön személyekre nézve valamelly segedelmet nyerhessenek”. Ennek okán bekérték az óbesterektől az érintett inszurgensek névsorát, valamint létrehoztak egy bizottságot, amelynek a beérkező segedelmek felosztásának módját kellett meghatároznia, melyhez a listák alapján járasonként szolgabírákat küldtek ki az érintettek vagyoni, családi és egészségi állapotának felmérésére. Mivel a vármegye nem rendelkezett a segélyezés fedezésére elkülönített pénzalappal (és a háború terhei miatt egyébként is el volt adósodva), így azt egészében közadakozásból teremtették meg. Az adakozást a megye nagyobb birtokosai, köztük az egyházi nagyjavadalmasok és a *bene possessionati* a jegyzőkönyvek tanúsága szerint hazafias kötelességének érezte, de nem elhanyagolható presztízszértékkel is bírt, hogy az adományozók neveit és a pénzösszeg nagyságát (hasonlóan a korábban az inszurrekcióra érkező felajánlásokhoz) beiktatták a megyei jegyzőkönyvekbe is. Első körben Zichy Ferenc főispán

¹¹⁵³ MNL VeML IV. 1.a. 1810. jan. 14. 17, 18. sz. 8–9. A beadványokat és a megye folyamodványait lásd: MNL VeML IV.1.b. 1810. jan. 12.

¹¹⁵⁴ Lásd Völgyi január 15-i beadványát a megyéhez, melyben arra hivatkozott, hogy gyermekségétől fogva nemes módjára élt.

¹¹⁵⁵ KISFALUDY 1831, 162.

¹¹⁵⁶ BENDA 2006, 30.

3000, Dréta Antal, zirci prior 2000, Paintner Mihály prépost 2000 forintot ajánlott e célra, többen, például Rába Boldizsár alispán, pedig néhány száz forintra rúgó hozzájárulásokat tettek.¹¹⁵⁷ Időközben az előbbieket követve újabb és újabb felajánlások érkeztek.¹¹⁵⁸

Az elosztás alapjául szolgáló, Bezerédj György főjegyző által szignált lista 98 nevet tartalmazott, melyből 31-et a halottak, 67-et a sebesültek között tüntetett föl. Megjegyzésként közölte a járásonként végrehajtott alispáni vizsgálatok eredményét is, amely az anyagi helyzetet, a családi és egészségi állapotot mérte fel. A táblázatból kiolvasható az összesen 19.650 forintra rúgó összeg – melyből végül 1300 forintot gróf Zichy ezredeskaptány adománya tett ki, a többi pedig a megye rendjeinek felajánlása volt – pontos elosztása is.¹¹⁵⁹ Veszprém vármegye segélyezési politikájának vizsgálatából kiderül, hogy a hatóságok rászorultsági alapon a családokat és a szegényeket részesítették előnyben. Akit a szolgabírák tehetősként jellemeztek, továbbá az, aki nőtlen, gyermektelen vagy magtalan volt és tudott magáról gondoskodni, nem kapott pénzt. Az elhaltak után az özvegyek és árvák összesen mintegy 400–600 forintot kaptak, a többiek, sebesülésük súlyossága és anyagi helyzetük függvényében 100 és 400 forint közötti összeget. Másutt is előfordult, hogy a háborús veszteségekben érintett vármegyék is hasonló gyakorlatot követtek, a különbség leginkább az arányokban volt. Kultsár lapja szerint Fejér megye hasonló okokból 4 ember között osztott ki 5000 forintot.¹¹⁶⁰ Zemplénben gróf Desseffy József kezdeményezésére gyűjtést rendeztek a Győrnél megsebesült báró Barkóczyt a csata forgatagából kimentő Budaházy Péter számára. Szegénységére hivatkozva 800 forint jött össze, s Budaházy később ezüst vitézségi érmet is kapott.¹¹⁶¹

Az 1810 elején, a demobilizáció részeként megtartott ünnepségek és – illetve az ezekkel össze-összekapcsolódó – elosztató mustrák a felkelőket rituálisan is visszahelyezték polgári státusukba. Mivel a diéta 1808-ban három évre ígérte meg a felkelést, ezért évente fegyvergyakorlatok voltak tervbe véve az elosztást követően is. A megye ezért a fegyvereket begyűjtötte, de a nádor levelében foglaltaknak megfelelően – mint a nemesség kollektív identitását erősítő, propagandisztikus értékkel bíró nemzeti viseletet – az egyenruhákat a nádor kéziratoss levelének utasítását követve a felkelőknél hagyta,¹¹⁶² továbbá három évre meghagyta rendfokozatukban az egykori inszurgenseket. Az 1808-ban megajánlott, majd

¹¹⁵⁷ MNL VeML IV. 1.a. 1810. jan. 12. 7. sz. 4–5;

¹¹⁵⁸ MNL VeML IV. 1.a. 1810. jan. 13. 17. sz. 8.

¹¹⁵⁹ MTAKK K 770 ff. 47v-52r.

¹¹⁶⁰ HKT, 1810, I, jún. 30., 52. sz., 414.

¹¹⁶¹ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. júl. 24. = KazLev VI, 467.

¹¹⁶² NAGY 2018, 527.

1809-ben fegyverbe szólított felkelés 1810 első hónapjában a fegyvergyakorlással, nemesi összeírással, illetve az uniformisok és a lovak megtartásával kapcsolatos rendelkezések arról intézkedtek, hogy az otthonába visszabocsátott állomány az elkövetkező két évben minél gyorsabban ismét mozgósítható legyen.

József főherceg azonban már január 9-én kelt levelében feloldozta a megyéket a tavasszal esedékes fegyvergyakorlások alól. Ezt Veszprém az alkotmányosság védelmére hivatkozva nem fogadta el, hangsúlyozva, hogy „Törvényes Kötelességtől eltávozni annak vilagos megsértése nélkül is nem lehetne”.¹¹⁶³ A hazatérteket ünnepélyesen fogadó, majd elbocsátó ceremóniák, melyek katonai, civil és vallásos elemeket ötvöztek, „átmeneti rítus”-funkciójukon túl, a csapatokon belüli, illetve a megye közössége és a belőle kiállított felkelők közötti összetartozás-tudatot erősítették.

A megyéjükbe visszatérő nemes seregeket mindenhol kisebb-nagyobb ünnepséggel fogadták, így történt ez Vas vármegyében, Szombathely városában is.¹¹⁶⁴ A megyeháza előtti téren került sor a felkelt seregek szemléjére, ahová a rendek gróf Széchényi Ferenc adminisztrátor vezetésével vonultak ki. Itt Bőle András kanonok, szombathelyi plébános „egy ékes beszédben a Nemes fell Kelő Sereget meg köszöntötte, és a’ Vármegye Nevével az általa mutatott hivséget, bátorságot, és hazafiuságot meg köszönte”. Ezt követően a megye főjegyzője felolvasta a nádornak a feloslás kapcsán írt levelét – Kisfaludy munkáját, „melly után számtalan éljenek Kiáltások következvén, a’ békességnek Szerentsés helyre állása miatt a’ Nagy Templomban Te Deum Laudamus, a’ meg holt Nemes fell Kelőkért pedig halottas Mise tartatott, annak utána pedig a’ Személyes ell oszlatáshoz hozzá láttatott.”¹¹⁶⁵ Hasonló koreográfia alapján zajlott le Győrben is a visszatérő inszurgenseket fogadó ünnepség 1810. január 19-én. Az inszurgensek jelenlétében *Te Deumot* tartottak, majd az eloslást-leszerelést kísérő szemlére egy deputációt rendeltek ki, hogy „a’ Vitézeknek is meg köszönnye Hazájokhoz mutatott buzgóságjaikat”. A győriek ezredesét, gróf Zichy adminisztrátort a megyegyűlésen többek között a helyi egyházi értelmiség reprezentánsa, Hollósy prépost köszöntötte „velős magyar beszéddel”, valamint a mustra bizottság szónoki teendőit is ugyanő látta el.¹¹⁶⁶

¹¹⁶³ MNL VeML IV. 1.a. 1810. jan. 13. 11. sz., 6–7.

¹¹⁶⁴ Az 1809-es vasi felkeléshez – többek között a fogadó ceremóniához – részletesen lásd: BALOGH 1885.

¹¹⁶⁵ MNL VML IV. 1a. 1810. jan. 8. 14. sz. 744–745. Az esetről Kresznerics is megemlékezett naplójában: HORVÁTH 1987, 52.

¹¹⁶⁶ HKT, 1810, I, febr. 3., 10. sz., 78.

Az inszurrekció hivatalos polgári-katonai szertartásrendjéhez, az ehhez kötődő sajátos életformához, többé vagy kevésbé ünnepélyes társadalmi gyakorlatokhoz alkalmi műfajok összetett rendszere kapcsolódott. A seregek mozgósítását és eloszlását – az uralkodó, illetve a nádor köre által bonyolított hivatalos propaganda (proklamációk, hirdetések, hadparancsok, körlevelek) birodalmi és országos hatókörű hivatalos propagandája mellett – megyei szinten a főbb tisztségviselők (mint az alispán), az inszurgens tiszték, illetve a helyi egyházi vagy világi értelmiség részéről elhangzó buzdító szónoklatok, illetve a zászlószenelőkhez kapcsolódó prédikációk kísérték. Ezek esetenként aprónyomtatványként vagy a korabeli lapokban is megjelentek. Az előbbieket mellett, gyakorta anonim módon, számos hosszabb-rövidebb prózai röpirat, magyar, latin, ritkábban német buzdító vers is megjelent, továbbá a közköltészethez sorolt nemzeti nyelvű dalok és az idegen eredetű marsok, indulók szintén lényeges elemét képezték az inszurrekciók működéséhez kapcsolódó propagandának.

Az év első rendes közgyűlésein, illetve ünnepélyesen a megyei seregek előtt felolvasott búcsúzó levelek, vármegyei beszédek mellett, melyek a megye levéltárába kerültek, s esetenként a jegyzőkönyvekbe is beiktatták őket, az ünnepélyes demobilizációt több vármegyében is alkalmi nyomtatványok kísérték. Ezeket – ahol működött – általában helyi nyomdákban állították elő. Vas megyében a Szombathelyen működő Perger Ferenc sajtója alól országos összehasonlításban is jelentős számú megyei felkeléshez kapcsolódó nyomtatvány került ki. A mozgósító célú szövegeket leszámítva már 1809-ben megjelent egy nyolclapos munka, „Előljáró versek. Nemes Vas Vármegye miként vitézkedett? A Frantzia velünk miglen verekedett” címmel.¹¹⁶⁷ A hazatérő inszurgenseket köszöntő 1810 januárjában tartott szombathelyi ceremónián a Bőle kanonok által elmondott szónoklat név nélkül nyomtatásban is megjelent.¹¹⁶⁸ Ugyanezen évben Perger tipográfiájában látott napvilágot egy olyan nyomtatvány is, amely már címében is utalt a jelentős haditettekben és ezek hírének elterjesztésében rejlő propagandaértékre, s a vasi státusok és rendek nevében emlékezett meg azon megyei inszurgensekről, „kik a’ mult háboruban, különös hadi virtusaik által magokat meg különböztették, és szolgáltak, mind magoknak örökös ditsösségekre, mind pedig, minden hazafiaknak ösztönére, hogy a’ király és haza eránt, hasonló virtusok, és érdemekre törekedjenek”.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁷ ULREICH 1961, 53. Ennek – tudtommal – ma már egyetlen példánya sem lelhető fel közgyűjteményekben. Ulreichon kívül nemzeti bibliográfiánk sem ismerik.

¹¹⁶⁸ BŐLE 1810. A könyvészeti szakirodalom Balogh Gyula nyomán ezt a Bőle András által elmondott beszéddel azonosítja: BALOGH 1885, 128–129.

¹¹⁶⁹ *Jeles emlékezet* 1810.

Veszprém megyében a május 7-i tisztújító közgyűlésen osztották ki Pápai Ruszek József alkalmi verses nyomtatványát a megjelentek között, amely a veszprémi felkelők haditetteit méltatta.¹¹⁷⁰ Ruszek jól tájékozott volt a megyei felkelők tevékenységével kapcsolatban, talán maga is olvasta a Zichy és Márkus ezredskapitányok által a megyének beadott jelentéseket: versében az ezred történetének legfontosabb eseményeit, a jelentős haditettek köré építve beszélte el. A vers a két ezredesen kívül név szerint Hunkár Antal első kapitány, gróf Zichy Károly főstrázsamester, Kemény Dénes másodkapitány, Esztergomi Ignác elsőkapitány, Fodor Dániel lovas káplár, Csók Ferenc közhuszár tetteit említette, Kováts hadnagyon keresztül pedig az elesett megyeiek felett érzett gyászt jelenítette meg. Szólt továbbá – utalva a kor főúri reprezentációjának egyik népszerű toposzára, a vezekényi csatában elesett Esterházyakra – a gróf Zichy-nemzetség áldozatairól is, mely híres família nemcsak a megye főispánját adta, de a felkelésben négy fővel képviseltette magát. A vers a tisztikar reprezentív névsorán és az egyéni haditetteik végrehajtásán keresztül a legénységből kiemelkedő inszurgensek felsorolása mellett megemlékezett a megyei inszurgensek kollektív virtusáról is és a megyei közösség részéről nyilvánosan biztosította őket jó hírnevük áthagyományozásáról: „Élly egész Ezred! Lovas, és Gyalogság! / Már Szivünk tornyos Falakat, 's öröklő / Tzímjelet rak, melly Nevetek mutassa, / 'S nyujtsa sok Évre.”¹¹⁷¹

A háborút és az inszurrekció felozslását követően odaitélt vitézségi érdemeket általában a megyei előljárók adták át az érintetteknek a közgyűlés nyilvánossága előtt. Például az 1810 májusában tartott zempléni tisztújító közgyűlésen Kazinczy szerint gróf Esterházy József főispán „kevés és díztelen szóval” megdicsérte az inszurrekciót, majd másnap Budaházy dolmányára tűzte az ezüst vitézségi érmet.¹¹⁷² A Kultsár lapjában megjelent tudósítás (melyet valaki a zempléniak közül küldhetett be) jól mutatja az időszaki sajtón keresztül a megye jó hírét szolgáló propaganda jellemzőit, eszerint ugyanis a főispán „hathatós ditsérő és buzdító beszédet mondván” tüntette ki az arra érdemeseket.¹¹⁷³

A megyei háborús hős- és halottkultusz és a főúri reprezentáció sajátos példája Horváth János kanonoknak a győri ütközetben elesett, majd egy tömegsírban exhumált gróf Fesztetics János somogyi inszurgens százados temetésén elmondott halotti beszéde, mely Veszprémben, Számmer Klára tipográfiájában jelent meg. A szertartás 1809. november 8-án, Toponáron „több méltóságok, 's egy század Frimont huszár vitézeknek jelenlétében” zajlott le.

¹¹⁷⁰ HKT, 1810, I, máj. 16., 39. sz., 312–313.

¹¹⁷¹ RUSZEK 1810, 8.

¹¹⁷² Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1810. máj. 17. = KazLev VII, 454.

¹¹⁷³ HKT, 1810, I, máj. 30., 43. sz., 343–344.

A tudományos hivatkozásokkal gondosan jegyzetelt szöveg az alkalomhoz igazítva maga is használta a főúri reprezentáció bevett elemeit, közte a történelmileg jeles családok korban bevett katalógusát (Hunyadi, Nádasdy, Báthori, Kinizsi), a Vezekénynél elesett Esterházyak toposzát (utalva emlékoszlopukra is).¹¹⁷⁴ Ugyanakkor maga a ceremónia és a halotti beszéd túl is mutatott a genealogikus reprezentáció szűkebb kontextusán és általánosabb szinten, a patriotizmus megerősítésének szolgálatába állította az elhunyt hősi halálát. Horváth beszéde végén a túlélő jegyes és a rokonság után a következőképpen szólította meg a magyarországi ifjúságot: „Ti pedig Hazámnak virágzó ifjai! Jertek, ’s nyomjátok szép példáját lelketekbe. Tanúljatok dicséretet szerezni erkölcsötökkel, ’s dicsőséget halálatokkal, a’ Hazáért megvetvén éltetöket. Tanúlyátok meg sírjánál: hogy így kell megfizetni a’ régi adósságot a’ Hazának.”¹¹⁷⁵

VIII. PROPAGANDA, ÜNNEPKULTÚRA, TÉRHASZNÁLAT: A „PÁPAI ESEMÉNYEK” ÉS KONTEXTUSAI

1. A (DE)MOBILIZÁCIÓ KOLLEKTÍV GYAKORLATAI: RENDI ÜNNEPKULTÚRA A FRANCIA HÁBORÚK IDŐSZAKÁBAN

A nemesi felkelés és a polgárőrségek (de)mobilizációjában, csakúgy mint a korszak más hasonló „polgár-katonaság” jellegű fegyveres testületeiben, igen fontos szerepet töltöttek be a különféle hazafias-nemzeti tartalmakat artikuláló ünnepélyek, mint rituális társadalmi gyakorlatok. A 18–19. századi magyarországi nyilvános rendi ünnepkultúra története, s ennek részeként a katonás megjelenésű reprezentatív civil lovascsapatok (különféle díszbandériumok), a katonai-rendvédelmi funkciókat betöltő nemesi felkelő csapatok, városi polgárőrségek, illetve a magyar toborzású-sorozású reguláris ezredek szertartásainak története feldolgozatlan. Ugyanakkor, egyfelől a tágabb korszak egyházi (főpapi) és világi (főispáni) beiktatási ceremóniákról már születtek esettanulmányok,¹¹⁷⁶ másfelől esetenként a felkelésekkel, illetve a polgárőrségekkel foglalkozó feldolgozások is szót ejtettek a különféle ünnepélyekről, bár részletesebben nem elemezték ezek szerkezetét és funkcióit. Porkoláb Tibor hívta fel a figyelmet arra, hogy az inszurrekció kapcsán keletkezett verseket és egyéb propagandaszövegeket az inszurrekciók tágabb „szertartásrendjének” részeként szükséges tüzetesebb

¹¹⁷⁴ HORVÁTH 1809, 16–18.

¹¹⁷⁵ HORVÁTH 1809, 24.

¹¹⁷⁶ A főpapi beiktatásokhoz Batthyány József kapcsán lásd: BATHORY 2016. A főispáni beiktatásokhoz a teljesség igénye nélkül: VÖLGYESI 2002b; HUDI 2002; ÓDOR 2007.

vizsgálat alá vonni.¹¹⁷⁷ VADERNA Gábor a költészeti praxis vizsgálatában a társadalomtörténeti szemlélet fontosságát hangsúlyozva arra mutatott rá, hogy a korabeli verses és prózai világi, illetve egyházi alkalmi műfajok jelentős szegmense és a költészet funkcióiról alkotott felfogások a rendi nyilvánosság működéséhez, konkrét társadalmi gyakorlataihoz kapcsolódtak.¹¹⁷⁸ A napóleoni háborúk időszakában a legfontosabbak a felkelések és polgárőrségek felállításához, működtetéséhez és eloszlásához kapcsoló társadalmi gyakorlatok, illetve szorosabb értelemben vett ünnepek, melyek során számos különféle műfajú, részben nyomtatott alkalmi szöveget is használtak. Ezek közül is kiemelkednek az esküvel összekötött szemlék és az ezekkel rendszerint összekapcsolódó zászlószentelők. Mindaddig csupán a polgárőrségek zászlószentelő szertartásai kapcsán születtek érdekes, de mindenekelőtt vexillológiai szempontú elemzések,¹¹⁷⁹ illetve a rendi reprezentáció kérdését érintette egy, az 1790-es borsodi és abaúji bandériumok felállítását és működését feldolgozó tanulmány is.¹¹⁸⁰

A német szakirodalomban számos elméleti cikk és empirikus elemzés született a 18–19. század fordulójának átalakuló nemesi-fejedelmi-arisztokratikus, népi és polgári ünnepkultúrájáról, különös tekintettel az utóbbira. Az érdeklődés mélységét széles merítésű tanulmánykötetek sora jelzi.¹¹⁸¹ Ezen belül különös figyelmet érdemel a 19. század elejétől a hazafias-nemzeti politikai nevelés eszközeként kialakuló német „nemzeti ünnepek” (Volksfest, Nationalfest) története,¹¹⁸² különös tekintettel a (populáris) felvilágosodás,¹¹⁸³ illetve a francia forradalom és a Napóleon elleni háborúk hatásaira.¹¹⁸⁴ A (korabeli) német köznyelvben a „Fest” és a „Feier” fogalmainak párhuzamos használata, szoros együttélése a jellemző, ugyanakkor a tudományos nyelv analitikus szándékkal megkülönbözteti ezeket egymástól. Az előbbi olyan ünnepeket jelent, melyek meghatározott alkalom nélkül, spontán módon

¹¹⁷⁷ PORKOLÁB 2014.

¹¹⁷⁸ VADERNA 2017.

¹¹⁷⁹ KATKÓNÉ BAGI 1999; 2003.

¹¹⁸⁰ GYULAI 2014.

¹¹⁸¹ Ezt az érdeklődést jelzik a következő tanulmánykötetek: HUGGER–BURKERT–LICHTENHAHN 1987; DÜDING–FRIEDEMANN–MÜNCH 1988; HETTLING–NOLTE 1993a.

¹¹⁸² DÜDING 1988b, 1988c. Lásd még: HEIDRICH 1984, 212–234.

¹¹⁸³ Lásd: MÜNCH 1988, továbbá: HEIDRICH 1984. Beate Heidrich a „népi szórakozási formákra” („Volksverg-nügung”) reflektáló bajor sajtódiskurzust vizsgálta az 1765 és 1815 közötti időszakra nézve, különös tekintettel a „populáris felvilágosodás” („Volksaufklärung”) hatására kialakuló új ünneptípusokra („Festtypen”), melyek alapvető funkcióját a polgárrá való társadalmi-erkölcsi-politikai képzés-nevelés („Bildung”) jelentette a különféle nevelési tartalmak által meghatározott munka- és életpraxisoknak a szélesebb néptömegek felé való közvetítésén keresztül.

¹¹⁸⁴ A legátfogóbban a kérdést az 1813–15 közötti „felszabadító háborúk” kapcsán Karen Hagemann tárgyalta: HAGEMANN 2002, 457–506. és 2010. A továbbiakban a különféle magyarországi háborús ünnepek, szertartások tárgyalásánál alapvetően a Hagemann által vázolt kommunikációtörténeti-tudásszociológiai keretekre hagyatkozom, szem előtt tartva a rendi társadalom és reprezentatív nyilvánosság működésének sajátosságait.

is bekövetkezhetnek, szerkezetükben, lefolyásukban spontánok és szabadok maradnak, továbbá gyakorta tánccal és zenével kapcsolódnak össze. Az utóbbi, „Feier” értelmében vett ünnepeket ellenben mindig egy-egy konkrét-történeti alkalomból, gyakorta fényűző formában, előre meghatározott programmal tudatosan tervezik és szervezik meg. A „Fest” értelmében vett ünnepségek a 18. század felvilágosult ünnepdiskurzusában, különös tekintettel – megfelelő korlátok között tartott – a „köznép felvilágosítását”, nevelését és pszichológiai kondicionálását célul tűző Volksaufklärung-irodalomban és a francia forradalmi ünnepek elméletében és gyakorlatában határozott pedagógiai-nevelési szándékokat is hordoztak. A két terminus által jelzett jelenségek azonban sem nem szigorúan elválasztottak egymástól, sem nem egymás éles ellentétei: a kettő együtt adja ki azt, amit „ünnepkultúrának” („Festkultur”) nevezünk.¹¹⁸⁵ E kettősség már a nyilvános ünnepek politikai-társadalmi funkcióinak egyik legjelentősebb és legnagyobb hatású 18. századi teoretikusánál, Jean-Jacques Rousseau-nál is körvonalazódott, akinek ünnepértelmezése a spontán és a szervezett-intézményesített ünnepek között oszcillált.¹¹⁸⁶ A magyar tudományos nyelvben esetleg az „ünnep”, illetve az „ünnepély” vagy „ünnepség” fogalmak megkülönböztetésével lehetne érzékeltetni a „Fest” és a „Feier” terminusok közötti jelentésbeli különbséget.¹¹⁸⁷ Ezek következetes használata sok esetben zavarónak hatna, ugyanakkor én a továbbiakban alapvetően az utóbbi értelemben vett, azaz a részben felsőbb utasításra, részben helyi kezdeményezésre, hasonló minták alapján a megyei (vagy városi) hatóságok által szervezett „ünnepségekről” vagy „ünnepélyekről” beszélek.

A kései rendiség időszakában a vármegyék, illetve a helyi nemesi társadalom, nemesi politikai közösség által, elsősorban a saját tagjai számára szervezett ünnepségekre alapvetően mint társadalmi gyakorlatokra, kollektív cselekvésekre és tapasztalatokra tekintek.

¹¹⁸⁵ BAUSINGER 1987, 252.

¹¹⁸⁶ HUGGER 1987, 11–13.

¹¹⁸⁷ Az eredetileg valószínűleg szóösszetétellel keletkezett „ünnep” szavunk története a XV. század elejétől követhető nyomon, eredetileg egyházi műszó lehetett, valamilyen társadalmi viszonyt jelző kontingenciái később jelentek meg. Az „ünnepély” nyelvújítási alak 1816-ból, az „ünnepség” 1884-ből regisztrálható. TESz III, 1053. Az általánosabb „ünnep” és a szűkebb „ünnepség”, illetve a bizonyos esetekben még szűkebb „ünnepély” szavak közötti jelentésbeli különbséget a *Magyar Értelmező Szótár* is jelzi. Az első az utóbbi kettő szinonimájaként is használható. Andor Csaba „ünnep” és „ünnepély” között, részben a német fogalomhasználathoz hasonlóan, az elidegenítettség mértéke szerint tett különbséget, lényegében ideáltípusokat alkotva meg: „az ünnepély – legelidegenültebb formájában – maximálisan szabályozza és korlátozza a résztvevők viselkedését, a minimumra csökkenti a spontaneitást, egyirányúsítja a kapcsolatot feladó és címzett között és a címzettek mind egymástól, mind a feladótól izolálja és e folyamat során a feladó az ünnepély olyan szemantikai interpretációit kínálja fel, amely mind tőle, mind a címzettől, mind pedig az ünnepélytől idegen; a részvétel passzív részvétel, ahol mindenki egy tőle független ünnepélyes aktusnak van alárendelve, vagyis a részvétel valójában az ünnepély »elszenvedését« jelenti.” ANDOR 1978, 473.

Ezek megragadhatóak a résztvevőik számára való adottságukban – elsősorban ego-dokumentumok, illetve a tömeg reakcióiról szóló tudósítások alapján –, de magát a procedúrát, különféle alkotóelemeiket: az ünnepi meneteket, a térhasználatot, az elhangzott beszédeket, rituális elemeket, a nyelv és képek szimbolikáját vizsgálva is. Manfred Hettling és Paul Nolte a Vormärz és az első világháború közti német polgári ünnepkultúra kapcsán úgy fogalmazott, hogy az ünnepek olyan gyűjtőlencseként, mikrokozmoszként is felfoghatók, melyen keresztül bepillantunk az időszak német polgárságának társadalmi-politikai önértelmezésibe: milyen politikai nyelvek, ideológiák, céltételezések artikulálódtak bennük, hogyan viszonyultak a hosszú ideje áthagyományozott korábbi rendies tradíciókhoz, az uralkodói és monarchikus ünnepkultúrához.¹¹⁸⁸ A vármegyei, esetünkben az inszurrekcióhoz kapcsolódó szertartások, ünnepek jelenségét és jelentőségét a rendi reprezentatív nyilvánosság kereteire tekintettel hasonlóan ragadhatjuk meg: a nagyfokú autonómiával rendelkező törvényhatóságok által rendezett ünnepeken keresztül egy-egy helyi politikai-társadalmi közösség működésébe tekinthetünk be.

A német kulturális térben a 18. század közepétől bontakoztak ki azok a viták, melyekben alapvetően háromféle viszonyulási mód jelent meg a különösen katolikus területeken – a lutheránus és kálvinista felekezeti képződés során eleve erősen korlátozódott a vallási ünnepek száma – gazdag kora újkori világi és vallásos populáris ünnepkultúrával kapcsolatban.¹¹⁸⁹ Az egyház ezek erkölcsstelenségét, bujaságát és rendetlenségét kritizálta, továbbá a hivatalos egyházon kívüliségüket és a hit megélésének külsődlegességét rótt fel. Mások tudományos alapokon merkantilista és kameralista hasznossági kritériumok alapján a produktivitásra gyakorolt negatív hatásukat vonták kritika alá, mondván a számos (egyházi) ünnep a nép jelentős tömegeit vonja el a munkától. A késő középkori – kora újkori kommunális szabályozások előzményeit követően a terebélyesedő Polizey-irodalom részletesen foglalkozott az ünnepek szabályozásának kérdésével is, s e meglátásokat a 18. században a jogalkotás több helyütt igyekezett érvényesíteni.¹¹⁹⁰ Megint mások a „populáris felvilágosodás” szellemében az ünnepkultúra átalakítására törekedtek oly módon, hogy a sok kis népi ünnepet az egyszerű parasztok és polgárok körében a hazaszeretetet és a nemzeti érzést propagáló néhány nagyobb nemzeti jellegű ünnepséggel váltsák fel. Az utóbbi, az ünnepek patrióta-nemzeti célok szolgálatába állított szisztematikus használatára vonatkozó elképzelés

¹¹⁸⁸ HETTLING–NOLTE 1993b, 8–11.

¹¹⁸⁹ A 18. század második felének burjánzó későbarokk osztrák katolikus ünnepkultúrájához és az ennek limitálására-szabályozására irányuló törekvésekhez lásd: ROBERTSON 2017.

¹¹⁹⁰ MÜNCH 1988, 26.

Németországban tulajdonképpen arra törekedett, hogy a lakosságot emocionálisan a területi államhoz, illetve a kulturális értelemben felfogott nemzethez kösse.¹¹⁹¹

A korszak leginkább innovatív, az *ancien régime* monarchikus-dinasztikus, illetve rendies ünnepeihez képest gyökeresen újszerű ünneprendjét a francia forradalom teremtette meg.¹¹⁹² A központilag vagy helyi szinten szervezett forradalmi ünnepek rendje a politikai kultúra radikális átalakítására, a politikai gyakorlatok új retorikájának és szimbolikus formáinak létrehozására irányuló általánosabb törekvésekbe illeszkedett, melynek legfontosabb újdonságait a tömegpropaganda technikáinak alkalmazásában, az alsóbb rétegek széleskörű mobilizációjában és a mindennapi élet politizációjában ragadhatjuk meg.¹¹⁹³ Mind a forradalom előtti francia teoretikus gondolkodás termékei, mind a gyorsan átalakuló forradalmi és a később Napóleon császársága idején működő birodalmi ünnepkultúra nagy hatást gyakorolt Európa-szerte. A Rajna franciák által megszállt, majd anektált bal partján (Linkes Rheinufer) a hatóságok a köztársaság helyi szimpatizánsainak támogatásával, nyilvánvaló politikai céllal, az importált forradalmi ünnepeken keresztül a forradalom vívmányai és a francia állam iránt lelkesedést és elfogadást igyekeztek kiváltani a nép körében. Az ünnepek szimbolikája ugyanakkor a lakosság nagy része számára a megszállást jelentette meg.¹¹⁹⁴ A köztársasági ünnepkultúra befolyása természetesen igen erős volt a Franciaországhoz nem anektált, de francia protektorátus alatt álló „testvérköztársaságokban”, kliensállamokban is.

De a nemzetépítés fogalmiságának és eszközkészletének kultúrtranszfereibe ágyazódva a francia ünnepekhez 19. század első tizedében a franciákkal mindvégig szembenálló Poroszországban és a szélesebb frankofób német értelmiségi körökben is adaptív módon viszonyultak, ami a „felszabadító háborúk” idejére érett be.¹¹⁹⁵ Befolyással volt azokra, a porosz államban franciaellenes és nemzeti törekvésekben egy ideig szövetségesre találó német patriótákra is, akik egy német „nemzeti ünnep” („Volksfest”) intézményesítésében gondolkodtak.¹¹⁹⁶ Ennek a gondolatnak az egyik fő ideológusa a napóleoni háborúk során a német egység híveként nacionalistává váló Friedrich Ludwig Jahn, a paramilitáris célokat is

¹¹⁹¹ HAGEMANN 2002, 458–460.

¹¹⁹² A jelenséggel számtalan tanulmány és monográfia foglalkozik, mindenekelőtt azonban lásd Mona Ozouf klasszikus munkáját: OZOUF 1991.

¹¹⁹³ Ehhez lásd: HUNT 1989, különösen: 253–282.

¹¹⁹⁴ DOTZENROD 1988, 46–47.

¹¹⁹⁵ Ehhez lásd: LÜSEBRINK 1998.

¹¹⁹⁶ Vö. Koselleck már idézett megállapításaival a francia „nation” fogalmával rivalizáló német nemzetépítésről, melynek középpontjában a „Volk” fogalma állt. Ebben a kontextusban a kifejezés értelmét a magyar „nemzet” szó jobban kifejezi, ezért én is így fordítom. KOSELLECK 2009. Lásd még: HEINRICH 1984, 213–215.

szolgáló tornamozgalom egyik atyja volt, aki a *Deutsches Volksthum* (1810) című munkájában a német „nép”, azaz nemzet politikai képzését-nevelését és cselekvőképességének megerősítését szolgáló eszközök sorát dolgozta ki. Ennek keretei között a vonatkozó fejezetben a „nemzeti érzület” („Volksgefühl”) megerősítésének lényeges instrumentumaként a német „nemzeti ünnepek” egész rendszerét vázolta fel, de egyéb újszerű elemekkel (emlékművek, síremlékek) is foglalkozott, melyek később valamilyen formában részévé váltak a felszabadító háborúk porosz mobilizációs és kollektív emlékezeti politikájának.¹¹⁹⁷ 1814. október 18–19-én, a lipcsei csata első évfordulóján, a dominánsan a polgárság tagjaiból kikerülő helyi szervezőbizottságok munkájának köszönhetően egész Németországban megvalósult a német „nemzeti ünnep” („Nationalfest”), belpolitikai funkcióját tekintve mint „polgári-dinasztikus szolidaritási ünnep” („Solidaritätsfest”). Minderre bármiféle központi iniciativa, bizottság vagy ünnepség nélkül került sor, ugyanakkor előkészítését publicisztikai kampány előzte meg, mely jelentős részben Jahn említett munkájára, illetve Ernst Moritz Arndt ezt tovább gondoló röpirataira épült.¹¹⁹⁸

Karen Hagemann szerint a nyilvános ünnepkultúra a korszakban nagy jelentőségre tett szert a német patrióta-nemzeti közösségképzésben, a „felszabadító háborúk” időszakában pedig központi szerepet kapott a szimbolikus politika részeként, mint egy olyan kollektív emocionális élmény, mely széles társadalmi rétegek bevonását tette lehetővé. Az ünnepek vizsgálatán keresztül nyomon követhető a közösségi értelemadás nyilvános folyamata, ezek ugyanis az eszmék „színpadra állításán” keresztül a lakosság szélesebb körei számára tették láthatóvá, érzékelhetővé a kezdeményezők és rendezők államról és nemzetről alkotott politikai vízióját. Az ünnepek szimbolikus rendje a különböző társadalmi csoportok szerepeltetésével azok társadalomban betöltött helyét is tükrözte. Nem minden rendileg-közjogilag, civil/katonai állás, illetve életkor vagy társadalmi nemek tekintetében elkülönülő csoport számára adatott meg egyformán a lehetőség arra, hogy egy-egy ünnepet megüljenek, megrendezzenek, illetve az eseménysorban aktív vagy passzív módon részt vegyenek. A háborús ünnepeket felépítő szimbolikus és rituális eszköztárban számos elem keveredett, ezek egy része szélesebb kör számára teremtette meg a bevonódás lehetőségét, míg mások

¹¹⁹⁷ A „nemzeti ünnepekhez” lásd: JAHN 1810, 337–360.

¹¹⁹⁸ DÜDING 1988b, 78–79. Az esemény nélkülözött mindenféle „ellenzéki” hangot, mely a patrióta-nemzeti beállítottságú polgárság részéről a német fejedelmek reprezentálta *ancien régime* politikai-társadalmi berendezkedése ellen irányult volna. Ugyanakkor nem sokkal később, a Vormärz időszakában a „nemzeti ünnepek” funkcióváltása zajlott le, ahol a polgárság dalárdái, lő- és tornaegyletei által rendezett ünnepek a régi uralmi és társadalmi renddel szembeni polgári-nacionalista oppozíció eszközei voltak, ezek közül kiemelkedik az 1817-es Wartburgfest és az 1832-es Hambacher Fest. Ehhez lásd: DÜDING 1988c; BRANDT 1988 és FOERSTER 1988.

exkluzívak voltak. Az ünnepeknek helyet adó városi terek lehettek zártak (városháza udvara, templom), kevésbé lehatároltak (piactér), ugyanakkor szabadtéren (leginkább a települések mellett fekvő gyakorlótereken) is sor kerülhetett rájuk. Ily módon a tér megválasztásán keresztül is szabályozható és kontrollálható volt az „ünnep társadalmát” alkotó résztvevők köre. Hagemann mindenekelőtt két kérdést vizsgált a felszabadító háborúk ünnepkultúrája kapcsán az 1813 és 1817 közötti időszakban: egyrészt, hogy milyen módon kísérelték meg az ünnepek a rítusokon keresztül a nemzeti képzetekhez és szimbólumokhoz való érzelmi viszony kialakítását, másrészt, hogy milyen különféle politikai és társadalmi rendről alkotott elképzelések közvetítődtek az ünnepi történekek szimbolikus rendjén keresztül a résztvevők felé.¹¹⁹⁹

Már Szekfű Gyula felhívta a figyelmet a magyarországi rendiség ünnepkultúrájának a korszak társadalmi-politikai rendjének fenntartásában játszott szerepére, legfontosabb elemeire és ezek átalakulására is a *Magyar történet* vonatkozó 17–19. századi fejezeteiben. Azért is érdemes ez ügyben Szekfűhöz fordulni (kritikai megjegyzéseit itt most figyelmen kívül hagyva), mert összefoglalásán kívül azóta sem született a korszak Magyarországának ünnepeit és azok transzformációját hasonlóan komplex politika- és kultúrtörténeti keretben részletesen tipologizáló munka. Szekfű 17. század végével – 18. század első felének kifejezetten vallásos vagy vallási elemeket is alkalmazó, több ezres, esetenként tízezres tömegeket mozgósító ünnepeivel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a barokk „vallásos színezetű tekintélyén” keresztül a politikai-egyházi elit képes volt „fegyelmezni” a tömegeket, így biztosítva a társadalmi stabilitást. A 18. század nyolcvanas éveitől, különösen 1790 után, részben a rendiség megerősödésének, részben a felvilágosodás áttörésének eredményeképp a korábban erősen vallásos jellegű barokk (ünnep)kultúra laicizálódott, s megjelent benne egy erőteljes, a korábbiakhoz nem hasonlítható nemzeti elem, ami mind a politika nyelvét, mind szimbólumait alapjaiban érintette. Szekfű szerint a 19. század elején, a „rendi nacionalizmus” korszakában – melyre az általunk vizsgált inszurrekciók is esnek – a „gazdagodás és technikai kultúra terjedésével a világi szellemű, barokk ünneplés korábban el nem ért fokú divattá lesz”. A korábbi tendenciák a politikai kultúra, s ennek részeként a reprezentációt szolgáló ünnepek esetében exkluzívan a rendi (nemesi) nemzetre vonatkoztatva – Szekfű kritikus megfogalmazásával élve – elsősorban „külsőségekben” teljesedtek

¹¹⁹⁹ HAGEMANN 2002, 461–462.

ki. A különféle megyei ünnepeket, jelentőségüket felismerve az udvar, s különösen József nádor is igyekezett instrumentalizálni az udvar és a rendek közötti harmónia biztosítása érdekében.

Szekfű tehát a felvilágosodás hatását a korszak politikai kultúrájára és ünnepeire mindenekelőtt a laicizálódás folyamatában jelölte meg. Elemzése nyomán, úgy az irodalmi és politikai nyelvhasználat, mint az ünnepkultúra esetében ez egyfelől a „barokk” minták korábbi vallásos formáinak kiüresedésében, másfelől a részben jezsuita eredetű humanista képzésből hagyományozódott és a latin mellett már magyarra átültetett nemesi-nemzeti, illetve klasszikus antik szótárak, fogalmi és képi elemek stb. dominanciájában ragadható meg. Szekfű elbeszélése – módszertani előfeltevéseiből kiindulva is – azonban a legáltalánosabban elterjedt, s így kétségkívül kevésbé invenciózus politikai „beszédmódokra” és társadalmi gyakorlatokra koncentrált. Ugyanakkor a korabeli ünnepkultúra, s ennek részeként a háborúhoz és a (de)mobilizációhoz kapcsolódó ceremóniák vizsgálatában legalább ennyire érdekes jelenség a barokként tipizált hagyományos formák új tartalommal való feltöltése, aktualizálása, valamint az ünnepekkel kapcsolatos tudásközvetítés és adaptáció kérdése, mind az ünnepek teoretikus hátterét, mind praxisait tekintve.

A „barokk ünnepély” Jürgen Habermas híres modelljében is olyan eseményt, társadalmi praxist jelentett, melyben a „reprezentatív nyilvánosság körvonalai nemcsak megmaradnak, hanem még világosabban lépnek elő”. Ugyanakkor a nyugati történeti fejleményekre hivatkozva a korábbi századokhoz képest egyúttal ezen ünnepek nyilvánosságvesztését is regisztrálta, ahol egyfelől a „torna, a tánc és a színház a közterekről a parkok létesítményeibe, az utcákról a kastély termeibe húzódik vissza”, másfelől viszont a „nép” a *grandeur* demonstrációjának „környezeteként” az utcákon továbbra is jelen van.¹²⁰⁰ A magyarországi kései rendiség ünnepeinek jelentős része azonban nem elzárt helyeken, hanem a városok és esetenként a tágas gyakorlóterek szabad terein zajlott le, így a Habermas által leírtaknál kevésbé állított korlátokat a reprezentáció „környezetét” képező társadalmi elemek jelenlétének. Mivel a premodern ünnepek kulturális praxisa a társadalmi hierarchiaképzés rendkívül fontos eszközeként szolgált, ezért rendjük részletesen szabályozott volt.¹²⁰¹

A magyarországi hivatalos – megyei, városi, katonai – ünnepkultúrát (tehát alapvetően valamely hivatalosság által szervezett-kontrollált „Feier” értelmében vett ünnepeket) társadalmilag a rendies exkluzivitás és elkülönülés jellemezte. Nemesak a főispáni beiktatá-

¹²⁰⁰ HABERMAS 1971, 20–21.

¹²⁰¹ HETTLING–NOLTE 1993b, 19.

sokra, de egyéb, a megyei nemesség, illetve a szabad királyi és bányavárosi polgárság önkormányzatai által szervezett ünnepekre is alapvetően igaz volt az, hogy azokban a kiváltságos elemek (nemesség, polgárság) működtek aktívan közre. A parasztság, a *misera plebs contribuens*, pontosabban az alkotmány sáncain kívül rekedt csoportok alapvetően a passzív szemlélő, habermas-i értelemben véve a rendi képviselő „környezetének” szerepében tűntek csak fel.¹²⁰² Ugyanakkor 1809-ben az inszurrekcióba helyettesként állított, illetve a szabad lovas csapatokba betoborzott parasztok és egyéb nem-nemesi elemek katonává válásuk által ideiglenesen át is lépték a rendi határvonalat, az ünnepek során a nemesi-nemzeti intézményként felfogott felkelésben való részvételük által osztoztak a hangadó megyei nemesség reprezentációjában. Alkalmanként, a rendi határok tiszteletben tartásával, bizonyos ceremoniális elemek és szimbólumok még az ünnepekhez számos esetben anyagilag is hozzájáruló zsidó hitközségek számára is lehetőséget nyújtottak a korlátozott inklúzióra.¹²⁰³

A háborúhoz, illetve a mozgósításokhoz kapcsolódó hazai ünnepeknek, akár csak a rendi ünnepélyek egyéb formáinak az esetében mind társadalmilag, mind eszközkészletüket tekintve a tradicionalizmus bizonyult meghatározónak. A 19. század első harmadában továbbra is használatban maradtak a korábbi századok alatt meggyökeresedett formák, vizuális és performatív eszközök és technikák, valamint az ünnepek lezajlásának rendje országosan sok hasonlóságot mutatott. Egyúttal azonban az adaptáció is nagy szerepet kapott egy-egy alkalom koreográfiájának megtervezésében, ugyanis a „megyék egymástól is tanultak, de a királyi, nádori, főúri udvartartásból is számos szertartás-elemet átvettek”.¹²⁰⁴ Az ünnepek anyagi háttérét illetően új elemnek számított, hogy a nemesség egyre jelentősebb anyagi áldozatokat hozott finanszírozásuk érdekében. Továbbá egyre nagyobb jelentőséget kapott a latin mellett, illetve egyre inkább annak rovására a magyar nyelv, különösen a megyék adminisztrációjának a magyar hivatali nyelvhasználatra való átállásával. Hudi szerint az alkalmazott eszközkészlet a reformkorban „hazafias polgári ünneppé varázsolta a főispáni beiktatást”.¹²⁰⁵

A rendi ünnepkultúrának (ideértve a püspöki beiktatásokat, illetve a jelentősebb udvari személyiségek látogatásait is) a különféle reprezentatív fegyveres alakulatok mind a

¹²⁰² Vö. HUDI 2002, 154.

¹²⁰³ Erre bizonyos helyeken az 1814-es német „nemzeti ünnep” szervezői is lehetőséget biztosítottak a zsidó lakosoknak, ott ez a lépés már polgári emancipációs tendenciákat jelzett: DÜDING 1988b, 73.

¹²⁰⁴ HUDI 2002, 154–155.

¹²⁰⁵ HUDI 2002, 153.

megyékben, mind a szabad királyi és bányavárosokban hagyományosan integráns részei voltak.¹²⁰⁶ Békeidőben a vármegyék, privilegizált kerületek –az ünnepélyes alkalmakra általában ún. díszbandériumok felállítására hívták fel a járási szolgabírák segítségével a nemességet,¹²⁰⁷ a városok esetében a sok helyütt a háborút követően és megelőzően is működő polgárőrségek, illetve lövészegyletek láttak el hasonló feladatot. Előfordult ugyanakkor az is, hogy ezen alakulatok mellett a megyében, illetve városban állomásozó reguláris ezredek is szerepet kaptak a különféle ünnepek koreográfiájában. Ezen alakulatok megjelenése egy adott ünnepeken belül igen változatos lehetett. Előfordult, például a reformkor egyes főispáni beiktatásainak során, hogy egyszerre mindháromféle alakulat szerepet kapott, de az is, hogy ezek közül egyszerre két típusú alakulat vett részt az adott eseményen.

A háborúhoz kapcsolódó, illetve a mobilizációt, s egyúttal a vármegyék és a nemesi felkelők, illetve a privilegizált városok és a polgárőrségek katonai-politikai reprezentációját szolgáló ünnepek, mint kollektív gyakorlatok alapvetően néhány, jól elkülöníthető típusba sorolhatók. Ezek a klasszikus századfordulón nemcsak Magyarországon, de a háborús (de)mobilizáció, illetve a polgárokból kiállított milícia-jellegű rendi fegyveres testületek működésének részeként a korabeli Európában mindenhol szokásban voltak, természetesen bizonyos helyi és nemzeti sajátosságokat érvényesítve. A komplex civil-katonai ünnepeknek hagyományosan egyes vallási szertartáselemek is elválaszthatatlan részét képezték. Ugyanakkor akadtak olyan háborúhoz és békéhez kapcsolódó egyházi rítusok, melyek megjelenhettek az előbbiektől függetlenül, vagy azok menetéhez csak lazábban kapcsolódva is. A legfontosabb ünneptípusok, melyek egy része egyben funkcionális katonai rítusként is működött, a következők voltak: zászlószentelők (értelemszerűen mindig egyházi részvétellel), az alakulatok második szemléi és „katonai” esküi, a békéért hálát adó, a visszatérteket fogadó ünnepek, illetve a csapatokat eloszlató többé-kevésbé ünnepélyes jellegű öltőmustrák. Az egyházi szertartások közül a legfontosabbak a fegyverek szerencséjéért tartott közimádságok és a győzelmeket, illetve békéket ünneplő hálaadó Te Deumok voltak. Ezek

¹²⁰⁶ A különféle helyi vagy helyben állomásozó reguláris és irreguláris fegyveres testületek a német területeken is gyakori résztvevői voltak az ünnepeknek, így volt ez 1814. október 18–19-én, a lipcei csata egyéves évfordulójára Németország-szerte rendezett „nemzeti ünnep” is: DÜDING 1988b, 70.

¹²⁰⁷ Mint 1832-ben Veszprém megyében. HUDI 2002, 151. Vö. BOTKA 2000, 167. skk. A díszbandériumon vagy más szóval „ünnepi bandériumon” Botka János nyomán a következőket érthetjük: „[ü]nnepélyes alkalmakkor [...] önkormányzati vagy más közösségek zászlói alatt díszöltözötten, gyakran sajátos történelmi jelmezben, fegyveresen felvonuló, tisztelgő polgári lovas csapatot”. Botka definíciója szerint a katonai bandérium (tkp. ide tartozik az inszurrekció is) és az ünnepi bandérium ugyanannak a közösségnek, igazgatási egységnek vagy méltóságnak különféle célra szervezett fegyveres alakulata. Az idézett monográfia 18. század közepétől (az 1745-ös redempciótól) egészen 1867-ig részletesen feldolgozta a jászok és kunok által különféle alkalmakra kiállított díszbandériumok történetét. Lásd: BOTKA 2000, 167–262.

konkrét alkalomtól és szervezői szándéktól függően összekapcsolódhattak egymással, akár többnapos, civil-katonai-vallási elemeket ötvöző komplex ünnepségeket alkotva.

A felkeléshez szorosan kapcsolódó ünnepségek alapvetően a lovas és gyalogos felkelő alakulatok (századok, illetve ezredek és zászlóaljok) felállításának, működésének és le szerelésének tágabb, részben a hagyomány, részben a különféle előírások alapján meghatározott rendjéhez kötődtek. Ezek helyi nemesi társadalmak számára kitüntetettnek számító ideje meghatározásában a külső körülmények, a felsőbb utasítások, illetve a megye belső élete egyaránt szerepet játszott. A megyei ünnepségek szervezője maga a törvényhatóság, azaz a megyei közgyűlés, pontosabban annak illetékes deputációja, kulcsszereplői között ott találhatjuk a helyi civil és inszurgens tisztikarok tagjait, illetve a megye más befolyásos alakjait, köztük egyháziakat is, valamint különböző funkciókban egyházi és világi értelmiségieket, akik különféle műfajú és médiumú propagandaszövegek előállításával és előadásával vettek részt a ceremóniákban. Ezek alapvetően rendszertelenül ismétlődtek, de hozzákapcsolódhattak egyéb kiemelt alkalmakhoz, például a megyei közgyűlésekhez, nádori látogatásokhoz, de olyan rendszeresen ismétlődő dinasztikus ünnepségekhez is, mint 1809-ben I. Ferenc születésnapja (február 12.). Ez rendszerességével kitűnt a korabeli rendi ünnepkultúrából, s a dinasztikus-monarchikus reprezentáció mellett lehetőséget adott a rendi országra, a nemesi nemzetre, illetve a vármegyei lokalitás megjelenítésére is. Ezt jól példázza az 1809. február 12-én az erdélyi Zilahon, Közép-Szolnok vármegyében, id. Wesselényi Miklós által megrendezett ünnepség koreográfiája és összetett vizuális szimbólumrendszere (díszkivilágítások, „ideiglenes emlékművek”).¹²⁰⁸ A korszakban azonban a rendi ország, illetve a szűkebben vett nemesi nemzetre számára valódi és rendszeres „nemzeti ünnep”, melyet ország-szerte ugyanakkor, hasonló módon ünnepeltek volna meg, nem került intézményesítésre. A korabeli magyar és német nyelvű lapok az aktív és passzív propaganda eszközeit alkalmazva a Lajtán túl zajló mozgósítás reprezentatív kulcseményeiről is informálták olvasóikat. Egyúttal rendszertelenül közölték a megyei inszurgensek és a városi polgárőrök zászlószentelőinek és szemléinek leírásait, melyek propagandisztikus buzdító funkciójuk mellett egyben konkrét mintákat, technikákat is közvetítettek az olvasók nyilvánossága felé.¹²⁰⁹

¹²⁰⁸ Tőkés János Kazinczy Ferencnek, Zilah, 1809. febr. 17. = KazLev VI, 236. Az ünnepségről szóló tudósítás megjelent a *Magyar Kurir*ban is: MK, 1809, I, márc. 21., 23. sz., 358–359. Az ünnepségek eszközkészletéhez, ennek átalakulásához a középkor és a 19. század közötti időszakban lásd: REINLE 1987.

¹²⁰⁹ Az általam részletesen átnézett *Hazai és Külföldi Tudósítás*, *Bétsi Magyar Kurir*, *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung*, illetve *Preßburger Zeitung* 1809–10-ben mind közölt ilyesfajta leírásokat.

A megyei nyilvánosságban a nemesi felkeléshez kötődő ünnepélyes társadalmi gyakorlatok működését funkcionális szempontból szemügyre véve jól elkülöníthető az inszurrekció tágabb szertartásrendjén belül néhány olyan alaptípus, amely szinte elengedhetetlen volt a felkelés (de)mobilizációjához. Ezek csak rendkívüli esetekben maradtak el, elsősorban a sürgős mozgósításból adódó kényszerhelyzet következtében. Funkciójukat tekintve az alapvetően katonai jellegű ünnepek, illetve azok bizonyos rituális elemei, Arnold van Gennep kifejezésével élve felfoghatók oly módon, mint egy-egy megye politikai közösségéből kiváló inszurgensek kollektívumát érintő „átmeneti rítusok” (*rites de passage*).¹²¹⁰ A mobilizáció szakaszát illetően ide sorolhatók a csapatokat szimbolikusan és a jurisdikciót illetően is a „katonai rendbe” átléptető, szélesebb nyilvánosság előtt zajló zászlószentelő ünnepek és második mustrák, melyek során a felkelők esküjére is sor került (tkp. „befogadó rítusok”). A demobilizáció szakaszát tekintve a felkelők eloszlását kísérő, gyakran szintén egyházi szertartásokkal összekapcsolódó ünnepeket és ünnepélyes szemléket sorolhatjuk ide, melyek a katonáskodókat a polgári állásukba bocsátották vissza.

A mobilizáció menetét illetően az esküvel összekötött második szemlék mint civil és katonai elemeket ötvöző rítusok rendszerint összekapcsolódtak a zászlószentelőkkel, egyetlen komplex, gyakorta többnapos ünnepeket alkotva. A világi hatóságok, a fegyveres alakulatok és az egyházi hatóságok közreműködése egyaránt szükséges volt ahhoz, hogy maga a rítus sikeresen végbemenjen és a felkelők a megye kebeléből katonai joghatóság alá helyezve elbocsáthatók legyenek. A megyék úgy tűnik, általában igyekeztek a zászlószentelőket és a mustrákat egymást követő napokra összeszervezni, kivételesen azonban a két rítus ugyanazon napra is eshetett. Általában elsőként a zászlószentelőre került sor, majd a következő napon tartotta meg az illetékes katonai előljáró a megyei főtiszték segédletével a második mustrát, melynek részeként a megyei hatóságok feleskették az addig civil joghatóság alatt álló felkelőket, akik így hivatalosan is katonává váltak. Az alakulatok általában vagy a megyegyűléseknek otthont adó város központi, tágas főterén vagy a településen kívül, egy arra alkalmas nyílt területen, a korábbi felkelések során használt gyakorlótéren vonultak fel ünnepélyesen. A sürgős mozgósítás következtében előfordult, hogy az adott vármegyei kontingens zászlószentelőjének megtartására már helyben nem kerülhetett sor, a mustrát és az esküt – tekintve, hogy az a táborba indítás *sine qua non*ja volt – pedig korábban már a vármegyében vagy más gyülekezési helyen megtartották. Így történt például Torontál vármegyében

¹²¹⁰ GENNEP 2007, különösen: 69.

felkelőinek esetében, akiknek az új zászlaját csak június elején, Budán, a királyi várban szentelték fel. A franciák elől Bécsből a városba menekült udvar egyes tagjainak részvétele miatt a szertartás a korabeli beszámolók szerint fényesebb volt, mint a szokásos megyei ceremóniák.¹²¹¹

A hasonló katonai, civil és szakrális elemeket egyaránt tartalmazó ünnepségek a polgárőrségek szertartásrendjének is a kötelező elemét jelentették.¹²¹² Funkciójuk lényegében azonos volt a megyei inszurgens nemesség szertartásaival. Fontos azonban megjegyezni, hogy a felkelőkkel ellentétben, a városi polgárőrök, tekintve ezen alakulatoknak az inszurrekcióétól különböző feladatkörét, a mustrával, illetve esküjükkel ugyan katonai jellegű fegyelemre kötelezték magukat, de nem kerültek katonai jurisdikció alá. Ahogyan magával a formulával, a felkelőkhöz képest is csak egy konkrét térbeli egység, illetve jogi és morális közösség, a város szolgálatára lettek felesketve. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. szeptember 20-i száma arról adott hírt, hogy „[n]agy ünnepet tartott Nemes Pest Szabad Királyi Városa a' múlt Vasárnap: *A' Fegyveres Polgárságnak Zászló szentelését 's megesketését*”.¹²¹³ A zászlószentelő ünnepséget „pompás” fogadás követte, mely a lap szerint „méltán emlékeztetett a' Londoni nagy Vendégségekre”.¹²¹⁴ A polgárőrök zászlószentelő szertartásai, ünnepségei hasonló módon zajlottak le más szabad királyi és bányavárosokban is.¹²¹⁵

A szabolcsi felkelők viszonylag későn, 1809. június 10-én mustrával egybekötött zászlószentelőjéről az ezrednaplónak köszönhetően a különféle hírlapi tudósításoknál és megyei jegyzőkönyvi bejegyzéseknél jóval részletesebb leírással rendelkezünk, ami alapján jól felvázolható az ünnepségek menete. A ceremónia a kijelölt napon egy arra alkalmas gyakorlótéren zajlott a megyei nemesi társadalom széles nyilvánossága, köztük a hozzátartozók, az „otthon maradt Uraságoknak, és aszszonyságoknak siró és szomorkodó számtalan sokasága előtt”. A gyakorlótéren az ezredes főhadnagy kormánya alatt az egész ezred a hajdúk fél századával együtt osztályonként egy négyszögletes karéjt formálva állt ki. Ezután mise kezdődött az erre a célra felállított sátorban, melyet egy kerületi esperes celebrált, majd a zászlószentelés aktusa következett. Az esemény „igazgatója” elővette az ezredskapitányi zászlót, melyre Vay Miklós brigadéros generális felesége, báró Adelheim Johanna felkötözte a „nemzeti pántlikát” és azt zászló nyeléhez szegelte, majd „a komáknak hívott több

¹²¹¹ HKT, 1809, I, jún. 10., 46. sz., 362.

¹²¹² Ezekhez lásd: MOLNÁR 1992.

¹²¹³ HKT, 1809, II., szept. 20., 24. sz., 181–182.

¹²¹⁴ HKT, 1809, II, okt. 4., 28. sz., 213–214.

¹²¹⁵ A szentgyörgyi és bazini polgárőrségek mustrájáról, zászlószenteléséről és esküjéről lásd: HKT, 1809, II, okt. 18., 32. sz., 246.

Asszonyosságok, és Kis asszonyok is” hasonlóan beverték egy-egy szöveget, majd ugyanez történt két másik osztályzászlóval is.

A zászlószentelők kapcsán gyakorta az alkalomra készített prédikációk is elhangzottak, melyeket az egyházi beszédeknek e katonai (jellegű) rítusokhoz kapcsolódó sajátos típusaként kezelhetünk. Ezek háborús kontextusban hagyományos vallási, politikai, morális tartalmakon kívül jellemzően explicit mobilizációs üzenetet is hordoztak. Az elhangzott szövegeket szerkesztett, olykor jegyzetelt változatát gyakorta kinyomtatták, így az nem csak a résztvevők, de a literátus nyilvánosság szélesebb köre számára vált hozzáférhetővé, bekeverülve a különféle nyomtatott propagandamunkák országos cirkulációjába. Az általam ismert, inszurgensekhez intézett – egyúttal kinyomtatott – prédikációk magyar nyelvűek, ugyanakkor a minta nem reprezentatív: a Dunántúlról, Veszprém,¹²¹⁶ illetve az erdélyi Küküllő vármegyében hangzottak el.¹²¹⁷ A beszédekre és magukra a szertartásokra a helyi nemesség, illetve konkrétan az adott felkelő-kontingens etnikai-nyelvi-felekezeti összetétele meghatározónak bizonyult. Ahol az érintett – megyei vagy kommunális – közösséget többnyelvűség jellemezte, ott több nyelven is elhangozhattak maguk a prédikációk, illetve a szemlékhez kapcsolódva világi előljárók által mondott beszédek. A magyar nyelv előnyben részesítése – különösen a magyar hivatali nyelv kialakítására irányuló törekvések tükrében – ugyanakkor tükrözhetette a megyei nemesi elitek, tisztikarok tudatos politikai döntését, a felkelés és a nyelvhasználat „nemzetiesítésére” irányuló törekvést. A pesti polgárőrök szeptemberi zászlószentelőjének alkalmából elmondott beszédek például ugyanott és párhuzamosan hangzottak el a polgárok nemzetisége szerint szerveződő alakulatok előtt: „Tíz orakor elkezdődött egyszerre mind a’ Magyar, mind a’ Német Prédikatio. Amazt Nagy Tiszteletű Fehér György a’ Theológiának Doctora, és a’ Pesti Fő Seminariumban a’ Hit Ágozatinak Tanítójája [sic!];

¹²¹⁶ KOVÁTS 1797 és 1809. Kováts Antal palotai plébános 1809. május tizedikén, Pápán mondta el serkentő egyházi beszédét „a’ Nemes Megye’ fényes gyülekezete előtt, azon alkalommal, amikor Rosos Pál püspök a megyei felkelő lovasság zászlaját felszentelte”. A kis füzet nyomtatásban *Az igaz vitézség* címet kapta. Kováts-tól már 1797-ben megjelent egy két prédikációt tartalmazó, gróf Zichy Ferenc főispánnak ajánlott füzet *Fegyver fogásra ébresztő beszédek* címmel, melyeket „azon alkalmatossággal” mondott el, „a’ midőn a’ republikánusi frantzia sereg Magyar Ország széléig Stajer Ország felől elő nyomult”. Az ebben található első prédikáció április 23-án, a második május 7-én hangzott el Veszprémben. A két nyomtatványt összevetve kiderül, hogy Kováts az 1809-es szöveg elkészítése során többek között az 1797-es broszúrában szereplő első prédikációjából emelt át gondolati elemeket, példázatokat, toposzokat, sőt némileg átdolgozott formában konkrét bekezdéseket is.

¹²¹⁷ SOMBORI 1809a és 1809b. Sombori József, marosvásárhelyi káplánnak a küküllői inszurgensek zászlószentelőjére készített prédikációja, mely 1809. szeptember 1-jén hangzott el Dicsőszentmártonban. Somborinak hónapokkal korábban *A’ Haza’ szeretete* címmel egy másik hazafias egyházi beszéde is megjelent, melyet május 22-én, Marosvásárhelyen mondott el.

emezt pedig Nagy Tiszteletű Schreier József a' Theresia Városi Plébánus Ur tartotta. Mind a' ketten fontosán fejtegették, és hathatósan ajánlották a' Polgári kötelességeket.”¹²¹⁸

Ezután következett a tulajdonképpeni mustra: egy „hosszas asztal mellett, belől a' Sátor alatt ült” báró Vay, mellette bal kéz felől a királyi hadi kirendelt, kezében tartva az ezredlajstromot, ő mellette balra a segédje, aki egy hasonló listáról olvasta a felkelők neveit. Az esemény nyilvánossága valamivel korlátozottabb volt ugyan a gyakorlóterénél, de a naplóban azt is feljegyezték, hogy a „sátornak egyéb része tele volt nézőkkel”. Elsőként az ezred főkormányát mustrálták meg, akik a generális előtt meghajoltak, majd jelentették jelenlétüket. Ezután lóháton a századok következtek, elől a főtisztekkel, akik nevük felolvasására kivont karddal tisztelegtek. A legénység megszemléléséhez a század főtisztjei oly módon álltak alakzatba, hogy köztük egy lovas elférjen, majd egyenként az altisztek és közvétezek következtek, akik jelentették magukat, majd félkaréjba álltak. Először az ezredes főhadnagyi osztály számára adta át a zászlóanya a zászlót, melyre „zengett az Ő NSága Éljen kiáltásával a' Vidék”, majd a másik két zászló átadására is hasonló módon került sor. A mustrát követően az eskühöz az ezred ismét négyszögű karéj alakzatot vett fel, melynek az ezredkormány a közepén foglalt helyet. A napló szerint ekkor „[b]egyűlt oda a jelen levő számtalan nép is”.

Az esküt közvetlenül megelőzően három beszéd hangzott el: Terhes Sámuel pataki református lelkész hazaszeretetről szóló és a felkelőket méltató beszéde, Osváth Lajos másodalispán – saját maga által írt – szónoklata, melyben „a nemes Ezredet, a' Vármegye nevében utnak bocsátja”, majd „[h]asonló gyönyörű beszédet mondott” a főjegyző is, melyben „elő adta, hogy a' Magyar Alkotmánynak egyedül a' Nemesség volt eleitől fogva fenntartója”. Az ezredes ezt követően megparancsolta a csákölevételt, majd a főjegyző felolvasta az esküformulát, amelyet megismételve az egész nemes sereg felesküdt. A szemle után az ezredskapitány a megye nevében elmondott orációkat egy „rövid ékes beszéddel” fogadta, melyben „magát kötelezte hogy a' T. N. Vármegye, és az nemes Ezred kívánságának s bizodalmának meg felelni igyekszik” és az ezred „otthon maradt „kedvesit, és vagyonát a' T. N. Vármegye gondosságába hathatósan ajánlotta”. Végül báró Vay szintén egy rövid beszéddel elfogadta a keze alá adott ezredet, ami ezután a szállására vonult. Az ünnepség három napján az ezredskapitány szállásán a vármegye saját költségén adott ebédet a tisztikarnak, ahol a gazdasszonyi feladatokat az egyik zászlóanya látta el. A megye a közvétezeknek is öt forintot ígért, melyet azonban csak később fizetett ki.¹²¹⁹

¹²¹⁸ HKT, 1809, II., szept. 20., 24. sz., 181–182.

¹²¹⁹ UJLAKY 1880.

A reprezentatív, a vendéglátók nagyvonalúságáról tanúskodó ünnepélyes lakomák fontos elemei voltak a rendi ünnepkultúrának, ugyanakkor nem voltak szorosan részei a mozgósítást szolgáló társadalmi gyakorlatoknak, így ez esetben a hivatalos szertartáshoz kapcsolódó kötetlenebb, a német „Fest” értelmében vett járulékos ünnepelemként tekinthetünk rájuk. A rendi társadalmakban az ünnepi bankettek mind a fejedelmi udvarokban, mind a városi önkormányzatok és korporációk működésében, mind – a magyar esetben kulcsfontosságú – vármegyékben kiemelt szerepet töltöttek be. Egy-egy rituális „lakomaközösségekben” („Speisegemeinschaft”), azaz a kommenzalitáson keresztül a létező alkotmányos-jogi rendi kötelek realizálódtak.¹²²⁰ A korabeli leírásokból az is kitetszik, hogy a zene, akár a mustrálásra való felvonuláskor, akár a misén nagy szerepet kapott az ünnepség rendjében. Habermas szerint a 18. század végéig a muzsika a „reprezentatív nyilvánosság funkcióihoz volt kötve, minden zene alkalmi zene volt”.¹²²¹ Az említett pesti zászlószentelésen például „[a]’ mise alatt Heyden [azaz F. J. Haydn] szerént zengedezett az éneklés és Musika, melly igen jól vitetett végbe”.¹²²²

A tudósítások, feljegyzések rendre kitérnek rá, hogy ezek az események az alakulatok, illetve az eseményt levezénylő lokális elitek mellett, különféle rendi állású helyiek nagy tömegeit vonzották. Ez nyilvánvalóan abból is következett, hogy a megyék és a városok is saját kebelükből állítottak ki fegyvereseket, akik így nem a „rendes hadsereghez” hasonló elszigetelt rendként, hanem a saját közösség részeként jelentek meg a helyi társadalom számára. Mivel a francia háborúk idején az inszurgensek zászlószentelőit adott esetben az illető vármegye kebelében található szabad királyi városban vagy privilegizált mezővárosban tartották, így előfordult, hogy ezeken a helyi polgárság fegyveres alakulatain keresztül is képviseltette magát. Győr vármegye inszurgenseinek 1809. április 30-án, Győr városában tartott zászlószentelőjére például hét városi gyalogszázad vonult ki.¹²²³ Ugyanakkor az általános tendencia inkább az volt, hogy a nemesi felkelők és a polgárőrségek egymástól elkülönült katonai jellegű ünnepségeket tartottak.

A francia forradalmi ünnepségek egyik innovatív sajátosságát Mona Ozouf szerint a terepválasztás jelentette a szervezők részéről, akik ideális esetben a nagy, nyílt, lezáratlan terek használatára törekedtek. A tágas, szimbolikusan is megnyitott terek a különbségek eltörlésén keresztül a nemzeti egység színrevitelét szolgálták, tulajdonságok nélküli térként,

¹²²⁰ HETTLING–NOLTE 2013b, 18–19.

¹²²¹ HABERMAS 1971, 62.

¹²²² HKT, 1809, II, szept. 20., 24. sz., 181–182.

¹²²³ MOLNÁR 1992, 112.

az *ancien régime* ismertetőjegyei híján megtapasztalhatóvá tették egy új világ kezdetét és biztosították az áttekinthetőséget. Ezzel szemben a hagyományos, arisztokratikus jellegű rendi-monarchikus ünnepi térhasználat térben és társadalmilag is elzáró, megosztó, elszigetelő jellegű volt.¹²²⁴ Ideális szabad terek híján azonban a városokban tartott forradalmi ünnepeknek mind a régi rend, mind a forradalom elmúlt éveinek terhes térbeli örökségével meg kellett küzdeniük.¹²²⁵

A térhasználat kérdése nagy jelentőséggel bírt a magyarországi rendi nyilvánosság működésében, a nemesi felkeléshez kapcsolódó ünneprendben is, amelyben az egyes megyék nemesi politikai közösségei tulajdonképpen önmaguk katonai és politikai potenciálját mutatták fel a nyilvánosság számára. Az inszurrekcióhoz és a polgárőrségekhez kapcsolódó ünnepeket, civil és transzcendens elemeket is hordozó katonai jellegű rítusokat szervezőik lehetőség szerint nyílt tereken tartották, melyek vagy a városi-megyei élet központi, reprezentatív terei voltak (ez esetben a szervezőknek alkalmazkodniuk kellett az épített tér adottságaihoz), vagy eleve szemlék és manőverek céljára kialakított katonai gyakorlóterek (például Veszprémben a Pápa melletti vagy Pest megyében a soroksári gyakorlótér). Ezek a feltételek határozták meg az ünnepi tér architektúrájának és koreográfiájának, illetve a láthatóságnak és a hozzáférhetőségnek alapvető kereteit. Az inszurgensek ünnepélyes szemléire az előbbi esetben rendszerint abban a városban került sor, ahol a megyei közgyűléseket tartani szokták, gyakorta épp a megyeháza előtti téren. Ezzel a javarészt vidéki birtokain tartózkodó, de közéletet nyilvánosan valamely a megye keblében fekvő városban élő birtokos nemesi elit mintegy kisajátította az ünnepek által érintett városi tereket a jobbára nem-nemesek lakta településektől. Az ünnepek alkalmából a városi, illetve gyakorlótereken felállított nagyméretű, egyúttal korlátozott befogadóképességű sátrak, csakúgy mint a zászlószentelő ceremóniák menetébe bevont templomok, valamint a felkelő tisztek és a helyi elitek számára fenntartott ünnepi lakomák világosan el is határolták az eliteket a tömegektől, kizárva őket nemcsak az ünnepség bizonyos szertartásos elemeiben való aktív részvételtől, de magából a látványból is.

Az ünnepek menetébe különféle formákban és mélységben vonódhatott be a szűkebb értelemben vett résztvevők és a szemlélők egymástól elhatárolódó köre, ennek keretei

¹²²⁴ OZOUF 1991, 126–157; 2005, 68–71. A tágas, városon kívüli terek használata különösen a forradalom első ünnepeiként, 1790. július 14-én országszerte megtartott „szövetségi ünnepet” (*Fête de la Fédération*) jellemezte. Ez a sajátos térhasználat szorosan összefonódott a forradalmi ünnep dinamikájával, aminek „átlátható és könnyen értelmezhető helyre van szüksége, ahol az általa keltett érzelm szabadon terjedhet, ezért elvont megfeleltetés, nem pedig a történelmi, gazdasági vagy valamilyen esztétikai sajátosság alapján jelöli ki saját terét.”

¹²²⁵ OZOUF 1987.

általában egybeestek a helyi rendi társadalom határaival és hierarchikus szerkezetével is.¹²²⁶ Mint már szó esett róla, az inszurrekciók mozgósításához és eloszlásához kapcsolódó ünnepek bár nyilvánosak voltak, szervezőik és aktív résztvevőik, akik már pusztán jelenlétükkel is reprezentálták rendi státusukat és uralmi helyzetüket, a privilegizált csoportok elitje közül kerültek ki, csakúgy mint a városi polgárőrsek hasonló ceremóniáinak esetében. A rendi nyilvánosság reprezentatív jellegéből adódóan az „úr” önnön státusát mind az egyszerű nép, mind más kiváltságosok előtt, „mindig és mindenhol” nyilvánosan demonstrálni kényszerült. A státus birtokosa konkrét „személyén keresztül egy láthatatlan létet” tett láthatóvá, valamely „magasabb” hatalmat testesített meg. A „környezet”, azaz a „nép” bár maga is a reprezentatív nyilvánossághoz tartozik, bizonyos értelemben mégis ki van zárva belőle, azt a háttérrel jelenti amely előtt a reprezentáció kibontakozik.¹²²⁷

A résztvevők körét illetően a rendi-közjogi, illetve a lokális társadalmi állás meghatározónak bizonyult, s a részvételt az ebből fakadó nemesi időszemlélet jellege is korlátozta. Sajátos életformájának köszönhetően a jómódú birtokos nemesség, a gyakorta hivatalt is viselő táblabírói megyei elit időszemlélete eltért a korabeli jobbágyságétól, s még inkább a munka- és szabadidőt élesen elválasztó, később kialakuló modern polgárságétól is. A nemes szabadideje az utóbbi értelemben nem tudatosodott, „hiszen minden dolgát, a hivatali ügyintézkést, a társas élet alkalmain és az ünnepeken való részvételt, a rokoni és baráti kapcsolatok karbantartását, a vadászatot, gazdaságának irányítását kötelesség- és feladatteljesítésként végezte. Ethosza szerint nem tett igazán különbséget elfoglaltság és kikapcsolódás-pihenés között.”¹²²⁸ A nemesség hagyományos időszemléletéhez és a reprezentatív nyilvánosság sajátosságaihoz igazodva szervezett hosszas ünnepek sajátosan kontrollált-fegyelmezett idejére nem volt jellemző a hétköznapok és az ünnepnapok, az ünnepi lét és a hétköznapiság szigorú elválasztása, ami hozzájárult ahhoz, hogy a kétkezi mezeti vagy iparosmunkát végző csoportok értelemszerűen nem vagy csak kisebb számban lehettek jelen. A mozgósítás és a háború ugyanakkor felborította és újrastrukturálta a békeidőben bevett időszemléleteket is.

A résztvevők között a (de)mobilizált felkelők mellett mindenekelőtt a megyében befolyásos nemesi családok férfitagjait, azon belül egyes, a megyével szorosabb kapcsolatban álló mágnásokat, a politikai-igazgatási elitet és a jelentősebb birtokos urakat találhatjuk meg.

¹²²⁶ Vö. HETTLING–NOLTE 1993b, 29.

¹²²⁷ HABERMAS 1971, 14–23.

¹²²⁸ KÓSA 2006, 375.

Az egyháziak közül képviseltették magukat, illetve az ünnep részeként a vallási rítusok végrehajtásában aktívan részt vettek – adott esetben – a katolikus főpapok és az egyházi közép-retegek (ideértve a szerzetesrendek előjáróit, espereseket stb.). Továbbá társadalmi gyakorlatokban betöltött funkciójuknál és helyi közéleti szerepükénél fogva megjelentek a protestáns és/vagy katolikus egyházi és világi értelmiség képviselői is.

Az ünnepekben korcsoportok és nemek szerinti való aktív részvétel jól körülhatárolt formái között mindenekelőtt férjeik és gyermekeik révén a tekintélyesebb nemesasszonyoknak és a helyi tanulóifjúságnak az ünnepek koreográfiájában való szervezett-kontrollált performatív részvételét és ennek konkrét típusait szükséges kiemelni, amelyeket a korabeli beszámolók gyakran külön is hangsúlyoztak. A jómódú birtokos nemességhez, illetve a mágnáscsaládokhoz tartozó nők egyrészt a befolyásos asszonyoknak fenntartott zászlóanyaságon és -komaságon, illetve az adott család jómódját és nagylelkűségét is reprezentáló vendéglátáson keresztül vállalhattak érdemi részt az ünnepekben. Másrészt, az előbbinél emancipatívabb formában, a szervezett keretek között apróbb spontán megnyilvánulásokra is lehetőséget adva, ahogyan a szabolcsi esetben láttuk, a nők – nem feltétlenül nemesek – mint a felkelők feleségei, hozzátartozói szimbolikus értékkel nyilvánosan is elbúcsúztathatták a háborúba induló férfiakat. Az ifjak tanáraik vezetése alatt vettek részt a rendi ünnepkultúra részeit képező különféle ünnepeken, istentiszteleteken, köztük a háborúhoz és békéhez, illetve a (de)mobilizációhoz kapcsolódó alkalmakon is. A kor alkalmi költészetének ismert vándorpoétája, Berei Farkas András jegyezte föl József nádor 1809 tavaszi buzdító körútjának hódmezővásárhelyi és szegedi állomása kapcsán, hogy amikor a csongrádi rendek március 27-én, Hódmezővásárhelyen ünnepélyesen fogadták a főherceget, „Plébánus Tisztelendő Bengyel György Úr, az alatta lévő Professoroknak meg parantsolta, hogy Palatinus ő Hertzegsége’ eleibe zászlókkal mennyenek az egész Oskolabéli gyermekek, és vivátot kiáltsanak”.¹²²⁹ A budai német újság 1809 februárjában Székesfehérvárról arról adott hírt, hogy az uralkodó születésnapja alkalmából február 12-én ünnepélyes szentmisét tartottak, a helyi Benyovszky huszár battalión és a városi polgárőrség részvételével, melyen a püspöki szeminárium növendékei magyar nyelven egy „Zrínyi Miklós” című „nemzeti színdarabot” – azaz magyar történelmi tárgyú iskoladramát – is előadtak.¹²³⁰ Jéger

¹²²⁹ FARKAS 1809, 6.

¹²³⁰ VOUZ 1809. febr. 26., 17. sz., 181.

József, Szeged szabad királyi város királyi nemzeti iskolai tanítója verset írt tanítványai nevében a város polgároihoz, mint „szeretett szülőihez” címezve, melyet a tanulók június 14-én elő is adtak.¹²³¹

Az idők részvételéről kevés információval rendelkezünk, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. június 7-i számában a „Nevezetes Példák” című hazafias tettek sorozatában egy nyilvánvaló propagandisztikus céllal megformált rövid esetet közölt, ami Zemplén vármegye második mustráján történt meg, s melyet valaki a helyiek közül küldött be Kultsárhoz. Eszerint közvetlenül a szemlét követően, az eskü előtt „[k]itört a’ sokaság közül Váczi nevezetű idős Nemes ember, és azt kívánta, hogy ő vihesse ki a’ Zászlót az esküvésre”. A szervezők ezt számára megengedték a lap pedig közölte „az ősz Bajnok”, korábbi inszurgens állítólagos örömkialtását is, a patrióta „veterán” tipikus alakját rajzolva meg: „Kedves Zászlóm, Nemzeti ditsőségünk jele! négyszer esküdtem már meg hozzád: de fogadom mostis, hogy addig el nem hagylak, míg tsak akkora darab lészen belőled mint az abrakos zsákomnak madzagja.”¹²³² A beszámoló szerint a „Hazafiúságnak ezen nemes kitörését” a résztvevők „megindulással” hallgatták, gróf Esterházy József főispán pedig „ötet, ki a’ nagy asztalokhoz nem szokott, az nap minden tisztességgel maga asztalánál ültette”.¹²³³ A szöveg tanúsága szerint a mustra szervezői képesek voltak beilleszteni a spontán megnyilvánulást az ünnepség szigorú rendjébe, a főispán nagylelkű gesztusa egyúttal a felkelés mobilizációs ideológiájának emancipatorikus jellegét demonstrálta. A többieknek az ünnepségek menetében jobbra a szemlélői státus, illetve esetenként a köznép számára fenntartott nyilvános lakomákon való részvétel jutott, melyek a megyei elitek, a jómódú birtokos nemesség vagy egy-egy helyi mágnás nagylelkűségét reprezentálva az uralkodó elitek és a *misera plebs* közötti paternalisztikus alá-fölrendeltségre épülő kötelékeket erősítették.

Mint az előző fejezetben a veszprémi és vasi esetek kapcsán láthattuk, a kormányzat rendelkezett arról, hogy maga a demobilizáció kötelezően milyen intézkedéseket kíván, de a megyéknek széles mozgásterük volt a lebonyolítás mikéntjének és ünnepélyesség mértékének meghatározását illetően. Ahogyan a hadiállapot beálltával tartott közimádságok, úgy a békéért hálát adó *Te Deumok* is a lehető legszélesebb kört igyekeztek elérni. A központi kormányzat a megyei adminisztrációt és az egyházi intézményrendszert felhasználva tájé-

¹²³¹ JÉGER 1809.

¹²³² Az eredetiben ritkítva szedve, a kiemelést megszüntettem. Feltehetően az első eskün az 1790-es megyei koronaőrző bandériumban való részvételét érthette.

¹²³³ HKT, 1809, I, jún. 7., 45. sz., 354.

koztatta hivatalosan a népesség tömegeit a háború befejeződéséről, egyúttal az egyházi szertartások elrendelésével szakralizálta is a békét. Külön altípusokat képeznek a fegyverek szerencséjéért csaták, jelesebb győzelmek, illetve a békeszerződések megkötésének, kihirdetésének alkalmából az uralkodó által a helytartótanácscon keresztül elrendelt könyörgések, illetve az ezen alkalmából elmondott prédikációk. 1809. október 14-én megkötötték a schönbrunni béke, melynek pontjairól körlevélben értesítették a megyéket is. Zala kisgyűlése például december 18-án foglalkozott az október 20-án kelt rendeléssel, melynek értelmében a békeség cikkelyeit ki kellett hirdetni, egyúttal a békéért *Te Deumot* tartatni. A megye ennek megfelelően konstataálta, hogy a cikkelyek kihirdettettek, „az örvendező innepelés pedig szokott módjával az ide való Templomban [azaz Zalaegerszegen] díszessen megtartott”.¹²³⁴

Hasonló ünnepek zajlottak le szerte az országban. Az uralkodó által elrendelt „közönséges hálaadás” alkalmával mondta el magyar beszédét Szegeden Salamon József Vazul. Salamon nemcsak a béke áldásaiért adott hálát Istennek, de egyúttal a háború jelentette traumák kollektív feldolgozását is igyekezett megkönnyíteni. Különösen az elesettek után hátramaradtak számára kísérelt meg vigaszt nyújtani, oly módon, hogy a túlélők, hozzátartozók számára értelmessé tette, önmagán túli hazafias, egyúttal szakrális attribútumokkal és jelentőséggel ruházta fel szeretteik halálát: „O! el keseredett, de boldog Anyák, kik ilyen bajnokokat szültetek, és szoptattatok! szerentsés föld, a' hol vitéz tetemök, és vérök nyugszik! – mi érettünk, o Hazafiak! és Fölséges Királyunkért szánták el fejöket, és életöket a' veszedelemre, és a' dütsösséges halálra. Adj, Uram! nékiök örök boldogságot!”¹²³⁵ Már Péter, győri református prédikátor 1809. október 29-én a békeségért tartott hálaadó *Téged, Isten dicsérünköt*, a prédikációt a két könyörgéssel együtt nyomtattatta ki. Már prédikációja a „Lehet-e' állandó közönséges Békeség az Emberi nemzet között?” kérdés körül forgott, a problémát az adott történeti helyzetből kiindulva először (politikai) filozófiai és antropológiai szempontokból vette vizsgálat alá, majd a teológia oldaláról adott rá magyarázatot.¹²³⁶

Mindezen túl arról, hogy a béke kihirdetéséhez, illetve a felkelés eloszlásához kapcsolódó rítusokra mikor, hogyan, mennyire ünnepélyes formában került sor, arról maguk a megyei közgyűlések, illetve az erre rendelt bizottságok vagy személyek döntöttek. A hazatérő seregek fogadására rendezett ceremónia egybeeshetett a központi *Te Deum* megtartásával, de attól függetlenül is sor kerülhetett rá. Az említett vasi esetben a két rítus szorosan

¹²³⁴ MNL ZML IV. 1a. 1809. dec. 18. 2. sz. 706–707.

¹²³⁵ SALAMON 1809, 6–7.

¹²³⁶ MÁR 1809.

összekapcsolódott, míg Arad vármegyében a megyei elit részvételével megtartott központi *Te Deumra* Arad városában, a felkelők fogadásától függetlenül került sor: „’s mintha kiki azt érzette volna: *nulla salus bello*,¹²³⁷ olly köz megegyezéssel kívánták, hogy más nap Háladó Isteni szolgálat tartassék. Mellyre is Gyoroky Edelsbacher Kir. Tanácsos Urral a’ Ts. Ns. Vármegye Tisztjei, az Egyházi, ’s Világi Földes Urak, a’ Királyi Kamara Tisztviselői, a’ Gymnasium Directore, ’s Professorok az Ifjúsággal buzgó ájtatossággal megjelentek, – Utóbb a’ Ns. Vármegyének egyéb helységekben minden Vallásbéliek hasonló Isteni tiszteletet tartottak.” Háladó ünnepségeket a templomokban kötelezően megtartani rendelt *Te Deumokon* túl, nemcsak megyei szinten, de olykor lokálisan is rendeztek, ezeket általában egy-egy gazdag és befolyásos földesúr maga szervezte a helyi elitek számára. Arad megyében például „Boros Jenőn Nagy Méltóságú Aczél István Belső Tanácsos Úr jószágán tartottak” ilyen privát szervezésű, korlátozottan nyilvános ünnepséget „az ott lakozó Urak és Polgárok, ’s nagy buzgósággal köszönték meg a’ Mindenhatónak, hogy a’ Békesség hasznainak reménységét szíveikben felderítette”.¹²³⁸

A barokk ünnepkultúra Szekfű Gyula által jelzett rendi-nemesi jellegű „nemzetiesülése” kimutatható az etnikailag és nyelviileg magyar nemességgel rendelkező Veszprém vármegyének az inszurrekciók (de)mobilizációját strukturáló szertartásokkal kapcsolatos gyakorlatában is.¹²³⁹ Az 1797-es felkeléssel kapcsolatban magyarul elhangzott beszédek már eredeti nyelven kerültek be a megyegyűlési jegyzőkönyvbe, amelyet ekkor még latinul vezettek.¹²⁴⁰ Ugyanezen felkelés apropóján, a megye megbízásából és költségén megjelent egy, a maga nemében egyedülálló alkalmi nyomtatvány is, amely az inszurrekció szertartásrendjének részeként elhangzott legfontosabb magyar és latin nyelvű szónoklatokat közölte összegyűjtve.¹²⁴¹ Ebben a füzetben 9 szöveg közül csupán egyetlen latin nyelvű található, az a „[h]ála adó és rész szerénnt esedező beszéd”, melyet Kun László alispán az uralkodóhoz menesztett küldöttség képviselőjében mondott el 1797. július 19-én. Az 1809-es felkelés alatt a megyegyűlési jegyzőkönyvet már egy ideje magyar nyelven vezették, az ebben az évben a megyei mozgósítás és leszerelés kapcsán megjelent hivatalos és nem-hivatalos inszurrekciós nyomtatványok is egytől-egyig magyar nyelvűek voltak. Hasonlóképp magyarul

¹²³⁷ Azaz: „nincs üdvösség a háborúban”.

¹²³⁸ HKT, 1810, I, jan. 13., 4. sz., 31.

¹²³⁹ Ezek a megállapítások elsősorban az általam tüzetesebben tanulmányozott dunántúli kontextusra érvényesek.

¹²⁴⁰ Ennek változásaihoz Zalában: POÓR 1972, 422–427.

¹²⁴¹ *Beszédek* 1798. A füzet elhangzásuk szerint időrendben, a pontos beszédfajta, az elhangzás időpontjának és az alkalomnak a feltüntetésével tartalmazza a szövegeket.

hangzottak el a felkelést üdvözlő és búcsúztató beszédek, illetve a zászlószentelések alkalmából mondott reprezentatív katolikus prédikációk is. Tudjuk ugyanakkor, hogy a helytartótanáccsal, illetve a nádorral folytatott hivatalos kommunikáció ekkor még alapvetően latin nyelvű, az inszurrekció kerületi és országos vezérkarával pedig német, esetenként magyar (a dunántúli kerületi vezér, báró Mecséry Dániel tudott és írt is a megyéknek magyarul).

A (de)mobilizációt szolgáló ünnepek jelentőségét a rendi nyilvánosság működésének szempontjából mindenekelőtt a háborús propaganda popularizálásában játszott szerepük adja. Ezek révén az előszóban elhangzott szövegeken, a vizuális jelképrendszereken és a rituális koreográfián keresztül közvetített megyei, nemesi-nemzeti vagy városi polgári értékek, illetve a honpolgári patrióta és keresztény elemeket vegyítő „ideológia” a tényleges fegyverviselőknél jóval szélesebb kör számára vált érzékelhetővé és átélhetővé.

2. A „PÁPAI ESEMÉNYEK” (1811. JÚNIUS 7–9.)

Mint az előző fejezetben már szó esett róla, a kitüntetések inszurgensek számára történt adományozását illetően kivételesnek számított Veszprém vármegye esete. József főherceg 1811. május 21-én egy latin nyelvű levélben tolmácsolta saját és az uralkodó elismerését azzal kapcsolatban, hogy a megye a diszpenzáció ellenére megtartotta a törvény által előírt éves fegyvergyakorlatokat.¹²⁴² Nem sokkal később, június 3-i magyar levelében arról tájékoztatta a közgyűlést, hogy a kitüntetésre javasoltak tetteit elbíráló katonai bizottság két megyebéli lovas felkelőt is jutalmazásra érdemesnek talált: Baráth István káplárt és Fodor István közvitét. Bár a háborút követően a bizottság által megítélt és az uralkodó által jóváhagyott jutalmakat általában a megyei előljárók a közgyűlésen adták át az arra érdemeseknek, a nádor Veszprém esetében „az Érdemeket betsűlni, ’s megjutalmaztatni tudo Nagy Lelkéről vezéreltetvén” az őket illető kitüntetés és pénzjutalom, illetve a gróf Zichy Ferenc ezredeskapitány számára megítélt Lipót-rend lovagkeresztjének átadására személyesen kereste fel a megyét.¹²⁴³ A nádori látogatás június 7-ével kezdődött, magára az ünnepségre június 8-án és 9-én került sor.¹²⁴⁴ A június 10-én, Pápán tartott közgyűlés azért, hogy a „Bajnoki Virtusoknak, mind kivált képpen Ő Cs. K. Fő-Hertzege Nagy Lelkének, ’s-ezen Megye buzgo Háládatosságának emlékezete, a’ Késő Maradékra által mennyen” részletesen beiktatta a megyei emlékezhelyként is szolgáló jegyzőkönyvbe az ünnepség menetét.¹²⁴⁵

¹²⁴² MNL VeML IV. 1.a. 1811. jún. 10. 9. sz. 398–399; a levél: MNL VeML IV. 1.b. 1811. jún. 10. 9. sz.

¹²⁴³ MNL VeML IV. 1.a. 1811. jún. 10. 1. sz. 379–380. A levelet lásd: MNL VeML IV. 1.b. 1811. jún. 10. 1. sz. A közgyűlési jegyzőkönyv egy május 26-án kelt nádori levélről ejt szót, ez azonban nincsen az iratok között.

¹²⁴⁴ Rövid összefoglalóját lásd: HUDI 2004.

¹²⁴⁵ MNL VeML IV. 1.a. 35. 1811. jún. 10. 1. sz. 380–389.

Maga a komplex ünnepség két részre oszlott: (1) a nádor ünnepélyes bevonulására a megyébe (10. ábra) és a városba, illetve (2) a veszprémi inszurgens lovasság ünnepére. Az eseményekről nem csupán az újságok tudósítottak, de a nádor utasítására az ünnepségen Beckers gróffal együtt József főherceg mellett résztvevő Kisfaludy Sándor kompilált egy alacsony példányszámban megjelent nyomtatványt, mely részben az inszurrekcióról szóló jelentéséhez felhasznált dokumentumokon, illetve a hozzá eljuttatott megyei iratokon alapult.

Hasonlóan rendkívüli alkalom volt Pest-Pilis-Solt vármegye 1810. november 13-án, Budán, a nádor mint örökös főispán előlülésével megtartott tisztújító közgyűlése is, ahol ünnepélyes keretek között került sor a vitézségi érmek kiosztására. Az eseményről Schedius Lajos („Sch–s”) számolt be a *Vaterländische Blätter* hasábjain (*Austheilung der Tapferkeits-Medailen an die ungarische Insurrection*) és német fordításban közölte a nádor magyar beszédének egy részletét is.¹²⁴⁶ Ezek az ünnepségek kivételesnek számítottak, a főherceg személyes érintettségének és kegyének voltak köszönhetőek, tehát a nádori látogatásból és a részvételével zajló ünnepélyes kitüntetésekben a háborút megelőző buzdító körúttal ellentétben nem lett rendszer. A pápai nádori látogatásban az uralkodó és a főherceg meglegedése (a lovasezred 1809-es szereplése és a diszpenzáció visszautasítása) és a két kitüntetett, illetve megjutalmazott inszurgens közkatona mellett a befolyásos főispán fiának, ifjabb Zichy gróf inszurgens ezredeskaptányának megítélt Lipót-rend nyomhatott a legtöbbit a latban.

Ugyan magát a veszprémi ünnepséget alkotó performatív és vizuális technikák, az elhangzott beszédek a rendi reprezentatív nyilvánosság ceremonialis társadalmi gyakorlatainak, mindenekelőtt az inszurrekciós ünnepségeknek és a hozzájuk kapcsolódó műfajoknak a bevett paneljeiből építkeztek, ám az esemény a maga nemében ezek igen egyedi konfigurációját jelentette, mindenekelőtt a nádor személyes jelenléte miatt. A pápai ünnepséggel kapcsolatban rendelkezésre álló forrásanyag szerencsére kivételesen gazdag: a megyei jegyzőkönyv pontosan rögzítette a június 9-i napon lezajlott „Megyebeli Felkelő Lovas Ezrednek Innepe” menetét, beiktatva az ott elhangzott magyar nyelvű beszédeket is. Kisfaludy munkája ennél jóval bővebb, a június 7. és 9. közötti napok elbeszélését a megyétől kapott anyagok mellett saját inszurrekciótörténetére, illetve résztvevőként szerzett közvetlen tapasztalataira, valamint feltehetően egyes Beckerstől származó információkra alapozva alkotta meg. Az események rekonstrukcióján túl a megyei közgyűlési jegyzőkönyv, illetve a

¹²⁴⁶ VB, 1811. jan. 9. 3. sz. 13–14.

Kisfaludy által összeállított nyomtatvány arról is tájékoztat, hogy mi módon értelmezte magát az ünnepséget és a megye inszurrekciós szerepét – s közvetetten magának az inszurrekciónak és az 1809-es háborúnak Magyarország szempontjából adott jelentőségét – maga a szerző, illetve a nádor és a veszprémi elit, s hogyan kívánt emléket állítani a történeteknek és az érintett személyeknek a helyi kollektív emlékezetben. A továbbiakban mindenekelőtt a Kisfaludy által összeállított nyomtatvány alapján mutatom be a „pápai eseményeket”, ahol a közgyűlési jegyzőkönyv ehhez képest pluszt vagy eltérést jelent, ott erre külön utalok.

(1) A június 7-én Beckers kíséretében Budáról induló, s Fejér megye felől érkező nádort Palotán, a megyehatáron egy deputáció a 4. sz. „Koronaherceg” vasasereg egy századával együtt ünnepélyesen köszöntötte. A fogadó deputációnak más táblabírák mellett, tagja volt az elsőalispán, Bésány István és a megyei főjegyző Bezerédj György is. A nádor Palotáról a kiküldött megyei kísérettel Rátót felé vette útját, ahol a rátóti prépost és a kerületi iskolaigazgató, Paintner Mihály fogadta őket a már említett vasasszázaddal együtt. József főherceg ezután Zircre érkezett, ahol a ciszterciák kolostorában szállt meg, itt a megye főispánja, id. gróf Zichy Ferenc, Kurbélyi György megyéspüspök, Nedeczky Károly, a veszprémi káptalan nagyprépostja és „számos Uraságok” köszöntötték, Dréta Antal ciszterci prior pedig „egy hálálkodó szives beszéddel fogadá” a szerzetesi közösséggel együtt. A nádor az urak társaságában ebédelt, majd megszemlélte a kolostort, valamint a hozzá tartozó gazdasági épületeket, „a’ kerteket, és szomszéd erdőket”, majd az épületben éjszakázott. Másnap, június 8-án Zircről József főherceg tovább indult Pápára a megyei deputáció és a zirci fogadóbizottság kíséretében. A város határába délelőtt 11 óra körül érkezett meg, ahol többek között id. gr. Zichy, Kisfaludy Sándor szárnysegéd és Rohonczy János táblabíró, kamarai prefektus fogadták. Itt a főispán ünnepélyes beszédjére a nádor „igen kegyes kifejezésekkel” felelt, majd bekísérték Pápára, ahol már tömegek várták.

A bevonulás során a főherceg a város főutcáján és a piacon át a várba (az Esterházykastélyba) ment. A menet élén a megye két hadnagya, míg a nádori hintó előtt, melyben gróf Beckers József is helyet foglalt, Kocsi Horváth Sámuel, veszprémi felkelő lovaskapitány, mellette gr. id. Zichy főispán, Kisfaludy és Rohonczy lovagoltak. Az ünnepségre nem sokkal a veszprémi lovasság éves pápai fegyvergyakorlatát követően került sor (melyet, mint korábban szó esett róla, a nádori felmentés ellenére a megyeiek továbbra is megtartottak), ezért a látogatás hírére a már feloszlott inszurgensek az ünnepség hírére ismét összeálltak. De éppúgy képviseltették magukat a mezővárosi polgárság rendészeti alakulatai és a városban vagy annak környékén beszállásolt nem magyar reguláris ezredek is (egy német vasas- és

gyalogregiment). A várban a „nemzetek” szerint magyar és német századokra különülő pápai polgárőrség, zászlókkal és hagyományos török muzsikával,¹²⁴⁷ az ott beszállásolt 44. sz. Bellagarde gyalogezred katonái és a veszprémi lovasezred négy százada szintén zászlókkal és trombitaszóval köszöntötték a menetet.

A bevonulást követően a főherceg a kastélyban szállt meg, ahol számos megyei notabilitás fogadta, köztük: gróf Amadé Antal (zalai főispáni helytartó), gróf Eszterházy János császári-királyi kamarás, pozsonyi inszurgens ezredeskapitány, gróf Festetics László, császári-királyi kamarás, zalai felkelő ezredes főhadnagy, illetve Rába Boldizsár veszprémi másodalispán és mások. Itt Barcza Ádám táblabíró és uradalmi előljáró ünnepélyesen felajánlotta a házigazda, gróf Eszterházy Miklós szolgálatait, melyeket a nádor kegyesen elfogadott. Ezt ünnepi ebéd követte, melyen a világi és egyházi elitek, valamint a teljes megyei felkelő tisztikar képviseltette magát, de szokás szerint jelen volt két főrendű asszony is, gróf Eszterházy Kazimir özvegye és ifj. gróf Zichy Ferencné is.

Ebéd után a nádor szárnysegédjei, illetve a felkelő ezredesek és az őt fogadó mágnások a társaságában a katonai gyakorlatokra szolgáló mezőre lovagolt, ahol megszemlélte az ifj. gr. Zichy Ferenc ezredes és Zichy Károly főstrázsamester kommandírozta lovasság nővereit, melyekkel kapcsolatban elismerését fejezte ki. Ezt követően meglátogatta a pápai kőedénygyárat, mely Rohonczy érdekeltségébe tartozott. A nádori látogatás menetében külön említést érdemelnek azok, a június 9-i ünnepséghez szorosan nem kapcsolódó elemek, amelyek egy-egy testület vagy befolyásos egyén, illetve ezen keresztül a megye értékeit mutatták fel a vendég számára. Ide sorolható a zirci apátság, a kőedénygyár és a főúri kertek megszemlélése. Végül József főherceg ünnepélyes vacsorával zárta a napot, melyet özv. Eszterházy grófné házában tartottak „minden Főrendbeli Urakkal, és Felkelő Tisztekkel együtt”. Éjszakára a város utcáit illuminálták.

(2) Másnap, június 9-én tartották meg a tulajdonképpeni veszprémi lovasezred ünnepét, melynek keretei között a nádor kitüntette az arra érdemesnek tartott inszurgens tiszteket és közkatonákat. Reggel 8 órától, a pápai „vár” palotájában került sor ifj. gróf Zichy Ferenc ezredeskapitánynak a Lipót-rend középkeresztjével való kitüntetésére, amely ceremónián az

¹²⁴⁷ Az 1808. évi 13. § csak a szabad királyi és a bányavárosok számára tette kötelezővé a polgárőrségek felállítását, Pápa mezővárosa azonban kivételesen maga is felállított ilyen fegyveres testületet. A város kötelezővé tette polgárjoggal rendelkező polgárainak belépését, így összekapcsolva a politikai jogok gyakorlását a fegyveres szolgálattal. Akik mentesültek a fegyveres szolgálat alól, 5–20 forint közötti summát fizettek. MOLNÁR 1992, 116–117. Mivel a rendszeres adminisztrációt csak 1812-től vezették, ezért a magyar kékruhás polgárság jegyzőkönyve nem tartalmaz utalást az 1811-es ünnepségen való részvételre. A testület alapvetően ceremóniális szerepet játszott a város életében, részt vettek az úrnapi körmeneteken, főispáni beiktatásokon, illetve az Eszterházyak és a polgárok temetésén is. Ehhez és a pápai polgárőrök zenekarához lásd: HUDI 2005.

egyházi, katonai és polgári rend képviselői mellett részt vett báró Meskó József is, akit a győri ütközetet követő legendás visszavonulás hőseként ünnepeltek. Fél óra múlva a főherceg inszurgens egyenruhában, segédjei kíséretében az összegyűlteket elé állított emelvényre vonult, majd az id. gróf Zichy által elé kísért ifj. Zichy érdemeit latin beszédben méltatta. A kitüntetett, miután a nádor a nyakába akasztotta az érdemrendet, letette az esküt.

Ezt követően József főherceg kíséretével a város piacterére ment, ahol a már említett polgárőr, inszurgens és katonai csapatok fogadták, lobogó zászlókkal és zenével. Itt megsemmisítette a csapatokat, majd a veszprémi felkelő huszárokhoz méltató magyar beszédet intézett. Ezután Kotsi Horváth Sámuel aljegyző és kapitány felolvasta a kitüntetésekkel kapcsolatos szabályokat. A nádor közvetlenül az előtte álló Baráth István káplárhoz és Fodor István közlegényhez fordult és magyar beszédet intézett hozzájuk, majd az aljegyző felolvasás útján részletesen ismertette a jutalomra érdemesítő haditetteiket. A nádor ezután folytatta beszédét és maga tüntette ki a két inszurgent: Baráthnak ezüst vitézségi érmet tűzött a mellére, Fodornak pedig nyolc aranyat adott. A nádornak a megyei karok és rendek nevében a veszprémi megyéspüspök, Kurbély György felelt, melyet a tömeg részéről éljenzés követett.

A nádor ezután a templomba vonult, ahol Kurbély püspök, Nedeczky és Painter prépostok szolgálatával Te Deumot és misét celebrált, ezalatt a Bellagarde ezred gyalogsága díszsortüzet adott. A misét követően a fegyveres csapatok zene mellett eloszlottak, majd a főherceg visszatért a kastélyba. Itt a megyei elit férfi- és nőtagjainak társaságában fogyasztotta el ebédjét, ugyanezen asztalhoz a kitüntetett altiszteket és közvitézeket is odaengedték, a nádorral átellenben pedig az ifj. Zichy gróf foglalt helyet. A mozsarak durrogása közben az egybegyűlteket az uralkodó párra és a nádorra emelték poharukat. Délután a rendek a főherceg szobájába mentek, ahol a püspök tolmácsolta a megyének a látogatás felett érzett hálóját, melyre a nádor beszéddel felelt. A főherceg estefelé hagyta el Pápát és a szomszédos Marcaltőre ment, gróf Amade Antal zalai főispáni helytartó kastélyába, ahol szintén nagy fogadást tartottak a tiszteletére. Itt „egy nemzeti mezei mulatság várta”: Amade jobbágyai zenészőra, jutalmakért folytatott különféle versenyekkel, játékokkal szórakoztatták az úri közönséget, akik a kastélyból nézték a látványosságot. A nádor ezután Amade grófnak a Rába partján fekvő angolkertjébe ment, ahol a köznép ismét különféle szervezett játékokkal, testgyakorlatokkal szórakoztatta magát és a vendégeket. Végül József az éjszakát a kastélyban töltötte, majd másnap hajnalban Bécs felé indult.

A vármegye végezte a vendégfogadás, a menet és a konkrét ünnepek szervezését, amiből a helyi rendi elit minden csoportja kivette a részét: a megyei tisztikar, a birtokos főurak, illetve a katolikus egyháziak fő- és középrétege. Ezek közül is külön ki kell emelni

a nádor szállásául szolgáló zirci ciszterci rendház, illetve a pápai Eszterházy- és a marcaltői Amade-kastély rendelkezésre bocsátását, illetve az ott megszervezett programok: ünnepi lakomák és egyéb látványosságok lebonyolítását. Tudjuk, hogy a rendkívüli alkalomra ismét fegyverbe szólított felkelő lovasság tartására Rohonczy János tekintélyes mennyiségű nautarálét ajánlott fel, míg más földesurak összeadtak egy nagyobb összeget, amelyből minden felkelőre 10 forint jutott. A Bellagarde ezred katonáinak az ünnepségen való részvételükért gróf Eszterházy Miklós 1 forintot és egy pint bort, ifj. Zichy gróf pedig 2 forintot ajándékozott. A szegény inszurgens lovasok, akik 1809-ben a vármegye költségén vásárolt lovon álltak ki, ez alkalommal lovat kölcsönöztek a hadgyakorlatok idejére, melyért cserébe az állat eltartása mellett igás vagy igátlan napszámra kötelezték magukat. Beretzky Márton lovas alhadnagy számára, aki ugyan a háború során tetteivel magát kitüntette, de a katonai bizottság az elveszett bizonyáglevelek miatt nem ítelt neki jutalmat, Zichy főispán „valóságos Királyi módon” Balatonfőkajáron fekvő jószágában 32 évre egy telket (*sessio*) kötött le („inscribált”).¹²⁴⁸ Az ünnepélyes, a megyei narratívában az uralkodói birtokadományozást imitáló jutalmazási rítus és annak a kollektív emlékezet számára a jegyzőkönyvben történt beiktatása, illetve az esetnek a Kisfaludy-féle nyomtatványban való szerepeltetése¹²⁴⁹ a megjutalmazott inszurgens érdemeinek nyilvános elismerése mellett alapvetően a főispán reprezentációját szolgálta. Jelentőségét jól mutatja, hogy nemcsak maga a jutalmazás oka és menete került rögzítésre, de a latin adományozó levél „a’ Jegyzőkönyvben szorolszora beiktatni, az Eredeti a’ N. Vármegye Levelestárjában, a’ Nagy Lelkü Adonak és az Érdemes Vitéznek emlékezetére bé tétetni, nekik pedig két Hiteles párokban a’ Nemes Vármegye Petsétje alatt kiadattni” rendeltetett.¹²⁵⁰

Az ünnepség a városi lakosság előtt zajlott, de abban csak a nádor és kísérete, illetve a kiválasztott helyi köz- és főnemesi, illetve egyházi elitek, valamint katonás jelleget adva az eseményeknek, a megyében tartózkodó, rendileg elkülönülő fegyveres testületek kaptak résztvevőként érdemi szerepet. A bámész tömegek, mint az ünnepség „környezetét” alkotó, alapvetően passzív szemlélők számára a hangos éljenzés formájában megjelenő affirmatív érzelmi megnyilvánulásokra korlátozódott a részvétel. A köznép az ünnepségek menete ezen túl két formában vonódhatott be: vagy valamely fegyveres testület tagjaként vagy az Amade

¹²⁴⁸ Az *inscriptio* „ideiglenes birtokátruházás birtokos és birtoktalan nemesek között”. PÁLMÁNY 2013, 488. Amiről Zichy és Beretzky között szó van, az a korabeli magánjogi felfogás szerint az *inscriptio pro fidelibus servitiis* ideiglenes (*temporanea*) esete, korabeli magyar jogi műnyelven „érdem-díjazás”, ahol akár ősi, akár szerzeményi ingatlanokat „*hű szolgálatok* vagyis *személyes érdemek*” tekintetéből, mintegy „díjul”, ideiglenes jelleggel ruháznak át. KÖVY–FOGARASI 1845, 237.

¹²⁴⁹ KISFALUDY 1811, 29.

¹²⁵⁰ MNL VeML IV. 1.a. 35. 1811. jún. 10. 1. sz. 386–389.

gróf által rendezett játékok résztvevőjeként. Az utóbbi spontán (*Fest*) jelleget imitáló, de minden bizonnyal a gróf uradalmi tisztjei által szervezett, illetve a falubíró által vezényelt különféle foglalatosságok sajátos látványosságként egyaránt szolgálták a privilegizált helyzetű nézők szórakoztatását és jelentettek lehetőséget a jobbágyoknak a hétköznapi rendjéből való kiszakadásra a rendi politikai közösség számára fenntartott ünnepség farvizén. Az ügyességet és fizikai erőnlétet igénylő anyagi jutalommal járó nyilvános játékok, versenyek természetesen teljességgel nélkülözték a politikai jelleget. Az ünnepségek exkluzív rendjében a megyei társadalmi hierarchiát erősítve világosan elhatárolódtak egymástól a rendi reprezentáció szférájába tartozó fegyvergyakorlatok és ceremóniális koreográfiák, illetve a tömegek, az adózó nép és úri szemlélőik számára rendezett, politika alatti, ünnepi szórakozási formák.

A felkelés reprezentációjának szempontjából két olyan elemet szükséges kiemelnünk, amelyek összefüggenek az inszurrekció 1808. évi törvényi szabályozása kapcsán már említett „nemzetiesülés” és nemesi-nemzeti emancipáció jelenségével. Egyrészt igen nagy jelentőségű, hogy a hivatalos ügyeket a megyékkel alapvetően még latinul intéző nádor – hasonlóan az 1809 decemberi keltezéssel szétküldött kéziratot levélhez – magyarul írt Veszprémnek a kitüntetések és a látogatás tárgyában. És míg a Lipót-rendet latin beszéd kíséretében adta át egy exkluzív társaság előtt az ifj. Zichynek, igazodva az érintett rendi státusához és az érdemrendhez kapcsolódó udvari protokollhoz, addig Fodor és Baráth felé magyarul írt beszédekkel fordult. Az ünnepség utóbbi elemét illetően a nádor nemcsak magyarul szólt a latinul feltehetőleg egyáltalán nem vagy nem jól tudó két alacsony rendfokozatú inszurgenshez, de személyesen tüntette ki, jutalmazta meg őket. További elismerést jelentett, hogy a vacsoránál a két arra érdemesült egyszerű inszurgens számára a válogatott társaság számára fenntartott asztalnál terítettek, a kommenzalitás privilégiumán keresztül szimbolikusan befogadva őket a lakomaközösségbe. Hasonló történt a szintén ezüst vitézségi éremmel kitüntetett Melegh János vasi közlegény esetében is, amit Kisfaludy egyik kéziratot jegyzete („Különös Történetek N. 3.”) is megörökített: „Vasvárm Insurgens Meleg érdemjelt kapott. Az egész Ezered öszvejött. Mecséry őtet megvendégelte Marczalt-heőn.”¹²⁵¹ A budai adományozási ceremónia esetében bár a vitézségi érmekeket Gosztonyi ezredskapitány adta át, de a nádor itt is magyarul szólt a megjutalmazott altisztekhez és közkatonákhoz, akik az ünnepség végén „méltó kitüntetésként” (Schedius tudósításában „zur gebührenden Auszeichnung”) közös asztalhoz ülhettek a főherceggel.¹²⁵²

¹²⁵¹ MTAKK K 770 f. 29r. A hőstetthez lásd: KISFALUDY 1931, 304.

¹²⁵² VB, 1811. jan. 9., 3. sz., 14.

A fenti esetek azt mutatják, hogy a végrehajtott haditettek nyilvános elismerésével felmutatott érdemeken, a hadi erények reprezentációján keresztül egy-egy altiszt, illetve az inszurgens sereg legalsó rétegéhez tartozó egyszerű közkatona és a felkelés fővezéri tisztét betöltő nádor, illetve az inszurrekciót felállító és ünneplő megyei elitek között ideiglenesen és szimbolikus jelleggel közösség képződhetett. Baráth káplár és Fodor közlegény további sorsáról nem tudunk, az előbbi nagy valószínűséggel nemes volt,¹²⁵³ az utóbbiról pedig mindössze annyit tudunk, hogy a cseszneki járásban kelt fel.¹²⁵⁴ Könnyen elképzelhető, hogy több más esethez hasonlóan a kitüntetéssel járó pénzjáradék és a császári dukátok – melyek értéktartása különösen a papírforintot ötödére leértékelő 1811. február 20-i devalvációs pá-tens kontextusában számított jelentősnek – jelentette anyagi kompenzáció mellett, az így megszerzett presztízs hozzájárulhatott a rendi kereteken belüli társadalmi emelkedéshez is.

3. A VESZPRÉMI LOVASSÁG ÜNNEPÉRE KÉSZÍTETT NYOMTATVÁNY

Az eseményről tíz nappal később már a *Hazai és Külföldi Tudósítások* is hírt adott, ígéretet téve, hogy az eseményről hivatalos tudósítást közöl.¹²⁵⁵ Ez azonban később mégsem jelent meg a lapban, vagy ha toldalékban mégis közölte Kultsár, könnyen elkallódhatott. A vonatkozó hivatalos tudósítás egy helyi érdekű nyolcadrét brosúra volt, mely a *József Főherczeg a' Magyarok' Nádorispánnya Veszprím Vármegyében* címet viselte és 1811-ben került ki névtelenül a budai egyetemi nyomda sajtója alól.¹²⁵⁶ Ez Kisfaludy Sándor munkája volt,¹²⁵⁷ egy megyei dokumentumok felhasználásával készített kompiláció.¹²⁵⁸ Az MTA Kézirattárában, a Kisfaludy halála után kötetekbe rendezett hagyaték egyik kötetében, az utolsó felkelés történetéhez kapcsolódó források mellett több, a veszprémi felkeléshez kapcsolódó irat is szerepel. Többek között ebbe kötötték az inszurrekciós vonatkozású veszprémi nyomtatvány autográf fogalmazványának egyes részeit és a hozzá kapcsolódó anyagokat is,¹²⁵⁹ a szöveg tisztázata azonban valószínűleg elveszett vagy lappang.

¹²⁵³ Kempelen Béla szerint az 1754/55-ös országos összeíráskor Veszprémben György, István, Mihály, János és Péter fordult elő e családból az igazolt nemesek között. MNCs I, 391.

¹²⁵⁴ R. KISS 1911, 139. Bár a szintén a megyei lovasságtól kitüntetett Fodor Dániel káplár nemes volt, a kettejük közötti rokoni kapcsolatra nem találtam bizonyítékot. Vö. MNL VeML IV. 1.a. 1810. jan. 14. 17, 18. sz. 8–9.

¹²⁵⁵ HKT, 1811, I, jún. 19., 49. sz., 352.

¹²⁵⁶ Az erre vonatkozó kalkulációt lásd az 1811. július 31-iki kimutatásban a külső megbízók között, 1024 – 2048 oldalra. MNL OL X 10290 (Z 715), 47028 13/c.

¹²⁵⁷ KISFALUDY 1811.

¹²⁵⁸ MTAKK K 770 ff. 16r–25v. *József Fhg. a magyarok nádorispánnya Veszprém Vármegyében.*

¹²⁵⁹ MTAKK K 770 *Az inszurrekció történetéhez* ff. 16r–25v. *József Fhg. a magyarok nádorispánnya Veszprém Vármegyében.*

Kisfaludy Sándor, nem sokkal a nádori látogatást követően, 1811. június 16-án kapta kézhez Kotsi Horváth Sámuel, veszprémi aljegyző levelét. Horváth Kisfaludy korábbi levelére hivatkozva¹²⁶⁰ arról számolt be, hogy az abban foglalt kérdések megválaszolását, melyek a „Megyebeli Felkelő Nemes sereget”, illetve „a’ Pápán most leg-közelébb tartatott Haza Ínnepét” érintették, Bésány István első alispán rá szignálta.¹²⁶¹ Az aljegyző – a hivatali ügymenet unalmát megemlítve – örömmel vette a feladatot, hogy Kisfaludy „Hazafi erőlködésében” ily módon segítségére lehet. Nyilvánvalóan azért fordult Kisfaludy egy héttel az ünnepek után a megyéhez, hogy a készülő nyomtatványban egyes adatokat, melyekre rosszul emlékezett, pontosítson. A levél közölte azoknak az inszurgenseknek a neveit, akiket valamilyen módon hadi érdemeikért megjutalmaztak: egy részük ezüst érdempénzt, más aranyakat kapott. Pontosította azon deputátusok neveit, akik a főherceget a vármegye szélén fogadták, majd Pápáig kísérték. Végül függelékben csatolta azon „Nemes Vitézeknek Laistoromát”, akik számára „a’ Megyebeli buzgóbb Hazafiak” segedelmet gyűjtöttek össze.

Maga a szöveg ugyanakkor arra is bizonyíték, hogy Kisfaludy személyesen is részt vett a nádori látogatáson, kiemelt szerepet töltve be a Veszprém megye és inszurgenseinek reprezentációját szolgáló ünnepség koreográfiájában. A rövid nyomtatvány tanúsága szerint ugyanis tagja volt annak a grémiumnak, amely a Zircről Pápára érkező nádort június 8-án délelőtt fogadta. Ezt követően Kisfaludy a főherceg hintóját, melyben még gróf Beckers főszárnysegéd és Kotsi Horváth Sámuel, a megyei felkelés lovaskapitánya, első aljegyző foglaltak helyet, id. gróf Zichy Ferenc főispánnal és Rohonczy János táblabíróval együtt lovon kísérte a város főutcáján egészen a „várig”, azaz az Esterházy-kastélyig.¹²⁶²

A nyomtatvány könyvtári előfordulását tekintve igen ritka, mindössze három példányát leltem fel: egy a veszprémi Eötvös Károly Megyei Könyvtárban,¹²⁶³ kettő pedig az Országos Széchényi Könyvtárban¹²⁶⁴ (melyek egyike Kisfaludy hagyatékában)¹²⁶⁵ található. Az utóbbi szerzői példányban több autográf helyesírási javítást is találhatunk. A nyomtatvány ritkasága arra enged következtetni, hogy e megyei érdekű alkalmi nyomtatvány eredetileg is alacsony példányszámban jelent meg.

A szöveg recepciójáról is rendelkezünk információval. Gróf Beckers 1811. július 25-én Budáról kelt leveléből tudjuk, hogy Kisfaludy június 26-án és július 16-án is írt hozzá

¹²⁶⁰ A levelet nem találtam meg a VeML-ben.

¹²⁶¹ MTAKK K 770 *Az inszurrekció történetéhez*. f. 41r. Kotsi Horváth Sámuel Kisfaludy Sándorhoz, Veszprém, 1809. június 16.

¹²⁶² KISFALUDY 1811, 10–11.

¹²⁶³ 943.9 J 83 (Hungler 5334).

¹²⁶⁴ 201.736.

¹²⁶⁵ OSZK Kiszf. 298. sz. Bekötetlen brosúra.

egy-egy levelet, melyekkel csatolmányként egy „pápai események” című szöveget, illetve az inszurrekciótörténet harmadik periódusát küldte el. Kisfaludy említett leveleinek tisztázatai és a „pápai események” címet viselő csatolmány lappanganak, ugyanakkor az említett szövegen nagy valószínűséggel a június elején lezajlott nádori látogatásról szóló beszámolót kell értenünk. Kisfaludy veszprémi látogatással kapcsolatos iratai között található egy datálatlan német nyelvű levélfogalmazvány, amely arról számol be, hogy a „pápai eseményeket” („Die Ereignisse von Pápa”) megírta és az ott elhangzott beszédek magyar nyelven kinyomtatásra kerülnek.¹²⁶⁶

A gróf azt is megjegyezte, hogy nagy szerencsének érzi, hogy megfelel ilyen nemeslelkű és jó emberek elvárásainak (mint a veszprémiek), valamint megköszönte Kisfaludynak, hogy „csekély szolgálatait” magasztalta. Ezen nyilvánvalóan a nyomtatványnak azt a személyét méltató bekezdését értette, amely szerint a főszárnysegéd a „Királynak és Hazának megjutalmazhatatlan szolgálatokat tett” a közelmúlt inszurrekciói során, ezért „érdemeit az egész Országnak felkelő Nemessége esméri és tiszteli”.¹²⁶⁷ Beckers arról is beszámolt, hogy a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* „legcsekélyebb közreműködése nélkül” apránként közli a „pápai események” fordítását, amelynek vélhetően „felfogja az eredeti értelmét”. Megemlítette, hogy átnyújtotta a nádornak a „pápai eseményeket”, továbbá két másik iratot (köztük az inszurrekció történetéről szólót), amivel kapcsolatban a főherceg köszönetét fejezte ki.¹²⁶⁸ A szöveg július folyamán, folytatásokban valóban megjelent a pest-budai német újságban.¹²⁶⁹

Az autográf fogalmazványból az derül ki, hogy Kisfaludy először megírta a szöveg gerincét, majd ahol nem állt rendelkezésére az adott dokumentum (mint az ünnepségsorozat elhangzott beszédek esetében), ott betűvel jelölve kihagyta a megfelelő szövegrész helyét. A szokásos kéthasábos formában írt fogalmazvány ezen kívül számos javítást, betoldást is tartalmaz. A Kisfaludy által összeállított helyi propagandanyomtatványnak az ünnepségről szóló leírása jelentős részben megegyezik a vármegyei jegyzőkönyvben található szöveggel, más részei megyei anyagok felhasználásával készültek. Baráth István káplár hőstettének le-

¹²⁶⁶ MTAKK K 770 16. sz. f. 25v. Kisfaludy Sándor levélfogalmazványa gr. Beckers Józsefhez, 1811. június.

¹²⁶⁷ KISFALUDY 1811, 25.

¹²⁶⁸ MTAKK Ms. 556/33 gr. Beckers József Kisfaludy Sándorhoz, Ofen, 1811. július 25.

¹²⁶⁹ VOuPZ, 1811. júl. 14., 56. sz., 603–604; 1811. júl. 18., 57. sz., 613–614; 1811. júl. 25., 59. sz., 633–634; 1811. júl. 28., 60. sz., 643–645.

írását és a hozzá kapcsolódó hazafias anekdota az inszurrekciótörténet függelékéből lett átvéve.¹²⁷⁰ Kisfaludy a hozzá közelálló személyek méltatását is a szövegbe iktatta, így tett a már említett gróf Beckers mellett jóbarátja, Dréta Antal zirci perjel esetében is.¹²⁷¹

Az eseményeknek, illetve azokon keresztül a megyei nemesi politikai közösség erőfeszítéseinek, az inszurgenseknek, s azon belül a kitüntetetteknek az emlékét a megyei kollektív emlékezetbe véső közgyűlései bejegyzéshez képest a Kisfaludy által kompilált alkalmi munka értékét az események pontosságra törekvő megörökítése, a források egységes egésszé rendezése és a szélesebb nyilvánosság számára való hozzáférhetővé tétele adta. A kompilációs-szerkesztési eljárás sajátosságain túl a mű politikai üzenetét és a kívánatos befogadás irányát Kisfaludy azonban nem csak bizonyos retorikai és narratív eszközök, politikai hívószavak főszövegbe illesztésével érte el, hanem mindenekelőtt a brosúra peritextusain keresztül. A szöveg alapvetően három nagyobb egységre osztható: a veszprémiek háborús szereplésének rövid történetére mint a dicsőségre érdemesítő tettek összefoglalására, a megye és a nádor oldaláról történt elismerés és jutalmazás menetének szintén rövid bemutatására, végül a konkrét ünnepség részletes leírására, mely az előbbiekhöz képest a szöveg túlnyomó részét teszi ki.

A tipográfiaailag is elkülönített első bekezdés, mintegy a brosúra előszavaként tulajdonképpen a veszprémi ünnepség okát és jelentőségét magyarázta meg a potenciális olvasók – köztük a résztvevők – számára, felmutatva egyúttal az ünnepség és a veszprémiek kivételességét is: „Az 1811dik esztendő Június hónapjának 8dik, és 9dik napja elfelejthetetlen lessz Veszprím Vármegyében, mindazért, mivelhogy ezen Megyének lelkes Nemessége a’ Király és Haza eránt tartozó, ’s nem csak a’ törvényes szabás szerint, hanem erején fellyül is tellyesített kötelességének becsét ’s érdemét mélyen érezhette; mindazért, mivelhogy a’ Király, a’ Hazának Attya, ezen hazafiúi buzgóságot megesmérte, ’s meglegedésével, ’s kegyelmével jutalmazta meg.”¹²⁷² A kétnapos ünnepség eszerint a király és az alkotmányos értelemben vett haza védelmére felkelt megyei nemesi *communitas*nak a törvény által előírt inszurrekciós kötelességeket meghaladó érdemszerző tetteit és ezeknek az uralkodó általi patriarchális jellegű elismerését volt hivatott nyilvánosan felmutatni, mely a hagyományos humanista modell logikája szerint biztosította az arra érdemesült egyének és a közösség számára a dicsőséget és jó hírnevet.¹²⁷³

¹²⁷⁰ KISFALUDY 1811, 22–23. Lásd: KISFALUDY 1931, 278–279, magyar fordítása: KISFALUDY 1911, 4.

¹²⁷¹ KISFALUDY 1811, 9–10, 25. Kisfaludy a felkelők számára bort ajándékozó Dréta hazafias tettét az inszurrekció történetében is szerepeltette: KISFALUDY 1931, 229.

¹²⁷² KISFALUDY 1811, 3.

¹²⁷³ A fogalmakhoz lásd: BENE 1999, 45. skk.

A brosúra elbeszélése nyomán a veszprémi nemesi politikai közösség és az ennek kebeléből kiállított inszurgensek erényes tettei a nagylelkű felajánlásokban és haditettekben más megyékkel való versengésben domborodnak ki. A pestiek és a veszprémiek nemes versengésének elbeszélését, amelyet Ridler professzor is átvett, ebbe a szövegbe is beleépítette Kisfaludy: „A’ Veszprím Vármegyei Lovasság a’ Pestiekkal egygyütt a’ múlt háborúban első volt a’ felkelésben, a’ felkészülésben, és kiállításban. [...] A’ Veszprímiek a’ szintén olly serény Pest Vármegyei Lovasokkal egygyütt legelőször ütköztek meg az ellenséggel”. Az inszurrekció egészének hősiessége, egyúttal tragikus felhangú nagy narratívájából Kisfaludy kivételességük révén mintegy kiemelte pesti és veszprémi ezredek történetét. Ezek ily módon a vesztes háborún, a felkelés felállításának és működtetésének nehézségein felülemelkedve, s más megyék viszonyában egy-egy sikeres katonai vállalkozás elbeszélésévé, pozitív kiemelésű hőstörténetekké váltak. Nagyon hasonlóan fogalmazott tehát mint Gosztonyi pesti ezredeskapitány, aki szerint a pesti lovasezred „fentartotta a maga Megyájének becsületét”.¹²⁷⁴ Az akadályok meghaladását és a sikereket a brosúra a „hazafiúságtól buzgó” főispánnak (azaz gr. Zichy Ferencnek), a megyei tisztkarnak és az „egész Megyebéli Nemesség” készségének, jó akarattyának” tulajdonította. A veszprémi ezred történetének fontos eleme a hátrányos kiinduló körülményekkel dacoló katonai fejlődés elbeszélése, mely a katonai érdemekhez és ezek elismerésén keresztül a dicsőséghez vezetett. A veszprémiek „János Főherczegnek Hadát megesmértt haszonnal és szerencsével segítették ujjoncz korokban, és az egész igazságos Világnak bámúlatára dicsőséget arattak a’ Hazának kétes vérmezején, sőt önnön Megyéjek’ kebelében. Bizonyosága ennek *Karakó, Pápa, és Győr* vidéke, hol ezen Megyéből számosan haltak a’ Hazáért. – Áldás Reájok! Dicsőség nékik! – hol számosan onták véreket Királyunk’ és Constitutiónk’ megtartásáért, és most csonkák ’s bennák lévén, fogyatkozást szenvednek az életben, ’s az életnek örömeiben.”¹²⁷⁵

A brosúra ugyan utalt a súlyos véráldozatokra, de az ütközetek harcászati kimenetelét, illetve hadászati jelentőségét a hadszíntér és az ötödik koalíciós háború perspektívájából nem értékelte. Bár Győr egyértelmű vereséget jelentett a császári-királyi csapatok és közte az inszurgensek számára, a Karakó és Pápa körül zajlott kisebb jelentőségű harcok megítélése – különösen az inszurrekció oldaláról – jóval ambivalensebb.¹²⁷⁶ A győri ütközettel elentétben, mely országosan ismert volt és bizonyos értelemben már a korszakban is egyfajta

¹²⁷⁴ MNL PML IV. 3.c. 11. kf. 1810. jan. 8., 4. sz. Gosztonyi János ezredeskapitány kísérőlevele, Pest, 1810. jan. 7.

¹²⁷⁵ KISFALUDY 1811, 4.

¹²⁷⁶ Ehhez részletesen lásd: NAGY-L. 2003.

emlékezeti helyé vált, Karakó és Pápa a jelentéseket író katonai elöljárók, az egykori inszurgensek és a helyiek kollektív emlékezete számára bírhatott csak jelentéssel. Az alkalmi irat értelmezésében a hódító ellenséggel szemben az inszurgensek által vívott védekező háború nagy narratíváján belül a veszprémiek a konkrét és elvont tágabb hazáért, a királyért, illetve a rendi alkotmány megvédelmezésének közjogi víziójáért harcoltak, estek el és sebesedtek meg, ugyanakkor implicite ebben benne foglaltatott saját szűkebb pátriájuk, a Dunán túl és a megye védelmében folytatott honvédő harc is.

A füzet mottója – „His est aucta foris, gloria parta domi” – a *Pannoniae Luctus* (Pannónia gyásza) című, először 1544-ben Krakkóban, a törökellenes Habsburg-lengyel összefogás elősegítésének szándékával megjelentetett propagandisztikus humanista antológia egyik, Macedóniai Lászlóról szóló verséből származik. A kötet az életüket Magyarország üdvén munkálkodó korabeli jelentős személyiségek, hősök emlékére írt verseket tartalmaz, aulikus, Ferdinánd-párti szemszögből. Az idézet pontos forrása Georgius Vernerusnak (Georg Wernher, 1490 k.–1556.) az augsburgi birodalmi gyűlésen a törökellenes összefogást sürgető humanista diplomatára, Macedóniai László (1480 k.–1536.), váradi püspökre írott verse.¹²⁷⁷ A teljes epigramma (*Ladislao a Macedonia, Episcopo Varadiensi*) a következő: „Eversis Macedum rebus concessit honestum / hospitium proavis Pannonia alma meis. / Exulibus comites probitasque, fidesque fuere; / His est aucta foris gloria parta domi. / His quoque ego curasque meas casusque levavi, / Quum foret externo mors obeunda solo.”¹²⁷⁸ Kisfaludy könyvei és iratai között ennek a gyűjteménynek nem leltem nyomát, a szöveg fogalmazványában pedig még nem szerepelt az idézet. A mű, melyből Kisfaludy a mottót választotta a Mohács után a pusztulás felett érzett gyászt feldolgozó *querela*-irodalom, elsősorban a lengyel közönségnek szánt terméke, amelyben az országért életüket áldozó hősök tragikus haláláról találhatók versek: 14 szerző tollából 90 zömében latin, kis részben görög költemény, a törökök elleni harccal foglalkozó prózai levélrészletekkel keretezve. A gyűjtemény két és fél évszázaddal később, 1798-ban Bécsben, illetve 1799-ben Pozsonyban ismét megjelent Weszprémi István kiadásában és tudományos igényű előszavával.¹²⁷⁹ Talán az utóbbiak egyike volt az, amelyet Kisfaludy maga is használt.

Kisfaludy Virág Benedeknek a *Magyar Századok* kapcsán – alig több, mint egy évvel az 1811-es események után – egy helyütt arról írt, hogy: „Az el múltt időkbe kell a' szegény

¹²⁷⁷ Macedóniai László alakjának életrajzi kontextusához lásd: OBERMAYER–HORVÁTH 1959, 773–801.

¹²⁷⁸ *Pannoniae Luctus* 1799, 18. A mottóként felhasznált sor fordítása: „Általuk külföldön növekedett, de otthon született meg a dicsőség.”

¹²⁷⁹ A munkát az alábbi tanulmány alapján ismertetem: LAKATOS 2008, 259–286, különösen: 259–261, 281–282.

magyarnak merülni, ha Hazájának dicsőségét élni akarja; az ujabbakban csak Ibist, vagy Pannoniae Luctust lehet kedve írni.”¹²⁸⁰ Három évvel korábban Kazinczynak a tübingai pályairat kapcsán pedig úgy fogalmazott, hogy tudományos-írói megfontoltság híján, „hazafiui düh[ében]” nem tudna megfelelő munkát írni a magyar nyelv védelmében, „csak egy átköző és vagdalkozó Ibist [...], a’ mit a’ hidegvérű nem Magyar mégis csak kaczagna”.¹²⁸¹ Az *Ibis*, amely még a századforduló erőteljesen a klasszikus latinitás hatása alatt álló magyarországi irodalmában sem tartozott az előszeretettel idézett művek közé,¹²⁸² Ovidius egy meg nem nevezett ellenségével szemben, a Fekete-tenger mellett íródott támadó költeménye. Ferenczi Attila szerint a vers mint biografikus vonatkozásokból és a retorikai túlzásokból létrehozott költői konstrukció magára a beszélőre irányítja az olvasó figyelmét, „a szélsőséges indulatról szól, és vele együtt a biztonság, a visszatérés, a jövő végleges elvesztéséről”.¹²⁸³ Mint láthattuk, Ovidius művei Kisfaludy ifjú- és felnőttkorának igen kedvelt, sőt a latin auktorok közül a legkedvesebb olvasmányainak számítottak. Kisfaludy 1796-os itáliai és franciaországi hányattatásait megörökítő naplójában az otthontól való távollét élményének értelmezési mintájaként több alkalommal is a száműzetési költészet kontextusában folyamodott a római költő soraihoz, míg a *Hazafiúi Szózatban* az *Epistulae ex Ponto* egy szöveg helyét szokatlan módon a patriotizmusról szóló „politikaelméleti” fejtegetés során használta fel.

A Virágnak írott levélben Kisfaludy az ország szomorú sorsa felett érzett fájdalom feldolgozására két lehetőséget vetett fel. Egyrészt a dicső múlt, a nemzeti történelem felé fordulást: ezt a maga részéről a populáris történetírás határán mozgó különböző lírai és drámai műfajokhoz sorolható munkáin – konkrétan a levél idejében a készülő *Hunyady* – keresztül aktualizálta. Másfelől a gyászos jelennek a poézis tárgyává tételét, aminek közösségi és egyéni mintáját a közéleti humanista propagandakölteményekből álló *Pannoniae Luctus* és az egyén tehetetlenségének, a személyes indulatoknak hangot adó *Ibis* révén jellemzett.

A nyomtatvány élén szereplő mottóként a Georgius Vernerus epigrammájából származó latin idézetet Kisfaludy nemcsak konkrét történelmi-politikai kontextusától fosztotta meg, de a mű címét mindössze „L. P.” kezdőbetűkkel jelezve, lényegében eloldva a citátumot szerzőségétől és megjelenésének eredeti kontextusától is. Ezzel az eredeti verssort a szen-

¹²⁸⁰ Kisfaludy Sándor Virág Benedeknek, Sümeg, 1812. november 21. = VISZOTA 1911a, 623.

¹²⁸¹ Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, Sümeg, 1808. szeptember 15. = KazLev VI, 85.

¹²⁸² A korszak hazai Ovidius-recepciójához átfogóan lásd: LENGYEL 2017. Lengyel Réka sem hoz példát arra, hogy az *Ibis*re a kortársak hivatkoztak volna.

¹²⁸³ FERENCZI 2020, 160–161.

tenciaszerű általánosság szintjén alkotta újra, ami így alkalmassá válhatott arra, hogy bevezesse a veszprémi inszurgensek heroizációját. Nem valószínű, hogy a beavatottakon vagy a legműveltebb befogadókon kívül a túláltalánosított mottó, illetve az enigmatikus forrásmegjelölés elindította volna a *Pannoniae Luctus*-szal és a török elleni küzdelmekkel kapcsolatos asszociációs folyamatot, Kisfaludy eljárásában, amennyiben persze az idézet a művelt olvasóban egyáltalán felidézte a humanista antológia kontextusát, mindenesetre benne rejtett, hogy a napóleoni hódítással szembeni kiállás jelentőségét a hosszú ideig csak részsikeket felmutatni képes törökellenes törekvések analógiájával érzékeltesse. A *Pannoniae Luctus*-ra tett nehezen felfejthető utalás azonban potenciálisan ennél többre, az ország jelenlegi válságos helyzete és a török idők között húzott párhuzamra is utalhatott. A Virágnak írott levélből is kitűnő elégikus történelemszemlélet a 19. első évtizedét a Mohács előtti „aranykorra”, illetve azt követő – egészen a jelenig tartó – gyászidőszakra osztott nemesi-nemzeti történelem menetében helyezte el, ahol az inszurrekció kiállása a „haza dicsőségének” helyreállítására nézve csak részleges eredményt jelenthetett.

A címlapot követő oldalon négy, a helyes értelemben vett patriotizmus, korabeli szóhasználattal az „igaz hazafiúság” tartalmát summázó szentenciát is találhatunk, melyek a hazával, mint az aktív lojalitás fókuszával kapcsolatos érzéseket és kötelességeket summázták. E sorok már a fogalmazványban is megvoltak: „Az igaz hazafiúság a’ jobb anyagból formáltt emberrel vele születik. – Az igaz hazafiúság szívemelő, édes, bölcs, erős, mindeneiket meggyőző érzemény. – Az igaz hazafiúság nem alszik soha: mint a’ sebesen, zajongva folyó patak, melly az ő öblében mindent magával ragad; úgy ragad ez is magával minden mellék indulatot, úgy lessz egygyé vele, és úgy török, szakad, rohann Hazájának szolgálattyára, a’ mint ’s a’ merre utat nyithat magának. – Az igaz hazafiúságnak tetteit, érdemeit írni, hirdetni, méltó dolog, ’s magában is hazafiúság. –”¹²⁸⁴ A fenti sorok minden valószínűség szerint Kisfaludy önálló alkotásai, a *Hazafiúi Szózat*ban szereplő érveléssel összevetve is igen jellemző bennük a patriotizmus alapvetően nativista és emocionális jellegű magyarázata. Adódik, hogy az utolsó mondat az anonim szerzőre, a felkelés hőseinek és a vármegye nagylelkűségének emléket állító – nem melleleg az inszurrekció „őszinte” történetét megíró – Kisfaludyra (is) vonatkozott, egyúttal azonban a haditetteket jutalmazó uralkodóra és a nádorra, illetve a hősookról megemlékező és a veszteségeket kompenzáló vármegyére is utalt.

A közgyűlési jegyzőkönyv, mely a helyi politikai elit értelmezését tolmácsolta az eseményekről, az ünnepség jelentőségét országos szintre nagyítva azt is leszögezte, hogy

¹²⁸⁴ A kurziválást megszüntettem.

Veszprém „Bajnoki Innepe” nem csupán a vármegyének, de az „egész Hazának” az ünnepe is.¹²⁸⁵ A Kisfaludy által nem sokkal az események után összeállított szöveg tulajdonképpen a vármegyei értelmezés nyomán adott jelentést az ünnepélyes eseménysornak, az 1809-es Veszprém megyei felkelő ezredek történetébe ágyazva azt. Végigkövette a megye erőfeszítéseit a mozgósítás kezdetétől egészen a háborút követően a megnyomorodott és elesett háborús hősöknek kijáró szociális gondoskodásig, kitért az ezred harcaira és arra, hogy a megye megtagadta a diszpenzációt, majd név szerint felsorolta a megye hőseit. Ezt követően írta le részletesen az ünnepi eseménysort, közölve az ott elhangzott beszédeket is. Különösen nagy jelentőségű, hogy a nádor a seregek és a szélesebb nyilvánosság előtt, a két egyszerű inszurgens kitüntetésekor – erősítve az intézmény nemzeti jellegét – maga is magyarul szólalt meg. A felkelés még Veszprém megyében – amely jelentős számú nemességgel rendelkezett – sem kizárólag a nemesség ügye volt: az ünnepek koreográfiájában sem csupán nemesi csapatok, hanem minden helyben tartózkodó fegyveres alakulat helyet kapott, s a szemlélőként résztvevő tömegek között is minden rendű lakosok képviseltették magukat. Ám maga az ünnepségsorozat és Kisfaludy szövege egyértelműen a helyi nemesi politikai közösség reprezentációját szolgálta.

Az ünnepekről, melyről a szomszédos vármegyék nyilvánvalóan tudomást szereztek, s nem annyira a nyomtatványon, mint inkább az újságok tudósításain keresztül híre bekerülhetett a szélesebb nyilvánosságba is, ám a sátorlajújhelyi emlékműhöz hasonlóan a nemesség lokális patriotizmusának és a helyi kollektív emlékezet alakításának egyedi, partikuláris megnyilvánulási formáiról volt szó. A fehérvári szemlén kívül – amely azonban tisztán katonai jellegű alkalom volt – sem a felkelést búcsúztató központi ünnepeket, sem felülről kötelező jelleggel elrendelt, mindenhol előre meghatározott rend szerint szervezett ceremóniákat nem tartottak. A nemesi nemzet mint tágabb közösség identitását alakító tényezők szintjén a felkelés kollektív emlékezetének alakítását és a felkelés kultuszának megteremtését ezért általános érvénnyel, országos szinten egyedül a nádor mellől kibocsátott propagandanyomtatványok, körlevelek kísérelték meg. Az inszurgens hősök nemesi-nemzeti szempontú egységes katalógusának, a felkelés átfogó történeti feldolgozásának publikálása azonban elmaradt. A megyék széleskörű autonómiájukra hagyatkozva, érintettségük mélységétől és a helyi elitek elkötelezettségétől függően így maguk döntöttek arról, hogy milyen módon emlékeznek meg inszurgenseik tetteiről, illetve jutalmazták azokat.

¹²⁸⁵ MNL VeML IV. 1.a. 35. köt. 1811. jún. 10. 1. sz. 379–380.

Az ünnepélyes megyei demobilizációs és kommemorációs gyakorlatokból azonban nem állt össze valódi, a kollektív identitást a nemesi nemzet általánosabb szintjén erősítő emlékezeti alakzat. A lokális kommemoratív rítusok sem váltak rendszerszerűvé annyira, hogy a felkelés emlékét adott formában eredményesen hagyományozhassák, adott esetben politikailag instrumentálizálhassák. A következő évtizedekben így az 1809-es tapasztalatok, az intézmény és a hősök kultusza egyfelől vagy az egykori résztvevők személyes és családi emlékezetébe szorult vissza és idővel anekdotizálódott, másfelől metonimikusan a „győri futás” mítoszában, gúnyos-ironikus formában élt tovább.

IX. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

A disszertáció az 1809 és 1811 közötti időszakra nézve, Kisfaludy Sándor mint nádori szárnységéd propagandával kapcsolatos tevékenységét kísérelte meg kommunikáció- és eszmetörténeti, biografikus és társadalomtörténeti keretekbe ágyazva részleteiben bemutatni. Reményeim szerint nemcsak a szakirodalomban jól ismert irodalomtörténeti tételeket, élettörténeti mozzanatokot sikerült némiképp árnyalnom, de egyben arra is rá tudtam mutatni, hogy a korszak nemesi felkelései, s különösen az utolsó inszurrekció igen nagy jelentőséggel bírt a nemesi politikai nemzet számára.

Kisfaludy hivatásos írói szerepének, illetve az ennek nyomán született szövegeknek a tüzetesebb vizsgálata kapcsán mindenekelőtt azt szükséges hangsúlyozni, hogy a költő-szárnységéd – pozíciójánál fogva – a nemességre irányuló magyarországi propaganda előállításában a korábban ismertnél is nagyobb részt vállalt. Önkéntes felajánkozásának és a nádor bizalmának köszönhetően tulajdonképpen egymaga vitte e feladatot. Tevékenysége olyan jellegzetességeket mutatott, melyek illeszkedtek a magyar nemesi politikai kultúra és a rendi hadsereg szervezet sajátosságaihoz, egyúttal a körülmények folytán beleillettek az udvarnak az egész birodalmat átfogni igyekvő, innovatív mobilizációs törekvéseibe is.

Mivel Kisfaludy a saját közössége, a nemesi nemzet tagjainak meggyőzését és az inszurrekcióra irányuló propagandát kapta feladatul, mélyen azonosult írói-katonai kötelességeivel és több-kevesebb szerzői szabadsággal igyekezett mind a felsőbbség igényeinek, mind a maga normáinak megfelelni. Mint a különféle Kisfaludyhoz köthető propagandaszövegek keletkezésének, tartalmának elemzése is rámutatott, szerzőjük nem mindig szólhatott úgy, ahogyan szeretett volna, ugyanakkor az inszurrekció okán – esetenként ürügyén – a legtöbb esetben ennek dacára is sikerült a saját morális-politikai elképzeléseinek, törekvéseinek érvényt és nyilvánosságot szereznie. Ilyen értelemben – hasonlóan a Bécs szolgálatában álló német értelmiségiekhez – nemcsak a nádor használta a költőt a saját céljaira, de Kisfaludy is kapott az alkalmon, hogy a hivatalos propagandaszövegek útján a nemzetről és patriotizmusról alkotott elgondolásait a nemesség tömegei elé tárja.

Kisfaludy Sándornak mint a nádor melletti propagandagépezet kulcsfontosságú tényezőjének tevékenységén, szövegein keresztül bepillanthattunk egy, mélységében mindedig jobbra ismeretlen világba: a háborús, illetve azon belül a hivatalos inszurrekciós (de)mobilizációs propaganda működésébe, irányítóinak és előállítóinak szándékaiba, műfaji és mediális gazdagságába, illetve recepciójába is. Mindezen túl azonban Kisfaludy Sándor

tágabb, épp a háborúk hatására kiszélesedő „világára”, azaz a kései, alkotmányos rendi korszak nemesi társadalmának életére, mentalitására és gondolkodására is némi rálátást nyerhettünk.

Azt a dolgot elején feltett kérdést, hogy az inszurrekció 1809-es mozgósításának, majd demobilizációjának relatív eredményességében milyen szerepet játszott a propaganda, továbbra sem könnyű megválaszolni. Ehhez mindenekelőtt az inszurgensek motivációinak vizsgálata vihetne közelebb. Az általam kutatott néhány dunántúli megye levéltári forrásai arra látszanak utalni, hogy mind a nádor, mind a törvényhatóságok mozgósításra, az érintettek meggyőzésére irányuló törekvései az adott körülmények között relatíve sikeresnek bizonyultak. Nem fordult elő az 1797-eshez hasonló eset, amikor Zala vármegye vitatta a felkelők kiállításának alkotmányosságát, ami minden bizonnyal jelentős részben a mobilizáció alapos diétai előkészítésének és a nádor erőfeszítéseinek köszönhető.

Az informális, Császár Elemér kifejezésével élve „önként termett” propaganda igen kiterjedt korpuszából arra következtethetünk, hogy az írástudók különböző csoportjai, legalábbis a nyilvánosság porondján, alapvetően azonosultak a felkelés ügyével. Bár az osztrák hadvezetés és a katonai hatóságok oldaláról a felkelőket számos kritika és negatív diszkrimináció érte, a nádor mint fővezér végig kitartott az intézmény mellett és ha szükséges volt, az inszurgensek és a magyar nemesség védelmére kelt, akár Ferenc királlyal és János főherceggel szemben is.

A vonatkozó ismertebb naplók és magánlevelezések alapján arra következtethetünk, hogy még ha magának a háborúnak, Napóleonnak vagy az osztrák kormányzat és hadvezetés céljainak a megítélésében komoly ambivalencia mutatkozott is (például Horvát István esetében), a személyes felkelés kötelességét a nemesség, illetve az ennek politikai-kulturális vonzáskörében élő értelmiség reprezentánsainak oldaláról nemigen vitatták, sőt inkább az affirmatív viszonyulás számított jellemzőnek. Ugyanakkor van nyoma a szkepszisnek is a nemesség hadrafoghatóságát illetően, ahogyan az többek között Berzsényi Dániel Kazinczynak írott, a dolgot elején már idézett leveléből is kitűnik. Hírek, rémhírek, szóbeszédek, pletykák, illetve a közvetlen tapasztalatok természetesen módosíthatták ezt az alapvető percepciót.

A nyilvánosság különféle szintjein, különféle intenzitással, az országos és megyei hivatalosság által működtetett propagandának köszönhetően már a háború során megindult az inszurrekció haditetteinek kulturális emlékezetbe emelése, hős- és halottkultusz kiépítése és kiaknázása a nemzeti és lokális kollektív identitásképzés keretei között. Az egyes törvényhatóságokat illetően e folyamat igen eltérő intenzitással és különböző ideig folytatódott.

Gondoljunk csupán arra, hogy az 1809 óta tervezett zempléni inszurgens emlékművet csak 1821-ben avatták fel Sátoraljaújhelyen, építészetiileg jelentősen módosult formában. Bár a ceremónia díszes külsőségek között zajlott le, a helyi elitek élénk részvételével, azonban a monumentum ekkorra már aligha tudta betölteni azt a funkcióját, melyet a megbízók és a tervek kidolgozói bő egy évtizeddel korábban szántak neki.

Ezek a törekvések végső soron féloldalasnak és sikertelennek bizonyultak, ami több tényező összejátszásának köszönhető. Egyrészt a vármegyék eltérő érintettsége nem kedvezett annak, hogy országos szinten ritualizálódjon az 1809-es háború kommemorációja. Másrészt 1815-öt, Napóleon bukását követően nem is állt elő olyan helyzet, amely az inszurrekció ideiglenes vagy tartós szabályozását, illetve mozgósítását kívánta volna. Az 1812:1. tc. értelmében a rendek *subsidium*ként „önként és jószántukból” természetben megajánlottak egymillió pozsonyi mérő rozstot és egymillió-ötszázezer mérő zabot, de az inszurrekciót többé nem ajánlották meg a rendek és nem szólította fegyverbe az uralkodó. Ugyan a harmincas évek elején a megyék ismét foglalkoztak a banderális és inszurrekcionális munkálattal, de ennek jelentősége eltörpült a köznevelési, úrbéri vagy éppen a közpolitikai operátumok mellett. Harmadrészt a *diaetalis tractatus* keretei között a rendi politika fősodra is más irányba fordult az 1811–12-es országgyűlésen, ahol Michael Piringer és Anton Wilhelm Gustermann magyarországi hadszervezetről szóló könyveinek megjelenését a rendek sérelemként, az alkotmány elleni támadásként adták elő. Piringer és Gustermann hosszú és bonyolult történeti-jogi okfejtéssel érvelő könyvei funkciójukat tekintve tulajdonképpen a nemességgel szemben az udvari érdekeket szolgáló pamfletekként tekinthetők. Ezt követően több mint egy évtizedig nem került sor diétára, az uralkodó rendeleti kormányzásával szemben pedig a megyék az alkotmányos ellenállás útjára léptek.

Hogy a kollektív tapasztalatok bázisán kialakuló kommunikatív emlékezet különféle szintjein milyen szerepet töltött be az utolsó felkelés, arról egyelőre csak sejtéseink lehetnek. Jobbára csak az inszurrekciókat lebonyolító és az azokkal többnyire azonosuló literátus jó módú birtokos nemesség, illetve a jelentős részben e rétegből rekrutálódó helyi hivatalpolitikai elitek – továbbá az ő igényeiket kiszolgáló egyházi és világi, nemesi vagy nem-nemesi származású értelmiség – nézőpontját ismerjük. E birtokos nemesi csoporthoz tartozott például a zalai Deák Antal, a zempléni Kazinczy Ferenc, vagy éppen az erdélyi Ujfalvi Sándor és ifj. Cserey Farkas. Ha számukra meghatározó tapasztalat is maradt 1809, korántsem biztos, hogy ezt szűkebb ismerősi körükön, egodokumentumaikon túl a szélesebb nyilvánosság számára is artikulálni kívánták vagy tudták. Kisfaludy Sándor helyzete ebből a szempontból nyilvánvalóan egyedülálló volt, ahogyan az a hely is, amit a felkelés a saját emlékezetében,

autobiografikus narratíváiban és politikai gondolkodásában elfoglalt. Az egykori érintettekhez köthető egodokumentumok szélesebb körű feldolgozása értékes eredményeket sejtet. Elég csupán az armalisták közül a birtokosok közé felkapaszkodott családból származó, jogi képzettsége révén hivatalt vállaló, majd Veszprém vármegye táblabírái közé emelkedett Hunkár Antalra gondolni,¹²⁸⁶ aki visszaemlékezéseiben jelentős szerepet szánt 1809-es inszurgens századoskapitányi szolgálatának. A felkelésekben tömegesen résztvevő kismanesesség emlékezetének vizsgálata – részben e réteg alfabetizációs szintje miatt – jóval nehezebb feladat, Kósa László utalásai azonban sejtetni engedik, hogy a nemesség alsó rétegének történeti tudatában és kollektív emlékezetében a győri ütközet, illetve a hadba vonulás tapasztalata, magával az intézménnyel és a franciaellenes harcokkal együtt még évtizedekig szerepet játszhatott.¹²⁸⁷

Az utolsó inszurrekció szereplése a háború és a mozgósítás közvetlen aktualitásának elmúltával a lokális, családi és csoportemlékezetekbe szorult vissza. Tény, hogy 1809-et és az azt követő néhány évet leszámítva – néhány kivételtől eltekintve – a nyilvános politikai diskurzus nemigen foglalkozott az inszurrekció ügyével. Kisfaludy hosszabb távon szinte egyedüliként próbálta meg, több alkalommal és végső soron sikertelenül az 1809-es eseményeket azokhoz közvetlenebbül vagy közvetetten kapcsolódó drámáin, illetve a negyvenes évek elején a több mint három évtizeddel korábban hivatalos jelentésnek készült hadtörténeti szövegének befejezésére és kiadására tett erőfeszítésein keresztül a nemesi-nemzeti emlékezetbe emelni. Politikai értelemben pedig, az alkotmányosság szempontjából élete végéig nélkülözhetetlennek látta magát az intézményt mint a nemesség és a nemzet szabadságának biztosítékát.

¹²⁸⁶ HUNKÁR 2004.

¹²⁸⁷ KÓSA 2001, 63–66.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

HM HIM HL: HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

VI. 1. A magyar kir. n. testőrség iratai

VI. 4. A nemesi felkelés iratai

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

X 4408 Másolatok gyűjteménye, MNL anyagáról készült mikrofilmmásolatok, Zala Megyei Levéltár, Gyűjtemények (XV.), A Skublics könyvtár lajstroma (1801–1900)

X 10290 Másolatok gyűjteménye, Másolatok gyűjteménye, MNL anyagáról készült mikrofilmmásolatok, MNL Országos Levéltára, Gazdasági levéltár – Z szekció, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda iratai (mikrofilm másolatok)

Z 715 Gazdasági Levéltár (1585–1948), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda iratai (1784–1948)

MNL VML: Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely

IV.1.a. Vas vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei

MNL VeML: Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém

IV.1.a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei

IV.1.b. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai

V.102.d. Veszprém Város Tanácsának iratai, Körrendeletek (Currensek)

MNL PML: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest

IV. 3.a. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai

IV. 4.e. Pest-Pilis-Solt Vármegye Insurrectionális Bizottmányának iratai

MNL ZML: Magyar Nemzeti Levéltár, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg

IV.1.a. Zala vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei

IV.1.a. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai

IV.1.c. Országgyűlési iratok

IV.1.i. Insurrekciós iratok

XV. 41.b. Gyűjtemények, Kéziratok, Egyéb kéziratok, 41. doboz. VÖRÖS István, *Az 1809 évi nemesi felkelés (insurrectio) története Zalavármegyében*, [h. n.], [é. n.] [a továbbiakban: **VÖRÖS é. n.**]

MTAKK: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Budapest

OSZKK: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest

OSZK Kisf.: Országos Széchényi Könyvtár, Kisfaludy Sándor Könyvtára

PIMK: Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Budapest

WBR HS: Wienbibliothek im Rathaus, Handschriftensammlung

KIADOTT FORRÁSOK, GÉPIRATOS DISSZERTÁCIÓK, SZAKIRODALOM

Actenstücke 1808 I–IV – [N. N.], *Sammlung der Actenstücke über die spanische Thronveränderung*, I–IV, Germanien [Graz], [k. n.] [Schneller], 1808.

ÁCS 2005 – ÁCS Tibor, *A reformkor hadikultúrájáról: A magyar hadügy és tudomány kérdéseiről*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2005.

Ad Hungaros 1809 – [N. N.], *Nobilis Hungarus ad Hungaros*, [H. n.], [k. n.], 1809.

AkadÉrt – Akadémiai Értesítő

ALAPI 1911 – ALAPI Gyula, *Komárommegye nemesi családai*, Komárom, Spitzer Sándor, 1911.

ALAPI 1928 – ALAPI Gyula, *Kultsár István (1760–1828) és könyvtára*, Komárom, Jókai Egyesület, 1928.

Almanach VII – *Militär Almanach*, VII, hrsg. [N. N.], Wien, [k. n.], 1796.

Almanach XV – *Militär Almanach*, XV, hrsg. [N. N.], Wien, [k. n.], 1804.

ALSZEGHY 1917 – ALSZEGHY Zsolt, *Epigon lírikusaink a XIX. századig*, ItK, 27(1917), 419–437.

ALZ – Allgemeine Literatur-Zeitung

ANDOR 1978 – ANDOR Csaba, *Ünnep és kommunikáció*, Világosság, 19(1978), 469–473.

ANGELI I–IV – Moriz Edler von ANGELI, *Erzherzog Carl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator*, Wien, Braumüller, 1896–1904, I–IV.

ANONYMUS 1868 – ANONYMUS, *Egy okmány 1809-ből*, Pest [Győr], [k. n.], 1868.

ANONYMUS 2004 – ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, ford. VESZPRÉMY László = ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei* – KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, utószó, jegyz. V. L., Bp., Osiris, 2004, 7–86.

Apocrises 1785 – [N. N.], *Apocrises seu historico-juridico-diaetales recapitulationes de banderiis hungaricis*, Viennae, Joseph Stahel, 1785.

ARANKA 1806 – ARANKA György, *Elme Játékjai*, Nagyvárad, Szigethy Mihály, 1806.

Archiv – *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*

ARNOLD–WAGNER 1909: *Achtzehnhundertneun: Die politische Lyrik des Kriegsjahres*, hrsg. Robert F. ARNOLD, Karl WAGNER, Wien, Verlag des Literarischen Vereins, 1909.

AUERBACH–CASTRONOVO 2013: Jonathan AUERBACH, Russ CASTRONOVO, *Introduction: Thirteen propositions about Propaganda = The Oxford Handbook of Propaganda Studies*, eds. J. A., R. C., Oxford, Oxford U. P., 2013, 1–16.

Aufruf 1809 – [N. N.], *Aufruf eines hungarischen Patrioten an die edlen Insurgenten / Szives jelentése egy Magyar Haza Fiunak az Nemess Magyar Insurrectióhoz*, [H. n.], [k. n.], 1809.

- BALÁZS–PENKE 2012** – BALÁZS Péter, PENKE Olga, *Montesquieu műveinek és gondolatainak fogadtatása a 18. század végétől napjainkig Magyarországon*, ItK, 116(2012), 3–21.
- BALLABÁS 2013** – BALLABÁS Dániel, *A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század)* = *Genealógia*, II, szerk. KOLLEGA TARSOLY István et al., Bp., Tarsoly, 2013, 7–57.
- BALLAGI 1888** – BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin-Társulat, 1888.
- BALOGH 1885** – BALOGH Gyula, *Az 1809. évi insurrectio és francia megszállás Vas megyében*, Szombathely, Bertalanffy J., 1885.
- BANA–KATONA 2010, 2012** – *Franciák Magyarországon*, I–II, szerk. BANA József, KATONA Csaba, Bp.–Győr, Győr-Megyei Jogú Város Levéltára–MOL–Mediawave Közalapítvány, 2010, 2012.
- BARANYAI 1920** – BARANYAI Zoltán, *Első Montesquieu-fordításaink*, EPhK, 44(1920), 3–10.
- BÁRDOSSY 1792** – BÁRDOSSY János, *Animadversiones historico-critico-diplomaticae in opus de insurrectione nobilium auctore Iosepho Keresztury [...]*, Budae, Landerer, 1792.
- BARSI 1994** – BARSÍ Ernő, *Kisfaludy Sándor dalban, muzsikában*, Sümeg, Sümegi Fórum Alapítvány, 1994 (Múzeumi Füzetek, 2).
- BÁTHORY 2016** – BÁTHORY Orsolya, *Batthyány József esztergomi érsek főispáni beiktatása = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. B. O.–KÓNYA Franciska, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016, 45–58.
- BAUSINGER 1987**: Hermann BAUSINGER, «*Ein Abwerfen der grossen Last...*»: *Gedanken zur städtischen Festkultur* = HUGGER–BURKERT–LICHTENHAHN 1987, 251–267.
- BEER 1877** – Adolf BEER, *Zehn Jahre österreichischer Politik 1801–1810*, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1877.
- BEKE 2012** – BEKE Margit, *Habsburg-Lotharingiai Károly Ambrus esztergomi érsek* = BANA–KATONA 2012, 41–47.
- Bemerkungen 1809** – [N. N.], *Bemerkungen eines österreichischen Patrioten über verschiedene, in fremde Zeitungen eingerückte Artikel*, [H. n.], [k. n.], 1809.
- BENDA 1983** – BENDA Kálmán, *Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen (1795–1812)* = *Magyarország története tíz kötetben*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, *Magyarország története 1790–1848*, V/1, főszerk. MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly, Bp., Akadémiai, 1983, 425–471.
- BENDA 2006** – BENDA Gyula, *A nemesi communitas és a nemesi jogú népesség Keszthelyen*, Urbs, 1(2006), 15–36.

- BENDA–ÉRSZEGI 1971** – BENDA Kálmán, ÉRSZEGI Géza, *Magyaróvár és Moson megye az 1809-es francia megszállás alatt: SzÖLLÖSY Pál naplófeljegyzései*, HtK, 19(1972), 346–378.
- BENE 1999** – BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a korai újkorban*, Debrecen, Kossuth E. K., 1999.
- BENE 2001** – BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben: A kora újkori modell*, ItK, 105(2001), 285–315.
- BENE 2003** – BENE Sándor, *Szövegaktus*, ItK, 107(2003), 628–702.
- BENE 2007** – BENE Sándor, *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*, BUKSZ, 19(2007)/1, 50–64.
- BENE–BÉKÉS 2014** – BENE Sándor, BÉKÉS Enikő, *Módszertani ajánlás a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum új sorozatának (Series Nova) szöveggondozásához*, ItK, 118(2014), 698–713.
- BENE–KECSKEMÉTI 2006** – BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1)*, Literatura, 32(2006), 238–251.
- BENE–KECSKEMÉTI 2009** – BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez*, Helikon 55(2009), 201–225.
- BERGER–LORENZ–MELMAN 2012** – *Popularizing National Pasts: 1800 to Present*, eds. Stefan BERGER, Chris LORENZ, Billie MELMAN, New York–London, Routledge, 2012.
- BERKOVICH 2016** – Ilya BERKOVICH, *Fear, Honour and Emotional Control on the Eighteenth-Century Battlefield* = KUIJPERS–VAN DER HAVEN 2016a, 93–110.
- BERKOVICH 2017** – Ilya BERKOVICH, *Motivation in War: The Experience of Common Soldiers in Old-Regime Europe*, Cambridge, Cambridge U. P., 2017.
- BERLÁSZ 1967**, BERLÁSZ Jenő, *Az Illésházy-könyvtár. Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből*, OSZKÉ, 1967, 57–97.
- BERLÁSZ–CSAPODI 1958** – *Kéziratok katalógizálása*, összeáll. BERLÁSZ Jenő, szerk. CSAPODI Csaba, Bp., Országos Könyvtárügyi Tanács, 1958.
- Beszédek 1798:** *Beszédek Mellyek az Személyes Fel-Keltségnek Törvényes ki-álltása eránt érkezett Kegyelmes Királyi Levélnek fel-olvasása, a Fel-Készült Nemes Seregnek hadi bé-iktatása végre azon Nemes Seregnek el-oszlása alkalmatosságával [...] Tekéntetes Nemes Weszprém Vármegyében mondattak [...]*, Veszprém, Sammer Mihály, [1798].
- Beytrag 1809:** *Beytrag zu den Annalen der Ritter-Orden*, I–III, hrsg. August GRÄFFER, Wien, Cath. Gräffer, 1809.

BIANCHI 1809 – [Frederick BIANCHI], *Vertheidigung des Brückenkopfes vor Preßburg, im Jahre 1809*, Preßburg, Karl Kaspar Snischek, 1809.

BICSKEI 2007 – BICSKEI Éva, *A nemzeti panteon formálódása. Közgyűlési termek arcképcsarnokai a 19. században = Diszciplínák határain innen és túl. Fiatal Kutatók Fóruma*, szerk. BALOGH Margit, Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2007, 165–204.

BÍRÓ 1995 – BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995.

BJÖM I–IV – BATSÁNYI János *Összes művei*, I, *Versek*, II–III, *Prózai művek*, 1–2, kiad., szerk. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, IV, *Der Kampf (A viaskodás)*, kiad. ZSINDELY Endre, ford. HILL Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1953–1967.

BLEYER 1910 – BLEYER Jakab, *Hazánk és a német philologia a XIX. század elején*, Bp., MTA, 1910.

BLEYER 2013a – Alexandra BLEYER, *Auf gegen Napoleon! Mythos Volkskriege*, Darmstadt, Primus, 2013.

BLEYER 2013b – Alexandra BLEYER, „... man dachte diesen Krieg zu einem Volks- und Meinungskriege zu erheben!”: *Die österreichische Propaganda zum „Nationalkrieg” von 1809*. Klagenfurt, Alpen-Adria Universität, 2013 [doktori disszertáció, gépirat].

BODNÁR 1897 – BODNÁR István, *A győri csata 1809. június 14-én*, II, HtK, 10(1897), 485–536.

BODROGI 2012 – BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, Debrecen, Debreceni E. K., 2012.

BODROGI 2019 – BODROGI Ferenc Máté, *Csiszoltság-nyomok a klasszikus magyar irodalomkorszakának publikációiban*, Verso, 2(2019)/2, 38–72.

BOGNÁR 2010 – BOGNÁR Katalin, *Kisnemesi mentalitás a reformkori követválasztások és tisztújítások tükrében*, Bp., ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010 [doktori disszertáció, gépirat].

BOLGÁR 1938 – BOLGÁR Emil, *A nemesfelkeléssel kapcsolatos alkotmányjogi kérdések az állandó hadsereg létesítése után*, MaKaSz, 8(1938)/3, 213–223.

BONA é. n. – BONA Gábor, *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*, [H. n.], HM HIM, [é. n.], URL: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfQm9uYV8xII19LCAicXVlc-nkiOiAicGFudHoifQ> (letöltve: 2020. 08. 23.).

BOTKA 2000 – BOTKA János, *Kunok-Jászok katonáskodása és ünnepi bandériumai*, Lakitelek, Antológia, 2000.

BŐLE 1810 – BŐLE András, *A' nemes magyar felkelő 's a' táborbul vissza tért megyebéli vitéz sereghez intézett örvendező 's hálaadó köszöntése a' nemes, vas-vármegyei, statusok, és rendeknek Szombathelyen Boldog Aszszony hovának 13-dik napján 1810-ik esztendőben*, Szombathely, Perger Ferentz, 1810.

BRANDT 1988 – Peter BRANDT, *Das studentische Wartburgfest vom 18./19. Oktober 1817.* = DÜDING–FRIEDEMANN–MÜNCH 1988, 89–112.

BROKOFF 2005 – Jürgen BROKOFF, *Elegie (1795) / Der Spaziergang (1800) = Schiller-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, hrsg. Matthias LUSERKE-JAQUI, Grit DOMMES, Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler, 2005, 269–271.

BRUCKMÜLLER 1996 – Ernst BRUCKMÜLLER, *Nation Österreich: Kulturelles Bewußtsein und gesellschaftlich-politische Prozesse*, Wien–Graz–Köln, Böhlau, 1996.

BRUNY 1995 – Martin BRUNY, *Die Verlagsbuchhandlung A. Hartleben: Eine Monographie.* Wien, Universität Wien, 1995 [MA diplomamunka, gépirat].

BUKSZ – Budapesti Könyvszemle

BUSA 1960 – BUSA Margit, *A Vereinigte Ofner und Pester Zeitung röplapsorozat-melléklete Napoleon 1805. évi háborújáról*, MKSz, 76(1960), 37–39.

BUSA 1984 – V. BUSA Margit, *Adatok a Magyar Kurír szerkesztésének történetéhez*, MKSz 100(1984), 354–359.

C. WILHELMB 1991 – CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *A grafikus portré a XVIII. századi magyar művészetben*, Folia Historica 16(1991), 53–69.

CEVALLOS 1808 – Pedro CEVALLOS, *Authentische Darstellung der Begebenheiten in Spanien von dem Ausbruch der Unruhen zu Aranjuez bis zum Schluß der Junta von Bayonne, Germanien* [Graz], [k. n.] [Schneller], 1808.

CEVALLOS–VERSEGHY 1809 – Pedro CEVALLOS, *Hiteles előadása a' Spanyol történeteknek az Aranjuezi nyughatatlanságoknak fellobbanásától fogva a' Bajóni Juntának befejezéséig*, [ford. VERSEGHY Ferenc], Magyar Országban, [k. n.], 1809.

CHARTIER 1994 – Roger CHARTIER, *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, transl. Lydia G. COCHRANE, Stanford, Stanford U. P., 1994.

CHARTIER 2011 – Roger CHARTIER, *Szövegek, nyomtatványok, olvasatok*, ford. KESZEG Anna = *Metafilológia*, I, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel. Bp., Ráció, 2011, 162–178.

CICERO 1795 – Marcus Tullius CICERO, *Ad Q. fratrem dialogi tres de oratore*, ed. Esaias BUDAI, Debrecini, Michael Szigethy, 1795.

CJH VII – *Corpus Juris Hungarici / Magyar Törvénytár, VII, 1740–1835. évi törvénytörvények*, ford. CSIKY Kálmán, szerk. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin-Társulat, 1901.

CL VIII – *Allgemeine Deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände (Conversations-Lexikon)*, VIII, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1827⁷.

Correspondenz 1808 – *Correspondenz zwischen dem römischen und französisch-kaiserlichen Hofe*, Germanien [Graz], [k. n.] [Schneller], 1808.

CORTESIUS 1934 – Alexander CORTESIUS, *De Laudibus Bellicis Matthiae Corvini Hungariae Regis*, ed. Iosephus FÓGEL, Lipsiae, B. G. Teubner, 1934 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

CRISTE 1906 – Oscar CRISTE, *Erzherzog Karl und die Armee*, Wien, C. W. Stern, 1906.

CZUCZOR–FOGARASI I–VI: CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Pest, Athenaeum, 1862–1874, I–VI.

CSÁSZÁR 1908 – CSÁSZÁR Elemér, *Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben*, MKSz, 16(1908), 314–318.

CSÁSZÁR 1909 – CSÁSZÁR Elemér, *Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban* = R. KISS 1909a, 297–338.

CSÁSZÁR 1910 – CSÁSZÁR Elemér, *Kisfaludy Sándor*, Bp., Franklin-Társulat, 1910.

CSÉBY 2013 – CSÉBY Géza, *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepekre*, Szeged, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013 [doktori értekezés, gépirat].

CSENDES 1959 – CSENDES Katalin, *A képviselőház könyvtárának Ghyczy Ignác-gyűjteménye*, MKSz, 85(1959), 353–361.

CSEPREGI–BOR 2013 – CSEPREGI Klára, BOR Kálmán, „Könyvim az én fiaim”: *Vitkovics Mihály könyvtára*, Bp., OSZK–Gondolat, 2013

CSETRI 1986 – CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsényi tanulmányok*. Bp., Szépirodalmi, 1986.

CSETRI 1993 – CSETRI Elek, *Egy elfeledett időszak: Erdély a francia forradalom és a napóleoni háborúk korában (1789–1815)*, MT, 38(1993), 1312–1323.

CSETRI 1997 – CSETRI Elek, „Katonának tött az átok.”: *Verbuválás és katonafogás Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején (1792–1815)*, HtK, 110(1997), 496–522.

CSETRI 1999 – CSETRI Elek, „Katonának tött az átok.”: *A katonáskodással szembeni ellenállás Erdélyben a francia és a napóleoni háborúk idején (1792–1815)*, HtK, 112(1999), 723–755.

CSETRI 2004 – CSETRI Elek, *Az 1809. évi erdélyi inszurrekció*, HtK, 117(2004), 681–725.

- D'ESTER 1926** – Karl D'ESTER, *Egy német ujság magyarországi pályafutása*, MKSz, 33(1926), 363–367.
- DARNTON 1982** – Robert DARNTON, *What is the history of books?*, Daedalus, 111(1982)/3, 65–83.
- DARNTON 2005** – Robert DARNTON, *Discourse and Diffusion*, Contributions, 1(2005)/1, 21–28.
- DÁVIDHÁZI 2016** – DÁVIDHÁZI Péter, „Az nem lehet, hogy annyi szív”: *A Szózat bibliai logikája és szerepmintája*, [Bp.], MTA, 2016 [akadémiai székfoglaló előadás, gépirat], URL: <http://real-eod.mtak.hu/7643/1/V%C3%B6r%C3%B6smartySz%C3%B3zat%C3%A1nak-logik%C3%A1jaD%C3%A1vidh%C3%A1ziPSz%C3%A9kfoglV%C3%A9glegesPubl.pdf> (letöltve: 2021. 03. 01.).
- DEBRECZENI 1997** – DEBRECZENI Attila, *Kisfaludy Sándor „érzékeny évtizede”* = KISFALUDY 1997, 211–226.
- DECSY 1789** – DECSY Sámuel, *Osmanográfia, az az: A' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása*, I, Bécs, Kurzbeck József, 1789.
- DECSY 1790** – DECSY Sámuel, *Pannóniai Fénisz avagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv*, Bécs, Trattner János Tamás, 1790.
- DEGRÉ 1973–1974** – DEGRÉ Alajos, *Zala megye reformkori követutasításai*, LK, 44–45(1973–1974), 143–162.
- DEGRÉ 1974** – DEGRÉ Alajos, *Kisfaludy Sándor szerepe Zala megye politikai életében*, ItK, 78(1974), 342–348.
- DEGRÉ 2004** – DEGRÉ Alajos, *A magyar nemesi (kurialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt* = D. A., *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*, szerk. MEZEY Barna, Bp., Osiris, 2004, 200–217.
- DEME 1985** – DEME Zoltán, *Verseggy könyvtára*, Bp., Akadémiai, 1985.
- DEMME 2006** – DEMME József, „... ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publicumot”: *A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül*. ItK, 110(2006), 650–676.
- DEMME 2014** – DEMME József, *Pánszlávok a kastélyban: Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*, Pozsony, Kalligram, 2014.
- DESSEWFFY 1841** – DESSEWFFY József, *Emlékbeszéd Gr. Illésházy István ig. tag. felett*, A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei 5(1841), 163–186.
- DM** – Der Morgenbote: Eine Zeitschrift für die österreichischen Staaten.

DOERING-MANTEUFFEL–KIRCHNER 2005 – Sabine DOERING-MANTEUFFEL, Alexander KIRCHNER, *Propaganda = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, VII, hrsg. Gert UEDING. Tübingen, Max Niemeyer, 2005, 266–290.

DOMANOVSKY 1944 I/1–2 – DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete*, Bp., MTT, 1944, I/1–2.

DOMINKOVITS 1995 – DOMINKOVITS Péter, *Marginális helyzetben: Jobbágytelken ülő nemesek Győr megyében, a XIX. század első felében*, Arrabona, 34(1995), 159–197.

DOMINKOVITS 2005 – DOMINKOVITS Péter, *Bilkei Irén, Kapiller Imre, Molnár András, Armálisok: Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898*, szerk. Molnár András, *Zalaegerszeg, 2004, 135. p.*, Arrabona, 43(2005), 319–334 [recenzió].

DONCSECZ 2014 – VERSEGHY Ferenc *drámái*, kiad., jegyz. DONCSECZ Etelka, Debrecen, Debreceni E. K., 2014.

DONCSECZ 2016 – DONCSECZ Etelka, „*mert lelkeinket a’ múlt szerencsétlenség örökre összeköté*”: *Verseghy Ferenc és fogolytársai kapcsolata a szabadulás után*, IRIS, 27(2016)/3, 2016, 4–25.

DONCSECZ 2019a – DONCSECZ Etelka, *Verseghy Ferenc és a tiszti szótárak*, ItK, 123(2019), 355–397.

DONCSECZ 2019b – DONCSECZ Etelka, „*Mivel én nem olly ártatlanúl viseltem a’ fogságot...*”: *Verseghy Ferenc és az udvari propaganda = „közöttünk a’ Mester”*: *Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni E. K., 2019, 189–196.

DOTZENROD 1988 – Otilie DOTZENROD, *Republikanische Feste im Rheinland zur Zeit der Französischen Revolution* = DÜDING–FRIEDEMANN–MÜNCH 1988, 46–66.

DÜDING 1988a – Dieter DÜDING, *Einleitung: Politische Öffentlichkeit – politisches Fest – politische Kultur* = DÜDING–FRIEDEMANN–MÜNCH 1988, 10–24.

DÜDING 1988b – Dieter DÜDING, *Das deutsche Nationalfest von 1814: Matrix der deutschen Nationalfeste im 19. Jahrhundert* = DÜDING–FRIEDEMANN–MÜNCH 1988, 67–88.

DÜDING 1988c – Dieter DÜDING, *Nationale Oppositionsfeste der Turner, Sanger und Schützen im 19. Jahrhundert* = DÜDING–FRIEDEMANN–MÜNCH 1988, 166–190.

DÜDING–FRIEDEMANN–MÜNCH 1988 – *Öffentliche Festkultur: Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg*, hrsg. Dieter DÜDING, Peter FRIEDEMANN, Paul MÜNCH, Hamburg, Rowohlt, 1988 (Rowohlts Enzyklopädie, 462).

DW: Der Wanderer

ÉBLE 1897 – ÉBLE Gábor, *Törvényhozás az insurrectióról 1741-ben*, I–III, HtK, 10(1897), 160–224, 352–387, 555–588.

ÉBLE 1910 – ÉBLE Gábor, *Az 1741-iki insurrectio szervezése*, HtK, 11(1910), 165–198.

ÉDES 1809 – ÉDES István, *A' fel-keelő nemes sereghez intézett noगतások*, Komárom, Özvegy Weinmüllerné, 1809.

Einrichtung 1810 – *Einrichtung der Landwehre = Sr. K. K. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer*, XXX, Wien, K. K. Hof- und Staats-Druckerey, 1810, 235–236.

EM – Erdélyi Múzeum

EMBER 1934 – EMBER Gyula, *Kisfaludy Sándor Draguignanban*, ItK, 44(1934), 282–289.

EP – Poseniensis Ephemerides Statistico-Politicae

EPhK – Egyetemes Philologiai Közlöny

FARKAS 1809 – Berei FARKAS András, *Felséges Jósef, tsászári, királyi helytartó austriai fő hertzeg' Magyar Ország' nádor ispánnyanak Az 1809-dik Böjt más Hava' 27-dik napján, Buda várából Ns. Szeged Várossába való útazása*, Szeged, Grün Orbán, [1809].

FELLOWS 1959 – Erwin W. FELLOWS, 'Propaganda': *History of a Word*, American Speech 34(1959), 182–189.

FELSZEGHY 1943 – *A rendjelek és kitüntetések történelmünkben*, szerk. FELSZEGHY Ferenc et al., Bp., [k. n.], [1943].

FENYŐ 1956 – FENYŐ István, *Batsányi János széljegyzetei Kisfaludy Sándor „Hazafiúi Szózat”-ának egyik példányán*, ItK, 60(1956), 355–356.

FENYŐ 1957 – FENYŐ István, *Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor „Hazafiúi Szózat”-ából*, ItK, 61(1957), 275–279.

FENYŐ 1960 – FENYŐ István, *A nemesi patriotizmus ideológiája Kisfaludy Sándor regeköltészetében*, MT, 67(1960), 455–466.

FENYŐ 1961 – FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*, Bp., Akadémiai, 1961.

FERENC KIRÁLY 1809a – I. FERENC [magyar király], *A' Magyar Nemes Felkelő Sereghez*, Költt Posonyban 24dik Novemberben 1809, [k. n.].

FERENC KIRÁLY 1809b – I. FERENC [magyar király], *An die adeliche hungarische Insurrection*, Gegeben zu Presburg [sic!] den 24. November 1809, [k. n.].

FERENCZI 2020 – FERENCZI Attila, *In medio tutissimus Ibis: Az Ibis biografikus olvasatának lehetőségei = Világok között: Tanulmányok Ovidius életművéről*, szerk. KRUPP József, Bp., reciti, 2020, 149–161.

- FOERSTER 1988** – Cornelia FOERSTER, *Das Hambacher Fest 1832: Volksfest und Nationalfest einer oppositionellen Massenbewegung* = DÜDING–FRIEDEMANN–MÜNCH 1988, 113–131.
- FORREST 2012** – Alan FORREST, *Policing, Rural Revolt and Conscription in Napoleonic France = The Napoleonic Empire and the New European Political Culture*, eds. Michael BROERS, Peter HICKS, Augustin GUIMERA, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012, 49–58.
- Fortitudini 1998** – *Fortitudini – Der Tapferkeit: Der Militär-Maria Theresien Orden und die Tapferkeitsmedaille: Begleitband zur Ausstellung der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde und der Museumsgesellschaft Deutsch-Wagram, Erzherzog-Carl-Haus, Deutsch-Wagram, 29. März – 4. Oktober 1998*, hrsg. ÖSTERREICHISCHEN GESELLSCHAFT FÜR ORDENSKUNDE, Wien, Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, [1998].
- FRAKNÓI 2002** – FRAKNÓI Vilmos, *Gróf Széchényi Ferenc*, utószó SOÓS István, Bp., Osiris, 2002.
- Friedens-Tractat 1809** – *Friedens-Tractat zwischen Seiner Majestät dem Kaiser von Oesterreich, König von Ungarn und Böhmen, und Seiner Majestät dem Kaiser der Franzosen, König von Italien, Beschützer des rheinischen Bundes*, Wien, k. k. Hof- und Staats-Druckerey, 1809.
- FÜLÖP 1974** – FÜLÖP Géza, *A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján: A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára*, MKSz, 90(1974), 249–261.
- GAÁL 2001** – GAÁL Endre, *A szegedi nyomdászat 1801–1918*, Szeged, CsML, 2001.
- GÁLOS 1927** – GÁLOS Rezső, *A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében*, Bp., Pallas, 1927 (Irodalomtörténeti Füzetek, 18).
- GÁLOS 1931** – GÁLOS Rezső, *Húsz év története Kisfaludy Sándor életéből* = KSHM, 1–62.
- GÁLOS 1933** – JURANITS László levelei BATSÁNYI Jánoshoz, kiad. GÁLOS Magda, ItK, 43(1933), 317–332.
- GÁLOS 1934** – GÁLOS Rezső, *Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza házassága*, ItK, 44(1934), 83–87.
- GÁLOS 1935a** – GÁLOS Rezső, *Kisfaludy Sándor főhadnagyi előléptetése*, ItK, 45(1935), 65–66.
- GÁLOS 1935b** – GÁLOS Magda, *Insurrectiós dalok*, ItK, 45(1935), 71–73.
- GÁLOS 1937** – GÁLOS Rezső, *Kisfaludy Sándor és a nádori udvar: Adatok Petrich András élettörténetéhez*, Pannonia 3(1937), 149–173.
- GÁRDONYI 1927** – GÁRDONYI Albert, *Kisfaludy Sándor és az insurrectio*, ItK, 37(1927), 91–96.

- GÁRDONYI 1928** – GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*, V, MKSz, 35(1928), 41–66.
- GAVRA 1931** – GAVRA József, *Az utolsó nemesfelkelés magyarnyelvű szabályzatai*, MaKaSz, 1(1931)/2, 183–188.
- GENETTE 1996** – Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Mónika, Helikon, 42(1996), 82–90.
- GENNEP 2007** – Arnold van GENNEP, *Átmeneti rítusok*, ford. VARGYAS Zoltán, Bp., L’Harmattan, 2007.
- GENTZ 1801** – Friedrich GENTZ, *Ueber den Ursprung des Krieges gegen die Französische Revolution*, Berlin, Heinrich Frölich, 1801.
- GERGELY–PAJKOSSY 2005** – GERGELY András, PAJKOSSY Gábor, *A Habsburg Birodalom és Magyarország 1848 előtt = Magyarország története a 19. században*, szerk. GERGELY András, Bp., Osiris. 11–25.
- GERMANI 2016** – Ian GERMANI, *Mediated Battlefields of the French Revolution and Emotives at Work* = KUIJPERS–VAN DER HAVEN 2016a, 173–194.
- GIRTANNER–KÖLCSEY 1968** – KÖLCSEY Ferenc, [Christoph] GIRTANNER: *Historische Nachrichten... über die Französische Revolution c. művének kompendiuma* = KÖLCSEY Ferenc kiadatlan írásai 1809–1811: Kölcsey és Kállay Ferenc műhelyének kézirataiból, szerk. SZAUDER József, Bp., Akadémiai, 1968, 237–286.
- GOUREVITCH 2015** – Alex GOUREVITCH, *From Slavery to the Cooperative Commonwealth: Labor and Republican Liberty in the Nineteenth Century*, Cambridge, Cambridge U. P., 2015.
- GÖMÖRY 1888** – GÖMÖRY Gusztáv, *A magyar nemesi fölkelések. 1797 és 1800–1801*, HtK, 1(1888), 47–63.
- GÖMÖRY 1889** – GÖMÖRY Gusztáv, *Az 1809-ik évi magyar nemesi fölkelés*, I–III, HtK, 2(1889), 79–100, 233–243, 484–501.
- GRANASZTÓI 2011** – GRANASZTÓI Olga, *Olvasótól – olvasóig: Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire*, Korall, 13(2011)43, 5–24.
- GSCHLIEBER 1951** – Oswald von GSCHLIEBER, *Zur Geschichte des stehenden Heeres in Tirol bis zur bayrischen Besetzung (1805)*, Veröffentlichungen des Museum Ferdinandeum, 31(1951), 229–249.
- GUPCSÓ 1982** – GUPCSÓ Ágnes, *Jakkó László táborig dalgyűjteménye* = ZD 1982, 121–127.

- GVADÁNYI 1790** – gr. GVADÁNYI József, *A' mostan folyó török háborúra tzélozó gondolatok, melylyeket Gróf G. J. Magyar Lovas Generális Ő Nagysága irt 1789. esztendőben*, Pozsony–Komárom, Wéber Simon Péter, 1790.
- GYALMOS 1933** – GYALMOS János, *Latin eredetű képzőink*, Magyar Nyelv, 29(1933), 221–235.
- GYALÓKAY 1925** – GYALÓKAY Jenő, *A magyar nemes insurrectio reformtervei 1797-től 1809-ig*, Századok, 59(1925), 126–159.
- Gyászjelentés 1841** – Pfriem József [?-1841] táblabíró gyászjelentése, [Buda?], [k. n.], 1841.
- GYULAI 2014** – GYULAI Éva, *Abaiúj és Borsod vármegye koronaőrző bandériuma, 1790*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 53(2014), 267–285.
- Gyűjtemény 1809** – *Gyűjtemény mellyben Az Austriai Fő Ármádiánál és a' Magyar Nemes Felkelő Seregnél ki jövendő Táborig Parantsolatok, Hirdetések, Buzdítások, Táborig Tudósítások 's a' t. foglaltatnak*, [H. n.], [k. n.], 1809.
- HAÁSZ 2019a** – HAÁSZ Gabriella, *A sümegi Darnay Múzeum kéziratgyűjteménye*, Keszthely, Balatoni Múzeum, 2019 (Balatoni Múzeumi Füzetek, 11).
- HAÁSZ 2019b** – HAÁSZ Gabriella, *Darnay Múzeum levéltára, 1936-1951 a cédulakatalógusrendszer alapján. Leltári számok: 15 938 – 20 980* [melléklet], URL: https://balatonimuzeum.hu/wp-content/uploads/darnay-muzeum-leveltara_egyben_vegl.pdf (letöltve: 2021. 01. 15.).
- HABERMAS 1971** – Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, ford. ENDREFFY Zoltán, Bp., Gondolat, 1971.
- HAGEMANN 1997** – Karen HAGEMANN, *Of "Manly Valor" and "German Honor": Nation, War, and Masculinity in the Age of the Prussian Uprising against Napoleon*, Central European History, 30(1997), 187–220.
- HAGEMANN 2001** – Karen HAGEMANN, *Tod für das Vaterland: Der patriotisch-nationale Heldenkult zur Zeit der Freiheitskriege*, Militärgeschichtliche Zeitschrift, 60(2001), 307–342.
- HAGEMANN 2002** – Karen HAGEMANN, *„Mannlicher Muth und Teutsche Ehre“: Nation, Militär und Geschlecht zur Zeit der Antinapoleonische Kriege Preußens*, Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh, 2002.
- HAGEMANN 2004** – Karen HAGEMANN, *Francophobia and Patriotis: Anti-French Images and Sentiments in Prussia and Northern Germany during the Anti-Napoleonic Wars*, French History, 18(2004), 404–425.

HAGEMANN 2006 – Karen HAGEMANN, *“Be Proud and Firm, Citizens of Austria!”: Patriotism and Masculinity in Texts of the “Political Romantics” written during Austria’s Anti-Napoleonic Wars*, *German Studies Review*, 29(2006), 41–62.

HAGEMANN 2010 – Karen HAGEMANN, *Celebrating War and Nation: Gender, Patriotism and Festival Culture during and after the Prussian Wars of Liberation = Gender, War and Politics: Transatlantic Perspectives, 1775–1830*, eds. Karen HAGEMANN, Gisela METTELE, Jane RENDALL, London, Palgrave MacMillan, 2010, 284–304.

HAHNER 1999 – *A nagy francia forradalom dokumentumai*, szerk., ford. HAHNER Péter, Bp., Osiris, 1999.

HAHNER 2005 – HAHNER Péter, *Napóleon és a magyarok = Francia emlékek: Napóleon és Vasvármegye: Francia hatások Vasvármegye művelődéstörténetében*, szerk. KÖBÖLKUTI Katalin, NAGY Éva, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2005, 13–29.

HAJDU 1985 – HAJDU Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*, Bp., Magvető, 1985.

HALÁSZ 1994 – J. HALÁSZ Margit, *Az egyetemi nyomda és könyvbizományosai a 19. század első felében = Manufaktúrák Magyarországon, II, Industria et Societas, 1, Manufaktúrák és kora tőkés ipari kisvállalkozások, Sátoraljaiújhely, 1991. október 3–4.*, szerk. NÉMETH Györgyi, Miskolc, Herman Ottó Múzeum–ME Történettudományi Tanszékei, 1994, 135–154.

HAMMER 1935 – Helmut HAMMER, *Oesterreichs Propaganda zum Feldzug 1809: Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Propaganda*, München, Zeitungswissenschaftliche Vereinigung, 1935.

HARASZTI 1935 – HARASZTI Emil, *Bihari a bécsi kongresszuson és a Rákóczi induló Bécsben*, A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, 5(1935), 192–242.

HÁSZ-FEHÉR 2016 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A sajtótér dominanciájának kérdése Kazinczy és Kisfaludy Sándor vitáiban: Egy kiegészítés Füredi Vida 1818-as értekezésének értelmezéséhez*, ItK, 120(2016), 419–446.

HECKENAST 1989 – HECKENAST Gusztáv, *A honoráciorok a reformkorban*, Századok, 12(1989), 427–441.

HEIDRICH 1984 – Beate HEIDRICH, *Fest und Aufklärung: Der Diskurs über die Volksvergügen in bayerischen Zeitschriften (1765–1815)*, München, Münchner Vereinigung für Volkskunde, 1984.

HENNING–HERFURTH 2010 – Eckart HENNING, Dietrich HERFURTH, *Orden und Ehrenzeichen: Handbuch der Phaleristik*, Köln–Wien, Böhlau, 2010.

HERMANN 2013 – HERMANN Róbert, *Az „Ellenőr” – egy ellenzéki zsebkönyv születése*, Századok, 144(2010), 505–530.

HERTELENDY 1859 – HERTELENDY Károly, *Nemes felkelő ezredek az 1809-ik évi győri csatában*, Veszprém, Ramazetter Károly, 1859².

HETTLING–NOLTE 1993a – *Bürgerliche Feste: Symbolische Formen politischen Handelns im 19. Jahrhundert*, hrsg. Manfred HETTLING, Paul NOLTE, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.

HETTLING–NOLTE 1993b – Manfred HETTLING, Paul NOLTE, *Bürgerliche Feste als symbolische Politik im 19. Jahrhundert* = HETTLING–NOLTE 1993a, 7–36.

HIFJL – HORVÁT István és FERENCZY János *levelezése*, s. a. r., előszó, jegyz. SOÓS István, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Magyar tudósok levelezése, 2).

HIPPLER 2008 – Thomas HIPPLER, *Citizens, Soldiers and National Armies: Military Service in France and Germany, 1789–1830*, London–New York, Routledge, 2008.

Hirdetés 1809 – *Hirdetés, Mely kiadatott Tekintetes Nemes Bihar Vármegyének 24-dik Juliusban 1809-dik Esztendőben Várad-Ollasziban tartatott Közönséges Gyűléséből*, [H. n.], [k. n.], 1809.

HIRTENFELD 1857 I–II – J[aromir] HIRTENFELD, *Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder*, Wien, Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1857, I–II.

HISSMANN 1987 – Franz HISSMANN, *Von der „Abrichtung” des Soldaten zur „inneren Führung”: Untersuchungen zur Besserstellung des Soldaten in den militärischen Reformen vom Österreich d. Befreiungskriege <1808/09> bis zur Konzeption des Grafen v. Baudissin <1951/56>*, Graz, Universität Graz, 1987 [doktori értekezés, gépirat].

HITES 2011 – HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfajtörténete a 19. században: Módszertani javaslat*, It, ÚF 42(2011), 131–149.

HITES 2015 – HITES Sándor, *Magyar irodalom a 19. században. Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa*, ItK, 119(2015), 651–692.

HK – Hazánk és Külföld

HKT – Hazai és Külföldi Tudósítások

HMNT – Hadi és Más Nevezetes Történetek

HOCHEDLINGER 2003 – Michael HOCHEDLINGER, *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797*, London–New York, Longman, 2003.

HOCHEDLINGER 2007 – Michael HOCHEDLINGER, *Streffleurs (Österreichische) Militärische Zeitschrift 1808–1914: Teilregister*, Wien, Österreichisches Staatsarchiv, 2007, URL: <http://www.oesta.gv.at/DocView.axd?CobId=23150> (letöltve: 2018. 09. 27.).

HOFFMANN 1790 – [Leopold Alois HOFFMANN], *Babel: Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn, im römischen Reiche*, [k. n.], 1790.

HOLZMAIR 1965 – Eduard HOLZMAIR, *Die österreichische Gnadenmedaille und ihre Nachfolger (Civilehrenmedaille, Medaille für Wissenschaft und Kunst, Wahlspruchmedaille)*, Numismatische Zeitschrift, 81(1965), 21–67.

HORVÁT 1812 – HORVÁT István, *A' magyar rendes katonaságnak és felkelő nemes seregek néhány vitéz és ditső tettei az 1809-dik Esztendei háborúban*, Pest, Eggenberger, 1812.

HORVÁT 1967 – *Mindennapi*. HORVÁT István *pest-budai naplója 1805–1809*, kiad. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Bp., Tankönyvkiadó Vállalat, 1967.

HORVÁTH 1809 – HORVÁTH János, *Néhai Tekéntetes, Nemzetes, Vitézlő Tolnai Festetits János Úrnak a' Tekéntetes Nemes Somogy vármegyei Felkelő Ezered' Százados Kapitányának több Tek. Nem. Vármegyék' Tábla Birájának, 'S a' folyó Esztendő' Szent Iván' Havának tizennegyedikén A' Győri véres ütközetben történt elestének Emlékezete [...]*, Veszprém, Számmer Klára, [1809].

HORVÁTH 1817 – [PÁLÓCZI] HORVÁTH Ádám, *Magyar Országnek belső ismérte vagy egy kis rövid statistica*, Szammer Klára, W[e]szprém, 1817.

HORVÁTH 1873 – HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*, VIII, Bp., Franklin-Társulat, 1873².

HORVÁTH 1974–75 – HORVÁTH Viktor, *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960)*, OSZKÉ, 1974–1975, 233–261.

HORVÁTH 1987 – HORVÁTH Ferenc, KRESZNERICS Ferenc *naplójából: Francia világ Szombathelyen*, Vasi honismereti közlemények, 1987, 46–52.

HORVÁTH 2017 – HORVÁTH Gergely Krisztián, *A „torlódot szerkezettől” a „zsilipelésig”: Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében = Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*, szerk. HORVÁTH Zita, RADA János, Miskolc, Miskolci E. K., 13–34.

HSz – [KISFALUDY Sándor], *Hazafiúi Szózat a' Magyar Nemességhez*, Pest, Hartleben, 1809.

HtK – Hadtörténelmi Közlemények

HUDI 2002 – HUDI József, *Gróf Zichy István főispáni beiktatása 1832-ben = Ünnepek – Hétköznap – Emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szécsény, 2000. augusztus 24–26.*, szerk. PÁSZTOR Cecília, Salgótarján, NML, 2002 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 14), 149–156.

HUDI 2004 – HUDI József, *József nádor 1811. évi látogatása Veszprém megyében*, Megye-házi Tudósítások, 12(2004)/3–4, 13.

HUDI 2005 – HUDI József, *Adalékok Pápa város zenetörténetéhez: A pápai fegyveres polgárság zenekara 1814-ben*, Acta Papensia, 5(2005)1–2, 205–210.

HUDI 2006 – HUDI József, *Közigazgatás és honvédelem 1809-ben*, PMÉ, 11(2006), 199–209.

HUDI 2009 – HUDI József, *Könyv és társadalom: Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., OSZK–Gondolat, 2009.

HUGGER 1987 – Paul HUGGER, *Einleitung: Das Fest – Perspektiven einer Forschungsgeschichte* = HUGGER–BURKERT–LICHTENHAHN 1987, 9–24.

HUGGER–BURKERT–LICHTENHAHN 1987 – *Stadt und Fest: Zur Geschichte und Gegenwart europäischer Festkultur*, hrsg. Paul HUGGER, Walter BURKERT, Ernst LICHTENHAHN, Unterägeri–Stuttgart, W&H Vlg.–J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1987.

HUNKÁR 2004 – HUNKÁR Antal *visszaemlékezése* = HUNKÁR Antal *visszaemlékezése és iratai*, kiad., bev. HUDI József, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2004 (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések, 6), 33–110.

HUNT 1989 – Lynn HUNT, *Symbole der Macht – Macht der Symbole: Die Französische Revolution und der Entwurf einer politischen Kultur*, übers. Michael BISCHOFF, Frankfurt a. M., S. Fischer, 1989.

IfU – Intelligenzblatt für Ungarn

ILLÉSSY 1896 – *Két adat Kisfaludy Sándorhoz*. Kiad. ILLÉSSY János. ItK 6. 1896, 206–211

Iratok 1808 – *Acta Comitiorum Regni Hungariae*, Posonii, Typis Michaelis Landerer de Fűskút, 1808.

Iratok 1811 – *Acta Comitiorum Regni Hungariae*, Posonii, Typis Orphanorum Georgii Aloysii Belnay, 1811.

IRIS – Irodalomismeret

It – Irodalomtörténet

ItK – Irodalomtörténeti Közlemények

JAHN 1810 – Friedrich Ludwig JAHN, *Deutsches Volksthum*, Lübeck, Niemann und Comp., 1810.

JAKKÓ 1809 – *Az Új Hadi-Tudomány' Lelke*, ford. Szalárdi JAKKÓ László, Pest, Hartleben Konrád Adolf, 1809.

JÉGER 1809 – JÉGER József, *Szabad Szeged királyi városa' felkelő vitéz polgárjaihoz úgy-mint szeretett szülőihez ejtett gagyogása a' szegedi nemzeti fő oskolák' nevendékenyeinek*, Szeged, Grün Orbán, [1809].

JEISMANN 1992 – Michael JEISMANN, *Das Vaterland der Feinde: Studien zum nationalen Feindbegriff und Selbstverständnis in Deutschland und Frankreich 1792–1918*, Stuttgart, Klett–Cotta, 1992.

JEISMANN–WESTHEIDER 1994 – Michael JEISMANN, Rolf WESTHEIDER, *Wofür stirbt der Bürger? Nationaler Totenkult und Staatsbürgertum in Deutschland und Frankreich seit der Französischen Revolution* = KOSELLECK–JEISMANN 1994, 23–50.

Jeles emlékezet 1810 – *Jeles emlékezet melyet a' nemes Vas-vármegyei statusok és rendek, a' leg hitelesebb tudósértés után, örömmel tesznek, azon felkelő megyebéli vitéz lovas, és gyalog hazafiakról, kik a' mult háboruban, különös hadi virtusaik által magokat meg különböztették [...]*, Szombathely, Perger Ferentz, 1810.

JNI III – JÓZSEF NÁDOR *iratai*, III, 1807–1809, kiad. DOMANOVSKY Sándor, Bp., MTT, 1935.

JNI IV – PALATIN JOSEPHS *Schriften*, IV, 1809–1813, zsges., komment. Sándor DOMANOVSKY, hrsg. Ferenc GLATZ, Bp., MTT, 1991.

JÓKAI 1965 – JÓKAI Mór, *Névtelen vár (1877)*, kiad., utószó HARSÁNYI Zoltán, Bp., Akadémiai, 1965.

JÓZSEF NÁDOR 1808a – JÓZSEF FŐHERCEG [Magyarország nádora], *Freimüthige Gedanken eines Hungarischen Patrioten über die Verbesserung des Defensionssystems seines Vaterlandes, denen auf dem Reichstage zu Preßburg versammelten Stände gewidmet von dem Verfasser*, [1808] = JNI III, 255–321.

JÓZSEF NÁDOR 1808b – JÓZSEF FŐHERCEG [Magyarország nádora], *Über Reserve- und Landes-Defensionsanstalten in Hungarn mit Bezug auf jene, welche für die conscribirten Erblande veranlasset werden sollen*, [1808] = JNI III, 210–242.

JÓZSEF NÁDOR 1809a – JÓZSEF FŐHERCEG [Magyarország nádora], *Ő Császári Királyi Fő Herczegsége Károly Fő Vezér [...] az Ellenség nagyobb ereje ellen megszünés nélkül nagy vitézséggel viaskodott [...]*, Buda, [k. n.], 1809. április 27.

JÓZSEF NÁDOR 1809b – JÓZSEF FŐHERCEG [Magyarország nádora], *Des Erzherzogs Palatinus K. K. Hoheit, an die Insurrections-Armee des Adels von Ungarn*, Ofen, [k. n.], den 27-ten April 1809.

JÓZSEF NÁDOR 1809c – JÓZSEF FŐHERCEG [Magyarország nádora], *Ő Tsászári Királyi Fő-Hertzege a' Nádor-Ispány a' Nemes Magyar Felkelő Hadakhoz*, Budán, [k. n.], Szent György' Havának 27-dikén 1809.

JÓZSEF NÁDOR 1809d – JÓZSEF FŐHERCEG [Magyarország nádora], *Ungarns Edle!*, Ofen, [k. n.], den 18ten Dezember 1809.

JÓZSEF NÁDOR 1809e – JÓZSEF FŐHERCEG [Magyarország nádora], *Magyar Nemes Hazafiak!*, Költt Budán, [k. n.], Karácson Hava' 18kán 1809.

JÓZSEF NÁDOR 1809f – JÓZSEF FŐHERCEG [Magyarország nádora], *Magyarok!*, [Buda], [k. n.], [1809. máj. 16.].

JÓZSEF NÁDOR 1809g – JÓZSEF FŐHERCEG [Magyarország nádora], *Ungarn!*, Ofen, [k. n.], den 16. May 1809.

JUHÁSZ 2019 – JUHÁSZ Péter, *Anonymus: Fikció és realitás: Az Álmos-ág honfoglalása*, [Szeged], Belvedere Meridionale, 2019.

K. KASSICS 1840 – KISFALUDI KASSICS Ignác, *Érdem Koszorúk vagy Értekezés A' Felsőges Austriai, Császári és Királyi uralkodó Házat illető Jeles Rendekről, megtiszteltetésükrül és jutalmazásukról, toldalékkép pedig Európában most virágzó egyéb Jeles Rendekről is*, Bécs, Hirschfeldi Stöckholzer József, 1840.

K. OBERMAYER–HORVÁTH 1959 – K. OBERMAYER Erzsébet, HORVÁTH István Károly, *Macedóniai László: Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben*, Századok, 93(1959), 773–801.

KAPUST 2017 – Daniel KAPUST, *Roman Patriotism = Handbook of Patriotism*, ed. M. SARDOČ, [H. n.], Springer, 2017, URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-30534-9_42-1.pdf (letöltve: 2020. 08. 24.).

Káragjce Zákony 1809 – *Káragjce Zákony, které se, zachovávat' magi, w té Přjpadnosti, kdyby, na ten čas to gest Roků 1808ho nařizená Insurreckcya, skutečné byla*, Baňské Bystřicy, [k. n.], 1809.

KATKÓNÉ BAGI 1999 – KATKÓNÉ BAGI Éva, *Az 1806-ban szerveződött szegedi polgárőrségi századok egyenruházatuk és zászlóik tükrében*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1999 (Studia Historica, 2), 591–606.

KATKÓNÉ BAGI 2003 – KATKÓNÉ BAGI Éva, *A Móra Ferenc Múzeum Zászlógyűjteménye = K. B. É., ORBÁN Imre, Két évszázad zászlói: A szegedi Móra Ferenc Múzeum zászlógyűjteményének katalógusa*, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2003, 5–19.

KÁVÁSSY 1985 – KÁVÁSSY Sándor, *Nemesi háztartás és család Szatmárban az 1809. évi insurrekciós összeírás alapján*, Agrártörténeti Szemle, 27(1985), 605–653.

- KazLev I–XXI** – KAZINCZY Ferencz *levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911.
- KdF II**: *Krisenjahre der Frühromantik: Briefe aus dem Schlegelkreis*, II, 1809–1844, hrsg. Josef KÖRNER, Bern–München, Franke, 1969².
- KECSKEMÉTI 1995** – KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 99(1995), 561–576.
- KECSKEMÉTI 1998** – KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998.
- KECSKEMÉTI 2003** – KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben: Kontextusok és intenciók*, ItK, 107(2003), 703–728.
- KECSKEMÉTI 2007** – KECSKEMÉTI Gábor, „*A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás*”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007.
- KECSKEMÉTI 2014** – KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása*, ItK, 118(2014), 747–783.
- KELLER 2013** – Alexis KELLER, *Republic*, transl. Philip STEWART = *A Montesquieu Dictionary* [online], dir. Catherine VOLPILHAC-AUGER, Lyon, ENS Lyon, 2013, URL: <http://dictionnaire-montesquieu.ens-lyon.fr/en/article/1377636396/en> (letöltve: 2018. 10. 27.).
- KERÉNYI 2002** – KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete 1790–1867*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002.
- KERESZTURY 1790** – KERESZTURY József, *De veteri instituto rei militaris Hungaricae ac spetiatim de insurrectione nobilium*, Vindobonae, Josephi de Kurzbek, 1790, I–II.
- KÉRI 2014** – KÉRI Katalin, „*Nők csak mértékkel olvassanak...*”: *Adalékok a hazai női olvasóközönség 18–19. századi formálódásának történetéhez = Pedagógia – oktatás – könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*, szerk. CSÓKA-JAKSA Helga et al., Pécs, PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2014, 319–341.
- KET I–XII** – *Közhasznu Esmeretek Tára a' Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*, I–XII, Pest, Wigand Ottó, 1831–1834.
- KISFALUDY 1807a I–II** – KISFALUDY Sándor, *Himfy' szerelmei*, Buda, Királyi Magyar Universitas, 1807, I–II.
- KISFALUDY 1807b** – KISFALUDY Sándor, *Regék a magyar elő-időből*, Buda, Királyi Magyar Universitas, 1807.
- KISFALUDY 1811** – [KISFALUDY Sándor], *József Főherczeg a' Magyarok' Nádorispánnya Veszprím Vármegyében*, Buda, Királyi Magyar Universitas, 1811.

- KISFALUDY 1816** – KISFALUDY Sándor, *Hunyady János. Históriai Dráma*, Buda, Királyi Magyar Universitas, 1816.
- KISFALUDY 1892** – KISFALUDY Sándor, *A jobbágytelket biró nemes személyek adózásáról* = KSMM VII, 492–499.
- KISFALUDY 1910** – KISFALUDY Sándor *két levele az insurrectióból*, kiad., ford. LAMPÉRTH Géza, ItK, 20(1910), 223–225.
- KISFALUDY 1931** – KISFALUDY Sándor, *[Freymüthige] Geschichte der Insurrection des Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810* = KSHM, 66–323.
- KISFALUDY 1933** – KISFALUDY Sándor *kiadatlan levelei*, I, kiad. GÉFIN Gyula, Győri Szemle 4(1933)/7–9, 203–217.
- KISFALUDY 1997** – KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, kiad., utószó, jegyz. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni E. K., 1997.
- KISFALUDY 2004** – KISFALUDY László, *A kisleludai Kisfaludy család története*, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004.
- KOLB 1957** – Franz KOLB, *Das Tiroler Volk in seinem Freiheitskampf, 1796–1797*, Innsbruck–Wien–München, Tyrolia Verlagsanstalt, 1957.
- KOLLÁR 1783 I–II** – KOLLÁR Ádám Ferenc, *Historiae iuris publici Regni Hungariae amoenitates*, Vindobonae, Typis a Baumeisterianis, 1783, I–II.
- KONTLER 1999** – László KONTLER, *Superstition, Enthusiasm and Propagandism: Burke and Gentz on the Nature of the French Revolution = Propaganda: Political Rhetoric and Identity 1300–2000*, eds. Bertrand TAITHE, Tim THROTON, Stroud, Sutton Publishing, 1999, 97–113.
- KÓSA 2001** – KÓSA László, „Hét szilvafa árnyékában”: *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*, Bp., Osiris, 2001.
- KÓSA 2006** – KÓSA László, *A polgári társadalom korának művelődése, I, (A XVIII. század végétől 1920-ig), A hétköznapi élet kultúrája = Magyar művelődéstörténet*, szerk. K. L., Bp., Osiris, 2006³, 315–418.
- KOSÁRY 1977** – KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Bp., Magvető, 1977.
- KOSELLECK 2003** – Reinhart KOSELLECK, *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*, ford. HIDAS Zoltán = R. K., *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, Bp., Atlantisz, 2003, 121–145.
- KOSELLECK 2009** – Reinhart KOSELLECK, *Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg*, ford. VINCZE Ferenc, KLEMENT Judit, Korall, 10(2009)/37, 5–15.

- KOSELLECK–JEISMANN 1994** – *Der politische Totenkult. Kriegdenkmäler in der Moderne*, hrsg. Reinhart KOSELLECK, Michael JEISMANN, München, Wilhelm Fink, 1994.
- KOSTYÁL 2001** – KOSTYÁL László, „Árpád hős magzatjai...”: *A zalai Megyeháza egykori portrégalériájáról*, Zalai Múzeum, 10(2001), 257–275.
- KOVÁCS 1941** – KOVÁCS Márk *kalandjai* = BAY Ferenc, *Napoleon Magyarországon: A császár és katonái Győr városában*, Bp., Officina, 1941, 137–154.
- KOVÁCS–SZÜCS 2009** – KOVÁCS Ákos András, SZÜCS Zoltán Gábor, *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei*, Korall, 10(2009)/35, 147–174.
- KOVÁTS 1797** – KOVÁTS Antal, *Fegyver fogásra ébresztő beszédek*, Veszprém, Számmer Klára, 1797.
- KOVÁTS 1809** – KOVÁTS Antal, *Az igaz vitézség*, Veszprém, Számmer Klára, 1809.
- KÖVÉR 1981** – KÖVÉR Lajos, *Batsányi János politikai eszméi*, Szeged, JATE, 1981 [egyetemi doktori értekezés, gépirat].
- KÖVÉR 1982** – KÖVÉR Lajos, *Batsányi János Napóleonnak szánt államelméleti munkája 1809-ből*, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 72(1982), 33–46.
- KÖVÉR 2007** – KÖVÉR Lajos, *Egy magyar bonapartista ábrándjai = Napóleon koronája és üzenete*, szerk. K. L., Szeged, JATE Press, 2007, 155–163.
- KÖVY–FOGARASI 1845** – *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei*, KÖVY Sándor után írta ALSÓVISZTI FOGARASI János [...], Pest, Eggenberger József s Fia, 1845⁵.
- Közköltészet 3/A** – *Közköltészet: A társadalmi élet költészete, 3/A, Történelem és társadalom*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2013.
- Kriegsgemälde I–VII** – *Kriegsgemälde, Anekdoten und Charakterzüge aus den denkwürdigen Feldzügen der neuesten Zeit insbesondere des Jahres 1809*, Pest, Hartleben, 1810–1811, I–VII.
- KRISTÓ 1979** – KRISTÓ Gyula, *Szemponatok Anonymus Gestájának megítéléséhez*, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*, 66(1979), 45–59.
- KSÉ** – KISFALUDY Sándor, *Kisfaludy Sándor’ életéből* = KISFALUDY 1997, 187–198.
- KSHM** – KISFALUDY Sándor *hátrahagyott munkái*, kiad. GÁLOS Rezső, Győr, Kisfaludy Irodalmi Kör, 1931.
- KSMM I–VIII** – KISFALUDY Sándor *minden munkái*, kiad. ANGYAL Dávid, Bp., Franklin-Társulat, 1892–1893⁴, I–VIII.

- KUIJPERS–VAN DER HAVEN 2016a** – *Battlefield Emotions 1500–1800: Practices, Experience, Imagination*, eds. Erika KUIJPERS, Cornelis VAN DER HAVEN, London, Palgrave Macmillan, 2016.
- KUIJPERS–VAN DER HAVEN 2016b** – Erika KUIJPERS, Cornelis VAN DER HAVEN, *Battlefield Emotions 1500–1800: Practices, Experience, Imagination* = KUIJPERS–VAN DER HAVEN 2016a, 3–21.
- KURUCZ 1999** – KURUCZ György, *Festetics György gróf*, Zalai Múzeum, 9(1999), 267–285.
- LAJTAI 2013** – LAJTAI L. László, „Magyar nemzet vagyok”: *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*, Bp., Argumentum, 2013.
- LAKATOS 2008** – LAKATOS Bálint, *Pannoniae Luctus: Egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg-lengyel összefogás kísérlete 1544*, ItK, 112(2008), 259–286,
- LANGEWIESCHE 2017** – Dieter LANGEWIESCHE, *Imperium – Nation – Volkskrieg: „1813” in der europäischen Geschichte = Die Völkerschlacht bei Leipzig: Verläufe, Folgen, Bedeutungen, 1813–1913–2013*, hrsg. Martin HOFBAUER, Martin RINK, Berlin, De Gruyter–Oldenbourg, 2017, 25–43.
- LANGSAM 1930** – Walter Consuelo LANGSAM, *The Napoleonic Wars and German Nationalism in Austria*, New York, Columbia U. P., 1930.
- LATORCAI 2009** – LATORCAI Csaba, *Egy Habsburg a primási székben: Lotharingiai Károly Ambrus esztergomi érseksége*, Magyar Sion, ÚF 3(2009), 262–272.
- LÁZÁR 2008** – LÁZÁR Balázs, *Kray Pál (1735–1804) és a Mária Terézia-rend: A Habsburg-birodalom legmagasabb katonai kitüntetésének adományozási gyakorlata*, Kút 7(2008)/1, 126–141.
- LEDIĆ 2018** – Stipe LEDIĆ, *Josip Keresturi – javno djelovanje i politička misao (Josip Keresturi – Public Actions and Political Thought)*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 2018 [doktori értekezés, gépirat].
- LENGYEL 2017** – LENGYEL Réka, *Ovidius est magister vitae (et litterarum): Ovidius tanítása nyelvről, irodalomról, életről a 18–19. századi Magyarországon = Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban – Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. BALOGH Piroska, L. R., Bp., MTA BTK ITI, 2017, 13–28.
- LEONHARD 2008** – Jörn LEONHARD, *Bellizismus und Nation: Kriegsdeutung und Nationsbestimmung in Europa und Vereinigten Staaten 1750–1914*, München, R. Oldenbourg, 2008.
- LICHTNECKERT 2009** – LICHTNECKERT András, *A nőnemesek – egy tévhit nyomában*, Aetas 24(2009)/3, 112–120.

LK – Levéltári Közlemények

LONDESZ 1900 – LONDESZ Elek, *Himfy élete krónikákban = Himfy-album: A Pesti Napló ajándéka 1900. évi előfizetőinek*, szerk. [N. N.], Bp., Pesti Napló, 1900, 95–144.

LORENZ 1926 – Reinhold LORENZ, *Volksbewaffnung und Staatsidee in Österreich 1792–1797*, Wien–Leipzig, Österreich. Bundesverl. f. Unterricht, Wiss. u. Kunst, 1926.

LSz: Levéltári Szemle

LUDWIGSTROFF 1998 – Georg LUDWIGSTROFF, *Der Militär-Maria Theresien-Orden = Fortitudini* 1998, 13–47.

LUKÁCS 1995 – LUKÁCS Zs. Tibor, *Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban*, Aetas, 10(1995)/1–2, 1995, 171–178.

LÜSEBRINK 1998 – Hans-Jürgen LÜSEBRINK, *Conceptual History and Conceptual Transfer: The Case of 'Nation' in Revolutionary France and Germany = History of Concepts: Comparative Perspectives*, eds. Iain HAMPSHER-MONK, Karin TILMANS, Frank VAN VREE, Amsterdam, Amsterdam U. P., 1998, 115–128.

LÜSEBRINK–REICHARDT 1997 – Hans-Jürgen LÜSEBRINK, Rolf REICHARDT, *The Bastille: A History of Despotism and Freedom*, transl. Norbert SCHÜRER, Durham–London, Duke U. P., 1997.

LYNN 1989 – John A. LYNN, *Toward an Army of Honor: The Moral Evolution of the French Army, 1789–1815*, French Historical Studies, 16(1989), 152–173.

LYNN 1996 – John A. LYNN, *Bayonets of the Republic: Motivation And Tactics In The Army Of Revolutionary France, 1791–94*, Boulder, Taylor & Francis, 1996.

MADZSAR 1922 – MADZSAR Imre, *Vitam et sanguinem*, Századok, 56(1922), 600–603.

MAJOR 1929 – MAJOR Ervin, *Kisfaludy Sándor a magyar zenetörténetben*, Muzsika 1(1939)/3, 7–9.

MaKaSz – Magyar Katonai Szemle

MÁLYUSZ 1931 – MÁLYUSZ Elemér, *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*, A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve, 1(1931), 225–282.

Manifest 1809 – *Manifest*, Wien, k. k. Hof- und Staats-Druckerey, 1809.

Manifestum 1809 – *Manifestum, azaz: A' Felséges Ausztriai Udvarnak a' Háborút megelőzőtt Nyilatkoztatása*, ford. MÁRTON József, Bécs, Pichler Antal, 1809.

Manifestum 1809 – *A' Haború Okának Ki Nyilatkoztatása*, ford. [N. N.], Buda, Magyar Királyi Universitas, 1809.

MÁR 1809 – MÁR Péter, *Réformátus Téged Isten ditsérünk*, Győr, Streibig Józsefné, 1809.

- MARCZALI 1917** – Heinrich MARCZALI, *Vitam et sanguinem!*, Historische Zeitschrift, 117(1917), 413–431
- MÁRKI 1889** – MÁRKI Sándor, PERECSÉNYI NAGY László *naplója*, EPhK, 13(1889), 570–594.
- MARKÓ 1939** – MARKÓ Árpád, *A francia forradalom [eszméi] és a napoleoni idők magyar katonája*, HtK, 40(1939), 32–73.
- MARKÓ 1959** – MARKÓ Árpád, *Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez*, IV, *A francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakának magyar katonai nyelve*, HtK, ÚF 6(1959), 195–317.
- MARKÓ 1960** – MARKÓ Árpád, *Egy elfelejtett magyar író-katona: Jakkó László huszárkapitány 1781–1833*, Bp., Akadémiai, 1960.
- Mausoleum 1664** – [N. N.], *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum: cum versione operis Germanica*, apud M. et J. F. Endteros, Norimbergae, 1664.
- MCs I–XII** – NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Pest, Beimel J.–Kozma Vazul, 1857–1868, I–XII.
- MEDGYESY S. 2012** – MEDGYESY S. Norbert, „*Akkor jöhetz és örvendhetz, hogy Insurgeált!*”: *A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratok gyűjteményekben (1790–1825)* = BANA–KATONA 2012, 123–165.
- MĚŘIČKA 1974** – Václav MĚŘIČKA, *Orden und Ehrenzeichen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Wien–München, Anton Schroll & Co., 1974.
- METZGER 1999** – Jan METZGER, *Die Milizarmee im klassischen Republikanismus: Die Odyssee eines militärpolitischen Konzeptes von Florenz über England und Schottland nach Nordamerika (15.-18. Jahrhundert)*, Bern–Stuttgart–Wien, Paul Haupt, 1999.
- MEZEI 1958** – MEZEI Márta, *Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp., Akadémiai, 1958.
- MH** – Magyar Hírmondó
- MÍÉM I–XIV** – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1893–1914, I–XIV.
- MISKOLCZY 2005** – MISKOLCZY Ambrus, *Egy történészvita anatómiája: 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)*, Aetas, 20(2005)1–2, 160–212.

MISKOLCZY 2006 – MISKOLCZY Ambrus, *Elmaradt nyílt vita az utolsó magyar nemesi felkelésről: Kossuth Lajos ismeretlen magánlevele Kisfaludy Sándor nyílt levelének ügyében*, HtK, 119(2006), 109–119.

MIT III – *A magyar irodalom története, III, A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, főszerk. SÓTÉR István, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965.

MJ – Múlt és Jelen

MJØSET–VAN HOLDE 2002 – Lars MJØSET–Stephen VAN HOLDE, *Killing for the State, Dying for the Nation: An Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces = The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*, eds. Lars MJØSET, Stephen VAN HOLDE, Amsterdam, Emerald Group Publishing Ltd., 2002 (Comparative Social Research, 20), 3–94.

MK – Bétsi Magyar Kurír

MKSz – Magyar Könyvszemle

MM – Magyar Museum

MNCs I – KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok, I*, Bp., Grill Károly, 1911.

MOLNÁR 1992 – MOLNÁR András, *Polgárőrségek Magyarországon a napóleoni háborúk idején*, HtK, 105(1992), 94–119.

MOLNÁR 1999 – MOLNÁR András, *Hadügyi reformkísérletek 1848 előtt: Az önálló nemzeti haderő megteremtésének előzményei*, Századok, 133(1999), 1193–1215.

MOLNÁR 2000a – MOLNÁR András, *Zala megye közigazgatása 1790–1849 = ZMA*, 61–79.

MOLNÁR 2000b – MOLNÁR András, *Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek = „Javítva változtatni”: Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai*, szerk., kiad. M. A., Zalaegerszeg, ZML, 2000 (Zalai gyűjtemény, 49), 255–283.

MOLNÁR 2001 – MOLNÁR András, *Zala megye politikai viszonyai a reformkor hajnalán: SÉLLYEY Elek főszolgabíró feljegyzései*, LSz, 51(2001)/4, 29–40.

MOLNÁR 2002 – MOLNÁR András, *Zala megye követői az 1825–1827. évi országgyűlésen*, LSz, 52(2002)/4, 51–63.

MOLNÁR 2003 – MOLNÁR András, *A fiatal Deák Ferenc*, Bp., Osiris, 2003.

MOLNÁR é. n. – MOLNÁR András: *Zala megye nemesi katasztere, 1845*, URL: <http://www.zml.hu/adatbazisok/nemesi.kataszter/ismerteto.php> (letöltve: 2019. 08. 18.).

MONA 1982 – MONA Ilona, *Kéziratos „magyar nóták” a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola – volt Nemzeti Zenede – Könyvtárában = ZD 1982*, 97–120.

MONTESQUIEU 1763 I–IV – MONTESQUIEU [Charles-Louis de Secondat], *De l'Esprit des Loix*, Amsterdam–Leipzig, Arkstee & Merkus, 1763, I–IV.

MONTESQUIEU 2000 – MONTESQUIEU [Charles-Louis de Secondat], *A törvények szelleméről*, ford. CSÉCSY Imre, SEBESTYÉN Pál, Bp., Osiris–Attraktor, 2000.

MT – Magyar Tudomány

MÜNCH 1988 – Paul MÜNCH, *Fêtes pour le peuple, rien par le peuple: «Öffentliche» Feste im Programm der Aufklärung* = DÜDING–FRIEDEMANN–MÜNCH 1988, 25–45.

Nádori napló 1809 – JÓZSEF NÁDOR *1809-iki naplója* [1809. jún. 1.–dec. 12.] = JNI III, 468–892.

NAGY 1993 – NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség: Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Bp., Argumentum 2013 (Irodalomtörténeti füzetek, 131).

NAGY 2003 – NAGY István, *A pápai ütközet 1809. június 12-én*, PMÉ, 8(2003), 113–150.

NAGY 2006 – NAGY István, *A pápai ütközet az újabb kutatások tükrében: Beszámoló a „Kiváló manőver. Az 1809-es magyarországi hadjárat és a pápai ütközet” című konferenciáról*, Történeti Muzeológiai Szemle, 6(2006), 291–302.

NAGY 2016a – NAGY Ágoston, *„Elestjeink’ oszlopa mellett új bajnokok fognak hazafiúi lángokra gyúladhatni”? A sátoraljaujhelyi inszurrekciós emlékmű tervezete és a nemesi patriotizmus nyelvei*, Sic Itur ad Astra, 2016/65, 53–90.

NAGY 2016b – NAGY Ágoston, *Az 1809-es háborús információáramlás és a propaganda megítélése a Kazinczy-levelezésben = Műhelyszeminárium: A hatvanéves Gyapay László köszöntése*, szerk. FEKETE Norbert, PORKOLÁB Tibor, ROSTÁS Édua, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2016, 72–82.

NAGY 2017 – NAGY János, *Indigenák az 1751. évi országgyűlésen = Az indigenák*, szerk. SZIJÁRTÓ M. István, Bp., ELTE Eötvös, 2017, 103–133.

NAGY 2018 – NAGY Ágoston, *Kisfaludy Sándor fogalmazványai az 1809-es inszurrekció idejéből*, Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények, 2018, 513–532.

NAGY 2019 – NAGY Ágoston, *Kreskay Imre inszurrekciós költészete és az egyházi értelmiség szereplehetőségei a háborús mozgósításban*, Sic Itur ad Astra, 2019/68, 173–244.

NAGY-L. 2006 – NAGY-L. István, *A Belső-Ausztriai Hadsereg és a főparancsnokság kérdése*, PMÉ, 11(2006), 265–283.

NAGY-L. 2013 – NAGY-L. István, *A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok*. Pápa, Gróf Esterházy Károly Múzeum, 2013.

Napló 1807 – *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*, Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1807.

Napló 1808 – *Diarium Comitiorum Regni Hungariae*, Pozsony, Belnay György Alajos, 1808.

Napló 1997 – KISFALUDY Sándor, *Napló és Frantzia Fogságom* = KISFALUDY 1997, 40–118.

NDB I – *Neue Deutsche Biographie*, I, hrsg. Otto Graf zu STOLBERG-WERNIGERODE, Berlin, Duncker & Humblot, 1953, URL: <https://www.deutsche-biographie.de/home> (letöltve: 2020. 08. 24.).

NEMESNÉ MATUS 2013 – NEMESNÉ MATUS Zsanett, *A Bodzafa Lantos. Kisfaludy hatások Bodroghy Papp István műveiben = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, II, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2013, 69–85.

Nemesség 1809 – *A' Nemesség személyes Felkelése eránt az 1808dik Esztendőben tartatott Ország Gyűlésén hozott II. és III. Törvény Czikkely*, Győr, [k. n.], 1809.

Nemzeti dalok 1847 – *Nemzeti dalok és marsok, gyűjtögetve* KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel által, Pest, Emich Gusztáv, 1847.

NMMÉ: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve

NOVÁK 2007 – NOVÁK Veronika, *Hírek, hatalom, társadalom: Információáramlás Párizsban a középkor végén*, Bp., Gondolat, 2007.

Observations 1809 – [N. N.], *Observations d'un patriote Autrichien sur divers Articles insérés dans les Gazettes étrangères*, [H. n.], [k. n.], 1809.

ÓDOR 1986 – ÓDOR Imre, *Baranya nemesi társadalma a francia háborúk korában*, Baranyai Helytörténetírás, 1985–1986, 133–168.

ÓDOR 1987a – ÓDOR Imre, *Az 1809. évi nemesi összeírás forrásértéke, felhasználásának lehetőségei = Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30.*, szerk. Á. VARGA László, Salgótarján, NML, 1987, (Rendi társadalom – polgári társadalom, 1), 111–124.

ÓDOR 1987b – ÓDOR Imre, *A „vérrel adózás” illúziója: Nemesi felkelés és adómentesség a felvilágosodás és a francia háborúk korában*, LK, 58(1987), 159–173.

ÓDOR 1988 – ÓDOR Imre, *A magyar nemesi felkelés a kései feudalizmus korában*, Baranyai helytörténetírás, 1987–1988, 159–180.

ÓDOR 1992 – ÓDOR Imre, *A magyar nemesi felkelés modernizálásának kérdése a napóleoni háborúk korában* = VERESS 1992, 79–91.

ÓDOR 2007 – ÓDOR Imre, *Egy főispáni beiktatás „koreográfiája” a reformkori Baranyában*, A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, 2006–2007 (Baranyai történelmi közlemények, 2), 243–264.

OER 1965 – Rudolfine Freiin von OER, *Der Friede von Preßburg. Ein Beitrag zur Diplomatengeschichte des napoleonischen Zeitalters*, Münster, Aschendorff, 1965 (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, 8).

ONDER 2003 – ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthológia – praetexta – narratíva)*, Debrecen, Debreceni E. K., 2003.

ORTNER–LUDWIGSTORFF 2017 I/1–2 – M. Christian ORTNER, Georg LUDWIGSTORFF, *Österreichs Orden und Ehrenzeichen*, Wien, Militaria, 2017, I/1–2.

OSZKÉ – Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve

OZMT – *Olvasókönyv Zala megye történetéhez*, szerk. DEGRÉ Alajos, Zalaegerszeg, Zala megyei Tanács VB, 1961.

OZOUF 1987 – Mona OZOUF, *La fête révolutionnaire et l'espace urbain* = HUGGER–BURKERT–LICHTENHAHN 1987, 89–108.

OZOUF 1991 – Mona OZOUF, *Festivals and the French Revolution*, transl. Alan SHERIDAN, Cambridge, Mass.–London, Harvard U. P., 1991.

PALÁDI–KOVÁCS 2000 – PALÁDI–KOVÁCS Attila, *Kisnemesi társadalom és kultúra = Magyar Néprajz, VIII, Társadalom*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, szerk. SÁRKÁNY Mihály, SZILÁGYI Miklós, Bp., Akadémiai, 2000, 131–172.

PÁLMÁNY 1991 – PÁLMÁNY Béla, *Nógrádi armalista családok küzdelmei nemesi kiváltságaik megőrzéséért = Társadalmi konfliktusok, Salgótarján, 1989. június 15–18.*, szerk. Á. VARGA László, Salgótarján, NML (Rendi társadalom – polgári társadalom, 3), 139–148.

PÁLMÁNY 1997 – PÁLMÁNY Béla, *A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása = Mágnások, birtokosok, címerlevelesek, Pécsvárad, 1995. szept. 12–13.*, szerk. ÓDOR Imre, PÁLMÁNY Béla, TAKÁCS Péter, Debrecen, HIK–KLTE Történelmi Intézet Segédtudományi Tanszéke, 1997 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 9), 37–96.

PÁLMÁNY 2013 – PÁLMÁNY Béla, *Fejezetek Szécsény történetéből*, Salgótarján, MNL NML, 2013 (Nagy Iván történelmi évkönyv, 4).

Pannoniae Luctus 1799 – *Quo principum aliquot, et insignium virorum mortes, aliiq̄ue funesti casus deplorantur*, ed. Stephanus WESZPREMI, Posonii, Simonis Petri Weber, 1799.

PÁPAY 1807 – PÁPAY Sámuel, *Észrevételek a' Magyar Nyelvnek a' Polgári Igazgatásra, és Törvénykezésre való alkalmaztatásáról, az oda tartozó kifejezések gyűjteményével*, Veszprém, Számmer Klára, 1807.

PAPENHEIM 2017 – Martin PAPENHEIM, *Politique* = M. P., Raymonde MONNIER, *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1821*, H. 21, *Politique, République, Republicanisme, Republicain*, [H. n.], De Gruyter Oldenbourg, 2017, 1–86.

PAPP 2014 – PAPP Júlia, „*Ti vagytok a ’ polgári Erény ’s Nemzetiség védangyali...*”: *Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában = A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., PIM, 2014, 141–161.

Pesti szótár 1826 – *A ’ tisztbéli irás ’ Mójának saját szavai*, Pest, Trattner, 1826 [1806].

PÉTER 1997 – PÉTER László, *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1996, 74–91.

PÉTER 2000 – PÉTER László, *Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet?* = *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*, szerk. ANGI János, BARTA János, Debrecen, Multiplex Media–Debreceni E. K., 2000, 183–189.

PH: Pesti Hírlap

PHILP 1995 – Mark PHILP, *Vulgar Conservatism, 1792–3*, *English Historical Review* 110(1995)/435, 42–69.

PIZZIGHELLI 1905 – Cajetan PIZZIGHELLI, *Geschichte des k. und k. Husaren-Regimentes Friedrich Leopold Prinz von Preussen Nr. 2. 1742-1905*, Kronstadt, Selbstverl. des Regiments, 1905.

PMÉ: Pápai Múzeumi Értesítő

POCOCK 1987 – J. G. A. POCOCK, *The concept of a language and the métier d’historien: Some considerations on practice = The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, ed. Anthony PAGDEN, Cambridge, Cambridge U. P. 19–38.

POGÁNY 2008 – POGÁNY György, *Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában*, *Könyvtári Figyelő*, 18(2008), 450–461.

POÓR 1972 – POÓR Ferenc, *A közigazgatási nyelv ügye Zala vármegyében a XVIII. század végén és a XIX. század elején*, *VMMK*, 11(1972), 421–433.

POÓR 2003 – POÓR János, *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*, Bp., Universitas, 2003.

POÓR 2017 – POÓR János, *Skerlecz Miklós az inszurrekcióról*, *Turul*, 90(2017), 16–20.

PORKOLÁB 2005 – PORKOLÁB Tibor, „*Nagyjainknak pantheonja épül*”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005.

PORKOLÁB 2010 – PORKOLÁB Tibor, „*A ’ MAGYAR LOVASSÁGNAK MDCCLXXXIX*”: *A török háború kultusza a Hadi és Más Nevezetes Történetekben = Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsanna. Bp., reciti, 2010, 237–249.

PORKOLÁB 2013 – PORKOLÁB Tibor, „*Ode ad Hungaros*”: *Az 1797. évi magyar nemesi felkelés költészetéről = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp.–Nagyvárad, Partium Kiadó–Protea Egyesület–reciti, 2013, 73–81.

PORKOLÁB 2014 – PORKOLÁB Tibor, *Szemponatok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához = Textológia, filológia, értelmezés: klasszikus magyar irodalom*, CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni E. K., 191–215.

POUPÉ 1933 – Edmond POUPÉ, *Alexandre Kisfaludy à Draguignan Thermidor-Fructidor an IV. (juillet-septembre 1796)*, *Revue des études hongroises*, 1933, 216–233.

POUPÉ 1937 – Edmond POUPÉ, *Alexandre Kisfaludy à Draguignan: Thermidor-Fructidor an IV Juillet-Septembre 1796*, Draguignan, Olivier-Joulian, 1937.

PRAZNOVSZKY 1992 – PRAZNOVSZKY Mihály, *Két szerető szív a háborúban: Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza élete a napóleoni háborúban, levélváltásuk alapján = VERESS 1992*, 103–130.

PRÖVE 2000 – Ralf PRÖVE, *Stadtgemeindlicher Republikanismus und die »Macht des Volkes«: Civile Ordnungsformationen und kommunale Leitbilder politischer Partizipation*, Göttingen, Vandhoeck & Ruprecht, 2000.

PRÖVE 2010 – Ralf PRÖVE, *Alternativen zum Militär- und Obrigkeitsstaat? Die gesellschaftliche und politische Dimension zivilen Ordnungsformationen in Vormärz und Revolution = R. P., Lebenswelten: Militärische Milieus in der Neuzeit: Gesammelte Abhandlungen*, Münster, LIT, 2010, 125–142.

PW – [KISFALUDY Sándor], *Patriotische Worte an Ungarns Adel*, [übers. SCHEDIUS Lajos], Pest, Hartleben, 1809.

PZ – Preßburger Zeitung

R. KISS 1909a – R[ugonfalvi] KISS István, *Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére*, I, szerk. R. KISS István, Bp., Benkő, 1909.

R. KISS 1909b – R[ugonfalvi] KISS István, *Az utolsó nemesi felkelés története = R. KISS 1909a*, 9–298.

R. KISS 1911 – R[ugonfalvi] KISS István, *Az utolsó nemesi felkelés*, II, Bp., szerzői kiadás, 1911.

R. KISS 1912 – R[ugonfalvi] KISS István, *Az utolsó nemesi felkelés: Válasz Viszota Gyula úr bírálatára*, *Századok*, 46(1912), 224–227.

RAUCHENSTEINER 1972 – Manfred RAUCHENSTEINER, *Kaiser Franz und Erzherzog Carl: Dynastie und Heerwesen in Österreich 1796–1809*, Wien, Vlg. für Geschichte und Politik, 1972.

REDL 1971 – Elisabeth REDL, *Flugblätter und Flugschriften gegen Napoleon: Ein Beitrag zur österreichischen Propaganda 1805–1809*, Wien, Universität Wien, 1971 [doktori disszertáció, gépirat].

RÉFI 2005 – RÉFI Attila, *Egy legendás vasi huszár: Hertelendy Gábor, 1742–1820*, Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 4(2005), 36–52.

Reglement 1809 – *Reglement für die Burger-Miliz im Königreich Ungarn*, Pesth, Hartleben, 1809.

REICHARDT–KOHLE 2008 – Rolf REICHARDT, Hubertus KOHLE, *Visualizing the Revolution: Politics and Pictorial Arts in Late Eighteenth-century France*, transl. Corinne ATTWOOD, Felicity BAKER, London, Reaktion Books, 2008.

REINALTER 2010 – Helmut REINALTER, „*Spanien und Tirol tragen keine Fesseln*“: *Der Einfluss des spanischen Unabhängigkeitskampfes auf die Erhebung Tirols 1809 = Außenperspektiven: 1809: Andreas Hofer und die Erhebung Tirols*, hrsg. H. R., Florian SCHALLHART, Eva LAVRIC, Innsbruck, Innsbruck U. P., 2010, 65–76.

REINLE 1987 – Adolf REINLE, *Vergängliche und dauerhafte Festarchitektur vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert* = HUGGER–BURKERT–LICHTENHAHN 1987, 129–160.

REISZ 2009 – REISZ T. Csaba, *Lipszky János jelentése a magyar nemesi felkelésnél történetéről, 1809*, LK, 80(2009), 255–298.

REXA 1916 – REXA Dezső, *Egy második Nemzeti Színház eszméje 1843-ban*, AkadÉrt, 27(1916), 131–141.

RH: KISFALUDY Sándor, *Regeköltőnek Hattyúdala* = KSMM VI, 185–384.

RINK 2010a – Martin RINK, *Preußisch-deutsche Konzeptionen zum »Volkskrieg« im Zeitalter Napoleons = Reform – Reorganisation – Transformation: Zum Wandel in deutschen Streitkräften von den preußischen Heeresreformen bis zur Transformation der Bundeswehr*, hrsg. Karl-Heinz LUTZ, Martin RINK, Marcus von SALISCH, München, R. Oldenbourg, 2010, 65–87.

RINK 2010b – Martin RINK, *Idee und Wirklichkeit einer deutschen Guerilla: Der österreichische Krieg 1809 und der „Volkskrieg“ in Deutschland*, Österreichische Militärische Zeitschrift, 5(2010), URL: <https://www.oemz-online.at/pages/viewpage.action?pageId=10357306> (letöltve: 2019. 08. 15.).

- ROBERTSON 2017** – Ritchie ROBERTSON, *The Reform of Catholic Festival Culture in Eighteenth-Century Austria: A Clash of Mentalities*, *Austrian Studies*, 25(2017), 25–41.
- ROCHE 2011** – DANIEL Roche, *A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás*, ford. BÁRDOS Miklós, *Korall*, 12(2011)/43, 25–41.
- ROTHENBERG 1982** – Gunther E. ROTHENBERG, *Napoleon's Great Adversaries: The Archduke Charles and the Austrian Army, 1792–1814*, Bloomington, Indiana U. P., 1982.
- RÓZSA 1953** – RÓZSA György, *Czetter Sámuel. Egy magyar rézmetsző a 18–19. század fordulóján*, *Művészettörténeti tanulmányok: A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve*, 1952, 97–139.
- RÖSSLER 1940 I–II** – Hellmuth RÖSSLER, *Österreichs Kampf um Deutschlands Befreiung: Die deutsche Politik der nationalen Führer Österreichs, 1805–1815*, Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1940², I–II.
- RUSZEK 1810** – RUSZEK József, *Üdvözlő Dal a' hadbul megérkezett Felkelő Nemes veszprémi sereghez*, Veszprém, Számmer Klára, 1810.
- S. VARGA 2005** – S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005.
- SÁGI 1967** – SÁGI Károly, *Adatok Festetics György és munkássága értékeléséhez*, *VMMK*, 6(1967), 329–344.
- SALAMON 1809** – S[ALAMON] I[osephus] B[asileus], *Az 1809 esztendőben October 14-dik napján lett békeség kötés után a' közönséges hál'adás' alkalmatosságával Szegeden mondatott prédikátzio*, Szeged, Grün Orbán, 1809.
- Sammlung 1809** – *Sammlung aller Tags-Berichte von der Kais. Königl. Armee*, [H. n.], [k. n.], 1809.
- SÁNDOR 2012** – SÁNDOR István, *Író és társadalom: Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből*, I, *Főúr és nemes*, s. a. r. SCHEIBNER Tamás, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor. Bp., Ráció, 2012.
- SASVÁRI 1878** – SASVÁRI Ármin, *I. Napoleon kiáltványa a magyarokhoz*, Bp., Athenaeum, 1878.
- SCHIEDER–DIPPER 1984** – Wolfgang SCHIEDER, Christof DIPPER, *Propaganda = Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, V, hrsg. Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhart KOSELLECK, Stuttgart, Klett–Cotta, 1984, 69–112.
- SCHNEIDER 1935–36** – SCHNEIDER Miklós, *Fejérmegyei nemes családok*, Székesfehérvár, Csitáry G. Jenő, 1935–36.

- SCHRAMKE 2018** – Jürgen SCHRAMKE, *Das Prinzip Enthusiasmus: Wandlungen des Begriffs im Zeitalter der Aufklärung und der Französischen Revolution*, Göttingen, Universitätsverlag Göttingen, 2018.
- SCHUY 1914** – SCHUY Gilbert, *Bacsányi János és I. Napoleon 1809-ki proclamatiója a magyarokhoz*, Bp., Stephaneum, 1914.
- SCHWARZ 1998** – Walter A. SCHWARZ, Der Tapferkeitsmedaille = *Fortitudini* 1998, 49–61.
- SHKLAR 1994** – Judith SHKLAR, *Montesquieu*, ford. PÁLOSFALVI Tamás, Bp., Atlantisz, 1994.
- SKINNER 1997** – Quentin SKINNER, *Jelentés és megértés az eszmetörténetekben*, ford. JÓNÁS Csaba = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997. 7–53.
- SKINNER 2005** – Quentin SKINNER, *On Intellectual History and the History of Books*, *Contributions*, 1(2005)/1, 29–36.
- SOMBORI 1809a** – SOMBORI József, *A' fel-kező Magyar Nemességhez, T. N. Küköllő vármege' zászlóinak fel-szenteltetése alkalmatosságával*, Marosvásárhely, Reform. Kollégium betűivel Fiedler Gottfried által, 1809.
- SOMBORI 1809b** – SOMBORI József, *A' Haza' szeretete egy beszédben*, Marosvásárhely, Reform. Kollégium betűivel Fiedler Gottfried által, 1809.
- SOÓS 2007** – SOÓS István, *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat = Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben*, szerk. Štefan ŠUTAJ, SZARKA László, Prešov, Universum, 2007, 10–20.
- SOÓS 2010** – SOÓS István, *József nádor és a győri csata* = BANA–KATONA 2010, 117–130.
- STEIN 2006** – MARKUS Stein, *A badeniek az 1809. június 12-i pápai ütközetben*, *PMÉ*, 11(2006), 191–193.
- STURKENBOOM 2016** – Dorothee STURKENBOOM, *Battlefield Emotions in Early Modern Europe: Trends, Key Issues and Blind Spots* = KUIJPERS–VAN DER HAVEN 2016a, 271–283.
- SÜTŐ 1973** – SÜTŐ József, „*Hortobágyi kocsmárosné, angyalom!*”: Egy Petőfi-népdal kecskeméti folklorisztikai vonatkozásai, *Forrás*, 5(1973)1, 1973, 52–60.
- SZABAD 1981** – SZABAD György, *A kisenesség társadalmi és politikai állása a reformkorban*, *NMMÉ*, 7(1981), 113–122.
- SZABADOS 1998** – SZABADOS György, *A krónikáktól a Gestáig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*, *ItK*, 102(1998), 615–641.
- Szabályzatok 2009** – *A Magyar Királyi Nemesi felkelés 1809. évi szabályzatai*, kiad., bev. LÁZÁR Balázs, [H. n.], Nap, 2009.

SZABÓ 1910 – SZABÓ Dezső, *Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában*, I–III, HtK, 11(1910), 23–51, 349–387, 549–587.

SZABÓ 1983 – SZABÓ Béla, *Az agilisek és évszázados küzdelmük Zala megyében az adómentességért*, Zalai Gyűjtemény, 18(1983), 131–144.

SZABÓ 1998 – SZABÓ Márton, *Politikai tudáseméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*, Bp., Universitas–Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.

SZABÓ 2003 – SZABÓ Márton, *A diszkurzív politikatudomány alapjai: Elméletek és elemzések*. Bp., L’Harmattan, 2003.

SZABÓ 2011 – SZABÓ Márton, *Politikai episztemológia*, Bp., L’Harmattan, 2011.

SZABÓ 2012 – SZABÓ András Péter, „*De profundis*”: *Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában*, Századok, 146(2012), 1085–1160.

SZABÓ 2016: SZABÓ Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris, 2016.

SZAITZ 1791 – [SZAITZ Leó], *Magyar és Erdély-Országnak rövid isméréte melly e’ két országnak mind világi mind egyházi állapotját szem eleibe állítja*, Pest, Lindauer János, 1791.

SZALISZNYÓ 2011 – SZALISZNYÓ Lilla, „*Egy könyvkiadás engem könnyen megakaszt*”, It, 42(2011), 341–359.

SZÉCSÉNYI 1807 – *Epistolae, archi-episcoporum Georgii Strigoniensis et Pavli Colocensis e comitibus SZÉCSÉNYI ad pontifices, imperatores, reges, electores, principes, ministros, bellidvces, aliosqve illvstres aevi svi viros datae, et vicissim ab illis acceptae, quas ex avtographis*, Ed. Iac[obus] Ferdin[andus] de MILLER, Pestini, Mathiae Trattner, 1807.

SZEDERKÉNYI 1893 – SZEDERKÉNYI Nándor, *Heves vármegye története*, IV, *Egervára visszavételétől, 1687-től 1867-ig*, Eger, Érseki Lyceumi Kny., 1893.

SZEKÉR 1807 – SZEKÉR Aloysius Joachim, *Hadi Tudomány, mellynek némelly fő-tzikkelyjeit kéz-írásba foglalta egy nevét eltitkolni akaró Tudós, és nagy méltóságú Hazafi*, Pest, Hartleben Konrád Adolf, 1807.

SZEKFŰ 1936 – SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, V, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936³.

SZENTESI 2000 – SZENTESI Edit, *Birodalmi patriotizmus: Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig = Történelem-Kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., MNG–Pannon GSM, 2000, 73–91.

SZENTESI 2003 – SZENTESI Edit, *Birodalmi patriotizmus és honi régiségek: Az egykorú osztrák hazafias történeti festészetről szóló írások Josef Hormayr lapjában (1810–1828)*, I, *Kísérelt a hazafias történeti festészet megteremtésére az Osztrák Császárságban (1808–1813)*, Bp., ELTE BTK Művészettörténeti Doktori Iskola, 2003 [doktori értekezés, gépirat].

SZIJÁRTÓ 2006 – SZIJÁRTÓ M. István, *Nemesi társadalom és politika*, Bp., Universitas, 2006.

SZIJÁRTÓ 2009 – SZIJÁRTÓ István, *A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban*, II, *Aetas*, 24(2009)/4, 111–138.

SZIJÁRTÓ 2012 – SZIJÁRTÓ M. István, *A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”: Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában*, *Történelmi Szemle*, 54(2012)/1, 37–62.

SZIJÁRTÓ 2017a – SZIJÁRTÓ M. István, *A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben: Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon*, [Bp.], [2017] [akadémiai doktori értekezés, gépirat].

SZIJÁRTÓ 2017b – SZIJÁRTÓ M. István, *Az alkotmányos rendiség megjelenése az 1790-es évek politikai diskurzusában*, *Publicationes Universitatis Miskolciensis: Sectio Philosophica*, 21(2017)/2, 323–333.

SZILÁGYI 1992 – SZILÁGYI Ferenc, *A Csokonai-kiadó „Kelemföldy”, azaz: Kecskeméthy Csapó Dániel*, *It*, 23(1992), 328–344.

SZILÁGYI 1999 – SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth E. K., 1999².

SZILÁGYI 2001 – SZILÁGYI Márton, *Liszniai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001.

SZILÁGYI 2006 – SZILÁGYI Márton, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006, 559–572.

SZILÁGYI 2012a – SZILÁGYI Márton, *Sándor István irodalomtörténeti munkásságáról = SÁNDOR 2012*, 225–235.

SZILÁGYI 2012b – SZILÁGYI Márton, *Vermes Gábor: Kulturális változások Sodrában*, *BUKSZ*, 24(2012)/3–4, 285–288 [recenzió].

SZILÁGYI 2014a – SZILÁGYI Márton, *Kisfaludy Sándor és az 1809-i inszurrekció emlékezete az 1840-es években = SZ. M., Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2014, 201–214.

- SZILÁGYI 2014b** – SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014.
- SZILY 1902, 1908** – SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1902, 1908, I–II.
- SZINNYEI 1911** – SZINNYEI Ferenc, *Kisfaludy Sándor regéinek utáinzatai*, ItK, 21(1911), 249–250.
- SZIRMAY 1806** – SZIRMAY Antal, *Magyarázattya azon szóknak, mellyek a ’ magyarországi polgári ’s törvényes dolgokban elő fordulnak, némelly rövidebb formákkal*, Kassa, Ellinger, 1806.
- SZÜCS 2008** – SZÜCS Zoltán Gábor, *A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzus-történet: Tudományszemléleti és módszertani esszé*, Miskolc, ME BTK Politikatudományi Intézet, 2008 (Műhelytanulmányok, 2).
- SZÜCS 2009a** – SZÜCS Zoltán Gábor, „Reménységtől s félelemtől szabad lélek”: *Diszkurzív politológiai esettanulmány Kazinczy Ferencről és a működő rendi alkotmány korának politikai kultúrájáról*, It, 40(2009), 428–461.
- SZÜCS 2009b** – SZÜCS Zoltán Gábor, *Magyar protokonzervatívok*, Kommentár 4(2009)/4, 2009, 17–31.
- SZÜCS 2010a** – SZÜCS Zoltán Gábor, „Hogy Isten Fijai légyünk”: *Egy református köznemes élete a halottbúcsúztatók tükrében*, Egyháztörténeti Szemle, 11(2010)/3, 48–71.
- SZÜCS 2010b** – SZÜCS Zoltán Gábor, *Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában: Politikaidiskurzus-történeti esszé*, Századvég, 2010/55, 19–42.
- SZÜCS 2011** – SZÜCS Zoltán Gábor, „Mintha gyöngy szemeket viselnék lábaimon”: *Politikai eszmetörténet és életrajzírás kapcsolatai a Szemere-ügy kapcsán*, Korall, 13(2011)/44, 30–53.
- TAKÁTS 1998** – TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején: A keret*, ItK, 102(1998), 668–686.
- TAKÁTS 2001** – TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 105(2001), 316–324.
- TAKÁTS 2007** – TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007.
- TAKÁTS 2013** – TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve = „Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, DE Történelmi Intézete, 2013, 149–160.

- TÁLAS 1972a** – TÁLAS Géza, *Korai osztrák kitüntetések, I*, *Az Érem*, 28(1972), 36–40.
- TÁLAS 1972b** – TÁLAS Géza, *Korai osztrák kitüntetések, II*, *Vitézségi érmek*, *Az Érem*, 28(1972), 70–75.
- TARI 2012** – TARI Lujza, „Jön a’ Francz nagy lépésekkel”: *A Napóleon elleni nemesi felkelés zenei emlékei* = BANA–KATONA 2012, 245–260.
- TARNAI 1967** – TARNAI Andor, *Batsányi Der Kampf-ja (Szauder József és Benda Kálmán hozzászólásával)*, *ItK*, 71(1967), 265–274.
- TARNAI 1972** – TARNAI Andor, *Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók*, *It*, 54(1972), 383–396.
- Taschenbuch 1813** – *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, III, Wien, Anton Doll, 1813.
- Tekéntetes 1808** – *Tekéntetes Pest, Pilis, és Solt törvényesen egyesült Vármegyéknek 1808dik Esztendei Karátson hava 16dik napján Szabad Kir. Pest Várossában folytatva tartott Köz Gyűléséből*, [Pest], [k. n.], [1808].
- TESz III** – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1976.
- TESZELSZKY–ZÁSZKALICZKY 2012** – Kees TESZELSZKY, ZÁSZKALICZKY Márton, *A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606*, *Aetas*, 27(2012)/4, 49–120.
- TGy** – Tudományos Gyűjtemény
- THALLÓCZY 1886** – THALLÓCZY Lajos, *A magyar insurrectio történetéhez*, *Figyelő*, 20(1886), 316–318.
- TOLDY 1828 I–II** – *Handbuch der ungrischen Poesie*, hrsg. Franz TOLDY, Julius FENYÉRI, Pesth–Wien, G. Kilian–K. Gerold, 1828, I–II.
- TÓTH 1991a** – TÓTH Zoltán, *A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”*: *Társadalomtörténeti esszé*, *Századvég*, 1991/2–3, 75–130.
- TÓTH 1991b** – TÓTH Zoltán, *A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásai* = *Előadások a polgárosodásról*, I, *Rendiség és polgárosodás*, szerk. TÓTH András, Bp., MTA PTI, 13–25.
- TÓTH 1996** – TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996.
- TÓTH 2012** – TÓTH Réka, *A szöveggenetika elmélet és gyakorlata*, Debrecen, Debreceni E. K., 2012.

TÓTH 2017 – TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Bp., reciti, 2017 (Irodalomtörténeti füzetek, 178).

TRENCSENYI 2007 – TRENCSENYI Balázs, *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció* = T. B., *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2007, 13–58.

TRENCSENYI–ZÁSZKALICZKY 2010a – *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, eds. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 2010.

TRENCSENYI–ZÁSZKALICZKY 2010b – Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, *Towards an intellectual history of patriotism in East Central Europe in the early modern period* = TRENCSENYI–ZÁSZKALICZKY 2010a, 1–72.

Tudósítás 1809 – *Tudósítás/Anzeige*, Pest, Hartleben A. K., 1809. március 12.

UJLAKY 1880 – UJLAKY György, *A szabolcsi nemes insurgens lovas-ezred történetének naplókönyve 1809-ik évben*, Nyírvidék, 1880. ápr. 29., 5. sz.

ULREICH 1961 – ULREICH Tibor, *Szombathely nyomdái napjainkig, valamint termékeik 1787-től 1900-ig*, Szombathely, Savaria Múzeum, 1961.

URBÁN 1973 – URBÁN Aladár, *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*, Bp., Akadémiai, 1973.

USE – *Mezőkövesdi UJFALVY Sándor emlékiratai*, kiad. GYALUI Farkas, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1941.

V. WINDISCH 1966 – V. WINDISCH Éva, *Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején*, LK, 37(1966), 63–112.

VADERNA 2013 – VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013.

VADERNA 2015 – VADERNA Gábor, *Rudnay Sándor érseki beiktatásának irodalmi reprezentációja*, Egyháztörténeti Szemle, 16(2015)/3, 26–53.

VADERNA 2017 – VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Ráció, 2017.

VALJAVEC 1934 – *Magyar írók levelei gróf Széchenyi [sic!] Ferenchez*, III, kiad. VALJAVEC Frigyes, ItK, 44(1934), 387–396.

VANN 1974 – James Allen VANN, *Habsburg Policy and the Austrian War of 1809*, Central European History, 7(1974), 291–310.

VARGA 2004 – Benedek VARGA, *The term libertas in 17–18th c. Hungary*, *Studia Carolinensia*, 5(2004)/3–4, 309–313.

VARGA 2010 – Benedek VARGA, *Political Humanism and the Corporate Theory of State: Nation, Patria and Virtue in Hungarian Political Thought in the Sixteenth Century* = TRENCSÉNYI–ZÁSZKALICZKY 2010a, 285–313.

VAY 1809 – [br. VAY Miklós], *Számadásokat illető utasítás a Tiszán túl lévő kerület felkölt magyar nemes lovas ezredjeinek és bataillonjainak számára*, Buda, Királyi Magyar Univerzitás, 1809.

VB – *Vaterlandische Blätter für österreichischen Kaiserstaat*

VÉGH 2009 – VÉGH Ferenc, *A „szabad rend”: A XVII. századi dunántúli katonatársadalom egy elfeledett csoportjáról*, *HtK*, 122(2009), 443–458.

Vendee 1809 – [N. N.], *Der Vendee-Krieg*, Germanien [Graz], [k. n.] [Schneller], 1809.

VERESS 1984 – VERESS D. Csaba, *Veszprém megye és az 1809. évi francia háború*, *VMMK*, 17(1984), 357–400.

VERESS 1987 – VERESS D. Csaba, *Napóleon hadai Magyarországon*, Bp., Zrínyi, 1987.

VERESS 1992: *A napóleoni háborúk és a magyar nemesség: Emlékezés az 1809. évi francia háború 180. évfordulójának alkalmából*, szerk. VERESS D. Csaba, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1992.

VERMES 2011 – VERMES Gábor, *Kulturális változások sodrában: Magyarország 1711 és 1848 között*, ford. ZINNER Judit, Bp., Balassi, 2011.

VERSEGHY–PACHA–SORZ 1809 – *A' Magyaroknak Hűsége és Nemzeti Lelke: Énekes játék két felvonásban, melly a' Budai és Pesti Theátromban elő-adatott. Vitéz SORZ Oberster Úrnak verseiből szabadon fordította VERSEGHY Ferencz, Musikába tette PACHA Gáspár, a' Magyar Theátrumnak Musikaszerzője*, Pest, Trattner Mátyás, 1809.

VESZPRÉMY 1993 – VESZPRÉMY László, *Anonymus Gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása*, *HtK*, 106(1993)/2, 3–19.

VESZPRÉMY 2005 – VESZPRÉMY László, *Anonymus Itáliában?*, *Századok*, 139(2005), 335–351.

VIRÁG 1799 – *Magyar Minerva*, III, VIRÁG Bendek' *Poétai Munkáji*, Pest, Trattner Mátyás, 1799.

VIRÁG 1813 – VIRÁG Benedek, *Thalia*, Pest, Trattner, 1813.

VISZOTA 1905 – VISZOTA Gyula, *Révai, Verseghy és a tiszti szótárak: Révai Miklós és a Pest-vármegyei, Verseghy Ferenc, Kisfaludy Sándor és a Zala-vármegyei tiszti szótár*, *Nyelvtudományi Közlemények*, 35(1905), 194–234.

VISZOTA 1909 – VISZOTA Gyula, *Kisfaludy Sándor és az 1809-iki insurrectio*, AkadÉrt, 20(1909), 405–433.

VISZOTA 1911a – KISFALUDY Sándornak ismeretlen levelei VIRÁG Benedekhez, kiad. VISZOTA Gyula, AkadÉrt, 22(1911), 622–627.

VISZOTA 1911b – VISZOTA Gyula, *Az utolsó nemesi felkelés. Századik évfordulója emlékére több vármegye megbízásából szerkeszti: R. Kiss István. I. kötet. Budapest, 1909. Benkő Gy. cs. és kir. könyvkereskedése. Ára 15 K.*, Századok, 46(1912), 650–654 [recenzió].

VISZOTA 1912 – VISZOTA Gyula, *Felelet Kiss úr válaszára*, Századok, 46(1912), 228–231.

VIZI 2000 – VIZI László Tamás, *A nemesi felkelés törvényi szabályozása a napoleoni háborúk idején = Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon: Tanulmányok*, szerk. PAJKOSSY Gábor, Bp., ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 2000, 5–18.

VIZI 2014 – VIZI László Tamás, „Kövess példájokat vitéz eleidnek...”: *A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye insurrekciós szerepére*, Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2014.

VMMK: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

VOCELKA 1982 – Karl VOCELKA, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576–1612)*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981 (Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs, 9).

VOCELKA 1992 – Karl VOCELKA, *Nyilvánosság és politika. Politikai propaganda II. Rudolf korában*, ford. [N. N.], Rubicon, 4(1992)/8–9, 15–17.

VOLTAIRE 1800 – VOLTAIRE [François-Marie AROUET], *Épîtres, Stances et Odes*, Paris, Didot l'aîné, 1800.

VOuPZ: Vereinigte Ofner und Pester Zeitung

VÖLGYESI 2002a – VÖLGYESI Orsolya, *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején: A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*, Gyula, BML, 2002.

VÖLGYESI 2002b – VÖLGYESI Orsolya, *Főispáni beiktatás Békés megyében 1842-ben = Ünnepek – Hétköznapi – Emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szécsény, 2000. augusztus 24–26.*, szerk. PÁSZTOR Cecília, Salgótarján, NML, 2002, (Rendi társadalom – polgári társadalom, 14), 157–167.

VÖRÖS 1958 – VÖRÖS Károly, *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, Bp., Akadémiai, 1958.

- VÖRÖS 1972** – VÖRÖS István, *Adatok a zalai jakobinusok történetéhez = A Nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969*, szerk. H. KERESZÉNYI Edit, Nagykanizsa, Thury György Múzeum, 1972, 303–319.
- VÖRÖS 1981** – VÖRÖS Károly, *A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában*, NMMÉ, 7(1981), 93–101.
- VÖRÖS 1987** – VÖRÖS Károly, *Kisfaludy Sándor világa*, VMMK, 18(1987), 447–450.
- WEBER 1915** – Arthur WEBER, *Zur politischen Lyrik des Kriegesjahres 1809*, Ungarische Rundschau für Historische und Soziale Wissenschaften, 4(1915), 215–246.
- WECKE 1950** – Ilse WECKE, *Österreichs Pressekampf gegen Napoleon (1796–1815)*, Wien, Universität Wien, 1950 [doktori disszertáció, gépirat].
- WERTHEIMER 1892** – WERTHEIMER Ede, *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*, II, Bp., Ráth Mór, 1892.
- WERTHEIMER 1897** – WERTHEIMER Ede, *Adalékok a „Magyar Kurir” történelméhez*, Századok, 31(1897), 14–25.
- WOHLFEIL 1962–63** – Rainer WOHLFEIL, *Die Flugschrift des Don Pedro Cevallos: Ein Beitrag zur politischen Propaganda der Spanier im Kampf gegen Napoleon = Festschrift für Johannes Vincke zum 11. Mai 1962*, hrsg. CONSEJO DE INVESTIGACIONES CIENTIFICAS–GÖRRES-GESELLSCHAFT ZUR PFLEGE DER WISSENSCHAFT, Madrid, CSIC, 1962–63, 713–750.
- WOHLFEIL 1965** – Rainer WOHLFEIL, *Spanien und die deutsche Erhebung 1808–1814*, Wiesbaden, Franz Steiner, 1965.
- WÖBER 2006** – Ferdi Imfried WÖBER, *A pápai ütközet 1809. június 12-én*, PMÉ, 11(2006), 175–181.
- Wörterbuch 1799** – [N. N.], *Wörterbuch der französischen Revolutions-Sprache*, Paris [Nürnberg], [Bauer & Raspe], 1799.
- Zalai szótár 1807** – *Tiszti szótár, mellyet n. Zala vármegyének ezen tárgyra nézve kirendelt deputatioja készített, és 1807. eszt. boldog aszszony havának 26-án tartott közgyülekezete jóvá hagyott*, Béts, Pichler Antal, 1807.
- ZÁSZKALICZKY 2013** – ZÁSZKALICZKY Márton, *The language of liberty in early modern Hungarian political debate = Freedom and the Construction of Europe, I, New perspectives on philosophical, religious and political controversies*, eds. Martin van GELDEREN, Quentin SKINNER, Cambridge, Cambridge U. P., 2013, 274–295.
- ZD 1982** – *Zenetudományi Dolgozatok 1982*, szerk. BERLÁSZ Melinda, DOMOKOS Mária, Bp., MTA ZI, 1982.

ZEHETBAUER 2017 – Ernst ZEHETBAUER, *Die Landwehr und der Krieg von 1809: Österreichs Milizexperiment zwischen Altem Reich und moderner Nationsbildung*, Hamburg, Tradition, 2017.

ZITTERHOFER 1908 – [Karl] ZITTERHOFER, *Streffleurs Militärische Zeitschrift 1808–1809*, Wien, L. W. Seidel & Sohn, 1908.

ZMTO – *Zala megye történelmi olvasókönyve*, szerk. MOLNÁR András, Zalaegerszeg, ZML, 1996.

ZVARA 2006 – ZVARA Edina, *Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára*. Bp., OSZK–Gondolat, 2006.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Jahr 1808 wurde der ungarische Landtag in Pressburg wieder einberufen, damit die Stände des Königreiches Rekruten, Geld und das Adelsaufgebot dem König anbieten. Als einer der Adligen, ein ausgedienter Soldat und wahrer Patriot, suchte Kisfaludy am Ende des Jahres 1808 den Palatin auf, um eine Stelle neben dem Erzherzog, Joseph innezuhaben. Bald bekam Kisfaludy eine verantwortungsvolle Aufgabe von Hauptflügeladjutant Grafen, Joseph Beckers von Westerstetten, eine Flugschrift an die adelige Insurrektion in ungarischer und deutscher Sprache zusammenzustellen. Auf diese Art und Weise fing er mit seinem freiwilligen Militärdienst an, bei der Insurrektion als Soldat und Schriftsteller zugleich tätig zu sein.

Die Dissertation stellt vor, dass die Kriegspropaganda von Ungarn in der allgemeinen Mobilmachung des Kaisertums eingebettet war, kennzeichnete sie daneben landesbedingte Eigentümlichkeiten auch. Die Stände boten persönliche Insurrektion dem König an, die einer aller Adelsfamilien verpflichtete Militärdienst zu erfüllen. Der Nationalcharakter und die Uniformierung des Aufgebots wurden auch zudem verstärkt. Daraus resultiert, dass die Mobilmachung im Jahr 1809 nicht nur im politischen Sinne nationalisiert wurde, sondern auch ihr ständischer Charakter festigte sich weitgehend, welche eine Wirkung auf Änderungen angesichts der Kriegspropaganda hatte.

Die vorliegende Doktorarbeit befasst sich angesichts seiner offiziellen und offiziösen Propagandaschriften mit dieser engen Periode, Kisfaludys Dienst, zwischen 1808 und 1811. Der vorrangige Forschungszweck ist, den Werdegang, die textuellen und kontextuellen Aspekte jener Texte zu rekonstruieren, die mit Kisfaludy in Zusammenhang gebracht werden können. Daraus kann für die Forschungsmethode ein Gesichtspunkt gezogen werden, der mit nötiger Flexibilität gegenüber den sozialgeschichtlichen und kulturgeschichtlichen, daneben biografischen Problemen aufgeschlossen sein kann. Als einer der Flügeladjutanten des Palatins, Kisfaludy hatte mehrere Propagandatexte geschrieben, als der Stand der Literaturforschung früher vermutete, deswegen war einer der wichtigsten Zwecke meiner Doktorarbeit die schleichenden Handschriften zu ermitteln.

Außerdem soll diese Entdeckungsarbeit eines Archivars auch die wohl bekannten Quellen umdeuten und umgestalten, demzufolge vervollständigte sich nicht nur die Biografie, sondern die Erfahrungen der Insurrektion in der gesellschaftlich-politische Denkweise von Kisfaludy wurde auch Neubewertet. Der Erwartungshorizont dieses Forschungsstandes implizierte wiederum die Vorstellung des Systems der sozialen Praxis und des Gebrauchs

der damaligen Propagandaliteratur. Das heißt, dass man sich durch Kisfaludys Tätigkeit und Werke wie durch eine Lupe einen detaillierten Einblick in den Alltag und die Feiertage des Ungarischen Adels während der napoleonischen Kriege und besonders in dem Vorgang der gesellschaftlichen, militärischen und ideologischen Mobilmachung und Auflösung der ungarischen adeligen Insurrektion verschaffen kann.

Da das Thema im Grenzgebiet zwischen der konventionellen Anteilnahme der Literatur- und Geschichtswissenschaft liegt, wurden die angewandte Methode aus beiden geschöpft, und die Betrachtung der aktuellen interdisziplinären Kulturforschung wurde gleichzeitig als weiterer Rahmen geltend gemacht. In diesem Sinne der Kulturwissenschaften wurde auf die Entstehung, Struktur, Transtextualität und Argumentation der einzelnen Texte eingegangen. Auf der anderen Seite wurde auf Kisfaludys Äußerungen als Mittel des kommunikativen Handelns, auf den gesellschaftlichen und individuellen Gebrauch seines Werkes, beziehungsweise auf die breiteren biografischen, ideen- und sozialgeschichtlichen Kontexte wesentlicher Wert gelegt. Die Doktorarbeit sammelte nicht nur einige zugänglichen Quellen zusammen, die bisher unbekannt waren, sondern sie demonstriert auch, dass sich der Text und der Druck als Material während seines Entstehungsprozesses im Spannungsfeld zwischen dem Auftraggeber und dem Verfasser formte.

FÜGGELÉK

1. táblázat: A Hazafiúi Szózat szerkezete

No. (F ₁)	No. (HSz, PW, T, F ₂)	O. sz. (HSz)	Tartalom
1.	(1.)	5–10.	A fenyegető veszély körvonalazása és a személyes nemesi felkelés
2.	(2.)	10–11.	A személyes felkelés
3.	(3.)	12–14.	A nemesség értéke és áldozata
4.	(4.)	14–17.	A patriotizmus jelentése
5.	(5.)	17–21.	A katonáskodó magyar nemesség eredete
6.	(6.)	21–23.	Az inszurrekció eredete és a Habsburgok joga a koronára
8.	(7.)	23–30.	I. (Nagy) Lajos (+)
9.	(8.)	30–38.	Hunyadi János (+)
10.	(9.)	38–45.	Hunyadi Mátyás (+)
7.	(10.)	45–51.	Mária Terézia és az 1741-es felkelés (+)
11.	(11.)	51–56.	A nemesség története mint hadtörténet és a „nagy személyiségek” kultusza
12.	(12.)	56–73.	A tatárjárás (–)
13.	(13.)	73–75.	II. Ulászló és a Dózsa-parasztháború (–)
14.	(14.)	76–83.	Mohács (–)
15.	(15.)	84–88.	Mária Terézia uralkodása és a békeség árnyoldalai (–)

16.	(16.)	88–91.	Katonáskodás, gazdálkodás, kereskedés és a magyar nemzeti karakter
17.	(17.)	92–94.	Ludoviceum, katonai nevelés
18.	(18.)	94–97.	Hadi könyvek, hadi tudományok és a kortárs mecénások
19.	(19.)	97–99.	Lovas hadviselés, huszárság
20.	(20.)	100–101.	„Preventív” háború
(Proclamatio)	(Proclamatio)	101–120.	Kiáltvány

2. táblázat: Intertextusok a Hazafiúi Szózatban

No.	O.sz. (HSz)	Szerző	Cím / befoglaló mű / (Kisfaludy-jelzet)	KERESZTURY 1790
(1.) [m.]	(2.)	Virág Benedek	Gróf Gvadányi József M. Lovas Generálisnak	
(2.) [m.]	(3.)	Montesquieu	MONTESQUIEU 1763 I, 43 (III. könyv, 5. fej.) ¹²⁸⁸ (OSZK Kisf. 738. sz.; az I. kötet hiányzik)	
(3.) [m.]	(4.)	Friedrich Schiller	Elegie. <i>Die Horen</i> 1/10. 1795, IV.	
4.	5.	Bölcés Leó	<i>Tactica</i> . Cap. XVIII.	1.
5.	8.	Kisfaludy Sándor	<i>Himfy' Szerelmei</i> . I. A' <i>Kesergő Szerelme</i> . III. ének, Márs' mord dühe, a' mit ér, 1–3. vsz. részletei (KISFALUDY 1807a I, 33–34.)	
6.	14.	Montesquieu	MONTESQUIEU 1763 I, 73. (V. könyv, 2. fejezet)	
7.	16.	Ovidius	<i>Epistulae ex Ponto</i>	
8.	17–20.	Kollár Ádám Ferenc		38–40; 40–41. a.) lj.
9.	24–30.	Palma Károly Ferenc		130–134.
10.	37.	Petrus Ransanus		168. a.) lj.
11.	41–43.	Palma Károly Ferenc		181–183.

¹²⁸⁸ Valószínűsíthető, hogy Kisfaludy a könyvtárában található 1763-as négykötetes amszterdami-lipcsei francia nyelvű edíciót használta. A hivatkozott szövegrészek ennek az első kötetben találhatóak. A Montesquieu-kiadás a könyvtár Nemzeti Múzeumnak történt átadásakor készített katalógus tanúsága szerint már akkor is töredék volt. Possessor-bejegyzéseik („Mayr”) alapján Montesquieu munkája az osztrák származású Mayer József (1759–1833) órnagy, Kisfaludy Sándor Anna húga („Nanicza”, „Mayrné”) férjének tulajdonából került Kisfaludyhoz, hasonlóan számos egyéb igényesen bekötött kötethez. A könyvek megszerzését illetően két opció lehetséges: azokat Kisfaludy vagy kölcsönkérte (munkájához) és nem adta vissza, vagy csak később, a hagyatékából jutott hozzájuk a férj halálát követően.

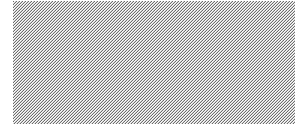
12.	43– 44.	Mátyás király [le- vele Veronai Gá- borhoz]		184–187. a.) lj.
13.	54.	Virág B.	Gróf Festetics György Ő Nagyságának	
14.	54– 55.	Nádasdy Ferenc [mecénás]	Atila. VI. Dux et I Rex Gentilium Ungarorum. (<i>Mausoleum</i> 1664, 28.)	
15.	55– 56.	Alexander Cortesi	De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae Regis (CORTESIUS 1934, 1165–1168. sorok)	
16.	59.	Palma Károly Fe- renc		90–91.
17.		Spalatói Tamás		93–94.
18.	59– 60.	Spalatói Tamás		95.
19.	62– 71.	Spalatói Tamás		96–97.
20.	79.	Batthyány Ignác		95–96. a.) lj.
21.	83.	Batsányi János	Serkentő válasz. Virág Benedekhez 1789.	
22.	85– 86.	Virág Benedek	A' táborból megtért Hazafiakhoz	
23.	90– 91	Cicero	<i>De Off.</i> 1. 42.	
24.	111– 112.	Ferenc, magyar ki- rály	<i>Napló</i> 1808, 376–377, 377. [nem egyezik a hivatalos magyar fordítással]	
25.	114– 115.	József nádor	<i>Napló</i> 1808, 381–387, 386. [nem egyezik a hivatalos magyar fordítással]	
26.	119.	Kisfaludy Sándor	<i>Somló</i> , I. ének részlete (KISFALUDY 1807b, 148.)	

27.

119–
120.

Virág Bendek

A' táborból megtért Hazafiakhoz

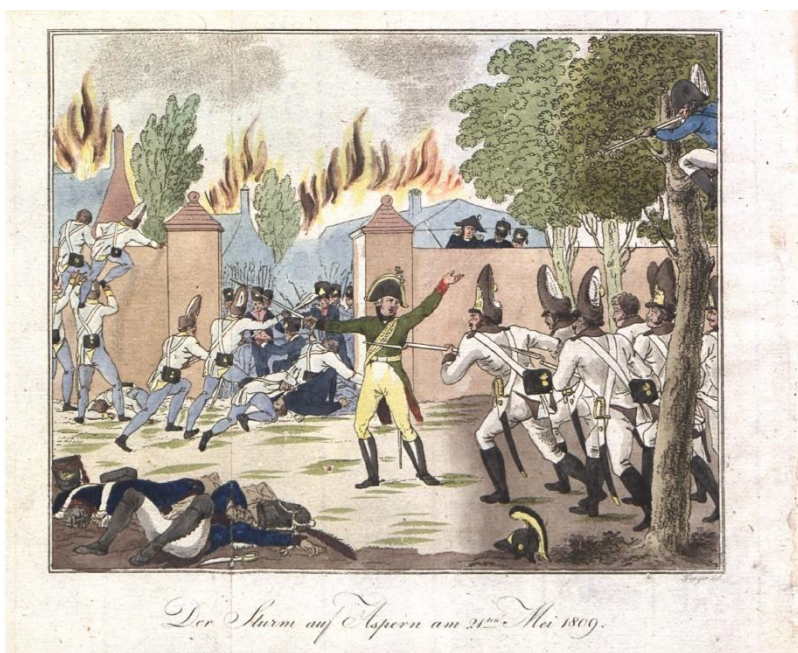

1. ábra (metsző: N. N., rajzoló: N. N.): *Der Wanderer*, Probe-Blatt, [No. 1.].

Lelőhely: WBR HS, H.I.N.-25772, Bd. I, Mathias Franz PERTH, *Tage-Buch*, Pars XIX, *Begebenheiten meines Lebens nebst andern Merkwürdigkeiten*, Vom 7ten April bis 12ten May 1809. [az újság első száma más nyomtatványokkal együtt a füzet utolsó, 92. lapja után van kötve].

2. ábra (metsző: N. N., rajzoló: Perger [Zsigmond])

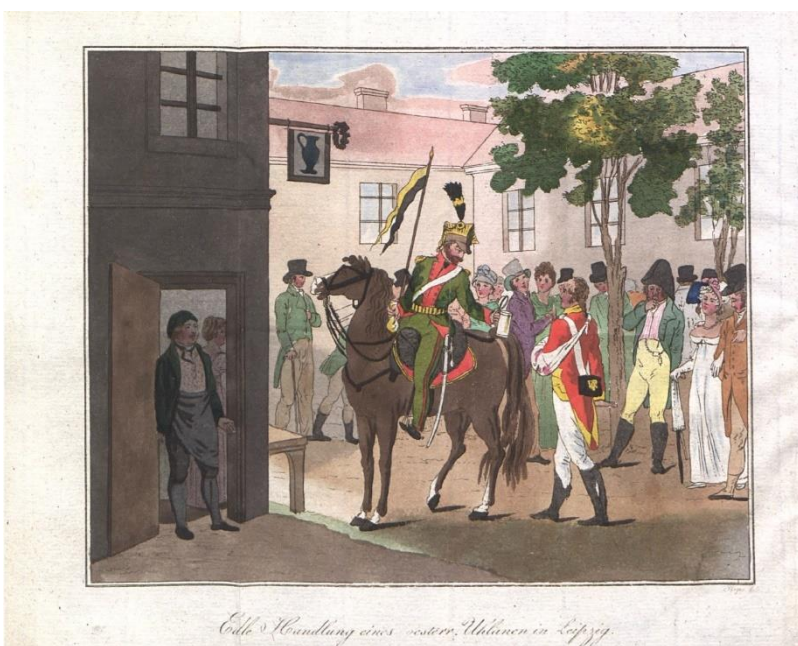
Kriegsgemälde,
Anekdoten und Charakterzüge
aus den
denkwürdigen Feldzügen
der
neuesten Zeit
insbesondere des Jahres 1809.

**Ex Museo
Hungarico**
Mit illuminierten Kupfern.

Erstes Heft.

1810.

3. ábra (metsző: N. N., rajzoló: Perger [Zsigmond])

Kriegsgemälde,
Anekdoten und Charakterzüge
aus den
denkwürdigen Feldzügen
der
neuesten Zeit
insbesondere des Jahres 1809.

**Ex Museo
Hungarico**
Mit illuminierten Kupfern.

Zweites Heft.

1810.

4. ábra (metsző: J. G. M., rajzoló: B.)

Kriegsgemälde,
Anekdoten und Charakterzüge
aus den
denkwürdigen Feldzügen
der
neuesten Zeit
insbesondere des Jahres 1809.

**Ex Museo
Hungarico**

Mit illuminierten Kupfern.

Drittes Heft.

1810.

5. ábra (metsző: N. N., rajzoló: N. N.)

Kriegsgemälde,
Anekdoten und Charakterzüge
aus den
denkwürdigen Feldzügen
der
neuesten Zeit
insbesondere des Jahres 1809.

**Ex Museo
Hungarico**

Mit illuminierten Kupfern.

Viertes Heft.

1810.

6. ábra (metsző: N. N., rajzoló: N. N.)

Kriegsgemälde,
Anekdoten und Charakterzüge
aus den
denkwürdigen Feldzügen
der
neuesten Zeit
insbesondere des Jahres 1809.

Ex Museo
Hungarico

Mit illuminierten Kupfern.

Fünftes Heft.

1811.

7. ábra (metsző: N. N., rajzoló: N. N.)

Kriegsgemälde,
Anekdoten und Charakterzüge
aus den
denkwürdigen Feldzügen
der **Ex Museo
Hungarico**
neuesten Zeit
insbesondere des Jahres 1809.

Mit illuminierten Kupfern.

Sechstes Heft.

Pesth 1811
Bei Konrad Adolph Hartleben.

8. ábra (metsző: N. N., rajzoló: N. N.)

Kriegsgemälde,
Anekdoten und Charakterzüge
aus den
denkwürdigen Feldzügen
der
neuesten Zeit
insbesondere des Jahres 1809.

Ex Museo
Hungarico

Mit illuminierten Kupfern.

Siebentes Heft.

Pesth 1811.
Bei Konrad Adelph Hartleben.

9. ábra (metsző: N. N., rajzoló: N. N.)

XVII. 4.
A
MAGYAR RENDES KATONASÁGNAK
ÉS
FELKELŐ NEMES SEREGNEK
NÉHÁNY
VITÉZ ÉS DITSO
T E T T E I
AZ
1809-dik Esztendői
H Á B O R Ú B A N

Németből
magyarásta
HORVÁT ISTVÁN.

Pesten,
Eggenberger József Könyvárosnál
1812.

10. ábra: József nádor (legvalószínűbb) rekonstruált útvonala Pápára (1811. június 7–9.)

Veszprém vármegye térképe (Bécs, 1799) (részlet); Gerlisch János térképész, Berken János Sámuel metsző; *COMITATUS WESZPRIMIENSIS Jussu Inclitorum Statuum & Ordinum Geographice delineatus*, per Joannem GERLISCH ejusdem Comitatus Jur. Ord. Geometram Anno 1797; Incisus per Nob. JOAN. BERKEN in Oppido Veszprim natum; Viennæ 1799. Jelzete: OSZK Térképtár, T 2 935.